Academy of Recreation Technologies and Law

Riga Nordic University

Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation

HEALING MEMORY: THE CULTURE OF MEMORY AS A TECHNOLOGY OF RECOVERY

Scientific monograph

IZDEVNIECĪBA BALTIJA PUBLISHING

2026

Recommended for printing and distribution via Internet
by the Academic Council of Baltic Research Institute
of Transformation Economic Area Problems according
to the Minutes № 5 dated 27.05.2026;
by the Academic Council of Academy of Recreation
Technologies and Law according
to the Minutes № 10 dated 21.05.2026.

Reviewers:
Borshchevych V. T., Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Church History, Rivne Spiritual Seminary;
Smirnova I. M., Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Excellence in Education of Ukraine, Deputy Director for Scientific and Pedagogical Work, Danube Institute of the National University "Odesa Maritime Academy".

Healing Memory: the culture of memory as a technology of recovery : Scientific monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2026. 696 p.

© Academy of Recreation Technologies and Law, 2026
© Riga Nordic University, 2026
ISBN 978-9934-26-689-8
© Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation, 2026

CONTENTS

FOREWORD 1

CHAPTER 1. “MEMORY” IN CONTEMPORARY SOCIAL AND HUMANITARIAN STUDIES: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES

KEY CONCEPTS OF MEMORY: FROM NEW HISTORICISM TO TECHNOLOGIES OF RECOVERY (Filipovych M. B., Kushpetiuk O. I.) 4
1. Key Concepts of Memory as a Complex Sociocultural System 5
2. The State of Memory in Ukraine 12
3. Public History within the System of Contemporary Memory Studies 17
4. Between Memory and Historiography: Contemporary Approaches 28

CULTURAL AND SOCIO-EDUCATIONAL PRACTICES OF PROCESSING COLLECTIVE TRAUMA: FROM MEMORY FORMATION TO STRENGTHENING SOCIAL RESILIENCE (Drohobytska O. Ya.) 40
1. Library and Museum Spaces as Tools for Overcoming Collective Trauma and Honoring Heroes 40
2. Art Therapy Spaces: Visual Dimensions of Memory and Modern Resilience Practices 43
3. Ritualization of Tragic Events and the Culture of Memory 45

MEMORY, TABOO, TRAUMA: INTEGRATING MEMORY INTO LEGAL PRACTICE (Kalishchuk O.M., Yarmoliuk D.) 50
1. Legal and political interpretation of the Volhynian events in 1989/1991–2003 51
2. Evolution of the Volhynian resolutions in 2009 52

COLLECTIVE MEMORY AS A SYMBOLIC UNIVERSE OF NATIONAL IDENTITY: A THEORETICAL DISCOURSE (Kyrydon A. M., Troyan S. S.) 62
1. Framing of theoretical and methodological tools 63
2. Collective memory through the lens of national identity 74
3. The Ukrainian dimension of the symbolic universe of collective memory. 81

TECTONIC NOOPROCESSES IN THE SOCIO-HUMANITARIAN SPHERE AND PROSPECTS FOR THE “TRUE NOOHISTORY-XXI OF UKRAINIANS” (Korsak K. V., Korsak Yu. K.) 92
1. Fundamental introductory provisions 92
2. Presentation of the foundations of the “True Noohistory of Ukrainians” 94

REVITALIZATION AS A TECHNOLOGY OF CULTURAL MANAGEMENT: ESSENCE, FEATURES, URBAN CASE (Kubanov R. A.) 118
1. Memory Management and Cultural Identity in the Contemporary Urban Environment 119
2. Synergy of Cultural Management and Urban Studies: Memory as a Strategic Resource of Urban Development 120
3. Revitalization as a Universal Technology of Cultural Management: From Restoring Walls to Reviving Meanings 123
4. Architectural and Urban Features of Lofts: The Successful Case of «Promprylad.Renovation» 127

MEMORY PEDAGOGY IN UKRAINE: CHALLENGES AND INNOVATIVE APPROACHES IN THE CONTEXT OF WAR AND RECONSTRUCTION (Kulchytskyi V. Y.) 138
1. Challenges of Memory Pedagogy in Ukraine in the Context of War 139
2. Innovative Approaches to the Pedagogy of Memory in the Period of Ukraine's Recovery 143

AXIOLOGICAL POTENTIAL OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE CONTEXT OF FORMING AN INDIVIDUAL'S CULTURE OF MEMORY (Stoliarenko O. V., Stoliarenko O. V.) 150
1. Theoretical-Axiological Frameworks for the Digital Transformation of Memory 151
2. Technological Infrastructure of Memorialization: From Digital Archives to Immersive Environments 153
3. Socio-Ethical Challenges and the Role of Innovation in Enhancing National Identity Resilience 155

CHAPTER 2.
MEMORY AND NATIONAL IDENTITY

RECONSTRUCTION OF THE IDENTITY PHENOMENON: FROM HISTORICAL AND CULTURAL ORIGINS TO MODERN PERSPECTIVES OF UKRAINIAN STATEHOOD (Balabushka V. A., Yaremchenko V. D.) 159
1. Transformation of Ukrainian National Identity in Contemporary Scientific Discourse 161
2. Trypillian Culture within the System of Ukrainian Identity Formation 165

UKRAINIAN FOLK TOY AS AN INSTRUMENTAL MODEL
FOR FORMING THE POSITIVE IDENTITY OF PRE-SCHOOLERS
(Volik N. M.).....178
1. Background and prerequisites of the research problem.....178
2. Modern research on the Ukrainian folk toy within
the socio-cultural space of a preschool child.....180
3. Analytical and methodological basis for forming positive identity
and substantiation of the author's model of game interaction.....183

FEATURES OF THE FORMATION OF HISTORICAL MEMORY
AMONG UKRAINIANS IN BUKOVINA DURING THE NATIONAL
REVIVAL OF THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES
(Dobrzhanskyi O. V.).....190
1. Historical memory and ethnic self-identification among
the Ukrainian population in the mid-19th century.
Challenges and obstacles to their formation.....191
2. The struggle of nationalist forces to shape a modern historical
memory among the Ukrainian population of Bukovina
in the late 19th and early 20th centuries.....196

FOLK CHOREOGRAPHIC ART AS AN IDENTIFYING COMPONENT
OF THE CULTURAL HERITAGE OF VOLYN AND POLISSYA
(Kosakovska L. P.).....204
1. Formation and Specific Features of the Functioning
of Choreographic Education.....205
2. Sources and Trends in the Development of Volyn and Polissya Folk
Choreography.....211

THE CULTURAL HERITAGE OF THE UKRAINIAN-POLISH
BORDER REGION AND ITS IMPACT ON THE FORMATION
OF NATIONAL IDENTITY (AS ILLUSTRATED BY THE PALACE
OF THE LUBOMIRSKI PRINCES) (Prytulyuk V. Ye.).....220
1. Borderlands and regional identity.....221
2. The Lubomirski Palace as cultural heritage of the borderlands.....223

RELIGIOUS IDENTITY IN THE UKRAINIAN-POLISH BORDER
REGION: CHARACTERISTICS AND CONTROVERSIES
(Strilchuk L. V., Khomyak P. P.).....230
1. An exploration of regional identity through the prism
of historical memory and religion.....230
2. Religious identity as a marker of national culture
and historical memory.....232

HISTORICAL MEMORY IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY (Tomashevska I.) 242
1. Historical memory: theory and concepts 242
2. The potential of historical memory in the context of the formation of national identity 249

CHORNOBYL IN CONTEMPORARY HUMANITIES DISCOURSE: AN EPISTEMOLOGICAL RUPTURE AND THE RECONFIGURATION OF MEMORY (Yakovlieva Ya. O.) 259
1. Chornobyl in Contemporary Humanities Discourse 259
2. An Epistemological Rupture and the Reconfiguration of Memory 261

CHAPTER 3.
MEMORY POLITICS AND SOCIAL TRANSFORMATIONS

MEMORABLE IMPACT OF UKRAINE ON CHINA'S REGIONS (1890S-1960S) AND SUBSEQUENT AFTERMATH (Velychko V. V.) 270
1. Chinese Ukrainian diaspora spatial structure (late 1890s–1949) 271
2. The period from the 1950s to the early 1960s and beyond 278

HISTORICAL DYNAMICS OF UKRAINE'S GEOPOLITICAL PROSPECTS: IN SEARCH OF THE MAJOR GEOPOLITICAL TRAGEDY (Versetti E. O.) 296
1. Theoretical and Methodological Framework for Analyzing Ukraine's Geopolitical Prospects 297
2. Historical Dynamics of Ukraine's Geopolitical Subjectivity and the Identification of the Geopolitical Tragedy 299

TRANSFORMATIONS IN SOCIAL AND RELIGIOUS IDENTITY IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE (Horbova Yu. S., Poznii O. V.) 305
1. Methodological and theoretical approaches to studying the transformation of social and religious identity under occupation 306
2. Transformations in the social identity of the population in Ukraine's temporarily occupied territories 311
3. Religious Identity and Propaganda Mechanisms for Shaping Public Perception in Ukraine's Temporarily Occupied Territories 318

THE «UNCONQUERED UKRAINIANS» PROJECT OF MYKHAILO DRAHOMANOV UKRAINIAN STATE UNIVERSITY: EXPERIENCE OF COMMEMORATION, PRESERVATION OF HISTORICAL MEMORY AND FORMATION OF NATIONAL IDENTITY (Koliada I. A., Yukhymenko V. O.) 326
1. Commemorative dimension: practices of honoring and representing heroes 328
2. Resource potential: preserving historical memory as a way of overcoming trauma 331
3. Identity factor: the formation of national consciousness 333

FEATURES OF THE FORMATION OF STATE POLICY ON HISTORICAL MEMORY IN UKRAINE AND THE REPUBLIC OF POLAND (1990S – 2014): AN ATTEMPT AT A COMPARATIVE ANALYSIS (Ninichuk S.) 340
1. Characteristics of the development of state policy on historical memory in the Republic of Poland and Ukraine in the 1990s and early 2000s 340
2. State policies on historical memory in Ukraine and the Republic of Poland between 2005 and 2014 346

THE POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE FIELD OF THE "LANDSCAPE OF MEMORY" IN THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE. ANALYSIS FROM THE PERSPECTIVE OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AND INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS LAW (Perepelkin I. O.) 351
1. Change to the landscape of memory in the occupied territories of Ukraine 352
2. Legal assessment of the destruction of monuments during wartime: an IHL perspective 354
3. Legal assessment of the destruction of monuments during wartime: an IHRL perspective 358

BETWEEN VISIBILITY AND OBLIVION: UKRAINIANS IN THE CZECH-SLOVAK SPACE OF MEMORY (Filipovych M. B., Kryshchuk R. M.) 363
1. "The Prague Period" as the Core of Integration 364
2. Comparative dimension of integration 370
3. Historical knowledge without memorial canonization 379

CHAPTER 4.
THE CONTROVERSIAL NATURE OF HISTORY
AS A RESOURCE FOR THE RESTORATION OF MEMORY

LOSSES OF MUSEUM VALUABLES AND WORKS OF ART
FROM UKRAINIAN ART GALLERIES DURING THE SECOND
WORLD WAR: SCOPE AND CONSEQUENCES (Datskiv I. B.) 394
1. Losses of Cultural Valuables from Museums and Art Galleries
as a Result of Evacuation to the Eastern Regions of the USSR
and the Problems of Their Return 398
2. Losses of the Cultural Heritage of Museums and Art Galleries
under Nazi Occupation. 405

THE UKRAINIAN LANGUAGE AS THE VERNACULAR
LANGUAGE OF RUS' (Deshko P. P.) 432
1. Historical and Linguistic Foundations of the Ukrainian Language 433
2. Graffiti and Written Evidence as Indicators of Vernacular Usage 436
3. Functional Expansion of the Vernacular in Later Periods 437

THE REVOLUTIONARY ETHOS OF THE MAIDAN
IN HISTORIOSOPHICAL REFLECTION (Gordiyenko M. H.) 442
1. The ontological essence and political metamorphoses
of the phenomenon of revolution 443
2. Maidan as a matrix of institutional memory and existential invincibility 455

COLLECTIVE MEMORY OF THE REPRESSED UKRAINIAN
ARTISTIC INTELLIGENTSIA OF THE "STAGNATION" ERA
(Malezhyk D. I.) 471
1. The repressed Ukrainian artistic intelligentsia of the "Stagnation" Era
as an object of collective memory 472
2. Preserving and representing the collective memory
of the nonconformist artistic intelligentsia in independent Ukraine 475
3. The culture of memory of the repressed artists
as a technology of social recovery 480

THE IDEOLOGISATION OF CULTURAL MEMORY AND THE
EVOLUTION OF IDEOLOGICAL NARRATIVES IN THE MUSICAL
CULTURE OF THE SOVIET PERIOD (Ovcharenko S. V.) 488
1. Vectors of stylistic evolution in early 20th-century musical culture
and the emergence of totalitarian musical discourse 489
2. The ideological narrative of Soviet musical culture
in the 1930s–1940s: a historical and cultural perspective 499

SOURCES OF FORMATION OF POLISH-UKRAINIAN IMAGES
OF "OWN" AND "ALIEN" (Filipovych M. B., Shymonaev O. V.).....510
1. Sources of the formation of the image of "one's own" / "someone else"....511
2. Migration as factors in the formation of the latest images.....517
3. Modern stage: digital rethinking of the images
of "one's own" and "someone else's".....520

HISTORICAL MYTHS AND POLITICAL NARRATIVES AS FACTORS
IN THE FORMATION OF COLLECTIVE MEMORY (Yarosh Ya. B.) 527
1. Scientific discourse on the use of narratives 527
2. Certain aspects of countering Russian propaganda 533

CHAPTER 5.
EDUCATIONAL AND RECREATIONAL BLOCK

METACOGNITION IN WORKING WITH REPRESENTATIONS
OF THE PAST: AWARENESS, MONITORING, REGULATION,
AND REFLECTION AS CONDITIONS FOR CRITICAL THINKING
(Hrynkiv A. P.).....540
1. Metacognitive awareness as a prerequisite for critical thinking when
working with representations of the past.....541
2. Metacognitive monitoring: continuous assessment
of knowledge, interpretation, and confidence 544
3. Metacognitive regulation: conscious adjustment of interpretation
when working with historical sources.....547
4. Metacognitive reflection as a culture of memory 549

DETERMINANTS OF THE FORMATION OF NATIONAL
SELF-CONSCIOUSNESS OF STUDENTS OF LIFE SCIENCES
UNIVERSITIES THROUGH THE PRISM OF HISTORICAL
MEMORY (Kostyniuk V. S.).....556
1. Theoretical and methodological foundations.....556
2. Educational and historical determinants 560

MEMORY OF CATASTROPHE AS A TECHNOLOGY OF CULTURAL
RECOVERY: POST-CHORNOBYL SYNDROME, ECOCIDE,
TRAUMA, AND INTERCULTURAL DIALOGUE (Kurylova Yu. R.) 568
1. The Post-Chornobyl Syndrome as a Form of Cultural
and Civilizational Trauma: A Transdisciplinary Context.....571
2. The Chornobyl Disaster in Ukrainian Literature:
The Evolution of Artistic Strategies of Representation 581
3. Serhii Myrnyi's Chornobyl Comedy: From the Catastrophic Narrative
to the Culture of Recovery.....584

THE LATEST UKRAINIAN FOLKLORE AS A TECHNOLOGY OF RESTORATION: CULTURAL REGENERATION (Piast N. Y., Kushch O. P.) 595
1. Genesis and classification of modern Ukrainian folklore: from memes to epic 595
2. Functions of modern Ukrainian folklore as a technology of restoration 603

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN ENVIRONMENTAL EDUCATION AT THE TURN OF THE MILLENNIUM (Saienko T. V., Dudar T. V.) 607
1. Preconditions of the Current Situation in Ukraine, the World, and Education 607
2. Analysis of Informal Methods of Environmental Education within the Noospheric Paradigm Involving Authors with Experience in Theoretical and Practical Research Activities 608
3. Informal Approaches in Noospheric Education as a Continuation of Environmental Education 610
4. Fundamentals of Self-Regulation in Contemporary Humans 614

INFORMATION AND COMMUNICATION STRATEGIES OF THE MUSEUM WITHIN THE SYSTEM OF CULTURAL MEMORY AND SOCIOCULTURAL RECOVERY PRACTICES (Fedorenko S. A., Butko L. V.) 621
1. Institutionalization of Holodomor Memory Policy: Normative-Legal, International, and Conceptual Dimensions of the National Holodomor-Genocide Museum's Activities 623
2. Inclusivity and the Linguistic Organisation of the Web Resource of the National Museum of the Holodomor-Genocide as Components of its Information and Communication Strategy 628
3. The Museum's Digital Toolkit within the System of Memorialisation and the Reconstruction of Historical Truth 632
4. Educational and Public Outreach Practices of the Holodomor Museum in the Digital Environment 638

KOBZAR AND LIRNYK TRADITION IN SLOBODA UKRAINE: ART AS A MEDIUM (Churkina V. G.) 648
1. Cultural Memory as a Transformative System: Narrative, Trauma, and Artistic Mediation in the Kobzar Tradition 651
2. From institutional structures to embodied experience: the evolution of Kobzar and lirnyk workshops and their neurobiological and social implications 654
3. Results 656

"WE ARE ALL PRESIDENTS": CULTURAL MEMORY
AND VARIABLE NATION IN UKRAINE'S HISTORY
(Filipovych M. B.) 661
1. "We are all Presidents!" is a slogan as a formula of memory 661
2. Variable Nation: A Conceptual Model 664
3. Land, community, character as restorative categories 666
4. Ukrainian Democracy in the Culture of Memory 672

AFTERWORD 679

ПЕРЕДМОВА

У контексті триваючої війни проти України пам'ять постає не лише предметом наукового осмислення, а й активною технологією відновлення – культурною технологією, здатною працювати з травматичним досвідом і формувати передумови для майбутнього співжиття. Колективна монографія «Healing Memory: культура пам'яті як технологія відновлення» присвячена саме такому баченню пам'яті: не як простору застиглого минулого, а як динамічного поля роботи з ідентичністю, травмою, відповідальністю та надією.

Ключова ідея видання полягає у пошуку тонкої межі між пам'ятанням і зціленням: пам'ятати – але не застрягати у позиції жертви; визнавати травму – але не дозволяти їй визначати майбутнє; не забувати – але навчитися жити далі, трансформуючи досвід втрат у ресурс відновлення. У цьому сенсі культура пам'яті розглядається як багатовимірна технологія – етична, соціальна, освітня, правова й управлінська.

Водночас монографія вписується у ширший міжнародний контекст гуманітарних досліджень пам'яті, зокрема у дискусії про права людини, реституцію та захист культурної спадщини в умовах конфліктів. Дослідження, представлені у книзі, відкривають можливості для співпраці з міжнародними інституціями та формування нових стандартів у сфері пам'яті.

Варто підкреслити, що ця книга є не лише академічним доробком, а й закликом до співтворення. Вона запрошує читача не просто ознайомитися з ідеями, а й застосовувати їх у власних практиках – у сфері освіти, культурного менеджменту, правових процесів чи громадських ініціатив. Саме так пам'ять стане дієвим інструментом зцілення й побудови майбутнього.

Монографія свідомо побудована як міждисциплінарна платформа, де пам'ять виходить за межі традиційної історіографії та стає полем взаємодії гуманітарних, правових, освітніх, урбаністичних і культурно-менеджерських практик. Така структура дозволяє простежити шлях від теоретичного осмислення пам'яті до конкретних інструментів відновлення – від філософії та memory studies до музейних, освітніх, правових і рекреаційних стратегій.

Особлива цінність цього видання – його прагматична орієнтація: автори показують, як пам'ять може стати технологією відновлення, здатною відновити цілісність культурного простору, довіру між спільнотами та створити підґрунтя для сталого суспільного діалогу. Дослідження зосереджені на етичних аспектах роботи з «незручною» пам'яттю, на практиках реституції та на освітніх стратегіях, що формують критичне мислення й громадянську відповідальність.

Перший розділ – «Пам'ять» у сучасній соціогуманітаристиці – формує теоретико-методологічну рамку видання. У ньому проаналізовано ключові концепти сучасних студій пам'яті: новий історицизм, колективну й культурну пам'ять, травму, табу, аксіологічні та педагогічні виміри пам'ятання. Саме цей розділ задає понятєвий інструментарій, який дає змогу читати подальші історичні, культурні та прикладні дослідження як взаємопов'язані елементи спільної політики відновлення.

Другий розділ – «Пам'ять і національна ідентичність» – зосереджений на тому, як пам'ять формує індивідуальні, регіональні та колективні ідентичності.

Увагу приділено дитячій соціалізації, культурній спадщині, прикордонним просторам, релігійній та регіональній ідентичностям, а також травматичним подіям XX століття як чинникам довготривалого переосмислення минулого. Ідентичність у цьому блоці постає не як статична категорія, а як процес, у якому пам'ять відіграє відновлювальну й мобілізувальну роль.

Третій розділ – «Політика пам'яті та соціальні трансформації» – переводить фокус аналізу на інституційний і політичний рівень. Тут пам'ять розглядається як об'єкт і водночас інструмент державної політики, правового регулювання та міжнародного діалогу. Особливу увагу приділено окупованим територіям, практикам комеморації, ландшафтам пам'яті, ролі еміграції та компаративним моделям політики пам'яті в Україні й Польщі.

Четвертий розділ – «Контраверсійність історії як ресурс пам'яті» – звертається до «незручних» і конфліктних сюжетів минулого: втрат культурних цінностей, радянської спадщини, революційного досвіду, образів «свого» і «чужого». У цьому блоці показано, що контраверсійність історії не є перешкодою для відновлення, а може стати ресурсом колективного осмислення, примирення й формування відповідальної пам'яті.

П'ятий розділ – «Освітньо-рекреаційний блок» – має прикладний і підсумковий характер. Саме тут концепт healing memory набуває практичного втілення через освітні стратегії, музейні комунікації, мистецькі практики, метакогнітивні підходи та культурно-рекреаційні технології. Цей розділ демонструє, яким чином пам'ять може працювати як інструмент відновлення – не лише символічного, а й соціального та психологічного.

Монографія «Healing Memory» перебуває в діалозі з класичними студіями колективної та культурної пам'яті (Гальбвакс, Ассман, Нора), однак принципово відрізняється акцентом на відновлювальному потенціалі пам'яті та її технологічному застосуванні в умовах воєнної й поствоєнної реальності. Сучасні гуманітарні дослідження пам'яті дедалі більше виходять за межі її традиційного осмислення як форми збереження минулого або простору символічного представлення історичного досвіду. В умовах війни, масової травматизації, руйнування культурних ландшафтів і криз ідентичності пам'ять постає не лише як об'єкт наукового аналізу, а як **діяльнісний ресурс відновлення суспільства, культури та людини.**

Саме в цьому контексті в монографії пропонується й розгортається концепція **healing memory** – *культури пам'яті як технології відновлення*. У межах цієї оптики пам'ять постає як сукупність практик і символічних дій, здатних сприяти опрацюванню травматичного досвіду та формуванню соціальної стійкості.

Концепт *healing memory* ґрунтується на кількох спільних для авторського колективу принципах.

По-перше, пам'ять мислиться як **процес**, а не результат: вона формується, трансформується й актуалізується у конкретних соціальних, освітніх, культурних і політичних контекстах. Саме тому в центрі уваги опиняються не лише наративи минулого, а **механізми їх дії** – комеморативні практики, музейні стратегії, освітні моделі, мистецькі та фольклорні форми.

По-друге, пам’ять у межах цього підходу тісно пов’язується з категоріями **травми та відновлення**. Автори виходять з того, що непроговорене, витіснене або ідеологізоване минуле не зникає, а продовжує впливати на суспільство у формі конфліктів, страхів і розколів. Водночас культура пам’яті може виконувати **відновлювальну функцію**, створюючи простір для осмислення, діалогу й символічного «перепроживання» травматичного досвіду – без його сакралізації чи замовчування.

По-третє, пам’ять у монографії осмислюється як **технологія** – тобто як свідомо сконструйований і відповідальний інструмент дії. Історична освіта, політика пам’яті, музейні та медійні практики, художні й тілесні форми репрезентації минулого розглядаються не нейтрально, а з точки зору їхнього потенціалу **або відтворювати травму, або сприяти відновленню**.

По-четверте, концепція *healing memory* передбачає **відхід від уніфікаційних і монологічних моделей пам’яті**. Наголос робиться на плюральності досвідів, варіативності форм належності та можливості співіснування різних історичних перспектив у межах спільного культурного простору. Такий підхід особливо важливий для суспільств, що переживають війну та постконфліктні трансформації.

Об’єднуючи дослідження з різних галузей гуманітарного знання, монографія формує спільне аналітичне поле, у якому пам’ять постає активним чинником соціального й культурного відновлення. Методологічно монографія поєднує архівні дослідження, регіональні case-study, порівняльний аналіз політик пам’яті та теоретичні рефлексії в рамках memory studies. Такий синтез дозволяє вибудувати послідовну логіку: діагностика втрат і травм → осмислення й інтерпретація → інструменти відновлення → політичні, правові та освітні рамки сталого розвитку.

Це видання адресоване не лише науковцям, а й практикам – працівникам музеїв, освітянам, фахівцям з культурного менеджменту, правникам, представникам органів влади та громадянського суспільства. Монографія має програмний характер і спрямована на формування інтелектуальних основ відновлення України – не лише фізичного, а й культурного, символічного та ціннісного. Книга є внеском у стратегічне оновлення культурного та політичного життя, інтеграції українського досвіду у європейський і світовий контексти та вироблення політик пам’яті, здатних забезпечити стійке міжнаціональне та суспільне спілкування.

РОЗДІЛ 1.
«Пам'ять» у сучасній соціогуманітаристиці: теоретично-методологічні підходи

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-1

КЛЮЧОВІ КОНЦЕПТИ ПАМ'ЯТІ: ВІД НОВОГО ІСТОРИЦИЗМУ ДО ТЕХНОЛОГІЙ ВІДНОВЛЕННЯ

Філіпович М. Б., Кушпетюк О .І.

Пам'ять – не тягар, а джерело побудови іншого світу

ВСТУП

У сучасних гуманітарних студіях пам'ять дедалі частіше розглядається як центральна аналітична категорія, що дозволяє осмислювати не лише минуле, а й механізми культурної трансформації, політичної мобілізації та соціальної інтеграції. Сьогодні пам'ять сприймається як три різні матерії – як ресурс, як конфлікт, як співпраця. Таким чином, пам'ять виступає метапоняттям, яке перетинає межі історії, культурології, соціології, правознавства, педагогіки та урбаністики; у межах цього міждисциплінарного поля формуються нові концепти, методи та практики, здатні відповідати на виклики сучасності.

Класичні підходи memory studies – зокрема концепт lieux de mémoire П. Нора та розрізнення Я. Ассмана між комунікативною і культурною пам'яттю – забезпечують теоретичну опору для аналізу того, як пам'ять матеріалізується в інституціях, просторах і практиках, а також як вона трансформує колективні наративи й ідентичності. Ці підходи є безпосередньо релевантними для України в умовах війни, оскільки дозволяють поєднати архівні, просторові й політичні практики пам'яті в практичні політики відновлення. Сьогодні «пам'ять стає політичним інструментом, спрямованим не лише на збереження фактів, а й на їхнє переосмислення відповідно до потреб сучасності. Цей процес стає особливо актуальним у контексті збройних конфліктів та інформаційних воєн, де різні соціальні групи борються за право визначати власну інтерпретацію історичних подій»[1].

У наслідок жорстких реалій сьогодення коли тривають війни не лише фізичні, класичні, але й «війни пам'яті» рівень колективної пам'яті в Україні є

[1] Вітов А., Тимофєєва Г. Колективна пам'ять в Україні як чинник формування ідентичності в умовах постмодерну. *СХІД. Історичні рефлексії про суспільство у війні та після неї*. Том 7 (2) 2025. С. 43–48.

високодинамічним, полівалентним і політизованим: суспільство демонструє сильну мобілізаційну пам'ять, водночас існує велика фрагментація локальних наративів і потреба в системних підходах до відновлення спадщини та педагогіки пам'яті. При тому сучасні дослідження повинні враховувати типи спогадів, які більш або менш піддатливі змінам і за яких умов сучасні еліти можуть активувати ці спогади[2]. Адже сучасна активація історичних подій передбачає не лише політичні результати, а й не рідко, політичну спекуляцію, враховуючи ефекти соціального резонансу.

У межах цього дослідження свідомо поєднуються аналітичний і проєктивний виміри. З одного боку, здійснена спроба аналізу наявних теоретичних та практичних підходів до пам'яті; з іншого – пропонується концептуальна модель, що має нормативний характер і розглядається як можливий, але не безальтернативний сценарій роботи з травматичним минулим.

1. Ключові концепти пам'яті як складна соціокультурна система

Аналіз еволюції ключових концептів пам'яті – від нового історицизму до сучасних технологій відновлення – демонструє глибоку трансформацію того, як суспільства осмислюють минуле, взаємодіють із ним та інтегрують його у власну ідентичність. Пам'ять перестає бути лише об'єктом історичного дослідження; вона стає динамічним інструментом культурної комунікації, політичного впливу та технологічного моделювання.

Новий історицизм заклав підвалини для розуміння пам'яті як багатошарового, контекстуально зумовленого явища. Він відмовився від лінійної, об'єктивістської історичної наратії, натомість наголосивши на множинності голосів, фрагментарності досвіду та взаємодії тексту з культурним середовищем. У цьому підході пам'ять постає не як фіксований архів, а як поле інтерпретацій, де минуле постійно переписується відповідно до потреб сучасності. Таким чином, новий історицизм відкрив шлях до розуміння пам'яті як соціального конструкту, що формується у взаємодії індивідуальних і колективних наративів.

Подальший розвиток гуманітарних наук привів до формування memory studies, у межах яких пам'ять розглядається як автономний об'єкт дослідження. Концепти П. Нора («місця пам'яті»)[3], Я Ассмана («культурна» та «комунікативна» пам'ять)[4], М. Гальбвакса («колективна пам'ять»)[5] дозволили осмислити механізми, через які суспільства зберігають, транслюють і переосмислюють минуле. У цьому контексті пам'ять постає як інструмент формування ідентичності, засіб політичної мобілізації та механізм культурної спадкоємності.

У XXI ст. до гуманітарних підходів додається новий вимір – технології відновлення пам'яті. Цифрові архіви, 3D-реконструкції, штучний інтелект,

[2] Kristin M., Bakke K. R., O'Loughlin J., Toal G. Politicizing Memory: Evidence from Ukraine. *Problems of Post-Communism*, 72:1, 2025. P. 16–35, DOI: 10.1080/10758216.2024.2316037

[3] Нора П. Між пам'яттю та історією: місця пам'яті. *Representations*. 1989. № 26. С. 7–24.

[4] Ассман Я. Колективна пам'ять і культурна ідентичність. *Media Studies.* 2011. № 1. С. 133–148.

[5] Гальбвакс М. Соціальні рамки пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2007. 348 с.

віртуальна та доповнена реальність радикально змінюють способи збереження та репрезентації минулого. Технології дозволяють відновлювати втрачені артефакти, реконструювати знищені простори, моделювати історичні події та створювати інтерактивні форми взаємодії з культурною спадщиною. У результаті пам'ять стає не лише об'єктом дослідження, а й простором інновацій, де минуле може бути «пережите» заново.

Водночас технологізація пам'яті породжує нові виклики. Виникає питання автентичності реконструйованих образів, ризик маніпуляції цифровими наративами, загроза витіснення живої пам'яті її віртуальними симулякрами. Таким чином, сучасні технології не лише розширюють можливості збереження минулого, а й вимагають критичного осмислення меж між реконструкцією та конструюванням.

Сьогодні можна стверджувати, що розвиток концептів пам'яті від нового історицизму до технологій відновлення демонструє перехід від інтерпретації минулого до активного моделювання його присутності у сучасності. Пам'ять стає поліфункціональним інструментом, який поєднує гуманітарні, соціальні та технологічні підходи. Вона формує ідентичність, структурує колективний досвід, впливає на політичні процеси та відкриває нові горизонти для збереження культурної спадщини. Саме тому сучасні дослідження пам'яті потребують міждисциплінарного підходу, що враховує як історичні, так і технологічні аспекти її формування та трансформації.

Пам'ять – не лише індивідуальний досвід, а й колективний ресурс, який формує ідентичність, політику та культурні практики. Вона може бути джерелом конфліктів, коли різні групи по-різному інтерпретують минуле, але водночас здатна стати основою для співпраці, якщо її інтегрувати у діалогічні та освітні формати.

Сучасні memory studies пропонують багатовимірну систему понять, що дозволяє аналізувати пам'ять не лише як індивідуальний психічний процес, а як соціальний, культурний і політичний феномен. Сьогодні сформовано основні ключові концепти, які формують теоретичну основу дослідження пам'яті як ресурсу та механізму переходу від конфлікту до співпраці. Їх інтеграція в дослідження відкриває можливість не лише описувати механізми пам'ятання, а й формувати практики, що сприяють діалогу, зціленню та міжнародній співпраці.

Спільно вироблений і підтримуваний образ минулого, який поділяє певна соціальна група: нація, громада, професійна спільнота, родина характеризує колективну пам'ять. Вона не є простою сумою індивідуальних спогадів; це соціальна конструкція, що формується через ритуали, освіту, медіа, політичні рішення та інституційні практики. Колективна пам'ять визначає межі «ми» та «інші», впливає на ідентичність і мобілізаційні стратегії суспільства. У той же час культурна пам'ять охоплює довготривалі форми збереження минулого – тексти, символи, пам'ятники, ритуали, архіви, музеї.

На відміну від комунікативної пам'яті, яка живе в межах поколінь, культурна пам'ять має інституційних носіїв і здатна існувати століттями. Вона забезпечує стабільність і тяглість культурних смислів, але також може бути переосмислена внаслідок соціальних змін. Внаслідок подій, які перевищують

можливості психічного та соціального опрацювання: війни, геноциди, репресії, насильство виникає травматична пам'ять. Вона часто проявляється у фрагментарних, непроговорених формах, у мовчанні або мистецьких репрезентаціях. Робота з травматичною пам'яттю потребує спеціальних терапевтичних, освітніх та культурних практик, що дозволяють інтегрувати травму в колективний наратив без її повторного відтворення.

Окрім різновекторності визначення поняття «пам'ять» сьогодні в поле предмету наукового вивчення цього концепту входять такі складові як комеморація, місця пам'яті, політика пам'яті, мнемонічність – режими, спільноти, справедливість.

Комеморація – це публічні практики вшанування минулого: пам'ятні дні, церемонії, меморіали, ритуали. Вона виконує функцію соціального згуртування, створюючи спільний емоційний досвід. Комеморація може бути як інклюзивною (спрямованою на діалог), так і конфліктною (коли різні групи змагаються за символічний простір пам'яті). Місця пам'яті (lieux de mémoire), концепт, запропонований П. Нора, описує символічні «вузли» пам'яті – не лише фізичні локації (меморіали, кладовища, музеї), а й тексти, події, ритуали, що набувають статусу маркерів колективної ідентичності. Місця пам'яті функціонують як точки концентрації значень, де минуле стає видимим і доступним для інтерпретації.

У багатонаціональних або постконфліктних суспільствах різні групи можуть претендувати на домінування власної версії минулого. Це створює конкуренцію пам'ятей – боротьбу за символічний простір, за право визначати, що є «правдою» про минуле. Конкуренція пам'ятей може призводити до конфліктів, але також може стати основою для діалогу, якщо створити умови для багатоголосся. Йдеться не про усунення конфлікту пам'ятей, а про створення соціальних, культурних та інституційних умов, у яких цей конфлікт не відтворює насильство й не перетворюється на інструмент поляризації. І в таких випадках важливу роль відіграє політика пам'яті – сукупність державних, інституційних і громадських стратегій, спрямованих на формування, підтримку або трансформацію наративів про минуле.

Політика пам'яті може бути інструментом як демократизації, так і маніпуляції. Неодмінною складовою політики пам'яті є мнемонічні режими – це моделі того, як суспільства пам'ятають. Серед них виділяють: героїчний (акцент на подвигу), жертовний (акцент на стражданні), травматичний, постколоніальний, модернізаційний. Україна сьогодні поєднує героїчний і травматичний режими, що створює складну, але продуктивну динаміку пам'ятання. Такому поєднанню сприяє наявність в державі різних груп, які поділяють спільний спосіб пам'ятання: ветерани, депортовані, родини загиблих, діаспора, локальні громади. Мнемонічні спільноти формують власні ритуали, символи та наративи, які можуть як підтримувати загальнонаціональну пам'ять, так і вступати з нею в напруження.

Оскільки пам'ять може бути ресурсом: солідарності, освіти, культурної дипломатії, зцілення, інституційної співпраці то варто також дотримуватися мнемонічної справедливість, що підкреслює необхідність включення маргіналізованих голосів у наративи пам'яті: жінок, меншин, локальних

громад, цивільних жертв. Мнемонічна справедливість є ключовою умовою для формування інклюзивної політики пам'яті та запобігання повторенню травм. Враховуючи ці підходи можна розраховувати, що пам'ять не стане тягарем, а перетвориться у інструмент, що дозволяє суспільству рухатися від конфлікту до співтворення.

Коли ми говоримо про Україну, то маємо пам'ятати, що йдеться про країну, яка пережила дуже складне ХХ ст.: тоталітарний режим, дві світові війни, голодомор. Власне традицією ХХ ст. було зловживання історією. Ту ситуацію, яку ми маємо в країні зараз, можна назвати кризовою. Саме з метою уникнення спекуляцій навколо цих питань варто було запровадити своєрідні етичні протоколи.

Загалом робота з травматичними сторінками історії формує новий міждисциплінарний напрямок Healing Memory, що поєднує дослідження колективної пам'яті, trauma studies і практики примирення. Він фокусується на тому, як наративи про минуле формують і трансформують соціальні відносини і як інтервенції (музеї, освітні програми, цифрові архіви) можуть зменшувати шкоду або сприяти відновленню.

Сьогодні у світі Healing Memory розвивається як логічне продовження memory studies і публічної історії, але з виразним практичним і нормативним акцентом: від теоретичного аналізу пам'яті – до інтервенцій, спрямованих на примирення та відновлення. Історіографічно це поєднує традиції історії ментальностей, усної історії та досліджень transitional justice, переносячи фокус з реконструкції фактів на роботу з наративами та їхнім соціальним впливом.

Методологічна палітра поєднує якісні й цифрові підходи: усна історія, етнографія, аналіз наративів, архівні дослідження, контент аналіз медіа, а також цифрові гуманітарні методи (оцифрування, текст майнінг, VR/AR реконструкції). Джерела включають усні свідчення, місцеві архіви, державні документи, медіа корпуси, матеріальні артефакти і цифрові колекції. Поєднання традиційних архівних практик з цифровими інструментами дозволяє одночасно зберігати, аналізувати й робити доступними травматичні наративи для громад.

Водночас Healing Memory не є універсальним або безризиковим підходом. Надмірна терапевтизація пам'яті може призводити до деполітизації конфлікту, витіснення структурної відповідальності або нормативного тиску на способи пам'ятання. Саме тому зцілююча пам'ять у цьому дослідженні розглядається не як інструмент примусу до примирення, а як пропозиція відкритого простору для роботи з травматичним досвідом і не дає відповіді на питання чи можливе зцілення пам'яті без конфлікту; чи не є конфлікт пам'ятей інколи продуктивним і де межа між примиренням і символічною амнезією?

У цьому контексті вводяться нові концепти. Зокрема «Артріум пам'яті» – простір зустрічі минулого й майбутнього, де травма перетворюється на ресурс гідності. «Зцілююча пам'ять» – процес інтеграції травматичного досвіду у стратегії відновлення, що передбачає подолання віктимності, реконструкцію наративів, психологічну реабілітацію, формування позитивної ідентичності та розвиток міжкультурного діалогу.

«Артріум пам’яті» – це відкритий, багатофункціональний простір, у якому пам’ять не лише зберігається, а й активно переживається, транслюється та твориться. Він поєднує архітектуру, мистецтво, технології та соціальну взаємоді Сучасні меморіальні простори у світі демонструють тенденцію до відходу від традиційних монументальних форм на користь інтерактивних, емоційно залучених та архітектурно-інноваційних рішень. У цьому контексті концепція «Артріуму пам’яті» має багато спільного з провідними міжнародними прикладами, але водночас пропонує власну унікальну модель, що поєднує архітектурну відкритість, мистецьку динаміку та соціальну функціональність.

Говорячи про «Артріум пам’яті», маємо на увазі меморіальний або музейний простір, який водночас відповідає трьом критеріям: відкритості до множинності наративів і досвідів; процесуальності і відсутності завершеного канонічного наративу; наявністю практик рефлексії, діалогу або зцілюючої взаємодії з травматичним минулим.

У межах міждисциплінарного напряму Healing Memory концепт «Артріуму пам’яті» постає як просторово організована модель зцілюючої роботи з колективною та травматичною пам’яттю. Якщо Healing Memory у теоретичному вимірі зосереджується на інтеграції травматичного досвіду в колективний наратив без його повторного відтворення, то «Артріум пам’яті» виконує функцію практичної реалізації цього підходу – як соціокультурний простір діалогу, рефлексії та співтворення.

На відміну від традиційних меморіальних форм, що фіксують травму через монументалізацію або шокову репрезентацію, «Артріум пам’яті» ґрунтується на гуманістичній парадигмі зцілення. У логіці Healing Memory пам’ять розглядається не як незмінний архів або сакралізований канон, а як динамічний процес, відкритий до переосмислення, емпатійного проживання та трансформації. Саме в цьому контексті «Артріум пам’яті» виступає простором переходу – від травматичного досвіду до досвіду гідності, солідарності та спільної відповідальності за минуле.

Концепт «Артріуму пам’яті» інтегрує кілька ключових вимірів, характерних для Healing Memory: терапевтичний, діалогічний та проєктивний. Терапевтичний вимір полягає у створенні умов для безпечного контакту з травматичною пам’яттю без її повторної драматизації; діалогічний – у допущенні множинності голосів, досвідів і локальних наративів; проєктивний – у спрямуванні пам’яті не лише в бік минулого, а й у бік майбутнього як простору відновлення соціальних зв’язків та формування позитивної ідентичності.

Таким чином, «Артріум пам’яті» можна розглядати як просторову інтерфейс-модель Healing Memory, у якій архітектура, мистецькі практики, освітні формати та цифрові технології поєднуються для реалізації зцілюючої функції пам’яті. Він не нав’язує єдиний наратив і не прагне остаточного «примирення» в нормативному сенсі, натомість створює умови для тривалого процесу співбуття з минулим. У цьому полягає його принципова відмінність від класичних меморіальних інституцій і водночас – його особлива цінність у суспільствах, що переживають масову травму, зокрема в українському контексті війни.

У теорії Healing Memory «Артріум пам'яті» виступає не лише як форма меморіалізації, а як соціокультурна практика зцілення, що дозволяє трансформувати пам'ять із джерела конфлікту або фіксованого болю на ресурс діалогу, відновлення та співтворення майбутнього.

Вбачається, що на відміну від багатьох міжнародних меморіалів (Меморіал Голокосту в Берліні; Музей пам'яті та толерантності в Мехіко; Національний музей 11 вересня у Нью-Йорку; POLIN – Музей історії польських євреїв у Варшаві, Музей європейської солідарності в Гданську), що працюють через шок або драматичний вплив, «Артріум пам'яті» пропонує гуманістичну модель, орієнтовану на підтримку та зцілення, орієнтований на делікатну роботу з травмою, передбачає терапевтичні зони, простір тиші, мистецькі практики зцілення, уникає надмірної драматизації, натомість пропонує простір для рефлексії та відновлення.

Починаючи з 2022 р., в Україні спостерігається суттєва зміна підходів до меморіалізації. Багато ініціатив відходять від класичної монументальної логіки та тяжіють до відкритих, процесуальних форм пам'ятання. У цьому сенсі символічно показовою є діяльність Музею Майдану, який ще задовго до повномасштабної війни сформував формат «живої пам'яті» – пам'яті як простору діалогу, усної історії, співучасті громадян. Під час війни цей підхід було розширено шляхом документування індивідуальних воєнних досвідів, емоційних свідчень, щоденників і матеріальних слідів війни. Така практика відповідає логіці «Артріуму пам'яті», де музей функціонує не як сховище завершеного минулого, а як відкритий простір співпроживання травматичного досвіду.

Схожі риси простежуються в діяльності меморіального комплексу «Територія Терору» у Львові, який поєднує історію тоталітарного насильства ХХ ст. з сучасними практиками роботи з пам'яттю. У воєнний період музей посилює освітні та діалогічні формати, залучаючи сучасні травматичні наративи до ширшого історичного контексту репресій і депортацій. Така тягліть пам'яті переводить сприйняття війни з ізольованої катастрофи у довший історичний горизонт, що відповідає терапевтичному виміру Healing Memory і логіці «Артріуму пам'яті» як простору інтеграції різних травматичних досвідів.

Водночас у воєнний час в Україні інтенсивно розвиваються нові комеморативні практики, що не зводяться до встановлення пам'ятників або перейменування вулиць. Іменні алеї, символічні місця пам'яті у дворах і громадах, тимчасові меморіали з фотографіями загиблих, «стіни пам'яті» у містах створюють горизонтальні, локальні форми пам'ятання, у яких домінує не державний наратив, а голос спільноти. Ці практики часто мають тимчасовий, відкритий характер і змінюються разом із досвідом війни, що повністю узгоджується з ідеєю «Артріуму пам'яті» як простору процесу, а не завершеного символу.

Особливе місце у трансформації української меморіальної культури посідають музейні практики документування війни «в реальному часі». Національний музей історії України, регіональні музеї, локальні ініціативи збору артефактів війни (особистих речей, уламків, візуальних свідчень) формують архіви, що поєднують історичну, емоційну та етичну складові.

У такому форматі музейний простір дедалі більше наближається до функції «Артріуму пам'яті» – місця зустрічі індивідуального та колективного болю, рефлексії та солідарності.

Таким чином, українські меморіальні й музейні практики воєнного часу демонструють поступовий перехід від репрезентації травми до її опрацювання. У межах теорії Healing Memory «Артріум пам'яті» виступає концептуальним інструментом для осмислення цього переходу – як спроби створити простори, у яких пам'ять не консервує травматичний досвід, а трансформує його у джерело соціальної згуртованості, діалогу та відновлення. Саме в такій логіці «Артріум пам'яті» стає релевантною моделлю для сучасної української політики пам'яті та культурних практик у часи війни й після неї.

На відміну від більшості міжнародних аналогів, що тяжіють до одного домінантного підходу (емоційного, документального чи наративного), «Артріум пам'яті» пропонує синтетичну модель, що інтегрує кілька парадигм одночасно. Таким чином, «Артріум пам'яті» варто розглядати як новий тип меморіального простору, що синтезує найкращі міжнародні практики, але водночас пропонує власну інноваційну модель, релевантну для сучасного українського та глобального контексту.

У сучасному науковому світі, попри всі різноманітні вектори дослідження пам'яті, вважається, що будь-яка із її складових у поєднанні з часом та обставинами зазнає трансформації, здебільшого проходячи шлях від травматичного «чужого» до партнерського «свого», якщо суспільство готове до переосмислення й діалогу (див. рис. 1).

Рис. 1. Етапи трансформації пам'яті

1. Етап конфлікту: формування образів «чужого»: ворог, колонізатор, агресор. Механізми пам'яті: травматичні наративи, героїзація боротьби, акцент на жертвах (наприклад: Волинська трагедія у польсько-українській пам'яті).

2. Етап дистанціювання: утвердження образів «чужого»: небезпечний інший, «сусід, але чужий». Механізми пам'яті: замовчування, витіснення, часткова інституціоналізація пам'яті (наприклад: радянська політика пам'яті, де поляки й українці редукувалися до «класових ворогів»).

3. Етап переосмислення: з'являються альтернативні погляди на образи «чужого»: історичний опонент, але вже не абсолютний ворог. Механізми пам'яті: академічні дослідження, літературні діалоги, культурні обміни (наприклад: спільні наукові конференції Польща-Україна, аналіз образів у літературі XIX–XX ст.)

4. Етап співпраці: поява образу «свого»: сусід, партнер, співтворець. Механізми пам'яті: спільні дні пам'яті, культурні фестивалі, освітні програми (наприклад: сучасні польсько-українські проєкти пам'яті, інтеграція діаспори, культурна дипломатія).

Слід зауважити, кінець XX ст. відзначився процесом деконструкції негативних стереотипів у колективній пам'яті не лише Україна-Польща, але й ряду інших країн. Пам'ять про війни XIX–XX ст. довго формувала образ «чужого» у відносинах Франція-Німеччина, але після Другої світової війни пам'ять була переосмислена як основа для європейської інтеграції. Пам'ять про колонізацію й голод закріпила образ англійця як «чужого», але сучасні практики пам'яті у відносинах Ірландія-Британія працюють на примирення. Пам'ять про Другу світову війну досі формує образ «чужого» між Японією та Китаєм, але культурні обміни поступово змінюють цей наратив.

Таким чином, з метою створення позитивного образу сусіда варто створювати спільні міжсусідські культурно-освітні програми, що аналізують історичні образи «свого» та «чужого» а у літературних та мистецьких прожектах показують багатошаровість ідентичностей, а не лише конфліктність.

2. Стан пам'яті в Україні

Період 2022-2026 рр. радикально змінив функції пам'яті в українському суспільстві. Вона стала інструментом національної безпеки, соціальної стійкості та міжнародної суб'єктності. У безпековому вимірі пам'ять протидіє історичним маніпуляціям, документує злочини та мобілізує суспільство. У соціальному вимірі вона інтегрує різні групи досвіду – військових, переселенців, родини загиблих – і створює інфраструктуру зцілення через мистецькі та освітні практики. У дипломатичному вимірі пам'ять стає мовою міжнародної комунікації: Україна бере участь у європейських комеморація, створює транскордонні архіви та використовує пам'ять як м'яку силу у культурній дипломатії. Переломність цього періоду полягає в тому, що пам'ять формується «в реальному часі», стаючи інструментом дії, а не лише рефлексії.

Російська війна проти України має виразний історико-ідеологічний характер: агресор намагається делегітимізувати українську державність через маніпуляції минулим. У відповідь Україна використовує пам'ять як: інструмент деміфологізації (розвінчання імперських наративів); джерело легітимації

(підкреслення тяглості державності); механізм мобілізації (героїчні наративи спротиву). Збирання свідчень воєнних злочинів, архівування досвіду окупації, документування руйнувань – це не лише гуманітарні практики, а й юридичний ресурс для міжнародних судів. Війна створила безпрецедентний обсяг травматичного досвіду.

Стан пам'яті в Україні сьогодні характеризується перш за все політизованістю і конкуренцією наративів. Пам'ять часто використовується в політичних цілях, що може посилювати розкол і маргіналізацію окремих груп. Різні групи підсилюють ті чи інші події минулого, що впливає на суспільні рішення та ідентичність. При тому колективна пам'ять вирізняється поліфонією та регіональною різноманітністю: локальні, регіональні (наприклад, Буковина, Волинь) та національні наративи співіснують і іноді суперечать один одному. Це дає потенціал для плюралізму, але ускладнює консолідацію. У той же час війна посилила потребу у фіксації втрат, репатріації артефактів, збереженні архівів і усній історії, додаючи травматичний контекст і потребу нагального документування.

Актуалізація теми пам'яті в українському суспільстві підтверджується майже щодня залучаючи до цього процесу як державні наукові інституції, так і пересічного громадянина. Непоодинокі випадки, на жаль, трагічні, сьогодні змушують навіть такі інституції, як Український інститут національної пам'яті звертатися з заявами про те, що «рішення у сфері вшанування мають бути особливо зваженими, адже за кожним ім'ям полеглого захисника – родина, біль та пам'ять, яку неможливо замінити»[6]. Інститут змушений звертатися до органів місцевого самоврядування утриматись від рішень, які створюють соціальну напругу та підривають авторитет державних інституцій. Адже «пам'ять про тих, хто захищав Україну, має об'єднувати, а не ставати джерелом болю чи протистояння. Ми наголошуємо, меморіалізація це не лише назви вулиць, скверів чи шкіл. Меморіалізація – це і про висадку дерев, і про ремонт класів у школі чи закупівля техніки в спеціалізовані навчальні заклади, а це й іменні стипендії та вечори пам'яті»[7].

Отже, пам'ять як технологія відновлення передовсім має сприяти соціальній згуртованості, а вироблення системної політики пам'яті має бути не технічним процесом, а цивілізаційними, коли при фізичному відновленні об'єктів: меморіалів, музеїв формується суспільна згода щодо минулого. Відзначаючи особливу роль музеїв заступниця Міністра культури з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації А. Бондар наголосила, що: «музеї документують війну, зберігають спадщину й допомагають суспільству опрацьовувати травму цього часу»[8].

При тому українське суспільство опираючись на міжнародну співпрацю, з технічної точки зору та методологічну підтримку, повинне базуватися на власному національному світогляді зберігаючи баланс між загально-

[6] Пам'ять про захисників потребує поваги. Український інститут національної пам'яті. https://www.facebook.com/uinp.gov.ua/posts

[7] Скасування рішень про перейменування вулиць на честь захисників України неприпустиме – позиція УІНП. https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/

[8] Національний музей історії України. https://www.facebook.com/share/

національними наративами і локальними історіями. Одним із прикладів цього, може служити рішення про пошукові роботи на місці поховання поляків та українців, які трагічно загинули у роки Другої світової війни. Такий підхід сприяє відновлення спільної трагічної пам'яті та історії. Як слушно зауважив голова Українського інституту національної пам'яті О. Алфьоров, метою таких дій є гідне пошанування жертв та налагодження подальшого українсько-польського історичного діалогу[9].

Варто підняти питання етичної відповідальності істориків-викладачів. Адже у публічному просторі викладач виконує кілька ролей: коментатора, який пояснює складне; інтерпретатора, який дає рамку; модератора, який утримує дискусію в межах доброчесності; творця наративів, які можуть впливати на суспільство. Викладач, працюючи з історією, фактично здійснює перехід від «комунікативної» до «культурної» пам'яті, формуючи довготривалі наративи. Тут важливо, щоб цей перехід не травмував, а сприяв інтеграції досвіду .

Разом з тим приходять і ризики: спрощення, тиск аудиторії, популяризація без глибини. Тому перше, про що має пам'ятати історик – це дотримання точності і доброчесності. Він не має права спрощувати до рівня маніпуляції, не має права відтворювати стереотипи, не має права романтизувати насильство чи травму. Коли говорить про війну, про репресії, про геноциди – він працює з болем. І тут важливо не лише, що говориться, а й як це робиться. Чи не травмує він повторно? Чи не знецінює досвід людей? Чи не перетворює трагедію на ефектний сюжет?

Саме у таких випадках постає питання «зцілення пам'яті» – створення освітнього простору, де лекція стає не лише передачею знання, а й актом турботи про суспільну пам'ять, що включає ритуалізацію пам'яті (мовні формули, паузи, символи), колективне осмислення та турботу про слухача. Французький філософ П. Рікер наголошував на необхідності «етики пам'яті», яка поєднує правдивість із турботою про людський досвід[10]. Для викладача це означає відповідальне озвучення травми без її експлуатації.

Етична відповідальність викладача – це також відповідальність за контекст. Бо без контексту будь-який факт може стати зброєю. І ми маємо це розуміти. Наприклад, у викладанні теми Голодомору важливо уникати як надмірної «героїзації» страждання, так і знецінення трагедії. Викладач має показати масштаби катастрофи через документи, свідчення, статистику, але не перетворювати її на «ефектний сюжет» для емоційного шоку. У курсах про Голокост у багатьох університетах світу викладачі використовують метод «педагогіки пам'яті»: замість показу шокуючих фото – робота з особистими історіями, листами, щоденниками. Це дозволяє студентам співпереживати, але не травмує повторно.

Як пропагандистський штамп використовується фраза «українці співпрацювали з нацистами» без контексту. Але якщо пояснити умови окупації, різні форми поведінки населення, складність вибору – ми отримуємо багатовимірну картину, яка не дозволяє маніпулювати фактами.

[9] В Углах завершились пошукові роботи. https://www.facebook.com/uinp.gov.ua
[10] Ricœur P. Memory, History, Forgetting. Chicago: University of Chicago Press, 2004.

Таким чином, етична відповідальність викладача полягає у відповідальності за точність; за спосіб подання; за контекст; за те, щоб історія не перетворювалася на інструмент маніпуляції чи травматизації. Його завдання – не лише передати факти, а й створити умови для безпечного осмислення минулого. У цьому сенсі історик стає не просто педагогом, а й своєрідним «лікарем пам'яті», який допомагає суспільству інтегрувати травматичний досвід без повторної травматизації. Загалом робота з історичними травмами – Голодомор, масові репресії, війна, Чорнобиль – ставить перед викладачем не лише академічні, а й етичні виклики. Окрім того, в українській історії є багато травматичних моментів, пов'язаних не лише з внутрішніми подіями, а й із взаєминами із сусідніми народами – поляками, євреями, росіянами, татарами, румунами, угорцями. Ці події формували складні пласти пам'яті, які потребують терапевтичного осмислення.

Чого варті події які були в українсько-польській історії: полонізація та релігійний тиск у XVI–XVII ст. який супроводжувався утисками православної культури в Речі Посполитій; спекулятивна політика навколо «волинської трагедії» (1943–1944), щодо масових етнічних конфліктів між українцями та поляками; операція «Вісла» (1947) – примусове переселення українців із території Польщі, що спричинило втрату домівок і культурних осередків.

Є й не прості сторінки в історії взаємин між українцями та євреями: розпочинаючи від Хмельниччини (1648–1657), з масовим погромами єврейського населення під час козацьких воєн; насильство проти єврейських громад у часи революцій та визвольних змагань на початку XX ст.; Голокост (1941–1944) – масові знищення єврейського населення на території України (Бабин Яр, Кам'янець-Подільський та інші місця).

Болючі моменти в українсько-татарському спілкуванні: пам'ять зберігає сюжети про регулярні напади на українські землі, захоплення людей у полон під час кримськотатарських набігів (XVI–XVII ст.) і до депортація кримських татар (1944), коли радянська влада насильно виселила весь народ із Криму, що стало колективною травмою.

Територіальні конфлікти у XX ст. за Буковину та Закарпаття, та асиміляційна політика щодо українців румун та угорців теж є непростою темою в історичному контексті, і на якій сьогодні намагаються деякі маргінальні групи спекулювати. І хоча, Австро-Угорщина й дала простір для розвитку культури в Галичині, водночас проводила політику контролю та розділення українського руху.

І, звичайно, найбільш масштабна сторінка української історії це східний сусід. Від колоніальної політики Москви в основі якої була ліквідація автономії Гетьманщини, заборона української мови (Валуєвський циркуляр, Емський указ); Голодомор 1932–1933 рр. – штучний голод, організований радянською владою, який забрав мільйони життів; репресії та депортації – масові арешти, виселення інтелігенції, нищення культурної спадщини до сучасної війни.

Таким чином, маючи зовсім не просту історію постає питання про терапевтичний вимір пам'яті, який варто застосовувати до всіх подій, де українці й сусідні народи переживали травми. І на нашу думку процесам «оздоровлення» суспільної пам'яті після конфліктів або травм має сприяти:

визнання болю обох сторін – приклади Волині чи депортацій показують, що пам'ять має бути двосторонньою;

ритуалізація пам'яті – спільні дні пам'яті, меморіальні заходи, які не протиставляють, а інтегрують досвід;

освітні програми – курси, що поєднують історію та психологію, допомагають студентам осмислити травму без повторної травматизації;

міжнародний діалог – спільні українсько-польські, українсько-єврейські, українсько-татарські проєкти пам'яті.

Крім того, сьогодні історія – це ще й поле інформаційної боротьби. Небезпечні наративи формуються швидко, часто непомітно. І викладач має вміти їх розпізнавати та уникати, найбільш розповсюджені наративи пов'язані з знеціненням та делегітимацією. Наприклад, коли в часи повномасштабного вторгнення стало нестися який наш ворог тупий, боязкий і т.д. такий наратив призводив до знецінення зусиль наших воїнів. Найбільш мало помітними але з колосальним впливом на формування самоідентичності є постулати: «Усі українці в минулому підтримували радянську владу»; «Українці завжди були жертвами, ніколи не діяли самостійно».

Пропагандистські техніки, маніпулятивні інтерпретації, токсичні узагальнення – усе це те, з чим ми стикаємося щодня. У цьому сенсі викладач має виступати «фільтром» – не просто передати знання, а допомогти не потонути в інформаційному хаосі. Іноді відповідальність полягає у тому, щоб не мовчати. Бо мовчання теж створює наратив, наприклад коли викладач уникає теми – не говорить про репресії чи про колаборацію. Таким чином, сьогодні студентів – істориків варто вчити методиці розпізнавання небезпечних наративів: уникати узагальнень, тому що будь-яке твердження на кшталт «усі», «завжди», «ніколи» – сигнал небезпеки; перевіряти контекст, адже факт без пояснень може стати зброєю; розпізнавати маніпулятивні техніки, а саме: делегітимація, романтизація травми, вибірковість – показ лише тих фактів, які підтверджують потрібну тезу; усвідомлювати силу мовчання – замовчування складних тем створює власний наратив; використовувати перевірені джерела; пам'ятати про етичні правила – не травмуй повторно, не знецінюй досвід жертв, не перетворюй трагедію на видовищний сюжет.

Сучасному історику також потрібні навики які б дозволяли говорити про складне просто, однак не спрощено. Для цього, він має, перш за все, чітко розуміти свою аудиторію. Студенти, журналісти, громада – це різні групи, і з кожною треба працювати по іншому. По друге, ми маємо уникати категоричності. По третє, ми маємо показувати складність, але не лякати нею. Викладати історію так, щоб вона була зрозумілою, але не примітивною. Не варто перевантажувати фактами й датами. Краще показати логіку процесів: чому щось сталося, які були наслідки, як це вплинуло на людей. Складні явища пояснити через знайомі образи. Наприклад, економічну кризу – як «ланцюгову реакцію», де падіння одного елемента тягне за собою інші. Спочатку давати «основу» – головну ідею чи сюжет. Потім поступово додавати деталі для тих, хто готовий зануритися глибше. Історія завжди стає зрозумілішою, коли показати її через долі конкретних людей. Це допомагає уникнути сухої

абстракції. Уникати спрощених кліше, наприклад, не зводити складні війни до «добрі проти злих». Краще показати багатошаровість причин і позицій.

При тому варто використовувати прийоми як аналогія з сучасністю, візуалізацію, запитання, що включає критичне мислення; порівняння різних інтерпретацій: показати, що історія – це не лише факти, а й дискусія, змусити задуматися.

3. Публічна історія в системі сучасних memory studies

Публічна історія та пам'ять перебувають у взаємозалежному зв'язку, формуючи спільний механізм осмислення минулого в суспільстві. Публічна історія, орієнтована на представлення історичного знання поза академічним середовищем, створює інституційні, візуальні та наративні рамки, у яких пам'ять набуває матеріальних і символічних форм. Водночас колективна пам'ять, що ґрунтується на емоційному досвіді, соціальних практиках та культурних уявленнях, визначає суспільний запит на ті чи інші історичні інтерпретації, впливаючи на зміст і формати публічної історії. Таким чином, публічна історія структурує й транслює пам'ять, тоді як пам'ять коригує та переосмислює публічні історичні наративи відповідно до актуальних потреб спільноти. Їхня взаємодія забезпечує динамічний процес формування ідентичності, підтримання культурної тяглости та вироблення спільних способів інтерпретації минулого. Разом вони формують спосіб, у який суспільство розуміє минуле, переживає теперішнє та уявляє майбутнє. Проте публічна історія може конфліктувати з пам'яттю. Це трапляється, коли: офіційні наративи не збігаються з досвідом людей; держава нав'язує «правильну» історію; пам'ять різних груп суперечить одна одній. У таких випадках публічна історія стає полем боротьби за інтерпретацію минулого.

Вдалими прикладами поєднання обох складових є діяльність українських інституції – «Музей Майдану» у Києві чи «Територія Терору» у Львові – демонструють, як теоретичні концепти memory studies можуть бути втілені у публічних просторах. У світовій практиці такі поєднання є у різних форматах, так у Польщі та Німеччині музеї Голокосту й воєнних злочинів поєднують архівні матеріали з усною історією, створюючи простір для суспільного діалогу; у проєкті «USC Shoah Foundation» (США) взаємодія усної історії та цифрових архівів – тисячі інтерв'ю з очевидцями Голокосту, доступні онлайн і як освітній ресурс; урбаністичні інтервенції у Берліні «Stolpersteine» – камені спотикання з іменами жертв нацистських переслідувань, що інтегрують пам'ять у повсякденний міський ландшафт; у Чехії та Словаччині діють освітні програми «Пам'ять народу», де школярі збирають усні історії й презентують їх у публічних форматах.

Публічна історія – це не просто тренд. Після 2022 р. роль історика в Україні змінилася радикально.. Як зазначає історик Л. Зашкільняк, «публічна історія – це не лише спосіб популяризації знань, а й механізм формування громадянської свідомості»[11].

[11] Зашкільняк Л. Небезпеки історичного мислення і соціальні функції історика. Історик і Влада. Кол. монографія. К.: Інститут історії НАН України, 2016.

Тому, цілком виправданим сьогодні є запровадження поняття «історичного апостеріорі». Якщо «історичне апріорі» означає сьогодення, сформоване знаннями про минуле, то «історичне апостеріорі» – це знання про минуле, сформоване потребами й відчуттями теперішнього часу. Фактично «історичний апостеріорі» – це історичні знання, що виникають завдяки відчуттям і емоціям; сьогодні ці відчуття моделюються й нав'язуються через соціальні мережі, інтернет-блоги та інші цифрові продукти[12].

Цифровий контент має масовий характер як у географічному, так і в кількісному вимірі: завдяки розвитку технологій до нього має доступ більшість населення, і значна частина цього контенту так чи інакше опирається на історичні наративи. Проте такі «знання» часто не є професійними: вони маніпулятивні або інтерпретовані на власний розсуд.

У 2000-х рр., коли оцифровані історичні першоджерела стали доступними широкій публіці й розвинулася комунікація через інтернет, індивіди – незалежно від того, чи були вони фахівцями з історії – перетворилися на акторів, які формують або реформують колективну пам'ять без прямого втручання академічної історії. Так, почав формуватися партисипативний підхід до вивчення історії, що передбачав залучення широкого кола учасників. Як зауважував Р. Розенцвейг «історики можуть зіткнутися з фундаментальною зміною парадигми від культури дефіциту до культури достатку»[13]. Достаток змінюється не тільки для істориків, а й для нефахівців. Крім того, алгоритми роблять людей вразливими до «неправдивої інформації» та упереджених наративів історії, що може призвести до «цифрової пропаганди»[14].

При тому, можемо припустити, що студенти усвідомлюють, як працюють алгоритми та розуміють, що означають високі перегляди цифрового контенту, однак і їм на практиці нелегко уникнути впливу алгоритмів або встояти перед спокусою великої кількості глядачів, однак ще з більшими труднощами стикаються школярі. Опитування, проведене в Кореї, показало, що старшокласники оцінювали, чи варто довіряти історичному контенту YouTube, виходячи з того лише, наскільки відомими були автори та скільки людей переглядали контент[15].

Все це призводить до того, що якщо з кінця XX ст. актуальним було питання публічної історії в університетських стінах, як навчальної академічної дисципліни, то з початком нового тисячоліття це питання трансформується та переміщується на шкільні майданчики. Оскільки «сучасні школярі, це цифрові аборигени які здобувають, презентують, передають та застосовують історичні знання через соціальні медіа без посередництва вчителів, що ставить під сумнів

[12] Філіпович М. Публічна історія – етапи становлення (замість передмови). Public history: selected issues: Collective monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2024. P. 6–44. DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-465-8-1

[13] Rosenzweig R. Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era,' *The American Historical Review*, 2003, 108 (3), 735–762. S.739.

[14] Kang S. Introduction, in History and Museum Education in the Digital Era, Seoul: 2022, Hanul Academy: 7-14. S. 9.

[15] Kim H. A Study on Students Perceptions, Characteristics, and Considerations of Historical YouTube Content. *Social Studies Education*, 2021, 60 (3), 13–24.

авторитет вчителів історії та підручників як надійних комунікаторів історичних знань»[16]. Таким чином трансформується екосистема продукування та поширення історії, а також вивчення та викладання історії. Загалом цифрова епоха характеризується деавторизацією та горизонтальністю.

Цифрові аборигени – це перше покоління, яке має набагато більше знань, ніж попереднє покоління[17] але їм не вистачає справжнього досвіду критичного мислення для пошуку та оцінки достовірної інформації[18]. Замість того, щоб отримувати знання через підручники, книги або взаємодію з дорослими, вони отримують їх через переповнений онлайн-контент. Багато «цифрових аборигенів» вважають за краще вибирати з багатства знань, що зберігаються в Інтернеті[19].

Для того, щоб стати критичними споживачами та виробниками всіх форм історичного контенту та брати участь у «постійній дискусії, яка дає не остаточні істини, а нескінченну низку відкриттів, які змінюють наше розуміння не лише минулого, але й нас самих і часу, в якому ми живемо»[20], як того бажав К. Мойніхан, студенти і школярі повинні бути добре озброєні історичною грамотністю, придатною для цифрової епохи. Однак вчителі історії нерідко зазначають – «якщо ми зосередимося на розвитку історичного мислення через читання першоджерел на уроках історії, учні не тільки втратять інтерес, але й це не принесе користі в їхньому повсякденному житті»[21].

Така ситуація в історичній освіті ставить актуальним питанням – шляхи і засоби формування історичної грамотності. Адже історична грамотність у цифрову епоху не обмежується розвитком історичного мислення через читання історичних документів на уроках історії. Звичайно, щоб сформувати історичну грамотність у школярів та студентів потрібно підготувати фахівців. В Україні на початок нового тисячоліття стали впроваджуватися окремі навчальні курси, але у переважної більшість вищих закладів освіти навчальні програми з історії були і залишаються орієнтовані на підготовку істориків дослідників і викладачів (учителів).

Такі реалії обумовлюють нагальну необхідність навчання суспільства історичної грамотності пов'язаної з цифровою грамотністю. Масштабність цифрової епохи сприяла появі ще однієї особливості історії – нею, як ніколи раніше, стали послуговувати не лише для всезагального розвитку та освіти, але й політики у своїх практиках. І саме, політики, внесли певні нотки злободенності у трактуванні тих чи інших подій. Історію починають використовувати з метою

[16] Sun Joo Kang. School history in the Era of deauthorization and horizontality: Popular History, Digital Public History, and History Education in South Korea. *Why history education? Publisher: Wochen schau*. September 2023.

[17] Tapscott D. Grown up Digital: How the Net Generations Changing Your World, New York: McGraw-Hill. 2009.

[18] Rothman D. A Tsunami of Learners called Generation Z.: 2016. http://ce.wvu.edu/media/15624/needsdifferent_learning_styles.pdf

[19] Kang S. Public History and History Education: Call for a Dramatic Change in History Museum Curation. *Public History & Museum*, 2020, 3: 32–45.

[20] Moynihan K. J. Can the Scholars' History be the Public's History? *Proceedings of the American Antiquarian Society*. 1996. 105 (2), 301–313. S. 312

[21] Kang S. History Education through Communication. *Reading Historical Documents and Contemplative History Consciousness*, Seoul: Seoul National University Press, 2017. S. 90.

політичного підбурювання та для виправдання певних систем і культурних цінностей які подаються як вищі за інших. Прикладом такого підходу може слугувати фільм польського виробництва «Волинь». Як зазначив А. Бальцер, експерт із Центру східних досліджень Варшавського університету, «Подивившись «Волинь» пересічний польський глядач матиме враження, що українці, за невеликими винятками, – це натовп диких людей»[22].

Слід зазначити, що нерідко публічна історія є ефективним і вирішальним інструментом для примирення конфліктів навколо історії. Спроби вирішення важких питань міжнаціональної історії в Європі здійснюються через намагання об'єднати публічних істориків, музейні простори, а чи продукування фільмів на кшталт «Французьке село». «Французьке село» вважають одним із найкращих прикладів публічної історії у форматі телесеріалу: він робить складні теми війни доступними для широкої аудиторії, але не спрощує їх до кліше. Це історія про те, як війна змінює життя звичайних людей і змушує їх робити вибір, який визначає їхню долю.

На жаль, в Україні є лише негативний досвід розв'язання суперечливих питань через мистецькі акції, а саме вихід польських фільмів «Волинь» та «Вогнем і мечем», які підіймали політично складні теми польсько-українських стосунків.

Схожі проблеми з Україною має Східна Азія, і саме синдром постколоніального буття, однак тут налагоджується обмін знаннями та спільні історичні публікації між Японією, Китаєм та Кореєю. Що стосується фільмів, то еквівалентів «Французького села» немає ні в Китаї, ні в Кореї. У їхніх фільмах японські солдати зазвичай зображуються як лиходії. Такі антагоністичні тенденції у всіх трьох країнах.

Яскравим прикладом у розв'язані міжнаціональних проблем є діяльність публічних істориків Британії. За останні дванадцять років у Сполученому Королівстві та чотирьох країнах, що входять до його складу: Англії, Північній Ірландії, Шотландії та Уельсі, спостерігалася політична турбулентність. У Великобританії, як з'ясувалося, визнали практичну неможливість переписати шкільну історію так, щоб узгодити традиційний британський патріотизм (поствікторіанського штибу) із максимальною толерантністю до всіх ідентичностей сучасного соціуму Сполученого Королівства. За браком соломонового рішення було навіть запропоновано скасувати викладання національної історії у школі, взагалі. Пошук виходу з цієї ситуації змусив на державному рівні усвідомити роль публічних істориків, які враховували б сучасний політичний та публічний історичний контекст, що призвело до зростання викладання публічної історії на різних університетських рівнях та їх участь у програмах різного економічного сектору.

Використання історії як інструменту політичної дезінформації має вже усталені приклади. Аналітики Atlantic Council та Institute for the Study of War неодноразово показували, як російська влада систематично маніпулює історичними наративами – від трактування подій Другої світової війни

[22] Савицький Ю. Фільм «Волинь» – якісна ілюстрація негативних польських стереотипів українця – експерти. https://www.radiosvoboda.org/a/28038746.html

до заперечення права України на державність. Ці «уроки історії» транслюються через державні медіа, соціальні мережі та міжнародні платформи, створюючи ефект масового впливу. Дослідження EUvsDisinfo (проєкт Європейської служби зовнішніх дій) демонструє, що історичні фейки є одним із найпоширеніших інструментів російської пропаганди, адже вони апелюють до емоційної пам'яті та формують довготривалі стереотипи[23]. Саме тому актуальною стає потреба у історичному фактчекінгу – перевірці достовірності історичних тверджень у режимі реального часу, а також у розвитку медіаграмотності, яка дозволяє громадянам критично оцінювати джерела інформації. Як зазначають дослідники з Harvard Kennedy School's Shorenstein Center, лише поєднання академічної ретельності з публічною відповідальністю може протидіяти використанню історії як «зброї масового ураження» у сучасних гібридних війнах[24].

Загалом варто зауважити, що історія у сучасному світі стала важливим інструментом політичної боротьби. Держави використовують історичні наративи для легітимації влади, мобілізації суспільства, формування ідентичності та ведення інформаційних операцій. «Озброєння» історії є характерною рисою гібридних конфліктів, у яких боротьба за інтерпретацію минулого стає частиною боротьби за політичний вплив. Це підкреслює необхідність розвитку академічної доброчесності, критичного мислення та публічної відповідальності у сфері історичної пам'яті.

Так, у дослідженнях Journal of Applied History підкреслюється, що історична свідомість у росії «перетворена на зброю», яка легітимує військові дії та внутрішні репресії[25]. Російська Федерація є одним із найяскравіших прикладів системного «озброєння» історії. Основними механізмами її включення є міфологізація Другої світової війни як морального абсолюту; криміналізація альтернативних інтерпретацій через закони про «реабілітацію нацизму»; демонізація сусідів через історичні ярлики («фашисти», «зрадники»); використання історії для виправдання територіальної експансії.

У Китаї історія використовується для конструювання наративу про «століття принижень», що виправдовує сучасні геополітичні амбіції. Основними практиками є централізований контроль над історією Комуністичної партії Китаю; використання історичних аргументів у територіальних суперечках (Південно-Китайське море); медіатизація імперського минулого як інструменту культурної дипломатії. Ці наративи спрямовані на консолідацію суспільства та легітимацію політичного курсу КПК.

Польська політика пам'яті характеризується активним державним втручанням у сферу історичної інтерпретації через законодавче регулювання історичної пам'яті (Інститут національної пам'яті); гіперболізоване акцентування на героїчних наративах (повстання, антикомуністичний спротив) і на історичних суперечках з сусідами щодо трактування Голокосту та подій XX ст. Ціллю цього є зміцнення національної ідентичності та підтримка політичних сил, що апелюють до історичного традиціоналізму.

[23] Що нового у «Галактиці FIMI»? https://euvsdisinfo.eu/ua

[24] Advancing knowledge on media, audiences, and influence. https://shorensteincenter.org

[25] Hislaevskiy H. Weaponizing History: Historical Consciousness and War Advocacy in Russia. *Journal of Applied History*. 2022. Vol. 5, Issue 3. P. 245–268.

Завдяки підтримці держави у Туреччині формується образ країни як спадкоємиці імперської величі та легітимації її регіональних амбіцій. Офіційний історичний наратив сьогодні заперечує геноцид вірмен; романтизує османське минуле; використовує історичні мотиви у зовнішній політиці.

Історія у США використовується не стільки для зовнішньої політики, скільки для внутрішньої мобілізації та формування ідеологічних коаліцій перетворюючись на інструмент політичної поляризації: суперечки навколо інтерпретацій рабства та расизму; боротьба за шкільні програми («1619 Project» vs «1776 Commission»); політичні конфлікти навколо пам'ятників та символів.

Все це, лежить у сфері життєдіяльності публічної історії. Публічна історія є порівняно новою науковою сферою, якщо ж вести мову про публічну історію як академічну дисципліну, то це зовсім новітній напрям. Історія, класична, також не зразу стала окремою науковою одиницею, свій шлях вона теж розпочала як академічна дисципліна, що стала викладатися в університетах вперше у XIX ст., у наслідок чого відбулося виокремлення її в окремий предмет від інших форм знання. Аналогічний шлях проходить і публічна історія.

У 1970-80-х рр. відбувається її становлення. Вже з другої половини 1970-х р. «Публічна історія» як навчальна дисципліна запроваджується в університетах США (на сьогодні присутня у понад 150 з них). За останні десятиріччя навчальна дисципліна та розвиток публічної історії як окремого наукового вектору в історії призводить до створення вже цілісних освітніх програм. Зараз у США є 132 програми публічної історії[26]. За підтримки Національної ради з публічної історії та Каліфорнійського університету у Санта-Барбарі з 1978 р. видається журнал The Public Historian. У 1980-х р. Дж. Бенсон, П. Брайєр та Р. Розенцвейг[27] розділили публічну історію на три категорії: «гладка форма публічної історії», яку можна знайти в засобах масової інформації та в якій домінують комерційні та політичні інтереси; «професійна публічна історія», що прагне до працевлаштування істориків, долаючи при цьому нетерпимість до академічних досліджень; і «народна історія» з прогресивними схильностями[28].

Розрив між університетськими знаннями та суспільством гостро відчував Д. В. Джонсон, одна з найважливіших фігур у започаткуванні та розвитку публічної історії: ще у 1980-х р. він засуджував стан кризи історії, що викладається в університетах, та необхідність змін. Публічна історія була ним запропонована як сильна і виразна відповідь на розрив між соціальними потребами та академічними дослідженнями.

Схожі тенденції стають помітні і в Канаді, Австралії та Великій Британії. Тоді ж відкрилися перші освітні програми з цієї дисципліни в американських університетах, а з початком XXI ст. у континентальній Європі. Хоча, слід

[26] Лазуркевич С. Що таке «публічна історія»? https://theukrainians.org/shho-take-publichna-istoriya

[27] Benson J., Brearley P., Rosenzweig R. Presenting the Past: Essays on History and the Public. Philadelphia : Temple University Press, 1986.

[28] Howe B. J., Kemp E. L. An Introduction in: Susan Porter Benson, Stephen Brier and Roy Rosenzweig (eds) Presenting the Past: Essays on History and the Public, Philadelphia : Temple University Press, 1987, P. XVI-XVII.

зауважити, що впровадження методології та практик публічної історії в академічному просторі Заходу викликало дискусії й навіть неприйняття, зокрема через побоювання надмірного впливу політичної кон'юнктури та державних інститутів, були також певні застереження проти комерціалізації та медіатизації історії. Однак в провідних університетах не тільки США, Канади, але й Великої Британії, Німеччини, Франції, Італії, Швейцарії та багатьох інших країнах з початку нового тисячоліття стали відкриватися освітні програми, що так чи інакше стосуються публічної історії.

Умови які спонукали появі публічної історії як освітньої складової на перший погляд різні у різних країнах, як от у Британії – примирення між різними національностями, у Південній Кореї – постколоніальне минуле, в Італії[29] позбавлення від фашистської культури в шкільних підручниках, в Америці – наслідки расової нетерпимості. Однак, всіх їх об'єднує проблема важких і неоднозначних подій в історії тієї чи іншої країни, які мають свій вплив на сьогодення, а тому потребують напрацювання певних історичних практик їх інтерпретації з метою зменшення їхнього впливу на майбутнє.

Різноманітність підходів у публічній історії, і не лише у науковій сфері, але й освітній спонукає до створення власних організаційних структур. Так, у 2016 р. в Італії зареєстрована асоціація публічної історії та Італійська центральна рада з історичних студій.

Говорячи про публічну історію як напрям історичної науки, варто зазначити, що на самому початку відокремлення історії з'явився поділ на аматорську та професійну. На той час вважалось, що особи без фахової історичної підготовки не могли правдиво донести інформацію і здебільшого займаються міфотворчістю, щодо професіоналів, то їхні праці були переобтяжені фаховою термінологією і були складні для сприймання. Така ситуація тривала до Другої світової війни. На той момент історична наука виконала свою місію, адже вона виникла у період створення національних держав і формування національної ідентичності.

Розпочинаючи з другої половини XX ст. історична наука різко стала відходити від конформістського принципу – які були нав'язані політичними реаліями та науковими принципами сформованими шляхом впровадження методологічних підходів, що у більшості своїй формували загальноісторичні стандарти та підходи та зводились до пасивного сприйняття утверджених догм, подій та явищ, безапеляційно визначали порядки, норми і правила написання історичних досліджень і передбачали безумовне схиляння перед авторитетами. Такий принцип був притаманний фактично всій історичній науці першої половини XX ст.

У 1970 рр. починають формуватися нові напрямки – усна історія, нова соціальна історія, мікроісторія та публічна історія. Основоположники публічної історії зазначали, що професійні історики повинні говорити з аудиторією на тих мовах, які найбільш сприяють сприйняттю та засвоєнню історичних фактів та явищ, з врахуванням всіх доступних можливостей як мови, так і

[29] Bandini G. Public History of Education. A Brief Introduction. Firenze : Firenze University. Press, 2023. 134 c.

існуючих способів. Це пов'язано з тим, що звичайна людина рідко коли читає наукові академічні тексти, які містить сотні сторінок, визначень, термінів та посилань не зрозумілих для неї. Традиційна, або академічна історія насамперед подається у писаному форматі (монографії чи наукові статті), тоді як публічна історія зосереджується на інших формах, включаючи кіно, оповідання та публічні дебати.

Наприкінці XX ст. поняття публічної історії починає поступово розширюватися, більше того, з'являється асиметрія у підходах між істориками Європи та Америки. Зокрема, європейські науковці стверджували, що публічна історія може бути визначена як «історія для публіки, про публіку і самої публіки»[30].

Розпочинаючи з 2010 р. у публічній історії утверджується два підходи американський та європейський. В основі американського підходу лежить вивчення регіональної, локальної історії через ідивідуалістичні практики, які таким чином забезпечують широке коло зацікавлених осіб, у європейському – доступність історії до широких кіл суспільства, через виклад історії доступною мовою та засобами. Діяльність публічної історії в США зводиться до висвітлення минулого соціальних груп та етнічних спільнот, створення тематичних музеїв, історичних парків, співпраця з різними громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування, ЗМІ тощо. Відмінність між американським напрямом та європейським у публічній історії можемо спостерігати на прикладі Великої Британії, де публічна історія фактично виокремилась завдяки актуалізації суспільних питань пов'язаних з захистом культурної спадщини.

Ще одним наріжним каменем у публічній історії європейського континету стає питання термінології, зокрема у самій назві «публічна історія», при тому у науковців по ту сторону Атлантики такої проблеми не спостерігається. Наприклад у Німеччині термін «публічна історія» викликав критику і на противагу йому стали застосовувати інший – «прикладна історія» («Angewandte Geschichte»). Аналогічна ситуація з визначенням поняття постає і у Польщі, адже попри давню традицію та розмаїття форм публічної історії, сам термін «публічна історія», або дослівно кажучи «історія в публічній сфері», використовується в Польщі лише з 2010-х рр.[31].

Труднощі у визначені поняття «публічна історія» також не оминули і українські наукові кола, здебільшого через політичне зловживання історією, і сьогодні у цей термін вкладається різне значення – «публічна історія», «прикладна історія», «популярна історія», «практична історія», «цифрова історія», і навіть «історична політика».

На початку XXI ст. на розвиток досліджуваного напрямку починає впливати глобалізація, інтернаціоналізація та інституціалізація практик публічної історії. Така асиметрія призводить до створення у 2010 р. Міжнародної федерації публічної історії, більш структурно організованої й під меншим впливом американських істориків. Поява даної структури фактично стає альтернативою Національній раді США з публічної історії яка діє з 1979 р.

[30] Брайлян Є. Публічна історія в Україні: у пошуках консенсусу. https://zn.ua/ukr/HISTORY

[31] Wojdon J. Public History in Poland. https://www.routledge.com/ Public-History-in-Poland

Початок XXI ст. у науковій сфері призводить не лише до розмежовування академічної історії від публічної, але й серед науковців відбувається поділ на «публічний інтелектуал» та «академічний науковець». Спільними для обох понять є те, що вони мають бути фахівцями у своїй сфері, вміти писати та виступати. Однак, якщо діяльність «академічного науковця» обмежується науковими статтями і монографіями та аудиторією слухачів з колег або студентів, то «публічний інтелектуал» – це ще й написання науково-популярних видань і есе, участь у громадсько-суспільних заходах та надання інтерв'ю, до певної міри медійна або мережева особа, у виступах повинен орієнтуватися на непідготовлену аудиторію і володіти доступним понятійним апаратом, який при тому не зменшує наукової ваги.

Як зазначає корейський історик С. Канг «Цифровізація підірвала сферу академічної історії, яка колись була єдиним посередником історичного знання. Інтернет перетворив авторитетну вертикальну ієрархію на плюралістичну горизонтальну мережу, а автономія, незалежність та вплив індивідів як суб'єктів у створенні знань та публічному використанні знань значно зросли»[32].

Історичні наукові кола в усьому світі починають визнавати наявність серйозних проблем пов'язаних зі спотворенням історичного знання, появу ідеологічного консерватизму, посилення упереджень та плагіат у публічній історії (особливо в цифровій публічній історії)[33]. Британські історики Т. Хайді і К. Рібенс зазначають що: «Звичайно, завжди існувала якась «погана історія» і недосконала історія, як всередині, так і за межами історичного класу та академії, але ми можемо стверджувати, що ніколи не було стільки розумних і добре освічених людей і організацій, які пишуть про минуле, які професійно присвячують себе маніпулюванню та спотворенню доказів без совісті, щоб використовувати минуле для своїх власних, часто неетичних цілей»[34].

Тиск цифровізації та вивчення історії підтверджую думку М. Демантовського, який стверджував, що необхідно переглянути етичний аспект публічної історії, і пропонував встановити критерії для розрізнення «поганої» та «хорошої» публічної історії[35].

Беззаперечним є те, що у XXI ст. академічна історіографія втратила свою «гегемоністську владу в публічній сфері – якщо вона коли-небудь мала таке привілейоване становище в минулому»[36]. «Після 2000 років давня мета історії

[32] Kang S. Public History and History Education: Call for a Dramatic Change in History Museum Curation. *Public History & Museum*, 2020, 3: 32–45.

[33] Apostolidou E. Misinformation, Trivialization, and Plagiarism, *Public History Weekly* 8 (2): dx.doi.org/10.1515/phw-2020-14894

[34] Haydn T., Ribbens K. Social Media, New Technologies and History Education, in Mario Carretero and Maria Grever (eds.) *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, 2017. 735–754

[35] Demantowsky M. What is Public History, in Marko Demantowsky (ed.) Public History and School: International Perspective, Berlin/Boston : Walter De Gruyter & Co KG, 2018, 3–37. С. 27.

[36] Fickers A. Towards a New Digital Historicism? Doing History in the Age of Abundance, *VIEW Journal of European Television History and Culture*, 2012, 1 (1), 19–26. С. 25.

бути провідником у суспільне життя зазнала краху»[37]. Твердження про те, що лише академічні історики чи професіонали можуть писати та викладати «правильну» та «точну» історію, ґрунтується на застарілому елітизмі, який не в змозі зрозуміти поточні соціальні зміни[38]. Деякі історики категорично зазначають, що зараз ми маємо відійти від авторитарного ставлення до публіки як до об'єкта освіти та рухатися вперед, щоб разом практикувати історію, спілкуючись з нею як колаборанти чи посередники[39]. Історики шукають спілкування та співпраці з громадськістю різними способами. Однак скоротити розрив з громадськістю з точки зору історичних перспектив та історичної свідомості важко.

У будь-якому випадку історія, як наука та вчення у XXI ст. покидає академічні інституції і виходить у публічний простір. Особливості сфери публічної історії є те, що її предмет є настільки різним, наскільки різним є і підходи до трактування тих чи інших історичних моментів, а також наявність різноманітних і різнопланових засобів її донесення до споживача. Однак, термін «споживацька історія» не відображає цього явища. Стара концепція «популяризації історії» перешкоджає розумінню цього явища.

Розуміння публічної історії як «історіографії громадянами» ховає ініціативи та інтереси публічної історії згори, від політики та адміністрації. Публічна історія не просто застосовує чи виражає публічно історичну правду, яка є результатом академічних історичних досліджень, але вона сама по собі є історичним викладом. Тому публічна історія має сприйматися як частина досліджень та освіти з історії. У той же час публічна історія – це «зона відповідальності» істориків.

Сьогодні науковці підкреслюють, що ефективна комунікація передбачає адаптацію змісту до потреб аудиторії, використання різних каналів подачі та створення емоційного залучення. У контексті історичної освіти комунікація виконує такі функції:

когнітивну – забезпечення знаннями про минуле;

інтерпретаційну – пояснення причинно-наслідкових зв'язків;

ціннісну – формування ставлення до історичних подій;

культурно-ідентифікаційну – зміцнення зв'язку з національною та локальною спадщиною.

Якщо ж говорити про те, як працюють історики з ширшою аудиторією, то варто зазначити, що роблять вони це вкрай рідко і часто не можуть знайти спільної мови з аудиторією. Тому місце професійних істориків часто займають політики чи інші люди, які маніпулюють історичними подіями і намагаються використовувати історію для обґрунтування тієї чи іншої політичної позиції.

Яскравими постатями, а саме публічними істориками сучасності, на українських теренах нині є Я. Грицак та Т. Снайдер (В. Кіпіані, В. Вятрович). Чи багато ми знаємо українських публічних істориків, які маючи базові

[37] Guldi J., Armitage D. The History Manifesto, Cambridge: Cambridge University Press. 2014, С. 8.

[38] Kang S. Public History and History Education: Call for a Dramatic Change in History Museum Curation. *Public History & Museum*, 2020, 3: 32–45.

[39] Yoon T. From Personal Narrative to Public Memory: Oral History and Public History. *Korean Journal of Oral History*, 2020, 11, с. 19–45.

академічні знання намагаються популяризувати їх через публічні виступи в аудиторіях та через цифровий контент?

Вчені-історики такі як Т. Снайдер та Я. Грицак об'єднані кількома спільними рисами, окрім того, що їхня сфера інтересів історія України, вони я публічними особами які не побоялися вийти на широкий загал. І, якщо Т. Снайдер є вченим не вітчизняної історичної школи, то Я. Грицак сформувався як історик в Україні, при тому обидва розраховують перш за все на не українську аудиторію слухачів. Т. Снайдер, який започаткував курс історії України у такому потужному закладі як Єльський університет (США), по суті виступає промоутером історії України у північно американському та європейському просторі. Однак, попри все, варто відзначити, що українську історію, історію Східної Європи, північноамериканські вчені бачать по іншому, ніж їх колеги – вихідці, безпосередньо з країн пост-радянського простору.

Те, що Т. Снайдер читає лекції студентам та аудиторії північноамериканській та західноєвропейській, будучу сам вихідцем з цього середовища, це добре, погано, те, що він читає це українським історикам. Зрозуміло, що північноамериканське та західноєвропейське середовище знає про Україну прямо пропорційно як українське, наприклад, історію будь-якої країни яка не є в орбіті української історії. Тому потреба у таких публічних історичних виступах є значною, однак, варто враховувати при тому підходи до викладу матеріалу лекторів.

Отже, стає очевидним, що публічна історія, як наука, формується в окрему галузь знань. Якщо ще в кінці 1990-х початку 2000 рр. були великі сумніви, щодо її перспективності, то уже у 2014 р. думки стали змінюватися, і як зазначив Р. Траба, польський дослідник, що «зміна позиції є наслідком нових контекстів: відкритого комунікаційного простору, в якому функціонують усі гуманітарні науки, та особливого буму розповіді, візуалізації та осмислення минулого. публічна історія – це і ідеологія, і методологія. Ідеологія може бути страшним словом. Методологія може бути спірним словом»[40].

Таким чином, у науковому середовищі, у відносно новій історичній галузі публічної історії (Public history) – сформувалося кілька методологічних підходів. Перший – як спосіб професійної діяльності академічних істориків з неакадемічним середовищем. Другий – поява нової міждисциплінарної наукової галузі (об'єднання гуманітарної та соціальної сфери), мета якої використання новітніх технологій у поширенні доступних історичних знань широким верствам населення. Третій – адаптація традиційної науки під потреби суспільства. Четвертий – ребрендинг прикладної історії, яка існує на Заході з кінця XIX ст. Значення публічної історії стало настільки великим, що майже вся робота, яку створюють історики поза межами академічного викладання та досліджень, може вважатися публічною історією.

[40] Traba R. Historia stosowana jako subdyscyplina akademicka. Konteksty i propozycje, in Historia dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości, ed. Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, and Tomasz Wiślicz. Kraków : Universitas, 2014, c. 143–164.

4. Між пам'яттю та історіографією: сучасні підходи

За останні десятиріччя в Україні сформувалася спільнота дослідників пам'яті та публічної історії. Їхня робота не лише академічна, але й практична: вона формує політику пам'яті, освітні програми та культурні проєкти. Зокрема вийшло ряд колективних монографій та збірників: Інститут всесвітньої історії НАН України видав збірник «Консолідуючий потенціал політики пам'яті»[41]; у 2021 р. – збірник наукових статей «Українські студії пам'яті: теорія, методологія, практика»[42]. Центр досліджень визвольного руху видав колективну монографію «Пам'ять про війну та політика пам'яті в Україні»[43]. У колективній монографії «Public History: selected issues» аналізується ключові аспекти публічної історії, яка поєднує академічні дослідження, музейні практики, усну історію, цифрові архіви та урбаністичні інтервенції, створюючи нові можливості для комунікації історичного знання[44]. Ці праці дають корисні компаративні рамки для аналізу державних стратегій пам'яті. Матеріали конференцій і регіональні збірники фіксують локальні ініціативи публічної історії, але часто залишаються фрагментарними і не синтезованими у ширші теоретичні наративи[45].

Проблемам історичної пам'яті сучасності була присвячена доповідь А. Кудряченка на засіданні Президії НАН України 11.01.2023 р. У доповіді він зазначив, що «соціально затребуваними сьогодні стали історичні студії, які охоплюють усе зростаючий спектр тематики історичної пам'яті про минуле як утвердження одного з ключових концептів «нового історицизму», що збігається зі становленням нової культурної історії, яка стала відповіддю на різні виклики постмодерну»[46.]

У своїх працях Т. Хітрова аналізує формування українських «студій пам'яті» у контексті міжнародного досвіду, зокрема медіальний сегмент меморіальних досліджень. Її роботи акцентують увагу на інструменталізації емпіричних ресурсів та ролі медіа у конструюванні пам'яті[47]. Не менш важливими у цьому

[41] Консолідуючий потенціал політики пам'яті: загальні закономірності та національні особливості : збірник наукових праць / за заг. ред. член-кор. НАН України, д.і.н., проф., Кудряченка А.І; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 246 с.

[42] Українські студії пам'яті: теорія, методологія, практика. Збірник наукових статей, Київ, 2021.

[43] Пам'ять про війну та політика пам'яті в Україні. Львів, 2016.

[44] Public history: selected issues: Collective monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2024. 492 p.

[45] Українська історія у публічному просторі : матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції, 19–21 травня 2023 р., м. Луцьк. – Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2023. 104 с.; Українська історія у публічному просторі : матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції, 17–18 травня 2024 р., м. Луцьк. – Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2024. 128 с.

[46] Кудряченко А. Проблема історичної пам'яті: європейський дискурс (1945–2020 рр.). *Вісник Національної академії наук України*. № 3 (2023). С. 60–71.

[47] Хітрова Т. Соціокомунікаційний напрям формування «студій пам'яті» в Україні: інструменталізація емпірико-фактологічних ресурсів. *Держава і регіони. Серія: Соціальні комунікації*, 2014 р., № 3 (19). С. 30–35 ; Хітрова Т. Українські студії пам'яті у контексті міжнародного досвіду. *Наукові записки Інституту журналістики*, 2022.

напрямку є напрацювання Г. Касьянова, історика, який досліджує політику пам'яті та історичну свідомість[48]; В. Склокіна який працює над історією пам'яті та публічною історією[49]; О. Кісь, культурної антропологині, яка досліджує жіночі наративи пам'яті та усну історію[50]; Т. Пастушенко – аналізує політику пам'яті та комеморативні практики у сучасній Україні[51].

Таким чином українська бібліографія з пам'яті і публічної історії має міцні стартові позиції (збірники, регіональні ініціативи, інституційні осередки), але потребує системної синтезуючої роботи, методичних ресурсів і посиленого представлення регіонів.

При тому слід зауважити, що у цій сфері також відчувається протистояння і напруга між представниками модерністських та постмодерністських тенденцій. Загалом, же історіографія питання про пам'ять у модернізмі та постмодернізмі – це історія того, як гуманітарні науки перейшли від віри у «велику пам'ять» до аналізу множинних, фрагментованих, сконструйованих пам'ятей. Адже модернізм прагне створити нову пам'ять, постмодернізм – розібрати її на частини.

Модернізм та постмодернізм пропонують принципово різні підходи до сприйняття минулого, що визначає сучасні способи формування історичної пам'яті. Для модернізму (кінець XIX – перша половина XX ст.) характерне візіонерське ставлення до історії. Історія сприймається як цілеспрямований процес руху до певної мети (свободи, розуму, соціальної справедливості). Модерністи часто прагнули «скинути минуле з пароплава сучасності», вважаючи старі форми застарілими. Водночас вони намагалися створити новий, універсальний канон, який би став новою точкою відліку для пам'яті. У модерністській науці панувала віра в можливість відтворити «справжню» історію на основі фактів та документів[52].

Натомість постмодернізм (друга половина XX ст. – до сьогодні) деконструює модерністські уявлення про єдину історію. Ж.-Ф. Ліотар проголосив кінець універсальних історій. Замість однієї великої історії з'являється безліч малих історій (локальних, приватних, маргіналізованих груп). Минуле стало об'єктом гри. Замість серйозного наслідування традиції постмодерністи використовують цитування, колаж та іронічне переосмислення історичних стилів. Акцент зміщується з офіційних документів на індивідуальні свідчення, емоції та спогади «звичайної людини». Історична пам'ять визнається сконструйованою та мінливою[53].

---

[48] Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Київ : Laurus, 2018.

[49] Склокін В. Історія пам'яті: теорія та українські практики. Львів: УКУ, 2020.

[50] Кісь О. Українки в горнилі модернізації: жіночі історії XX століття. Львів: Критика, 2017.; Кісь О. Жіночі наративи пам'яті як ресурс публічної історії. *Антропологічні студії*, 2020.

[51] Пастушенко Т. Політика пам'яті в Україні: виклики та перспективи. *Український історичний журнал*, 2019.

[52] Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.4.289

[53] Голик Р. Традиція і модернізація: постаті, коди й практики в західноукраїнській літературній та культурній пам'яті. Модернізм в українській літературі XX – початку XXI століття: пам'ять, коди, практики: монографія / відп. ред. Тарас Пастух; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 758 с. DOI: 10.33402/modern.2023-50-183

Ж.-Ф. Ліотар наголошува, що великі наративи – про прогрес, націю, раціональність – втратили легітимність, бо більше не здатні пояснити складність сучасного досвіду. Це добре демонструє роман С. Рушді «Опівнічні діти», де історія Індії подається через суб'єктивні, суперечливі спогади оповідача Саліма Сіная. Він сам визнає ненадійність власної пам'яті, підкреслюючи, що історія – це не об'єктивний запис, а «потріскана мозаїка». Такий підхід утілює постмодерну ідею: пам'ять – це не об'єктивне відтворення минулого, а його нескінченне переписування та інтерпретація.

Подібний принцип працює у фільмі К. Тарантіно «Inglourious Basterds» (2009), де альтернативна історія Другої світової війни підкреслює: пам'ять – це не лише те, що було, а й те, що могло бути. Постмодернізм дозволяє історії стати полем гри, де жоден голос не має монополії на істину.

Постмодернізм відмовляється від ідеї єдиної історичної правди. Минуле більше не мислиться як ланцюг подій, а радше як поліфонія інтерпретацій, де кожен голос має право на існування. Постмодерні тексти часто відмовляються від лінійної структури, віддаючи перевагу монтажу, колажу, цитатності. Це не просто стилістичний прийом – це спосіб мислення про пам'ять.

У фільмі К. Нолана «Memento» (2000) структура оповіді відтворює механіку травмованої пам'яті: події подаються у зворотному порядку, фрагментами, що не складаються в цілісну картину. Глядач переживає той самий досвід, що й герой: пам'ять – це завжди неповнота, завжди нестача. У романі Д. Барнса «The Sense of an Ending» (2011) подано, як пам'ять вибірково конструює минуле, заповнюючи прогалини вигадками. Д. Барнс показує, що фрагментація – не дефект пам'яті, а її природний стан.

Одним із ключових внесків постмодернізму стало відкриття простору для травматичних, витіснених, маргінальних історій. Теоретики травми, такі як К. Карут, стверджують, що травма «повертається у вигляді повторення, а не спогаду»[54]. Вона не може бути повністю розказана, бо сама природа травми – у розриві, мовчанні, неможливості репрезентації.

У романі Т. Моррісон «Beloved» пам'ять про рабство постає як болісний привид, що переслідує героїв. Минуле не минає – воно повертається у вигляді фрагментів, видінь, тілесних реакцій. Це і є постмодерна пам'ять: не лінійний наратив, а травматичний спалах. У фільмі А. Фольмана «Waltz with Bashir» (2008) режисер намагається відновити витіснені спогади про війну, але робить це через анімацію, інтерв'ю, реконструкції – тобто через медіа-посередництво, що підкреслює неможливість прямого доступу до травматичного минулого.

М. Гірш вводить поняття postmemory, щоб описати пам'ять другого покоління – тих, хто не пережив подію, але живе її наслідками. Вона пише, що постпам'ять «визначається не прямим досвідом, а глибокою емоційною інвестицією»[55]. Прикладом слугують численні художні проєкти дітей і онуків жертв Голокосту, які працюють із фотографіями, листами, мовчанням своїх родин. У романі Д.-С. Фоера «Everything Is Illuminated» (2002) герой

[54] Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996.

[55] Hirsch M. The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust. New York : Columbia University Press, 2012. P. 5.

реконструює історію своєї родини, спираючись на фрагменти, фотографії, мовчання. Фільм Л. Немеша «Son of Saul» (2015) передає досвід Голокосту через надзвичайно суб'єктивну, обмежену перспективу.

Ж. Дерріда пропонує бачити пам'ять не як збереження минулого, а як слід (trace) – те, що завжди вже частково відсутнє. Він пише: «Слід – це присутність відсутності»[56]. У цьому сенсі пам'ять ніколи не може бути повною чи достовірною. Це добре ілюструє роман В. Г. Зебальда «Austerlitz», де герой намагається відновити власну дитячу історію, але знаходить лише уламки, натяки, фотографії, які більше приховують, ніж відкривають. Пам'ять тут – це архів тіней.

Ж. Бодріяр стверджував, що сучасна культура живе в режимі симуляції, де копії замінюють реальність. Для пам'яті це означає, що ми часто пам'ятаємо не події, а їхні медіа-образи. Наприклад: пам'ять про В'єтнамську війну формують не документи, а фільми «Апокаліпсис сьогодні» чи «Форрест Гамп»; пам'ять про Чорнобиль – серіал, створений компанією HBO (Home Box Office); пам'ять про 9/11 – нескінченні повтори телевізійних кадрів.

Таким чином, у постмодерному світі формується пам'ять, що стає гіперреальністю: ми пам'ятаємо те, чого ніколи не переживали. Постмодернізм не лише руйнує наративи – він відкриває можливість для нових, раніше приглушених голосів. Феміністичні, квір-, постколоніальні студії пам'яті ставлять питання: хто має право говорити про минуле? кого ми забуваємо? кому не даємо слова?

Наприклад, роман Ч.-Н. Адічіє «Половина жовтого сонця» повертає в історію забутий геноцид у Біафрі, а твори С. Алексієвич («У війни не жіноче обличчя», «Цинкові хлопчики»), дають голос «маленьким людям», чия пам'ять не входить у офіційні архіви; фільм Б. Дженкінса «Moonlight» (2016) – репрезентує маргіналізовану пам'ять афроамериканської квір-спільноти.

Загалом фільми та серіали, що інтерпретують історичні епохи через призму сучасної естетики та цінностей, дедалі активніше впливають на формування культурної пам'яті. Одним із найяскравіших прикладів є «Bridgerton» – продукт, який поєднує історичні мотиви з попкультурною стилізацією. Його популярність породила дискусії про те, як масова культура «переписує» уявлення про минуле. «Bridgerton» та подібні серіали вже стали предметом академічних досліджень, і вчені активно аналізують їхній вплив на культурну пам'ять, уявлення про минуле та способи сприйняття історії.

Дослідники відзначають, що «Bridgerton» створює «естетичну фантазію про Регентство», яка витісняє історичні знання більш привабливими образами. У спеціальному випуску Journal of Popular Television (2023) це явище названо «Bridgerton effect» – тенденцією, коли глядачі починають сприймати стилізовану версію минулого як більш реальну, ніж історичні факти. «Серіал пропонує не реконструкцію, а реконфігурацію минулого»[57].

[56] Derrida J. De la grammatologie. Pari s: Les Éditions de Minuit, 1967.

[57] Taddeo J.-A. The *Bridgerton* effect: Introduction to a Special Issue on Netflix's TV series. *Journal of Popular Television*, The, Volume 11, Issue Bridgerton, Apr 2023, p. 3–6 DOI: https://doi.org/10.1386/jptv_00089_2

У збірнику History and Speculative Fiction (Springer, 2023) зазначено, що серіал створює «спекулятивну історію», де расові ієрархії змінені. На думку авторів «Bridgerton одночасно кидає виклик історичним уявленням і згладжує історичні травми»[58]. Це не просто художній прийом – він впливає на те, як глядачі уявляють соціальну структуру минулого. Вчені наголошують, що така репрезентація може мати двоякий ефект: позитивний – розширення видимості та інклюзивності в історичних наративах та проблематичний – створення ілюзії, що расова нерівність у минулому була меншою, ніж насправді.

Окреме есе досліджує, як «Bridgerton» впливає на уявлення про історичну присутність темношкірих людей у Британії[59]. Підкреслюється: серіал створює видимість історичної інклюзивності, яка не відповідає реальності і це може спотворювати культурну пам'ять, бо глядачі починають сприймати вигадану історію як можливу. Шоу «прикриває» реальні історичні травми, замінюючи їх естетизованою версією минулого. Таким чином, є ймовірна загроза того, що популярні серіали можуть переписувати історичні уявлення.

У статті GNOVIS Journal (2023) підкреслюється, що серіал транслює сучасні ідеї про гендер, сексуальність і шлюб, які не є реаліям епохи Регентства. Це створює «ретрофутуристичну» версію минулого – історичний світ, який відповідає очікуванням сучасної аудиторії. Такі наративи впливають на культурну пам'ять, бо: нормалізують сучасні соціальні моделі як універсальні, зменшують відчуття історичної дистанції, формують уявлення про минуле як про «майже сучасне», лише в костюмах[60]. Серіал створює новий «попкультурний канон Регентства», який починає домінувати над академічними уявленнями[61]. Для багатьох глядачів саме «Bridgerton», а не історичні джерела, стає основою знань про епоху. Це явище вписується у ширшу тенденцію, коли масова культура: задає візуальні стандарти минулого, формує емоційні асоціації, створює «легку» версію історії, яка витісняє складнішу реальність.

Отже, «Bridgerton» активно впливає на культурну пам'ять, тому що: створюють альтернативну, естетизовану версію минулого; замінюють історичні факти попкультурними образами; формують нові уявлення про расу, гендер, клас у минулому; популяризують «фантазійний Регентство», який витісняє реальні історичні знання; стають частиною масової історичної уяви, подібно до того, як фільм режисера Р. Скота «Gladiator» (2000) вплинув на уявлення про Рим.

Звісно – «Bridgerton» далеко не єдиний серіал, який вплинув на те, як ми «пам'ятаємо» історію. Так багато глядачів сприймають події серіалу «The Crown» (2016–2023) як документальні, хоча значна частина – художня реконструкція.

---

[58] Posti P. K. I Get to Exist as a Black Person in the World: *Bridgerton* as Speculative Romance and Alternate History on Screen. In: Hennessey, J.L. (eds) *History and Speculative Fiction*. Palgrave Macmillan, Cham. 2024. https://doi.org/10.1007/978-3-031-42235-5_7

[59] Saul M. Beyond the Ballroom: Unmasking Bridgerton's Diverse Casting and its Illusion of Inclusion. A Critical Analysis of Racial Representation and Historical Visibility in the Modernised Period Drama. *Journal of Intersectional Social Justice*. 2023. https://jisj.pubpub.org/pub/zj7k3yj5

[60] Chae S. Spring Aesthetics and Social Statements: An Ideological Critique of Bridgerton. *GNOVIS Journal* 23 (1). Spring 2023. P. 101–125. gnovisjournal.georgetown.edu https://doi.org/10.57928/stp8-zp25

[61] Adapting Bridgerton: Essays on the Netflix Show in Context. Routledge, 2024.

Після виходу серіалу «Vikings» (2013-2020) різко зросла популярність «вікінгівської» естетики, татуювань, реконструкцій – часто далеких від історії. Серіал «Downton Abbey» (2010-2015) вплинув на те, як сучасна аудиторія уявляє епоху до Першої світової війни – більш гармонійною, ніж вона була.

Таким чином, серіали на кшталт «Bridgerton», «The Crown», «Vikings» чи «Downton Abbey» не просто розважають – вони стають медіаторами між минулим і сучасністю, створюючи нові моделі культурної пам'яті. Часто ці моделі замінюють історичні знання, бо вони: емоційні, естетичні, легко запам'ятовуються, відповідають сучасним цінностям. Однак вплив масової культури на пам'ять слід розглядати з урахуванням логіки культурної індустрії, алгоритмічних механізмів поширення контенту та комерційних мотивацій. Масова культура водночас розширює доступ до історії й спрощує її, що створює напругу між емоційною залученістю та історичною відповідальністю.

Загалом у XXI ст. історія перестала бути виключно академічною дисципліною. Її дедалі частіше формують не архіви, не університети й навіть не музеї, а серіали, фільми, відео на YouTube, TikTok-тренди та комп'ютерні ігри. Масова культура стала головним «істориком» сучасності – не тому, що вона точніша, а тому, що вона ефективніша у створенні колективних уявлень про минуле. У той час коли традиційна історіографія спирається на факти, документи та критичний аналіз, масова культура – на емоції. У XXI ст. саме емоційний досвід став головним критерієм «правдоподібності». Глядач вірить у минуле, яке відчуває, а не те, яке знає. Ми живемо в епоху, де зображення стало основною мовою пам'яті. Кадр із серіалу, костюм, музична тема, мем – усе це формує «канонічний» образ епохи.

Візуальна культура працює швидше й сильніше за будь-який підручник. Академічні тексти читають тисячі. Серіали дивляться сотні мільйонів. Історики не можуть змагатися з Netflix у масштабах впливу. Масова культура не просто відтворює минуле – вона адаптує його під сучасні ідеології. Це робить історію ближчою до глядача, але водночас змінює її зміст. Зокрема : *Bridgerton* вводить расову рівність у світ, де її не існувало; *The Crown* інтерпретує політичні рішення через психологічні мотиви, яких ми не можемо знати; *Downton Abbey* романтизує класові відносини, згладжуючи конфлікти. Такі інтерпретації не є «неправильними» – вони просто виконують іншу функцію: не реконструювати минуле, а зробити його релевантним сучасності.

У XXI ст. саме масова культура визначає, які образи минулого стануть домінантними. Вона створює спільні візуальні коди, формує емоційні наративи, задає теми для публічних дискусій, впливає на туристичні маршрути, моду, політику пам'яті таким чином перетворюючи культурну пам'ять – не у те, що було, а у те, що суспільство вирішує пам'ятати. У цьому сенсі масова культура стала новим типом історика – не академічним, а культурним. Вона працює з емоціями, образами, ідентичностями – тим, що формує культурну пам'ять значно сильніше, ніж архіви чи монографії. Це не означає, що історична наука втратила значення. Навпаки – її роль стає критично важливою як інструмент перевірки, контекстуалізації та деконструкції популярних наративів.

Отже, аналіз історіографії пам'яті в модернізмі та постмодернізмі демонструє глибоку трансформацію гуманітарного мислення XX–XXI ст.

Модернізм розглядав пам'ять як стабільний фундамент ідентичності та історії, як ресурс для побудови цілісного наративу – національного, культурного чи особистісного. У цьому підході пам'ять мислилася як те, що можна впорядкувати, реконструювати й використати для проєкту майбутнього. Модерністська історіографія прагнула об'єктивності, а модерністська література – внутрішньої глибини та автентичності пережитого досвіду.

Постмодернізм радикально змінив цю оптику. Він поставив під сумнів саму можливість єдиної пам'яті, єдиної історії та єдиного суб'єкта, здатного їх утримувати. Пам'ять у постмодернізмі постає як множинна, фрагментована, дискурсивно сконструйована. Вона більше не є «природною» спадщиною, а стає результатом культурних практик, медіації, політичних інтересів і технологічних процесів. Постмодерністська історіографія відмовляється від великих наративів і натомість зосереджується на локальних історіях, травмах, маргінальних голосах, медіальних формах пам'яті.

Таким чином, історіографічний розвиток від модернізму до постмодернізму відображає ширший інтелектуальний зсув: від віри в об'єктивну реконструкцію минулого – до усвідомлення пам'яті як простору боротьби інтерпретацій, символічної влади та культурного конструювання. Сучасні підходи, що поєднують цифрову, матеріальну та глобальну пам'ять, свідчать про подальше ускладнення цього поля. Пам'ять перестає бути лише інструментом збереження минулого – вона стає активним механізмом формування теперішнього та майбутнього. У світі, де медіа створюють симулякри, а травма передається між поколіннями, пам'ять стає не стільки архівом, скільки етичним вибором: що ми хочемо пам'ятати – і чому.

У підсумку, пам'ять у модернізмі та постмодернізмі – це не просто тема, а індикатор зміни самої епістеми гуманітарного знання. Її історіографія відображає перехід від стабільності до нестабільності, від єдності до множинності, від реконструкції до інтерпретації. Саме тому вивчення пам'яті сьогодні є ключем до розуміння культурних процесів сучасності.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що пам'ять у сучасному гуманітарному знанні перестала бути допоміжною категорією історіографії й набула статусу ключового соціокультурного та політичного феномена. Перехід від класичних модерністських уявлень про пам'ять як стабільний архів минулого до постмодерних та посткласичних підходів засвідчує радикальну зміну оптики: пам'ять дедалі більше осмислюється як процес, як поле інтерпретацій, як простір боротьби за смисли та ідентичності. Новий історицизм і memory studies відкрили можливість аналізувати минуле не лише крізь призму фактів, а й через наративи, медіації, емоції та культурні практики.

У цьому контексті концепція Healing Memory постає логічним етапом розвитку студій пам'яті, поєднуючи аналітичний і нормативний виміри. Вона фокусує увагу не лише на тому, як формується колективна пам'ять, а й на тому, як із нею працювати в суспільствах, що зазнали масових травм – війни, геноцидів, репресій, насильства. Healing Memory пропонує відмову від сакралізації травми та її безкінечного відтворення на користь інтеграції

травматичного досвіду в такі наративи, які дозволяють суспільству зберігати пам'ять, не закріплюючись у ролі жертви.

У межах цієї теоретичної рамки концепт «Артріуму пам'яті» розглядається як просторово-практична реалізація зцілюючого підходу до пам'яті. На відміну від класичних меморіальних форм, зорієнтованих на монументальність і шокову репрезентацію, «Артріум пам'яті» пропонує відкриту, діалогічну та процесуальну модель пам'ятання. Він поєднує архітектурні, мистецькі, освітні та цифрові практики, створюючи простір для співбуття з минулим і формування відповідального ставлення до нього в теперішньому. «Артріум пам'яті» постає не як символ остаточної інтерпретації історії, а як інтерфейс тривалого суспільного діалогу.

Український досвід повномасштабної війни наочно демонструє актуальність запропонованих підходів. Сучасні музейні практики, документування війни в реальному часі, розвиток локальних і горизонтальних комеморативних ініціатив, а також нові форми меморіального простору свідчать про трансформацію культури пам'яті – від уніфікованих державних наративів до плюралістичних і процесуальних форм пам'ятання. У цих умовах пам'ять стає не лише ресурсом мобілізації, а й важливим чинником соціальної згуртованості, міжнародного діалогу та післявоєнного відновлення.

Окрему роль у формуванні сучасної пам'яті відіграє публічна історія та масова культура, зокрема серіальна продукція, цифрові медіа й соціальні платформи. Вони дедалі частіше визначають способи, у які суспільство уявляє та «пам'ятає» минуле, нерідко витісняючи академічні інтерпретації емоційно привабливими, але спрощеними образами. Це актуалізує питання етичної та професійної відповідальності істориків, освітян і творців публічних наративів, а також потребу розвитку історичної й медійної грамотності.

Таким чином, дослідження демонструє, що сучасна пам'ять є багатовимірним явищем, у якому поєднуються історіографічні, культурні, політичні та технологічні виміри. Її осмислення потребує міждисциплінарного підходу, який дозволяє бачити пам'ять не лише як об'єкт аналізу, а як активний чинник формування теперішнього й майбутнього. У цьому сенсі пам'ять перестає бути тягарем минулого і постає як ресурс відповідального співжиття з історією, здатний сприяти переходу від конфлікту до співпраці та від травми – до зцілення.

Запропоновані в дослідженні концепти не претендують на статус універсальних або завершених моделей. Вони розглядаються як аналітичні інструменти та відкриті рамки для подальших дискусій, адаптацій і критичного переосмислення з урахуванням конкретних соціальних і культурних контекстів.

АНОТАЦІЯ

Спираючись на міждисциплінарні теоретичні рамки – включаючи колективну, культурну, комунікативну та травматичну пам'ять – у роботі висвітлюється, як пам'ять одночасно функціонує і як ресурс, і як поле конфлікту, і як потенційний простір для співпраці. Особливу увагу приділяється *Healing Memory* як концептуальному підходу, що поєднує дослідження травми, публічну історію та практики примирення. У межах цієї рамки пропонується концепція «Атріуму пам'яті», як просторову та практичну модель роботи

з травматичним минулим через діалог, рефлексію та інклюзивну участь. На відміну від традиційних монументальних форм увічнення, «Атріум пам'яті» наголошує на процесуальності, відкритості та етичній інтеграції травми без її повторної драматизації.

У статті також розглядається сучасний стан пам'яті в Україні в контексті війни, висвітлюючи нові музейні практики, громадські пам'ятні ініціативи та документування травматичних переживань у реальному часі. Крім того, вона аналізує роль публічної історії, масової культури та цифрових медіа – включно з телевізійними серіалами та онлайн-платформами – у формуванні історичної уяви та колективної пам'яті у XXI ст.

Дослідники стверджують, що сучасна пам'ять вимагає критичного, міждисциплінарного підходу, який збалансовує аналітичну строгість з етичною відповідальністю. Пам'ять розглядається не як тягар минулого, а як активний механізм розуміння сьогодення та уявлення майбутнього, здатний підтримувати соціальну стійкість, діалог і відновлення після конфлікту.

Література

1. Adapting Bridgerton: Essays on the Netflix Show in Context. Routledge, 2024.
2. Advancing knowledge on media, audiences, and influence. https://shorensteincenter.org
3. Apostolidou E. Misinformation, Trivialization, and Plagiarism. *Public History Weekly*. 2020. Vol. 8, No. 2. DOI: 10.1515/phw-2020-14894.
4. Bandini G. Public History of Education. *A Brief Introduction*. Firenze : Firenze University. Press, 2023. 134 c.
5. Benson J., Brearley P., Rosenzweig R. Presenting the Past: Essays on History and the Public. Philadelphia: Temple University Press, 1986.
6. Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.
7. Chae S. Spring Aesthetics and Social Statements… *GNOVIS Journal*. 2023. Vol. 23, No. 1. P. 101–125. DOI: 10.57928/stp8-zp25.
8. Demantowsky M. What is Public History? *Public History and School*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2018. P. 3–37.
9. Derrida J. De la grammatologie. Paris: Les Éditions de Minuit, 1967.
10. Fickers A. Towards a New Digital Historicism? *VIEW Journal of European Television History and Culture*, 2012. Vol. 1, No. 1. P. 19–26.
11. Guldi J., Armitage D. The History Manifesto. Cambridge: Cambridge University Press. 2014.
12. Haydn T., Ribbens K. Social Media, New Technologies and History Education, *Mario Carretero and Maria Grever. Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education:* Palgrave Macmillan, 2017. P. 735–754.
13. Hirsch M. The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust. New York: Columbia University Press, 2012.
14. Hislaevskiy H. Weaponizing History: Historical Consciousness and War Advocacy in Russia. *Journal of Applied History*. 2022. Vol. 5, Issue 3. P. 245–268.

15. Howe B. J., Kemp E. L. An Introduction in: Susan Porter Benson, Stephen Brier and Roy Rosenzweig (eds) *Presenting the Past: Essays on History and the Public*, Philadelphia: Temple University Press, 1987.

16. Kang S. History Education through Communication. *Reading Historical Documents and Contemplative History Consciousness*, Seoul: Seoul National University Press, 2017.

17. Kang S. Introduction. *History and Museum Education in the Digital Era*, Seoul: 2022, Hanul Academy: 7–14.

18. Kang S. Public History and History Education: Call for a Dramatic Change in History Museum Curation. *Public History & Museum*, 2020, 3.

19. Kim H. A Study on Students. Perceptions, Characteristics, and Considerations of Historical YouTube Content, *Social Studies Education*, 2021, 60 (3), 13-24.

20. Kristin M., Bakke K. R.., O'Loughlin J., Toal G. *Politicizing Memory: Evidence from Ukraine, Problems of Post-Communism*, 72:1, 2025. P. 16-35. DOI: 10.1080/10758216.2024.2316037

21. Moynihan K. J. Can the Scholars. History be the Public's History? *Proceedings of the American Antiquarian Society*. 1996. 105 (2), 301–313. S. 312.

22. Posti P. K. I Get to Exist as a Black Person in the World: Bridgerton as Speculative Romance and Alternate History on Screen. Hennessey J.L. *History and Speculative Fiction*. Palgrave Macmillan, Cham. 2024. https://doi.org/10.1007/978-3-031-42235-5_7

23. Public history: selected issues: Collective monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2024. 492 p.

24. Ricœur P. Memory, History, Forgetting. Chicago: University of Chicago Press, 2004.

25. Rosenzweig R. Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era. *The American Historical Review*, 2003, 108 (3), 735–762. S.739.

26. Rothman D. A Tsunami of Learners called Generation Z.: 2016. http://ce.wvu.edu/media/15624/needsdifferent_learning_styles.pdf

27. Saul M. Beyond the Ballroom: Unmasking Bridgerton's Diverse Casting and its Illusion of Inclusion. A Critical Analysis of Racial Representation and Historical Visibility in the Modernised Period Drama. *Journal of Intersectional Social Justice*. 2023. https://jisj.pubpub.org/pub/zj7k3yj5

28. Sun Joo Kang. School history in the Era of deauthorization and horizontality: Popular History, Digital Public History, and History Education in South Korea. Why history education?Publisher: Wochen schau. September 2023.

29. Taddeo J.-A. The Bridgerton effect: Introduction to a Special Issue on Netflix's TV series. Journal of Popular Television, The, Volume 11, Issue Bridgerton, Apr 2023, p. 3 – 6 DOI: https://doi.org/10.1386/jptv_00089_2

30. Tapscott D. Grown up Digital: How the Net Generations Changing Your World, New York: McGraw-Hill. 2009.

31. Traba R. Historia stosowana jako subdyscyplina akademicka. Konteksty i propozycje, in Historia dziś. *Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości, ed. Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, and Tomasz Wiślicz*. Kraków: Universitas, 2014. 143–164.

32. Wojdon J. Public History in Poland. https://www.routledge.com/Public-History-in-Poland/Wojdon/p/book/9780367761677

33. Yoon T. From Personal Narrative to Public Memory: Oral History and Public History. *Korean Journal of Oral History*, 2020, 11, 19-45.

34. Ассман Я. Колективна пам'ять і культурна ідентичність. Media Studies. 2011. № 1. С. 133-148.

35. Брайлян Є. Публічна історія в Україні: у пошуках консенсусу. https://zn.ua/ukr/HISTORY/

36. В Углах завершились пошукові роботи. https://www.facebook.com/uinp.gov.ua

37. Вітов А., Тимофєєва Г. Колективна пам'ять в Україні як чинник формування ідентичності в умовах постмодерну. *СХІД. Історичні рефлексії про суспільство у війні та після неї.* Том 7 (2) 2025. С.43-48.

38. Гальбвакс М. Соціальні рамки пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2007. 348 с

39. Голик Р. Традиція і модернізація: постаті, коди й практики в західноукраїнській літературній та культурній пам'яті. Модернізм в українській літературі XX – початку XXI століття: пам'ять, коди, практики: монографія / відп. ред. Тарас Пастух; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 758 с. DOI: 10.33402/modern.2023-50-183

40. Зашкільняк Л. Небезпеки історичного мислення і соціальні функції історика. Історик і Влада. Кол. монографія. К.: Інститут історії НАН України, 2016.

41. Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Київ : Laurus, 2018.

42. Кісь О. Українки в горнилі модернізації: жіночі історії XX століття. Львів: Критика, 2017.

43. Кісь О. Жіночі наративи пам'яті як ресурс публічної історії. Антропологічні студії, 2020.

44. Консолідуючий потенціал політики пам'яті: загальні закономірності та національні особливості: збірник наукових праць / за заг. ред. член-кор. НАН України, д.і.н., проф., Кудряченка А.І; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 246 с.

45. Кудряченко А. Проблема історичної пам'яті: європейський дискурс (1945–2020 рр.). *Вісник Національної академії наук України*. № 3 (2023). С. 60–71.

46. Лазуркевич С. Що таке «публічна історія»? https://theukrainians.org/shho-take-publichna-istoriya

47. Національний музей історії України. https://www.facebook.com/share/p/17GXv1AsfN/

48. Нора П. Між пам'яттю та історією: місця пам'яті. Representations. 1989. № 26. С. 7–24.

49. Пам'ять про війну та політика пам'яті в Україні. Львів, 2016.

50. Пам'ять про захисників потребує поваги. Український інститут національної пам'яті. https://www.facebook.com/uinp.gov.ua/posts

51. Пастушенко Т. Політика пам'яті в Україні: виклики та перспективи. *Український історичний журнал*, 2019.

52. Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.4.289

53. Савицький Ю. Фільм «Волинь» – якісна ілюстрація негативних польських стереотипів українця – експерти. https://www.radiosvoboda.org/a/28038746.html

54. Скасування рішень про перейменування вулиць на честь захисників України неприпустиме – позиція УІНП. https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/

55. Склокін В. Історія пам'яті: теорія та українські практики. Львів : УКУ, 2020.

56. Українська історія у публічному просторі : матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції, 19–21 травня 2023 р., м. Луцьк. Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2023. 104 с.

57. Українська історія у публічному просторі : матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції, 17–18 травня 2024 р., м. Луцьк. Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2024. 128 с.

58. Українські студії пам'яті: теорія, методологія, практика. Збірник наукових статей, Київ, 2021.

59. Філіпович М. Публічна історія – етапи становлення (замість передмови). Public history: selected issues: Collective monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2024. P. 6–44. DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-465-8-1

60. Хітрова Т. Соціокомунікаційний напрям формування «студій пам'яті» в Україні: інструменталізація емпірико-фактологічних ресурсів. *Держава і регіони. Серія: Соціальні комунікації*. , 2014 р., № 3 (19). С. 30–35.

61. Хітрова Т. Українські студії пам'яті у контексті міжнародного досвіду. *Наукові записки Інституту журналістики*, 2022.

62. Що нового у «Галактиці FIMI»? https://euvsdisinfo.eu/ua

Information about the authors:
Filipovych Myroslava Bogdanivna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Honorary Professor of the Baltic Research Institute for Economic Sector Transformation Problems, Riga, Republic of Latvia,
Associate Professor of the Department of Documentation and Information Activities
Academy of Recreational Technologies and Law
11, Voloschkova str., Lutsk, 43008, Ukraine

Kushpetiuk Olena Ivanivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Information, Library and Archival Affairs of the Separate Structural Unit Higher Educational Institution «Open International University of Human Development «Ukraine» Lutsk Institute of Human Development
3 Potebni str., Lutsk, 43025, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-2

CULTURAL AND SOCIO-EDUCATIONAL PRACTICES OF PROCESSING COLLECTIVE TRAUMA: FROM MEMORY FORMATION TO STRENGTHENING SOCIAL RESILIENCE

Drohobytska O. Ya.

INTRODUCTION

The full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation on February 24, 2022, caused a deep collective trauma within Ukrainian society. Large-scale destruction, numerous human casualties, the forced displacement of millions, and a constant state of uncertainty create conditions for long-term consequences that require scientific study and the development of effective psychological support strategies. From this perspective, the role of cultural, social, and educational practices in restoring collective resilience is a highly relevant issue.

In Ukrainian literature, the term «resilience» is translated as «stresostiikist» (stress resistance), «zhyttiestiikist» (vitality/hardiness), «psykholohichna pruzhnist» (psychological elasticity), or «psykholohichna stiikist» (psychological stability)[1]. Society has developed various mechanisms for healing from collective traumas. These include the ritualization of traumatic experiences, transforming them into historical symbols, myths, and epic works, where the process of grieving becomes an object of aesthetic perception[2].

Ukrainian researcher Pavlo Hornostai identifies several key strategies for a society to overcome collective trauma: progressive (active and peaceful), active-aggressive, passive-aggressive, and regressive (passive-non-aggressive or depressive). The implementation of these strategies can have both constructive and destructive dimensions. In the former case, historical collective trauma is transformed into a historical narrative; in the latter, it becomes the foundation for the formation of an aggressive ideology[3].

1. Library and Museum Spaces as Tools for Overcoming Collective Trauma and Honoring Heroes

The process of «culturizing» collective trauma is of significant importance. Culturization practices encompass the creation of literary and artistic works, involving all genres, including musical compositions, folklore, anecdotes, and

[1] Кокун О., Мельничук Т. Резилієнс-довідник: практичний посібник. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2023. С. 5.

[2] Горностай П. Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології.* 2018. Вип. 7. С. 55.

[3] Ibid. С. 60.

political cartoons. Today, in addition to these traditional cultural genres, cinematography and media play a major role[4].

All cultural achievements can currently be utilized in modern practice. From our perspective, bibliotherapy appears particularly interesting – an approach that uses the reading and discussion of literature as a means of emotional support, self-reflection, and personal development. The term originates from the Greek words «*biblion»* (book) and «*therapeia»* (healing, care)[5]. The term «bibliotherapy» was first used by the American researcher Samuel McChord Crothers (1857–1927), who, in his article, demonstrated the positive impact of fiction and popular science literature in the treatment of certain psychological illnesses[6].

We believe that bibliotherapy is essential in the context of shaping memory policy. Modern libraries are becoming centers for preserving historical memory by utilizing memorial projects and thematic book collections.

The «Veterans History Project» by the U.S. Library of Congress serves as a notable example, where the oral histories of veterans are recorded and their experiences are reframed[7]. Among Ukrainian initiatives, the project «Bibliotherapy: Your Book of Happiness», implemented by the Lesia Ukrainka Public Library of Kyiv, is worth mentioning. Within this project, thematic recommended book lists were developed, designed to address various psychological states, including stress, depression, loneliness, and difficulties in family relationships, as well as to support self-actualization processes[8]. From the standpoint of our research topic, the list of books recommended for strengthening national identity is particularly informative. Among the recommended titles are works by contemporary authors (M. Matios's *Almost Never Otherwise*, T. Hundorova's *Lesia Ukrainka. The Sibyl's Book*, A. Chapai's *Travels with Mamayota in Search of Ukraine*, S. Andrukhovych's *Amadoka*, A. Kokotiukha's *Chervonyi*), as well as Yu. Horlis-Horskyi's *Kholodnyi Yar* and A. Dimarov's *There Will Be People*[9].

Bibliotherapy serves as a psychoprophylactic method that is especially relevant during wartime to support mental health and facilitate the rehabilitation of veterans. At the same time, libraries are evolving into spaces for memorial events dedicated to the heroes of the contemporary Russian-Ukrainian war. For instance, H. Ivanchenko from the Information Center on Culture and Arts of the National Library of Ukraine named after Yaroslav Mudryi prepared an analytical report titled «Practices of

---

[4] Горностай П. Подолання колективних травм у контексті інтеграції України в європейський культурно-історичний простір. *Проблеми політичної психології*. 2022. Вип. 11 (25). С. 44.

[5] Горчинська В. Від читання до відновлення: бібліотерапія в системі підтримки ветеранів. URL: https://oth.nlu.org.ua/?p=12145

[6] Демиденко Н. Бібліотерапія як метод психопрофілактики та психологічної реабілітації: вітчизняний і зарубіжний досвід. *Вісник Національного університету оборони України*. 2025. № 2(84). С. 45.

[7] Program Veterans History Project. URL: https://www.loc.gov/programs/veterans-history-project/how-to-participate/

[8] Горчинська В. Від читання до відновлення: бібліотерапія в системі підтримки ветеранів. URL: https://oth.nlu.org.ua/?p=12145

[9] Проєкт «Бібліотерапія: твоя книга щастя». URL: https://lukl.kyiv.ua/proyekt-biblioterapiya-tvoya-knyha-shchasttya/

Remembering and Memorialization: How to Dignifiably Honor the Heroes, Victims, and Events of the Russian-Ukrainian War?». In this report, she presents various examples of memorializing contemporary war heroes and explores the search for a new language of remembrance by Ukrainian artists[10].

The primary directions of library work in this field include: thematic exhibitions and displays (stands and photo exhibitions dedicated to fallen compatriots, the defenders of «Azovstal» and soldiers of the Armed Forces of Ukraine); commemorative evenings and meetings with the families of the fallen; presentations of military-historical literature, soldiers' diaries, and chronicles of the struggles of specific settlements; the creation of permanent memorial expositions (personal belongings, letters, and military awards); the compilation of bibliographic indexes and the creation of virtual exhibitions about contemporary heroes.

In their article «Museum Space as a Tool for Overcoming the Collective Trauma of the Modern Russian-Ukrainian War: A Regional Dimension», researchers V. Vodopian and O. Kravtsova argue that traditional museum activities (exhibitory, educational, and scientific) enable the documentation of the events of the modern Russian-Ukrainian war and perform specific therapeutic functions in overcoming traumatic experiences. The methodologies applied can vary in intensity and form to meet the needs of each specific rehabilitation group. A positive psychotherapeutic effect is achieved through: a sense of the collective (belonging to a specific group); art in its various manifestations; involvement in the creation of museum expositions and exhibitions; self-identification: pride in ancestors and contemporaries, as well as in one's ethnic group[11].

A notable example is the charity event «Christmas Traditions in Times of Struggle» held on December 21, 2024, at the Ivano-Frankivsk Regional Museum of the Liberation Struggle named after Stepan Bandera. Visitors had the opportunity to learn about Christmas traditions during the most difficult periods of Ukrainian history. Guides in thematic costumes spoke about Christmas during World War I, within the families of the Galician intelligentsia of the interwar period, in the Gulag concentration camps, in UPA (Ukrainian Insurgent Army) hideouts, and on the front lines today. Veterans of the Russian-Ukrainian war, Ivan and Andrii Markovetskyi, shared stories about Christmas on the modern front lines. The event concluded with a charity auction[12].

---

[10] Іванченко Г. «Практики пам'ятання і меморіалізація. Як гідно вшанувати героїв, жертв і події російсько-української війни?». URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematich_ogliadi/2024/memo1.pdf. С. 32.

[11] Водоп'ян В., Кравцова О. Музейний простір як інструмент подолання колективної травми Новітньої російсько-української війни: регіональний вимір. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2024. 27 (5). С. 73, 75.

[12] Дрогобицька О. Наукова та культурно-освітня діяльність Івано-Франківського обласного музею визвольної боротьби імені Степана Бандери. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 6. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15181734; Каразуб І., Веселовська Н. Свято в ГУЛАГу, в криївках і на передовій: у Франківську розповіли, як відзначали Різдво у різні часи. URL: https://suspilne.media/ivano-frankivsk/907959-svato-v-gulagu-v-kriivkah-i-na-peredovij-u-frankivsku-rozpovili-ak-vidznacali-rizdvo-u-rizni-casi/?fbclid=IwY2xjawJY3WNleHRuA2FlbQIxMQABHbqtOH65KB_6zexMseiySvwMK-wMWSH-ZqM2D8b3iTKXJZnESl_k6pXJAw_aem_6FURlPV-JhenH3Um72GTIQ

Thus, both the library and the museum can serve as effective spaces for overcoming collective trauma and honoring the heroes of the modern Russian-Ukrainian war.

2. Art Therapy Spaces: Visual Dimensions of Memory and Modern Resilience Practices

Art therapy is an effective psychotherapeutic method for addressing collective trauma, as it activates symbols, harmony, and beauty to facilitate personal healing. Undoubtedly, expressive arts allow for the release of emotional experiences and help elevate the processing of collective trauma to a symbolic level. Receptive art therapy is considered essential for managing the consequences of such trauma. This primarily includes the contemplation of fine arts, museum-based art therapy, and theater – which allows for engaging large groups and working specifically with emotions – as well as music, cinematography as a multimodal art, and media art therapy, which combines therapy, the arts, and modern information technologies[13].

Art therapy contributes to strengthening the resilience of both the individual and the specific community, fostering close interpersonal connections, and enabling the mobilization of various resources (emotional, social, spiritual, physical, and cognitive). Art and expressive self-expression are effective ways to «tell a story» through symbolic means[14].

An example of this is the art project «War in Ukraine: Visual Dimensions of Memory» held at the Cherkasy Regional Art Museum (March 2023). Through artistic imagery, the project explored the meanings of «freedom», «national dignity», «Ukraine's civilizational choice», «heroism», «world peace», «sacrifice» and «historical truth» while also highlighting contemporary contexts of terms such as «genocide»[15]. As noted by O. Pushonkova and S. Pianzin, art projects dedicated to the Russian-Ukrainian war combine different temporal and spatial dimensions of memory and present new narrative practices. These practices enable a transition from expressing the emotional experience of collective trauma to comprehending it within the broader context of individual history and collective memory[16].

Museum art therapy is actively implemented at the aforementioned Ivano-Frankivsk Regional Museum of the Liberation Struggle named after Stepan Bandera. Specifically, on February 21, 2024, the museum hosted an exhibition of graphic works titled «West-East» by artist Andrii Yefimenko, dedicated to the 102nd Brigade, with which he defended Ukraine[17]. On April 24, 2024, a large audience

---

[13] Вознесенська О., Робело-Тимченко Н., Спейзер В., Спейзер Ф., Старовойтов А. Арттерапія в роботі з колективною травмою. *Простір арт-терапії: Зб. наук. праць.* 2023. Вип. 1(33). С. 5.

[14] Ibid. C. 16.

[15] Пушонкова О., П'янзін С. Культура пам'яті у мистецьких рефлексіях війни (на прикладі проєкту «Війна в Україні: візуальні виміри пам'яті»). *Культурологічний альманах*. 2023. № 3. С. 307.

[16] Ibid. C. 30.

[17] Художник-боєць Андрій Єфіменко презентував виставку графічних робіт, присвячену 102 бригаді. URL: https://pravda.if.ua/hudozhnyk-boyecz-andrij-yefimenko-prezentuvav-vystavku-grafichnyh-robit-prysvyachenu-102-brygadi/

gathered for the presentation of the painting collection «Colors Breathe War» by artist, volunteer, and Senior Soldier of the 67th Separate Mechanized Brigade of the AFU, Oleh Drobotskyi (1996–2023), who died on March 6, 2023, near the village of Orikhovo-Vasylivka in the Donetsk region[18].

Co-creation is another equally important principle in overcoming the effects of collective trauma. Given this, it is necessary to seek new approaches to involving people in artistic and art-therapeutic projects. Such forms of collaboration are beneficial for mitigating the impact of collective traumatization. They facilitate the formation of a new shared collective memory, restoring hope for the future[19].

According to psychologist P. Hornostai, the task of collective healing is currently being effectively performed by murals – a form of monumental painting[20]. This refers to the works of the artist Banksy on the walls of buildings in the cities of the Kyiv region that suffered the greatest destruction during the occupation and hostilities in February-April 2022. This underground street artist and political activist created seven pieces of graffiti in Kyiv, Borodianka, Irpin, Hostomel, and Horenka, which are already being regarded as objects of cultural and historical heritage[21]. These examples can rightfully be considered forms of resilience[22].

Media art therapy, which combines therapy, art, and modern information technologies, offers broad opportunities for overcoming the consequences of collective trauma at the societal level. The ability to post one's creative work online, receive feedback and support from around the world, and share one's tragic story are vital components in neutralizing the effects of collective traumatization[23]. Today, it is difficult to find a Ukrainian who is not familiar with the work of artist Nikita Titov. His works can be seen on Facebook, as well as in exhibition halls in Ukraine and abroad. These posters often «speak» of pain and loss, but also of life, faith, and hope[24].

Another form of media creativity is meme-making. In the conditions of modern war, characterized by systematic overload of negative news and contradictory feelings experienced by everyone in our country, the use of memes acquires new functions. Researcher O. Voznesenska identified the following therapeutic functions of «war

[18] Каратник А. У Франківську відкрили виставку загиблого бійця «Фарби дихають війною». URL: https://report.if.ua/viyna/ne-prominyav-penzel-na-avtomat-a-zumiv-ce-poyednaty-u-frankivsku-vidkryly-vystavk-zagyblogo-bijcya-olega-drobockogo-farby-dyhayut-vijnoyu/

[19] Вознесенська О., Робело-Тимченко Н., Спейзер В., Спейзер Ф., Старовойтов А. Арттерапія… С. 5–6.

[20] Горностай П. Мистецтво в подоланні колективної травми війни. *Простір арттерапії: мистецтво відновлення психічного здоров'я в часи війни* : матеріали XX Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції (31 березня – 2 квітня 2023 р.). Київ, 2023. С. 21.

[21] Савицький О. Як графіті Бенксі на Київщині захищають від руйнування. URL: https://www.dw.com/uk/ak-grafiti-benksi-na-kiivsini-zahisaut-vid-vandaliv-i-rujnuvanna/a-64800086

[22] Горностай П. Мистецтво в подоланні колективної травми війни… С. 21.

[23] Вознесенська О., Робело-Тимченко Н., Спейзер В., Спейзер Ф., Старовойтов А. Арттерапія… С. 20.

[24] Яців Д. «Триматися, щоб підтримувати». Нікіта Тітов про психіатричну інклюзію, військових й акцію біля посольства РФ у США. URL: https://suspilne.media/ivano-frankivsk/760813-trimatisa-sob-pidtrimuvati-nikita-titov-pro-psihiatricnu-inkluziu-vijskovih-j-akciu-bila-posolstva-rf-u-ssa/

memes»: 1) the release of difficult feelings and the overcoming of fears; 2) providing confidence in one's own strength; 3) reducing uncertainty and predicting the future; and 4) restoring a sense of agency over one's life through creative activity[25]. In her view, memes can perform the function of expressing feelings not only for the creator but also for those who perceive and amplify them. Complex information is transmitted through these simplified images, making it easier to process[26].

At the beginning of the full-scale invasion, the most common themes for memes were: the emotional states of Ukrainians, the elevation of the nation, the humiliation of enemies and their significant symbols, the glorification of the Ukrainian army and social institutions on which Ukraine's future depends, distancing from the enemy, and specific landmark events affecting civilians, the military, or the course of combat operations[27]. It should be emphasized that Ukrainian internet memes are not aggressive but mostly ironic, reflecting traits such as maturity, wisdom, tolerance, peacefulness, and resilience. In modern conditions, internet memes have become a powerful counter-propaganda tool used both to mock the Russian occupiers and to lower the level of fear towards the enemy[28].

Thus, art therapy in its diverse forms – from museum expositions and murals to media art and memes – serves as a powerful healing tool that helps transform the traumatic experience of war into symbolic imagery and collective memory. By engaging in co-creation and expressive self-expression, it not only reduces social tension but also strengthens national resilience and shapes new visions for the future.

3. Ritualization of Tragic Events and the Culture of Memory

Among the various ways of overcoming collective trauma, the ritualization of tragic events holds special significance. Commemorative actions play a vital role, including naming streets after heroes, erecting monuments, and organizing creative competitions dedicated to fallen defenders.

The Roman Ratushnyi All-Ukrainian Essay Contest for schoolchildren, titled «Heroes in the Struggle for Ukraine's Independence: Researching National Identity in Social Transformations of the Early 21st Century» is held annually to honor the memory of the public activist and journalist Roman Ratushnyi (1997–2022). Furthermore, a Roman Ratushnyi scholarship for students was established through the initiative of international law firms[29]. On February 27, 2026, the final of the 2nd Yurii Chopyk All-Ukrainian Creative Contest with International Participation, «Heroes Do Not Die», took place in Ivano-Frankivsk, involving over 500 participants. This competition commemorates Yurii Chopyk (1984–2022), a Candidate

[25] Вознесенська О. Меми як засіб медіа-арттерапії в подоланні колективної травми війни. *Простір арт-терапії.* 2022. Вип. 2 (32). С. 13.

[26] Ibid. C. 27.

[27] Ibid. C. 14.

[28] Запорожець О., Бєлоусова Н. Вербальні інтернет-меми під час повномасштабної війни РФ проти України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Міжнародні відносини*. 2024. Вип. 56 (2). С. 23.

[29] Герої не вмирають: про заснування стипендії імені Романа Ратушного. URL: https://avellum.com/ua/geroyi-ne-vmirayut-pro-zasnuvannya-stip/

of Pedagogical Sciences and lecturer at Ivano-Frankivsk Medical University, who died on February 26, 2022, in battle in the Kherson region[30].

Memorial days and anniversaries intended for the collective commemoration of tragic historical events serve as key mechanisms for addressing collective trauma. These include events on the Day of the Heavenly Hundred Heroes (February 20) and the Day of Remembrance of the Defenders of Ukraine (August 29), which recalls one of the bloodiest events of the war in eastern Ukraine – the Ilovaisk tragedy.

Virtually every city also has its own days of remembrance. For instance, residents of Kherson annually honor the members of the Territorial Defense Forces who died on March 1, 2022, in Buzovyi Park (Lilac Park). Armed only with rifles, Molotov cocktails, and grenades, they stood against Russian occupiers equipped with tanks and infantry fighting vehicles. In 2023, a monument to all the fallen was erected in the park[31]. March 31 marks the Day of Remembrance for the victims of the Russian occupation in Bucha, Kyiv region[32].

Unfortunately, during commemorative events for fallen defenders or civilians, one may encounter personal retraumization. What is intended as an opportunity for the majority to overcome collective trauma may become an additional stressor for those personally affected, such as relatives and friends of the deceased[33]. We fully agree with the assertion of Sofia Vlokh, a psychologist at the «Kolo Simyi» Development and Health Center, that «the paths to overcoming trauma lie in commemorating tragic events, not in denial or detachment. The brain needs this to mourn, grieve, and heal»[34].

Analyzing collective trauma and the culture of memory related to the modern war in Ukraine, it is worth emphasizing that every trauma contains resources for post-traumatic growth. This is achieved through recovery strategies such as the ability to perceive positive aspects in surrounding reality, strengthening empathy, restoring the capacity to reframe events, and activating internal reserves to maintain and restore mental and physical health.

CONCLUSIONS

Thus, the collective trauma caused by the modern Russian-Ukrainian war requires not only psychological but also socio-cultural processing. The process of

[30] У Івано-Франківську відзначили фіналістів ІІ Всеукраїнського конкурсу з міжнародною участю «Герої не вмирають». URL: https://kuryer.if.ua/u-ivano-frankivsku-vidznachyly-finalistiv-ii-vseukrayinskogo-konkursu-z-mizhnarodnoyu-uchastyu-imeni-yuriya-chopyka-geroyi-ne-vmyrayut/

[31] Яворська Т. З коктейлями Молотова і гвинтівками проти танків та БТРів: останній бій у Бузковому парку Херсона – подвиг, який росіяни хотіли приховати. URL: https://espreso.tv/suspilstvo-z-kokteylyami-molotova-i-gvintivkami-proti-tankiv-ta-btriv-ostanniy-biy-u-buzkovomu-parku-khersona-podvig-yakiy-rosiyani-khotili-prikhovati

[32] 561 вбитий цивільний: у Бучі вшанували пам'ять жертв російської окупації міста. URL: https://armyinform.com.ua/2026/03/31/561-vbytyj-czyvilnyj-u-buchi-vshanuvaly-pamyat-zhertv-rosijskoyi-okupacziyi-mista/

[33] Вознесенська О., Робело-Тимченко Н., Спейзер В., Спейзер Ф., Старовойтов А. Арттерапія… С. 19.

[34] Веляник А. Розмова з психологами. URL: https://svidomi.in.ua/page/kolektyvna-travma-rozmovy-z-psykholohamy

«culturizing» trauma by creating new narratives, symbols, and myths is a key mechanism for its resolution, allowing society to move from passive grieving to the active formation of resilience. Modern library and museum institutions have moved beyond purely educational functions, becoming effective tools for psychosocial rehabilitation. Bibliotherapy and memorial projects provide emotional support and strengthen national identity. Museums, in turn, through exhibition activities and the involvement of visitors in co-creation, ensure a sense of collective belonging and the historical continuity of the struggle.

Visual arts – ranging from monumental murals to digital media art and posters – serve as powerful means of releasing traumatic experiences. A special place in the restoration of resilience is held by meme-making, which, through irony and humor, performs a protective function, reduces fear, and restores a sense of control over the situation.

The establishment of new rituals for honoring heroes is a necessary condition for processing trauma and healing at the collective level. At the same time, it is crucial to maintain a balance in memorial events to avoid the individual retraumization of the loved ones of the deceased.

Cultural, social, and educational practices activate the nation's internal reserves, transforming pain into a resource for recovery, strengthening empathy, and shaping new visions for the future.

SUMMARY

The article analyzes the role of cultural and socio-educational practices as a strategic tool for shaping collective memory and restoring the resilience of Ukrainian society amidst the full-scale war. The author explores the concept of «culturizing» collective trauma, which involves transforming painful experiences into stable historical narratives and symbols. Special attention is paid to the potential of bibliotherapy and the modern transformations of library and museum spaces, which are becoming centers for psychosocial rehabilitation and memorialization.

The work examines in detail the visual dimensions of memory, specifically the impact of art therapy, murals, and media art on overcoming stress and strengthening national identity. The phenomenon of wartime «meme-making» is highlighted as an effective mechanism for reducing fear and restoring a sense of control through irony. Furthermore, the study investigates the significance of ritualizing tragic events and establishing new traditions for honoring heroes, which contribute to collective healing and the nation's post-traumatic growth.

It is concluded that engaging citizens in co-creation and active practices of remembrance activates the internal resources of the society to form visions for future reconstruction.

References

1. Веляник А. Розмова з психологами. URL: https://svidomi.in.ua/page/kolektyvna-travma-rozmovy-z-psykholohamy

2. Водоп'ян В., Кравцова О. Музейний простір як інструмент подолання колективної травми Новітньої російсько-української війни: регіональний вимір.

Науково-теоретичний альманах Грані. 2024. 27 (5). С. 69–77. https://doi.org/10.15421/172493

3. Вознесенська О. Меми як засіб медіа-арттерапії в подоланні колективної травми війни. *Простір арт-терапії.* 2022. Вип. 2 (32). С. 5–29.

4. Вознесенська О., Робело-Тимченко Н., Спейзер В., Спейзер Ф., Старовойтов А. Арттерапія в роботі з колективною травмою. *Простір арт-терапії* : Зб. наук. праць. 2023. Вип. 1 (33). С. 4–26.

5. Герої не вмирають: про заснування стипендії імені Романа Ратушного. URL: https://avellum.com/ua/geroyi-ne-vmirayut-pro-zasnuvannya-stip/

6. Горностай П. Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології.* 2018. Вип. 7. С. 54–68. https://doi.org/10.33120/poppVol21-Year2018-5

7. Горностай П. Мистецтво в подоланні колективної травми війни. *Простір арттерапії: мистецтво відновлення психічного здоров'я в часи війни: Матеріали XX Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції (31 березня – 2 квітня 2023 р.).* Київ, 2023. С. 19–22.

8. Горностай П. Подолання колективних травм у контексті інтеграції України в європейський культурно-історичний простір. *Проблеми політичної психології.* 2022. Вип. 11 (25). С. 38–55. https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-86

9. Горчинська В. Від читання до відновлення: бібліотерапія в системі підтримки ветеранів. URL: https://oth.nlu.org.ua/?p=12145

10. Демиденко Н. Бібліотерапія як метод психопрофілактики та психологічної реабілітації: вітчизняний і зарубіжний досвід. *Вісник Національного університету оборони України*. 2025. № 2(84). С. 44–51.

11. Дрогобицька О. Наукова та культурно-освітня діяльність Івано-Франківського обласного музею визвольної боротьби імені Степана Бандери. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. №6. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15181734

12. Запорожець О., Бєлоусова Н. Вербальні інтернет-меми під час повномасштабної війни РФ проти України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Міжнародні відносини*. 2024. Вип. 56 (2). С. 20–24. https://doi.org/10.17721/1728-2292.2022/2-56/20-24

13. Іванченко Г. «Практики пам'ятання і меморіалізація. Як гідно вшанувати героїв, жертв і події російсько-української війни?». 44 с. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematich_ogliadi/2024/memo1.pdf.

14. Каразуб І., Веселовська Н. Свято в ГУЛАГу, в криївках і на передовій: у Франківську розповіли, як відзначали Різдво у різні часи. URL: https://suspilne.media/ivano-frankivsk/907959-svato-v-gulagu-v-kriivkah-i-na-peredovij-u-frankivsku-rozpovili-ak-vidznacali-rizdvo-u-rizni-casi/?fbclid=IwY2xjawJY3WNleHRuA2FlbQIxMQABHbqtOH65KB_6zexMseiySvwMK-wMWSH-ZqM2D8b3iTKXJZnESl_k6pXJAw_aem_6FURlPV-JhenH3Um72GTIQ

15. Каратник А. У Франківську відкрили виставку загиблого бійця «Фарби дихають війною». URL: https://report.if.ua/viyna/ne-prominyav-penzel-na-avtomat-a-zumiv-ce-poyednaty-u-frankivsku-vidkryly-vystavk-zagyblogo-bijcya-olega-drobockogo-farby-dyhayut-vijnoyu/

16. Кокун О., Мельничук Т. Резилієнс-довідник: практичний посібник. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2023. 25 с.

17. 561 вбитий цивільний: у Бучі вшанували пам'ять жертв російської окупації міста. URL: https://armyinform.com.ua/2026/03/31/561-vbytyj-czyvilnyj-u-buchi-vshanuvaly-pamyat-zhertv-rosijskoyi-okupacziyi-mista/

18. Проєкт «Бібліотерапія: твоя книга щастя». URL: https://lukl.kyiv.ua/proyekt-biblioterapiya-tvoya-knyha-shchasttya/

19. Пушонкова О., П'янзін С. Культура пам'яті у мистецьких рефлексіях війни (на прикладі проєкту «Війна в Україні: візуальні виміри пам'яті»). *Культурологічний альманах*. 2023. № 3. С. 304–311. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.43

20. Савицький О. Як графіті Бенксі на Київщині захищають від руйнування. URL: https://www.dw.com/uk/ak-grafiti-benksi-na-kiivsini-zahisaut-vid-vandaliv-i-rujnuvanna/a-64800086

21. У Івано-Франківську відзначили фіналістів ІІ Всеукраїнського конкурсу з міжнародною участю «Герої не вмирають». URL: https://kuryer.if.ua/u-ivano-frankivsku-vidznachyly-finalistiv-ii-vseukrayinskogo-konkursu-z-mizhnarodnoyu-uchastyu-imeni-yuriya-chopyka-geroyi-ne-vmyrayut/

22. Художник-боєць Андрій Єфіменко презентував виставку графічних робіт, присвячену 102 бригаді. URL: https://pravda.if.ua/hudozhnyk-boyecz-andrij-yefimenko-prezentuvav-vystavku-grafichnyh-robit-prysvyachenu-102-brygadi/

23. Яворська Т. З коктейлями Молотова і гвинтівками проти танків та БТРів: останній бій у Бузковому парку Херсона – подвиг, який росіяни хотіли приховати. URL: https://espreso.tv/suspilstvo-z-kokteylyami-molotova-i-gvintivkami-proti-tankiv-ta-btriv-ostanniy-biy-u-buzkovomu-parku-khersona-podvig-yakiy-rosiyani-khotili-prikhovati

24. Яців Д. «Триматися, щоб підтримувати». Нікіта Тітов про психіатричну інклюзію, військових й акцію біля посольства РФ у США. URL: https://suspilne.media/ivano-frankivsk/760813-trimatisa-sob-pidtrimuvati-nikita-titov-pro-psihiatricnu-inkluziu-vijskovih-j-akciu-bila-posolstva-rf-u-ssa/

25. Program Veterans History Project. URL: https://www.loc.gov/programs/veterans-history-project/how-to-participate/

Information about the author:
Drohobytska Oksana Yaroslavivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Ethnology and Archaeology
Vasyl Stefanyk Carpathian National University
57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-3

ПАМ'ЯТЬ, ТАБУ, ТРАВМА: ІНТЕГРАЦІЯ ПАМ'ЯТІ У ПРАВОВІ ПРАКТИКИ

Каліщук О. М., Ярмолюк Д.

ВСТУП

Травматичні історичні події відіграють важливу роль у формуванні колективної психології та колективної пам'яті сучасних суспільств. Серед основних елементів історичної травми дослідники виділяють наступні: 1) травматична подія; 2) спільне переживання травми групою людей; 3) вплив такої травми на кілька поколінь[1]. І це не дивно, адже травматичні історичні події переносяться через покоління, передаються від батьків до дітей, від старших до молодших. Вони впливають на сприйняття сучасних проблем та визначають спрямованість суспільства.

Викликом нині стають спроби правової оцінки історичних подій, особливо коли щодо них намагаються застосувати кваліфікації злочинів проти людяності, які не мають строків давності. Зокрема тоді, коли ми маємо справу з такою категорією як "геноцид", яка донині немає однозначної юридичної оцінки. Тут нагадаємо – у грудні 1992 р. ООН прийняла резолюцію, де "етнічні чистки" визнані "формою геноциду"; водночас, головний судовий орган ООН (Міжнародний суд у Гаазі), приймаючи рішення у справі "Боснія та Генцеговина проти Сербії та Чорногорії" ствердив, що "етнічна чистка" не є рівнозначним актові геноциду.

Ускладнює ситуацію широке поширення у сучасній гуманітаристці *genocide studies*, а відповідно широке використання терміну "геноцид" не лише у юридичній практиці, а й суспільних та геополітичних дебатах. Саме це дало підстави ставити питання про подальшу потребу його використання у гуманітарних науках[2]. Адже, поняття "геноцид" почали застосовувати до дій, які не мали жодного складу злочину і таким чином втратило чіткість свого змістового наповнення.

Окреслення українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни на Волині, Східній Галичині, Холмщині та ПІдляшші є увиразненим прикладом контроверсійності пошуку "геноцидів" у сучасних міждержавних та міжнаціональних відносинах.

[1] Mohatt N. V., Thompson A. B., Thai N. D., Tebes J. K. Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present day health. *Social Science Medicine*. 2014. Vol. 106. P. 131.

[2] Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси. Львів, 2013. С. 25.

1. Правова та політична інтерпретація волинських подій у 1989/1991 – 2003 рр.

Непросте спільне українсько-польське минуле виявилося активним елементом побудови сучасних відносин між народами та державами. Від появи теми Волині'43 у політичному дискурсі її оцінки та кваліфікації викликали бурхливі дебати. Негативний вплив "історичного чинника" на відносини України та Польщі у 1990-х роках вдавалося пом'якшувати завдяки крокам найвищого керівництва обох країн – спочатку Леха Валенси і Леоніда Кравчука, а згодом Александра Кваснєвського і Леоніда Кучми[3].

Переломним виявилася 60-а річниця волинських подій. Саме 2003 р. виявися тим роком, коли вони стали ключовими у офіційних українсько-польських розмовах. І тут варто вказати на принципову річ, яка визначила і характеризує подальший хід діалогу. Тодішній секретар РНБО Євген Марчук був вражений, коли його польський колега Марек Сівец виклав на стіл перемовин спісок 99 сіл, польське населення яких було забито у один день. І власне несподіванкою стало не те, що українська сторона неготова була до тієї розмови, а те, як ретельно підготувалася польська[4]. Себто, українська сторона постійно лише реагувала на ініціативи польської у "волинській" темі.

Якщо із спільною заявою президентів держав справа виглядала доволі прогнозованою, то прийняття взаємних рішень парламентами обох країн 2003 р. було непростим і стало результатом компромісів[5]. Каменем спотикання вже тоді стали саме спроби вжити у ній поняття "геноцид". Врешті у Верховній Раді за узгоджену заяву проголосували 227 народних депутатів, проти – 25, утрималися – 2; результати голосування польських послів були відповідно: 323 – за, 35 – проти, 14 – утрималося.

Тоді парламентарі зосередили увагу на твердженнях про численні приклади національної ворожнечі, війн, крові та жорстокості у європейській історії, але водночас і на досвіді поєднання і порозуміння народів у процесі подолання "важкого минулого": "Моральним обов'язком тих, совість яких і надалі зворушує трагедія 60-річної давнини, є заклик до поєднання наших народів в ім'я майбутнього, в ім'я спільної мети. Нехай вміння вибачити стане фундаментом кращого майбутнього, добросусідства і українсько-польської дружби"[6].

Частина українського та польського політикуму і суспільств цілком прогнозовано виявили своє незадоволення. Так, народний депутат Тарас

---

[3] Варто згадати спільну заяву Президентів України і Республіки Польща від 21 травня 1997 р. "До порозуміння і єднання" (*Урядовий кур'єр*. 1997. 24 травня (№ 90–91). С. 2). Наступною стала спільна заява Прзеидента Уукраїни і Президента Республіки Польща "Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині" (*Українська культура*. 2003. № 8. С. 3).

[4] Зварич О. Тіні забутих предків. Українська політика і її підходи до страшного. *Україна молода*. 2003. 17 квітня. № 71. С. 4.

[5] Wicha T. Sprawa uczczenia ofiar mordów ludności polskiej na Wołyniu i Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1943 – 1944 w związku z 60. rocznicą tragedii wołyńskiej w debacie parlamentarnej Sejmu IV kadencji. *Przegląd Sejmowy*. 2022. № 3 (170). S. 201–220.

[6] Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії. Схвалена Верховною Радою України 10 липня 2003 р. *Голос України*. 2003. 8 серпня.

Стецьків, коментуючи ситуацію, говорив про меншовартісність: “Цим рішенням зневажено пам’ять мільйонів українців, які воювали за незалежність. Я не знаю, заради яких ефемерних інтересів можна було приймати таку заяву, не порушивши питання комплексу українсько-польських стосунків з 1939-го по 1947 рік”[7]. Подібні інтонації звучали й у заяві Василя Червонія: “Українці чинили опір на своїх етнічних територіях, вони із зброєю в руках боронили свою землю, а в цей час польських колоністів-осадників німці тотально озброювали, а їхні колонії перетворювали на озброєні “пляцуфки”. З допомогою німецької зброї поляки намагалися збудувати майбутню Польщу на чужій, українській землі на українських кістках”[8].

Частина польської нації сприйняла формулу “Простіть нас і ми вас прощаємо” як ставлення знака рівності між злочинцями та їхніми жертвами. А отже, навіть визнаючи неправомірність дій поляків у окремих випадках, стверджують, що не можна підставляти іншу щоку й просити вибачення, коли ті, до кого мають бути скеровані ці вибачення, є спадкоємцями злочинців[9]. Передовсім організації, які виражають інтереси польських мешканців східних районів Речі Посполитої, так званих “кресов’ян”, а також представники “патріотичних” та націонал-демократичних угрупувань вимагали від представників політичної верхівки гострішого засудження антипольської акції УПА[10].

Попри позірне примирення, досягнуле тоді на офіційному рівні, складений тест на “європейськість”, насправді історичного порозуміння не було досягнуто.

2. Еволюція волинських резолюцій в 2009 р.

Питання вшанування жертв українсько-польського протистояння повертала ся у офіційний дискурс та зокрема у стіни парламентів неодноразово.

Рубіжним слід уважати 2009 р. Саме прийняття тоді ухвали, на переконання експертів, фактично й юридично денонсувало документи 2003 р. про взаємне примирення та прощення[11]. У прийнятій 15 липня 2009 р. постанові Сейму у справі трагічної долі поляків на східних кресах[12] те, що відбувалося на Волині, було названо “трагедією” та “етнічною чисткою, що має ознаки геноциду”.

Йому передувала ціла низка кроків з українського та польського боку. Передовсім – воно мало піготовлений ґрунт. Ходить про ухвали регіональних

[7] Базар О. Вистражданий компроміс. *Львівська газета*. 2003. 11 липня. № 203.

[8] Левицька Г. Парламентські робочі групи України і Польщі узгодили спільний текст заяви про 60-ті роковини Волинської трагедії. *60 років Волинської трагедії*: Матеріали форуму українських і польських експертів та журналістів “Події на Волині: як жити з цим тягарем”. (м. Острог, 11–12 квітня 2003 р.). Київ, 2003. 14–142.

[9] Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних польсько-українських відносин. Луцьк: Видавництво “Терези”, 2020. С. 190–191.

[10] Lang Kai-Olaf. Від місії до прагматизму. Відносини Польщі з Україною. Osteuropa. URL: https://zeitschrift-osteuropa.de/hefte/international/ukrains-ki-metarmofozi

[11] Грабовський С. Україна й Польща: час відкинути міфи. *Український тиждень*. 2011. 24–30 червня. № 25–26. С. 42–44.

[12] Uchwała Semu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 2009 r. w sprawie tragicznego losu Polaków na Kresach Wschodnich. Monitor Polski. 2009. Nr 47. Poz 684. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20090470684/O/M20090684.pdf

сеймиків – Нижньосілезького (від 29 вересня 2008 р.)[13], Опольського (від 27 жовтня 2009 р.)[14], Підкарпатського (від 28 грудня 2009 р.)[15], Любуського (від 23 лютого 2010 р.)[16], Люблінського (від 6 липня 2010 р.)[17], Малопольського (від 27 вересня 2010 р.)[18], Мазовецького (від 11 липня 2011 р.)[19].

Напередодні 70-ї річниці волинських подій, 148 народних депутатів України (Партія регіонів, комуністи та позафракційні) 1 червня 2013 р. підписали звернення до польського Сейму із закликом визнати їх геноцидом. Колишній президент України Леонід Кравчук назвав його зрадництвом щодо України. Слушність його оцінки підтвердив час, адже чимало осіб із цих "підписантів" 2014 та 2022 рр. відкрито перейшли на бік рф, а деякі навіть очолили окупаційну владу – В'ячеслав Богуслаєв (24 жовтня 2022 р. був заарештований СБУ, звинувачений у колабораційній діяльності та пособництві державі-агресору), Євген Балицький (9 травня 2022 р. тимчасова російська окупаційни адміністрація призначила "губернатором" Запорізької області; 5 липня 2022 р. повідомив, що одним із перших в області отримав російський паспорт), Олександр Бобков (у березні 2014 р. провів спільну прес-конференцію з окремими представниками проросійських мітингів у Донецьку; за свідченням "секретаря ради безпеки ДНР" номінально бере участь у бойових діях на сході на боці сепаратистів у складі батальйону "П'ятнашка"), В'ячеслав Богуслаєв (24 жовтня 2022 р. заарештований СБУ, звинувачений у колабораційній діяльності та пособництві державі-агресору), Олена Бондаренко (фігурантка бази "Миротворець"), Сергій Брайко (підтримав анексію Криму, 2 квітня 2024 р. став першим заступником Ялтинського міського голови, отримав громадянство рф), Валентина Лютікова (18 вересня 2014 р. заявила про складання з себе депутатських повноважень у зв'язку з участю в незаконних виборах у Криму), Євгеній Мураєв (з початком російського вторгнення 25 лютого 2022 р. написав про "капітуляцію України", виїхав до Відня, з 19 січня 2025 р. перебуває під санкціями РНБО України), Володимир Сальдо (після окупації Херсона призначений головою окупаційної адміністрації міста, у червні 2022 р. отримав громадянство рф) та ін.

Для Росії спекуляції довкола Волинської трагедії дали змогу протиставитися ктивній міжнародній діяльності України щодо визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом. Водночас, цей факт дав змогу польським політикам закинути звинувачення українській стороні у відсутності єдиної внутрішньодержавницької позиції, що проявилося, окрім згаданого депутатського звернення, у набагато

[13] http://bip.umwd.dolnyslask.pl/dokument.php?iddok=2793&idmp=217&r=r

[14] http://umwo.opole.pl/docs/1__378_uch_x_rezolucja_z_.pdf

[15] http://www.wrota.podkarpackie.pl/res/bip/uchwaly/umwp/sejmik/09/gru/XLI_762_09_resolut.pdf

[16] http://www.bip.lubuskie.pl/uploads/sejmik/uchwaly/2010/XLVII_2010_stanowisko2.pdf

[17] http://www.bip.lublin.pl/um/index.php?id=57&p1=18647&p2

[18] http://www.wrotamalopolski.pl/root_BIP/BIP_w_Malopolsce/root_UM/podmiotowe/Sejmik/Rezolucja+Sejmiku/2010/rezolucja28_10.htm

[19] http://www.mazovia.pl/sejmik/uchwaly-sejmiku/uchwala,2045,9911.html

різкіших висловлюваннях про участь українців у міжнаціональному конфлікті, аніж це робила польська сторона[20].

Тоді польським паламентарям вистачило здорового глузду відмовитися визнати ті події геноцидом польського народу. З ініціятиви міністра закордонних справ Радослава Сікорського[21] було вжито юридичний ефемізм "етнічні чистки з ознаками геноциду". Це формулювання слід уважати компромісним, але водночас промовистим, підказаним не в останню чергу авторитетними польськими істориками (передовсім доробком директора Інституту політичних досліджень ПАН проф. Ґжеґожа Мотики).

Парламентська ухвала викликала гостру критику правиці, кресових та комбатанських середовищ[22]. На переконання представників партії "Право і справедливість" був прикладом фальшивої термінології. З трибуни парламенту представниця "Солідарної Польщі" Беата Кемпа заговорила про політику сили ("Росіяни та українці, люди Сходу, об'єднуються з сильним"), підкреслюючи, що відсутність однозначного засудження злочину показує слабкість польської держави. Варто також відзначити, що тоді у рішенні Сейму окрему вказівку отримав факт, що на теренах Волині та Східної Галичини зіткнулися два найбільші тоталітаризми XX ст. – Третій Райх і комуністичний СРСР[23].

Час показав, думка тих експертів, які уважали, що оцінка волинських подій як "геноциду" у проєкті однієї з сеймових партій – Народної (Polskie Stronnictwo Ludowe) – як "шумовиння", котре погудить й зійде не була цікава авторам подібних "новин", виявилося більш ніж справедливою.

Чергове повернення до волинської теми прогнозовано відбулося у 80-ту річницю подій 2013 р., коли знову була зроблена спроба дати оцінку історичним подіям. Юридичні новотвори на кшталт застосованого 2013 р. "етнічні чистки з ознаками геноциду" не відповідають жодним визначенням, які існують у міжнародній практиці й не сприяли формуванню об'єктивної картини трагічних подій, а лише утверджували значну частину обох суспільств на позиціях, давно усталених під впливом стійких стереотипів[24].

Не відразу парламент РП все ж прийняв резолюцію у якій визнав українсько-польське протистояння геноцидом громадян Польщі, організованим українськими націоналістами. Це відбулося, коли "Право і справедливість" прийшла до влади, в тому числі за допомогою "кресов'ян" та ультраправих

[20] Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах. Луцьк: Вежа-Друк, 2019.С. 212.

[21] Wystąpienie Radosława Sikorskiego z dnia 12 lipca. URL: http://sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=45&dzien=3wyp=018

[22] Walaszczyk M. Okrutna uchwała. *Nasz Dziennik*. 2013. 13 lipca. Nr 162. S. 1, 5.

[23] Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 123 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. Rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom. Monitor Polski. *Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej.* Warszawa, dnia 31 lipca 2013 r. Poz. 606.

[24] Зашкільняк Л. До ґенези українсько-польського конфлікту у XX столітті. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2010. Вип. 3–4. С. 22–42; Ухач В. "Геноцидна" інтрепетація українсько-польських взаємин в 1943–1944 роках у візіях сучасних дослідників (історико-правовий аспект). *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 3 (11). С. 41–42.

середовищ, яким перед виборами 2015 р. прямо обіцяли домагатися визнання подій на Волині геноцидом[25].

На момент прийняття цього рішення польський парламент уже приймав "геноцидні" резолюції: 2005 р. – щодо геноциду вірмен, 2009 – щодо катинського злочину та 2014 р. – щодо геноциду, вчиненого ІДІЛ проти християн, єзидів, курдів та інших релігійних й етнічних меншин у Іраку та Сирії.

Варто згадати про звернення політиків, церковних ієрархів та представників української інтеліґенції до керівництва польської держави, духовних і культурних діячів та всього польського суспільства від 2 червня 2016 р. Термін "геноцид" не згадано, однак: "убивство невинних людей не має виправдання. Просимо прощення за вчинені злочини і кривди – це наш головний мотив. Просимо прощення і рівною мірою прощаємо злочини і кривди, вчинені щодо нас, – це єдина духовна формула, що повинна бути мотивом кожного українського і польського серця, яке прагне миру й порозуміння"[26]. На превеликий жаль воно було скептично сприйнято польською стороною й не вплинула на прийняття парламентського рішення.

Проти терміну "геноцид" тоді виступило лише кілька опозиційних депутатів. Зрештою, 432 голоси "за", 10 утрималося, "проти" не проголосував ніхто, а саме рішення приймали стоячи і під оплески. Коментуючи прийняту Постанову 2016 р., сенатор опозиційної партії "Громадянська платформа" Ян Рулевський, зокрема, зазначив, що вона не сприяє примиренню між Україною та Польщею: "По суті, ми повертаємося до ситуації – я сподіваюся, що не дійде до трагізму – яка мала місце в період ІІ світової війн"[27].

Тож не дивно, що це рішення викликало гостру реакцію серед українського і політикиму, і суспільства. Українська сторона тоді 2016 р. закликала дотримуватися формули примирення на основі суворої симетрії діяльності та оцінок обох сторін. 8 вересня 2016 р. Верховна рада України прийняла заяву у зв'язку з прийняттям Сенатом і Сеймом РП постанов 7 і 22 липня 2016 р. щодо оцінки українсько-польського конфлікту під час Другої світової війни. Липневі документи у ній були названі проявом політизації історії і прозвучав заклик до "істориків вести фаховий діалог з метою розкриття всіх досі нез'сованих фактів та обставин історії на основі достовірних архівних матеріалів, залишаючи простір для кожної сторони інтерпетувати історичні факти, а політиків України та Польщі – припинити інструметалізувати історичну науку заради досягнення тимчасових політичних вигод"[28].

На переконання президента України Петра Порошенка "рішення польського парламенту стало неприємним, але закономірним результатом

[25] Курінний Є. В. Особливості реалізації угоди між Україною та Польщею щодо вшанування пам'яті жертв війни та політичних репресій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 91.

[26] Відкрите звернення до проводу Польської держави, духовних і культурних діячів та всього польського суспільства. URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2016/06/3/149102

[27] Сенатор Польщі ухвалив постанову щодо визнання Волинської трагедії геноцидом. URL: http://ua.112.ua/golovni-novyni/senat-polshchi-ukhvalyv-postanovu-pro-vyznannia-volynskoi-trahedii-henotsydom-323612.html

[28] Верховна Рада прийняла заяву – відповідь на ухвалу своїх польських колег щодо геноциду на Волині. URL: https://zbruc.eu/node/55902

наростання антиукраїнської істерії і небажання розібратися з важкою історією в Польщі, яку провокують політичні сили, котрі, зокрема, представлені в парламенті. Насправді воно не має нічого спільного зі вшануванням пам'яті загиблих, а є тільки інструменталізцією минулого конфлікту для отримання політичних дивідентів". А отже, закономірним елементом всієї політики правлячої партії "Право і справедливість".

У цій кампанії взяли участь і використали її у своїх інтересах рф та проросійські сили в Україні. Після того, як це рішення було ухвалене, воно стало підставою для росії та антиукраїнських сил, посилаючись на авторитетність парламенту дискредитувати боротьбу українців за незалежність і надалі поширювати совєтській (читай – російський) історичний наратив[29].

Впродовж менше як десяти років історико-правова оцінка подій 1943 р. суттєво змінилася. Польський парламент послідовно впроваджував використання щодо волинських подій правового терміну "геноцид", хоча й у різних стилістичних інтепретаціях: 2009 р. – "масові вбивства, які мають характер етнічної чистки та геноцидні ознаки", 2013 р. "етнічні чистки з ознаками геноциду" та врешті решт 2016 р. "геноцид вчинений українськими націоналістами".

Не секрет, що польська політика пам'яті викликає критику з боку Брюсселю. Згадаємо бодай ситуацію довкола ухвалених у січні 2018 р. змін до Закону про Інститут національної пам'яті Польщі[30], які отримали назву "бандерівського закону". Ці поправки розширили повноваження інституту

[29] Сучасна історична політика Польщі: виклики для України. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-03/Polsha-f408.pdf

[30] Ustawa z dnia 26 stycznia 2018 r. o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ustawy o grobach i cmentarzach wojennych, ustawy o muzeach oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźba kary. *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, dnia 14 lutego 2018 r. Poz. 369. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000369/O/D20180369.pdf

у сфері розслідування злочинів. Зокрема, “заперечення злочинів українських націоналістів” проти польського народу, скоєних у 1925–1950 рр. стало підставою для трирічного ув’язнення. Рівно ж він стосувався запровадження кримінальної відповідальності за звинувачення поляків у співучасті в Голокості. Щодо цього висловився і державний департамент США, речники МЗС європейських країн, Ізраїль, який навіть відкликав свого посла з Варшави. Лист проти схвалення нового закону підписали понад сотні польських митців та діячів культури. Верховна рада України 6 лютого 2018 р. прийняла заяву, де внесені зміни назвала такими, що суперечать змісту та духу стратегічного партнерства між Україною й РП. У січні 2019 р. Конституційний трибунал визнав формулювання “українські націоналісти” неконституційним, водночас залишивши без змін частину, котра стосувалася геноциду”.

Початок широкомасштабного вторгнення рф на територію України та активна, беззаперечна підтримка Польщі відсунула історичні суперечки на другу полицю і дозволила висловлювати обережне сподівання на їх припинення. Однак, уже 11 липня 2023 р. вкотре польський сейм прийняв рішення щодо волинських подій. Серед іншого, що її вирізняло: передовсім, вперше у ньому згадано східні регіони сучасної Польщі (Люблінщина, Підкарпаття, частина Полісся); по-друге, не знаходимо згадок про українські жертви, натомість маємо твердження, що геноцидні дії були “неодноразово підтримуван українським цивільним населенням”[31].

У червні 2025 р. парламент проголосив 11 липня днем пам’яті поляків – жертв геноциду, вчиненого ОУН і УПА на східних землях РП[32]. Записуючи в законі від 4 червня період 1939 – 1946 років як часові рамки, парламент здійснив кілька важливих рішень в історичній доктрині держави. Зокрема, підтвердив тяглість польської державності між Другою Річчюпосполитою та комуністичним ПРЛ, яка, згідно із законом про ІНП, розпочала своє існування 22 липня 1944 р.; як рівно ж відкрила питання правової оцінки політики Другої РП щодо української меншини[33]. У контексті нашої розмови звернемо також увагу, що під час дискусії знаний своїми антиукраїнськими висловами та аакціями депутат Анджей Запаловський з “Конфедерації” вживав різкі формулювання на кшталт “українські нацисти” та вимагав кримінального покарання за використання націоналістичної символіки, закликав також увести кримінальну відповідальнісьть за заперечення “волинського геноциду”[34].

[31] Balcer A. Polska pamięć historyczna i polityka wobec Ukrainy i Ukraińców. URL: https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2023/08/Polska_Ukraina_historia.pdf

[32] Ustawa z dnia 4 czerwca 2025 r. o ustanowieniu 11 lipca Narodowym Dniem Pamięci o Polakach – Ofiarach Ludobójstwa dokonanego przez OUN i UPA na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej. Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej . Warszawa, dnia 4 lipca 2025 r. poz. 891. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20250000891/O/D20250891.pdf

[33] Чех М. Передісторія Волинських подій: тези до спільного підручника. URL: https://zbruc.eu/node/122088

[34] Wypowiedzi na posiedzeniach Sejmu. Posiedzenie nr 36 w dniu 03. 06. 2025. Poseł Andrzej Tomasz Zapałowski. URL: https://www.sejm.gov.pl/sejm10.nsf

Лише ремаркою вкажемо, що це рішення викликало негативну реакцію з боку МЗС України: "Такі односторонні рішення не сприяють досягненню взаєморозуміння і примирення, над якими тривалий час працюють наші країни".

З останніх ініціятив, які слід визнати контрпродуктивними, є пропозиція Кароля Навроцького щодо подання до Сейму законопроєкту про кримінальну відповідальність за "пропаганду ідеології бандеризму" та заперечення Волинської трагедії.

Окремої уваги заслуговують зусилля винести оцінку волинських подій за межі внутрішньопольського чи польсько-українського контексту. Уже 2013 р. політики польської партії "Солідарна Польща" винесли питання вшанування 70-ї річниці Волинської трагедії відповідною резолюцією у Європарламенті. Однак лише 2025 р. у документі ЄС з'явилася згадка про "геноцид, скоєний українськими націоналістами проти поляків". У звіті щодо України зазначалося, що розв'язання таких питань, як Волинська трагедія, повинна відбуватися з повагою до людської гідності, добросусідськими відносинами та критичною оцінкою історичних подій[35].

ВИСНОВКИ

Анетта Вєвьорка, французька дослідниця Катастрофи, вказувала, що разом із Нюрнберзьким процесом розпочинається "поява свідка", а після 1970-х років – "ера свідків", яка триває й до нині: "Уцілілі, чиї історії були ігноровані у післявоєнні роки, стали респектабельними і шанованими особами саме у своїй ідентичности і як уцілілі"[36]. На цьому фоні, пам'ять окремої групи суспільства поступово стала офіційною.

Так чи інак, волинський дискурс у парламенті є втіленням концепції критичного патріотизму польської політики пам'яті[37]. При цьому слід не забувати, що парламентські резолюції, акти, ухвалені найвищим законодавчим органом держави, є найважливішою формою декларативних законів про пам'ять.

Важко заперечити доктору Аліні Червяцовій, що кримінальне право "є невідповідним модератором для публічної дискусії про історію, але є потужною і небезпечною зброєю у війнах пам'яті, які становлять загрозу розпалювання реальних конфліктів у майбутньому"[38]. Саме з огляду на спектр сумнівів та суперечок, які виникають під час обговорення законів, котрі впливають на історичну пам'ять, питання їхньої оцінки в контексті міжнародних стандартів

[35] Європарламент закликав Україну врегулювати невирішені історичні питання. URL: https://www.polskieradio.pl/398/7856/artykul/3577007,європарламент-закликав-україну-вреглювати-невирішені-історичні-питання

[36] Wieviorka A. The era of the witness. Ithaca – London : Conrell University press, 2006. P. 102.

[37] Głowacka K. Koncepcja patriotyzmu krytycznego jako punkt odniesienia polskiej polityki historycznej. Przypadek parlamentarnego dyskursu o zbrodni katyńskiej i ludobójstwie na Wołyniu. *Politeja*. 2024. Nr 3(90). S. 279–297.

[38] Cherviatsova A. Memory Wars: The Polish-Ukrainian Battle about history. VerfBlog. February 09, 2018. URL: https://verfassungsblog.de/memory-wars-the-polish-ukrainian-battle-about-history

захисту прав людини – серед іншого, європейської системи – часто залишається поза увагою[39].

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена волинському дискурсу у стінах українського та польського парламенту і як наслідок його нормативно-правове оформлення. В основі дослідження лежать відповідні стенограми засідань, прийняті в їх результаті ухвали, як рівно ж матеріали медіа. Текст представляє погляди українського та польського політикуму щодо антипольської акції ОУН і УПА, їх відображення та вплив на суспільства. Стверджено, що обговорення Волинської траегії в українському та польському парламетах характеризує тривала напруженість та загострення заполітизованості. Традиційно роздмухування дискусій навколо українсько-польського протистояння співпадає з круглими жатами та вибарами у Польщі. З'ясовано, що польський парламент послідовно впроваджував використання щодо волинських подій правового терміну "геноцид", хоча й у різних стилістичних інтепретаціях: 2009 р. – "масові вбивства, які мають характер етнічної чистки та геноцидні ознаки", 2013 р. "етнічні чистки з ознаками геноциду" та врешті решт 2016 р. "геноцид вчинений українськими націоналістами". Важливою характеристикою волинського дискурсу є спроба винесення правових кваліфікацій волинських подій на міжнародний рівень.

Література

1. Balcer A. Polska pamięć historyczna i polityka wobec Ukrainy i Ukraińców. URL: https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2023/08/Polska_Ukraina_historia.pdf

2. Cherviatsova A. Memory Wars: The Polish-Ukrainian Battle about history. VerfBlog. February 09, 2018. URL: https://verfassungsblog.de/memory-wars-the-polish-ukrainian-battle-about-history

3. Gliszczyńska-Grabias A., Baranowska G., Wójcik A. Law-Secured Narratives of the Past in Poland in Light of International Human Rights Law Standarts. *Polish Yearbook of Internatiopnal Law*. 2018. № XXXVIII. P. 59–72.

4. Głowacka K. Koncepcja patriotyzmu krytycznego jako punkt odniesienia polskiej polityki historycznej. Przypadek parlamentarnego dyskursu o zbrodni katyńskiej i ludobójstwie na Wołyniu. *Politeja.* 2024. Nr 3(90). S. 279–297.

5. Lang Kai-Olaf. Від місії до прагматизму. Відносини Польщі з Україною. *Osteuropa*. URL: https://zeitschrift-osteuropa.de/hefte/international/ukrainski-metarmofozi

6. Mohatt N. V., Thompson A. B., Thai N. D., Tebes J. K. Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present day health. *Social Science Medicine*. 2014. Vol 106. P. 128–136.

7. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 123 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. Rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom. Monitor

[39] Gliszczyńska-Grabias A., Baranowska G., Wójcik A. Law-Secured Narratives of the Past in Poland in Light of International Human Rights Law Standarts. *Polish Yearbook of Internatiopnal Law*. 2018. No XXXVIII. P. 59 – 72.

Polski. *Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, dnia 31 lipca 2013 r. Poz. 606.

8. Uchwała Semu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 2009 r. w sprawie tragicznego losu Polaków na Kresach Wschodnich. *Monitor Polski*. 2009. Nr 47. Poz 684. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20090470684/O/M20090684.pdf

9. Ustawa z dnia 26 stycznia 2018 r. o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ustawy o grobach i cmentarzach wojennych, ustawy o muzeach oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźba kary. *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, dnia 14 lutego 2018 r. Poz. 369. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000369/O/D20180369.pdf

10. Ustawa z dnia 4 czerwca 2025 r. o ustanowieniu 11 lipca Narodowym Dniem Pamięci o Polakach – Ofiarach Ludobójstwa dokonanego przez OUN i UPA na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej. Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, dnia 4 lipca 2025 r. poz. 891. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20250000891/O/D20250891.pdf

11. Walaszczyk M. Okrutna uchwała. *Nasz Dziennik*. 2013. 13 lipca. Nr 162. S. 1, 5.

12. Wicha T. Sprawa uczczenia ofiar mordów ludności polskiej na Wołyniu i Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1943–1944 w związku z 60. rocznicą tragedii wołyńskiej w debacie parlamentarnej Sejmu IV kadencji. *Przegląd Sejmowy*. 2022. Nr 3 (170). S. 201–220.

13. Wieviorka A. The era of the witness. Ithaca – London: Conrell University press, 2006.

14. Wypowiedzi na posiedzeniach Sejmu. Posiedzenie nr 36 w dniu 03. 06. 2025. Poseł Andrzej Tomasz Zapałowski. URL: https://www.sejm.gov.pl/sejm10.nsf

15. Wystąpienie Radosława Sikorskiego z dnia 12 lipca. URL: http://sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=45&dzien=3wyp=018

16. Базар О. Вистражданий компроміс. *Львівська газета*. 2003. 11 липня. № 203.

17. Відкрите звернення до проводу Польської держави, духовних і культурних діячів та всього польського суспільства. URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2016/06/3/149102

18. Грабовський С. Україна й Польща: час відкинути міфи. *Український тиждень*. 2011. 24–30 червня. № 25–26. С. 42–44.

19. Європарламент закликав Україну врегулювати невирішені історичні питання. URL: https://www.polskieradio.pl/398/7856/artykul/3577007, європарламент-закликав-україну-вреглювати-невирішені-історичні-питання

20. Зашкільняк Л. До ґенези українсько-польського конфлікту у XX столітті. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2010. Вип. 3–4. С. 22–42.

21. Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії. Схвалена Верховною Радою України 10 липня 2003 р. *Голос України*. 2003. 8 серпня.

22. Зварич О. Тіні забутих предків. Українська політика і її підходи до страшного. *Україна молода*. 2003. 17 квітня. № 71. С. 4.

23. Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси. Львів, 2013.

24. Курінний Є. В. Особливості реалізації угоди між Україною та Польщею щодо вшанування пам'яті жертв війни та політичних репресій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 90–94.

25. Левицька Г. Парламентські робочі групи України і Польщі узгодили спільний текст заяви про 60-ті роковини Волинської трагедії. *60 років Волинської трагедії*: Матеріали форуму українських і польських експертів та журналістів "Події на Волині: як жити з цим тягарем". (м. Острог, 11–12 квітня 2003 р.). Київ, 2003.

26. Сенатор Польщі ухвалив постанову щодо визнання Волинської трагедії геноцидом. URL: http://ua.112.ua/golovni-novyni/senat-polshchi-ukhvalyv-postanovu-pro-vyznannia-volynskoi-trahedii-henotsydom-323612.html

27. Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах. Луцьк: Вежа-Друк, 2019.

28. Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних польсько-українських відносин. Луцьк: Видавництво "Терези", 2020.

29. Сучасна історична політика Польщі: виклики для України. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-03/Polsha-f408.pdf

30. Ухач В. "Геноцидна" інтрепетація українсько-польських взаємин в 1943 – 1944 роках у візіях сучасних дослідників (історико-правовий аспект). *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 3 (11). С. 41–46.

31. Чех М. Передісторія Волинських подій: тези до спільного підручника. URL: https://zbruc.eu/node/122088

Information about the authors:
Kalishchuk Oksana Mykolaivna,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Department of World History,
Lesya Ukrainka Volyn National University
13, Voli Avenue, Lutsk, 43025, Ukraine

Yarmoliuk Dmytro,
Postgraduate student,
Lesya Ukrainka Volyn National University
13, Voli Avenue, Lutsk, 43025, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-4

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ЯК СИМВОЛІЧНИЙ УНІВЕРСУМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

Киридон А. М., Троян С. С.

ВСТУП

У періоди глибинних соціально-політичних, економічних і культурних трансформацій та масштабних катаклізмів (серед найпотужніших – війна) одночасно відбуваються інтенсивні зрушення в ідентифікаційному полі українського суспільства. Зокрема подолання кризових явищ у сфері національної ідентичності безпосередньо пов'язане з актуалізацією колективної пам'яті та реалізацією її консолідаційного та інтегративного потенціалу. Зміни в суспільно-політичній реальності та системі ціннісних орієнтацій закономірно зумовлюють формування або трансформацію пам'яттєвого дискурсу, що супроводжується відповідними підходами до конструювання та переосмислення образу минулого. Особливої ваги ця проблематика набуває в українському контексті, де в умовах війни відбуваються не лише масштабні суспільні трансформації, але й інтенсивне переосмислення історичних наративів, символів, колективних уявлень тощо. У цьому процесі колективна пам'ять функціонує як динамічна система смислів, що не лише відтворює минуле, але й формує ціннісні орієнтири сучасності та вектори майбутнього розвитку нації.

В умовах повномасштабної війни особливої ваги й значущості для України набуває конституювання національної ідентичності, що підтверджується на законодавчому рівні держави. Ухвалений 21 серпня 2025 р. Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (№ 13273), є важливим інструментом для протидії російським маніпуляціям історією та комплексно регулює сферу національної пам'яті, охоплюючи питання ідентичності, декомунізації, деколонізації тощо. При цьому колективна пам'ять є одним із чинників, джерелом формування та своєрідним генетичним кодом національної ідентичності.

Досвід модерного націєтворення засвідчує, що кожен національний проєкт формує запит на такий інтерпретативний пам'яттєвий дискурс, який був би спроможний виконувати функцію структурного підґрунтя національної ідентичності. Акцентування взаємозв'язку пам'яттєвого дискурсу та національної ідентичності вимагає врахування часової динаміки та прагматичної контекстуальної взаємопов'язаності минулого, сучасного й майбутнього. Актуальність і нагальність дослідження порушеної проблеми, структуризації та артикуляції як на рівні теоретичних, так і прикладних проблем набувають статусних ознак державної політики у сфері пам'яті, що має вагоме суспільне значення.

Метою наукової розвідки є аналізі колективної пам'яті як символічного універсуму, у межах якого формується, відтворюється та трансформується національна ідентичність; обґрунтуванні взаємозалежності колективної пам'яті та національної ідентичності, визначенні її механізмів, форм прояву та

сучасних трансформацій у соціокультурному просторі України. Новизна дослідження полягає у комплексному поєднанні класичних концепцій колективної пам'яті (М. Альбвакс, Ф. Анкерсміт, Ф. Артог, А. Ассман, Я. Ассман, А. Бергсон, Дж. Верч, Дж. Вінтер, Е. Гобсбаум, Д. Джонсон, О. Ексле, Ф. Єйтс, Г. Зіммель, П. Коннертон, Д. Лоуенталь, Дж. Г. Мід, П. Нора, П. Рікер, Б. Шацька та ін.) із сучасними вітчизняними дослідженнями (історики: О. Гайдай, І. Гирич, В. Гриневич, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, С. Єкельчик, Г. Касьянов, А. Киридон, І. Колесник, В. Кравченко, А. Портнов, І. Склокіна, С. Троян, О. Удод, Ю. Шаповал, Н. Яковенко; філософи: В. Артюх, В. Вашкевич, В. Жадько, К. Кислюк, Г. Коньшина, Н. Кривда, Л. Стародубцева, С. Сторожук; соціологи: О. Вишняк, О. Донченко, К. Настояща, Ю. Романенко, Е. Позднякова-Кирбят'єва, В. Середа, О. Фостачук; політологи: В. Бабка, О. Бойко, В. Бушанський, О. Волянюк, Ю. Ганжуров, А. Глушко, Ю. Зерній, К. Євсеєв, Л. Нагорна, М. Рябчук; психологи: І. Бандурка, О. Лактіонов, М. Кузнєцов та ін.) та з осмисленням концепції символічного універсуму для аналізу процесів формування національної ідентичності в умовах соціально-політичних змін (Р. Зимовець, О. Шульга та ін.). Колективну пам'ять інтерпретовано не лише як чинник національної ідентичності, а як цілісний символічний універсум, що структурує соціальну реальність спільноти.

Задекларована тема ґрунтується на поєднанні кількох понятєвих сегментів: колективна пам'ять, символічний універсум, ідентичність / національна ідентичність, політика пам'яті, тощо. Концептуалізація колективної пам'яті як символічного універсуму дозволяє розглядати її як цілісну систему значень, образів, міфів і наративів, які структурують соціальний досвід і забезпечують смислову інтеграцію спільноти. У межах цього універсуму відбувається інтерпретація історичних подій, конструювання національних героїв і травм, а також формування спільного символічного простору, що визначає межі національної ідентичності.

1. Рамкування теоретико-методологічного інструментарію

Символічний універсум. За теоретичне підґрунтя і відправну точку було взято феноменологічний концепт символічного універсуму, запропонований П. Берґером та Т. Лукманом[1]. Підгрунтям для розроблення цього концепту стали концепція релігії Е. Дюркгайма, обґрунтована в праці «Елементарні форми релігійного життя» («Les Formes Elementaires de la Vie Religieuse», 1912), концепція тоталізації Ж.-П. Сартра[2] та концепція кінцевих царин значення А. Шюца[3]. Серед вітчизняних дослідників подальше оновлення й

[1] Berger P. L., Luckmann Th. Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge. N. Y. : First Anchor Books Edition, 1967. 219 p.

[2] Sartre J.P. Critique of Dialectical Reason / Sartre J.P. S.l. : Verso Books, 2004 (Revised edition). 840 p.

[3] Schutz A. On Multiple Realities / A. Schutz // Collected Papers. The Hague : Martinus Nijhoff, 1962. Vol. 1.

розширення концепції символічних універсумів найґрунтовніше здійснено в наукових розвідках О. Шульги[4].

Символічний універсум визначається як цілісна система значень, що легітимує соціальний порядок і надає сенс індивідуальному та колективному досвіду. У запропонованій оптиці колективна пам'ять виступає не лише елементом цього універсуму, а його фундаментальним складником, оскільки саме через інтерпретацію минулого формуються базові уявлення про світ і місце спільноти в ньому. Концептуальною характеристикою символічного універсуму є його інтегративна сутність.

Символічний універсум – це замкнута смислова система, що формує власну матрицю бачення й пропонує інтерпретації об'єктивних, інтерсуб'єктивних і суб'єктивних подій чи явищ, а найважливішими характеристиками цієї системи є замкнутість і цілісність, завдяки чому смисловий універсум задає межі комунікації та інтерпретації в повсякденному житті[5]. Символічні універсуми претендують на ексклюзивне, безальтернативне визначення соціальної реальності, домінування своїх базових символів у тому чи іншому суспільстві. Сутнісна здатність символічного універсуму полягає у його інтегративності: він організовує для соціального актора систему соціальних координат від моменту його народження і до смерті. Існування символічного універсуму диктується об'єктивними й суб'єктивними причинами, відтак існування та боротьба універсумів притаманні будь-якому суспільству, зокрема українському. Важливо врахувати, що останнє переживає зміну символічних універсумів, коли «старий» універсум втратив домінуюче становище, а «новий» його ще не здобув. Але зміна символічних універсумів є тривалим процесом. Концепція дифузії символічних універсумів постає як багаторівневий процес взаємного проникнення смислів і символів різних універсумів у дискурси одне одного, що, своєю чергою, веде до коригування їхніх власних смислових конструктів. Процес дифузії символічних універсумів є нелінійним процесом – тобто проникнення і навіть зміна смислів одного універсуму відбувається не на всіх рівнях (доменах) символічного універсуму і не одночасно. Крім того, цей процес має значні часові рамки й не обов'язково призводить до втрати панівним універсумом своєї культурної гегемонії в суспільстві[6]. Однак за втратою домінантним універсумом своєї культурної гегемонії (і разом з нею – свого центрального статусу) виникає

[4] Шульга О. Попередні зауваження щодо реінтерпретації поняття "символічний універсум" // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2013. № 4. С. 122–134; Шульга О. Евристичний потенціал поняття "символічний універсум" // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2014. № 2. С. 143–156; Шульга О. Структура і боротьба символічних універсумів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2014. № 3. С. 116–130; Шульга О. Ціннісний та економічний домени символічного універсуму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2016. № 2. С. 117–132; Шульга О. Мовний феномен як інтегральний домен символічного універсуму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2016. № 1. С. 83–96; Шульга О. Символічні анклави і зміна символічних універсумів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2015. № 3. С. 95–107 та ін.

[5] Шульга О. Структура і боротьба символічних універсумів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2014. № 3. С. 117.

[6] Шульга О. Символічні анклави і зміна символічних універсумів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2015. № 3. С. 106.

перелом у громадському житті, результатом якого постає колективна травма (або, користуючись термінологією Дж. Александера, «культурна травма»[7]).

Для інтерпреації символічних універсумів як аналітичний інструментарій О. Шульга пропонує концепцію доменів символічних універсумів. Домен є цариною значень, що належить до якої-небудь із широких сфер соціальних відносин і смислотворчості: історична інтерпретація минулого, політичні моделі устрою суспільства, комунікативні практики, релігійні практики, ціннісні орієнтації, філософські, наукові практики, мистецтво й економічні відносини. Отже, дослідник увиразнює вісім основних доменів символічного універсуму: історичний, релігійний, політичний, мовний, ціннісний, сфера мистецтва, філософсько-науковий, економічний. Ці домени перебувають на різних рівнях аналітичної ієрархічної побудови. Головні характеристики доменів – це внутрішня конгруентність значень, що входять у кожен домен, а також емерджентність самих доменів[8]. Кожен з доменів є цариною значень, що належать до широких сфер соціальних відносин і смислотворчості. Важливо підкреслити, що це, скоріше, ідеальні типи, які виокремлюються з аналітичних міркувань для опису й пояснення процесів, пов'язаних із символічними універсумами, їх перманентною боротьбою і зміною домінуючого становища[9].

У контексті розробленої на основі інтегративного підходу смисловій теорії ідентичності, вітчизняні дослідниці Т. Воропаєва й Н. Авер'янова зазначають, що в процесі культуротворення виникають не тільки нові культурні явища і продукти, але й новий смисловий зміст, який може стати детермінантою оформлення смислового поля української ідентичності (як індивідуальної, так і колективної). Культуротворча діяльність людини, а також її здатність осмислювати і оцінювати світ, зумовлює специфіку його перетворення, а також трансформації оточуючого середовища на «ландшафти культури» (Е. Ротхакер) та «ціннісно-смисловий універсум» (С. Кримський). Для того, щоб зробити новий смисловий зміст «відкритим» для розуміння суб'єктів, потрібно знайти відповідні форми його репрезентації (знакові, символічні, образні, аксіологічні тощо). Саме в нормативно-звичаєвій, знаково-символічній, ідейно-образній, аксіологічній та світоглядній оформленості такого смислового поля закладена можливість швидкого поширення спільних ідентитетів та відповідних ідентифікаційних практик (сакралізуючих, консервативно-ретроспективних, конструктивно-перспективних). При цьому культуротворча діяльність українського народу не тільки суттєво впливає на зміни внутрішньої структури ідентифікаційних матриць етнофорів, але й на змістовне наповнення цих матриць[10].

---

[7] Alexander J. C. Toward a Theory of Cultural Trauma // Alexander J. C., Eyerman R., Giesen B., Smelse, N. J., Sztompka P. Cultural Trauma and Collective Identity (1st ed.). Berkeley, Los Angeles, London : University of California Press, 2004. P. 1–30. URL: http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pp9nb

[8] Шульга О. Структура і боротьба символічних універсумів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2014. № 3. С. 121–122.

[9] Шульга О. Надбудовний рівень символічного універсуму: теоретичний нарис // Український соціум. 2016. № 1(56). С. 82.

[10] Воропаєва Т. С., Авер'янова Н. М. Смислова теорія ідентичності: інтегративний підхід // Collection of scientific papers «SCIENTIA».Chicago, USA, 2024. August 2. P. 60.

Для повноцінного функціонування нації (як етнічної, так і політичної) необхідні смислові зв'язки – специфічні динамічні утворення, які не тільки «зшивають» докупи особистість та її національну спільноту, поєднуюючи ціннісно-смислову сферу особистості й ціннісно-смисловий універсум національної культури, але й виступають «містком» між соціальним і культурним та засадничою духовно-світоглядною основою для формування національної ідентичності (адже процес кристалізації як етнічної, так і національної ідентичності йде паралельно з формуванням смислових зв'язків особистості та її спільноти). Ціннісно-смислова сфера особистості (як її онтологічне ядро) є важливим індикатором порушень у функціонуванні системи «людина-світ», які виявляються у образній, знаковій, символічній, смисловій та ціннісній неузгодженості особистісного й національного. Отже, саме ціннісно-смислова сфера здатна зберігати національну ідентичність особистості в будь-яких ситуаціях (навіть в умовах жорстких деструктивних впливів), а для формування колективної ідентичності вкрай необхідними є ментально-зумовлені процеси смислоутворення (які базуються на перцептивних, мнемічних, логічних, імажінативних та емоційно-почуттєвих засадах). Значно прискорюють процес кристалізації української ідентичності актуалізація ідейного, образного та смислового змісту культури; смислове насичення художніх і наукових творів; трансляція смисломісткої українознавчої інформації; забезпечення смислових зв'язків між особистістю та її національною спільнотою; активізація смислового резонансу в процесі комунікації та соціальної взаємодії[11].

На підставі викладеного можна стверджувати, що концепція символічного універсуму, розроблена в межах соціології знання, дозволяє глибше осмислити роль колективної пам'яті у процесах соціального конструювання.

Колективна пам'ять. Осмислення колективної пам'яті як символічного універсуму національної ідентичності потребує звернення до міждисциплінарного теоретичного поля, у межах якого поєднуються історичні, соціологічні, культурологічні, філософські та ін. підходи. Прикметно, що в сучасному гуманітарному дискурсі колективна пам'ять розглядається не як пасивне відображення минулого, а як соціально сконструйований феномен, що формується у процесі взаємодії індивідів і спільнот.

Одним із засновників концепції колективної пам'яті вважається М. Альбвакс*, який обґрунтував тезу про те, що пам'ять індивіда завжди соціально зумовлена та функціонує в межах певних соціальних рамок. Відповідно до цього підходу, пам'ять не існує поза колективом, а відтворюється через комунікацію, традиції та спільні уявлення. Таким чином, колективна пам'ять постає як динамічний процес реконструкції минулого відповідно до потреб сучасності.

[11] Воропаєва Т. С., Авер'янова Н. М. Смислова теорія ідентичності: інтегративний підхід // Collection of scientific papers «SCIENTIA».Chicago, USA, 2024. August 2. P. 60.

* Прим.: інші варіанти транслювання прізвища в прекладах – М. Альбвакс, М. Гальбвакс, М. Хальбвакс.

Подальший розвиток цієї проблематики пов'язаний із працями Я. Ассмана[12]та А. Ассман[13], які запропонували увиразнення комунікативної та культурної пам'яті. Комунікативна пам'ять ґрунтується на спогадах і усних наративах очевидців, охоплює безпосередній досвід поколінь, тоді як культурна пам'ять передбачає інституціоналізацію пам'яті через стабільні символічні форми – тексти, пам'ятники, музеї, освітні програми та ритуальні практики тощо, що забезпечують тривалість і спадковість колективних уявлень. У цьому контексті пам'ять набуває символічного виміру, оскільки функціонує через систему знаків і смислів, що структурують соціальну реальність.

За визначенням Б. Шацької, *колективна пам'ять* – це «сукупність уявлень членів спільноти про її минуле, про постаті, які його населяють, і події, які трапилися у цьому минулому, та способи увічнення і переказу тих знань, які вважаються обов'язковим надбанням члена цієї спільноти. Іншими словами, усіх свідомих апеляцій до минулого, які наявні у поточному житті спільноти»[14].

Видається також за необхідне звернути увагу на циркулювання у пам'яттєвому дискурсі поняття «пам'ять спільноти». Американська літературознавець і славіст Ева М. Томпсон, солідаризуючись із німецькими дослідниками[15], наголошує на розрізненні понять «пам'ять спільноти» та «колективна пам'ять». При цьому під пам'яттю спільноти розуміється пам'ять певної групи людей, які живуть в межах певного району та пам'ятають, що відбулося на їхній конкретній території як безпосередні свідки, при цьому не зазнаючи зовнішнього тиску, спрямованого на те, щоб змінити їхні спогади. Натомість колективна пам'ять є власністю культурних груп чи націй. Вона є спільною для спільнот, які не обов'язково живуть в межах одного району, але лояльні до однієї групи. Колективна пам'ять допрацьовує, ущільнює та ідеологізує спогади спільноти. Інколи вона міфологізує події та включає їх до вже скам'янілих категорій національної міфології. Дослідниця зауважує, що на відміну від пам'яті спільноти, колективну пам'ять не набувають шляхом безпосередньої участі в подіях, а прочитавши чи почувши про них, тобто опосередковано[16].

За О. Донченко, групова, або колективна свідомість функціонує і як організована форма (у вигляді ідеологій, конвенціональних документів), і в самоорганізаційному режимі (колективні уявлення, стереотипи, ксенофобії

---

[12] Assmann J. Communicative and cultural memory // Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook / Eds. A. Erll and A. Nünning. Berlin; N.Y.: De Gruyter, 2010. P. 109–118; Assmann J. Das kulturelle gedächtnis. Schrift Erinnerung und politische Identitat in den fruhen Hochkulturen. München, 1992. 344 s.

[13] Assmann A. Memory, individual and collective // The Oxford handbook of contextual political analysis / Ed. by R.E. Goodin and C. Tilly. N.Y.: Cambridge univ. press, 2006. P. 210–226; Assmann A. Canon and archive // Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook / Eds. A. Erll and A. Nünning. Berlin; N.Y.: De Gruyter, 2010. P. 97–108.

[14] Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. С. 19.

[15] Assmann A., Frevert U. Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999. 318 p.

[16] Ewa M. Thompson Ways of Remembering: the Case of Poland // Toronto Slavic Quarterly. 2005. № 12. URL: http://www.utoronto.ca/tsq/12/thompson12.shtml

тощо), і в режимі маніпуляцій громадською думкою. Людині притаманно чутливо реагувати на думку «більшості» у тому оточенні, настанови якого вона сприймає. Колективна пам'ять формується як з успадкованих інстинктів, так і з тих форм сприйняття й розуміння, які притаманні групі. І на нижчому, архетиповому рівні, і особливо на вищому рівні соцієтальної психіки відбувається непомітний для людини процес регулювання інституційних та інших відносин і вироблення орієнтаційних стереотипів. У кінцевому рахунку саме ним визначається магістральний напрям формування ідеологій, наукових концепцій, соціальних уявлень. Зрештою станом колективної психіки визначається її здатність набувати у змінених умовах нових властивостей, формувати коди, які знову й знову регулюватимуть вибір людини, її прагнення, політичну поведінку[17].

Основною функцією колективної пам'яті є самоідентифікація певного співтовариства шляхом увиразнення своєї самобутності відносно інших співтовариств і з метою зменшення/усунення можливих розбіжностей всередині співтовариства.

З огляду на задекларованe, важливим видається звернути увагу на визначальні критерії ідентичності, сформульовані Ґібернау М.: «неперервність у часі й диференціація від інших»[18]. Йдеться про те, що функціонально саме колективна пам'ять сприяє вибудовуванню ідентичності, але й ідентичність вкорінена в пам'яті. Це дає підстави стверджувати, що неусталена національна ідентичність спонукає до відповідних характеристик колективної пам'яті.

Попри інтеграційний потенціал колективної пам'яті як символічного універсуму, її функціонування супроводжується низкою викликів і суперечностей, що зумовлюють складність процесів формування національної ідентичності. Передусім ідеться про множинність інтерпретацій минулого, яка є природною для будь-якого суспільства, але в умовах соціально-політичної напруженості може набувати конфліктного характеру.

Однією з ключових проблем є конкуренція наративів пам'яті. Різні соціальні групи, регіони чи покоління можуть по-різному інтерпретувати одні й ті самі історичні події, надаючи їм відмінного символічного значення. Така поліваріантність пам'яті, з одного боку, свідчить про її відкритість і динамічність, а з іншого – створює ризики фрагментації символічного простору та ослаблення суспільної консолідації.

Іншим важливим викликом є політизація колективної пам'яті. Історичні наративи часто використовуються як інструмент легітимації політичних рішень або мобілізації суспільства. У таких випадках пам'ять може зазнавати селективної інтерпретації, коли певні події акцентуються, а інші – замовчуються або маргіналізуються. Це призводить до спрощення складних історичних процесів і формування одновимірних уявлень про минуле. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах інформаційної війни, де колективна пам'ять стає об'єктом цілеспрямованих маніпуляцій. Поширення дезінформації,

[17] Донченко О. Структура психіки як колективне несвідоме // Соціальна психологія. 2008. № 2. С. 3–15.

[18] Ґібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Петро Таращук. Київ : Темпора, 2012. С.19.

викривлення історичних фактів і нав'язування альтернативних наративів спрямовані на підрив національної ідентичності та дестабілізацію символічного універсуму. У цьому контексті критичне осмислення пам'яті та розвиток історичної свідомості стають важливими чинниками культурної безпеки.

Ще одним аспектом є проблема виключення та маргіналізації окремих груп у межах домінантного символічного універсуму. Формування національної ідентичності часто супроводжується конструюванням офіційної («канонічної») пам'яті, яка не завжди враховує різноманіття досвідів і голосів. Це може упослідувати відчуження певних спільнот і виникнення альтернативних моделей пам'яті, що існують паралельно до офіційного дискурсу.

Водночас слід враховувати і вплив глобалізаційних процесів, які змінюють характер функціонування колективної пам'яті. З одного боку, глобальні комунікації сприяють поширенню знань і взаємодії культур, а з іншого – можуть призводити до уніфікації символічних форм і послаблення локальних ідентичностей. У цьому контексті збереження національної специфіки символічного універсуму стає важливим завданням культурної політики.

Таким чином, колективна пам'ять постає як складний і суперечливий феномен, що поєднує в собі інтеграційні та дезінтеграційні потенціали. Її функціонування вимагає постійного балансу між збереженням історичної спадщини, відкритістю до переосмислення та критичним ставленням до усталених наративів.

Національна ідентичність. Важливим теоретичним орієнтиром для дослідження національної ідентичності є концепція «уявлених спільнот», запропонована Б. Андерсоном[19]. Згідно з нею, нація існує як соціальний конструкт, що підтримується через спільні наративи, символи та практики. У цьому контексті колективна пам'ять виконує функцію інтеграційного механізму, який забезпечує відчуття належності до спільноти навіть за відсутності безпосереднього особистого досвіду взаємодії між її членами.

У найзагальнішому вигляді під національною ідентичністю розуміють відчуття колективної належності до конкретної національної спільноти, її культури. Так, на думку американської дослідниці Л. Грінфелд (L. Greenfeld), національна ідентичність в її суто сучасному розумінні є «ідентичністю, яка полягає в належності до «народу», найважливішою ознакою якого є те, що його визнають як «націю»». Дослідниця називає п'ять найважливіших аспектів ідентитетів нації та національної ідентичності:

- по-перше, це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників і прагнуть продовжувати спільне співіснування;
- по-друге, спільне історичне минуле, спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє;
- по-трете, є спільні дії, тобто дійова ідентичність;
- по-четверте, постійне проживання в одній країні і,

[19] Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London; New York : Verso, 2006. 256 p.

– по-п’яте, спільні характеристики, які об’єднуються поняттям «національного характеру» і котрі формують загальнонародну культуру[20].

Зазначені об’єктивні передумови й риси національної спільноти є водночас найголовнішими ознаками національної ідентичності. Вона за своєю суттю є багатовимірною, її ніколи не можна звести до якогось єдиного компонента. Крім того, національна ідентичність характеризується специфічним поєднанням об’єктивних і суб’єктивних рис, що вирізняє одну національну спільноту від іншої. Істотного значення тут набувають відчуття спільної долі, загальні переживання, колективна пам’ять, тобто все те, що сприяє формуванню колективного «ми»[21].

О. Гнатюк визначає національну ідентичність як «комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави»[22] .

Ідентичність національна, як стверджує І. Фігурний, «базується на наявності в народі (етносі) власної національної держави, коли етнічна спільнота стає нацією і послідовно крок за кроком розбудовує державу, націю, дбаючи, передусім, за їхній політичний, економічний, культурний, соціальний, військовий, освітній, науковий, інформаційний розвиток тощо»[23]. Конструювання/форматування національної ідентичності відбувається посередництвом активізації колективної пам’яті та колективних уявлень. Будь-який соціум, володіючи певною сумою знань про минуле, зацікавлений у структуризації й кодифікації відповідного теоретичного й емпіричного знання. Не меншою мірою його турбують проблеми запам’ятовування, пригадування, забування як відображення здатності до цивілізованого співжиття[24].

Ідентичність кожної національної спільноти можна репрезентувати насамперед як її колективну самосвідомість, самовизначення, самовироблення власного образу і змісту самосвідомості, а не як ззовні сконструйований образ «національного характеру». У контексті зазначеного, звернемося до міркувань Ф. Броделя: «Нація може існувати лише за рахунок нескінченних пошуків себе, перетворення себе у сенсі логічної еволюції, непохитного опору іншим, ототожнення себе з найкращим, суттєвим у собі, послідовного упізнання себе у знакових образах, паролях, відомих утаємниченим (чи була це еліта, чи все населення країни, що трапляється не завжди). Упізнати себе у тисячі досліджень, вірувань, промов, виправдань, безмежній несвідомості, незрозумілих злиттях, ідеологіях, міфах, фанта змах… Крім того, будь-яка національна ідентичність

[20] Greenfeld L. Nationalism: Five Roads of Modernity. Cambridge MA : Harvard University Press, 1992. P. 34–36.

[21] Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 58.

[22] Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. С. 56.

[23] Фігургий І. Ідентичність // Науковий інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ : ННДІУВІ, 2012. С. 1911–192.

[24] Киридон А. Пам’яттєва парадигма ідентичності: експлікація системотвірних сегментів комеморативних практик // Уманська старовина. 2019. № 8. С. 160.

обов'язково містить у собі певну національну єдність, вона – немов віддзеркалення, перетворення, умова»[25] .

Принагідно зауважимо функціонування в пам'яттєвому дискурсі поняття «національна пам'ять», яку визначають як: «феномен суспільної свідомості, селективно збережена нацією сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються в суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного перспективного розвитку. Національна пам'ять відповідно до національного наративу є ієрархічною, органічно включає в себе знання основних подій національної історії. Вона забезпечує функціонування нації як найрепрезентативнішої спільноти, її стабільність, а також здатність і можливість комунікації в її межах»[26].

Зауважуючи, що «націю творить спільність походження (крові), території, мови, культури, традицій», Г. Ващенко особливо вирізняв свідомість своєї окремішності нації, що є «категоричною умовою її існування»[27].

За визначенням І. Краснодемської, суспільна самосвідомість – це усвідомлення себе спільнотою як єдиного суб'єкта суспільної дії, усвідомлення себе з точки зору інших. Вона охоплює соціальну пам'ять, історичні події, факти, суспільно-історичні прогнози й суспільні ідеали, які взаємодіють між собою і зумовлюються відповідними матеріальними й духовними чинниками життєдіяльності суспільства. Самосвідомість національна включає в себе:

1) усвідомлення природно-соціальної сутності етнічної спільності як у самореалізації, так і в стосунках з іншими етнонаціональними спільнотами;

2) усвідомлення і вірність національним цінностям: етнічній території, історії, мові, національній культурі;

3) усвідомлення єдності етнічної й соціально-державної спільності;

4) патріотизм;

5) усвідомлення причетності до героїчного минулого свого народу.

Самосвідомість національна у широкому розумінні включає уявлення й судження членів нації, народу про характер дій своєї та інших спільностей, їхні особливості тощо[28].

За твердженням М. Ґібернау: «Національна ідентичність має п'ять вимірів: психологічний, культурний, територіальний, історичний і політичний»[29].

---

[25] Бродель Ф. Ідентичність Франції. Простір та історія. Кн.1 / Пер. з фр. Світлани Глухової. К. : Вид-во Жупанського, 2013. С. 13.

[26] Троян С.С. Національна пам'ять: базові міжнародні чинники конструювання // Уманська старовина. 2016. Вип. 2. С. 149.

[27] Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для Виховників, Учителів і українських Родин. Друге вид. Брюссель – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Мюнхен : Вид-во Центральної Управи Спілки Української Молоді, 1976. 208 с. С. 105.

[28] Краснодемська І. Самосвідомість національна // Науковий інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ : ННДІУВІ, 2012. С. 295–296.

[29] Ґібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Петро Таращук. Київ : Темпора, 2012. С. 21.

Водночас Е. Сміт увиразнює такі «найголовніші риси національної ідентичності»:

1) історична територія або рідний край;

2) спільні міфи та історична пам'ять;

3) спільна масова, громадська культура;

4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;

5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території[30] .

Згідно з визначенням, запропонованим в «Енциклопедії історії України», «національна ідентичність» як поняття означає широкий комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей з певною нацією як самобутньою спільнотою, що має свою історичну територію, мову, історичну пам'ять, культуру, міфи, традиції, об'єкти поклоніння, національну ідею»[31]. Таким чином, у переліку складників як один із чинників національної ідентичності фігурує поняття «історична пам'ять». Водночас зауважимо, що нам ближче поняття не історичної, а колективної пам'яті. Натомість поняття «історична пам'ять», на нашу думку, може використовуватися здебільшого як наукова метафора. Солідаризуючись із польською дослідницею Б. Шацькою, історію й колективну пам'ять трактуємо, «як *дві полярні моделі*, «поміж якими розміщені представлення минулого»[32].

Отже, національна ідентичність має соціокультурні складники, які є не менш важливими, ніж політичні та соціально-економічні. Зокрема йдеться про колективні уявлення про минуле. Відчуття єдності не лише з теперішнім, а й з минулим – це певний генетичний код нації, що допомагає самозберегтися в найскладнішому буттєвому контексті. Національна ідентичність створює/ формує образ національної спільноти, який і стає головним засобом підтримки єдності суспільства.

За умов перманентних політичних криз наблизитися до розуміння стану індивідуальної й колективної психіки допомагає теорія психофрактальних матриць, що її розробляють вітчизняні фахівці у галузі соціальної психології. Будь-яка соціальна структура, починаючи від індивіда й кінчаючи світоустроєм, має власну психофрактальну структуру, і саме співвідношенням цих структур визначаються і тип того або іншого соціуму, і соціокультурна ідентичність його членів. Психофрактальна матриця – це той надособистісний ціннісний конструкт, навколо якого люди об'єднуються за ознакою прийняття головних світоглядних цінностей і «правил гри»; матрична фракталізація визначає тип і характер самоорганізаційних та інших, більшою чи меншою мірою усвідомлених, процесів у суспільстві. Від тих базових матриць, якими

[30] Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / З англ. переклав Петро Таращук. Київ : Основи, 1994. С. 23.

[31] Нагорна Л. П. Ідентичність національна // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2005. 672 с.

[32] Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. Чернівці: Книги – ХХІ, 2011. С. 31–32.

керуються члени того чи іншого сегмента суспільства, залежить характер системи і тип соціальних зв'язків». Неусвідомлено будь-яка матриця абсолютизує і нав'язує всім виконавцям її вищої волі свої правила гри, свою картину світу, свої цінності і норми поведінки...Людина, яка потрапляє у фрактальні угруповання, породжені певною матрицею, автоматично включається в атмосферу запрограмованих нею смислів і правил гри, в певну ідеологію існування»[33]. В умовах війни й соціальних потрясінь відбувається інтенсифікація національної самосвідомості, яка трансформується у форму опору та засіб збереження базових цінностей.

Таким чином, поняття національної ідентичності передбачає вияв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер якого багато в чому залежить від об'єктивних передумов і практики функціонування цієї спільноти (наприклад, сприятлива економічна ситуація, політична нестабільність, зовнішні загрози тощо). Водночас на колективне самоконструювання образу власної національної спільноти впливають поширені в її середовищі ціннісні уявлення, міфи і стереотипи, особливо ті, які змальовують контрастність між «нами» і «ними», «своїми» і «чужими». Конструювання національної ідентичності постає своєрідним індикатором, який дозволяє судити про характер і спрямованість процесів суспільної консолідації, інтеграції соціальних суб'єктів у політичну структуру суспільства і про вектор розвитку зовнішньої політики[34] .

Ідентичність доцільно розглядати не як статичну категорію, а як динамічну соціокультурну конструкцію, що формується внаслідок складних процесів культурного самовизначення та рефлексії історичного досвіду. Отже, в історичному й соціальному сенсі категорія національної ідентичності є динамічною, обумовлена політико-соціальним і культурним контекстом, а відтак перебуває в процесі змін, адаптації, формування, переосмислення[35].

Інтенсивне впровадження цифрових технологій у всі сфери суспільного життя зумовлює глибокі трансформації не лише у способах акумуляції та збереження інформації, а й у механізмах репрезентації минулого. Це, своєю чергою, розширює можливості участі різних акторів у процесах конструювання пам'яті, надаючи їй більш відкритого та поліфонічного характеру. Соціальні мережі й блоги функціонують як майданчики для переосмислення та деконструкції домінантних наративів, водночас сприяючи формуванню відкритої, плюралістичної та багатовимірної колективної пам'яті.

---

[33] Донченко О. Інституціональні матриці як структури колективної психіки. Соціальна психологія 2008. № 3. С. 7–8; Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 69–70.

[34] Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 58, 89.

[35] З цього приводу О. Гнатюк зазначила: «Мозаїка різних позицій, різних традицій, відмінних інтерпретацій у моїх очах не є ані хаосом, ані какофонією. Це дискурс ідентичності, в якому відбувається зіткнення різних позицій, а заразом – і поступове переформулювання думок. Бо є ідентичність – не лише індивідуальна, а й колективна, в тому – національна – не є статичною. Вона змінюється...» Див.: Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / авторизований пер. з пол. К. : Критика, 2005. С. 13.

Погоджуємося з дослідниками, які акцентують на тому, що сучасну українську націю потрібно розглядати як повномасшабну (яка, за відомою міжнародною класифікацією Я. Крейчі та В. Велімскі, є одночасно і етнічною, і політичною[36]), не розриваючи племінний, етнічний і національний етапи розвитку українського народу. Становлення і розвиток колективної ідентичності опосередковується зверненням до універсальних феноменів культури і актуалізацією базових смислових процесів. Проведені теоретико-емпіричні дослідження засвідчили, що суттєво відрізняється смислове поле ідентичності громадян України: для осіб з моноетнічною та біетнічною ідентичністю характерна більш конструктивна ієрархія життєвих смислів (екзистенційні, альтруїстичні, самореалізаційні, когнітивні, сімейні, комунікативні, статусні, гедоністичні смисли); натомість для представників другої групи, до якої входять особи з маргінальною та зміненою етнічною ідентичністю, відповідно – гедоністичні, комунікативні, статусні, сімейні, когнітивні, самореалізаційні, екзистенційні, альтруїстичні смисли[37]. При цьому всі ідентифікаційні перебудови і відтворення залежать від певних контекстів і ситуацій, а також від рішень і дій самого індивіда. У рамках ідентифікаційної ієрархії є домінантні й субдомінантні ідентичності. Домінуюча ідентичність може обумовлювати специфіку ієрархізації, структуризації, субординації інших ідентичностей, а також детермінувати їхню взаємодію. Різноманітні потреби, уявлення, смаки, емоції, почуття, інтереси, принципи, переконання, естетичні й етичні пріоритети, мотиви, світогляд, цінності та смисли особистості впливають на структурування й переструктурування власної ієрархії ідентичностей[38].

Наголосимо: ідентичність формується в контексті стратегій мислення, обумовлених конкретним часом чи періодом розвитку суспільства та формуванням науково-парадигмального знання. Складність, неоднозначність і навіть кризовість ідентичності призводить до необхідності пошуку інтегратора, який убачається в колективній пам'яті. Остання є складником національної ідентичності і водночас – «полем змагань за ідентичність»[39].

2. Колективна пам'ять в оптиці національної ідентичності

Національні ідентичності складаються з низки атрибутів, що притаманні тим, хто належить до конкретної нації. Відтак можна стверджувати, що формування національної ідентичності та її збереження відбувається через своєрідне «примушування» до колективних спогадів шляхом ритуального відзначання подій минулого (святкування радісних або переживання трагічних) тощо. При

[36] Krejci J., Velimsky V. Ethnic and Political Nations in Europe. New York, 1981. P. 58–59.

[37] Авер'янова Н. М. Гібридна війна: російсько-українське протистояння // Молодий вчений. 2017. Вип. 3(43). С. 30–34; Averianova N., Voropaieva T. Transformation of the Collective Identity of Ukrainian Citizens After the Revolution of Dignity (2014–2019). Kyiv-Mohyla Humanities Journal. 2020. № 7. Pp. 45–71.

[38] Воропаєва Т. С., Авер'янова Н. М. Смислова теорія ідентичності: інтегративний підхід // Collection of scientific papers «SCIENTIA».Chicago, USA, 2024. August 2. P. 58–63. P. 60.

[39] Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» 22 квітня 2008 р. / За заг. ред Ю. О. Зерній. Київ : НІСД, 2008. 68 с.

порівняльному аналізі пам'яті й ідентичності можна виокремити кілька взаємопов'язаних рівнів: когнітивний; поведінково-нормативний; емоційний. Серед основних стратегій, до яких загалом удається держава, утверджуючи єдину національну ідентичність, здатну об'єднувати громадян, визначають:

1. Формування і поширення певного *образу* нації, який часто спирається на домінантну націю або етнічну групу, що живе в кордонах держави, і складається зі спільної історії, спільної культури і демаркованої території. При цьому кожна нова форма політичної організації, як правило, пропонує власну систему просторово-часових уявлень і нових образів-архетипів, актуалізованих процесами сьогодення і суголосним їм.

2. Створення і поширення низки символів та ритуалів. Йдеться про умовні знаки, які допомагають структурувати картину світу та мають зміцнювати серед громадян чуття спільноти.

3. Розвиток громадянства, що зумовлює добре визначену сукупність цивільних і юридичних прав, політичних прав і обов'язків, а також соціально-економічних прав. Надаючи права своїм членам, держава сприяє виникненню чуття вірності їй. Крім того, держава визначає вирішальну відмінність між тими, хто *належить* до спільноти громадян, тими, *кого не допустили* у неї, тобто між тими, хто уповноважений мати певні права, і тими, хто позбавлений їх у кордонах даної держави.

4. Створення образу спільного ворога. Провадження війни довело свою вирішальну роль у виникненні та зміцненні чуття спільноти серед громадян, об'єднаних супроти зовнішньої загрози (байдуже: неминуча вона, потенційна чи вигадана).

5. Прогресивне зміцнення національної освіти і системи масової інформації як головних інструментів у поширенні якогось конкретного «образу нації» з його символами та ритуалами, цінностями, принципами, традиціями, способами життя, спільними ворогами і, що найважливіше, виразним визначенням «доброго громадянина»[40].

Посилаючись на Б. Шацьку, підкреслимо, що колективна пам'ять на суспільному рівні сприяє груповій ідентичності принаймні трояким чином:

По-перше, як усвідомлення спільного минулого, тобто спільного тривання в часі, що породжує емоційний відгук серед членів спільноти. Про це свідчить звичай розмаїтих ювілеїв, святкування річниць найрізноманітніших інституцій і організацій, урочистість яких більшає в міру тривалості існування.

По-друге, як переказ вартостей і зразків поведінки. У колективній пам'яті історичні постаті та події перетворюються на символи постав і вартостей, переважно пов'язаних із публічним життям.

По-третє, в колективній пам'яті постаті та події минулих часів перетворюються на символи чи сукупність символів, які творять особливу, притаманну групі «мову». Наявність цієї мови зміцнює почуття спільноти в тих, хто її вживають, і дає їм усвідомлення, що вони інші, ніж ті, хто її не знають і не розуміють. Завдяки цим символам колективна пам'ять переказує ідентифікаційні знаки, які допомагають відрізняти своїх від чужих. «Спільне

[40] Ґібернау М. Ідентичність націй…С. 38–39.

минуле, як підкреслює авторка, – це комплекс ідентифікаційних знаків, які допомагають відрізняти своїх від чужих»[41].

Отже, існує безпосередній взаємозв'язок між колективною пам'яттю і національною ідентичністю. Проблема колективної пам'яті як системоутворювального чинника ідентичності актуалізується в умовах складного й суперечливого процесу становлення єдиної національної ідентичності громадян України. У роки незалежності ознаками цієї ідентичності були амбівалентність суспільної свідомості, брак консенсусу стосовно базових цінностей[42], етнопсихологічні та мовно-культурні деформації у свідомості тощо. Г. Палій зауважує, що таку ситуацію ускладнювали розриви у загальнодержавному комунікативному просторі внаслідок суперечностей у мовній, ідеологічній сферах; відсутність історичних знань або їх викривлене тлумачення і, як наслідок цього, слабкість ідеологічної основи для формування національної ідентичності; деформації національної і громадянської свідомості, соціальної структури суспільства та невиразність соціальної ідентифікації в умовах ослаблення суспільства та конструюючих його його частин[43]. Дослідниця підкреслює, що на низькій інтенсивності процесів оформлення національної ідентичності позначилась тривала залежність багатьох поколінь українців від іноземних держав, масова денаціоналізація етнічних українців, слабка внутрішня консолідованість суспільства, нації.

Вагомою проблемою для України є перервність еволюційного шляху формування української національної ідентичності (натомість останній за своєю суттю властива часова тяглість). Відтак спостерігається двоїстий процес. З одного боку, формування української національної ідентичності відбувається за наявності достатнього набору ідентитетів[44], необхідних для виокремлення української національної ідентичності: наявність власної держави; унікальної мови, відмінної від споріднених; культурної самобутності; культурних цінностей, національної ментальності тощо. З іншого боку, на початок XXI століття серед масивів населення, що мають набір об'єктивних українських ідентитетів, вітчизняні та зарубіжні дослідження[45] фіксували брак відчуття етнічної, мовно-культурної, конфесійної, державно-політичної спільності тощо.

При аналізі колективної пам'яті як чинника національної ідентичності видається слушним врахування особливостей трансформаційних процесів

---

[41] Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. Чернівці : Книги– XXI, 2011. С. 51–55.

[42] Климанська Л. Філософсько-соціологічний аналіз проблеми політичної ідентичності // Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. Київ : Видавничий дім "КМ Akademia", 2001. С. 111–119.

[43] Палій Г. Формування української політичної нації // Політичний менеджмент. 2003. №1. С. 93–101.

[44] Stebelsky I. National Identity of Ukraine // Geography and National Identity / Ed. by Hooson D. Oxford : Blackwell Publisher, 1994. P. 233–248.

[45] Нагорна Л. Українська політична нація: лінії розламу і консолідації // Віче. 2000. № 1. С. 132–146; Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть / За ред. С. Рябова та ін Київ : Видавничий дім "КМ Akademia", 2001. 268 с.; Popson N. Ukrainian National Identity: The 'Other Ukraine. URL: www.ics.si.edu/kennan/reports/1999/wilson.htm та ін.

у новоутворених посткомуністичних країнах (на відміну від комуністичних країн із власною тривкою державністю). Головна особливість цих процесів, на думку О. Романюка, полягає в їх бінарній структурі[46]. Автор виходив з того, що в посткомуністичних суспільствах із новоутвореною державністю в межах одного трансформаційного процесу по суті відбуваються два типи трансформації. Перший із них – посттоталітарна трансформація, що охоплює собою соціально-політичну сферу суспільного життя. Її завдання полягає у перетворенні посттоталітарних суспільних відносин (тих, що дісталися у спадок від тоталітаризму) на (в ідеалі) демократичні. Завдання трансформації другого типу (державотворча трансформація, що здійснюється у сфері національно-політичних) полягає у перетворенні частини колишніх багатонаціональних державних утворень на суверенні національні держави.

Відтак в умовах когнітивного дисонансу неминуче постає проблема пошуку відповідної моделі/моделей колективної пам'яті або, принаймні, виявлення форм їх співіснування. Водночас між різними спільнотами пам'яті можуть точитися суперечки з домаганням врахування їхньої пам'яті про минуле в образі історії ширшої суспільно-політичної спільноти, частиною якої вони є, а відтак легітимізації власної відрубності в її межах. За твердженням М. Гібернау, «люди, які заявляють, що поділяють якусь конкретну національну ідентичність, з різною силою покликаються на віру в спільну культуру, історію, спорідненість, мову, релігію, територію і долю»[47]. У новоутворених державах цей процес ускладнює розпорошеність ідентифікаційних характеристик членів суспільства. Аналіз характеристик дозволив О. Романюку виокремити чотири тенденції ідентифікаційного простору суспільства:

Перша – усвідомлення себе громадянами нової, національної держави, що більше характерно для представників титульних етносів. В умовах розбудови національної державності титульні етноси виступають як державо- та націє утворююча сила.

Друга – усвідомлення себе громадянами колишнього багатонаціонального утворення (напр., радянськими громадянами, югословенами, чехословаками).

Третя – усвідомлення себе громадянами своєї історичної батьківщини. Таке більше властиве представникам етнічних груп, які посідали пануюче місце в колишніх імперіях. Чимало етнічних росіян, що внаслідок розпаду СРСР опинилися в інших державах пострадянського простору, відчувають свою належність до російської політичної спільноти. Проте ця тенденція має місце і серед інших етнічних груп. Так, етнічні угорці, що компактно мешкають у Румунії, Сербії, Словаччині й в Україні, часто пов'язують свою політичну належність з угорською державою.

Четверта – позиціонування себе громадянами певного регіону країни, який, за їх переконаннями, повинен здобути політичну автономію, або, навіть, державний суверенітет. В Україні тенденція позиціонувати себе як окрему

[46] Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія / О. І. Романюк. Харків : ХДАК, 2011. С. 147.

[47] Гібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Петро Таращук. Київ : Темпора, 2012. С. 21.

політичну спільноту спостерігалася в Донбасі (донбасці), в південних областях (новороси), в Криму (кримчани), на Закарпатті (русини)[48].

Відповідно серед носіїв кожної із груп точиться, хоча й із різною інтенсивністю та різною мірою відвертості та виразності, суперечка щодо контурів пам'яті про минуле, про те, *що* слід пам'ятати і *як*. Відбувається своєрідне переструктурування минулого: політично домінуючі групи маніпулюють образами минулого і навіюють масам певну концепцію історії, що легітимує їхню політичну мету й панування, нові традиції й ритуали довільно конструюються у відповідності до поточних політичних реалій та потреб. Враховуючи, що образи минулого є соціокультурним конструктом, варто особливо зважати на маніпулятивні дії з тим чи іншим образом, оскільки іноді образ реальності здатен формувати саму реальність: те, у що вірять люди, стає реальністю за своїми наслідками. За цих умов «робота пам'яті» виконує важливу місію посередника між минулим, сучасним, майбутнім і є важливим важелем соціалізації індивіда. Кожна політична сила намагається «по максимуму» використати підвладний їй інформаційний простір. Відтак «локуси пам'яті» неминуче перетворюються у конфліктні зони. Ілюстрацією цього можуть служити ті «битви за минуле», які точилися на пострадянському просторі, стимулюючи постійні спекуляції навколо «відновлення історичної правди»[49]. Поділяємо думку Б. Шацької, яка зауважила, що суперечки всередині національної спільноти щодо форми пам'яті про минуле є природними й неминучими. Однак важливо, щоб вони не набували надмірної гостроти[50].

Зауважимо, що структурування минулого відбувається у певній ціннісній ретроспективі. Інтерпретування минулого залежить від контексту та суб'єктів-інтерпретаторів, від часу й простору, від норм і цінностей конкретного суспільства. Внаслідок зміни ставлення до минулого змінюється й сам спосіб конструювання історичної реальності. У такому контексті ключового значення набуває проблема пригадування минулого.

Позатим, вшанування тієї чи іншої події значною мірою залежить не лише від самої події / факту, але й від того, яке значення буде їй / йому надане згодом. Час і місце актуалізації досвіду впливає на формування змісту події. Зміна в трактуванні цих подій спостерігається водночас із зміною суспільно-політичних конотацій та медотодологічних підходів. Важливо враховувати вплив владних структур на практику комеморацій, формування відповідних канонів історичної науки, ставлення до подій чи явищ, а відтак – формування пам`яті під впливом «офіційного дискурсу». Підкреслимо, що вплив влади на колективну/соціальну пам'ять, або формування «політики пам'яті» здійснюється як цілеспрямована стратегія проєктування минулого. Таке конструювання не завжди має характер безпосереднього маніпулювання, але завжди, орієнтуючись на перспективи

[48] Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія. Харків : ХДАК, 2011. С. 153–154.

[49] Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 121.

[50] Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. С. 62.

майбутнього, задає певну конкретну модель минулого, яку П. Рікер визначає як «нав'язану пам'ять і дозволену історію». «Нав'язана пам'ять» вимагає примусового запам'ятовування, офіційно визнаного «стандарту» ідентичності й спеціально створеного комплексу меморіальних церемоній (ритуалів, міфів, дат, пам'ятників). Відтак спостерігається своєрідне «винаходження традиції», яке, за твердженням Е. Гобсбаума, означає «низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично означає зв'язок з минулим»[51]. Дослідник виокремлює три типи таких традицій, підкреслюючи, що вони «взаємонакладаються»:

а) ті, що встановлюють або символізують соціальну єдність чи членство в групах, реальних або штучних спільнотах;

б) ті, що встановлюють або легітимізують інституції, статус чи владні зв'язки;

в) ті, чиєю головною метою була соціалізація, прищеплення переконань, систем цінностей і правил поведінки.

Найпоширенішим, на думку дослідника, є тип (а), інші типи він пропонує «вважати вкоріненими чи похідними від почуття ідентифікації зі «спільнотою» та / або з інституціями, котрі репрезентують, виражають чи символізують її як націю»[52].

Е. Гобсбаум робить припущення, що винайдені традиції є важливими симптомами, а отже індикаторами проблем, «які інакше можна не розгледіти, і подій, які інакше важко встановити й датувати». Окрім того, «вони часто кидають світло на людське ставлення до минулого, а отже, на власний предмет і ремесло історика, оскільки всі винайдені традиції, наскільки це можливо, використовують історію як легітимізатора дій і основу групової єдності»[53]. Відтак в умовах функціонування «політики пам'яті» знання про минуле ідеологізуються. Конструювання історичної реальності за такого підходу передбачає встановлення певних подій минулого, котрі навмисне «не запам'ятовуються» або, навпаки, «запам'ятовуються». Ідеологія-пам'ять (яка у формалізованому вимірі прирівнюється до «політики пам'яті») маркує орієнтири в минулому, визначає варті уваги чи увічнення події минулого, конструює «місця пам'яті». В умовах імперського існування ідеологія-пам'ять може зберігати суто офіційний характер (визначимо її як «штучна пам'ять», здебільшого малопопулярна серед населення), або навіть бути сприйнятою суспільством на рівні переконань, втілення й конструювання пам'яті за заданим зразком. За таких умов функціонування пам'яті, латентний характер має контрпам'ять.

---

[51] Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій // Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер. з англ. Київ : Ніка-центр, 2005. (Серія: «Зміна парадигми»; Вип. 8). С. 13. Hobsbawm E., Ranger T. The Invention of Tradition. Cambridge : Cambridge University Press, 1983. 324 p.

[52] Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій // Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер. з англ. Київ : Ніка-центр, 2005. (Серія: «Зміна парадигми»; Вип. 8). С. 22.

[53] Там само. С. 23.

Отже, механізм формування пам'яті має двоїстий характер. З одного боку, йдеться про конструювання колективної пам'яті офіційною владою та встановленою практикою комеморацій (пам'ять формується як відрефлексована реальність соціального досвіду). З іншого боку, можна говорити про самоформування в процесі запам'ятовування, добору й відкладання інформації. Однак в окремі періоди цей процес самоформування може артикулюватися під впливом офіційного дискурсу, а іноді транслюватися як контрпам'ять. Навіть у демократичних суспільствах протиріччя між колективною пам'яттю і «контрпам'яттю» різних груп з легкістю можуть спровокувати жорстокі конфлікти з приводу того, як слід розповідати про минуле та які уявлення про нього наближені до істини. Колективна пам'ять може успішно подавити опозиційну пам'ять чи утримувати її під контролем, але може статися так, що «контрпам'ять» отримає поштовх до розвитку і, з наростанням своєї популярності, втратить опозиційний статус та сама перетвориться на колективну пам'ять. За визначнням Е. Зарубавель, за умов активізації масових національних рухів виникають «ментальні лакуни» в свідомсті, породжені ідеями «докорінної відмінності», «великого розриву», які культивуються народами, що звільняються від колоніальної залежності[54]. Колишня контрпам'ять перетворюється на пам'ять і, завдяки затребуваності націоналістичними силами, витісняє колишню імперську ідеологію-пам'ять. Але остання так просто не поступається позиціями, а її пропагандистська складова навіть посилюється.

Одним із механізмів «замирення з минулим» є розширення меж пам'яті за рахунок включення альтернативної інформації про події. При цьому перекодуваня минулого потребує уважної, наполегливої й ювелірної роботи. У політиці пам'яті постійно відбуваються процеси переінтерпретації минулого (передусім в інтересах домінуючих соціальних сил), які неминуче супроводжуються його прикрашанням – міфологізацією, аж до фальсифікацій. Реабілітація контрпам'яті активізує «колективне пригадування». Відтак «розколота колективна / соціальна пам'ять» сповнюється протиріч, різночитань, суперечливих думок про одні й ті ж події.

Отже, констатуємо відносини взаємозалежності колективної пам'яті й національної ідентичності. Ідентичність укорінена в пам'яті, а ідентифікація (поряд з легітимацією) є однією з основних функцій колективної пам'яті. Маніпуляції пам'яттю одночасно є маніпуляціями ідентичністю. Пам'ять же, в свою чергу, залежить від присвоєної собі ідентичності. Таким чином, колективна пам'ять формує символічний універсум, який окреслює символічні кордони спільноти за допомогою маркерів, що «випромінюють» смисли, норми й емоції. Ці знаки (згідно з концепцією Р. Барта) стають знаками ідентифікації, маркерами «своїх» і можуть змінюватися залежно від поточної ситуації. Пам'ять структурується у процесі мовної репрезентації за допомогою лінгвістичних знаків і символів, які є унікальними для кожної мови. Саме вона відображає певний спосіб кодування історичного буття в пам'яті. Цей код світосприйняття за всієї своєї універсальності має національну специфіку.

[54] Zerubavel E. The Fine Line: Making Distinctions in Everyday Life. New York, 1991. P. 21–32.

3. Український вимір символічного універсуму колективної пам'яті

Розгляд колективної пам'яті як символічного універсуму передбачає її аналіз не лише на рівні теоретичних узагальнень, але й через конкретні механізми функціонування та форми прояву в соціальному просторі. У цьому вимірі колективна пам'ять постає як цілісна символічна система, що відтворюється через наративи, образи, ритуали та культурні практики, забезпечуючи смислову інтеграцію спільноти.

Одним із ключових механізмів функціонування колективної пам'яті є формування та відтворення історичних наративів. Національні наративи – структуровані оповіді про історичні події, героїв, символічні дати, які формують уявлення про націю та її цінності[55]. Саме через наратив відбувається упорядкування минулого, надання йому причинно-наслідкової логіки та ціннісного забарвлення. Важливо підкреслити, що наративи не є нейтральними: вони відображають домінантні інтерпретації історії, які формуються під впливом політичних, культурних та ідеологічних чинників. У цьому контексті колективна пам'ять виступає як простір смислотворення, де минуле постає не як сукупність фактів, а як інтерпретований досвід. У сучасному українському суспільстві процес переосмислення історичних наративів є особливо інтенсивним. Зокрема, відбувається переоцінка подій XX століття, формування нових інтерпретацій визвольних змагань, а також утвердження національно орієнтованого бачення історії. Ці процеси супроводжуються витісненням радянських наративів і формуванням нових смислових рамок, що відображають актуальні суспільні запити та цінності.

Не менш важливим елементом символічної системи колективної пам'яті є символи, які виконують функцію концентрації та передачі смислів. До них належать як матеріальні символи (пам'ятники, меморіали, меморіальні дошки, книги, музеї, державна символіка тощо), так і нематеріальні (мова, культурні коди, образи героїв та ін.). Символи забезпечують впізнаваність і стабільність колективних уявлень, слугуючи маркерами та своєрідними «якорями пам'яті» на кожному з етапів історичного розвитку. Наприклад, трансформація символічного простору українських міст – демонтаж радянських пам'ятників і поява нових меморіальних об'єктів – відображає глибші процеси переосмислення історії та ідентичності.

Ще один важливий механізм функціонування символічної системи становлять ритуали та практики вшанування пам'яті (комеморативні практики)[56]. Вони забезпечують регулярне відтворення колективної пам'яті через повторювані дії, що мають символічне значення. Це можуть бути державні свята, пам'ятні дати, церемонії вшанування, інші комеморативні практики, які не лише актуалізують минуле, але й формують емоційний зв'язок між індивідом і спільнотою. Через участь у таких практиках індивід

[55] Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London; New York : Verso, 2006. 256 p.

[56] Киридон А. Пам'яттєва парадигма ідентичності: експлікація системотвірних сегментів комеморативних практик // Уманська старовина. 2019. № 8. С. 150–167; Nora P. (ed.) Les lieux de mémoire. Paris : Gallimard, 1997.

долучається до символічного універсуму нації, засвоюючи його цінності та смисли.

Серед механізмів функціонування колективної пам'яті – мова, тексти культурної спадщини, літературні, мистецькі та медіа-образи, що відтворюють символічні наративи та забезпечують їхню реплікацію.

В умовах сучасності особливого значення набувають медіа як інструмент формування та трансляції колективної пам'яті. Засоби масової інформації, кінематограф, література та цифрові платформи створюють нові форми репрезентації минулого, які впливають на сприйняття історії масовими аудиторіями. Соціальні мережі, зокрема, перетворюються на простір «живої пам'яті», де відбувається постійне відтворення, переінтерпретація та інколи – оскарження усталених наративів. Це свідчить про те, що символічний універсум колективної пам'яті стає більш відкритим і поліфонічним. Колективна пам'ять є ресурсом символічного капіталу, що забезпечує соціальне визнання, престиж та легітимізацію групових цінностей[57].

Водночас важливо враховувати, що колективна пам'ять не є однорідною. У межах одного суспільства можуть співіснувати різні, іноді конкуруючі моделі пам'яті, що відображають відмінності в історичному досвіді, регіональній специфіці чи політичних орієнтаціях. Така множинність пам'ятей створює поле символічної боротьби, у якому визначається домінантна інтерпретація минулого. У цьому сенсі символічний універсум постає як динамічний простір, що постійно переосмислюється та реконструюється.

Окрему увагу слід приділити ролі травматичного досвіду у формуванні колективної пам'яті. Травми, пов'язані з війнами, репресіями чи геноцидом, займають центральне місце в символічному універсумі, оскільки вони визначають моральні орієнтири та межі колективної ідентичності. У сучасній Україні таким потужним чинником є досвід війни, який не лише формує нові наративи, але й трансформує вже існуючі, надаючи їм нових смислів.

Таким чином, колективна пам'ять як символічна система функціонує через взаємодію наративів, символів, ритуалів і медіа, які забезпечують конструювання та відтворення смислового простору національної ідентичності. Її динамічний і багатовимірний характер свідчить про те, що пам'ять є не лише інструментом осмислення минулого, але й активним чинником формування сучасності та майбутнього спільноти. Колективна пам'ять не є монолітним комплексом знань та уявлень, подекуди вона «слоїться», виходить у паралельні режими існування, а інколи розривається. Розриви колективної пам'яті створюють соціальне напруження, яке або долається через спеціальні процедури комеморативного перезавантаження, або заганяється в простір позбавлення голосу[58].

Отже, теоретичний аналіз дозволяє стверджувати, що колективна пам'ять функціонує як складна символічна система, у межах якої відбувається конструювання, відтворення та трансформація національної ідентичності. Вона

[57] Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. Cambridge : Harvard University Press, 1984. 613 p.; Bourdieu P. Practical Reason: On the Theory of Action. Stanford : Stanford University Press, 1998. 154 p.

[58] Довгополова О. «Розриви» колективної пам'яті: проблематика виявлення та лікування // Україна модерна. 2019. Ч. 26. С. 141.

поєднує в собі елементи історичного знання, культурних практик і соціальних уявлень, формуючи цілісний символічний універсум, що забезпечує смислову єдність спільноти. Крім того, важливо враховувати динамічний характер колективної пам'яті, яка постійно зазнає переінтерпретацій залежно від соціально-політичного контексту. Це означає, що символічний універсум не є статичною структурою, а постає як відкритий простір значень, у якому відбувається боротьба за інтерпретацію минулого, а відтак – і за визначення ідентичності у сучасності.

Таким чином, розгляд колективної пам'яті як символічного універсуму дозволяє інтегрувати різні теоретичні підходи та сформувати цілісне бачення механізмів формування національної ідентичності. Такий підхід відкриває можливості для подальшого аналізу конкретних форм репрезентації пам'яті, а також її ролі в умовах сучасних соціокультурних трансформацій.

Український контекст дослідження колективної пам'яті як символічного універсуму вирізняється особливою динамічністю та напруженістю процесів переосмислення минулого. Це зумовлено як історичною багатошаровістю національного досвіду, так і сучасними соціально-політичними трансформаціями, які актуалізують питання ідентичності, історичної справедливості та символічної репрезентації. Однією з ключових характеристик українського символічного універсуму є його тривалий колоніальний та постколоніальний вимір. Протягом тривалого часу історична пам'ять українського суспільства формувалася під впливом імперських ідеологій, що призводило до маргіналізації національних наративів і нав'язування чужих інтерпретацій минулого. У зв'язку з цим сучасні процеси деколонізації пам'яті передбачають не лише відновлення історичної правди, але й реконструкцію символічного простору, в якому утверджуються власні смисли та цінності.

Важливу роль у формуванні сучасного символічного універсуму відіграє переосмислення травматичного історичного досвіду. Зокрема, актуалізація пам'яті про Голодомор, політичні репресії та інші трагічні події XX століття сприяє формуванню морально-ціннісного ядра національної ідентичності. У цьому контексті травма виконує не лише деструктивну, але й консолідаційну функцію, об'єднуючи суспільство навколо спільного досвіду втрат і боротьби.

Суттєвим етапом трансформації колективної пам'яті в Україні стали події початку XXI століття, зокрема Революція гідності. Вона не лише змінила політичний вектор розвитку держави, але й стала потужним символічним маркером, який переосмислив уявлення про громадянство, свободу та гідність. У межах символічного універсуму ці події набули значення засадничого наративу, що формує нову модель національної ідентичності, орієнтовану на європейські цінності та демократичні принципи.

Особливої інтенсивності процеси трансформації колективної пам'яті набули в умовах повномасштабної війни. Нагадаємо, що концепція колективної пам'яті М. Альбвакса[59] розглядає пам'ять як соціально сконструйований феномен, що формується в межах соціальних груп і передається між

[59] Halbwachs M. La mémoire collective, 2.e éd. París: Presses Universitaires de France, 1968.

поколіннями. Під упливом російської агресії «рамки пам'яті» (за М. Альбваксом) в Україні зазнали суттєвих трансформацій. Емпірично ці зрушення простежуються у зміні меморіальних практик, появі нових символічних маркерів у публічному просторі, переосмисленні історичних подій у медіадискурсі, а також у повсякденних практиках пам'ятання, що формують спільний досвід війни[60]. Війна стала не лише геополітичним і соціальним викликом, але й потужним чинником символічної мобілізації суспільства. У цей період відбувається формування нових героїчних наративів, переосмислення ролі історичних постатей, а також активне конструювання образу ворога. Колективна пам'ять у цьому контексті функціонує як інструмент консолідації, що забезпечує єдність суспільства перед зовнішньою загрозою.

Український кейс наочно демонструє процес переходу від комунікативної пам'яті травматичних подій війни, репрезентованої свідченнями учасників і очевидців, до її поступового закріплення в культурній пам'яті через публічні меморіали, музейні ініціативи, шкільні та університетські курси, а також практики символічного маркування міського простору.

Вагомо акцентувати увагу на концепції «місць пам'яті» (П. Нора), сфокусованої на матеріальних, символічних і ритуальних формах фіксації минулого. В українському контексті під впливом російської агресії такі «місця пам'яті», як Бабин Яр, Меморіал Голодомору та ін. набувають нового смислового наповнення. Через меморіальні практики, публічні дискусії й освітні ініціативи вони беруть участь у формуванні національної свідомості та переосмисленні історичного досвіду в умовах війни[61] .

Зміни в символічному універсумі знаходять своє відображення і в трансформації матеріального простору. Процеси дерусифікації та декомунізації, що проявляються у перейменуванні вулиць, демонтажі пам'ятників і створенні нових меморіальних об'єктів, є не лише політичними рішеннями, але й актами символічного переозначення простору. Таким чином, міський ландшафт стає своєрідним текстом пам'яті, у якому закріплюються нові смисли та ідентифікаційні орієнтири.

Водночас важливо підкреслити, що український символічний універсум не є однорідним. У ньому співіснують різні історичні наративи, що відображають регіональні, культурні та соціальні відмінності. Однак саме в умовах сучасних викликів спостерігається тенденція до поступової консолідації пам'яті навколо ключових подій і цінностей, що сприяє зміцненню національної ідентичності.

Окрему роль у формуванні сучасної колективної пам'яті відіграють медіа та цифровий простір. Соціальні мережі, цифрові архіви, документальні проекти та культурні ініціативи створюють нові можливості для фіксації, поширення та переосмислення досвіду. Це сприяє демократизації пам'яті, оскільки різні групи отримують можливість долучатися до формування символічного універсуму.

[60] Лапан Т., Химович О. Пам'ять, ідентичність та ресентимент як соціальні чинники інституційної стійкості під час російсько-української війни // Грані. 2026. Т. 29. № 1. С. 204.

[61] Там само. С. 207.

Постколоніальне пробудження України та побудова суверенного національного наративу супроводжувалися взаємопов'язаними процесами, зокрема:

1) розвиток автономних історичних наративів, що наголошують на тисячоліттях державності, безперервній боротьбі за свободу та визнанні Голодомору геноцидом;

2) позиціонування мови як потужного символічного елемента пам'яті, що втілює національний досвід, народну мудрість, усну історію та культурно вбудовані знання;

3) артикуляція історичного зв'язку України з Європою через спільні традиції та культурні впливи (наприклад, Магдебурзьке право, українське бароко), що зміцнює європейську ідентичність;

4) утвердження окремого культурного коду ;

5) деконструкція російсько-українських міфів, включаючи наратив про «братерство» та «спільну перемогу» у Другій світовій війні, що є важливим для остаточного розриву з колоніальною залежністю.

Відтак, український вимір колективної пам'яті як символічного універсуму характеризується складністю, динамічністю та відкритістю до змін. Він формується у процесі взаємодії історичного досвіду, сучасних викликів і культурних практик, забезпечуючи смислову основу для конструювання національної ідентичності в умовах постійної трансформації. В Україні колективна пам'ять переживає значні трансформації через:

1. Деколонізацію історичної пам'яті – переосмислення радянського та колоніального минулого, відкриття нових наративів героїв і жертв.

2. Політизацію та символічну боротьбу – конкуренція наративів у медіа, культурі та політиці.

3. Військові та кризові контексти – формування наративів героїзму, страждання та національної консолідації.

4. Інтенсивну цифровізацію пам'яті – онлайн-платформи і соціальні мережі прискорюють трансформацію наративів та роблять пам'ять динамічною і доступною.

Таким чином, конструювання української колективної пам'яті є активним актом культурного та політичного самоствердження, підкреслюючи її унікальність та відмінність від інших культурних сфер: «Українська пам'ять далеко не є фіксованим каноном, вона є динамічною конфігурацією, яка дозволяє суспільству протистояти зовнішнім загрозам та свідомо визначати своє місце у світі на основі суверенних інтерпретацій минулого»[62].

Як зауважують дослідники, травматична колективна пам'ять українського народу, яка охоплює поневолення, Голодомор, сталінські репресії, досвід Другої світової війни, русифікацію, глибокі соціальні зміни структури та сучасну російську агресію – функціонує не як пасивний архів минулих страждань, а як динамічний і активний каталізатор сучасної націєтворчої енергії. У соціологічному вимірі цей процес описується як перехід від «комунікативної» пам'яті (живого, але фрагментарного досвіду безпосередніх очевидців) до

[62] Vitov A., Tymofieieva H. Collective Memory in Ukraine as a Factor in Identity Formation in the Context of Postmodernity. Skhid. 2025. Vol. 7. № 2. P.47.

«культурної» пам'яті (за концепцією Я. Ассмана та А. Ассман). Така трансформація передбачає інституціоналізацію травми через освіту, державні комеморативні практики та мистецьку рефлексію, що перетворює розрізнені спогади на цілісну систему національних знань. Важливу роль у цьому процесі відіграє переосмислення «місць пам'яті». Сучасні події наповнюють новим екзистенційним змістом як історичні локації (наприклад, Меморіал жертв Голодомору як символ тяглості геноцидної політики РФ), так і створюються нові топоси героїзму. Ці географічні та символічні точки стають вузлами, навколо яких структурується національна свідомість, інтегруючи історичні травми у спільний «метанаратив спротиву». У такий спосіб повномасштабна війна виступає завершальним етапом формування «уявленої спільноти» (за Б. Андерсоном). Спільний досвід перебування в укриттях, волонтерської допомоги та бойових дій нівелює регіональні відмінності, створюючи єдиний емоційний та когнітивний простір. Пам'ять про героїзм сучасності (символічний капітал «Азовсталі», оборони Бахмута чи Гостомеля і таких сучасних воєнних подій як прикладів є багато) дозволяє суспільству здійснити якісний перехід: від статусу «жертви обставин» до статусу активного суб'єкта історії зі своєю сформованою колективною пам'яттю, національною ідентичністю[63].

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження встановлено, що колективна пам'ять є не лише важливим чинником формування національної ідентичності, але й постає як цілісний символічний універсум, у межах якого відбувається осмислення минулого, інтерпретація сучасності та проєктування майбутнього. З'ясовано, що колективна пам'ять функціонує як складна символічна система, яка включає історичні наративи, символи, ритуали, культурні практики, мовленнєвий дискурс тощо. Саме через ці елементи відбувається конструювання смислового простору, що забезпечує інтеграцію спільноти та формування відчуття належності до нації.

Теоретичний аналіз засвідчив, що пам'ять має соціально сконструйований і динамічний характер, постійно зазнаючи переінтерпретацій залежно від історичного та соціального контексту. Це дозволяє розглядати символічний універсум як відкриту систему, у якій відбувається боротьба за значення та інтерпретації.

Проблема колективної пам'яті набуває особливої актуальності в контексті трансформацій національної ідентичності, спричинених тривалою російсько-українською війною, глобалізаційними процесами, інформаційними війнами, глибоким переосмисленням історичного досвіду тощо. Колективна пам'ять постає не лише як форма збереження уявлень про минуле, але й як активний механізм конструювання соціальної реальності, у межах якої відбувається осмислення спільного досвіду та формування самопізнання та самоусвідомлення.

[63] Лапан Т., Химович О. Пам'ять, ідентичність та ресентимент як соціальні чинники інституційної стійкості під час російсько-української війни // Грані. 2026. Т. 29. № 1. С. 207.

Колективна пам'ять постає ключовим механізмом конструювання національної ідентичності, оскільки забезпечує інтеграцію спільноти, відтворення історичних і культурних смислів, а також формування символічного капіталу, необхідного для соціального визнання. Водночас національна ідентичність не обмежується відображенням соціальної реальності, а функціонує як інструмент захисту, збереження та відновлення колективного самовизначення.

За сучасних умов війни пам'ять стає активним чинником консолідації та адаптації суспільства. Щоб стати каркасом національної ідентичності й успішно виконувати мобілізаційну, легітимаційну, безпекову та інші функції, колективна пам'ять має реконструюватися відповідно до викликів часу. У ході війни українське суспільство не лише захищає свою державність, а й створює нову моральну та символічну реальність, де особисте, національне, етичне, естетичне, приватне та політичне нерозривно переплітаються[64]. Символічний універсум пам'яті забезпечує баланс між минулим і сучасністю, інтегруючи історичні наративи, ритуали та культурні практики в єдину систему смислів. Колективна пам'ять – це не просто складник ідентичності, а її «смисловий простір», у якому нація усвідомлює себе, своє минуле і майбутнє. Підтримання колективної єдності в умовах суспільних змін досягається через систематичне осмислення та переінтерпретацію минулого досвіду. У цьому контексті спільнота репрезентує та відтворює символічні й образні конструкти власної ідентичності, які, спираючись на спільну пам'ять, виконують роль ключових засад групової інтеграції. Відчуття групової солідарності постає завдяки тісному зв'язку пам'яті з її носіями, котрі, маючи узгоджені уявлення про події минулого, утверджують і артикулюють власну відмінність. Російсько-українська війна стала каталізатором переосмислення травматичного й героїчного минулого, історичного досвіду, активізувала процеси деколонізації та декомунізації пам'яті, формування нових символів, героїв, місць пам'яті тощо.

АНОТАЦІЯ

Зміни в суспільно-політичній реальності та системі ціннісних орієнтацій закономірно зумовлюють формування або трансформацію пам'яттєвого дискурсу, що супроводжується відповідними підходами до конструювання та переосмислення образу минулого. Особливої ваги ця проблематика набуває в українському контексті, де в умовах війни відбуваються не лише масштабні суспільні трансформації, але й інтенсивне переосмислення історичних наративів, символів, колективних уявлень тощо. У цьому процесі колективна пам'ять функціонує як динамічна система смислів, що не лише відтворює минуле, але й формує ціннісні орієнтири сучасності та вектори майбутнього розвитку нації. Визначено, що символічний універсум постає як цілісна система смислів, яка забезпечує інтеграцію спільноти та формує уявлення про її історичну тяглість і ціннісні орієнтири. Розкрито теоретичні підходи до розуміння колективної пам'яті, зокрема її соціально-конструктивістський характер і зв'язок із симво-

[64] Vitov A., Tymofieieva H. Collective Memory in Ukraine as a Factor in Identity Formation in the Context of Postmodernity. Skhid. 2025. Vol. 7. № 2. P.48.

лічними структурами суспільства. Особливу увагу приділено українському контексту, де процеси деколонізації пам'яті, переосмислення травматичного досвіду та вплив сучасних соціально-політичних викликів сприяють трансформації символічного простору національної ідентичності. Показано, що в умовах війни колективна пам'ять виконує важливу консолідаційну функцію, формуючи нові наративи та ідентифікаційні моделі.

Література

1. Berger P. L., Luckmann Th. *Social Construction of Reality.* A Treatise in the Sociology of Knowledge. N. Y. : First Anchor Books Edition, 1967. 219 p.

2. Sartre J.P. Critique of Dialectical Reason. S.l. : Verso Books, 2004 (Revised edition). 840 p.

3. Schutz A. On Multiple Realities. *Collected Papers.* The Hague : Martinus Nijhoff, 1962. Vol. 1.

4. Шульга О. Попередні зауваження щодо реінтерпретації поняття "символічний універсум". *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. № 4. С. 122–134.

5. Шульга О. Евристичний потенціал поняття «символічний універсум». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2014. № 2. С. 143–156.

6. Шульга О. Структура і боротьба символічних універсумів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 3. С. 116–130.

7. Шульга О. Ціннісний та економічний домени символічного універсуму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 2. С. 117–132.

8. Шульга О. Мовний феномен як інтегральний домен символічного універсуму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 1. С. 83–96.

9. Шульга О. Символічні анклави і зміна символічних універсумів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. № 3. С. 95–107.

10. Alexander J. C. Toward a Theory of Cultural Trauma. Alexander J. C., Eyerman R., Giesen B., Smelse, N. J., Sztompka P. *Cultural Trauma and Collective Identity* (1st ed.). Berkeley, Los Angeles, London : University of California Press, 2004. P. 1–30. URL: http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pp9nb

11. Шульга О. Надбудовний рівень символічного універсуму: теоретичний нарис. *Український соціум*. 2016. № 1(56). С.82–89.

12. Воропаєва Т. С., Авер'янова Н. М. Смислова теорія ідентичності: інтегративний підхід. *Collection of scientific papers «SCIENTIA»*.Chicago, USA, 2024. August 2. P. 58–63.

13. Assmann J. Communicative and cultural memory. *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook* / Eds. A. Erll and A. Nünning. Berlin; N.Y.: De Gruyter, 2010. P. 109–118.

14. Assmann J. Das kulturelle gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identitat in den fruhen Hochkulturen. München, 1992. 344 s.

15. Assmann A. Memory, individual and collective. *The Oxford handbook of contextual political analysis* / Ed. by R.E. Goodin and C. Tilly. N.Y.: Cambridge univ. press, 2006. P. 210–226.

16. Assmann A. Canon and archive. *Cultural memory studies*: An international and interdisciplinary handbook / Eds. A. Erll and A. Nünning. Berlin; N.Y.: De Gruyter, 2010. P. 97–108.

17. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. 247 с.

18. Assmann A., Frevert U. Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999. 318 p.

19. Ewa M. Thompson Ways of Remembering: the Case of Poland. *Toronto Slavic Quarterly*. 2005. № 12. URL: http://www.utoronto.ca/tsq/12/thompson12.shtml

20. Донченко О. Структура психіки як колективне несвідоме. *Соціальна психологія*. 2008. № 2. С. 3–15.

21. Ґібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Петро Таращук. Київ : Темпора, 2012. 303 с.

22. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London; New York : Verso, 2006. 256 p.

23. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads of Modernity . Cambridge MA: Harvard University Press, 1992. P. 34-36.

24. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

25. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / авториз. перекл.з пол.; [пер.: А. Бондар та ін.]; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т критики. Київ : Критика, 2005. 525 с.

26. Фігургий І. Ідентичність. *Науковий інструментарій українознавця.* Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ : ННДІУВІ, 2012. С. 191–192.

27. Киридон А. Пам'яттєва парадигма ідентичності: експлікація системотвірних сегментів комеморативних практик. *Уманська старовина.* 2019. № 8. С. 150–167.

28. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Простір та історія. Кн.1 / Пер. з фр. Світлани Глухової. Київ : Вид-во Жупанського, 2013.

29. Троян С.С. Національна пам'ять: базові міжнародні чинники конструювання. *Уманська старовина*. 2016. Вип. 2. С. 148–153.

30. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для Виховників, Учителів і українських Родин. Друге вид. Брюссель – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Мюнхен: Вид-во Центральної Управи Спілки Української Молоді, 1976. 208 с.

31. Краснодемська І. Самосвідомість національна. *Науковий інструментарій українознавця.* Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. Київ : ННДІУВІ, 2012. С. 295–296.

32. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / З англ. переклав Петро Таращук. Київ : Основи, 1994. 224 с.

33. Нагорна Л. П. Ідентичність національна. *Енциклопедія історії України:* Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2005. 672 с.

34. Донченко О. Інституціональні матриці як структури колективної психіки. *Соціальна психологія*. 2008. № 3. С. 3–13.

35. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.

36. Krejci J., Velimsky V. Ethnic and Political Nations in Europe. New York, 1981. P. 58–59

37. Авер'янова Н. М. Гібридна війна: російсько-українське протистояння. *Молодий вчений.* 2017. Вип. 3(43). С. 30–34.

38. Averianova N., Voropaieva T. Transformation of the Collective Identity of Ukrainian Citizens After the Revolution of Dignity (2014–2019). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal.* 2020. № 7. Pp. 45–71.

39. Воропаєва Т. С., Авер'янова Н. М. Смислова теорія ідентичності: інтегративний підхід. *Collection of scientific papers «SCIENTIA»*. Chicago, USA, 2024. August 2. P. 58–63. P. 60.

40. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» 22 квітня 2008 р. / За заг. ред Ю. О. Зерній. Київ : НІСД, 2008. 68 с.

41. Климанська Л. Філософсько-соціологічний аналіз проблеми політичної ідентичності. *Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть.* Київ : Видавничий дім "КМ Akademia", 2001. С. 111–119.

42. Палій Г. Формування української політичної нації. *Політичний менеджмент*. 2003. №1. С. 93–101.

43. Stebelsky I. National Identity of Ukraine. *Geography and National Identity* / Ed. by Hooson D. Oxford : Blackwell Publisher, 1994. P. 233–248.

44. Нагорна Л. Українська політична нація: лінії розламу і консолідації. *Віче*. 2000. № 1. С. 132–146.

45. *Зміни у свідомості українського суспільства на зламі* тисячоліть / За ред. С. Рябова та ін Київ : Видавничий дім "КМ Akademia", 2001. 268 с.

46. Popson N. Ukrainian National Identity: The 'Other Ukraine. URL: www.ics.si.edu/kennan/reports/1999/wilson.htm та ін.

47. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія. Харків : ХДАК, 2011..

48 Гобсбаум Е. Вступ. Винаходження традицій. *Винайдення традиції* / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер. з англ. Київ : Ніка-центр, 2005. (Серія: «Зміна парадигми»; Вип. 8). С. 13.

49. Hobsbawm E., Ranger T. The Invention of Tradition. Cambridge : Cambridge University Press, 1983. 324 p.

50. Zerubavel E. The Fine Line: Making Distinctions in Everyday Life. New York, 1991. P. 21–32.

51. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London; New York : Verso, 2006. 256 p.

52. Nora P. (ed.) Les lieux de mémoire. Paris : Gallimard, 1997.

53. Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. Cambridge : Harvard University Press, 1984. 613 p.

54. Bourdieu P. Practical Reason: On the Theory of Action. Stanford : Stanford University Press, 1998. 154 p.

55. Довгополова О. «Розриви» колективної пам'яті: проблематика виявлення та лікування. *Україна модерна*. 2019. Ч. 26. С. 141–161.

56. Halbwachs M. La mémoire collective, 2.e éd. París: Presses Universitaires de France, 1968. 57.

57. Лапан Т., Химович О. Пам’ять, ідентичність та ресентимент як соціальні чинники інституційної стійкості під час російсько-української війни. *Грані*. 2026. Т. 29. № 1. С. 201–209.

58. Vitov A., Tymofieieva H. Collective Memory in Ukraine as a Factor in Identity Formation in the Context of Postmodernity. *Skhid.* 2025. Vol. 7. № 2. P. 43–48.

Information about the authors:
Kyrydon Alla Mykolaivna,
Dr. habil. (History), Professor,
State Research Institution «Encyclopedia Press»
1, Liubomyra Huzara Avenue, Kyiv, 03058, Ukraine

Troyan Serhiy Stanislavovych,
Dr. habil. (History), Professor,
State University «Kyiv Aviation Institute»
1, Liubomyra Huzara Avenue, Kyiv, 03058, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-5

ТЕКТОНІЧНІ НООПРОЦЕСИ В СОЦІОГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ «ПРАВДИВОЇ НООІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ»

Корсак К. В., Корсак Ю. К.

1. Фундаментальні вступні положення

Безперечним гегемоном планети стала популяція понад 8 млрд. «подвійно розумних Homo (надалі – HSS)», що продовжує збільшувати чисельність на дві особи щосекунди і, як доводять провідні науковці ([1 – 3].[1] та ін), прискорює рух до повної загибелі (до Колапсу-XXI). Заперечуючи «подвійний розум», HSS у своїй еволюції сьогодні сягли стану не кризи, а повного розпачу. Доказом цього є не тільки факт зростання кількості локальних конфліктів, а й безплідність всіх останніх колективних наднаціональних форумів, конференцій, зібрань (G7, G20, ООН, ЄС, СБ, ОЕСР та ін.) щодо вказівки засобів порятунку. У них взяли участь понад чверть мільйона державних керівників, лідерів у політиці й економіці, провідних науковців, експертів і журналістів.

Кожного разу організатори вносили у порядок денний вирішення трьох великих завдань: 1) оцінити сучасний стан людства в аспекті загроз для його існування; 2) скласти рейтинговий список згідно їх пріоритетності та небезпечності; 3) вказати шлях і засоби гарантованого порятунку всіх HSS. Завжди успішно виконували перше завдання, а в другому акцентували як № 1 міфічну загрозу «глобального потепління». Насправді сучасна «карбонізація атмосфери» аж на третину підвищила річну продуктивність біосфери і навіть розпочала збільшувати площу зелених теренів.

А от завдання щодо вибору шляху і засобів ліквідації Колапсу-XXI не виконано жодного разу і завжди все обмежувалося закликами до розширення національних парків без пояснення того, яким чином годувати все більше населення на все менших полях і луках. Парадокс ситуації полягає в тому, що серед 15 364 біологів не відшукалося жодного, який би згадав про нові бактеріальні ноотехнології швидкого перетворення довільної органіки в білковий мікрофарш (тут лідером є технологія «протеїн Fy») та інші складові якісної і безпечної їжі. Тимчасом, поширення спор Fy (*Fusarium yellowstonensis*) вже могло б назавжди ліквідувати білковий голод і «звільнити для комфортного заселення» мало не всі орні землі. Вкажемо, що у США подібні ноопроцеси дозволені тільки у сфері веганських продуктів, а

[1] Alvin Toffler (1980). *The Third Wave*. Bantam books. New York * Toronto * London * Sydney * Auckland. 2. Dennis Meadows, Donella Meadows, Jorgen Randers. *Limits to Growth*. – M.: MSU, 1991; *Beyond Limits to Growth*. – M.: Progress, 1994; *Limits to Growth. The 30-Year Update*. – M.: IKC "Academkniga", 2008. (in Russian). 3. World Scientists' Warning to Humanity: A Second Notice / William J. Ripple, Christopher Wolf, Thomas M. Newsome, Mauro Galetti, Mohammed Alamgir, Eileen Crist, Mahmoud I. Mahmoud, William F. Laurance, and 15,364 scientist signatories from 184 countries // BioScience. 13 November 2017 (URL: https://academic.oup.com/bioscience/advance-article/doi/10.1093/biosci/bix125/4605229). Appeal 22-03-2026

Європейський Союз проголосив потребу поширення бактеріальних виробництв [4][2], але не профінансував жодного великого реального проекту.

Провідний автор вів моніторинг нових нанотехнологій і в 2000 р. помітив серед них перші дві *екологічно ідеальні* (нанофотокаталізацію і отримання біопластиків через використання ціанобактерій). Коли подібних стало чотири, у 2010 р. вказав на шлях порятунку людства від Колапсу через заміну всіх екодеструктивних виробництв екологічно ідеальними, запропонувавши для них назву «***ноотехнології***» на знак того, що вони прибули з передбаченої нашим генієм В.І. Вернадським (1863–1945) ери світлого майбутнього, яку він назвав «***ноосферою***» [5; 6][3]. Всі наші спроби скерувати HSS на шлях ноопорятунку були невдалими, але в 2024 р. Національна академія наук України визнала реальність десятків ноотехнологій й опублікувала нашу статтю [7][4], що містить головне досягнення – рис. 1, створений для психозахисту українців. Він вказує на події минулого, сьогодення і розвиток ноомайбутнього та шлях порятунку.

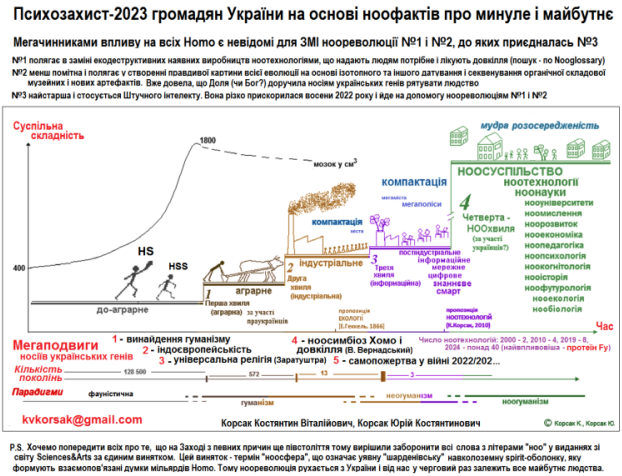

Рис. 1. Поліпшена «тоффлерівська хвильова модель еволюції» як засіб психозахисту на основі правди про Prehistory, сучасність і майбутнє [7, ст. 49]

---

[2] EU-funded project paves path toward new era of protein sustainability (URL: https://www.proteinreport.org/newswire/eu-funded-project-paves-path-toward-new-era-protein-sustainability) (19-04-2023) Appeal 5-11-2025

[3] Vernadsky, W. (1925). L'autotrophie de I'humanité [El. resource] / *Revue générale des sciences*. 1925. No. 17/18, pp. 495–502 (URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k171004/f500.item.zoom). 6. Vernadsky V. I. (1944). A few words about the noosphere // *Successes of modern biology*. – 1944. – No. 18, issue. 2. – P. 113-120

[4] Korsak K., Korsak Y. (2024). A real path to the complete elimination of the threat of Collapse-XXI due to the development of noosciences / Svitoglyad. 2024, No. 2, p. 49-51 (URL: https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2024-19-2/svit-2-2024-korsak-012.pdf) (in Ukrainian) Appeal 21-03-2026

Серед найважливішого на рис. 1 – наголос на трьох революціях, що розпочали глобальні позитивні зміни через ноопрогрес. В цілому, будемо вважати рис. 1 достатнім поясненням того, як HSS зможуть урятуватися від загрози Колапсу-XXI і жити надалі у симбіозі з вилікуваною біосферою, та перейдемо до висвітлення головної мети цього розділу – пропозиції «Правдивої нооісторії українців» як засобу перемоги над рашистською пропагандою і здійснення удосконалення національної історичної політики й освітньої сфери.

2. Виклад основ «Правдивої нооісторії українців»

2.1. Про явище наукових революцій на прикладі нооісторії і фізики

З історії науково-технологічних досліджень випливає їх нерівномірність. Тривалі періоди повільного накопичення знань мали наслідком відкриття хоча б одного «**Мегафакту-1**», який неможливо було пояснити на основі наявних вимірів і теорій, що примушувало відмовлятися від попереднього і намагатися створити обладнання для вивчення цілком нового і ще незнаного.

Такі процеси називають «***науковими революціями***». Зі шкільного курсу фізики найкращим прикладом «Мегафакту-1» вважаємо дослід француза А. Беккереля (1852–1908), який у 1896 р. випадково відкрив явище радіоактивності урану й інших важких елементів, що започаткувало грандіозні події в точних науках і зумовило рух HSS до вершин технологій і появи загрози Колапсу-XXI.

На наш погляд, в усій сфері гуманітарних наук сьогодні відбувається аналогічна революція зі створенням цілком нових знань, які знецінюють накопичене раніше і примушують діяти в умовах розмежування, наприклад, «***старої історії***» як сукупності мінімуму фактів (черепків, відщепів кременів та обсидіанів, кісток, які називають «археологічною культурою) та пов'язаних з ними багатьох гіпотез і припущень щодо віку та інших характеристик, і «***нооісторії***» як сукупності вимірів віку артефактів і секвенування (розшифрування) ДНК та інших біосполук їх органічної складової. Тут вже йде революція в історико-археологічному секторі, започаткована рівно через 100 років після досліду А. Беккереля у вигляді початку акуратних розкопок невисокого і розлогого горба ***Гебеклі-Тепе***, який розпочали споруджувати наші пращури у Східній Туреччині 13 500 років тому і покинули через 4 000 років. Головна заслуга у вивченні цього «Мегафакту-1» для всієї історико-археологічної сфери належить уже покійному німецькому археологу Клаусу Шмідту (1953-2014), який розкопав лише кілька відсотків, але й цього вистачило для появи «***нооархеології***» як комплексу кількох точних наук.

З безлічі фото Гебеклі-Тепе ми обрали осінній знімок (рис. 2) розкопок на початковому етапі до зведення для зручності туристів системи доріжок і величезного тенту. Добре видно найстарішу «**кільцеву мегалітичну арену (КМА)**» на передньому плані, білі захисні тканини, підпірки для стабілізації великих плоских і паралельних одна одної Т-подібних плит у центрах арен, а також множинність споруд, яких увесь горб може містити кілька десятків. Місцеві мешканці «не поважали» горб з мегакаменями, який не можна було орати, а тому стягали до нього каміння з околиць й вирощували плодові дерева.

Рис. 2. Вигляд розкопок Гебеклі-Тепе восени до спорудження тентів

Фото зроблене у вологий осінній період у напрямі на захід, де помітні вершини турецьких хребтів. Перед ними йде долина річки Євфрат, а позаду фотографа аж до Перської затоки простягається велика рівнина «Межиріччя» (Месопотамії), на якій нащадки будівельників Гебеклі-Тепе й інші племена через тисячі років організували набагато молодші цивілізації – шумерів, аккадців, вавілонян, асірійців та ін. Багатьом на планеті не сподобався К. Шмідт та його відкриття, але заперечити Мегафакт-1 не змогли ні судовий позов з вимогою заборонити поширювати «все про Гебеклі-Тепе», ні сучасне «зменшення» віку КМА у найновіших джерелах аж до 10 000 років.

Заключним зауваженням вкажемо на те, що в історії фізики не було спроб заперечити відкриття А. Беккереля, а от досягнення К. Шмідта в археології намагаються знецінити навіть сьогодні й проголошують початки цивілізацій тільки з шумеро-аккадців. Ще одне дивне непорозуміння полягає у відмові використання «світовою наукою» словосполучення «***пенепленні цивілізації***» для позначення тих перших культурних соціумів, які виникли на пенепленах – плавно-горбкуватих теренах майже дощенту еродованих дуже великих гірських хребтів. Ерозія вивела на поверхню їхні «корені» й зробила доступними для винахідливих HSS речовини для виготовлення знарядь з каменю (кремені, обсидіани, нефрити тощо), самородків окремих металів (золота, срібла, міді та ін.), великої кількості доступних руд, різних видів глин і багато чого іншого, чого не було в дельтах чи на річкових заплавах. Тому ми пропонуємо однаково старанно відтворювати Prehistory ***пенепленних*** і класичних ***алювіальних*** (***річкових, заплавних***) ***цивілізацій***.

2.2. Феномен Гебеклі-Тепе й участь українців у ліквідації канібалізму

Одразу уточнимо, що мова йтиме про «***носіїв українських генів***», але для лаконічності використаємо одне слово – «***українці***».

Ми та усі співвітчизники належимо до «подвійно розумних HSS», які в фізіологічному сенсі виділилися серед інших HS третину мільйона років тому. З незрозумілих причин пращури розпочали реалізувати свої переваги не одразу, а тільки з межі 70 000 років тому на африканському континенті в зоні

його розлому на дві частини. Пращури дуже удосконалили зброю (луки зі смертельно отруйними стрілами) і посилили соціальну організацію, що мало наслідком перетворення їх у безперечних володарів планети й поступове усунення всіх конкурентів.

Для лаконічності викладу будемо спиратися на авторський рис. 3, на якому намагалися врахувати навіть найновіші досягнення світових наук. Поза вказаною на ньому територією перебувають дві з трьох зон появи витоків українських генів – в Північній Ефіопії (вік 60 000 р.) і на Західному Алтаї (27 000 р.). Третім витоком були кроманьйонці, що прибули з Півдня в Європу і приблизно 45 000 років тому створили конкуренцію неандертальцям. Нагадаємо Мізинську стоянку на Чернігівщині, де знайдено сліди їх життєдіяльності, що спиралася переважно на полювання на мамонтів і використання кісток і шкур для жител в умовах холоду, а також музичних інструментів, гарних браслетів з вишуканим різьбленням та всього іншого.

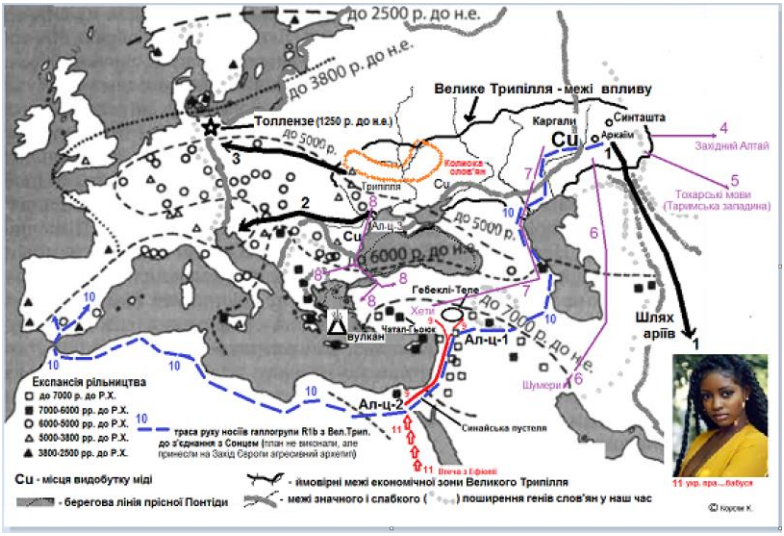

Рис. 3. Нова авторська схема появи, життя і подвигів носіїв українських генів

Генетичний слід фізично досконалих кроманьйонців в сучасних українцях малий через невелику чисельність мисливців на мамонтів. Вони пізніше влилися в групи прибульців-напівпігмеїв з Північної Ефіопії і потужних аріїв – мисливців з Алтаю. Перші мали дуже комфортні природні умови, але перебували серед більших та агресивних сусідів, які знищували «коти-горошків» і полонили красунь-жінок. Довелося тікати уздовж Нілу по трасі «11». Але вкрита високими очеретами дельта була пасткою, а не сховком, бо з двох боків мала непрохідні пустелі. На щастя, після тимчасового зникнення

50 тис. років тому Синайської пустелі групи майбутніх євреїв, палестинців, курдів, вірмен, європейських фермерів та українців по трасі «9» потрапили в безпечні умови Східного Середземномор'я [8][5], Там було просторно, мало хижаків і навіть вплив фауністичних законів з їх канібалізмом аж до закінчення Льодовикового періоду 15 тис. років тому був «помірним».

Та нові природні умови були настільки неприйнятні, що для порятунку наші пращури змушені були активізувати інтелект і здійснити «***мега-подвиг-1***» – ***винайти засоби повної ліквідації канібалізму***. Для цього найрозумніший серед них «***пращур-геній Y***» сформулював перший науковий світогляд і систему пошанування могутніх законів Природи; ідею толерантності й рівності всіх Homo як основу пратрипільського гуманізму; винайшов ***кільцеву мегалітичну арену*** (***КМА***) як ефективне і переконливе навчальне приладдя; логікою і красномовством переконав кількасот дорослих з різних племен (всі збиралися на «диких полях» збирати щорічні врожаї зернових і бобових) спорудити першу з них (на передньому плані рис. 2) і разом з іншими розпочати одомашнення рослин і тварин для життєзабезпечення без необхідності з'їдати сусідів.

Перша споруда (КМА) віком 13 500 років одразу виявилися дуже досконалою і являла собою не просту «огорожу». Це слово доволі поблажливо використовував Клаус Шмідт, який дуже якісно проводив розкопки, точно описував знайдене в багатьох публікаціях. Загалом він пояснював все бажанням «жниварів» спорудити щось сакральне на честь попередніх генерацій, так і не зробивши наголос на тому, що кожна КМА були неймовірно досконалою для тих часів «пригоризонтною обсерваторією». Вона давала змогу організовувати «лекції» для молоді та дорослих, пояснювати «обертання всього» навколо лінії, що посередині між двома вертикальними Т-плитами вказувала на яскравий Сіріус, який тоді був Полярною. Так навіть уночі отримувати точну орієнтацію на сторони світу, а в моменти появи (чи зникнення) диска Сонця по знаках на кільці плоских плит з непоганою точністю отримували дані про дні року (на рис. 2 видно, що КМА №1 зберегла тільки частину однієї Т-плити, а у кількох молодших помітно правильне розташування обох «орієнтаційних» плит).

Дуже важливо вказати на те, що зона поширення КМА охоплює твльки терени перебування наших пращурів, а в Палестині не знайдено жодної споруди. Звідти по світу поширилася не **гуманістична** парадигма, а протилежна до неї **атлантична** (чи «**західноєвропейська**»), що скерована на агресію, на багатства і використання гасла «мета виправдовує засоби». Досить якісну пропаганду атлантичної парадигми містить непогана з цілому книга Ювала Ноя Харарі [9][6]. На наш погляд, великі наступні його твори цілковито невдалі й не варті уваги як проста компіляція чужих висловлювань.

[5] Langgut D., Almogi-Labin A., Bar-Matthews M., Pickarski N. & Weinstein-Evron M. (2018). Evidence for a humid interval at ~56-44 ka in the Levant and its potential link to modern humans dispersal out of Africa // *Journal of Human Evolution, 2018, V.124,* pp.75–90.

[6] Harari Y. (2014). Sapiens. A Brief History of Humankind / Yuval Harari. London : Harvill Seeker.

Змушені визнати, що через кілька об'єктивних причин українські фахівці-археологи не цікавляться «феноменом Гебеклі-Тепе» й розглядають етнографію українців тільки за останні 1 500 років. Тому ми в процесі створення своєї «Правдивої нооісторії українців» спиралися на зарубіжні джерела, але не вважали їх ідеальними. Критичний аналіз засвідчив поширеність у них значних недоліків. Наприклад, в матеріалах про Гебеклі-Тепе й інші місця з КМА ми не зустріли: 1) чіткої вказівки на їх найвище призначення; 2) достатньо переконливого обгрунтування особливостей конструкції КМА; 3) пояснення появи на горбі Гебеклі-Тепе багатьох КМА у результаті акуратного засипання старих приладів і виготовлення подібних до них нових; 4) того трохи кумедного факту, що «якість» КМА спершу була високою, пізніше стала знижуватися, а наприкінці перед відмовою від використання горба, кільцеві споруди були замінені прямокутними; 5) наведення причин того, чому будівельники приблизно 9000 років тому покинули Гебеклі-Тепе, акуратно засипавши споруди й більш-менш повернувши місцевості попередній вигляд.

Сьогодні ми вважаємо винайдене нами пояснення причини спорудження перших КМА та їх подальшої еволюції на основі гострого бажання пращурів назавжди ліквідувати канібалізм в цілому (міг же Y мати родинні втрати через цей «фауністичний закон») достатньо переконливим та узгодженим з усіма археологічними знахідками. Будемо акумулювати дані про найновіше, пропагувати цю нашу теорію й стирати великі й малі «білі плями».

Попередній абзац ми вважаємо основною відповіддю на вказані вище «загадки 1) і 2)», тому перейдемо до відповіді на 3).

Витратне щодо часу й фізичних зусиль спорудження нових КМА поруч з попередніми ми можемо пояснити на основі наших знань про понад дюжину головних відомих рухів Землі наступним чином: прецесійний рух осі добового обертання Землі з періодом близько 26 тис. років зумовлював появу і зростання надмірних похибок і в орієнтації на Полярну, і у визначенні дат упродовж року. Як легко підрахувати, вони накопичуються за інтервал часу 400-500 років. Те, що замість підрихтовування споруди № 1 тогочасні «селяни» її передбачливо присипали для захисту від варварства і злив, акуратно й точно споруджуючи цілком нову № 2, в наших очах є переконливим доказом впливу праукраїнського, а не якогось іншого менталітету. Тут домінує і яскраво виявляє себе народна повага до старших, пошана до їхнього доробку, подяка за надання життя, за навчання і виховання. Вона настільки вагома і впливова, що не було випадків «підрихтовування» старих споруд зміщенням центральних Т-стовпів і різьбленням нових позначок на кільці з плоских плит.

Вважаємо для себе цілком обов'язковим нагадування читачам про ще один вельми важливий світоглядно-культурний факт. Це був випадково-природний катастрофічний чинник – грандіозний потік каміння і льоду з Космосу, що трапився в 10 950 р. до н.е. Він аж надто переконливо підтвердив і правильність всіх настанов пращура «Y», і необхідність гарної поведінки та пошани до Небес хоча б через страх перед їх безмежною силою. Зображення подібного «хвостатого пострахy» відтворене на одній з Т-плит на горбі Гебеклі-Тепе.

Дуже багато фактів про цю подію та її наслідки наведено у книзі [10][7], яку без ентузіазму чи з виразною заздрістю зустріла більшість науковців світу. Це космічне бомбардування не тільки спричинило глибоке і різке похолодання, а й пошкодило терени на південь від Гебеклі-Тепе. Будівельники круглих споруд побачили сліпуче небесне хвостате страхіття, відвідали сплюндровані місця й пізніше зобразили «комету» на одній з центральних плит Т-подібної форми чергового нового храму-обсерваторії. У нових публікаціях про Гебеклі-Тепе взагалі не згадуть про цю Т-плиту (!).

Для відповіді на запитання 4) найдоцільніше пригадати основи етології й особливості поведінки осіб чоловічої статі. Ось її короткий варіант: як тільки зникає спонука перевершити в чомусь усіх інших без гострої потреби полегшити власне буття, Homo чоловічої статі виявляє свою високу схильність до лінощів і насамперед піклується про отримання значного результату з мінімальними зусиллями. Схоже, що на теренах поширеності КМА не проводили конкурсів їх краси і досконалості, тому нові споруди ставали все простіші та економічно ефективніші.

Для відповіді на запитання 5) ми побудуємо гіпотезу на основі виявленого факту відсутності споруд з КМА на теренах Палестини й Ізраїлю, хоч там рільництво і скотарство виникло одночасно с місцями розселення наших пращурів, а відомий усім Єрихон має підстави змагатися за титул «найстарішого міста на планеті». Схоже, що там якось і чомусь «забракло виховного впливу», а тому замість пратрипільського гуманістичного архетипу сформувався набагато агресивніший і заплямований безліччю поганих учинків «атлантичний» чи «західноєвропейський». Його впливу могло вистачити для «витіснення» перших гуманістів на Захід і Північ. Для уточнень продовжимо наш виклад на основі досягнень нооісторії і рис. 3.

Отже, формування нефауністичної поведінки і зміцнення засад гуманістичного світогляду розпочалося за тисячі років до появи полів, стабільних селищ і дрібного скотарства. Розкопано десятки все більших і досконаліших поселень, знайдено докази поступового одомашнення злаків, гороху, дрібних копитних. Новітні розкопки західної частини Гебеклі-Тепе виявили існування стабільного поселення з житловими та іншими спорудами. Ми отримали можливість відтворити процес зміцнення засад **гуманістичного архетипу**, винайденого носіями українських і європейських генів.

Практично ідеальним втіленням гуманістичного праукраїнського архетипу стало відкрите селище Чатал-Гьоюк (попередня назва – Чатал-Гуюк), яке після енергійного «кавалерійського» втручання ще в XX ст. у наші часи розкопують набагато професійніше, обережно і вивчають з використанням найновіших приладів. Відтворимо його вигляд на рис. 4.

[7] Firestone, R. et al., (2008). Richard Firestone, Allen West, Simon Warwick-Smith. *The Cycle of Cosmic Catastrophes. Flood, Fire, and Famine in the History of Civilization.* Transl. Pomogaibo, A.F. M.,Vieche (in Russian)

Рис. 4. Загальний вигляд поселення Чатал-Гьоюк, житлової кімнати і протохраму (з матеріалів музею у Веймарі)

Виявилось, що у віковому інтервалі 9-7 тис. років тому в цьому «аграрно-комуністичному» поселенні десятки поколінь його мешканців жили у спокої й безпеці, відмовлялися від убивств і грабежу, чесно й однаково працювали, підтримуючи один одного. Шанували чистоту, своєчасно відновлювали скромні й розумно прикрашені житла з необпалених й армованих блоків глини, забезпечували буття працею на полях і піклуванням про свійських тварин. Автори переконані у тому, що пояснення «трипільської культурної загадки» полягає у тривалому існуванні подібних анатолійських та інших селищ, звідки новий архетип поведінки помандрував в Європу (нагадаємо про Лепенські Вир на Дунаї й інші поселення, які відкриють колись не тільки на суходолі, але й на дні Чорного моря на глибинах до 100-120 метрів).

Закінчимо наш аналіз «феномену Гебеклі-Тепе» невним узагальненням. Ми вважаємо, що це суспільне чудо стало можливим і тривало багато сторіч завдяки синергетичному впливу одразу трьох вагомих чинників: І) вдалому вибору переконливого і прийнятного для молоді світоглядного архетипу й закріпленню його через використання КМА; ІІ) поширенню приблизно однакових занять і засобів життєзабезпечення для всіх мешканців селища; ІІІ) забезпеченню непоганих стандартів якості та безпеки щоденного життя.

Та третє досягнення могло спричинити все більшу заздрість «південних» сусідів, які не перейшли на засади миру і гуманізму, тому врешті пращури, як вказано на рис. 3, під тиском агресорів переселилися в Європу. Але наостанку, згідно праукраїнського архетипу поведінки з його пошануванням пращурів, «аграрні комунари» вирівняли поверхню горба і присипали його землею так старанно, що майже 7000 років ніхто не здогадувався про багаторівневе велике підземне селище з багатою історією, не турбував захоронення, не крав цінності й хатнє начиння, запаси обсидіану й вироби з нього і т.д. Радість археологів мало не безмежна, адже зазвичай на місці старих поселень будували новіші й використовували для цього все хоч трохи придатне. Тому Чатал-Гьоюк розкопують радісно, повільно і дуже акуратно.

2.3. Трипільські мегаподвиги носіїв українських генів

Як засвідчують на рис. 3 криві лінії позначень експансії рільництва і скотарства на захід до Атлантики, процес поширення наслідків неолітичного мегаподвигу-1 йшов повільно впродовж тисяч років через відсутність колісного чи розвиненого іншого транспорту. Знайдено перші вагомі докази того, що до появи турецьких проток наші пращури з чоловічими гаплогрупами I та J2 на серйозну кількість століть створили алювіальну цивілізацію у дельтах Дунаю, Дністра і Дніпра (позначка Ал-ц-3 на рис. 3, де крапки вказують на положення північного берега тогочасного глибокого прісного озера з назвою «Понтіда»). Через остаточне танення великих льодовиків з наповненого від океану Середземного моря солона вода через дві вузенькі й мілкі протоки дуже повільно підняла рівень гігантського озера аж на 120 м й перетворила його в Чорне та Азовське моря, примусивши пращурів з труднощами зміститися з дельт на сотні кілометрів північніше до перших височин і появи кромки лісів.

Там вони несподівано зустрілися з другою частиною носіїв сучасних українських генів – мисливцями-аріями (чоловіча гаплогрупа R1a). Вони були давнього алтайського походження, мали чималий зріст, фізичну досконалість й безперечний досвід полювання на великих і небезпечних звірів. Благаємо читачів – ніколи більше не називайте їх «арійцями»! Вони «**арії**», а похідний прикметник – «**аріївський**». Досить запозичувати чужі помилки.

Ця несподівана зустріч була феноменально щасливою для обох «українських корінців». Використані слова не перебільшення, а констатація поєднання двох досконалостей – чоловічої з Алтаю і жіночої з Ефіопії.

Добре відомі відповідальному автору закони **екології** й **етології** надають фундаментальні докази того, що злиття племен HSS з різними екологічними нішами (засадами отримання їжі) завжди відбувалося мирно і через поєднання технологій прискорювало прогрес. А от тотожність «ніш» гарантувала геноциди, що навіть сьогодні відбувається в Африці (в Руанді, Бурунді та ін.).

Взаємодоповнення ніш «африканців» і «аріїв» було настільки вдалим, що практично «миттєво» сформувалася рекордна в історії людства за своїми цивілізаційними якостями ***Трипільська культура*** з десятками мега-винаходів. Слова «з десятками мега-винаходів» є не компліментом пращурам, а науковою констатацією багатьох культурних, соціальних, технологічних та інших досягнень. В своїй сукупності вони утворюють рекордне для всієї еволюції HSS досягнення, яке вже ніколи не буде перевершене (чи хоча б відтворене ще раз). Створений нами перелік «рекордів» надто довгий і вкажемо лише головні.

1) з десятків світових намагань одомашнити коней єдиною успішною в історії HSS стала приблизно 5 000 років тому спроба наших пращурів у степах Таврії. Але вони поліпшили це досягнення і після багатьох зусиль в інтервалі 4200-4000 років тому вивели потужну і слухняну «домашню породу» з аномально міцною спиною як основу руху вершників і використання в якості «двигуна» в сімейному господарстві. «Слухняність» пояснюють закони етології через формування глибокої довіри й приязні між розвиненими істотами двох біологічних видів, якщо їхнього інтелекту вистачає на усвідомлення колосальної користі від дружби і співпраці. Ця спілка коней і HSS легко витримала тисячі років і не втрачається навіть сьогодні. Змушені вказати, що

негативним наслідком цього винаходу стало те, що номади отримали грізну зброю для нападів на рільників і розпочали епоху «навал з Азії».

2) У час появи правобережного Трипілля-1 на теренах Анатолії і Болгарії вже існувало порівняно досконале гірництво і металургія міді на основі використання місцевих руд і ефективного березового вугілля. Воно через свою пористість та інші властивості забезпечувало у плавленні руд аж на 300 градусів Цельсія вищу робочу температуру, якщо порівнювати з природним вугіллям чи від щільнішого дерева (дуб, граб та інші).

Трипільці-арії спершу просто обмінювали поблизу Варни коней чи інші свої товари на вироби з металу, але самі вперто й активно шукали руди та самородки міді в Україні. Знайдене на Рівненщині та Луганщині їх не задовольнило й завдяки коням вони поширили пошуки далеко на Схід. На південному Уралі і в Північному Казахстані знайшли бажане і на основі поєднання якісної руди і березового вугілля надовго стали «рекордсменами світу». Вони винайшли й практично щоденно використовували довгу горизонтальну піч, на початку якої варили каші, посередині пекли хліб і коржики, а в кінці купка руди і березового вугілля давала бронзу (місцева руда містила потрібні для цього домішки). Це ще один «світовий рекорд трипільців».

3) Ми ще з 2017 р. пропонуємо поняття «**Великого Трипілля (ВТ)**» як економічної зони вигідного для всіх поділу праці між Карпатами і Північним Казахстаном з центром металургії на Південному Уралі (селища Горне, Аркаїм, Синташта та інші). Ця зона порівняно детально відтворена на рис. 3 з наголосом на слові Каргали – місці розташування великого і дуже зручного до використання родовища міді. Сотні років пращури добували руду (знайдено понад 35 000 шахт), отримували мідь і бронзу, виготовляли безліч потрібних речей, які продавали чи обмінювали на їжу. У цей мега-центр прибували купці-розвідники від більшості племен між Атлантикою і Китаєм, вивчали технології, запам'ятовували слово ***береза*** та інші технологічні теги і з різними спотвореннями переносили додому, формуючи грандіозну за охопленням і багатством ***індоєвропейську мовну сім'ю*** (**ІЄМС**). Це явище ми назвали «*хмарнотеговою експансією ІЄМС*» у важливій публікації 2017 року [11][8], що отримала підтримку спілок лінгвістів. Їм, як і нам, імпонував той незаперечний факт, що великотрипільці поширювали мир, знання і культуру, підтримуючи прогрес навіть відвертих ворогів, які бажали запозичити щось корисне від пращурів. Ось дуже переконливий доказ цього. Якщо використати Гугл-перекладач нашого слова «береза» на інші мови, то отримаємо такий ланцюжок (вказана його частина) спотворень, накопичених у процесі пересування з Великого Трипілля додому: береза – берёза – бяроза – brzoza – birke – birch – bouleau – betula – та ін. (це слово відсутнє в тих сучасних народів, пращури яких не відвідували центри ВТ – koivu у фінів, urkia у басків та ін.).

4) Ще одним незаперечним світовим досягненням фахівці вважають трипільську кераміку. Якісні глини і високий креативний інтелект пращурів

[8] Korsak, K.V. & Lyashenko, L.M. (2017). The newest explanation of the origin and success of the Indo-European language family]. *Svitohlyad. – World outlook, 5,* 21–27 (URI: https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2017-12-5/svitoglyad-2017-5-05-korsak.pdf) [in Ukrainian] Appeal 24-03-2026

мав наслідком створення складних і досконалих печей-горнів та отримання з їх допомогою рекордно якісної кераміки в практично необмеженій кількості для потреб родин у двоповерхових і доволі комфортних «трипільських українських хатах». Але у часи тогочасного «кліматичного оптимуму» шашелі й інші споживачі деревини за півстоліття так ушкоджували каркаси житлових споруд, що трипільці їх спалювали дощенту і на підготовлених зазделегідь толоках спільно і швидко будували поряд цілковито нові. Саме цим ми достатньо логічно і по-науковому переконливо пояснюємо виявлені сьогодні поселення (Майданецьке та ін.) площею в сотні гектарів зі слідами багатьох тисяч будинків і рештками великих сакральних споруд.

Вважаємо, що через тогочасну відсутність коней не існувала небезпека нападів з боку піших номадів. Тоді рільники-трипільці не мали потребу скупчуватися в кількості десятків тисяч у протомістах і надто віддалятися від своїх полів, на яких працювати доводилося практично безперервно. Зауважимо, що українські автори зазвичай пояснюють це періодичне спалювання «вичерпанням родючості землі» і потребою шукати «свіже місце». Насправді трипільці мали кілька способів підтримувати родючість чорнозему (трипілля, органічні добрива та ін.), які ми уточнювати не будемо.

5) Є одразу кілька нооархеологічних доказів винайдення коліс (суцільних та зі спицями) саме на теренах життя і діяльності аріїв, а не десь у південних горах. Щороку арії бачили кочення безлічі куль порекотиполя. Випадкове зчеплення двох стимулювало думку про те, що вісь з двома колесами давала змогу рухатися на «колісниці». Наявні розкопки свідчать, що перша досконала двоколісна колісниця створена на Південному Уралі майже 3000 років тому. Саме звідси цей винахід поширився по всій Євразії (включаючи Китай).

6) Ефективне існування Великого Трипілля і привабливість запозичення його технологій для інших народів мало наслідком різноманітні впливи на Євразію упродовж майже 2 000 років. На рис. 3 фіолетовими й іншими стрілками 1, 2, 3,.. 8 ми вказали частину відомих нам «векторів мовних, технологічних та інших впливів». Ми не зустріли жодного доказу організації нашими пращурами геноцидного нападу на інші народи для знищення і заміни попередніх генів «нашими». Дивно – ця думка не поширена в науковому світі.

7) Серед інших більш рідкісних варіантів впливів наших пращурів на Євразію ми повинні вказати неминучі наслідки того, що купці-розвідники намагалися запросити до себе молодих гірників, металургів, майстрів з виготовлення колісниць. У них були факти для переконання. Вони могли наголошувати на те, що у наших поселеннях бракувало дівчат, що умови на Півдні будуть прекрасні з тотальним пошанування від населення і найвищої влади. Саме цим легко пояснити той вже доведений науковий факт, що у чоловіків зі знаменитого Мохенджо-Даро нещодавно виявили гени зі степової України і ВТ. Автори цих генетичних вимірів не змогли пояснити те, що йдеться про гени надвіддалених європейців, а не сусідніх народів з Персії.

8) Реалії життя населення ВТ неминуче (хоч і рідко) мали наслідком значні суспільні конфлікти навколо управління, поділу ресурсів та ін. Надійно підтверджені закони етології свідчать про бінарність майже усіх внутрішніх конфліктів – виникнення двох груп-суперників. Мораль і світоглядні цінності

трипільців цілковито виключали громадянські війни і передбачали вирішення серйозних незгод тільки через відкрите голосування всіх учасників на загальних зборах. Той, хто виявився у меншості, досліджував можливі місця переселення й пізніше отримував максимальну загальну підтримку для успішного досягнення нових теренів. Саме так ми можемо достатньо переконливо пояснити «появу нізвідки» шумерів у Південній Месопотамії, хетів у Східній Туреччині, гарамантів у Північній Африці і т.д. Вкажемо на те, що новітні палеогенетичні виміри надають підтвердження нашої пропозиції.

9) Приблизно чотири тисячі років тому, як вказано синьою пунктирною лінією 10 на рис. 3, по дуже довгому шляху від ВТ через Близький Схід і північ Африки для досягнення Сонця за горизонтом на конях і візках неспішно пішли нечисленні та згуртовані групи «ербінів» – носіїв чоловічої гаплогрупи R1b (арії мали R1a). Вони залишили по собі цілком помітний генетичний слід уздовж цієї траси серед засновників ісламу, єгипетських фараонів, частини народів Африки, але найбільше – в Іберії. Саме там через неможливість перетнути океан і таки досягти «нічного Сонця» ербіни у пароксизмі розчарування винищили чоловічу частину західноєвропейських «первинних фермерів», які принесли рільництво і скотарство з Анатолії разом зі звичкою зводити мегалітичні споруди на основі зразка – кільцевої мегалітичної арени. Незаперечним фактом є зникнення фермерів з їх гуманістичною парадигмою і перемога на Заході цілковито протилежної «атлантичної» (чи західно-європейської) парадигми з її антигуманними проявами – геноцидами, війнами різного виду, релігійним фанатизмом, бузувірським спалюванням «відьом», хрестовими походами, постійними нападами на наших пращурів і споріднені народи у Центральній та Східній Європі.

Зробимо особливий наголос на тому, що 3250 років тому ербіни у бажанні зробити всіх слов'ян рабами не словесно, а реально, й остаточно заволодіти «бурштиновим шляхом» з Балтики на Південь зібрали рекордно велику для тих часів армію в півтори-дві тисячі воїнів і розпочали першу велику «блискавичну війну» атакою Помор'я з тогочасним ріденьким населенням лужичан (слов'ян) з їх варіантом трипільських технологій і відсутністю фортець. Нападники у битві на гребельці з містком через схожу на нашу Ірпінь болотисту річку Толлензе (вказано темною зірочкою на рис. 3) зазнали такого розгрому, що потім аж 2000 років збирали сили для нових атак гуманістів на Сході Європи. Попередимо усіх про те, що на Заході проросійські агенти чи звичайні україножоби поширюють цілковиту брехню про Толлензе і стосунки Заходу та Сходу. Вони ніколи не скажуть правду про чоловічі гаплогрупи R1b і R1a, не згадають про участь перших у геноциді європейських фермерів, а будуть поширювати брехню про захоплення всієї Європи чоловіками з «ямної культури», що мали гаплогрупу R1a. Чітке врахування відмінностей у поведінці представників цих двох гаплогруп – дуже рідкісне явище серед усіх відомих нам провідних археологів та істориків країн Заходу.

10) Значні кліматичні зміни (чергування посух і вологих періодів) разом з природними катаклізмами діяли проти стабільності Великого Трипілля. Можливо, що головну фатальну роль зіграло цілковито грандіозне виверження в 1628 р. до нашої ери егейського вулкану на острові Санторині, яке

зафонтанувало аж у стратосферу 150-180 кубічних кілометрів мікропилу і газів. Вони сформували у Північній Півкулі раптову «пилову зиму» і примусили більшість населення найдужче ураженої східної частини ВТ спалити Аркаїм та інші поселення й переселитися в Індію та Персію з усім відомими наслідками.

11) Якщо вулкан був тимчасовим явищем, то тривалий кліматичний оптимум для степів перетворив номад з їх стадами коней у велику та практично постійну небезпеку для трипільців. Ці напади змусили пращурів поступово покинути Таврію, змиритися з командуванням кіннотників (у Скіфії) і обрати для постійного перебування заліснені терени «колиски слов'ян», виявленої авторами статті [12][9]. Вона охоплювала невелику частину Польщі, наше Південне Полісся, Київщину, Сіверщину з Черніговом, південно-східний окраєць Білорусі, що ми не надто вдало вказали на рис. 3.

Ці та інші докази подій на Сході Європи свідчать про формування «Слов'янського світу» на основі мовних, культурних і технологічних обмінів та взаємодії, а не нафантазованих україножобами геноцидних атак «ямників». На рис. 3 сірими цятками вказані терени поширення чоловічої «слов'янської» гаплогрупи R1a, яку не змогли знищити ербіни – володарі Західної Європи.

2.4. Причини формування «Колиски Слов'янства» на теренах України

У межах вивчення й аналізу індоєвропейських досягнень наших пращурів нам залишилось використанням новітніх нооархеологічних даних і фактів ліквідувати майже всі «білі плями» у темі «Формування Слов'янського світу».

Інтервал часу між битвою на Толлензе і піднесенням Києва у ранзі столичного міста налічує приблизно 2000 років – зміна майже ста поколінь з частими рухами різних племен і народів з непоодинокими геноцидами, торгівлею не тільки матеріальними ресурсами, але й рабами обох статей. Місце східної частини Великого Трипілля зайняли «кіннотники з Азії», для яких тогочасний клімат був дуже сприятливим для вирощування коней.

Номадам завжди потрібні нові пасовища, не гребували вони й нападами на села і хутори рільників, тому не слід дивуватися тому, що трипільці змушені були поступово відступати з приморських степів спершу в лісостепи, а пізніше довелося рятуватися від нападників в густих лісах Північної України. Саме цим ми можемо цілком логічно й обгрунтовано пояснити формування порівняно стійкої території, окресленої помаранчевою лінією на рис. 3.

Ворог, мабуть, намагався атакувати лісові поселення слов'ян, але розвинена система перешкод (прихованих ям і ровів, загострених кілків, «небесних колод» і не найгіршої на світі зброї) швидко примусила степовиків покинути сподівання на грабіж сіл з назвами «Гута» і «Рудня» й захоплення всіх наших пращурів у рабство. На основі вже згаданих та інших нових нооархеологічних статей минулого року сформувалося повне та обгруноване уявлення про розташування «Колиски слов'янства», відтворене на рис. 5.

[9] Gretzinger, J., Biermann, R, Mager, H. et *al.* Ancient DNA connects large-scale migration with the spread of Slavs. *Nature* 646, 384–393 (2025). (URL: https://doi.org/10.1038/s41586-025-09437-6). Appeal 21-03-2026

Рис. 5. Рішення міжнародних наукових колективів про розташування «Колиски Слов'янства» і провідної «Київської культури»

В рисунку 5 ми з українських джерел додали розташуванні найкраще вивченої частини «Змієвих валів» на Київщині. Їх реальна кількість була ще більшою, адже частина охоплювала Лівобережжя, простягаючись аж до Сум.

Загалом в Україні за радянські часи сформувалося дві протилежні точки зору на період побудови валів (хоч всі згодні, що це не транспортна, а оборонна споруда). Виконавці вказівок і наказів з Москви притримуються теорії «трьох братніх народів», тому навіть у наші дні підтасовують дані, зсуваючи побудову валів з долітописних часів до століть після прийняття християнства з очевидним бажанням включити у розгляд участь росіян.

Насправді ж потреба у розвитку оборонних споруд від номад на тисячах коней виникла ще задовго до нашої ери у часи формування у степах Азії великих і рухливих об'єднань номад. Тому спорудження перших валів налічує приблизно 2 100 років, а масове будівництво припало на середину 1-го тисячоліття нашої ери на часи регулярних і великих атак степових кіннотників.

У період Київської Русі відбувалося оновлення валів, але не будівництво великих нових. Як відомо, для тих неспокійних часів науковці проголосили «Велике переселення народів». Та наші пращури після розпаду Великого Трипілля не тільки не розчинилися в «морі нападників», а й зберегли територіальну, моральну та культурну цілісність, зробивши головний внесок у появу, зміцнення і формування всього «Слов'янського світу». До того ж, за сотні поколінь життя в «нестепових умовах і не на чорноземах» наші пращури набули кілька важливих мутацій:

– стійкість до холоду,

– спроможність пити молоко без обмежень,

– поліпшений сутінковий і нічний зір,

– ефективніше використання мало не будь-якої їжі,

– відчутний рівень імунітету від чуми, що стало однією з причин непроникнення «південних» епідемій на землі наших пращурів.

Не останню роль відігравало й те, що чоловічі щоденні заняття були настільки важкими і безперервними, що формували необхідну для виживання і перемоги витривалість у довготривалих рукопашних сутичках упродовж тисяч років. Наші пращури неодноразово зазнавали поразок у «степових» битвах з номадами, але жодні нападники довільної чисельності так і не перетворили нашу «Колиску» в подобу Скіфії, де горували кіннотники, а наші пращури працювали на них і на себе на полях і луках.

Не будемо збиткуватися в критиці тієї частини науковців, які вважають «витоком українців» тих скіфів, яких описав Геродот у своїй «Історії» та вказав усі їх дикунські звичаї, що концентрувалися в моменти захоронення вождів у гігантських курганах. Справжні скіфи та українці-слов'яни були істотами не просто «з різних часів», а з різних планет.

Закінчимо цей невеликий підрозділ вказівкою на те, що через розвиток подій в XIX і XX століттях світова й національна археологія часто виконували «політичні замовлення» і не цікавилася життям та діяльністю носіїв українських генів. Мало було фактів, що стосувалися життя і переміщень номадів в степовому поясі Євразії, адже ті не позначали траси свого щоденного руху вказівниками з каменю та висіченими на них текстами. Передбачаємо, що поліпшення обладнання і зростання чисельності колективів дослідників матимуть наслідком значне накопичення обсягу нооісторичних даних і створення набагато точнішої історії появи «Колиски Слов'янства» та її різноманітних впливів.

2.5. Участь носіїв українських генів у появі світових релігій (Заратуштра)

Обшир «Великого Трипілля» був гігантським не тільки територіально, а й у своїй культурній різноманітності. Винайдений ще в Леванті пратрипільський гуманізм разом з КМА як «навчально-виховним приладдям» простежується у своїх впливах від Атлантики і майже до Тихого океану. Пов'язані з ним моральні цінності стали поштовхом до винайдення одним з носіїв українських генів, відомим як «***Заратуштра***», першої на планеті досконалої монотеїстичної релігії – ***зороастризму***. Хоч це був переважно індивідуальний вичин, але його світовий вплив виявився грандіозним і відчувається навіть сьогодні.

Коротко вкажемо, що н*априкінці періоду зникнення приатлантичних європейських фермерів у східній частині Великого Трипілля у поселенні Синташта на однойменній річці жив наш генетичний пращур, який став відомий як «**Заратуштра** (або **Зороастр**)».*

Йдеться про те, що він сам-один спромігся продумати і реалізувати на практиці глибинну революцію в мисленні мільйонів (якщо не мільярдів) людей і реалізувати перехід від локально-індивідуального чи племінного пошанування цілком конкретних форсмажорних сил і явищ Природи у формі більшої чи меншої групи відповідальних за них божків і богинь з морем притаманних Homo хороших і поганих рис у поведінці аж до найвищих сфер сприйняття дуже абстрактного, феноменально культурного і глибоко релігійного вчення про існування усього лише двох безтілесних богів та їх помічників.

За три тисячоліття про нього накопичився мало не океан розповідей, міфів і навіть письмових текстів, аналіз якого провела британка Мері Бойс (1920–2006). На самому початку свого великого тритомника про зороастризм

вона вказала, що єдиним автором цього видатного релігійного вчення був Зороастр (Заратуштра). На основі текстів з Рігведи й Авести вона ризикнула впевнено вказати, що він народився в 1700 р. до н.е. «на Схід від Волги», ймовірно – у Синташті (санскр. – *річка з поселеннями*). На основі відомих нам матеріалів висловимо припущення, що вказана дата припадає на заключну частину життя Заратуштри з його успіхами у поширенні свого винаходу, а народитися він міг на півстоліття раніше.

Але загалом інформація про життя Заратуштри доволі суперечлива. Наприклад, його перебіг розташовують у довгому інтервалі 1800–600 років до нашої ери, а за місце народження змагаються одразу кілька держав. Інтернет містить чимало інформації про нього, про розквіт зороастризму в іранських імперіях аж до їх завоювання ісламістами й організації все жорсткіших обмежень і кар для прихильників цієї релігії з виключно високими моральними нормативами. Для порятунку частина пішла «у глибоке підпілля», кілька тисяч урятувалися в Індії й стали відомі як «парси» – все подібно до того, як в молодому Рядянському Союзі «релігія більшовизму» усувала з суспільного життя всі конкурентні вчення (включаючи й шаманізм). Зауважимо, що ревне виконання головних приписів зороастризму – ***добра думка, добре слово і добре діяння***, а також святість слова, пошанування істини, справедливості, чесності й порядності гарантували й гарантують перевагу нащадків парсів над іншими можливими особами в серйозних політичних і економічних стосунках.

Вагомою підставою матеріальної частини інформації про Заратуштру було те, що обіч решток Синташти був виявлений гігантський курган. «Виявлення» (точніше – звернення уваги) його пошкоджених опадами і часом решток на березі річки Синташта сталося в 1972 р. Ця завдовжки півтори сотні кілометрів степова ліва притока Тоболу за тисячі років змила більшу частину поселення і нашкодила археологам. З доступних джерел випливає, що Великий Синташтинський курган, який у момент початку вивчення мав діаметр 87 м і висоту 4,5 м., був помилково віднесений до залізної доби і часів неприємних для нас усіх нападів монгольських орд. Таке ставлення і поспіх перед заповненням водосховища на Синташті пояснює і використання потужних бульдозерів, і неувагу до детального вивчення і збереження всього з центральної поховальної камери. У результаті в Уфі збереглися неістотні знахідки, а найважливіше – знайдена частина скелету – була скерована в московський Інститут археології разом з усім археологічним багатством. А пізніше через брак державного фінансування Інститут для економії коштів на аренду підвалу успішно «очистив його», відправивши всі колекції на гігантський полігон для міського сміття.

Це тим прикріше, що з високою ймовірністю назавжди втратили матеріальні рештки винахідника зороастризму, спогади і пошана до якого без державних чи інших втручань збереглися у пам'яті багатьох народів на тисячі років. Чи у знаменитій фразі «Як сказав Заратуштра…», поширеній після видання книги з такою назвою, автором якої є славетний на Заході філософ, психолог і філолог Ф. Ніцше (1844 – 1900), чи у набагато серйознішому вигляді – у зороастризмі, Авесті, Рігведі та одразу кількох народжених на цій основі світових релігіях. На рис. 6 відтворено реконструкцію Мавзолею Заратуштри, розташування центральної камери і чималого розміру входу з колонами.

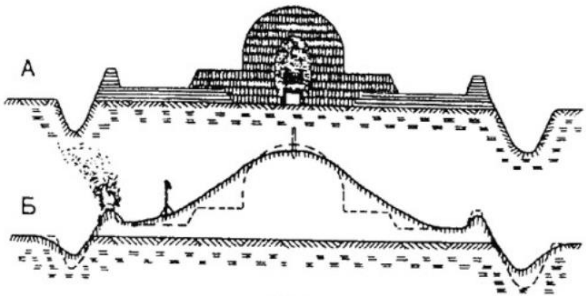

Рис. 6. Перерізи Мавзолею Заратуштри у початковому стані і після тисяч років кліматичних впливів

Не випадково після його смерті і спорудження вдячними співвітчизниками Мавзолею у відкриту для всіх центральну камеру з частиною тіла Учителя та однією-єдиною гарною керамічною посудиною ходило так багато людей, що утворилася бита дорога, помітна з космосу. Цікавість усіх народів до вчення Заратуштри була такою значною, що накопичилися гори правдивих і міфічних оповідок про його життя і творчість з моменту народження аж до смерті. До написаного іншими додамо наше особисте невелике твердження: ми були дуже приємно вражені тим, що про Великого Учителя *збереглися тільки позитивні спогади* і, схоже, ніхто й ніколи не сказав про нього поганого слова і навіть не винайшов правдоподібної брехні. Наведемо узагальнений опис його життя на основі наявної інформації.

Заратуштра зростав серед аріїв в атмосфері гуманістичного архетипу, повної рівності чоловіків і жінок та в переконаності в існуванні «вищих природних сил», яким треба було беззастережно коритися. Іншими словами, Заратуштра мав аріївський світогляд і відповідну систему моральних принципів. Але навколо нього не існувало природних матеріалів для створення такого переконливого навчально-виховного приладдя, яким були описані нами вище «кільцеві мегалітичні арени». У своїх роздумах він прийшов до логічного висновку – слід використати не конструкції з каменю й дерева, а переконливі висловлювання для досягнення бажаного виховного результату. На основі пратрипільського світогляду ще у віці до 30 років Заратуштра побудував таку піраміду ідей і фундаментальних тверджень:

1) світ і самі люди є ареною боротьби верховного божества **Добра** з його шістьма помічниками (***правдивістю, мудрістю, добрими думками, владою, здоров'ям і довговічністю***) і **Зла** (тут підтримка йде усього лише від ***гніву і брехні***). Кожна людина має зробити цілковито самостійний вибір служіння одному з двох божеств;

2) існує потойбічне життя, всіх чекає страшний суд разом зі знищенням світу від космічної катастрофи й загибеллю всіх грішників разом зі Злом та воскресінням усіх хороших з додатковим їх доочищенням священним вогнем;

3) вогонь був ідеєю та зручним для реалізації її втіленням в усіх численних храмах на честь «Доброї Віри Вшанування Мудрості» (зороастризму),

а розлучення з померлими рекомендували при першій можливості проводити за стандартами Чатал-Гьоюка з використанням грифів та інших хижих птахів для очищення від плоті й подальшим збереженням сухих кісточок;

4) остаточна перемога Добра станеться тільки у віддаленому майбутньому і в потойбічному світі.

Від подібних міркувань легким і логічним видається перехід і до релігії Індії з центральною тезою про вічність душі, і до авраамічних релігій (три головні за часом оформлення – юдаїзм, християнство та іслам) з їх твердженнями про всевладного Бога з поєднанням доброти до обраних ним і кар для «поганих і неслухняних».

Його винахід, як і слід було чекати, не викликав палкого ентузіазму родичів, з яких тільки один ще молодий племінник поділяв погляди дядька. Той урешті обрав шлях проповідника і після відповідних мандрів досяг столиці тогочасної Оксіанської цивілізації (в майбутньому – Бактрії чи Балху) на родючих землях верхньої частини великої ріки Амудар'ї. Він винайшов оригінальний спосіб поширення власних ідей з відмовою від спроб волання на базарах чи втручання в розмови інших людей.

Заратуштра контактував тільки з тими, хто потребував його негайної допомоги в перенесенні якогось вантажу. Зустріти когось такого у часи відсутності транспорту в містах чи селищах тих часів було надзвичайно легко – майже всі все носили на собі. Та Заратуштра після закінчення транспортування дуже дивував тим, що відмовлявся від плати чи іншої подяки, а натомість просив уважно послухати його пару хвилинок. Цього часу йому вистачало для викладу основних положень 1) і 2) свого вчення.

Така нестандартна поведінка привернула увагу «охоронних служб» «Султана» і вони доповіли правителю, що в місті вештається іноземець, якого вони спершу вважали «розвідником». Та стеження за ним засвідчило, що він анітрохи не цікавився товщиною мурів чи чимось подібним, а намагався щиро допомагати фізично. Але завжди відмовлявся від оплати й обдаровував коротким викладом «якогось вчення».

Правитель наказав привести іноземця, послухав кілька хвилин добре відшліфовані пояснення Заратуштри і, схоже, миттєво змикитив, що Доля надає йому можливість поширенням «Доброї Віри Вшанування Мудрості» з безмежно простою ідеєю Добра і Зла реалізувати об'єднання всіх підвладних йому племен в цілісний народ шляхом утвердження нового вчення на місці сотень/тисяч місцевих божків (тобто ліквідувати надмірно впливовий ***політеїзм***), відмінності між якими посилювали ворожнечу аж до безперервних війн і помст за реальні чи нафантазовані кривди.

Державні зусилля і практично необмежені кадрові ресурси дали змогу успішно тиражувати вчення Заратуштри на теренах тогочасної Бактрії, адже все життя Великого Вчителя було бездоганним і поширення молодої релігії йшло не на базі примусу чи примітивного підкупу, а через пропозицію благородства, порядності, фактично – альтруїзму з очевидним підвищенням якості і безпечності щоденного життя. Не дивно, що вдячні сучасники не пошкодували зусиль для спорудження грандіозного для тих часів і одночасно вражаюче скромного Мавзолею Заратуштри у Синташті.

Можемо порадити самостійно ознайомитися з тим, як саме формулювання головних положень зороастризму та Авести зумовило появу авраамічних світових релігій, винайдення 10 Заповідей та інших подібних фундаментальних основ того, що зараз входить у високоцивілізовану мораль.

Але не забувайте, що найглибші витоки хороших сучасних релігій слід шукати не в Синташті чи на тюркських теренах, а в Гебеклі-Тепе, Центральній Анатолії, в культурі Трипілля, в довготривалих впливах Великого Трипілля, в переміщенні більшої частини «всього хорошого» на південь після вибуху Санторину, коли основний потік «озброєних зороастризмом» наших віддалених пращурів пішов у Персію та Індію, а невеликий «струмочок» завершив замкнену траєкторію й повернувся на Близький Схід, стимулювавши там відновлення прадавніх поглядів у варіанті культурних досягнень еллінів.

Та це сталося вже на цілком новій семантичній основі та з заміною пратирипільської народної демократії з повною рівністю двох статей на всевладдя одного Бога і його представника унизу на землі (очевидно – диктатора, якого по-різному називали в різних державах).

2.6. Четвертий мегаподвиг українців – наукові вчення В.І. Вернадського

Змушені стисло узагальнити головне життєве досягнення відомого носія українських генів Володимира Івановича Вернадського (1983-1945), про якого громадяни СРСР знали надто мало. Навіть сьогодні у нас не поширене розуміння того, що саме він, а не А. Ейнштейн (1879-1955) з його двома теоріями відносності, найвагоміше претендує на позицію «світового наукового генія №1». Він здійснив мегаподвиг-4 носіїв українських генів, який усвідомлюється лише сьогодні.

Більша частина цього індивідуального подвигу була реалізована в роки його вимушеного перебування в Парижі на початку 1920-х років. Йдеться про його відкриття у темах «Будова Землі» і «Порятунок людства». У першій він вказав на помилковість загальноприйнятої моделі планети з грандіозним залізним ядром і довів, що головним елементом є водень (мало не 2/3 загальної кількості атомів), а далі йдуть кремній, магній, кальцій та інші. Залізо має відчутний внесок у масу, але не в кількість атомів.

В.І. Вернадський дуже радив вивчити роль водню, дослідити всі реакції за його участю і навчитися вловлювати водень у процесі його виділення з літосфери для отримання енергії та багатьох інших потреб. Схоже, що початок XXI ст. вже відзначений «підвищенням цікавості до водню».

У темі «Порятунок людства» В.І. Вернадський на основі обчислень і багатьох фактів переконливо довів, що порятунок людства в умовах зростання чисельності та потреби підвищувати якість і безпеку життя можливий тільки тоді, коли HSS навчаться самі собі виготовляти їжу без плюндрування біосфери [5]. Саме це й відбувається у даний момент шляхом прискореного винайдення і застосування бактеріальних та інших ноотехнологій, про які ми писали на початку розділу і загалом опублікували десятки статей.

Та світ в цілому не тільки ігнорує передбачені В. І. Вернадським рятівні для HSS ноотехнології, а й робить грандіозні помилки в оцінці сьогодення. Кілька

років тому ми оприлюднили важливу колективну статтю [13][10]. Там проведений детальний аналіз усіх головних наукових досягнень нашого генія щодо дослідження планети і досягнення позитивного прогресу людства в майбутньому. Серед іншого була пропозиція звернути державну увагу на необхідність включення поряд з метаном у перелік державно-стратегічних речовин природного водню (Україна має перспективи його видобутку у великих обсягах). Вона, на жаль, не викликала загальнодержавного інтересу. Будемо сподіватися на позитивні зрушення в майбутньому.

ВИСНОВКИ

Найвищу актуальність використання викладеної вище першої версії нашої нової дисципліни «Правдивої нооісторії українців» ми вбачаємо в її негайному використанні для повного знищення рашистської антиукраїнської «історичної брехні» та ознайомлення всієї планети з величезним внеском носіїв українських генів у порятунок всієї популяції «подвійно розуних Homo» в моменти криз і загострення різноманітних небезпек. Очевидно, що це може статися тільки у разі перетворення правдивого знання про Prehistory в державний інструмент тотального використання в політиці та освіті.

Але це лише частина національних потреб і перспектив. Бажання керівників освітньої сфери Вітчизни поєднати в один фундаментальний предмет «Історію України» і «Світову історію» має реальну перспективу тільки у разі концентрації всіх кадрових та інших ресурсів на створенні небаченої на всій планеті «Правдивої нооісторії людства», яка буде побудована на все більшій кількості фактів та інструментальних вимірів представників молодих ноонаук, які ми вказали вище у сподіванні, що їх кількість зростатиме.

Автори мають снагу і багато нооінформації історико-археологічного плану й продовжують накопичувати її безперервно. Ми готові допомагати науковцям, колективам і відповідальним організаціям у наданні її для навчання і швидкого використання. Раніше нас ігнорували, але прискорення прогресу світової нооісторії в останні роки свідчить про появу можливості створення в Україні інтегральної дисципліни з можливою назвою «Правдива нооісторія людства».

АНОТАЦІЯ

Світ і наша Вітчизна перебувають у розпачі та входять у майбутнє через точку біфуркації з відсутністю однозначного шляху позитивного прогресу. Наднаціональні конференції, форуми і зібрання лідерів у політиці, економіці та в науках констатують загрози, але не вказують засоби їх ліквідації й

[10] Korsak K., Talanchuk P., Davydenko G., Kiryk T., Pokhresnyk A., Korsak Yu and others (2022). Ancient noopredictions V.I. Vernadsky and their current consequences for the world, Ukraine and Russia**.** *International scientific journal «**Grail of Science**», №14-15 (May; 2022) with the proceedings of the:* III Correspondence International Scientific and Practical Conference "Scientific researches and methods of their carrying out: world experience and domestic realities", *May 27th, 2022 by NGO European Scientific Platform (Vinnytsia, Ukraine) LLC International Centre Corporative Management (Vienna, Austria).* Pp. 469–486. (DOI 10.36074/grail-of-science.22.10.2021. 084) (URL: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/grail-of-science/issue/view/27.05.2022/749) (in Ukrainian) Appeal 25-06-2026

припинення руху від локальних конфліктів до останньої війни «за рештки світових ресурсів». Агресори до межі можливого активізували пропаганду історичної брехні чим додатково ускладнюють українцям шлях до перемоги і післявоєнного відновлення. Ми пропонуємо глобальний порятунок через перехід на екологічно ідеальні ноотехнології й оцінку сьогодення як початку трьох меганоореволюцій (№ 1 – виробничої, № 2 – гуманітарної, № 3 – Штучного інтелекту) з «позитивними змінами всього і всюди». У цьому розділі колективної монографії автори акцентують факт тектонічних і повних змін в гуманітарній сфері через появу молодих наук, зокрема ***нооісторії*** як все більшої сукупності точних знань на основі датування артефактів і секвенування ДНК та інших біосполук їх органічної складової. Ця наука після 2025 р. надала нам можливість створити основи «***Правдивої нооісторії українців***» як переможної зброї проти сучасної рашистської історичної брехні й засіб модернізації всієї національної соціоекономічної та навчально-виховної сфери. Сьогодні маємо шанс на швидке поширення нооісторичної правди про подвиги наших пращурів для тотального знищення українофобії й перетворення Вітчизни у лідера і рятівника людства.

Додаток 1

Ноонауки про появу росіян та їх збоченої культури

Відповідальний автор зростав і навчався в Радянській Україні як білінгв у сфері точних наук, а не фахівець з російської культури чи компаративістики двох мов. Але реалії життя викладача і вихователя молоді інколи примушували давати чесні відповіді на «гострі запитання». Вперше публічно це сталося восени 1972 р. в Державному університеті імені Т.Г. Шевченка (КДУ) на лекції зі спецкурсу «Основи теорій відносності А. Ейнштейна» для найкращих студентів України. На початку всі погодилися з «принципом рівноправності», що передбачає однакову досконалість головного мозку усіх присутніх, де перевага лектора полягає тільки у більшому віці й обсязі накопиченої інформації. Спершу не було зауважень з приводу того, що ми в українському університеті № 1 спілкуватимемося українською мовою. Згаданий «принцип» передбачав і свободу запитань, тому ніхто не був здивований, коли на початку чергової лекції з куточка аудиторії (це традиційні місця, які обирають найбільш незвичайні студенти) прозвучала пропозиція перейти на використання російської мови на підставі її «вищої розвиненості».

Очевидно – не могло бути мови про якесь несерйозне ставлення до подібного запитання в цій особливій аудиторії. Тому спершу – подяка за складне й актуальне в тогочасних суспільно-політичних умовах запитання. Далі було визнання необхідності формулювання відповіді через опору на отриману в університеті й пізніше інформацію про методологію вирішення комплексних проблем. Довелося розпочати з викладацької етики, правничих питань і засад поточної діяльності університету. Етична і мовна частина (у сенсі володіння мовою) «отримали повну підтримку студентів». Правнича частина полягала в тому, що серед студентів не було іноземців, які володіли б тільки російською мовою, а тому всі присутні не мали труднощів зі сприйняттям нового наукового матеріалу (студенти підтвердили, що ці слова відповідають

дійсності). Останнє – Статут і засади діяльності КДУ, де всі викладачі на зібраннях перед початком навчального року чули вказівки керівництва про доцільність «звучання української мови у провідному національному університеті в усіх випадках, коли це доцільно і можливо». Висновок: спецкурс «Основи теорій відносності А. Ейнштейна» не заборонений в україномовному варіанті. Його використання знищить можливість для тих чи інших «ворогів СРСР» ганити його на основі «повної русифікації навіть КДУ».

Наступним кроком відповідального автора стало попередження про те, що подальше пояснення матиме індивідуальний і творчий характер без посилання на корифеїв, тому присутнім бажано активізувати своє критичне мислення й прискіпливо аналізувати всю логіку міркувань і висловлювань. Студенти почули такі факти:

1. У кожній централізованій багатонаціональній державі логіка управління і забезпечення її стабільності вимагають лідерства якоїсь однієї мови, на якій створюється левова частина правничої, наукової, навчальної й мало не всієї іншої інформації. Так пояснюється відсутність однакової кількості книг на мовах усіх союзних республік Радянського Союзу.

2. Наукова лексика СРСР має іноземне походження, тому викладання фізики йде без використання понять і термінів, які винайшли і поширили на увесь світ росіяни чи українці. У фізиці всі «однаково недорозвинені».

3. А от у спроможності відтворювати і поширювати абсолютну більшість думок і висловлювань російська мова очевидним чином поступається українській мові, що можна пояснити відмінами у моментах виникнення і тривалості існування. Порівняння свідчить, що російська мова незрівнянно молодша. Найбільш очевидний приклад – повна відсутність у російській мові поняття «кохання» та усіх необхідних «супровідних» слів і понять.

Корифеям російської літератури нескінченно важко висловлюватися в емоційній сфері, де універсальне слово «любов» охоплює безмежну різноманітність явищ – від «стану Ромео і Джульєтти» (емоцій Тетяни Ларіної в її знаменитому листі) аж до «любви к Родине, футболу, к водке и дракам, анекдотам, детективам и т.д.». На основі подібних фактів і логіки можна стверджувати, що російська мова порівняно молода, що в ній побутує антикультурна формула-правило ставлення чоловіків до жінок: «Если бьет, значит е...» (на лекції 1972-го року довелось використати «культурний» варіант другої частини фрази – «значит любит»). У кількох відомих відповідальному автору на той час мовах інших народів та у доступних джерелах не доводилося зустрічати подібного ставлення чоловіків до жінок. Саме це й засвідчує і молодість, і особливості формування російської мови (чи «мови великоросів»).

4. У цей момент студенти почули, що у процесі формування вказаних думок і висловлювань глибинні структури головного мозку автора цих рядків запропонували йому найбільш вірогідне пояснення того, яким чином могли виникнути не тільки аномально великі відмінності російської мови від загалу слов'янських, а й «корисність» такого ставлення чоловіків до жінок.

- У роки існування доволі довготривалого кліматичного оптимуму з його експансією вікінгів і слов'янським заселенням Північно-Східної Русі, зменшенням залісненості й максимальної активізації знаменитого й взаємовигідного

торговельного водного шляху «з варяг у греки» (зі Скандинавії до Візантії) зиск серед слов'ян мали Київ, Смоленськ, Псков і Новгород, а от в Чернігів і Новгород-Сіверський на землях сіверян ніхто не плавав.

- Обидва князі могли прибути в Київ і настійливо вимагати «справедливого поділу мита», але не досягти нічого, окрім збройного протистояння. Вони програли і змушені були рятуватися від неминучої смерті.

- Утекти можна було тільки у північно-східному напрямі до Валдайської височини, з ріденьким чоловічим населенням, з яким слобожани-сіверці вели торгівлю (вона відбувалася не у міні-столицях, а в поселенні Мена).

- Хоч збройні сили князів були невеликі, але їх цілком вистачило для винищення в майбутній «Великоросії» всіх осіб чоловічої статі, зріст яких був менший від радіуса задніх коліс возів (від ґрунту до осі колеса). Так зникла більша частина чоловічих генів місцевого населення.

- Жінки, на очах яких відбувалися убивства, не знали слобожансько-сіверської говірки (їх не возили в Мену, як українок на ярмарок в Сорочинці). Тому нападники могли керувати ними тільки через немилосердні побої.

- Ось так і могла виникнути вказана «народно-російська» формула стосунків чоловіків і жінок. Це логічно пояснює і повну відсутність слова «кохання», і аномально велику кількість відмінностей російської мови від усіх інших мов слов'янської родини в аспектах емоційних висловлювань.

В аудиторії на хвильку запанувала повна тиша.

Вона була перервана реплікою «з кутка»: «Гипотеза вполне логичная и обоснованная. В жизни всё могло произойти именно таким образом...»

Заняття продовжилися на основі визнаної «достатньо розвиненою» української мови з повним успіхом для студентів на заліковій сесії.

А відповідальний автор кожного разу в процесі моніторингу наукових відкриттів в Національній й інших бібліотеках та вивчення матеріалів отриманих додому наукових та інших видань особливу увагу звертав на все, що стосувалося досягнень нооісторії та інших молодих і ефективних секторів досліджень. Так пощастило зустріти в науковій статті з назвою «Структура російського генофонду» в російському журналі «Природа» наступні факти, отримані з новітніх генетичних аналізів: «Тільки на заході етнічної території росіяни є генетичними нащадками слов'ян. У центральній частині російський етнос сформувався через змішування слов'ян і дослов'янського фіно-угорського населення» [14, с.26][11].

Узагальнимо сказане таким чином: наукове підтвердження гіпотез, що були висловлені ще в 1972 р. у розмові зі студентами, через багато років здійснила Російська академія наук. З ініціативи науковців і за дозволом В. Путіна було проведене велике дослідження генів представників мало не всіх народів Російської Федерації. Виявилося, що приблизно половина генів великоросів має слов'янське, 40 % – угро-фінське походження, а подальший внесок зробили татари (точніше – заволзькі племена). Набагато меншими були генетичні ознаки окремих європейських народів, а от монгольські гени були практично

[11] Malyarchuk, B.D. & Derenko M.V. (2007). The structure of the Russian gene pool / *Priroda. Nature*. № 4. 21–28. (in Russian)

відсутні. Отримані результати дуже не сподобалися керівникам Росії і вони були категорично заборонені в ЗМІ та системі освіти.

Та схоже, що вказані слова з журналу «Природа» були все ж неточними і трохи скоригованими «на догоду Путіну». Безперечні докази цього ми отримали на початку 2025 р. при ознайомленні з великою статтею колективу авторів з багатьох країн [15][12]. Акуратне дослідження чоловічих генів усіх народів Європи засвідчило, що у «Слов'янському світі» тільки у росіян кількість слов'янських генів аномально мала – удвічі менша від угро-фінських. Росіяни не мають підстав проголошувати себе слов'янами і приписувати до себе інших. бо менше третини їх генів є дійсно слов'янськими, а решта має автохтонне походження (переважно – сибірське). Та ще важливіше те, що вони поширюють про себе та інших відверту брехню й не соромляться називати себе «найдуховнішими на планеті» й «світочем майбутньої світової культури».

Щойно викладена частина досягнень нашої «Правдивої нооісторії українців» повинна стати державно-національною зброєю в боротьбі з рашистами на «історичному фронті», в поширенні незаперечних доказів того, що носії українських генів неодноразово рятували людство за тисячі років до появи росіян і здійснили «перше одуховлення HSS» як «вилучення з фауни».

Література

1. Alvin Toffler (1980). *The Third Wave*. Bantam books. New York * Toronto * London * Sydney * Auckland.

2. Dennis Meadows, Donella Meadows, Jorgen Randers. *Limits to Growth*. – M.: MSU, 1991; *Beyond Limits to Growth*. – M.: Progress, 1994; *Limits to Growth. The 30-Year Update*. – M.: IKC "Academkniga", 2008. (in Russian)

3. World Scientists' Warning to Humanity: A Second Notice / William J. Ripple, Christopher Wolf, Thomas M. Newsome, Mauro Galetti, Mohammed Alamgir, Eileen Crist, Mahmoud I. Mahmoud, William F. Laurance, and 15,364 scientist signatories from 184 countries // BioScience. 13 November 2017 (URL: https://academic.oup.com/bioscience/advance-article/doi/10.1093/biosci/bix125/4605229). Appeal 22-03-2026

4. EU-funded project paves path toward new era of protein sustainability (URL: https://www.proteinreport.org/newswire/eu-funded-project-paves-path-toward-new-era-protein-sustainability) (19-04-2023) Appeal 5-11-2025

5. Vernadsky, W. (1925). L'autotrophie de I'humanité [El. resource] / *Revue générale des sciences*. 1925. No. 17/18, pp. 495–502 (URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k171004/f500.item.zoom).

6. Vernadsky V. I. (1944). A few words about the noosphere // *Successes of modern biology*. – 1944. – No. 18, issue. 2. – P. 113-120

7. Korsak K., Korsak Y. (2024). A real path to the complete elimination of the threat of Collapse-XXI due to the development of noosciences / Svitoglyad. 2024, No. 2, p. 49–51 (URL: https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2024-19-2/svit-2-2024-korsak-012.pdf) (in Ukrainian) Appeal 21-03-2026

[12] Speidel, L, Silva, M., Booth, T. *et al.* High-resolution genomic history of early medieval Europe. *Nature* 637**,** 118–126 (2025). https://doi.org/10.1038/s41586-024-08275-2 (URL: https://www.nature.com/articles/s41586-024-08275-2) Appeal 21-03-2026

8. Langgut D., Almogi-Labin A., Bar-Matthews M., Pickarski N. & Weinstein-Evron M. (2018). Evidence for a humid interval at ~56-44 ka in the Levant and its potential link to modern humans dispersal out of Africa // *Journal of Human Evolution*, 2018, V. 124, pp. 75–90.

9. Harari Y. (2014). Sapiens. A Brief History of Humankind / Yuval Harari. London : Harvill Seeker

10. Firestone, R. et al., (2008). Richard Firestone, Allen West, Simon Warwick-Smith. *The Cycle of Cosmic Catastrophes. Flood, Fire, and Famine in the History of Civilization.* Transl. Pomogaibo, A.F. M.,Vieche (in Russian)

11. Korsak, K.V. & Lyashenko, L.M. (2017). The newest explanation of the origin and success of the Indo-European language family. *Svitohlyad. – World outlook, 5,* 21–27 (URI: https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2017-12-5/svitoglyad-2017-5-05-korsak.pdf) [in Ukrainian] Appeal 24-03-2026

12. Gretzinger, J., Biermann, R, Mager, H. et *al.* Ancient DNA connects large-scale migration with the spread of Slavs. *Nature* 646, 384–393 (2025). (URL: https://doi.org/10.1038/s41586-025-09437-6). Appeal 21-03-2026

13. Korsak K., Talanchuk P., Davydenko G., Kiryk T., Pokhresnyk A., Korsak Yu. and others (2022). Ancient noopredictions V.I. Vernadsky and their current consequences for the world, Ukraine and Russia**.** *International scientific journal «Grail of Science»,* № 14–15 (May; 2022) with the proceedings of the*:* IIICorrespondence International Scientific and Practical Conference *"Scientific researches and methods of their carrying out: world experience and domestic realities"*, May 27th, 2022 by NGO European Scientific Platform (Vinnytsia, Ukraine) LLC International Centre Corporative Management (Vienna, Austria). Pp. 469–486. (DOI 10.36074/grail-of-science.22.10.2021. 084) (URL: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/grail-of-science/issue/view/27.05.2022/749) (in Ukrainian) Appeal 25-06-2026

14. Malyarchuk, B.D. & Derenko M.V. (2007). The structure of the Russian gene pool / *Priroda. – Nature.* № 4. 21-28. (in Russian)

15. Speidel, L, Silva, M., Booth, T. *et al.* High-resolution genomic history of early medieval Europe. *Nature* 637, 118–126 (2025). https://doi.org/10.1038/s41586-024-08275-2 (URL: https://www.nature.com/articles/s41586-024-08275-2) Appeal 21-03-2026

Information about the authors:
Korsak Kostiantyn Vitaliiovych,
Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Institute of Ecology, Economics and Law
9, Pyrohova St., Kyiv, 01030, Ukraine

Korsak Yurii Kostiantynovych,
PhD in Philosophy,
Senior Research Fellow,
Institute of Higher Education of the National Academy
of Educational Sciences of Ukraine
9, Bastionna St., Kyiv, 01014, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-6

РЕВІТАЛІЗАЦІЯ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ КУЛЬТУРНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ: СУТНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ, УРБАНІСТИЧНИЙ КЕЙС

Кубанов Р. А.

ВСТУП

У сучасних умовах глобалізації та стрімких соціокультурних трансформацій міський простір стає не лише середовищем проживання, а й важливим носієм історичної пам'яті та культурної ідентичності. Міста дедалі більше розглядаються як живі організми, що постійно змінюються, адаптуються до нових викликів і водночас зберігають власну унікальність. Саме тому питання ревіталізації набуває особливої актуальності, адже воно виходить за межі архітектурної реконструкції та перетворюється на комплексну технологію культурного менеджменту. Ревіталізація дозволяє поєднати матеріальну спадщину з нематеріальними сенсами, створюючи простір, де минуле і сучасність взаємодіють у гармонійному діалозі.

Менеджмент пам'яті у міському середовищі стає ключовим інструментом у цьому процесі. Він охоплює не лише збереження архітектурних ансамблів, пам'ятників чи меморіальних маркерів, але й роботу з міськими міфами, локальними традиціями та колективними спогадами. Особливу складність становить інтеграція так званої «незручної» пам'яті – травматичних сторінок історії, пов'язаних із війнами, репресіями чи катастрофами. У цьому контексті культурний менеджмент виконує роль посередника між минулим і сучасністю, допомагаючи уникнути перетворення міста на застиглий музей чи некрополь, натомість формуючи простір діалогу, толерантності та спільної ідентичності.

Ревіталізація як технологія культурного менеджменту має багатовимірний характер. Вона поєднує архітектурні, соціальні, економічні та культурні аспекти, перетворюючи занедбані промислові зони на креативні хаби, а старі будівлі – на сучасні культурні центри. Такий підхід не лише зберігає «геній місця», але й інтегрує його у сучасну економічну систему, створюючи нові можливості для розвитку громади. Важливо, що ревіталізація сприяє формуванню соціальної згуртованості, адже мешканці отримують простір, який відображає їхню історію та водночас відповідає актуальним потребам.

Таким чином, ревіталізація постає як універсальна технологія культурного менеджменту, здатна забезпечити баланс між охороною спадщини та інноваційним розвитком. Вона формує нову якість міського середовища, де архітектура, культура та соціальні практики взаємодіють у єдиній системі. Саме через ревіталізацію міста отримують шанс не лише зберегти свою історичну пам'ять, але й перетворити її на стратегічний ресурс майбутнього, що підвищує конкурентоспроможність, привабливість і життєстійкість урбаністичних спільнот.

1. Менеджмент пам’яті та культурна ідентичність у сучасному міському середовищі

Менеджмент пам’яті у міському просторі є складною та багатогранною науковою дисципліною, що перебуває на перетині кількох важливих галузей знань, зокрема культурології, урбаністики, архітектури та соціології. Напрямок охоплює дослідження механізмів акумуляції, збереження та трансляції історичного досвіду міста, які безпосередньо впливають на психологічний стан і самоідентифікацію його сучасних мешканців. Вивчення цього процесу дозволяє краще зрозуміти, як міська пам’ять формує колективну свідомість і підтримує соціальну згуртованість у міському середовищі.

Відомий дослідник К. Гуржи наголошує, що міське середовище має постійно оновлюватися, аби не вступати в протиріччя з життям його мешканців, що надає кожному місту унікальності та неповторності[1]. Ця ідея підкреслює важливість адаптивності міського простору та його здатності відображати зміни у соціокультурних процесах. Завдяки такому підходу міста стають живими організмами, які постійно трансформуються, зберігаючи при цьому свою історичну ідентичність. Варто також відзначити, що менеджмент пам’яті не зводиться лише до фіксації хронологічних подій минулого. Це радше живий, динамічний діалог між поколіннями, що знаходить своє відображення у різноманітних формах міського середовища. Такий діалог виявляється не лише у монументальних фасадах історичних будівель, а й у менш помітних, але не менш значущих елементах: місцевих легендах, локальних маркерах, а також у специфічних звуках чи запахах, які спільно формують унікальний «геній місця». Саме через цю багатошарову структуру пам’ять міста стає живою та багатовимірною, підтримуючи зв’язок між минулим і сучасністю.

Культурна пам’ять міста є динамічною системою, що складається з двох основних рівнів. Перший – матеріальний, який включає архітектурні ансамблі, пам’ятники, меморіальні дошки, назви вулиць та планування міських площ. Цей рівень слугує фізичними носіями історичних наративів і символів, що формують простір міста. Другий – нематеріальний, який охоплює міські міфи, традиції святкувань, діалекти, графіті та колективні спогади про визначних особистостей. Цей шар підтримує живу культурну ідентичність та забезпечує передачу цінностей і досвіду через усну історію та соціальні практики[2].

Роль культурного менеджера у сучасному процесі збереження та розвитку міської пам’яті виходить далеко за межі традиційного адміністрування. Сьогодні цей фахівець виступає не лише як організатор, а й як стратег, модератор та «перекладач» сенсів, який здатен поєднати історичну спадщину з актуальними потребами сучасного містянина. Він є своєрідною сполучною ланкою між минулим і теперішнім, покликаний не допустити перетворення пам’яті на застиглий, відчужений монумент, який не викликає жодного відгуку

[1] Гуржи К. Л. Європейське місто як модус соціальної реальності та категорія культури : дис. ... д-ра філос. наук: 033 / Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2022. 218 с.

[2] Отрішко М. А. Культурна пам’ять міст. *Питання культурології*. 2020. № 36. С. 60–68. DOI: https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221046

у громади[3]. Натомість культурний менеджер прагне «оживити» міський простір, використовуючи інноваційні інструменти ревіталізації занедбаних промислових зон, створення інтерактивних музеїв просто неба, організації фестивалів локальної ідентичності та проведення публічних дискусій, що сприяють пошуку компромісів у складних питаннях меморіалізації.

Ефективний менеджмент пам'яті здатен трансформувати історію в потужний ресурс розвитку міста. Коли пам'ять у міському середовищі є «живою» та інклюзивною, вона формує міцний фундамент соціальної згуртованості, сприяючи об'єднанню різних груп населення навколо спільних цінностей та спогадів. У протилежному випадку, якщо історична пам'ять нав'язується «згори» або ігнорує реальний досвід громад, це призводить до відчуження мешканців від власного міста, знижує рівень їхньої ідентифікації та участі у громадському житті[4].

Крім соціокультурного значення, грамотна робота з міською спадщиною має і виразний економічний ефект. По-перше, унікальні історичні наративи підвищують туристичну привабливість міста, залучаючи відвідувачів більше, ніж стандартні архітектурні комплекси. По-друге, збережені та адаптовані пам'ятки стають престижними локаціями для розвитку бізнесу, креативних хабів та інноваційних просторів. По-третє, активний розвиток сфери гостинності і культурних ініціатив стимулює створення нових робочих місць, що позитивно впливає на локальну економіку та підвищує якість життя мешканців.

Отже, міська пам'ять перестає бути лише тягарем минулого, що обтяжує сучасність. У руках компетентного культурного менеджера вона перетворюється на потужний інструмент проєктування майбутнього, роблячи міський простір не лише естетично привабливим, а й глибоким, комфортним і змістовним для кожного, хто в ньому живе. Такий підхід сприяє формуванню динамічного, відкритого та інклюзивного міста, яке поважає власну історію і водночас активно рухається вперед.

2. Синергія культурного менеджменту та урбаністики: пам'ять як стратегічний ресурс міського розвитку

Сучасна урбаністика вже давно переступила межі традиційного архітектурного проектування та інженерного планування територій. Нині її розглядають як комплексну міждисциплінарну сферу, що нерозривно пов'язана з культурним менеджментом. Такий тандем створює унікальну синергію, у якій місто постає не просто як статичний набір бетонних конструкцій, а як динамічний, живий організм, що постійно перебуває в процесі еволюції й трансформації[5]. У центрі цієї взаємодії лежить ідея використання колективної

[3] Афенченко Г. В. Менеджер культури: поле професійної діяльності. *Культура України*. 2023. № 80. С. 17–23. DOI: https://doi.org/10.31516/2410-5325.080.02

[4] Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6497-7/978-966-02-6497-7.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

[5] Лисяк Н. М. Теоретико-методологічні засади інтегрованого розвитку урбанізованих систем : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.05 ; Установи НАН України, Ін-т регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього. Львів, 2021. 440 с. URL: https://ird.gov.ua/irdd/d20210930_a805_LysyakNMc.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

пам'яті як базового культурного ресурсу, здатного перетворювати депресивні райони на привабливі центри тяжіння та занедбані історичні зони – на інноваційні хаби, що стимулюють соціокультурний розвиток.

Урбаністика виступає платформою для культурного самовираження, форму-ючи унікальний соціальний простір, де розгортається міське життя. Важливо підкреслити, що місто – це не лише сукупність архітектурних пам'яток, а, перш за все, складний соціокультурний організм[6]. У цьому контексті урбаністичне планування стає ефективним інструментом, здатним трансформувати міське середовище, надаючи йому нових сенсів і значень. Через переосмислення та реконцептуалізацію публічних просторів – таких як площі, сквери, набережні – мешканці отримують можливість заново відкрити свою історію та ідентичність. Крім того, архітектурні рішення можуть мати різний вплив на соціальну взаємодію: вони можуть або розділяти людей, або, навпаки, стимулювати їх до комунікації та співпраці[7]. У цьому процесі культурний менеджмент виконує роль наповнювача цих просторових інтервенцій сенсом, перетворюючи звичайні міські вулиці на активні майданчики для проведення фестивалів, вуличних виставок, сусідських ініціатив та інших форм громадського життя. Можна констатувати, що сучасна урбаністика сприяє формуванню живих, інтегрованих у культурний контекст міських спільнот, де кожен елемент простору служить платформою для творчої самореалізації та соціальної взаємодії.

Складно ні погодитися з А. Ассман, що колективна пам'ять виступає важливим чинником у формуванні міського простору, що виходить далеко за межі простого відновлення архітектурних фасадів. Вона є своєрідним менеджментом значень, який дозволяє не лише зберегти історичну спадщину, а й активувати емоційний капітал громади[8]. Коли дослідники та урбаністи працюють із історією міста, вони взаємодіють із спільним досвідом і почуттями мешканців, що формує основу для подальшого розвитку міського середовища.

Ревіталізація як метод управління міським простором пропонує альтернативу традиційному знесенню старих промислових об'єктів. Культурний менеджмент у цьому контексті виступає інструментом переосмислення і адаптивного повторного використання таких споруд. Наприклад, колишні заводи перетворюються на мистецькі центри, а занедбані депо – на креативні

[6] Омельяненко О. М. Взаємодія інфраструктурних рішень та соціальної солідарності у формуванні стійких інноваційних спільнот в умовах постмодерних трансформацій і багатополярності світу. *Український соціум.* 2025. 2025, № 2(93). С. 61–82. DOI: https://doi.org/10.15407/socium2025.02.061

[7] Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро: монографія: в 2 томах / В. В. Кривошеїн, О. Ю. Висоцький, В. В. Ніколенко та ін.; за заг. ред. професора В. В. Кривошеїна. 2018. Том 1. Д.: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 289 с. URL: https://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/Monografia_Urban_Tom-1.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

[8] Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2014. 440 с.

кластери[9]. Такий підхід не лише зберігає унікальний «дух місця», але й інтегрує його у сучасну економічну систему, створюючи нові можливості для розвитку громади.

Важливий напрямок – соціальне згуртування є одним із ключових ефектів збереження і поширення колективної пам'яті у міському просторі. Місто, яке відкрито визнає і поважає свою складну, а іноді й травматичну історію, формує у мешканців відчуття безпеки та приналежності. Це сприяє зниженню рівня соціального відчуження, зміцненню довіри між різними групами населення та розвитку відповідальної громадянської позиції. Відтак колективна пам'ять стає не лише історичним ресурсом, а й фундаментом для побудови стійкої та згуртованої міської спільноти.

Треба зазначити, що в в сучасних умовах конкурентоспроможність міст на світовій арені безпосередньо залежить від їхньої здатності генерувати креативний потенціал. Урбаністика, інтегрована з культурними інструментами, виступає потужним фактором економічного відродження та соціального розвитку, формуючи унікальну міську ідентичність і привабливість[10]. Визначимо головні напрямки. По-перше, розвиток креативної економіки стає одним із ключових напрямів такої урбаністики. Інвестиції у культурне середовище залучають представників «креативного класу» – митців, дизайнерів, науковців, розробників інноваційних проєктів. Це, у свою чергу, сприяє створенню нових робочих місць, розвитку стартапів і технологічних інновацій, що підвищує загальний економічний потенціал міста та його конкурентоспроможність. По-друге, культурно-орієнтована урбаністика значно розширює туристичний потенціал міст. Сучасні туристи все більше віддають перевагу не просто огляду відомих пам'яток, а пошуку автентичного досвіду, що включає історичні маршрути, локальну гастрономію, культурні події та збережену атмосферу. Такий підхід дозволяє містам пропонувати унікальні, інтерактивні туристичні продукти, які формують глибше емоційне залучення гостей і позитивно впливають на місцеву економіку. По-третє, культурно-орієнтована урбаністика підтримує екологічну стійкість та сталий розвиток. Збереження існуючої забудови та її культурна адаптація є більш екологічно відповідальним рішенням, порівняно з новим масовим будівництвом. Це сприяє зменшенню споживання ресурсів, збереженню історичної спадщини та покращенню якості міського середовища, що відповідає глобальним цілям сталого розвитку і покращує умови життя мешканців.

---

[9] Реновація промислової забудови та її адаптація до сучасного міського середовища : монографія / [Ю. І. Гайко, Є. Ю. Гнатченко, О. В. Завальний, Е. А. Шишкін; за заг. ред. Ю. І. Гайка, Е. А. Шишкіна] ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. 353 с. URL:https://eprints.kname.edu.ua/57691/1/2020%20%D0%BF%D0%B5%D1%87.%202%D0%9C%D0%9D%20%D0%9C%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%98%D0%AF%20.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

[10] Ревіталізація міст – досвід Європейського Союзу для України : навч. посібник / [О. А. Сич, Н. С. Ситник, А. В. Стасишин, В. В. Круглякова]; за заг. ред. канд. екон. наук., доц. О. А. Сич. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2023. 312 с. URL: https://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/01/Revitalizatsiia-mist.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

Отже, культурно-орієнтована урбаністика виступає важливим інструментом не лише для економічного зростання, але й для соціальної інтеграції, екологічної відповідальності та формування унікальної міської ідентичності. Вона створює сприятливі умови для розвитку інновацій, залучення туристів та забезпечення сталого майбутнього для міст у глобальному контексті. Підсумовуючи, можна констатувати, що культурний менеджмент та урбаністика виступають невід'ємними складовими стратегічного планування будь-якого сучасного мегаполісу або невеликого містечка. В умовах сучасного розвитку міст, ці напрями взаємодіють і доповнюють один одного, створюючи цілісну систему, здатну враховувати як історичну спадщину, так і сучасні потреби населення. У цьому контексті пам'ять перестає бути лише тягарем минулого, трансформуючись у гнучкий та динамічний інструмент, що сприяє ефективному проєктуванню майбутнього міського простору. Лише через глибоке розуміння культурного коду конкретної території можливо створити середовище, яке буде не просто функціональним, а й надихаючим, комфортним та інклюзивним для всіх мешканців. Визначений напрямок дозволяє врахувати унікальні особливості місцевої ідентичності, сприяючи формуванню міста як живого організму, де кожен елемент взаємодіє з людиною на емоційному та соціальному рівнях. Архітектура, що «говорить» звертаючись до людей, і культура, органічно вплетена у тканину міських вулиць, створюють середовище, здатне формувати позитивний досвід мешканців і підвищувати якість їхнього життя.

Таким чином, кінцевою метою сучасної урбаністики є формування міського простору, де архітектурні рішення та культурні практики інтегровані в універсальний спосіб, що сприяє розвитку гармонійного, інклюзивного та стійкого середовища життя людини. Такий підхід не лише зберігає історичну пам'ять, а й стимулює соціальну активність, творчу самореалізацію і зміцнює почуття приналежності мешканців до свого міста.

3. Ревіталізація як універсальна технологія культурного менеджменту: від відновлення стін до відродження сенсів

У сучасному глобалізованому світі ревіталізація виступає не просто як архітектурний термін, а більше як одна з найпрогресивніших і найефективніших технологій культурного менеджменту. Вона є стратегічною відповіддю на виклики, пов'язані з деградацією міських просторів та втратою історичної пам'яті, що загрожує ідентичності громад. На відміну від консервації, яка обмежується фіксацією поточного стану об'єкта, або реставрації, що спрямована на відновлення первісного вигляду, ревіталізація передбачає комплексне «повернення до життя». Цей процес об'єднує фізичне оновлення культурної спадщини з її соціальним, економічним та емоційним наповненням, що дозволяє гармонійно інтегрувати минуле в архітектуру майбутнього, створюючи живі, функціональні простори з глибоким історико-культурним змістом.

Ревіталізація як управлінська технологія ґрунтується на системному підході, де культурний об'єкт розглядається як актив, здатний генерувати нові цінності для суспільства. У цьому контексті культурний менеджмент виконує роль інтегратора, який координує низку критично важливих етапів для успішної реалізації проекту. По-перше, проводиться глибокий аудит та аналіз

потенціалу об’єкта. Це включає не лише технічне обстеження будівлі, а й дослідження її символічного значення для громади, історичного контексту та можливостей інтеграції в сучасну економіку міста. По-друге, здійснюється стратегічне планування та концептуалізація, що полягає у розробці унікального сценарію використання простору. Тут вирішується, яким чином адаптувати об’єкт під нові функції – такі як арт-центри, коворкінги, мультимедійні музеї чи соціальні хаби – зберігаючи при цьому автентичний дух історичного середовища. По-третє, важливим аспектом є стейкголдер-менеджмент, який забезпечує консолідацію зусиль різних зацікавлених сторін[11]. Культурний менеджер виступає посередником у діалозі між державними інституціями, приватними інвесторами, науковцями та місцевими мешканцями, створюючи баланс інтересів та спільну відповідальність за результат, що є запорукою сталого розвитку та успішної інтеграції об’єкта у міське середовище.

Основним завданням процесу ревіталізації у сфері культурного менеджменту є формування умов для сталого і ефективного використання наявних ресурсів. Це означає, що об’єкт не повинен залишатися «мертвою» пам’яткою, яка слугує лише для огляду, а має функціонувати як активний елемент, що відповідає потребам місцевої громади. Такий підхід сприяє не лише збереженню культурної спадщини, але й її адаптації до сучасних соціальних вимог.

Адаптація до сучасних потреб виступає одним із ключових аспектів ревіталізації. Старі промислові приміщення, водонапірні вежі або покинуті садиби набувають нових значень і функцій, перетворюючись на інклюзивні простори. Тут розвиваються сучасні мистецькі практики, освітні проєкти та інші ініціативи, які забезпечують залучення різних верств населення, стимулюють креативність і сприяють соціальному згуртуванню. Водночас збереження автентичності об’єкта здійснюється через делікатне впровадження сучасних матеріалів і технологій у структуру історичної будівлі. Такий підхід дозволяє зберегти «генетичний код» пам’ятки, підтримуючи її історичну і культурну цінність, одночасно роблячи об’єкт функціональним, безпечним і комфортним для сучасного використання. Це забезпечує гармонійне поєднання традицій і інновацій. Інший напрямок – інтеграція ревіталізованих об’єктів у культурний ландшафт міста формує нову міську екосистему, де традиційна спадщина органічно взаємодіє з найсучаснішими соціальними процесами. Така взаємодія проявляється у впровадженні цифрового мистецтва, екологічних ініціатив та інших проектів, що підтримують сталий розвиток і підвищують якість життя мешканців[12]. Отже, ревіталізація стає ефективним механізмом «оживлення» культурного капіталу, сприяючи розвитку соціального потенціалу громади.

---

[11] Назарук М. М., Полянський Ю. С.. Ревіталізаційні зміни геопростору у європейських містах. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Екологія.* 2019. № 21. С. 34–50. URL: https://journals.uran.ua/visnukkhnu_ecology/article/view/193503 (дата звернення: 19.03.2026).

[12] Кутняк О. Р. Принципи архітектурно-планувальної організації центрів мистецтва на основі трансформації промислових споруд : дис. ... д-ра філос. : 191 / Нац. акад. образотвор. мистец. і архіт. Київ, 2025. 237 с. URL: http://195.20.96.242:5068/kvnaoma-xmlui/bitstream/handle/123456789/883/%d0%94%d0%b8%d1%81.%20%d0%9a%d1%83%d1%82%d0%bd%d1%8f%d0%ba_PDFA.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 19.03.2026).

Також, треба зазначити, економічний вимір та розвиток територій у контексті культурного менеджменту набувають особливого значення завдяки застосуванню інструментів ревіталізації. Ревіталізація сприяє запуску механізмів економічного відродження, що позитивно впливає на соціально-економічний стан територій та створює умови для сталого розвитку. Серед драйверів відродження можна визначити декілька. По-перше, відновлені культурні об'єкти виступають як потужні каталізатори інвестиційної привабливості. Завдяки ревіталізації у прилеглих районах виникає розвинена супутня інфраструктура, яка включає кафе, крамниці, готелі та інші сервіси. Це, у свою чергу, стимулює створення нових робочих місць, підвищує рівень зайнятості місцевого населення та сприяє зростанню економічної активності на території. По-друге, ревіталізовані простори часто стають осередками креативних індустрій, що відіграють важливу роль у формуванні сучасної економіки міста. Розвиток креативного сектору забезпечує збільшення податкових надходжень до місцевого бюджету та сприяє утриманню талановитої молоді, яка є важливим ресурсом для інноваційного потенціалу регіону. Це допомагає формувати сприятливе середовище для розвитку творчих ініціатив і стартапів. По-третє, успішні проєкти ревіталізації сприяють формуванню символічного капіталу території, що проявляється у вигляді впізнаваного бренду міста або району. Такий бренд підвищує престиж території на національному та міжнародному рівнях, залучаючи туристів, інвесторів та культурні інституції[13]. В результаті, території отримують можливість інтегруватися у глобальні культурні та економічні процеси, що зміцнює їх позиції на ринку та сприяє сталому розвитку.

Процес управління проєктами ревіталізації має глибокий гуманістичний вимір, що виходить за межі суто технічного відновлення фізичного простору. Відновлення занедбаних міських територій через культурний менеджмент не лише повертає їм функціональність, але й відновлює у мешканців почуття гордості за своє місто та зміцнює їхню ідентичність, пов'язану з історичною спадщиною. Такий підхід сприяє формуванню міцних соціальних зв'язків, що є важливою основою для подолання соціальної апатії, байдужості та відчуження серед населення. Крім того, процес обговорення майбутнього використання та вигляду пам'яток стає своєрідною школою демократії й активної громадської участі. Він дає можливість кожному мешканцю висловити свою думку, долучитися до прийняття рішень та відчути безпосередній вплив на трансформацію рідного середовища. У результаті, ревіталізація набуває не лише фізичного, а й соціального значення, виступаючи як інструмент зміцнення громадянського суспільства та розвитку соціальної згуртованості[14].

[13] Іванов-Костецький С. О. Принципи архітектурно-функціональної реабілітації історичних промислових будівель та споруд : дис. …. канд. архітектури: 18.00.01. Львів, 2011. 324 с.

[14] Куденчук О. Ревіталізація промислових територій як поштовх до сучасної трансформації міст (на прикладі міста Львова). *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту*. 2024. Вип. 3 (95). С. 91–107. DOI: http://doi.org/10.34025/2310-8185-2024-3.95.06

Ревіталізація ґрунтується на принципі адаптивного перевикористання, який передбачає не руйнування минулого задля майбутнього, а інтеграцію історичних об'єктів у нову соціально-економічну реальність, зберігаючи при цьому унікальний культурний контекст. Перш за все, одним із ключових аспектів ревіталізації є збереження архітектурного ДНК та зовнішнього вигляду об'єктів. На відміну від радикальної перебудови, цей підхід передбачає дбайливе ставлення до автентичних елементів будівель, таких як фактура старої цегли, металеві конструкції, великогабаритні вікна та високі стелі. Ці компоненти створюють унікальну естетику індустріального минулого, що є важливою складовою візуальної ідентичності території. Збереження зовнішнього вигляду об'єкта дає змогу мешканцям підтримувати почуття історичної тяглості та територіальної приналежності. Водночас, використання промислових деталей у сучасному дизайні, зокрема в стилях «лофт» та «індастріал», робить простір автентичним і привабливим для креативних індустрій, сприяючи формуванню нової культурної ідентичності району. Внутрішній зміст будівель зазнає радикальної трансформації, що дозволяє переосмислити їх функціональність. Зовнішній історичний профіль зберігається, а внутрішній простір адаптується під нові потреби суспільства. Завдяки цьому колишні закриті та режимні об'єкти перетворюються на відкриті, інклюзивні простори. Функціональна гібридність таких приміщень полягає у їх здатності одночасно виконувати роль коворкінгів, виставкових залів, лекторіїв, крафтових майстерень та зон відпочинку. Впровадження новітніх технологій, зокрема систем енергоефективності, вентиляції та цифрових комунікацій, дозволяє зробити будівлі екологічно сталими та придатними для тривалої експлуатації, зберігаючи при цьому їх історичну структуру[15].

Ревіталізація має суттєвий соціальний вимір і сприяє розвитку місцевих громад. Відновлення промислових зон перетворює їх на потужні інструменти соціальної інженерії, які змінюють не лише фізичний простір, а й якість життя мешканців. Занедбані заводи, що раніше слугували «сірими плямами» на мапі міста, стають новими громадськими центрами, які приваблюють молодь, активістів і туристів. Такі простори трансформуються у освітні та культурні хаби – бібліотеки нового типу, медіалабораторії, театральні майданчики – що сприяють інтелектуальному розвитку та культурному збагаченню місцевої спільноти. Крім того, створення нових робочих місць у креативних секторах економіки, таких як IT, дизайн та мистецтво, стимулює локальне підприємництво і підвищує загальний добробут району. Важливим є також етичний і культурний аспекти ревіталізації. Вона дозволяє знайти баланс між збереженням історичної цінності об'єктів і вимогами сучасного капіталістичного ринку нерухомості. Замість знесення «незручних» чи застарілих споруд, місто отримує унікальний ресурс, який неможливо відтворити з нуля. Ревіталізація стає способом виявлення поваги до праці минулих поколінь, перетворюючи «пам'ятники праці» на «майданчики творчості», що динамічно відповідають викликам сучасності і

[15] Безлюбченко О. С., Апатенко Т. М., Бабенко М. В. Методи та передумови архітектурно-планувального вдосконалення застарілого житлового фонду. *Комунальне господарство міст*. 2022. Т. 1. Вип. 168. С. 30–39. DOI: http://doi.org/10.33042/2522-1809-2022-1-168-30-39

водночас зберігають історичну пам'ять. Таким чином, цей процес не лише збагачує міський простір, але й зміцнює культурну ідентичність громади[16] .

Таким чином, ревіталізація постає як найбільш гуманна і інтелектуальна стратегія міського розвитку, що поєднує історичну пам'ять із інноваційними підходами до управління просторами. Вона демонструє, що будь-яка занедбана споруда чи середовище має прихований потенціал, який за умови грамотного менеджменту може стати фундаментом для сталого процвітання сучасного суспільства. Відновлення культурних об'єктів через ревіталізацію сприяє не лише збереженню матеріальної спадщини, але й активізації соціальних, економічних та культурних процесів, що підсилюють ідентичність громади та стимулюють її розвиток у довгостроковій перспективі.

4. Архітектурно-урбаністичні особливості лофтів: вдалий кейс «Промприлад.Реновація»

Архітектурно-урбаністичні особливості лофтів відображають у собі глибоку філософію переосмислення промислового простору, яка полягає у збереженні «генетичного коду» будівлі та її адаптації під сучасні функціональні потреби. Лофт, як тип житлового або комерційного простору, вирізняється масштабністю та відкритістю простору, що забезпечується високими стелями висотою від 4 до 6 метрів і відсутністю традиційних перегородок. Така організація простору дозволяє створювати антресолі та зонувати інтер'єр за допомогою світлових рішень або мобільних меблів, зберігаючи відчуття повітряності і простору. Важливою архітектурною характеристикою лофту є використання матеріалів з «історією», що зберігають автентичність промислової будівлі. Оголена фактура бетонних балок, стара цегла з заводськими клеймами, іржавий метал та грубе дерево виступають не лише як конструктивні елементи, а й як носії культурної пам'яті. Конструктивна чесність проявляється у відкритому демонструванні вентиляційних труб, електропроводки у металевих гофрах, а також чавунних радіаторів, що підкреслює технічний характер простору[17] .

Особливістю лофтів є також промислове скління, яке забезпечує максимальний доступ природного світла до внутрішнього простору. Великі вікна на всю висоту стін із дрібним переплетенням рам характерні для промислових мануфактур і сприяють створенню яскравого, світлого середовища, що важливо для комфортного функціонування великих площ. Світло виступає не лише як фізичний фактор, а й як архітектурний інструмент зонування та формування атмосфери. Також, естетика «недосконалості» є однією з ключових концептуальних рис лофтів. Сліди часу, такі як тріщини на бетоні, вибоїни у цегляних стінах, залишки старих написів, навмисно не маскуються, а підкреслюються за допомогою лаку або підсвітки. Цей прийом

[16] Ковальський В. П., Бондар А. В., Абрамович В. С. Принципи якісної ревіталізації громадських просторів. *Сучасні технології, матеріали і конструкції в будівництві*. 2021. № 2 (31). С. 54–59. DOI: https://doi.org/10.31649/2311-1429-2021-2-54-59

[17] Лисяк Н. Інтегрований розвиток урбанізованих систем: монографія. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАНУкраїни». Львів, 2025. 311 с. URL: https://ird.gov.ua/irdp/p20250006.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

формує унікальний візуальний образ, що зберігає культурну пам'ять будівлі і надає простору історичної глибини. Поєднання епох у лофтах реалізується через еклектику, де сучасні технології, такі як системи «розумний дім» та ультрасучасні кухні, гармонійно співіснують з антикварними меблями та об'єктами індустріального мистецтва. Це створює багатошаровий простір, у якому минуле і сучасність взаємодіють, збагачуючи один одного[18].

Розрізняють два основні типи лофтів: Hard Loft та Soft Loft. Hard Loft – це справжня ревіталізація старих фабричних будівель, що зберігають автентичність промислової архітектури, як у випадку «Промприлад.Реновація». Водночас такі простори часто мають складнощі в експлуатації, зокрема пов'язані з утепленням та звукоізоляцією. Soft Loft, навпаки, – це новобудови, які імітують промисловий стиль, пропонуючи більш комфортні умови для повсякденного життя, проте позбавлені автентичного історичного контексту[19]. Отже, лофт як архітектурний феномен є не лише стилем інтер'єру, а й підходом до збереження та сучасного переосмислення промислової спадщини, що виявляється у масштабі простору, матеріалах, світлі, естетиці та технологіях.

Ревіталізація промислових об'єктів, як-от колишнього заводу «Промприлад» в Івано-Франківську, є прикладом якісного підходу до збереження культурної спадщини та адаптації простору під сучасні функціональні потреби. Архітектурне бюро FORMA під час реконструкції об'єкта не обмежилось простим ремонтом, а прагнуло зберегти та підкреслити «дух заводу», що відображається у збереженні промислового масштабу та автентичних матеріалів[20].

Однією з ключових особливостей реконструкції стало збереження великих відкритих просторів цехів, що забезпечує зорову перспективу будівлі на десятки метрів. Високі стелі (понад 4–5 метрів) дозволили облаштувати антресольні поверхи на металевих каркасах, що дозволило значно збільшити корисну площу без втрати відчуття простору. Такий підхід сприяє гнучкому використанню простору, що є характерним для лофт-проектів. Важлива основа – естетика бетонного каркаса будівлі зберігається через відкриті бетонні колони та ригелі, які не були замасковані чи зашиті гіпсокартоном, а лише очищені та законсервовані. Відкрите розміщення інженерних комунікацій – вентиляційних труб, кабелів і систем пожежогасіння – пофарбованих у темні тони, створює характерний індустріальний візуальний ритм, що підкреслює технічний характер простору. Зокрема, світлові рішення у проєкті передбачають використання скляних перегородок в тонких металевих рамах, що дозволяє природному світлу проникати вглиб приміщень, зберігаючи одночасно відкритість інтер'єру. Зенітні ліхтарі, які відновлені на дахах, забезпечують додаткове верхнє світло, що підвищує якість освітлення та сприяє енергозбереженню. Визначимо ізюминку, використання автентичних

[18] Арутюнян І. А., Пастухова С. В., Щемелєв А. В., Вертепний І. І. Переваги вибору реконструкції промислової будівлі в житлову в умовах відновлення міст після війни. *Мости та тунелі: теорія, дослідження, практика*. 2022. № 21. С. 21–34. DOI: https://doi.org/10.15802/bttrp2022/258219

[19] Сьомка С. В. Основи дизайну архітектурного середовища : підручник. Київ : НАКККіМ, 2019. 464 с.

[20] Промприлад. Реновація. URL: https://promprylad.ua/en/ (дата звернення: 19.03.2026).

матеріалів і деталей, таких як шліфований бетон на підлогах і заводські артефакти (старі двері, елементи верстатів, таблички), інтегрованих в інтер'єр, підсилює культурну та історичну цінність простору. Даний підхід сприяє формуванню унікального лофт-стилю, що поєднує індустріальну спадщину з сучасною функціональністю. Також, слід відзначити, функціональне зонування простору забезпечує його гнучкість та адаптивність до різних видів діяльності – від лекторіїв до виставкових залів. Модульні меблі, часто оснащені колесами, дозволяють швидко трансформувати простір відповідно до потреб користувачів. Головною технічною складністю проєкту є опалення великих об'ємів приміщень. Для її розв'язання на «Промприладі» застосовуються сучасні системи клімат-контролю та високоякісне утеплення фасадів. При цьому збережено автентичний вигляд цегляних стін, що є важливим елементом візуальної ідентичності об'єкта[21]. Таким чином, ревіталізація «Промприладу» являє собою успішний приклад поєднання збереження історичної спадщини з сучасними архітектурними і технологічними рішеннями.

На нашу думку, проєкт «Промприлад» виступає унікальним кейсом для аналізу сучасних гуманітарних концептів, зокрема у сфері збереження та трансформації пам'яті. На відміну від традиційного музеєфікованого підходу, де минуле фіксується у статичних формах, «Промприлад» реалізує концепцію «пам'яті, що працює», в якій історична спадщина стає активним ресурсом для майбутніх інновацій. Індустріальна ідентичність заводу не зникає, а трансформується у нову креативну індустрію, що свідчить про динамічний характер пам'яті як чинника розвитку суспільства.

Архітектурна теорія ревіталізації через призму «палімпсесту» також знаходить своє втілення у проєкті. Тут шари історичних епох зберігаються у видимій формі: радянська цегла, пострадянська побілка та сучасні скляні конструкції співіснують, створюючи відчуття безперервності історії. Такий підхід не лише відображає багатошаровість культурного ландшафту, але й забезпечує діалог між минулим і сучасністю, що збагачує сприйняття простору.

Соціальна функція «Промприладу» розглядається через призму моделі «третього місця» Рея Ольденбурга, яка підкреслює важливість публічних просторів для здорового суспільного життя[22]. Колишній закритий завод стає відкритим інклюзивним простором, що сприяє вільному спілкуванню та демократизації міського середовища. Цей аспект підкреслює значення простору як чинника соціальної інтеграції та участі. Інша концепція «права на місто» Анрі Лефевра втілюється у механізмі імпакт-інвестування, де мешканці стають співвласниками території, а пам'ять про спільне майно трансформується

[21] Promprylad.Renovation : презентація проєкту / Промприлад.Реновація. Івано-Франківськ, 2024. 45 с. URL: https://promprylad.ua/invest/Promprylad.Renovation_presentation.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

[22] Oldenburg R. The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Bookstores, Bars, Hair Salons, and Other Hangouts at the Heart of a Community. New York : Marlowe & Company, 1989. 338 p. URL: https://archive.org/details/greatgoodplaceca0000olde/page/n9/mode/2up (accessed March 20, 2026).

у колективну відповідальність[23]. Такий підхід сприяє активній участі громадськості у формуванні міського простору та його розвитку відповідно до потреб локальної спільноти. Нарешті, архітектурно-урбаністична модель адаптивного повторного використання акцентує увагу на необхідності економічної сталості для збереження культурної спадщини[24]. «Промприлад» демонструє, що надання будівлям нових функцій, які відповідають сучасним економічним викликам, є ключовою умовою для їх тривалого існування та збереження пам'яті у формі живої культурної тканини міста. Таким чином, проєкт поєднує гуманітарні та економічні аспекти ревіталізації, створюючи модель сталого розвитку культурного ландшафту.

Визначимо профільну особливість – архітектурний палімпсест, як концептуальний підхід до реконструкції та адаптації промислових об'єктів, має суттєвий вплив на вартість нерухомості та її привабливість для креативних індустрій. По-перше, збереження та експонування історичних шарів будівлі формує унікальний культурний код простору, що збільшує його цінність як об'єкта з історичною ідентичністю. Такий підхід дозволяє не лише зберегти матеріальну спадщину, а й надати їй нове функціональне значення, що позитивно сприймається ринком нерухомості. По-друге, видима історія будівель створює особливу естетику, яка є привабливою для представників креативних індустрій. Збереження автентичних елементів, таких як бетонний каркас, сліди людської діяльності, а також контраст між старим та сучасним втручанням, формує простір, що сприяє творчому мисленню та інноваціям. Така атмосфера цінується креативними агентствами, студіями дизайну, архітектурними бюро, які шукають середовище з характером і глибоким смисловим наповненням. Третім аспектом є функціональна гнучкість об'єктів, що реконструюються за принципом палімпсесту. Модульність сучасних конструктивних втручань дозволяє легко адаптувати простір під різні потреби, що важливо для динамічно змінного середовища креативних індустрій. Така оборотність втручань підвищує інвестиційну привабливість об'єкта, оскільки гарантує можливість швидких і недорогих трансформацій без шкоди для історичної основи[25] [26].

Концепт палімпсеста, що реалізовано на прикладі ревіталізації промислової зони «Промприлад», виступає потужним інструментом формування міської ідентичності та трансформації простору з «чужого» у «свій». Розглянемо

[23] Подолян Г. П., Рихліцька О. Д. «Право на місто» (А. Лефевр, Д. Гарві): історія і сьогодення. *Українські культурологічні студії.* 2021. Вип. 2 (9). С. 47–52. DOI: https://doi.org/10.17721/UCS.2021.2(9).08

[24] Глеба В., Погорілий В. Адаптивне повторне використання промислових об'єктів: формування нових міських осередків. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2025. Вип. 94, т. 1. С. 181–188. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/94-1-23

[25] Castillo Huamán L. C. The Dichotomy between The Stack and The Palimpsest : Thesis for: MArch Urban Design / Advisor: Nuria Alvarez ; University of Piura. 2018. 100 p. DOI: https://doi.org/10.13140/RG.2.2.18351.71848

[26] Huyssen A. Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory. Stanford: Stanford University Press, 2003. 192 p. URL: https://archive.org/details/presentpastsurba0000huys/page/n5/mode/2up (accessed March 20, 2026).

особливості, використовував декілька джерел[27] [28] [29]. Цей підхід радикально відмовляється від традиційного розриву з минулим, що часто супроводжується знищенням історичних будівель та створенням анонімних «не-місць». Натомість він пропонує переосмислення і прийняття історії, навіть якщо вона носить складний, пострадянський характер, що дозволяє мешканцям відчути глибокий зв'язок із простором через його історичні шари.

Першим ключовим аспектом філософії палімпсеста є відмова від концепції «Tabula Rasa». Ревіталізація «Промприладу» не зводиться до повного стирання історичних слідів, а навпаки – визнає цінність індустріальної спадщини. Минуле заводу, збережене у вигляді архітектурних деталей, технічних елементів та слідів праці, стає основою для сучасної ідентичності простору. Такий підхід надає мешканцям відчуття кореневої приналежності, що є важливим чинником формування соціальної згуртованості.

Другим важливим виміром є естетика «незавершеності», що перегукується з принципами wabi-sabi. Збережені тріщини, патина часу, залишки старої фарби сприймаються не як дефекти, а як естетичні цінності, які підкреслюють історичну глибину простору. Це формує у мешканців розуміння, що старіння і трансформація не є негативним явищем, а навпаки – свідчать про тривалість і сталість. Така естетика сприяє розвитку почуття стабільності та безперервності в міському середовищі.

Третім аспектом є демократизація пам'яті, що руйнує традиційну ієрархію монументальної історії. Пам'ять «знизу», яка проявляється у деталях повсякденної праці, побуті та інженерній думці, стає центральною у сприйнятті «Промприладу». Завдяки цьому мешканці можуть ідентифікувати себе з історією реальних людей, а не з абстрактними ідеологічними наративами, що значно підвищує емоційну близькість до простору.

Четвертим виміром є подолання травми через трансформацію. Закинуті заводи традиційно асоціюються з занепадом і втратою, що формує у мешканців почуття безнадії. Ревіталізація у стилі палімпсеста не ховає минуле під фасадом новизни, а трансформує його, зберігаючи сліди історії, але наповнюючи простір новими сенсами. Це створює архітектурну психотерапію, яка допомагає громаді переосмислити травматичні переживання і рухатися далі, зберігаючи зв'язок із власною історією.

Нарешті, співтворчість епох, що реалізується у проекті, формує етику поваги до історії як до спільної спадщини. Архітектори сучасності виступають не як творці «з нуля», а як співавтори з тими, хто формував простір у минулому. Такий підхід виховує у мешканців усвідомлення, що простір є

[27] Промприлад. 2023 : річний звіт / Фонд Промприлад. Івано-Франківськ, 2024. 44 с. URL: https://promprylad.ua/wp-content/uploads/2024/04/Annual-report-2023-public.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

[28] Соснова Н. С. Теоретико-методологічні основи формування громадських просторів міст України : дис. ... д-ра арх. : 18.00.01 / Соснова Надія Степанівна ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2021. 488 с. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2021/dissertation/10294/disertaciya-sosnova-2.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

[29] Promprylad.Renovation : project business plan (short version). Ivano-Frankivsk, 2019. 18 p. URL: https://promprylad.ua/wp-content/uploads/2019/03/BP_Promprylad_Project_Eng_short-website.pdf (accessed March 20, 2026).

результатом багатошарової історії і що вони є її тимчасовими хранителями, що підсилює почуття відповідальності за збереження і розвиток місця.

Отже, філософія палімпсеста в «Промприладі» сприяє формуванню глибокої ідентичності мешканців із простором, який раніше був закритим і чужим. Вона трансформує сприйняття минулого з тягаря у цінність, що дає основу для соціального діалогу та стійкості міської спільноти. Це перетворює місто на зв'язний текст, де кожна епоха зберігає свій голос, а мешканці – відчуття «свого» середовища.

Далі, на основі аналіз сучасних джерел[30] [31] визначимо результати проєкту та перспективи використання досвіду. Зокрема, підхід «Промприлад.Реновація» став визначальним фактором у трансформації Івано-Франківська з периферійного транзитного пункту на інноваційний хаб світового рівня. Цей проєкт демонструє, як локальна ініціатива може суттєво змінити геополітичну та економічну вагу міста, формуючи новий бренд і залучаючи міжнародну увагу. Результатом стало підвищення статусу міста від традиційного провінційного центру до «лабораторії майбутнього», що привертає увагу урбаністів, інвесторів та представників креативних індустрій.

Важливим чинником в цьому процесі стало створення потужної інфраструктури, сприятливої для розвитку ІТ-сектору та релокації компаній. Такий розвиток забезпечив Івано-Франківську лідерство у рейтингах кращих міст для ведення бізнесу в Україні, що, своєю чергою, сприяє зростанню податкових надходжень і залученню кваліфікованих кадрів. Цей аспект підкреслює значення інноваційних проєктів у формуванні конкурентоспроможного міського середовища.

Міжнародний вимір розвитку Івано-Франківська посилюється через презентації проєкту «Промприлад.Реновація» на глобальних майданчиках, таких як Всесвітній економічний форум у Давосі. Підтримка міжнародних фондів, зокрема USAID та ЄС, інтегрує місто в європейський контекст ревіталізації промислових територій, порівнюючи його з успішними кейсами Лодзя (Польща) та Ессена (Німеччина). Це зміцнює позиції Івано-Франківська як надійного партнера для західних інвестицій та сприяє формуванню довіри міжнародної спільноти.

Новий тип туризму, що сформувався навколо «Промприладу», відображає зміну туристичних пріоритетів – від традиційного культурно-історичного туризму до урбаністичного. Індустріальне паломництво, пов'язане з відвідуванням відновлених промислових просторів, сприяє розвитку готельного та ресторанного бізнесу, орієнтованого на молоду, активну та платоспроможну аудиторію. Це свідчить про диверсифікацію туристичного потенціалу міста та його адаптацію до сучасних тенденцій.

---

[30] Boychuk Y., Kornetskyy A., Kryzhanovska L., Rozhdestvensky A., Stepanyuk Y. Promprylad.Renovation: impact investing in emerging markets. *Emerald Emerging Markets Case Studies*. 2021. Vol. 11, no. 1. P. 1–16. DOI: https://doi.org/10.1108/EEMCS-04-2020-0114

[31] Сич О., Пасінович І., Мищишин І. Імпакт-інвестиції для повоєнної ревіталізації міст України. *Галицький економічний вісник*. 2023. № 2 (81). С. 138–147. DOI: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2023.02.071

Також важливо, «Промприлад.Реновація» посилив «м'яку силу» Івано-Франківська, формуючи унікальний соціальний бренд міста як простору громадської домовленості і колективної дії. Відновлення заводу за ініціативою місцевої громади без директив згори створило міф про «особливий дух» міста, що здатне на ефективне самоврядування і спільне творення. Це підкреслює важливість соціальних технологій у сучасному міському розвитку.

Отже, досвід «Промприлад.Реновації» ілюструє, як трансформація промислового об'єкта може стати каталізатором комплексного розвитку міста, що охоплює економічні, соціальні та культурні сфери. Івано-Франківськ, пройшовши шлях від «міста-музею» до «міста-драйвера», демонструє ефективність інноваційних підходів у формуванні конкурентоспроможного і впізнаваного міського бренду на міжнародній арені.

Коротко визначимо, як досвід проекту можна масштабувати в рамках України. Зокрема, впровадження моделі ревіталізації промислових територій, подібної до проєкту «Промприлад.Реновація», в інших українських містах вимагає системного підходу, що базується на формуванні «Екосистеми довіри». Ключовим етапом є створення локальної спільноти, яка об'єднує підприємців, активістів та мешканців навколо ідеї сталого розвитку. Така спільнота забезпечує критичну масу соціального капіталу, необхідного для ініціації та підтримки процесу ревіталізації, а платформи, подібні до «Теплого Міста», можуть слугувати інструментом поступового залучення та підготовки середовища протягом кількох років.

Архітектурна стратегія «мінімального втручання», або концепція палімпсесту, має стати основою проєктування ревіталізованих просторів. Відмова від повного внутрішнього і зовнішнього переоблаштування на користь збереження автентичної бетонної конструкції та цегляних фасадів не лише знижує капітальні видатки, а й формує унікальну торговельну пропозицію для об'єкта. Використання модульних конструкцій дозволяє гнучко адаптувати простір під потреби різних орендарів, що підвищує економічну ефективність проєкту та його привабливість для інвесторів.

Енергетична автономність і екологічність є життєво важливими аспектами сталого розвитку промислових районів у контексті сучасних викликів енергосистеми України. Впровадження технологій сонячних панелей, теплових насосів та систем накопичення енергії не лише зменшує залежність від зовнішніх ресурсів, а й підвищує капіталізацію об'єкта та його енергетичну безпеку. Ці рішення інтегрують принципи циркулярної економіки, зменшуючи вуглецевий слід та експлуатаційні витрати.

Співпраця з муніципалітетами у форматі «public-private partnership» має забезпечувати партнерські відносини, де місто виступає не лише регулятором, а й активним учасником процесу. Надання пільгових умов оренди землі, допомога у підведенні інженерних комунікацій у обмін на створення робочих місць і розвиток депресивних районів сприяють підвищенню соціальної та економічної ефективності проєктів ревіталізації.

Для успішного масштабування моделі в інших містах важливо враховувати локальний контекст і особливості кожного промислового об'єкта, поєднуючи історичну пам'ять із прозорими бізнес-практиками. Активне залучення громади

до процесу створює відчуття спільної відповідальності та підвищує соціальну згуртованість, що є запорукою довготривалої життєздатності проєкту. Таким чином, ревіталізація промислових територій на прикладі «Промприладу» демонструє синтез культурної пам'яті, економіки та екології як єдину систему, що забезпечує стійкий розвиток міського простору. Збереження автентичності об'єктів і впровадження екологічно відповідальних технологій перетворює старі промислові зони з пасивів у активи, створюючи унікальний бренд і підвищуючи конкурентоспроможність міст у європейському просторі.

ВИСНОВКИ

У підсумку, культурний менеджмент виступає не просто як інструмент збереження спадщини, а як стратегічний фактор міської стійкості, що спонукає до переходу від лінійної до циклічної моделі розвитку міського простору, де минуле стає ресурсом для майбутнього.

Досвід Івано-Франківська яскраво демонструє, що ревіталізація занедбаних промислових зон є не просто міським трендом, а стратегічним інструментом сталого розвитку. Перетворення старих фабрик і заводів на сучасні культурні та творчі простори дозволяє не лише зберегти унікальну архітектурну спадщину, а й створити нові можливості для розвитку локальної економіки. Завдяки такому підходу місто отримує не тільки естетичне оновлення, а й відновлює соціальну тканину, залучаючи молодих фахівців і творчі індустрії до активної участі у формуванні міського простору.

Масштабування моделі ревіталізації в Україні має потенціал стати ключовим фактором національного розвитку. Постраждянські промислові зони, які довгі роки залишалися пасивними активами, можуть перетворитися на драйвери економіки, інновацій і сталого розвитку. Це не тільки сприятиме покращенню екологічної ситуації завдяки очищенню та модернізації територій, а й стимулюватиме появу нових робочих місць у креативних сферах, посилюючи конкурентоспроможність українських міст на світовій арені.

Таким чином, ревіталізація промислових зон є універсально-комплексним рішенням, що об'єднує збереження культурної пам'яті, економічну стабільність та екологічну безпеку. Впровадження цієї моделі на державному рівні допоможе не лише зберегти унікальну спадщину, а й створити сучасні, інноваційні центри тяжіння для креативного класу. Це сприятиме формуванню нової ідентичності українських міст, де історія і сучасність гармонійно поєднуються задля майбутнього розвитку.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні розглядається ревіталізація як універсальна технологія культурного менеджменту, що поєднує архітектурні, соціальні та культурні аспекти розвитку міського середовища. Проблематика дослідження полягає у необхідності збереження історичної пам'яті та культурної ідентичності міст в умовах глобалізації та урбаністичних трансформацій, що дуже актуально для України Особливу увагу приділено менеджменту пам'яті як інструменту формування колективної свідомості та соціальної згуртованості. Показано, що робота з «незручною» пам'яттю, пов'язаною з травматичними подіями, є

важливим викликом для сучасного культурного менеджменту. У дослідженні підкреслюється значення синергії культурного менеджменту та урбаністики, де пам'ять виступає стратегічним ресурсом міського розвитку. Ревіталізація розглядається не лише як відновлення матеріальних об'єктів, але й як процес відродження сенсів, що інтегрує минуле у сучасність. Наведено приклади успішних урбаністичних практик, зокрема кейс «Промприлад.Реновація», який демонструє ефективність ревіталізації занедбаних промислових зон. Результати дослідження свідчать, що ревіталізація сприяє формуванню інклюзивного, динамічного та конкурентоспроможного міського простору. Вона забезпечує баланс між охороною спадщини та інноваційним розвитком, створюючи умови для соціальної інтеграції, економічного зростання та підвищення якості життя мешканців.

Література

1. Арутюнян І. А., Пастухова С. В., Щемелєв А. В., Вертепний І. І. Переваги вибору реконструкції промислової будівлі в житлову в умовах відновлення міст після війни. *Мости та тунелі: теорія, дослідження, практика*. 2022. № 21. С. 21–34. DOI: https://doi.org/10.15802/bttrp2022/258219
2. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2014. 440 с.
3. Афенченко Г. В. Менеджер культури: поле професійної діяльності. *Культура України.* 2023. № 80. С. 17–23. DOI: https://doi.org/10.31516/2410-5325.080.02
4. Безлюбченко О. С., Апатенко Т. М., Бабенко М. В. Методи та передумови архітектурно-планувального вдосконалення застарілого житлового фонду. *Комунальне господарство міст*. 2022. Т. 1. Вип. 168. С. 30–39. DOI: http://doi.org/10.33042/2522-1809-2022-1-168-30-39
5. Глеба В., Погорілий В. Адаптивне повторне використання промислових об'єктів: формування нових міських осередків. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2025. Вип. 94, т. 1. С. 181–188. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/94-1-23
6. Гуржи К. Л. Європейське місто як модус соціальної реальності та категорія культури: дис. ... д-ра філос. наук: 033 / Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2022. 218 с.
7. Іванов-Костецький С. О. Принципи архітектурно-функціональної реабілітації історичних промислових будівель та споруд: дис. …. канд. архітектури: 18.00.01. Львів, 2011. 324 с.
8. Ковальський В. П., Бондар А. В., Абрамович В. С. Принципи якісної ревіталізації громадських просторів. *Сучасні технології, матеріали і конструкції в будівництві*. 2021. № 2 (31). С. 54–59. DOI: https://doi.org/10.31649/2311-1429-2021-2-54-59
9. Куденчук О. Ревіталізація промислових територій як поштовх до сучасної трансформації міст (на прикладі міста Львова). *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту*. 2024. Вип. 3 (95). С. 91–107. DOI: http://doi.org/10.34025/2310-8185-2024-3.95.06
10. Кутняк О. Р. Принципи архітектурно-планувальної організації центрів мистецтва на основі трансформації промислових споруд : дис. ... д-ра філос. :

191 / Нац. акад. образотвор. мистец. і архіт. Київ, 2025. 237 с. URL: http://195.20.96.242:5068/kvnaoma-xmlui/bitstream/handle/123456789/883/%d0%94%d0%b8%d1%81.%20%d0%9a%d1%83%d1%82%d0%bd%d1%8f%d0%ba_PDFA.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 19.03.2026).

11. Лисяк Н. Інтегрований розвиток урбанізованих систем: монографія. Львів:ДУ«Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України».Львів, 2025. 311 с. URL: https://ird.gov.ua/irdp/p20250006.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

12. Лисяк Н. М. Теоретико-методологічні засади інтегрованого розвитку урбанізованих систем : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.05 ; Установи НАН України, Ін-т регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього. Львів, 2021. 440 с. URL: https://ird.gov.ua/irdd/d20210930_a805_LysyakNMc.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

13. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6497-7/978-966-02-6497-7.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

14. Назарук М. М., Полянський Ю. С.. Ревіталізаційні зміни геопростору у європейських містах. *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна Серія: Екологія.* 2019. № 21. С 34–50. URL: https://journals.uran.ua/visnukkhnu_ecology/article/view/193503 (дата звернення: 19.03.2026).

15. Омельяненко О. М. Взаємодія інфраструктурних рішень та соціальної солідарності у формуванні стійких інноваційних спільнот в умовах постмодерних трансформацій і багатополярності світу. *Український соціум.* 2025. 2025, № 2(93). С. 61–82. DOI: https://doi.org/10.15407/socium2025.02.061

16. Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро: монографія: в 2 томах / В. В. Кривошеїн, О. Ю. Висоцький, В. В. Ніколенко та ін.; за заг. ред. професора В. В. Кривошеїна. 2018. Том 1. Д.: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 289 с. URL: https://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/Monografia_Urban_Tom-1.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

17. Отрішко М. А. Культурна пам'ять міст. *Питання культурології*. 2020. № 36. С. 60–68. DOI: https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221046

18. П'ятка Н. С., Лужанська Т. Ю., Ільтьо Г. Ф. Ревіталізація міських просторів у прикладних дослідженнях. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Економічні науки.* 2023. Вип. 2(102). С. 187–199. DOI: https://doi.org/10.31713/ve2202316

19. Подолян Г. П., Рихліцька О. Д. «Право на місто» (А. Лефевр, Д. Гарві): історія і сьогодення. *Українські культурологічні студії*. 2021. Вип. 2 (9). С. 47–52. DOI: https://doi.org/10.17721/UCS.2021.2(9).08

20. Промприлад. 2023 : річний звіт / Фонд Промприлад. Івано-Франківськ, 2024. 44 с. URL: https://promprylad.ua/wp-content/uploads/2024/04/Annual-report-2023-public.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

21. Промприлад. Реновація. URL: https://promprylad.ua/en/ (дата звернення: 19.03.2026).

22. Ревіталізація міст – досвід Європейського Союзу для України : навч. посібник / [О. А. Сич, Н. С. Ситник, А. В. Стасишин, В. В. Круглякова]; за заг. ред. канд. екон. наук., доц. О. А. Сич. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2023. 312 с. URL: https://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/01/Revitalizatsiia-mist.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

23. Реновація промислової забудови та її адаптація до сучасного міського середовища : монографія / [Ю. І. Гайко, Є. Ю. Гнатченко, О. В. Завальний, Е. А. Шишкін; за заг. ред. Ю. І. Гайка, Е. А. Шишкіна] ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. 353 с. URL: https://eprints.kname.edu.ua/57691/1/2020%20%D0%BF%D0%B5%D1%87.%202%D0%9C%D0%9D%20%D0%9C%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%98%D0%AF%20.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

24. Сич О., Пасінович І., Мищишин І. Імпакт-інвестиції для повоєнної ревіталізації міст України. *Галицький економічний вісник*. 2023. № 2 (81). С. 138–147. DOI: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2023.02.071

25. Соснова Н. С. Теоретико-методологічні основи формування громадських просторів міст України : дис. ... д-ра арх. : 18.00.01 / Соснова Надія Степанівна ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2021. 488 с. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2021/dissertation/10294/disertaciya-sosnova-2.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

26. Сьомка С. В. Основи дизайну архітектурного середовища : підручник. Київ : НАКККіМ, 2019. 464 с.

27. Promprylad.Renovation : project business plan (short version). Ivano-Frankivsk, 2019. 18 p. URL: https://promprylad.ua/wp-content/uploads/2019/03/BP_Promprylad_Project_Eng_short-website.pdf (accessed March 20, 2026).

28. Boychuk Y., Kornetskyy A., Kryzhanovska L., Rozhdestvensky A., Stepanyuk Y. Promprylad.Renovation: impact investing in emerging markets. *Emerald Emerging Markets Case Studies*. 2021. Vol. 11, no. 1. P. 1–16. DOI: https://doi.org/10.1108/EEMCS-04-2020-0114

29. Castillo Huamán L. C. The Dichotomy between The Stack and The Palimpsest : Thesis for: MArch Urban Design / Advisor: Nuria Alvarez ; University of Piura. 2018. 100 p. DOI: https://doi.org/10.13140/RG.2.2.18351.71848

30. Huyssen A. Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory. Stanford: Stanford University Press, 2003. 192 p. URL: https://archive.org/details/presentpastsurba0000huys/page/n5/mode/2up (accessed March 20, 2026).

31. Oldenburg R. The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Bookstores, Bars, Hair Salons, and Other Hangouts at the Heart of a Community. New York : Marlowe & Company, 1989. 338 p. URL: https://archive.org/details/greatgoodplaceca0000olde/page/n9/mode/2up (accessed March 20, 2026).

32. Promprylad.Renovation : презентація проєкту / Промприлад.Реновація. Івано-Франківськ, 2024. 45 с. URL: https://promprylad.ua/invest/Promprylad.Renovation_presentation.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

Information about the author:
Kubanov Ruslan Anatolievich,
Candidate of Sciences (Pedagogy),
Associate Professor of the Department
of Development and Spatial Planning,
Separate structural subdivision
«Institute of Innovative Education of the Kyiv National University
of Civil Engineering and Architecture»,
4, Osvity St., Kyiv, 03037, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-7

MEMORY PEDAGOGY IN UKRAINE: CHALLENGES AND INNOVATIVE APPROACHES IN THE CONTEXT OF WAR AND RECONSTRUCTION

Kulchytskyi V. Y.

INTRODUCTION

The pedagogy of memory in contemporary scholarly discourse is conceptualized as an interdisciplinary field that integrates approaches from history, pedagogy, sociology, cultural studies, and psychology in order to investigate the mechanisms of the formation, interpretation, and transmission of collective memory. In this context, memory emerges not merely as a form of preserving the past, but as a dynamic sociocultural construct that shapes the ways in which historical experience is understood, influences processes of identification, and forms the value orientations of society. Accordingly, the pedagogy of memory functions not only as an educational practice, but also as an instrument for constructing social reality through the interpretation of historical knowledge.

In contemporary Ukraine, the significance of memory pedagogy has become markedly more pronounced under the conditions of a full-scale war, which has triggered profound transformations in social life. The war acts as a factor that fundamentally reshapes the ways in which the past is interpreted, intensifies processes of reinterpreting historical events, and fosters the formation of new narratives oriented toward the affirmation of national subjectivity. As a result, there is a reassessment of historical symbols, events, and figures that were previously interpreted within imperial or Soviet paradigms. This transformation is accompanied by increased attention to national experience, particularly to themes of the struggle for independence, resistance to aggression, and the preservation of cultural identity.

In this process, education acquires a key role as an institutional mechanism for the formation of collective memory. It ensures not only the transmission of knowledge about the past, but also creates conditions for its critical reflection, interpretation, and integration into the contemporary social context. The pedagogy of memory, accordingly, functions as a space of interaction between individual experience and its collective forms of representation, fostering the development of a reflective attitude toward history. In this regard, particular importance is attached to the capacity of education to equip learners with skills in source analysis, interpretation of facts, and understanding the multidimensional nature of historical processes.

The relevance of this study is determined by a set of challenges related to the need to integrate the traumatic experience of war into the educational process, which entails consideration of the ethical and psychological dimensions of teaching. Equally significant is the issue of teaching complex and controversial topics, which requires a balance between the affirmation of a national narrative and adherence to the principles of academic objectivity and pluralism. Particular attention should also

be paid to the problem of disinformation and historical manipulation, which underscores the role of education in fostering critical thinking and media literacy.

At the same time, contemporary conditions create opportunities for the development of innovative approaches to memory pedagogy. This includes the application of oral history methods, project-based and research-oriented learning, the integration of digital technologies, and the incorporation of memorialization practices as an educational resource. In this context, educational institutions serve as important actors that combine the functions of knowledge transmission with active participation in processes of societal recovery.

The aim of this study is to provide a systematic analysis of the transformations of memory pedagogy in Ukraine under conditions of full-scale war and to substantiate innovative approaches to its development within the framework of post-war reconstruction.

In accordance with the stated objective, the following generalized research tasks have been formulated:

1.To analyze the impact of the full-scale war on the transformation of the collective memory of Ukrainian society and the related educational challenges, including issues of representing traumatic experiences, teaching complex historical topics, and countering disinformation.

2.To determine the role of education as an institutional mechanism for shaping national identity, critical thinking, and societal resilience under wartime conditions.

3.To substantiate innovative approaches to the pedagogy of memory during the period of Ukraine's recovery, in particular through the analysis of contemporary teaching methods, digital technologies, memorialization practices, and the role of educational institutions in processes of societal reconstruction.

The structure of the study is determined by the stated objective and provides for an analysis of the challenges facing the pedagogy of memory in wartime, as well as innovative approaches to its development during the post-war recovery of Ukraine.

1. Challenges of Memory Pedagogy in Ukraine in the Context of War

The full-scale military invasion of Ukraine has become a powerful factor in the transformation of the collective memory of Ukrainian society. Under conditions of armed confrontation, historical memory ceases to function solely as an instrument for the retrospective perception of the past and acquires an active functional significance: it serves as a resource for national consolidation, the strengthening of social resilience, and the formation of shared value orientations.

War stimulates the reinterpretation of historical events through the prism of contemporary threats, fostering the emergence of new narratives of collective memory in which factual accuracy is combined with moral and ethical evaluations of actions and events. This leads to a transformation of traditional approaches to teaching history, as memory no longer functions as a passive repository of knowledge but becomes an active instrument of societal self-awareness, community consolidation, and resistance to informational manipulation.

The theoretical conceptualization of this phenomenon is grounded in the understanding of historical or collective memory as a complex of familial, religious,

and national memory, as well as eyewitness accounts interpreted by historians, which may serve as a tool of societal influence[1].

At the same time, contemporary challenges open up new opportunities for the development of memory pedagogy: integrating historical experience into the educational process, creating platforms for discussions about the past, and fostering critical thinking among the younger generation contribute to the consolidation of national identity and moral priorities in times of crisis.

War leaves a profound mark on the psyche and cultural life of society, shaping widespread psychological, social, and cultural traumas. Its impact manifests both at the individual level – through experiences of loss, fear, destruction of homes and infrastructure, forced displacement, and witnessing violence – and at the collective level, becoming embedded in shared memory. This new experience necessitates awareness and reflection, which becomes particularly relevant in the field of education.

Memory pedagogy in a post-war society must take into account the psychological characteristics of perception and learning, as it aims to create a safe educational environment, prevent retraumatization, and at the same time foster critical analysis of historical events. This entails the implementation of specialized methods that integrate educational activities with psychological support, including engagement with eyewitness testimonies, art-therapeutic practices, interactive lessons, and other forms of active learning. Such approaches enable young people to process traumatic experiences while maintaining emotional balance and resilience against external misinformation. In this context, in Ukraine, the memory of the war is being shaped as a human tragedy that must be avoided in the future[2], while memory policy regarding the Second World War is being reformed in line with European integration and broader inclusion in the global community.

Teaching complex historical topics related to war, war crimes, occupation practices, and civilian resistance represents a significant pedagogical challenge. Educators must balance the objective presentation of facts with adherence to the ethical principles of the educational process, avoiding both excessive emotional traumatization of young learners and oversimplified or one-sided interpretations of events. In this context, it is particularly important to create a safe educational environment where young people can openly discuss difficult issues, express their own views, and learn to defend them in a reasoned and evidence-based manner.

The central task is the development of critical thinking and the capacity for moral reflection. This entails cultivating in young people the ability to analyze different types of sources, distinguish between facts and interpretations, and identify biases and manipulations. At the same time, it is important to foster an awareness of the ethical dimension of history – understanding human losses, responsibility for crimes, and the significance of solidarity and humanism in conditions of crises and conflicts.

[1] Чекаленко Л. Д. Українська історіографія досліджень пам’яті про Другу світову війну // Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2025. Т. 36 (75), № 1. С. 352–361. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.49.

[2] Nikolaiets Yu. Historical memory about Second World War in the context of threats of government in Ukraine // Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk (East European Historical Bulletin). 2019. No. 11. P. 225–240. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058x.11.170716.

Effective engagement with such topics requires an interdisciplinary approach. Combining historical analysis with literary and artistic texts allows for a deeper understanding of the era and enables one to perceive events through the lens of human experience. The use of digital platforms, interactive maps, oral histories, documentary evidence, and case-based methods stimulates the educational process and encourages young people to engage in independent knowledge acquisition. This approach helps to avoid superficial learning and fosters a holistic, multidimensional understanding of historical processes.

Particular attention must be given to working with sensitive and controversial subjects. It is essential to adhere to the principles of historical accuracy, interpretive pluralism, and respect for diverse experiences. The educator acts not only as a knowledge provider but also as a facilitator of dialogue, guiding students toward independent conclusions without imposing predetermined judgments. Equally important is the development of media literacy, which enables learners to critically evaluate information within the context of the contemporary information landscape.

An important role in this process is played by the appeal to the history of education and the pedagogical heritage. As noted in studies on the history of education, it possesses significant potential for preserving historical memory and shaping national identity[3]. Reflecting on the experiences of previous generations of educators, analyzing their approaches to teaching complex subjects, and examining pedagogical biographies contribute to a deeper understanding of the role of education in societal transformations.

The utilization of the research and findings of contemporary Ukrainian and foreign scholars, the integration of best educational practices, and the promotion of the ideas and creative legacy of Ukrainian educators of the past contribute to the consolidation of civic consciousness. This, in turn, fosters an understanding of education as a strategic factor in the development of the state, ensuring not only the transmission of knowledge but also the cultivation of responsible, conscious citizens capable of critically reflecting on the past and actively shaping the future.

Education during wartime plays a decisive role in the development of national identity, civic consciousness, and societal resilience. It functions not only as a source of knowledge but also as a space where the younger generation internalizes the collective experiences of the nation, recognizes the significance of democratic values and humanistic principles, and develops preparedness to respond to social and crisis challenges.

In this context, historical memory assumes particular importance, as it constitutes one of the key components of national identity[4]. During the Russian-Ukrainian war, ongoing since 2014, historical memory has become a crucial factor in maintaining unity and reinforcing the identity of Ukrainians.

---

[3] Березівська Л. Д. Історія освіти як засіб збереження історичної пам'яті та утвердження української національної ідентичності у майбутніх педагогів // Вісник НАПН України. 2025. № 7 (1). С. 1–4. DOI: https://doi.org/10.37472/v.naes.2025.7119.

[4] Чупрінова Н. Ю., Севрук І. І., Соколовська Ю. В. Історична пам'ять та національна ідентичність в умовах російсько-української війни (2014–2024 рр.) // Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2024. Т. 35 (74), № 3. С. 95–99. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.15.

Through the educational process, both historical events and contemporary challenges are critically examined, fostering the development of critical thinking, moral reflection, and an active civic stance. Educational institutions serve as platforms for integrating knowledge from diverse fields, promoting an inter-disciplinary approach to complex historical and sociocultural topics.

Particular importance is attached to preparing educators to work with learners who have experienced traumatic events. This involves the application of innovative teaching methods, the cultivation of emotional support, and the creation of a safe educational environment. Within such an environment, social responsibility, solidarity, and readiness for collective action are nurtured, ultimately positioning education as an active factor in strengthening national identity and shaping conscious, responsible citizens.

Contemporary armed conflicts are of a hybrid nature, manifesting not only through physical actions but also through the widespread dissemination of disinformation, information attacks, and attempts to distort historical facts. This complex character of war poses new challenges for society, particularly for educational institutions, as they find themselves at the forefront of the struggle against false narratives and propaganda. In this context, the pedagogy of memory acquires particular significance – a methodological approach that integrates traditional history teaching with the development of information literacy, critical thinking, and the ability to evaluate sources of information. It involves educating young people in methods of fact-checking, analyzing historical documents, cultivating skills for reasoned judgment, and fostering a conscious understanding of diverse historical narratives, including those that are controversial or disputed.

The pedagogy of memory becomes particularly relevant in the context of Russia's full-scale military aggression, which is being attempted to be justified through false hostile propaganda based on fabricated and pseudo-scientific historical myths[5]. Overcoming such narratives not only safeguards historical truth but also contributes to the formation of historical memory among youth that corresponds to actual events and the development of the Ukrainian nation. This, in turn, influences the development of civic consciousness and patriotic values, as young people not only acquire knowledge but also are shaped into socially responsible, active, and critically thinking members of society.

In contemporary society, there is an increasingly evident tendency toward the manipulative use of historical and collective memory, which often becomes an instrument of political influence. Through selective interpretation of historical facts, emphasizing certain events while silencing others, a distorted perception of the past is formed. This, in turn, is employed to legitimize specific political decisions, ideologies, or power practices, or, conversely, to delegitimize them. Such a situation poses risks to the development of objective historical thinking and civic consciousness, particularly among young people who are in the process of forming their worldview orientations.

[5] Romantsov V., Romantsova N. Methods of shaping the historical memory among higher education students // Skhid (East). 2022. Vol. 3, Issue 1. P. 41–46. DOI: https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(1).271479.

In this context, the need for a thorough theoretical understanding of the phenomenon of historical memory, as well as the development and practical implementation of effective strategies for the political education of the younger generation, becomes particularly relevant. This concerns not only the transmission of knowledge about the past but also the cultivation of the ability to critically analyze historical narratives, recognize manipulations, and adopt a responsible attitude toward historical heritage. One of the key components of such education is historical memory as an element of civic identity, which contributes to the awareness of the continuity of historical development, the formation of value orientations, and the strengthening of the democratic foundations of society[6].

In this context, a crucial aspect of memory pedagogy is the development, among learners, of the ability to distinguish facts from manipulation, recognize propagandistic techniques, and critically evaluate information sources. This approach not only facilitates the restoration of historical accuracy but also fosters an active civic stance, the capacity for independent analysis of contemporary events, and critical reflection on the flows of information circulating within the media space. Moreover, integrating information literacy into educational curricula contributes to the development of media competence, which is essential for countering disinformation and cultivating a society capable of making informed decisions based on verified data.

Thus, the pedagogy of memory in Ukraine under conditions of war emerges as a complex, multidimensional system encompassing educational, psychological, socio-cultural, and informational dimensions. It requires a holistic and interdisciplinary approach, the integration of contemporary teaching methodologies, the preparation of educators to work with students' traumatic experiences, and the creation of a safe and supportive learning environment. Through such an integrated approach, critically thinking, psychologically resilient, and socially responsible individuals are formed – capable of comprehending the complexity of historical and contemporary contexts, resisting disinformation, actively participating in the reconstruction of societal structures, and contributing to the strengthening of democratic values.

2. Innovative Approaches to the Pedagogy of Memory in the Period of Ukraine's Recovery

Innovative approaches to memory pedagogy in the period of Ukraine's recovery involve the integration of contemporary teaching methods, technologies, memorialization practices, and the active role of educational institutions. These approaches are aimed at fostering historical consciousness, developing critical thinking, and promoting social responsibility among learners.

In the contemporary Ukrainian context, collective memory constitutes a dynamic and complex construct that is continuously shaped and reinterpreted, where

[6] Тимків І. Прагматичні концептуалізації історичної пам'яті у проблемному полі політичного виховання // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія. 2020. Вип. 4/46. С. 371–382. DOI: https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215325.

competing narratives vie for dominance, and current events – particularly the war – give rise to new cultural and civic practices[7].

The formation of Ukrainian memory is an active process of cultural and political self-assertion that enables society to consciously define its place in the world on the basis of sovereign interpretations of the past.

One of the key instruments of contemporary memory pedagogy is oral history, which makes it possible to document not only official facts but also personal recollections of eyewitnesses, local narratives, and testimonies about life under conditions of social and military conflict. Through oral history, young people gain a unique opportunity to perceive the human dimension of the past, develop empathy, and cultivate critical thinking as well as skills for working with diverse sources of information. In the process of collecting and analyzing testimonies, they actively engage with the community and explore the sociocultural and historical context of events, which contributes to the formation of a well-informed and substantiated historical perspective.

Project-based learning serves as a natural complement to oral history, providing learners with opportunities to conduct independent research, create multimedia materials, develop interactive maps and video narratives, and implement local and national initiatives aimed at preserving historical memory. Participation in such project-based activities fosters deeper critical reflection on historical processes, cultivates skills in analyzing archival documents, comparing diverse sources and perspectives, and enables participants to form their own assessments of complex historical events.

Furthermore, this type of engagement promotes the development of organizational abilities, interpersonal communication, and social responsibility, thereby rendering the educational process more practice-oriented and better integrated into the contemporary life of the community.

In this context, particular importance is attached to the study, discussion, and dissemination of the history of ideas of distinguished thinkers, cultural and educational figures whose interests encompassed the problems of childhood and the interaction of the individual with society, culture, and religion. Their works demonstrate the existence of both cross-national convergences in approaches to addressing these issues and certain differences, while simultaneously enriching even established conceptions with new perspectives[8].

Modern digital technologies are increasingly being integrated into the field of memory pedagogy, serving as a key instrument for the formation and preservation of collective historical consciousness. Digital archives, online museums, interactive maps, and systematized databases of historical documents provide multidimensional access to a vast array of materials, thereby creating conditions for in-depth and independent research into historical phenomena. The use of these platforms enables

[7] Vitov A., Tymofieieva H. Collective Memory in Ukraine as a Factor in Identity Formation in the Context of Postmodernity // Skhid (East). 2025. Vol. 7, Issue 2. P. 43–48. DOI: https://doi.org/10.21847/2411-3093.2025.726.

[8] Дічек Н. П. Історична пам’ять як знаряддя міжкультурного діалогу: рецепція ідей Януша Корчака // Освіта та педагогічна наука. 2025. № 3 (190). С. 113–123. DOI: https://doi.org/10.12958/2227-2747-2025-3(190)-113-123.

the implementation of collaborative scholarly and educational projects, the organization of virtual memorials and interactive exhibitions, and fosters active user engagement in the processes of reconstructing and interpreting the past.

An important aspect of the application of digital technologies is the stimulation of interest in historical topics, the development of information literacy, and the formation of essential digital skills required for working with large volumes of data and modern information resources. Furthermore, the integration of innovative platforms into pedagogical practice contributes to the strengthening of critical thinking, the development of research competencies, and the support of an interdisciplinary approach to the study of history. In the long term, this creates the conditions for the systematic preservation of collective memory and ensures its transmission to society, which is of critical importance for the formation of the historical consciousness of the new generation.

One of the key initiatives in this direction is the activity of the V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine in developing biographical online projects[9], which serves as a compelling example of how contemporary initiatives can preserve historical memory and pedagogical heritage while simultaneously contributing to the advancement of education, society, and the strengthening of national security.

The implementation of contemporary pedagogical approaches and digital technologies in the educational process significantly fosters the development of critical thinking among the younger generation. A conscious understanding of historical events requires the systematic analysis of diverse sources of information, the comparison of different accounts, the identification of potential manipulations, and the comprehension of complex cause-and-effect relationships that shape the course of history.

Through this process, young people acquire the skills necessary to form objective assessments of the past, develop the ability to pose relevant questions, and make reasoned and well-founded decisions. In the context of modern conditions, the development of such competencies is of particular importance. It not only prepares educated citizens capable of critically evaluating information, but also promotes their active participation in the formation of a democratic, historically aware, and socially responsible society.

Memorialization practices constitute a powerful educational tool that integrates learning with active social and cultural engagement, thereby creating conditions for a deeper understanding of history and the formation of a responsible civic stance. Such practices include the creation of both physical and digital memorials, the organization of excursions to historical and cultural sites, participation in the restoration of architectural and cultural objects, as well as the implementation of thematic exhibitions, lectures, seminars, and educational programs.

These forms of activity contribute not only to the intellectual enrichment of participants but also to the development of empathy and critical thinking. Through

[9] Березівська Л. Д., Золотаренко Т. О., Середа Х. В. Педагогічна спадщина України: використання онлайн-проєктів для збереження історичної пам’яті // Інноваційна педагогіка. 2025. Вип. 83. Т. 2. С. 9–12. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/83.2.1.

direct engagement with historical artifacts and collaborative efforts in their restoration, young people are afforded the opportunity to appreciate the weight of the past, to recognize its influence on the present, and to understand their own role in preserving cultural heritage. Such practices foster a sense of responsibility, the ability to work collaboratively, and an appreciation for the diversity of cultural traditions.

Moreover, memorialization fosters active participation in civic life and motivates initiatives in the fields of culture, education, and social interaction. Engagement in the development of local and digital projects enables young people to perceive their own impact on community development, strengthens social ties, and contributes to the formation of a dynamic cultural environment. At the national level, such initiatives support the preservation of cultural heritage, enhance overall historical awareness, and promote the formation of values essential for the sustainable development of society.

In general, memorialization practices function as a bridge between the past and the present: they not only facilitate the understanding of history but also transform it into a living experience that inspires actions aimed at strengthening cultural identity and fostering active participation in community life.

Educational institutions play a fundamental role in the reconstruction of society following periods of crisis, as they not only transmit knowledge but also shape the values that define the cultural, social, and civic consciousness of citizens. Schools, as the foundational level of the educational system, serve as key centers for fostering historical awareness. It is within these institutions that the foundations of national identity, patriotism, and civic competencies are laid, forming the prerequisites for cultivating responsible and active citizens in contemporary democratic societies.

Through integrated educational programs, thematic projects, museum and memorial excursions, as well as history lessons and extracurricular activities, students are afforded the opportunity to comprehend the significance of historical events for present-day life. This approach contributes to the development of a holistic understanding of social processes, stimulates critical thinking, and directs young people toward active participation in societal life. International educational experiences demonstrate that fostering historical consciousness in students through practical and interactive methods enhances their capacity for social adaptation and their sense of responsibility for their own actions in the future.

Higher education institutions complement this function by serving as centers for scientific analysis, methodological development, and professional training. Universities develop innovative pedagogical approaches, conduct comprehensive research in the fields of memory pedagogy and historical education, train specialists in national history, cultural heritage, and civic education, and support community initiatives aimed at restoring societal values. Such university activities not only ensure the preservation of cultural memory but also foster critical thinking, historical literacy, and social responsibility among young people – key factors in the sustainable development of society.

The synergy between schools and universities creates an educational platform for transforming social consciousness, promoting social cohesion, and cultivating generations capable of actively participating in the reconstruction and development of the state. International experience demonstrates that the integration of formal

education with universities' research activities is an effective mechanism for enhancing societal resilience after conflicts or social crises, ensuring the continuity of democratic values and cultural identity[10].

Innovative Approaches to Memory Pedagogy during Ukraine's Recovery Period are comprehensive and multidimensional, combining contemporary educational methodologies, digital technologies, memorialization practices, and the active role of educational institutions. They are aimed not only at transmitting knowledge about the past but, above all, at fostering critical thinking, social responsibility, and the formation of a conscious historical perspective among the younger generation. Ultimately, such pedagogy integrates knowledge, technology, and civic engagement, promoting the development of historically aware and responsible youth capable not only of reflecting on the past but also of actively contributing to the construction of a democratic, culturally rich, and socially cohesive future for Ukraine.

CONCLUSIONS

Memory Pedagogy in Ukraine today functions as an important interdisciplinary instrument for the formation of national identity, civic consciousness, and social resilience. In the context of the full-scale war, it acquires particular significance, as historical memory ceases to be merely a repository of knowledge about the past and becomes an active factor in national consolidation, the development of moral and ethical values, and the counteraction of informational manipulation. The war radically transforms the ways in which historical events are interpreted, stimulates the emergence of new narratives that combine factual accuracy with moral evaluation, and emphasizes the necessity of integrating traumatic experiences into the educational process. This generates a series of challenges for education: balancing the objective presentation of complex and painful historical topics with ethical standards, fostering critical thinking and the ability to analyze information flows, and creating a safe educational environment for learners who have experienced the war and its consequences.

In the post-war recovery period, memory pedagogy must integrate innovative approaches that combine contemporary teaching methods, digital technologies, memorialization practices, and the active involvement of educational institutions at various levels. Oral history enables the documentation of personal recollections of witnesses and local narratives, fostering the development of empathy, critical thinking, and skills for working with diverse information sources. Project-based learning allows young people to create multimedia materials, interactive maps, video stories, and implement local and national initiatives that preserve and transmit collective memory.

Contemporary digital technologies significantly expand the capabilities of memory pedagogy by providing multi-faceted access to archival materials, online museums, interactive maps, and databases. This not only enhances the informational and digital literacy of learners but also stimulates active youth participation in the

[10] UNESCO. *Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education – All Means All*. Paris: UNESCO, 2020. 328 p. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373725 (дата звернення: 20.03.2026).

reproduction, research, and interpretation of historical events. Practices of memorialization – from the creation of physical and digital memorials to thematic exhibitions and the restoration of cultural objects – integrate educational activities with social engagement, fostering a sense of responsibility, empathy, and awareness of one's role in the preservation of cultural heritage.

Educational institutions at various levels play a pivotal role in the post-war recovery of society. They shape foundational competencies, national identity, and civic consciousness, while providing research support, methodological guidance, and professional training for educators. The synergy of these elements creates a platform for transforming societal consciousness, fostering social cohesion, and nurturing generations capable of actively participating in the reconstruction of the state.

Thus, memory pedagogy in Ukraine today represents a comprehensive system that integrates knowledge, technology, and social engagement. It cultivates a critically thinking, historically aware, and socially responsible generation, capable of understanding the past, resisting disinformation, and contributing actively to the rebuilding of a democratic, culturally rich, and cohesive society. Through this approach, Ukraine not only preserves its cultural and historical heritage but also strengthens national identity and societal resilience in the long term.

SUMMARY

The article examines transformations in memory pedagogy in Ukraine under conditions of full-scale war and explores prospects for its development during the post-conflict reconstruction period. It is revealed that the war significantly affects the collective memory of Ukrainian society, creating educational challenges related to the representation of traumatic experiences, the teaching of complex historical topics, and the countering of disinformation. The study investigates the role of education as a mechanism for shaping national identity, critical thinking, and societal resilience. Attention is drawn to the challenges of integrating wartime experiences into curricula and the necessity of adapting pedagogical strategies to contemporary realities.

The article substantiates innovative approaches to memory pedagogy, including the use of digital technologies, interactive learning methods, and memorialization practices. The role of educational institutions in processes of societal reconstruction and post-conflict recovery is analyzed. The study demonstrates that the implementation of modern technologies and methodologies enhances the effectiveness of cultivating collective memory and social cohesion. It concludes that a systematic approach to memory pedagogy, combining traditional and innovative methods, is essential. The integration of war experiences and reconstruction into educational processes contributes to the formation of critically thinking and socially conscious citizens. The results of the study may inform the development of educational strategies in the context of post-war recovery in Ukraine.

References

1. Чекаленко Л. Д. Українська історіографія досліджень пам'яті про Другу світову війну // *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2025. Т. 36 (75), № 1. С. 352–361. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/1.49.

2. Nikolaiets Yu. Historical memory about Second World War in the context of threats of government in Ukraine // *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk (East European Historical Bulletin)*. 2019. No. 11. P. 225–240. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058x.11.170716.

3. Березівська Л. Д. Історія освіти як засіб збереження історичної пам'яті та утвердження української національної ідентичності у майбутніх педагогів // *Вісник НАПН України*. 2025. № 7 (1). С. 1–4. DOI: https://doi.org/10.37472/v.naes.2025.7119.

4. Чупрінова Н. Ю., Севрук І. І., Соколовська Ю. В. Історична пам'ять та національна ідентичність в умовах російсько-української війни (2014–2024 рр.) // *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2024. Т. 35 (74), № 3. С. 95–99. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.15.

5. Romantsov V., Romantsova N. Methods of shaping the historical memory among higher education students // Skhid (East). 2022. Vol. 3, Issue 1. P. 41–46. DOI: https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(1).271479.

6. Тимків І. Прагматичні концептуалізації історичної пам'яті у проблемному полі політичного виховання // *Проблеми гуманітарних наук* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія. 2020. Вип. 4/46. С. 371–382. DOI: https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215325.

7. Vitov A., Tymofieieva H. Collective Memory in Ukraine as a Factor in Identity Formation in the Context of Postmodernity // Skhid (East). 2025. Vol. 7, Issue 2. P. 43–48. DOI: https://doi.org/10.21847/2411-3093.2025.726.

8. Дічек Н. П. Історична пам'ять як знаряддя міжкультурного діалогу: рецепція ідей Януша Корчака // *Освіта та педагогічна наука*. 2025. № 3 (190). С. 113–123. DOI: https://doi.org/10.12958/2227-2747-2025-3(190)-113-123.

9. Березівська Л. Д., Золотаренко Т. О., Середа Х. В. Педагогічна спадщина України: використання онлайн-проєктів для збереження історичної пам'яті // *Інноваційна педагогіка*. 2025. Вип. 83. Т. 2. С. 9–12. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/83.2.1.

10. UNESCO. *Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education – All Means All*. Paris: UNESCO, 2020. 328 p. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373725 (дата звернення: 20.03.2026).

Information about the author:
Kulchytskyi Vitalii Yosypovych,
Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor,
Head of the Department of Higher Education Pedagogy and Social Sciences,
I. Horbachevsky Ternopil National Medical University of
Ministry of Health of Ukraine
1, Maidan Voli, Ternopil,46001, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-8

АКСІОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ ОСОБИСТОСТІ

Столяренко Ок. В., Столяренко Ол. В.

ВСТУП

Сучасна епоха характеризується безпрецедентною інтенсифікацією процесів цифровізації, що охоплюють усі сфери людського буття, включаючи глибинні механізми формування індивідуальної та колективної пам'яті. Культура пам'яті особистості сьогодні перестає бути виключно внутрішнім когнітивним процесом або результатом споживання традиційних наративів; вона трансформується в динамічну систему, опосередковану інноваційними технологіями. В основі цієї трансформації лежить аксіологічний потенціал – сукупність можливостей технологічних інструментів формувати ієрархію цінностей, моделі відповідальної поведінки та механізми етичного вибору в просторі цифрової комеморації.

Актуальність дослідження аксіологічного виміру інновацій зумовлена тим, що технології не є ціннісно нейтральними. Кожен алгоритм, інтерфейс чи спосіб візуалізації даних несе в собі певні приховані або явні установки, що впливають на те, що саме ми пам'ятаємо, як ми це інтерпретуємо та які сенси надаємо минулому. В умовах глобальної нестабільності та збройних конфліктів, зокрема в контексті російсько-української війни, інноваційні технології стають не просто засобами фіксації фактів, а інструментами захисту національної ідентичності та «культурного резервного фонду» нації.

Центральним поняттям дослідження є аксіосфера особистості – інтегральна система цінностей та смислів, що забезпечує єдність індивідуального світу людини. Культура пам'яті виступає як один із базових складників цієї аксіосфери, оскільки вона дозволяє особистості ідентифікувати себе в часовій перспективі, спираючись на досвід попередніх поколінь. Інноваційні технології, такі як штучний інтелект (AI), віртуальна реальність (VR), доповнена реальність (AR) та великі дані (Big Data), відкривають нові горизонти для актуалізації цієї пам'яті, роблячи її імерсивною, персоналізованою та доступною.

Проте процес цифрової медіації пам'яті супроводжується низкою викликів. Традиційна «архівна» пам'ять, заснована на лінійних наративах та офіційній інституційності, поступається місцем «алгоритмічній пам'яті», де значення формується через мережеву взаємодію та участь множини агентів. Виникає ризик «цифрової амнезії» та фрагментації свідомості, коли легкість доступу до інформації знижує глибину її засвоєння. Таким чином, аналіз аксіологічного потенціалу інновацій потребує переходу від технократичного підходу до позицій цифрового гуманізму, який стверджує пріоритет людських прав, автономії та гідності в цифрову епоху.

Метою даного розділу є розкриття механізмів впливу інноваційних технологій на аксіологічні структури культури пам'яті особистості та обґрунтування їх ролі у збереженні культурної спадщини як фундаменту ідентичності. Дослідження базується на міждисциплінарному підході, що поєднує філософську аксіологію, психологію пам'яті та цифрову гуманітаристику (Digital Humanities), що дозволяє комплексно розглянути технологічні інновації не як загрозу традиції, а як засіб її актуалізації в сучасному світі.

1. Теоретико-аксіологічні виміри цифрової трансформації пам'яті

Розгляд аксіологічного потенціалу інновацій починається з диференціації цінностей, які вони приносять у культуру пам'яті. В межах аксіологічного підходу важливо розрізняти інструментальні цінності (точність, швидкість, масштабованість) та термінальні або внутрішні цінності (гідність, ідентичність, історична правда). Цифрова трансформація створює платформу, де ці категорії перетинаються, формуючи нову онтологію пам'яті.

Традиційне розуміння пам'яті в гуманітаристиці, що опирається на праці Моріса Хальбвакса[1] та Поля Рікера[2], акцентує увагу на соціальній селективності спогадів: спільнота пам'ятає те, що є цінним для її збереження та інтеграції в теперішньому. У цифрову епоху ця селективність доповнюється алгоритмічною фільтрацією. Якщо раніше «охоронцями пам'яті» були архіви, бібліотеки та музеї, то сьогодні ця роль розподілена між людиною та машиною. Це призводить до переходу від «культури архіву» до «культури бази даних», де інформація не зберігається в очікуванні майбутнього читача, а перебуває в стані перманентного оновлення та циркуляції. Моріс Хальбвакс вважається засновником досліджень колективної пам'яті; він обґрунтував, що пам'ять є не лише індивідуальним когнітивним актом, а результатом соціальних процесів та ідентифікації людини з певною групою. Поль Рікер розширив цей підхід, досліджуючи взаємозв'язок пам'яті з історією, уявою та етичним обов'язком не забувати минуле.

Аксіосфера особистості в цьому контексті зазнає суттєвих змін, оскільки цифрова реальність не просто транслює інформацію, а змінює ієрархію внутрішніх переконань суб'єкта. Психологічний аспект культури пам'яті нерозривно пов'язаний із процесом ідентифікації – складним механізмом специфічного наслідування та глибинного переживання значущих цінностей, що формують фундамент національної та культурної самосвідомості.

В умовах сучасності інноваційні технології пропонують принципово нові форми цього переживання через ефект імерсивності, який стирає межу між спостерігачем та історичним об'єктом. Наприклад, VR-реконструкції зруйнованих історичних споруд чи занедбаних пам'яток дозволяють особистості не лише побачити візуальну копію минулого, а й відчути автентичну «атмосферу» місця в режимі реального часу. Це сприяє формуванню стійкого

[1] Halbwachs M. La mémoire collective / ouvrage posthume publié par J. Alexandre. Paris : Presses Universitaires de France, 1950. 170 p.

[2] Ricoeur P. La mémoire, l'histoire, l'oubli. Paris : Éditions du Seuil, 2000. 675 p.

когнітивного уявлення, яке за своєю емоційною інтенсивністю та когнітивною залученістю максимально наближається до реального життєвого досвіду.

Така інтерактивність суттєво підвищує аксіологічну вагу пам'ятки, перетворюючи її з сухого, абстрактного історичного факту на глибоко інтимну, особисто значущу цінність. У результаті минуле перестає бути лише об'єктом вивчення, стаючи частиною індивідуальної емоційної пам'яті, що забезпечує тяглість поколінь через сучасний технологічний інструментарій.[3]

Для глибшого розуміння сучасних ціннісних трансформацій варто детально проаналізувати ключові аксіологічні пріоритети, що формують фундамент цифрової культури.

По-перше, системне оцифрування національної культурної спадщини виступає не лише технічним процесом, а й потужним геополітичним засобом протидії культурній асиміляції та інформаційній експансії. Створення цифрових архівів та віртуальних музеїв дозволяє зберегти унікальні коди нації, зміцнюючи почуття належності особистості до власних витоків навіть в умовах глобалізації. Це формує стійкий ментальний імунітет, де історія стає живою частиною повсякденного цифрового контенту.

По-друге, ідея соціальної рівності в цифрову епоху знаходить своє втілення через стратегічне усунення «цифрового розриву». Забезпечення інклюзивного доступу до світових культурних надбань руйнує елітарні бар'єри та територіальні обмеження. Завдяки хмарним сховищам та онлайн-платформам, мешканці віддалених регіонів отримують рівні з жителями мегаполісів можливості для самоосвіти та культурного збагачення, що є фундаментальною передумовою демократизації знань.

По-третє, інноваційність трансформується у внутрішню рушійну силу суспільства. Використання алгоритмів штучного інтелекту для дешифрування давніх рукописів або 3D-технологій для реконструкції втрачених пам'яток архітектури не просто «оживляє» минуле, а й стимулює розвиток критичного мислення. Це спонукає людину до активної інтелектуальної взаємодії з технологіями, де останні сприймаються не як заміна творчості, а як інструмент розширення когнітивних меж.

Нарешті, етична відповідальність у цифровому просторі стає ключовим орієнтиром, що передбачає безкомпромісний захист прав людини та запобігання маніпуляціям історичною пам'яттю через «дипфейки» чи дезінформацію. У цьому контексті особливого значення набуває формування культури медіагігієни – свідомого та відповідального ставлення до власних цифрових слідів, що є ознакою зрілого громадянського суспільства в інформаційну добу[4].

Особливе місце в аксіології цифрової пам'яті посідає феномен когнітивного розвантаження (cognitive offloading). Коли інформація зберігається в мережі,

[3] Аксіологічний підхід – основа формування цілісності особистості майбутнього педагога : монографія / за заг. ред. Л. О. Хомич. Київ-Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2010. 500 с.

[4] Шарова Т. М., Землянська А. В. Аксіологічні аспекти розвитку цифрової культури в українському суспільстві. Вісник науки та освіти. Серія: Філологія, культура і мистецтво, педагогіка, історія та археологія, соціологія / ГО «ХАПНУ»; гол. ред. д-р філ. наук, О. В. Гурко. Київ : Наукові перспективи, 2024. № 1 (31). С. 1957–1968. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-1(31)-1957-1968.

потреба в її біологічному утриманні зменшується. З одного боку, це звільняє когнітивні ресурси для складніших аналітичних завдань, з іншого – може призводити до «цифрової амнезії». З аксіологічної точки зору, цінність зміщується від фактологічного знання до вміння знаходити, верифікувати та інтерпретувати смисли. Це вимагає від особистості високого рівня рефлексії, щоб не стати об'єктом маніпуляції алгоритмів, які можуть нав'язувати певні версії минулого[5].

Процес формування культури пам'яті через інновації також має педагогічний вимір. Аксіологічний потенціал літератури, історії та мистецтва в цифровій формі полягає в їхній здатності створювати простір внутрішнього зростання. Використання гейміфікованих платформ для вивчення історії дозволяє дітям та молоді моделювати відповідальну поведінку в ситуаціях морального вибору, спираючись на історичні приклади. Таким чином, технологія стає містком між абстрактними етичними нормами та живим досвідом особистості.[6] Завдяки інтерактивним форматам навчання, складні ціннісні категорії перестають бути лише теоретичними конструктами, перетворюючись на частину індивідуального світогляду молодої людини. Це сприяє вихованню покоління, яке не просто споживає цифрову інформацію, а критично осмислює свою роль у збереженні культурної спадщини. У результаті, цифрова культура стає фундаментом для формування цілісної особистості, здатної гармонійно поєднувати технологічний прогрес із глибинними гуманістичними ідеалами.

2. Технологічна інфраструктура меморіалізації: від цифрових архівів до імерсивних середовищ

Реалізація аксіологічного потенціалу інновацій неможлива без створення надійної технологічної інфраструктури, яка забезпечує збереження та презентацію пам'яті. У сучасній Україні та світі цей процес охоплює широкий спектр інструментів – від класичного оцифрування до складних систем штучного інтелекту. Ключовим завданням тут є створення «культурного резервного фонду», який гарантує збереження ідентичності навіть за умов фізичного знищення об'єктів.

Центральним елементом цієї інфраструктури є цифрові архіви та музеї. На відміну від традиційних установ, вони використовують нелінійну логіку бази даних, що дозволяє користувачеві самостійно конструювати наративи. В Україні значний розвиток отримали платформи, що збирають свідчення про війну, як-от «Музей голосів мирних» або «Пам'ять народу». Аксіологічна цінність таких проектів полягає в наданні голосу безпосереднім свідкам подій, що робить історію максимально деідеологізованою та людяною.

[5] Mandolessi S. The digital turn in Memory Studies: transformations of collective memory. Leuven University Press, 2024. 206 p.

[6] Столяренко Ол. В., Столяренко Ок. В. Пінаєва О. Ю. Інтеграція інтерактивних та практико-орієнтованих методів навчання як засіб підвищення освітніх результатів у професійній підготовці фахівців. Проблеми освіти: збірник наукових праць. Електронне видання ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». К., 2025. Вип. 2 (103). 629 с. С. 523–538. DOI https://doi.org/10.52256/2710-3986.2-103.2025.34

Важливим напрямом є впровадження функціональних можливостей штучного інтелекту в архівну справу. По-перше, автоматичне розпізнавання тексту (OCR/HTR) дозволяє перетворювати зображення документів у машиночитаний формат, що відкриває дослідникам доступ до величезних масивів метричних книг та актів. По-друге, інтелектуальна каталогізація та класифікація за допомогою методів обробки природної мови (NLP) значно пришвидшує науковий пошуку та верифікацію фактів. По-третє, цифрова реставрація із застосуванням GAN-мереж дає змогу відновлювати втрачені деталі зображень, повертаючи «візуальну присутність» навіть фізично втраченим артефактам. Крім того, нейронний автоматичний переклад історичних джерел сприяє глобалізації національного історичного наративу, роблячи його доступним для світової спільноти.

Особливого значення набувають технології 3D-сканування та фотограмметрії, що дозволяють створювати цифрові двійники архітектурних пам'яток. Проект «Backup Ukraine», ініційований у партнерстві з ЮНЕСКО, став прикладом «цифрового активізму», де звичайні громадяни за допомогою смартфонів та додатку Polycam фіксують стан культурних об'єктів. Це втілює аксіологему солідарності: збереження пам'яті стає обов'язком кожного, а не лише фахівців. Цифрові копії, створені такими командами як Skeiron, забезпечують точність до міліметрів, що є необхідним для майбутньої фізичної реставрації.

Імерсивні технології (VR/AR) додають культурі пам'яті ефекту «присутності». Віртуальні тури музеями або доповнення фізичних руїн цифровими реконструкціями (як у додатку Streetmuseum) дозволяють особистості інтерактивно взаємодіяти з минулим. Це особливо важливо для формування національної свідомості у молоді, яка звикла до візуальної та інтерактивної форми споживання контенту. Проекти на кшталт «Digital Taras Shevchenko» від RAVATAR створюють AI-аватарів історичних постатей, з якими можна вести діалог у реальному часі. Це не просто технологічна розвага, а потужний інструмент емоційного зв'язку з культурним кодом нації.

Більш глибокий рівень технологізації представлений концепцією «цифрового двійника людини» (Human Digital Twin), яка в майбутньому може бути використана для збереження особистого досвіду та спогадів конкретних індивідів у формі інтерактивних моделей. Хоча ця технологія наразі більше розвивається в медицині та освіті, її аксіологічний потенціал для меморіалізації є очевидним: він дозволяє зберегти не лише факти життєпису, а й особливості мислення та емоційного реагування особистості.

Інфраструктура пам'яті також включає розвиток суверенних технологічних рішень, таких як українська національна мовна модель (LLM). Її тренування на текстах з державних архівів та наукових установ гарантує, що штучний інтелект буде носієм саме української системи цінностей та історичного контексту, уникаючи викривлень, характерних для іноземних моделей. Це підкреслює зв'язок між технологічним прогресом та національною безпекою в гуманітарній сфері[7].

[7] Думанський Н. О. Цифрова трансформація культури в Україні як спосіб створення «культурного резервного фонду». Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2025. № 4. С. 66–79.

3. Соціально-етичні виклики та роль інновацій у захисті національної ідентичності

Завершальний етап аналізу аксіологічного потенціалу інновацій стосується їхнього впливу на соціальну тканину та ідентичність особистості в умовах кризових трансформацій. В Україні культура пам'яті сьогодні формується під безпосереднім впливом війни, що робить технологічні інструменти засобами не лише збереження, а й боротьби за правду. Аксіологічний вектор зміщується у бік «нової етики пам'яті», де цінність людського життя ставиться вище за ідеологічні схеми.

Процес цифрової меморіалізації супроводжується низкою етичних викликів, які потребують аксіологічно зважених відповідей. По-перше, алгоритмічна упередженість створює ризик викривлення історії через «фільтри» розробників, що актуалізує використання відкритих моделей та суверенних національних датасетів. По-друге, існує загроза вторинної травматизації особистості від перегляду жорстокого контенту, для подолання якої необхідно впроваджувати інструменти психотерапевтичної підтримки безпосередньо в цифрові музейні середовища. По-третє, створення діпфейків або неточних реконструкцій призводить до втрати автентичності, що вимагає обов'язкового маркування AI-контенту та суворої наукової експертизи проектів. Нарешті, проблема цифрової нерівності може призвести до відчуження груп населення, які не мають доступу до новітніх пристроїв, що потребує розвитку інклюзивної інфраструктури та програм медіаосвіти для всіх категорій громадян[8].

Одним із головних викликів є етика меморіалізації «гарячої» історії. Цифрові платформи дозволяють фіксувати події майже в реальному часі, що створює ризик поспішної героїзації або ретракматизації учасників подій. Музеї пам'яті сьогодні трансформуються в «музеї діалогу», де технології використовуються для примирення та консолідації суспільства через опрацювання складного досвіду. Наприклад, використання AI для аналізу свідчень цивільних осіб дозволяє виявити спільні патерни виживання та опору, що стають основою для нових національних міфів та легенд, заснованих на реальних фактах[9].

Роль інновацій у захисті ідентичності чітко простежується через концепцію «інформаційного щита». Українські стартапи використовують машинне навчання для моніторингу та нейтралізації російських дезінформаційних кампаній, що намагаються викривити історичну пам'ять. Це підтверджує тезу про те, що в цифровому столітті пам'ять є полем битви, де перемагає той, хто володіє кращими інструментами верифікації та трансляції сенсів.

Формування культури пам'яті особистості також передбачає роботу з травмою. Інноваційні технології можуть виступати як засоби реабілітації. Наприклад, VR-екскурсії до рідних місць для внутрішньо переміщених осіб або

[8] Столяренко Ок. В., Столяренко Ол. В. Педагогічні стратегії формування національної ідентичності сучасної студентської молоді в умовах викликів інформаційної безпеки. Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті історичних подій XX–XXI століть : зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. Хмельницький : Вид-во МАУП, 2025. Вип. 18. 146 с. С. 123–130.

[9] Полєжаєв Д. В. Феномен ментальності особистості: філософсько-освітній аспект. Вісник ХНПУ. 2015. № 2. С. 89–105.

використання мистецьких платформ для вираження емоцій допомагають інтегрувати травматичний досвід у цілісну картину життя. Платформа «Там, де вдома» та інші ініціативи показують, як цифрова комеморація сприяє відновленню ментального здоров'я через творчу рефлексію.

Національна ідентичність у цифрову добу стає «мережевою». Вона не обмежується кордонами держави, а поширюється через глобальні платформи. Проекти імерсивного мистецтва, представлені на міжнародних аренах, демонструють можливості культурної дипломатії. Це дозволяє світовій спільноті сприймати українську культуру не лише крізь призму жертви, а як динамічну, інноваційну та ціннісно орієнтовану систему.

Особлива відповідальність лягає на систему освіти та виховання. Аксіосфера дитини та підлітка формується під впливом медіацифрових практик, тому важливо забезпечити «медіаосвітнє збагачення батьківства» та інтеграцію цінностей пам'яті у шкільні програми через цифрові інструменти. Це забезпечує спадкоємність поколінь та стійкість національного культурного коду[10].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що соціально-етичний потенціал інновацій полягає у їхній здатності консолідувати суспільство навколо спільних цінностей. Технології стають «дзеркалом цивілізації», у якому відображається готовність нації захищати свою історію та будувати майбутнє на засадах правди та поваги до особистості.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз аксіологічного потенціалу інноваційних технологій у контексті формування культури пам'яті особистості дозволяє зробити низку концептуальних висновків. Інновації не є просто технічними засобами збереження інформації; вони виступають потужними чинниками трансформації всієї системи ціннісних орієнтацій сучасної людини. Через механізми імерсивності, інтерактивності та алгоритмізації технології змінюють спосіб, у який особистість ідентифікує себе з минулим, перетворюючи комеморацію на живий, динамічний процес.

Встановлено, що аксіологічний потенціал цифрових інструментів реалізується через:

– Демократизацію та інклюзивність: відкриття доступу до культурної спадщини для широких верств населення, подолання географічних та соціальних бар'єрів.

– Активізацію суб'єктності: перетворення особистості з пасивного споживача наративів на активного «цифрового архіваріуса» та творця змістів.

– Емоційну актуалізацію: формування глибокого психологічного зв'язку з історією через імерсивні середовища та AI-аватарів, що сприяє подоланню історичних травм.

– Захист суверенітету: створення національних технологічних екосистем, що оберігають ментальний простір нації від зовнішніх маніпуляцій.

[10] Столяренко Ол. В., Столяренко О. В., Пінаєва О. Ю., Пінаєв Б. О. «Молодь і суспільство в умовах технократичних змін і перспективи гуманістичних тенденцій розвитку», Педагогіка безпеки, Том 10, вип. 1, С. 33–40, Квіт 2025. DOI: https://doi.org/10.31649/2524-1079-2025-10-1-033-040.

Водночас цифрова трансформація пам’яті ставить перед особистістю нові етичні виклики. Необхідність протидії «цифровій амнезії», збереження автентичності спогадів в умовах поширення синтетичного контенту та захист когнітивної автономії вимагають впровадження принципів цифрового гуманізму. Культура пам’яті особистості в 21 столітті має базуватися на критичному мисленні, високій медіаграмотності та усвідомленні власної відповідальності за збереження правди про минуле.

Для України інноваційні технології меморіалізації стали екзистенційним інструментом збереження «культурного коду» в умовах війни. Цифрові архіви свідчень, 3D-моделі пам’яток та інтерактивні освітні платформи не лише фіксують трагедію, а й виховують почуття солідарності та віри у справедливість.

Таким чином, аксіологічний потенціал інновацій є фундаментом для побудови стійкого громадянського суспільства, здатного інтегрувати досвід минулого задля розбудови вільного та демократичного майбутнього.

АНОТАЦІЯ

У представленому розділі монографії здійснюється комплексний аналіз аксіологічного потенціалу інноваційних цифрових технологій як чинника трансформації культури пам’яті сучасної особистості. Проблематика дослідження зумовлена необхідністю теоретичного осмислення ціннісних зрушень, що виникають у процесі переходу від статичних форм комеморації до динамічних цифрових екосистем. Результати дослідження засвідчують, що впровадження технологій штучного інтелекту, віртуальної реальності та цифрового архівування не лише розширює когнітивні можливості людини, а й формує нову етику «цифрового громадянства», де збереження спадщини стає активною партисипативною практикою. Виявлено, що аксіосфера особистості в цифровому середовищі структурується навколо пріоритетів людської гідності, інклюзивності та національного суверенітету, що особливо актуально в умовах подолання травматичного досвіду війни. Доведено, що цифрові двійники культурних об’єктів та інтерактивні аватари історичних постатей виступають медіаторами між індивідуальною та колективною пам’яттю, сприяючи соціальній згуртованості. Обґрунтовано необхідність інтеграції етичних норм («цифрового гуманізму») у розробку національних технологічних рішень для запобігання «цифровій амнезії». Сформульовано рекомендації щодо використання інновацій для зміцнення аксіологічного фундаменту ідентичності в умовах глобалізації.

Література

1. Аксіологічний підхід – основа формування цілісності особистості майбутнього педагога : монографія / за заг. ред. Л. О. Хомич. Київ-Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2010. 500 с.

2. Думанський Н. О. Цифрова трансформація культури в Україні як спосіб створення «культурного резервного фонду». Бібліотекознавство. Документознавство. *Інформологія*. 2025. № 4. С. 66–79.

3. Полежаєв Д. В. Феномен ментальності особистості: філософсько-освітній аспект. Вісник ХНПУ. 2015. № 2. С. 89–105.

4. Столяренко Ол. В., Столяренко О. В., Пінаєва О. Ю., Пінаєв Б. О. «Молодь і суспільство в умовах технократичних змін і перспективи гуманістичних тенденцій розвитку», *Педагогіка безпеки*, Том 10, вип. 1, С. 33–40, Квіт 2025. DOI: https://doi.org/10.31649/2524-1079-2025-10-1-033-040

5. Столяренко Ол. В., Столяренко Ок. В. Пінаєва О. Ю. Інтеграція інтерактивних та практико-орієнтованих методів навчання як засіб підвищення освітніх результатів у професійній підготовці фахівців. Проблеми освіти: збірник наукових праць. Електронне видання ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». К., 2025. Вип. 2 (103). 629 с. С. 523–538. DOI https://doi.org/10.52256/2710-3986.2-103.2025.34

6. Столяренко Ок. В., Столяренко Ол. В. Педагогічні стратегії формування національної ідентичності сучасної студентської молоді в умовах викликів інформаційної безпеки. Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті історичних подій XX–XXI століть : зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. Хмельницький : Вид-во МАУП, 2025. Вип. 18. 146 с. С.123–130.

7. Шарова Т. М., Землянська А. В. Аксіологічні аспекти розвитку цифрової культури в українському суспільстві. *Вісник науки та освіти. Серія: Філологія, культура і мистецтво, педагогіка, історія та археологія, соціологія* / ГО «ХАПНУ»; гол. ред. д-р філ. наук, О. В. Гурко. Київ : Наукові перспективи, 2024. № 1 (31). С. 1957–1968. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-1(31)-1957-1968.

8. Halbwachs M. La mémoire collective / ouvrage posthume publié par J. Alexandre. Paris : Presses Universitaires de France, 1950. 170 p.

9. Ricoeur P. La mémoire, l'histoire, l'oubli. Paris : Éditions du Seuil, 2000. 675 p.

Information about the authors:
Stoliarenko Oksana Vasylivna
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Foreign Languages,
Vinnytsia National Technical University,
95, Khmelnytske Shosse Street, Vinnytsia, 21000, Ukraine

Stoliarenko Olena Viktorivna,
Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor at the Department of Pedagogy and Educational Management,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
32, Ostrozkoho Street, Vinnytsia, 21000, Ukraine

РОЗДІЛ 2.
Пам'ять і національна ідентичність

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-9

РЕКОНСТРУКЦІЯ ФЕНОМЕНУ ІДЕНТИЧНОСТІ: ВІД ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ВИТОКІВ ДО СУЧАСНИХ ПЕРСПЕКТИВ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНА

Балабушка В. А., Яремченко В. Д.

ВСТУП

Актуальність обраної теми визначається науковими діалогами та дискусіями щодо витоків української народності та її самобутніх рис, що тривають уже понад два століття. Ключовим аспектом залишається зв'язок динаміки стародавніх епох із сучасними процесами націєтворення. Автори тематичних публікацій нерідко виводять витоки українства з трипільської культури, акцентуючи увагу на типології забудови за «колорадіальним принципом», на основі якого й досі розбудовуються міста. Особливою ознакою культури було виготовлення керамічних виробів із місцевої глини червоного, чорного, сірого та білого кольорів, часто оздоблених геометричним, рослинним чи звіриним орнаментом. Розмаїття візерунків, знаків-символів та елементів «космічної системи» відображає унікальність цієї давньої спадщини. Знаковим для української археології став 1993 рік, коли під егідою ЮНЕСКО та на державному рівні відзначалося 100-річчя відкриття пам'яток Вікентієм Хвойкою. Центральною подією того часу стала Міжнародна наукова конференція «Трипільська культура: її місце у стародавній історії Європи». У цьому напрямі розвивалися суспільно-гуманітарні розвідки, що наводили аргументи на користь автохтонності населення на цих територіях. Позиція щодо тяглості культурних традицій, закладена В. Хвойкою на рубежі XIX–XX століть, продовжує утверджуватися й у XXI столітті. Важливу роль у розробці цієї проблематики відіграв Всесвітній конгрес «Трипільська цивілізація», організований на базі НАН України та Національного художнього музею України. Наступними етапами наукового осмислення стали конференція «Трипільська культура в контексті антропологічних та етногенетичних досліджень», «Наукові читання пам'яті О. Круца», міжнародний вебінар «Early Urbanism in Prehistoric Europe», а також науково-практичний круглий стіл «Культурна спадщина України в умовах війни: проблеми збереження та популяризації трипільських пам'яток». Логічним продовженням міжнародної співпраці став Транскордонний форум «Культурний простір Кукутень-Трипілля: спільна спадщина спільне майбутнє».

Послідовно здійснюються авторські розвідки, викладені в монографіях М. Степика та М. Козловця; вплив глобалізаційних викликів на ідентичність досліджено В. Кременем у співавторстві з В. Ткаченком; питання етнічності в міжнародній системі висвітлено О. Майбородою. Питання культурної політики висвітлено у статтях В. Мельник; роль історичних міфів проаналізовано В. Дяком спільно з Д. Борейчуком; проблеми історичної пам'яті досліджено О. Готрою. Політичні аспекти формування ідентичності висвітлено О. Кіндратець у співавторстві з Т. Сергієнко, а культурологічні виміри – у працях Ж. Денисюк. Комплексний підхід авторів дозволяє інтерпретувати українську ідентичність як фундамент національної стійкості та ключовий чинник сучасного державотворення. Підґрунтям для інституціоналізації цих наукових студій стала державна політика, закріплена положеннями Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (№ 2834–IX від 13 грудня 2022 року), який набрав чинності 1 січня 2023 року[1]. Цей нормативно-правовий акт визначає стратегічні напрями формування єдиної ідентичності як фундаменту української державності, закладає правову основу для усвідомлення належності української нації. Також акцентує, на консолідації суспільства навколо спільних цінностей, таких як державної мови, історичної пам'яті, територіальної цілісності, що базується на спільній території, культурі та прагненні жити у власній державі. Таке об'єднання, згуртування є критично важливим для зміцнення незалежності та стійкості України в сучасних умовах. Як зазначають, фахівці Вищої школи адвокатури[2], даний Закон, дозволив виокремити політику ідентичності в самостійний напрям, що виступає ключовим інструментом консолідації українського народу та утвердження фундаментальних цінностей, а саме демократії, верховенства права, національної єдності. Спрямований на подолання соціокультурних, мовних, регіональних суперечностей у контексті реалізації європейського та євроатлантичного курсу України, гарантуючи при цьому неухильне дотримання конституційних прав і свобод громадян. Вагомий внесок у розуміння цих процесів робить кандидат філософських наук В. Кириленко у статті «Законодавчі основи державної політики формування української національної ідентичності…», де представлено ґрунтовну деконструкцію законодавчих новацій та акцентовано увагу на практичних механізмах формування єдиної громадянської ідентичності, що дозволяє глибше осягнути стратегічні перспективи розвитку українського суспільства[3].

[1] Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20 (дата звернення: 25.02.2026).

[2] Утвердження національної та громадянської ідентичності як окрема складова державної політики: набув чинності Закон. Вища школа адвокатури НААУ. URL: www.hsa.org.ua (дата звернення: 21.03.2024).

[3] Кириленко В. Законодавчі основи державної політики формування української національної ідентичності в умовах правового режиму воєнного стану. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2024. Випуск 3(63), С. 71–79.

1. Трансформація української національної ідентичності в сучасному науковому дискурсі

Питаннями української ідентичності займалася ціла плеяда вітчизняних науковців, зокрема сучасні монографії, доктора філософських наук, професора, заслужений діяч науки і техніки України М. Степико, а саме «Буття етнонаціональних спільнот»[4], «Українська ідентичність: феномен і засади формування»[5] та «Українська ідентичність у глобалізованому світі»[6], зокрема автор зосереджує увагу на формуванні загальноукраїнської ідентичності, що є визначальним чинником держави та становлення власної соціокультурної та цивілізаційної країни, з її множинними культурно-цивілізаційними, геополітичними впливами та визначеним наявним амбівалентним станом ідентичності, що характеризує національний консенсус стабільної та демократичної спільноти[7]. Водночас, доктор філософських наук, професор М. Козловець у роботі «Феномен національної ідентичності…»[8] визначає поняття «ідентичність» та «ідентифікація», досліджує структуру, форми, механізми конструювання ідентичності та впливи глобалізації, які впливають на національну та цивілізаційну самоідентифікацію, осмислюючи координати, місце, роль та позицію України у європейській спільноті, світового співтовариства. Поряд із цим, науковець, вказує на проблеми національної ідентичності у зв'язку розвитком державного будівництва, зокрема його зв'язок взаємозв'язок між ідентичністю та культурою, ідентичністю та освітою, ідентичністю та історичною пам'яттю, ідентичністю та ідеологією, тобто країна має свій «цивілізаційний суб'єкт» або «цивілізаційне обличчя» та самовизначення[9]. У докторській дисертації «Національна ідентичність у контексті глобалізації: соціально-філософський аналіз»[10] автор провів комплексний науковий аналіз поняття «національної ідентичності», обґрунтував його зміст та висунув структурно-функціональну роль у процесах націєтворення. Подальший розвиток цих думок, ідей представлено у статті «Національна ідентичність…»[11], де «національну ідентичність» автор визначає через наявні таких факторів, а саме спільна територія, економічний, політико-правовий простір, мова, культура, релігія, спільні міфи та історична пам'ять. Доповнюють окреслену тему та акцентують вплив глобалізаційних

[4] Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). Київ: Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 1998. 252 с.

[5] Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ : НІСД, 2011. 334 с.

[6] Степико М. Українська ідентичність у глобалізованому світі: монографія. Харків : Майдан, 2020. 258 с.

[7] Там само. С. 331.

[8] Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

[9] Там само. С. 12.

[10] Козловець М. Національна ідентичність у контексті глобалізації: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2010. 36 с.

[11] Козловець М. Національна ідентичність як соціокультурний феномен. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2011. Вип. 60. С. 3–11.

процесів, розвідка «Україна: ідентичність у добу глобалізації…»[12] В. Кременя, доктора філософських наук, професора, академіка НАН України у співавторстві з В. Ткаченком, доктором історичних наук, професором, членом-кореспондентом НАПНУ, де Україна розглядається з позиції двох досліджень, а саме через унікальну ідентичність та процеси глобалізації, тобто через економічну, політичну, культурну, релігійну інтеграцію, що залучає до обговорення різні галузі наукових розвідок, а саме філософію, психологію, геополітику, історію та інші дисципліни, так званого на їх думку, «метадисциплінарного підходу», тобто сукупності всіх наукових розвідок з різних галузей наук. Зокрема, у четвертому розділі «Ідентичність: приреченість на корпоративізм?»[13], розглядається поняття «ідентичності» як вибір певного ступеня безпеки, коли індивід ототожнює себе, асоціює себе з якоюсь соціальною чи етнічною групою та вибирає стратегію своєї життєвої поведінки. Нація ж визначається, за авторами, як спільнота людей, об'єднаних спільним походженням, що функціонує у двох вимірах, де перший – громадянсько-територіальний, другий – етногенеалогічний. Етимологія понять таких як «пам'ять», або «національна пам'ять» зводиться до спільного минулого, або такого вислову як «доля», тобто наперед визначений перебіг подій групи чи її ядра, де відбувається насиченість мовних та культурних зв'язків, що забезпечує рівень соціальної комунікації та рівність всіх членів групи, організованих у громадянське суспільство[14]. Питанням етнічності ґрунтовно виокремлено у праці «Етнічність у міжнародній системі»[15] О. Майбороди, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, де слово «етнічність», розглядається через призму давньогрецького слова «етнос», що застосовувалося та використовувалося для позначення «інакших», не схожих за собою людей, соціумів, а також застосовувалося як похідне від нього «ethnicos» латинізований прикметник, що означав поняття «етнічний», тобто той, що вирізняється за культурними та регіональними ознаками[16]. У широкому розумінні цього слова, то воно виступає як суміш суспільних цінностей, вірувань, норм, смаків, самосвідомості, усвідомлення в групі, спільної групової пам'яті та лояльності, певних структурних взаємовідносин всередині групи.

Висвітлення проблеми продовжуються у публікаціях «Становлення і розвиток культурної політики в умовах глобалізації» В. Мельник[17], кандидатки філософських наук, доцентки, трактується поняття «етнонаціональна культурна ідентичність», як сукупність специфічних рис, що виділяють певна група людей та базуються на таких групових рисах, як спільність походження, мови, культури, релігії, історичної пам'яті, історичної долі у суспільстві, що займає на її думку,

[12] Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження). Київ: Т-во «Знання» України, 2013. 471 с.

[13] Там само. С. 176.

[14] Там само. С. 266.

[15] Майборода О. Етнічність у міжнародній системі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2015. 408 с.

[16] Там само. С. 7.

[17] Мельник В. Становлення і розвиток культурної політики в умовах глобалізації. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії.* 2014. Вип. 58. С. 148–156.

більш високе місце, інші показники – низьке. Питання політичних знань, цінностей та моделей поведінки перебувають у фокусі досліджень політичної культури. Наприклад, доктор педагогічних наук, професор В. Дяк у співавторстві Д. Борейчуком, доктором філософії (PhD) у своїй розвідці[18], зазначають, що в науці існує дві візії, перша доцентрова, тобто прагнення до створення тотальної уніфікованої наднаціональної світової спільноти з єдиним політичним центром, єдиною культурою тощо, а інша відцентрова, тобто прагнення регіонів зберегти власну специфіку й ідентичність та існувати окремо[19]. На важливості історичної пам'яті як засадничого складника ідентичності країни та народу фокусується кандидатка історичних наук О. Готра у статті «Історична пам'ять як чинник формування ідентичності», де висвітлюється, що історична пам'ять та свідомість формують культуру, що виступає потужним засобом національної само-ідентифікації. Також важливу роль відіграє аналіз минулого, що вимагає різних інтерпретацій та становить основу сучасної парадигми, з метою створення демократичного та толерантного суспільства. Авторка робить акцент на зазначені історичної пам'яті та правди, що досліджуються за історичними джерелами, привертаючи увагу на місії історії, (або її уроків), що мають надзвичайну рушійну силу у державотворчих процесах[20]. Дослідження історії та культурної пам'яті дозволяє краще розуміти сучасні події та їх зв'язок з минулим, зокрема підтвердження важливості становлення національної ідентичності наведено у статті «Національна ідентичність як умова збереження та зміцнення державного суверенітету» О. Кіндратець, докторки політичних наук, професорки, що у співавторстві з Т. Сергієнко, кандидаткою політичних наук, доценткою, де вони зазначають, що формування національної ідентичності є однією з умов збереження, зміцнення державного суверенітету, що в основі державної політики формування національної ідентичності має бути покладена ідея незалежності, суверенітету та територіальної цілісності Української держави, оскільки її втрата призводить до руйнування системи цінностей[21]. Про українську культурну ідентичність, розглядає у статті «Українська культурна ідентичність як основа національної стійкості та культурної політики», докторка культурології, доцента Ж. Денисюк наголошуючи, що у збереженні її відіграє важливу роль культурна політика, яка сприяє захисту української мови, національної пам'яті, мистецтва й інформаційного простору. Також за її твердженням, це є фундаментом для майбутнього розвитку країни та має вагомий культурологічний вимір, оскільки саме культура визначає, як суспільство адаптується до змін, реагує на виклики та ретранслює власну ідентичність наступним поколінням[22]. Отже, представлений даний масив наукових праць формує цілісну теоретико-

[18] Дияк В, Борейчук Д. Вплив історичних міфів на становлення української ідентичності. *Грані.* 2025. Випуск 28. С. 48–55.

[19] Там само. С. 49.

[20] Готра О. Історична пам'ять як чинник формування ідентичності. *Інтермарум: історія, політика, культура.* 2015. Вип. 2. С. 151.

[21] Кіндратець О., Сергієнко Т. Національна ідентичність як умова збереження та зміцнення державного суверенітету. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2022. Вип. 35–36. С. 85.

[22] Денисюк Ж. Українська культурна ідентичність як основа національної стійкості та культурної політики. *Культурологічний альманах*. 2025. Вип. 1 (13) С. 309–315.

методологічну базу для розуміння української ідентичності, визначає соціо-культурний конструктор як багатогранного феномена, від фундаментальних філософських засад буття етнонаціональних спільнот та впливів процесу глобалізації до прикладних аспектів культурної політики, історичної пам'яті. Всі ці та інші складові та чинники допомагають у збереженні народів, націй, країн, держав, в тому числі української.

Поряд із академічними дослідженнями, вагомий внесок у популяризацію теми роблять сучасні цифрові майданчики. Питання формування національної та громадянської ідентичності сьогодні активно артикулюються у вітчизняному сегменті відеоплатформи YouTube та в соціальних мережах. У межах проєкту «Ukraïner» на каналі «UAMES про Україну та Близький Схід», у розмові «Українська ідентичність: різниця між народом та нацією»[23], доктор історичних наук, професор Я. Грицак, аналізує ідентичність крізь призму локальних контекстів, розкриває фундаментальні відмінності між природним станом народу та штучним конструктом нації, розглядає відмінність між етносом, тобто природною спільнотою та нацією, що штучно утворена, розкриваючи складну природу української ідентичності та інші аспекти цієї проблематики. Вагомий внесок у популяризацію теми робить YouTube-канал «Культурний Проєкт» у розмові «Чому важливо говорити про ідентичність…»[24] у лекції, докторки філософських наук Н. Кривди, висвітлюються ключові аспекти, щодо ціннісної характеристики українського суспільства, ідентичності та функцій еліти та ін. Продовжують роботу в цьому напрямі канал «Іслам в Україні» у розмові «Національна ідентичність»[25] з кандидатом історичних наук, І. Козловським, акцентує увагу глядачів на ключові поняття «етнос», «нація», «національна ідентичність», процес формування зрілої національної ідентичності та ін. Доповнює цей дискурс YouTube-канал «Кабінету експертів», у діалозі про «Українська ідентичність: критерії та ключові фактори через призму культури, історії та ментальності»[26] з доктором історичних наук, В. Гудзем, обговорюються та аналізуються критерії «національної ідентичність», культурно-інформаційний простір та інші важливі питання сьогодення. Усі ці відео на платформа «YouTube» привертає увагу до важливих проблем становлення української нації, сприяють поширенню інформації про етнос, народність, націю, ідентичність, виступаючи каталізатором для обговорення суспільних викликів, розповсюджують правові демократичні основи, зміцнюють рівень обізнаності українського суспільства.

---

[23] Грицак Я. Українська ідентичність: лекція. *Відкритий Університет Майдану (ВУМ).* YouTube. 2016. URL: https://www.youtube.com/watch?v=D-vL0jW9fO4 (дата звернення: 14.03.2026).

[24] Чому важливо говорити про ідентичність під час війни?: розмова з Н. Кривдою. *Культурний Проект*. YouTube. 2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=XW-lB_tXJvU (дата звернення: 6.03.2026).

[25] Національна ідентичність: розмова з І. Козловським. *Іслам в Україні*. YouTube. 2017. URL: https://www.youtube.com/watch?v=kY6V6xH77G0 (дата звернення: 20.03.2026).

[26] Українська ідентичність: критерії та ключові фактори через призму культури, історії та ментальності: діалог з В. Гудзем. *Кабінет експертів.* YouTube. 2023. URL: https://www.youtube.com/watch?v=R9_mS9fUqN8 (дата звернення: 18.03.2026).

2. Трипільська культура в системі формування української ідентичності

Передумовою сучасного наукового діалогу щодо витоків українства став значний доробок публікацій європейської історіографії суспільно-гуманітарних розвідок XX–XXI століть. Серед них В. Хвойка, Д. Дорошенко, В. Баженко, Н. Бурдо, М. Відейко, В. Чабанюк, Г. Лозко, Т. Радієвська, І. Черняков та Н. Абашина та інших, що забезпечили аналіз результатів антропологічних досліджень послідовності культурно-історичної тяглості та їх значення у становленні витоків. Їхні дослідження спрямовані на аналіз трансформації ідентичності в історичній динаміці: від стародавніх автохтонних племен, що становили корінне населення краю, до складних міграційних процесів та етнічних взаємодій різних епох. Останні освоювали нові території, зокрема під час Великого переселення народів III–VII ст. та масштабної міграції германських, слов'янських, сарматських, гунських племен у Європі, Азії та Африці, частина яких розселялася на теренах сучасної України. Міграційна концепція (або ранньосередньовічна) етногенезу українців стверджує, що український етнос сформувався внаслідок розселення слов'янських племен (антів та склавинів) у III–VI ст. н. е. на територіях між Дніпром та Дністром під час Великого переселення народів, заклавши основу для формування українського народу. Навколо питання освоєння цих значних територій розгортається широка наукова дискусія, що базується, зокрема, на результатах археологічних розкопок В. Хвойки. Початком його польових досліджень у 1893 року стала палеолітична стоянка в Києві на вулиці Кирилівській, 81 (за деякими дослідниками Києво-кирилівська, адреса Кирилівська, 59), матеріали якої увійшли до підручників з історії та археології. Він активну участь брав у роботі археологічних з'їздів, зокрема, його експозиція знахідок на XI Археологічному з'їзді в Києві (1899 р.) отримала високу оцінку наукової спільноти та матеріали були опубліковані під назвою «Кам'яний вік Середнього Подніпров'я» (мовою оригіналу: «Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья»)[27], що фактично легітимізувало відкриття нової палеолітичної доби на теренах України. На переконання старшої наукової співробітниці Національного музею історії України Т. Радієвської, то на площі дев'яти тисяч квадратних метрів, на глибині приблизно двадцяти двох метрів, було розкопано велику кількість кісток мамонтів (рештки приблизно сімдесяти тварин), гравійований бивень та предмети матеріальної культури, а саме знаряддя праці (скребачки, різці) та інше[28]. Продовженням роботи В. Хвойки також стали розкопки трипільських поселень у 1896 року на Київщині (околиці містечка Трипілля, поблизу сіл Верем'я, Щербанівка, Жуківці, Халеп'я), відомості та дані з цих досліджень були опубліковані в 1904 року під назвою «Розкопки 1901 р. в області

[27] Хвойка В. Каменный век среднего Приднепровья. *Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899* / под. ред. графини Уваровой и С. Слуцкого. Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. С. 736–812.

[28] Радієвська Т. Внесок В. Хвойки у становлення вітчизняного палеолітознавства. *В. Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження): темат. зб. наук. пр.* Київ: ТОВ «ІІІ, Лтд», 2000. С. 27.

трипільської культури»[29], де здійснено світове відкриття пам'яток трипільської культури. Цим відкриттям визначив її самобутні особливості, визначивши її місце існування, здійснивши класифікацію пам'яток та встановив час її існування, заклавши в основу своєї концепції принцип автохтонізму. Також представив знахідки та презентував цілісну концепцію культури мальованої кераміки Трипілля як про масштабне історичне явище, археологічної культури доби мідно-кам'яного віку та початку бронзового віку, що датується (приблизно 5400–2750 до н. е). Як зазначають кандидат історичних наук І. Черняков у співавторстві з кандидаткою історичних наук Н. Абашиної, то з їх цитати В. Хвойка залишив доробок близько двадцяти восьми друкованих праць, що заклав археологічний початок створення джерельної бази для археології та вивчення давньої історії та репрезентував трипільську культуру з доісторичних часів, утвердивши, що дане населення проживало на цих територіях, яке пізніше стало основою для формування майбутньої «південно-східної гілки» слов'ян[30]. Характеристика середньодніпровських старожитносте від кам'яного віку до великокняжої доби міститься в монографії В. Хвойки «Стародавні мешканці Середнього Придніпров'я та їхня культура в доісторичні часи»[31]. Особливої уваги заслуговує те, що саме з ініціативи В. Хвойки у 1899 року було закладено підвалини Київського музею старожитностей та мистецтв (нині Національний музей історії України, вулиця Володимирська, 2). На думку авторів[32], вчений стояв біля витоків цієї інституції, а й залишався її незмінним осереддям, обіймаючи посаду хранителя фондів від перших днів заснування закладу аж до самого завершення свого життєвого шляху.

За цими дослідженнями основними заняттям трипільців було землеробство, використовували мотики, серпи землю обробляли плугами з рогів оленя, пізніше застосовували дерев'яне рало з тягловою силою волів. Запровадили систему чергування сільськогосподарських культур за для підвищення врожайності, тобто користувалися сучасним визначення «сівозміни» запровадивши таку систему землеробства продуктивного господарювання. На першому полі сіяли озиму, пшеницю, на другому яру пшеницю, а третє залишали під паром (випасали худобу), щорічно змінюючи порядок, кожного року чергувалися. Також вирощували ячмінь, пшеницю, бобові, горох, овес, просо та інші сільсько-господарські культури. Виготовляли мініатюрні глиняні моделі своїх осель, які часто ставали унікальним джерелом для реконструкції давньої архітектури, деякі з них зберігали деталізований внутрішній інтер'єр, що дозволяло більш детально аналізувати культурні особливості. Призначення цих моделей залишається дискусійним, могли слугувати як культові предмети, обереги або мали інше

[29] Хвойка В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры. С.-Петербург : Тип. И. Скороходова, 1904. 27 с.

[30] Черняков І., Абашина Н. Хвойка Вікентій Вячеславович. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=Khvojka_V (останній перегляд: 27.03.2026).

[31] Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доист орические времена (по раскопкам). Киев : Тип. «Т-во Е. Синькевич», 1913. 101 с.

[32] Хвойка Вікентій В'ячеславович. *Відомі археологи – дослідники пам'яток України: біограф. словник-довідник* / Укл. Г. Охріменко, С. Локайчук. Луцьк, 2014. С. 119–121.

обрядове значення. Особливу увагу привертає оздоблення будинків у вигляді рогів або стилізованих «ніг», що давало ніби вигляду живої істоти, можна припустити, що дім як живий організм, який перебуває під захистом тотемних звірів. Площа таких будинків становила від 60 до 300 м², двоповерхові споруди, де перший поверх використовувався для господарських потреб та зберігання речей, а другий слугував житловим простором. Високого рівня розвитку досягло гончарство, з глини виготовляли різноманітний посуд, кришки, друшляки, черпаки, можливо дитячі іграшки, підвіски, амулети та ін., оздоблювався здебільшого різноманітною орнаментацією, спіралеподібних мотивів, овалів, трикутників, місяцеподібних, зигзагоподібних візерунків. Як констатує Г. Лозко, докторка філософських наук, професорка, орнамент мав триярусну структуру, що відображала вертикальну модель світу, можливо була втіленням світової структури, що уособлював землю, повітря, небо, ця космогонічна система доповнювалася символами стихій корінням дерев, потоки дощу та небесних світил сонце, місяць, що оберталися навколо умовного центру всесвіту[33]. Особливе місце посідає антропоморфна пластика, велика кількість жіночих статуеток культово-магічного характеру, що пов'язані були з культом родючості та уявленнями про Велику Матір, що виглядала як постать зрілої жінки в позі «рожаниці» із закладеними на животі руками, символіку родючості підкреслює знак ромба з чотирма крапками, що означало засіяне поле. У Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура» (с. Легедзине)[34] є експонат антропоморфної фігурки жінки, всередині якої під час дослідження, було виявлено дев'ять керамічних кульок в ділянці живота статуетки, дає підстави для існування своєрідного «календаря дітонародження», як зазначає директор заповідника В. Чабанюк у розмові з А. Галімовим, ця знахідка дає підстави припускати, що кількість кульок, позначає кількість місяців вагітності, це свідчить про глибоке розуміння фізіологічних процесів та прагнення тогочасної людини структурувати час і сакралізувати процес появи нового життя[35]. Ця знахідка підкреслює роль жінки-матері як центральної фігури в космогонії трипільського суспільства. Велика кількість фігурок бика та відповідна символіка дають підстави дослідникам припускати існування культу Тільця або епохи. Окрім жіночих божеств та бика, трипільці вшановували сонце та змій, що свідчить про складну систему язичницьких вірувань, де значну роль відігравав можливо матріархальний устрій. Представники цієї культури одними з перших на українських землях почали виготовляти мідні вироби, опанували техніку свердління, зокрема за допомогою ручних дрилів. Як констатує Д. Дорошенко у трипільців існував культ предків (небіжчиків) і форми похорону зі скорченими кістяками, у вигляді ембріону часто посипалися червоною охрою на ознаку жалоби, клали в поховання посуд, кам'яне знаряддя. Основною ланкою суспільства була сім'я, кілька таких сімей об'єднувалися в рід. Існують

[33] Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. Київ : Артек, 2004. С. 112.

[34] Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (с. Легедзине). URL: http://tripillya.com/ (дата звернення: 24.03.2026).

[35] Галімов А. Чому весь світ у шоці від цієї культури? *Реальна історія*. 2024. 20 верес. URL: https://www.youtube.com/watch?v=9xumhDRZabw (дата звернення: 02.04.2026).

припущення, щодо проведення складних обрядів, зокрема ритуалів, подібних до вінчання, що символізували об'єднання родів та зміцнення соціальних зв'язків усередині громади[36]. Завдяки залишкам обгорілих шматків полотна, можна реконструювати одяг, нитки пряли з рослин чи вовни за допомогою дерев'яного веретина з глиняними пряслицями. Г. Лозко припускає, що ромбовидні узори, символіка родючості та інші символи пізніше трансформувалися в традиційний одяг українців, у символи вишитих сорочок, вишиванок[37]. Трипільська культура мала виняткове значення у формуванні багатьох етнічних рис українського народу. На думку, кандидата історичних наук, доцента В. Баженка, ця культура не прийшла з інших країн, а зародилася на берегах річки Дніпра та розселилася на всіх українських землях[38]. Пам'ятки трипільської культури є загальновідомими, або масовими, тобто «фірмові» (знакові), до них відносять бінокулярні глиняні посудини, на вигляд спарений виріб без дна (спарені глиняні посудини), що сучасні дослідники, інтерпретують як ритуальний інвентар з антропоморфним та зооморфним малюнком з теракоти. Зокрема, подається декілька теорій використання даних «біноклів», перший для застосовування обрядового циклу «напування землі», тобто через ці посудини поливали землю на багатий врожай. Другий варіант, що це ніби ритуальні барабани на які натягували шкіру тварин та можливо використовувалися як музичний інструмент. Третій, слугує на кшталт бінокля (роль в астрономічних спостереженнях) для спостереження за місяцем[39]. Особливого розвитку набуло трипільське гончарство, де поєднується монохромний елементи «чорного» та поліхромного «червоного» орнаментованого посуду (за сучасним визначенням біхромний посуд) постає не лише як побутовий атрибут, а складна семіотична система. Теракотовий відтінок з'являється завдяки перетворенню гідратів оксиду заліза (природної вохри) на безводний оксид заліза під час випалу. Унікальна планувальна структура поселень, що базувалася на колорадіальному принципі розбудови житла, матеріальні залишки, дають змогу реконструювати ландшафт трипільських поселень. Саме через таку організацію життєвого простору та витончену естетику кераміки розкривається глибинна сакралізація буття, що свідчить про надзвичайно високий рівень розвитку духовної сфери цієї протоцивілізації. Наприклад, встановлено, що існували протоміста, що займали 4,5 км², мали радіальні вулиці, в'їзди, що позначені були спеціальними спорудами також мали ряди укріплень тощо. Саме комплекс цих поселень найдавніших хліборобів, а не окрема пам'ятка, дав назву «трипільська культура» (за В. Хвойкою) або «трипільська цивілізація» (чи «Трипілля–Кукутені» за сучасними дослідженнями М. Відейка та ін. у «розширеній» назві культури присутня ще назва румунського села Кукутень). Вагомий внесок у дослідження цієї доби зробив – М. Відейко, доктор історичних наук, доцент, археолог, культурний антрополог та одного із провідних фахівців із вивчення

[36] Дорошенко Д. І. Нарис історії України : у 2 т. Київ : Глобус, 1991. Т. 1 : (до половини XVII століття). С. 29.

[37] Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. Київ : Артек, 2004. С. 113.

[38] Баженко В. Історія України. Київ : Унія, 2004. С. 19.

[39] Ще раз про трипільські «біноклі». *Спадщина Предків.* URL: https://spadok.org.ua/trypilska-kultura/shche-raz-pro-trypilski-binokli (дата звернення: 27.03.2026).

епохи енеоліту (мідного віку) в Східній Європі. Він запропонував версію аргументованого називати Трипілля «цивілізацією», порівнюючи її за рівнем розвитку з тогочасним Межиріччям та Давнім Єгиптом. Науковий доробок налічує близько 750 досліджень, автор та співавтор понад 16 монографій, 120 науково-популярних праць та понад 30 окремих книг та ін., присвячених трипільській культурі, давній історії та археології України. У своїх працях, як-от «Трипільська цивілізація»[40], «Світ Трипілля: Давні хлібороби між Карпатами і Дніпром»[41], «Шляхами Трипільського світу», «Україна: від Трипілля до Антів»[42], «Протоміста трипільської культури: після 40 років досліджень»[43] автор концептуально обґрунтовує статус Трипілля як першої давньоземлеробської цивілізації на теренах України, її генезис, структуру та вплив на подальші етнокультурні процеси у Східній Європі, аналізує ключові пам'ятки, феномен міст-гігантів (протоміст), описує географію поселень та результати багаторічних археологічних розкопок, а також досліджує зв'язок між давніми культурами та ранніми слов'янами. Дослідник доводить, що в 19 областях України було зафіксовано станом на 2012 року близько 2300 поселень та поховальних пам'яток (кургани, ґрунтові могильники, тобто остеологічний матеріал), також засвідчують дану культуру, розкопки кухонного, столового посуду, що інкрустованого білою, червоною пастою, наявність антропоморфної, зооморфної пластики, моделі будівель, саней, стільців-тронів, сокир, прикрас, знарядь праці та зброї та ін. Спалення будівель (інсинерація), автор пов'язує на той час з існуванням традиції, оновлення, коли зношуються ґрунти громада має перейти на інше місце й переселятися[44]. Альтернативне трактування цього явища як сакрального акту захисту землі від негативу, то спалення трактується, як сакральна дія, щоб злі сили не нашкодили землі. Зокрема темою сакрального життя трипільців досліджується Н. Бурдо[45] аналізується зображення спіралей та меандровий орнамент (свастичний тип), що символізував безкінечність сущого та означає безперервність буття та циклічність. Також випалювання споруд виступало ефективним механізмом дезінфекції простору та знищенню патогенних бактерій, паразитів у густонаселених центрах.

Наукове значення трипільської культури підтверджується проведенням низки наукових конференцій, форумів, конгресів та круглих столів. Зокрема, ключовим серед них став перший Міжнародний конгрес «Трипільська цивілізація» (Київ, 2004 р.), присвячений 120-річчю відкриття культури, організованому на базі НАН України та Національного художнього музею України, взяли участь понад 70 науковців із 20 країн світу. За його результатами було видано «Енциклопедію трипільської цивілізації» у двох томах (трьох книгах, головний редактор

[40] Відейко М. Трипільська цивілізація. Київ : Академперіодика, 2008. 158 с.

[41] Відейко М. Світ Трипілля: Давні хлібороби між Карпатами і Дніпром. Київ : Мистецтво, 2014. 312 с.

[42] Відейко М. Шляхами Трипільського світу. Київ : Наш час, 2008. 296 с. Відейко М. Україна: від Трипілля до Антів. Київ : Дакор, 2008. 280 с.

[43] Videiko M. Trypillia Culture Proto-Cities: After 40 Years of Investigations. Kyiv : National University of «Kyiv-Mohyla Academy», 2012. 60 p.

[44] Відейко М. Трипільська культура. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Trypilska_kra (останній перегляд: 20.03.2026).

[45] Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації. Київ, 2005. 305 с.

М. Відейко). Це двотомне видання є результатом багаторічної праці провідних українських та закордонних науковців, які об'єднали зусилля для систематизації знань. Перший том, поділений на дві частини, містить наукові статті, присвячені історії дослідження, ідеології, побуту та періодизації пам'яток трипільців[46,47]. Другий том містить альбомну частину з великою кількістю ілюстрацій, фотографій знахідок, каталогом артефактів зі збірок Національного музею історії України, Львівського історичного музею, Одеського археологічного музею НАН України, фондів Інституту археології НАН України, Київського обласного археологічного музею та колекції «ПЛАТАР» та ін[48]. Це вперше в історії світової археології фундаментальне академічне видання, що комплексно висвітлює феномен трипільської культури (IV–III тис. до н. е.) як одного з найяскравіших проявів давньоземлеробських цивілізацій Старої Європи. До основних осередків вивчення, дослідження та популяризації трипільської спадщини в Україні, також належать: Державний заповідник «Трипільська культура» (Черкаська обл., Звенигородський р-н, між селами Легедзине та Тальянки)[49], Київський обласний археологічний музей (Київська обл., Обухівський р-н, с. Трипілля)[50], Музей Вікентія Хвойки (Київська обл., Обухівський р-н, с. Халеп'я)[51], унікальний підземний музей у печері Вертеба (Тернопільська обл., Чортківський р-н, с. Більче-Золоте)[52], а також тематичні експозиції в Національному музеї історії України (м. Київ)[53] та заповіднику «Переяслав» (Київська обл., м. Переяслав)[54], діяльність цих установ формує фундаментальну джерельну базу, що дозволяє детально реконструювати систему господарювання, повсякденний побут та соціокультурні особливості трипільців та інші аспекти життя. До провідних закордонних наукових центрів: музей енеолітичного мистецтва Кукутень (Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni), м. П'ятра-Нямц, Румунія[55], Національний музей історії Румунії (Muzeul Național de Istorie a României), м. Бухарест, Румунія[56], Музей археологічної пам'ятки Кукутень (Muzeul de Sit Arheologic Cucuteni), повіт

[46] Енциклопедія трипільської цивілізації : у 2 т. / голов. ред. М. Відейко; Нац. акад. наук України, Ін-т археології [та ін.]. Київ: [б. в.], 2004. Т. 1, кн. 1. 704 с.

[47] Там само. Т. 1, кн. 2. 320 с.

[48] Т. 2: Альбом-каталог. 651 с.

[49] Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (с. Легедзине). URL: http://tripillya.com/ (дата звернення: 24.03.2026).

[50] Київський обласний археологічний музей (с. Трипілля). URL: http://koam.com.ua/ (дата звернення: 24.03.2026).

[51] Музей Вікентія Хвойки у с. Халеп'я. Київський обласний археологічний музей. URL: http://koam.com.ua/pro-muzej/filiyi/muzej-v-hvojki/ (дата звернення: 27.03.2026).

[52] Печера Вертеба – музей трипільської культури (с. Більче-Золоте). Борщівський обласний краєзнавчий музей. URL: http://www.borshchiv-museum.org.ua.(дата звернення: 24.03.2026).

[53] Національний музей історії України (м. Київ). URL: https://nmiu.org. (дата звернення: 24.03.2026).

[54] Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». URL: https://niez.com.ua. (дата звернення: 24.03.2026).

[55] Музей енеолітичного мистецтва Кукутень (Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni), м. П'ятра-Нямц, Румунія. URL: http://maecpn.muzeu-neamt.ro (дата звернення: 24.03.2026).

[56] Національний музей історії Румунії (м. Бухарест). URL: https://www.mnir.ro. (дата звернення: 24.03.2026).

Ясси, Румунія[57], а також Національний музей історії Молдови (Muzeul Național de Istorie a Moldovei), м. Кишинів, Республіка Молдова[58], де можливо побачити залишки курганів, археологічні шари в їхньому природному стані, кукутенську кераміку, величезний фонд артефактів, унікальні знахідки «триноклі», тобто потрійні посудини, моделі будинків та інші автентичні предмети даної культури, що разом формують цілісну джерельну базу для дослідження давньоземлеробських цивілізацій Старої Європи. Водночас усі країни, а саме Україна, Румунія та Молдова, у яких представлена ця культура (цивілізація), підписали меморандум про підготовку спільної номінації культурної спадщини «Прекукутень–Аріушд–Кукутень–Трипілля» до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО[59]. Станом на 2026 р. актуальність теми зросла завдяки формуванню європейського культурного маршруту та вивченню цих центрів у зв'язку з реалізацією Меморандуму, що був підписаний в Національному музеї історії Молдови в межах Днів європейської спадщини для обґрунтування номінації «Прекукутень–Аріушд–Кукутень–Трипілля», транскордонного об'єкта «Pre-Cucuteni–Ariușd–Cucuteni–Trypillia Cultural Landscape»[60]. Водночас, Міністри культури Молдови, Румунії та України відзначили, що ініціатива зміцнює спільні європейські цінності, взаємну повагу та історичні зв'язки між країнами, виражає мирний характер цивілізації та важливість збереження спадщини. Також наголосили, що ініціатива стане новим успіхом для всіх трьох держав, символізує спільність європейської ідентичності та забезпечує унікальне розуміння раннього урбанізму, духовного та матеріального життя предків. Проєкт спрямований на збереження і популяризацію історичної спадщини на території всіх трьох країн та її популяризацію світовим співтовариством. Розробка транснаціонального досьє для ЮНЕСКО інтегрує зазначені українські та закордонні установи у спільний європейський науковий простір[61]. Оскільки, ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) стратегічно орієнтована організація сприяє на розширенню міжнародного співробітництва наукових, освітніх і культурних інституцій. Відповідно до Списку всесвітньої спадщини входить станом на березень 2026 року в Україні під охороною ЮНЕСКО

[57] Музей археологічної пам'ятки Кукутень (Muzeul de Sit Arheologic Cucuteni), повіт Ясси. URL: https://muzeul-moldova.ro/muzeul-de-sit-arheologic-cucuteni. (дата звернення: 24.03.2026).

[58] Національний музей історії Молдови (м. Кишинів). URL: https://www.nationalmuseum.md. (дата звернення: 24.03.2026).

[59] Україна, Румунія і Молдова спільно подаватимуть археологічну культуру Прекукутень-Трипілля до Списку ЮНЕСКО. *Укрінформ.* 2024. 18 вересня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/4037851-ukraina-rumunia-i-moldova-spilno-podavatimut-arheologicnu-kulturu-prekukutentripilla-do-spisku-unesko.html (дата звернення: 22.03.2026).

[60] Pre-Cucuteni–Ariușd–Cucuteni–Trypillia Cultural Landscape. UNESCO World Heritage Convention: Tentative Lists. 2025. https://whc.unesco.org/en/tentativelists/7014 (date of access: 27.03.2026).

[61] Україна, Молдова та Румунія спільно просуватимуть включення трипільської культури до Списку ЮНЕСКО : офіц. вебсайт / Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. 2025. 18 верес. URL: https://hromadske.ua/istoriia/251615-ukrayina-moldova-ta-rumuniia-spilno-prosuvatymut-vkliuchennia-trypilskoyi-kultury-do-spysku-iunesko.

перебувають об'єкти в кількох категоріях як світова спадщина, а саме 8 об'єктів (7 культурних та 1 природний). Також Україна має 6 елементів, внесених до Списків нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО. Перспективи розширення української культурної присутності у світі станом на 2026 р. Уряд України запропонував внести до переліку Світової спадщини ЮНЕСКО 16 об'єктів. Більш детальну інформацію можна переглянути на сайті Постійного представництва України при ЮНЕСКО[62] та офіційному сайті ЮНЕСКО[63] та на сайті Верховної Ради України zakon.rada.gov.ua., де розміщено офіційний вебпортал парламенту України в розділах «Законодавство України» представлена база міжнародних документів, що ратифіковано в нашій країні та нормативно-правових актів, що регулюють охорону як матеріальної (Конвенція 1972 р.)[64], так і нематеріальної (Конвенція 2003 р.) культурної спадщини[65].

ВИСНОВКИ

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що процес консолідації ідентичності пройшов складний самобутній етап: від витоків стародавніх культур і цивілізацій (на прикладі комплексу трипільських поселень) до сучасного націотворення. Трипільська культура ж сьогодні постає не лише як фундаментальний археологічний об'єкт, а як потужний семіотичний ресурс, що відіграє ключову роль у формуванні сучасної української ідентичності. Подальший розвиток цього генетичного та культурного коду проходив через розквіт слов'янських спільнот, що зрештою сформувало підґрунтя сучасної нації. Саме ця багатошарова історична основа стала визначальним фактором у процесі становлення модерної української нації як цілісного суб'єкта культурно-історичного процесу. Також обґрунтовується припущення, згідно з якого фундамент українського етногенезу був закладений ще в часи трипільської культури, а його подальший розвиток відбувався через розквіт слов'янських спільнот. Саме ці історичні пласти стали підґрунтям для становлення сучасної української нації. Процес формування української ідентичності пройшов через різні етапи: від стародавніх – «трипільської цивілізації IV–III тис. до н. е.», до ранньослов'янських племінних союзів V–VIII ст. н. е.; від державного об'єднання Русь (або Україна-Русь за М. Грушевським, IX–XIII ст.) та Великого князівства Литовсько-Руського XIV–XVI ст. до доби Козаччини (або Війська Запорозького, XVI–XVIII ст.); від Національного відродження XIX ст. до Доби Державності –УЦР, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР С. Петлюри (1917–1921 рр.); через період Української РСР та Руху опору (1921–1991 рр.)

[62] Постійного представництва України при ЮНЕСКО. URL: https://unesco.mfa.gov.ua.spivrobitnictvo. (дата звернення: 11. 03. 2026).

[63] Ukraine. Properties inscribed on the World Heritage. UNESCO World Heritage Convention: official website. 2026. URL: https://whc.unesco.org/en/statesparties.ua. (date of access: 27.03.2026).

[64] Про ратифікацію Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини. Закон України від 04.10.1988 № 6673-XI. Законодавство України. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089 (дата звернення: 27.03.2026).

[65] Про ратифікацію Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини. Закон України від 06.03.2008 № 132-VI. Законодавство України. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69. (дата звернення: 27.03.2026).

до відновлення Незалежності 1991 р., Революції Гідності (2013–2014 рр.) та війни за незалежність і суверенітет, яка триває і нині. Такі складні обставини, через які пройшла і проходить нація та державність, ще раз утверджують феномен української ідентичності, на основі якої збереглися та поповнилися самобутні чинники українства: від статусу титульної нації до державних символів, мови, звичаєвого права, народно-побутової й обрядової культури (зокрема українського костюма, кухні, зачісок, музично-пісенного й кобзарського мистецтва та художньої культури взагалі). Представлений масив наукових праць формує цілісну теоретико-методологічну базу для розуміння української ідентичності як багатогранного феномена: від фундаментальних філософських засад буття етнонаціональних спільнот та впливу глобалізації до прикладних аспектів культурної політики, історичної пам'яті та ролі національної стійкості у збереженні державного суверенітету. Всі ці національні особливості продовжують мотивувати націю до постійного усвідомлення пам'яті нашої історії, культури і зобов'язують зберігати консолідацію тотожності в боротьбі за незалежність та свободу в нинішніх умовах. Формування української національної ідентичності доцільно розглядати як тривалу ретроспективу, де загальноєвропейські гуманістичні цінності органічно переплелися з антентичними духовними кодами нації.

АНОТАЦІЯ

Вибір теми обумовлений складними геополітичними обставинами історичного та сучасного розвитку України в умовах інкорпоративних відносин із сусідніми країнами, які протягом тисячоліть постійно розривали цілісність територіальних, соціально-культурних, демографічних, правових, фінансово-економічних та інших складових життя племен, народу й нації. Впродовж цього процесу людність заселених територій постійно об'єднувалася у групи, «культури», «союзи» та «державні об'єднання» на фундаменті освоєних територій. Прикладом є трипільська культура (за В. Хвойкою) або, за сучасними дослідженнями, трипільська цивілізація (М. Відейко та ін.), що традиційно характеризувалася спільними кордонами, мовою, обрядами, звичаями та загалом спільним способом щоденного землеробського і святкового життя. У ментальності зберігався головний код способу життя та мислення – землеробство, якому присвячено увесь цикл матеріальної культури (від сохи до плуга та культивування благодатної землі методом «сівозміни у три поля») і духовно-сакральна складова магічно-міфологічного забезпечення врожайності, оберегів добробуту й достатку у формі язичницьких божеств, а згодом християнських святих, зокрема в межах сімейно-родинних, звичаєвих та календарно-обрядових свят. Таку самобутню антропологічно-культурну особливість зберігали, плекали й передавали «з молоком матері» та колисковою; її соціалізували й трансформували з покоління в покоління, упродовж тривалого часу підтримуючи тотожність зі спільнотою. Історико-культурологічне обґрунтування терміна «ідентичність» підтверджує цей процес як спадкоємність накопичених загальноєвропейських, національних, духовних і матеріальних цінностей, що комплексно складають наукове пізнання результатів спільної людської діяльності.

Література

1. Pre-Cucuteni–Ariușd–Cucuteni–Trypillia Cultural Landscape. UNESCO World Heritage Convention: Tentative Lists. 2025. https://whc.unesco.org/en/tentativelists/7014 (date of access: 27.03.2026).
2. Національний музей історії України (м. Київ). URL: https://nmiu.org. (дата звернення: 24.03.2026).
3. Ukraine. Properties inscribed on the World Heritage. UNESCO World Heritage Convention: official website. 2026. URL: https://whc.unesco.org/en/statesparties.ua. (date of access: 27.03.2026).
4. Videiko M. Trypillia Culture Proto-Cities: After 40 Years of Investigations. Kyiv: National University of «Kyiv-Mohyla Academy», 2012. 60 p.
5. Баженко В. Історія України. Київ: Унія, 2004. 308 с.
6. Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації. Київ, 2005. 305 с.
7. Відейко М. Світ Трипілля: Давні хлібороби між Карпатами і Дніпром. Київ : Мистецтво, 2014. 312 с.
8. Відейко М. Трипільська культура. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Trypilska_kra (останній перегляд: 20.03.2026).
9. Відейко М. Трипільська цивілізація. Київ: Академперіодика, 2008. 158 с.
10. Відейко М. Україна: від Трипілля до Антів. Київ: Дакор, 2008. 280 с.
11. Відейко М. Шляхами Трипільського світу. Київ: Наш час, 2008. 296 с.
12. Галімов А. Чому весь світ у шоці від цієї культури? *Реальна історія.* 2024. 20 верес. URL: https://www.youtube.com/watch?v=9xumhDRZabw (дата звернення: 02.04.2026).
13. Готра О. Історична пам'ять як чинник формування ідентичності. *Інтермарум: історія, політика, культура.* 2015. Вип. 2. С. 143–155.
14. Грицак Я. Українська ідентичність: лекція. *Відкритий Університет Майдану (ВУМ).* YouTube. 2016. URL: https://www.youtube.com/watch?v=D-vL0jW9fO4 (дата звернення: 14.03.2026).
15. Денисюк Ж. Українська культурна ідентичність як основа національної стійкості та культурної політики. *Культурологічний альманах*. 2025. Вип. 1 (13). С. 309–315.
16. Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (с. Легедзине). URL: http://tripillya.com/ (дата звернення: 24.03.2026).
17. Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (с. Легедзине). URL: http://tripillya.com/ (дата звернення: 24.03.2026).
18. Дияк В, Борейчук Д. Вплив історичних міфів на становлення української ідентичності. *Грані.* 2025. Випуск 28. С. 48–55.
19. Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2 т. Київ : Глобус, 1991. Т. 1 : (до половини XVII століття). 228 с.
20. Енциклопедія трипільської цивілізації: у 2 т. / голов. ред. М. Відейко; Нац. акад. наук України, Ін-т археології [та ін.]. Київ: [б. в.], 2004. Т. 1, кн. 1. 704 с.
21. Енциклопедія трипільської цивілізації: у 2 т. / голов. ред. М. Відейко; Нац. акад. наук України, Ін-т археології [та ін.]. Київ: [б. в.], 2004. Т. 1, кн. 2. 320 с.

22. Енциклопедія трипільської цивілізації: у 2 т. / голов. ред. М. Відейко; Нац. акад. наук України, Ін-т археології [та ін.]. Київ: [б. в.], 2004. Т. 2: Альбом-каталог. 651 с.

23. Київський обласний археологічний музей (с. Трипілля). URL: http://koam.com.ua/ (дата звернення: 24.03.2026).

24. Кириленко В. Законодавчі основи державної політики формування української національної ідентичності в умовах правового режиму воєнного стану. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2024. Випуск 3(63), С. 71–79.

25. Кіндратець О., Сергієнко Т. Національна ідентичність як умова збереження та зміцнення державного суверенітету. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2022. Вип. 35–36. С. 78–89.

26. Козловець М. Національна ідентичність у контексті глобалізації: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2010. 36 с.

27. Козловець М. Національна ідентичність як соціокультурний феномен. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка.* 2011. Вип. 60. С. 3–11.

28. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

29. Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження). Київ: Т-во «Знання» України, 2013. 471 с.

30. Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. Київ: Артек, 2004. 302 с.

31. Майборода О. Етнічність у міжнародній системі. Київ : ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2015. 408 с.

32. Мельник В. Становлення і розвиток культурної політики в умовах глобалізації. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. Вип. 58. С. 148–156.

33. Музей археологічної пам'ятки Кукутень (Muzeul de Sit Arheologic Cucuteni), повіт Ясси. URL: https://muzeul-moldova.ro/muzeul-de-sit-arheologic-cucuteni. (дата звернення: 24.03.2026).

34. Музей Вікентія Хвойки у с. Халеп'я. Київський обласний археологічний музей. URL: http://koam.com.ua/pro-muzej/filiyi/muzej-v-hvojki/ (дата звернення: 27.03.2026).

35. Музей енеолітичного мистецтва Кукутень (Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni), м. П'ятра-Нямц, Румунія. URL: http://maecpn.muzeu-neamt.ro (дата звернення: 24.03.2026).

36. Національна ідентичність: розмова з І. Козловським. *Іслам в Україні.* YouTube. 2017. URL: https://www.youtube.com/watch?v=kY6V6xH77G0 (дата звернення: 20.03.2026).

37. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». URL: https://niez.com.ua.(дата звернення: 24.03.2026).

38. Національний музей історії Молдови (м. Кишинів). URL: https://www.nationalmuseum.md. (дата звернення: 24.03.2026).

39. Національний музей історії Румунії (м. Бухарест). URL: https://www.mnir.ro. (дата звернення: 24.03.2026).

40. Печера Вертеба – музей трипільської культури (с. Більче-Золоте). Борщівський обласний краєзнавчий музей. URL: http://www.borshchiv-museum.org.ua.(дата звернення: 24.03.2026).

41. Постійного представництва України при ЮНЕСКО. URL: https://unesco.mfa.gov.ua. spivrobitnictvo. (дата звернення: 11. 03. 2026).

42. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20 (дата звернення: 25.02.2026).

43. Про ратифікацію Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини. Закон України від 04.10.1988 № 6673-XI. Законодавство України. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089 (дата звернення: 27.03.2026).

44. Про ратифікацію Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини. Закон України від 06.03.2008 № 132-VI. Законодавство України. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69. (дата звернення: 27.03.2026).

45. Радієвська Т. Внесок В. Хвойки у становлення вітчизняного палеолітознавства. *В. Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження)* : темат. зб. наук. пр. Київ: ТОВ «ІІІ, Лтд», 2000. С. 26–31.

46. Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). Київ : Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 1998. 252 с.

47. Степико М. Українська ідентичність у глобалізованому світі: монографія. Харків : Майдан, 2020. 258 с.

48. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ : НІСД, 2011. 334 с.

49. Україна, Молдова та Румунія спільно просуватимуть включення трипільської культури до Списку ЮНЕСКО : офіц. вебсайт / Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. 2025. 18 верес. URL: https://hromadske.ua/istoriia/251615-ukrayina-moldova-ta-rumuniia-spilno-prosuvatymut-vkliuchennia-trypilskoyi-kultury-do-spysku-iunesko.

50. Україна, Румунія і Молдова спільно подаватимуть археологічну культуру Прекукутень-Трипілля до Списку ЮНЕСКО. Укрінформ. 2024. 18 вересня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/4037851-ukraina-rumunia-i-moldova-spilno-podavatimut-arheologicnu-kulturu-prekukutentripilla-do-spisku-unesko.html (дата звернення: 22.03.2026).

51. Утвердження національної та громадянської ідентичності як окрема складова державної політики: набув чинності Закон. Вища школа адвокатури НААУ. URL: www.hsa.org.ua (дата звернення: 21.03.2024).

52. Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). Киев: Тип. «Т-во Е. Синькевич», 1913. 101 с.

53. Хвойка В. Каменный век среднего Приднепровья. Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 / под. ред. графини Уваровой и С. Слуцкого. Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. С. 736–812.

54. Хвойка В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры. С. Петербург: Тип. И. Скороходова, 1904. 27 с.

55. Хвойка Вікентій В'ячеславович. *Відомі археологи – дослідники пам'яток України: біограф. словник-довідник* / Укл. Г. Охріменко, С. Локайчук. Луцьк, 2014. С. 119–121.

56. Черняков І., Абашина Н. Хвойка Вікентій Вячеславович. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=Khvojka_V (останній перегляд: 27.03.2026).

57. Чому важливо говорити про ідентичність під час війни?: розмова з Н. Кривдою. *Культурний Проект.* YouTube. 2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=XW-lB_tXJvU (дата звернення: 6.03.2026).

58. Ще раз про трипільські «біноклі». Спадщина Предків. URL: https://spadok.org.ua/trypilska-kultura/shche-raz-pro-trypilski-binokli (дата звернення: 27.03.2026).

Information about the authors:
Balabushka Viktoria Anatolivna,
Postgraduate Student at the Department of Culturology,
Kyiv National University of Culture and Arts
36, Yevhena Konovaltsia St., Kyiv, 01601, Ukraine

Yaremchenko Valentyna Dmytrivna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Social Sciences and Humanities
Luhansk State Academy of Culture and Arts
9, Lavrska St., building 11, Kyiv, 01015, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-10

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ІГРАШКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Волік Н. М.

ВСТУП

Констатуючи динамічний перебіг соціокультурних трансформацій, що спостерігаються в соціокультурному просторі України кінця ХХ – початку ХХІ століття, маємо звернути свою науково-дослідницьку увагу на результат вказаного процесу. А саме – необхідність та незворотність переосмислення фундаментальних засад виховання сучасної генерації маленьких українців. В розрізі викликів сьогодення особливої актуальності набуває проблема формування позитивної національної ідентичності вже на етапі дошкільного дитинства, що як відомо, є синзитивним періодом для розвитку основних соціальних компетентностей дитини, а також формування її «Я-концепції», що закладає фундамент розвитку дошкільника як майбутнього громадянина вільної держави. Саме в дошкільному віці людина обирає свій шлях самоїдентичності та усвідомлення приналежності до певної спільноти.

Згідно з сучасними психолого-педагогічними дослідженнями, процес ідентифікації дитини з рідною культурою сьогодні відбувається під потужним тиском глобалізаційних процесів та цифрового контенту, що часто витісняє автентичні образи з дитячої субкультури. Це формує запит на створення та впровадження дієвих інструментів, які дозволяють оперативно та якісно моделювати виховний вплив через тактильну та ігрову взаємодію з предметами національного культурного коду.

Одним із найбільш ефективних, проте недостатньо задіяних засобів у сучасному освітньому просторі, залишається українська народна іграшка. Вона виступає не лише об’єктом гри, а й потужним ретранслятором досвіду поколінь, засобом емоційної саморегуляції та інструментом формування цілісного світогляду дитини. Метою нашого викладу є теоретичне обґрунтування та розробка аналітико-методичних засад використання народної іграшки як основного інструментарію залучення дитячої уваги до національної спадщини в процесі динамічного моделювання комунікаційних та ігрових взаємодій.

1. Передумови виникнення проблемного питання

Як ми вже згадували вище, глобальні процеси в соціокультурному просторі зазнали надзвичайно стрімких змін в останні десятиліття. Додамо до цього кризові реалії десятиліття, що минає, зокрема в економіко-політичній сфері та ті зміни, що відбулись в умовах життєздійснення кожного українця. Звісно, це спонукає нас до переадаптації (як суспільства в цілому, так і конкретної людини), що не може не призвести до змін на парадигмальному рівні розвитку сучасної

освіти, а саме: питаннях виховання, навчання та розвитку дітей дошкільного віку та формування у них засад позитивної національної ідентичності.

Сучасний етап розвитку дошкільної освіти характеризується посиленою увагою до національно-патріотичного виховання як стратегічного ресурсу безпеки та стійкості держави. Аналіз психолого-педагогічної літератури останніх п'яти років свідчить, що формування національної ідентичності дитини відбувається в умовах гострої дихотомії: між потужним сплеском патріотизму в суспільстві та агресивним впливом глобалізованого цифрового контенту.

Науковці зазначають, що сучасні дошкільнята демонструють високий рівень емоційної приналежності до України, проте їхні знання про конкретні культурні символи часто залишаються поверхневими.

Дослідження ігрової діяльності вказують на те, що сучасні діти швидше ідентифікують себе з героями іноземних медіа-франшиз, ніж із персонажами національного фольклору, що створює ризик розмивання етнокультурного коду.

Теоретичний огляд праць з етнопедагогіки підтверджує, що в освітньому процесі спостерігається надмірне захоплення наочними та екранними методами при недостатній залученості автентичних предметів (зокрема іграшок), які дитина може досліджувати фізично.

Незважаючи на значний виховний потенціал української народної іграшки, у практиці дошкільної освіти існує суперечність між потребою у формуванні цілісної національної ідентичності та браком дієвих інноваційних методик моделювання ігрових взаємодій, які б органічно поєднували автентичні артефакти з актуальними комунікаційними запитами сучасних дітей. Це зумовлює необхідність розробки інструментарію, який перетворить народну іграшку з «музейного експоната» на динамічний елемент сучасного ігрового простору дитини.

Перш ніж перейти до обґрунтування методичних засад, необхідно уточнити понятійне поле нашого дослідження. Фундаментальні засади розуміння ідентичності як психосоціальної цілісності особистості закладені у працях Е. Еріксона [11]. У нашому дослідженні ми спираємося на розуміння *ідентичності* як результату самоусвідомлення особистості (за Т. Титаренко), що забезпечує відчуття цілісності «Я». Тобто *ідентичність* – це складна психологічна структура, що відображає усвідомлення особистістю власної самототожності (відчуття «Я – це Я») та своєї належності до певних соціальних, етнічних чи культурних груп. У дошкільному віці ідентичність перебуває у стані активного формування через механізми уподібнення (ідентифікації) з оточенням [10, с. 74–76].

Особливого значення набуває формування саме *позитивної ідентичності.* Механізми групової самоідентифікації та емоційної прив'язаності до власної спільноти (нації) найбільш повно розкриті у теорії соціальної ідентичності Г. Тешфела [12], послідовником якого у вітчизняній науці є М. Боришевський. Ідентичність ним розглядається як стан цілісності особистості, за якого людина не лише усвідомлює свою належність до певної спільноти (наприклад, національної), а й відчуває *позитивне емоційне ставлення* до цієї приналежності, сприймає цінності цієї групи як власні та відчуває гордість за них [2, с. 160–180]. Це фундамент психологічної стійкості та впевненості у собі.

Тож, категорію *позитивної ідентичності* ми розглядаємо крізь призму цієї концепції, як стан емоційного прийняття національних цінностей, що стає джерелом психологічної стійкості дитини.

Стосовно дошкільного віку, ми солідаризуємося з позицією О. Кононко, Н. Гавриш та Т. Піроженко, які у своїх дослідженнях висвічують, що позитивна національна ідентичність дитини дошкільного віку проявляється у:

– первинному усвідомленні себе як представника українського народу;
– емоційно-ціннісному ставленні до рідної мови, символів та традицій;
– бажанні діяти у «національному стилі» (грати в народні ігри, спілкуватися рідною мовою, створювати культурні об'єкти) [3; 6].

Таким чином, можемо визначити *позитивну національну ідентичність дошкільника* як інтегративне новоутворення, що формується в процесі суб'єктної взаємодії дитини з культурним середовищем (зокрема, через народну іграшку), і проявляється у стійкому почутті належності до свого народу.

2. Сучасні дослідження української народної іграшки в соціокультурному просторі дитини дошкільного віку

Ефективне розв'язання проблеми формування національної ідентичності дошкільників потребує глибокого ревізійного аналізу наявного наукового інструментарію та методичних підходів, що домінують у сучасному освітньому дискурсі. На сьогодні в українській педагогічній науці накопичено значний досвід використання етнокультурних засобів, проте стрімка зміна соціокультурного ландшафту вимагає критичного переосмислення їхньої дієвості.

Системний розгляд сучасних методів дозволяє класифікувати їх за вектором впливу на особистість дитини та виокремити найбільш перспективні моделі, що базуються на засадах суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Зокрема, особливу увагу привертають дослідження, у яких народна іграшка розглядається не як статичний дидактичний матеріал, а як динамічний посередник у процесі самоідентифікації дитини.

Проаналізуємо наукові концепції останніх років, які визначають методологічні межі нашого дослідження та дозволяють виявити потенціал народної іграшки як інструмента формування позитивного образу «Я» маленьких українців.

Глобальне дослідження української народної іграшки, її класифікацію та опис матеріалів пропонує О. Найден [7]. Його історико-етнографічний посібник «Українська народна іграшка» посідає особливе місце у розробці теоретичного підґрунтя нашого дослідження. Автор розглядає народну іграшку не просто як предмет гри, а як складний архетипічний символ, що акумулює в собі світоглядні константи українського етносу. О. Найден обґрунтовує, що народна іграшка (зокрема вузлова лялька та зооморфна кераміка) є носієм реліктових знань. Дослідник виокремлює декілька функцій іграшки: магічну, оберегову, естетичну та ігрову. О. Найден акцентує увагу на лаконізмі та умовності форм народної іграшки. З погляду сучасної психолого-педагогічної концепції, така «недосказаність» образу (наприклад, відсутність обличчя у вузловій ляльці) стимулює активну роботу дитячої уяви. Це дозволяє дитині проектувати на іграшку власні

емоції та переживання, що є критично важливим для формування позитивного «Я-образу» та розвитку емоційного інтелекту. Автор доводить, що народна іграшка є продуктом колективної творчості, який гармонізує внутрішній світ дитини з природним та соціальним середовищем. Це положення прямо вказує на те, що впровадження автентичних іграшок у сучасний освітній процес сприяє нівелюванню негативних впливів глобалізованого медіа-контенту.

У дослідженні Л. Герус [4] українська народна іграшка постає як унікальне явище матеріальної та духовної культури, що зберігає свою актуальність у сучасному світі. Авторка детально класифікує іграшки за матеріалами (глина, дерево, текстиль, тісто, рослинні матеріали) та регіональними особливостями. Дослідниця приділяє значну увагу текстильній ляльці, акцентуючи на її безликості та символізмі. Дослідниця наголошує, що народна іграшка формує первинні естетичні смаки дитини через гармонію форми та кольору. Праця Л. Герус підкреслює, що іграшка живе доти, доки в неї грають або її виготовляють [4, с. 5].

Якщо у філософсько-антропологічному вимірі О. Найден визначає іграшку як архетип, то у працях Л. Герус акцент зміщується на її життєздатність у сучасному культурному просторі та високий потенціал регіональної самоідентифікації.

Саме про регіональну ідентифікацію йдеться у дослідженнях О. Берлач. Він розглядає українську народну дитячу іграшку в системі традиційно-побутової культури волинян. О. Берлач підкреслює, що її візуальні та конструктивні особливості є матеріалізованим вираженням національного світогляду [1, с. 4].

Отже, народна іграшка – це високотехнологічний (з погляду дизайну та екології) об’єкт, який формує естетичний та культурний фільтр сприйняття світу у дитини.

Автор стверджує, що збереження унікальності народної іграшки є не обхідною умовою входження України в європейський культурний простір [1, с. 3]. Отже, формування позитивної ідентичності через народну іграшку – це спосіб виховати дитину, яка буде цікавою світу саме завдяки своїй самобутності, а не через копіювання глобальних стандартів. О. Берлач наголошує, що іграшка була невід’ємною частиною побуту, що забезпечувало природну соціалізацію дитини [1, с. 5].

Зокрема, висновки О. Берлач щодо ролі народної іграшки в контексті європейської інтеграції підтверджують нашу тезу: автентична іграшка є не лише засобом збереження традиції, а й стратегічним інструментом формування конкурентоспроможної, національно ідентифікованої особистості в сучасному глобалізованому світі.

Розглядаючи українську народну іграшку як засіб виховання, ми спираємося також на погляди Н. Гавриш та Т. Піроженко щодо «ідеології іграшки». Автори справедливо наголошують, що іграшка є ретранслятором культурних смислів, які дитина засвоює в процесі гри [3, с. 6–7]. У цьому контексті народна іграшка виступає фундаментом для формування національної ідентичності, оскільки вона протиставляє автентичні ціннісні орієнтири тиску масової культури та глобалізованих ігрових образів.

У цій публікації автори розглядають іграшку як специфічний культурний текст, що транслює дитині певну систему цінностей та моделей поведінки. Автори стверджують, що іграшка ніколи не буває нейтральною. Вона завжди несе в собі певний «культурний код» та ідеологічне навантаження. Стаття акцентує на важливості того, щоб наукові висновки про якість та зміст іграшки знаходили відгук у практичній діяльності вихователів. Н. Гавриш та Т. Пироженко звертають увагу на те, що іграшка має стимулювати творчу активність, а не диктувати жорсткий сценарій гри. Автори підкреслюють, що іграшка – це перший «соціальний партнер» дитини. Через неї малюк вчиться взаємодіяти зі світом [3, с. 5].

Питання ревіталізації народної іграшки в актуальному педагогічному процесі ґрунтовно досліджується у працях А. Колісник та Н. Маліновської. Попри спільність термінологічного апарату, автори розширюють розуміння освітнього простору: від створення специфічного соціокультурного середовища [5] до необхідності фахової трансформації іграшки в активний суб'єкт виховання [8] .

Хоча обидва автори досліджують інтеграцію народної іграшки в сучасне освітнє середовище, вони пропонують дещо різні ракурси.

Дослідниця А. Колісник розглядає народну іграшку як «екологічний засіб» виховання в умовах сучасного техногенного суспільства [5, с. 99]. З погляду вченої, іграшка є сполучною ланкою між поколіннями, яка нівелює негативний вплив масової культури.

Праця Н. Маліновської, що представлена на конференції молодих учених у співавторстві з М. Покорською, акцентує на готовності педагога до використання таких засобів. Ключовою тезою є те, що ефективність народної іграшки в освітньому просторі напряму залежить від здатності вихователя «оживити» артефакт, перетворивши його з елемента декору на активного учасника гри [8, с. 55].

У своїй розвідці дослідниця Н. Роман акцентує увагу на інтегративному впливі народної іграшки на когнітивну та емоційну сфери особистості дитини. Авторка використовує питомі назви «цяцька», «лялька», що підкреслює живу народну традицію [9, с. 385]. Обґрунтовується думка, що взаємодія з народною іграшкою сприяє розвитку сенсорних еталонів, мислення та уяви. Лаконічність форми народної іграшки змушує дитину до активних розумових операцій – домислювання, порівняння та аналізу, що є основою інтелектуальної готовності до навчання. Дослідниця зазначає, що народна іграшка формує первинні уявлення про красу та гармонію [9, с. 386].

Праця підкреслює, що народна іграшка залишається дієвим засобом виховання навіть у цифрову епоху, оскільки задовольняє базову потребу дитини в «живому» матеріалі та емоційному контакті.

Таким чином, ретроспективний та сучасний аналіз наукового дискурсу (О. Найден, Л. Герус, Н. Гавриш, Т. Пироженко, О. Берлач, Н. Роман та ін.) дозволяє констатувати: українська народна іграшка є унікальним багатофункціональним феноменом, що поєднує в собі архетипічну глибину, естетичну довершеність та потужний ідеологічний потенціал. Дослідниками

одностайно визнано її роль як фундаментального засобу інкультурації та формування цілісного «Я-образу» дитини.

3. Аналітико-методологічна основа формування позитивної ідентичності та обґрунтування авторської моделі ігрової взаємодії

На основі аналізу теоретичних джерел та практичного моделювання нами визначено, що попри ґрунтовність наявних розвідок, виявлено суперечність між високим теоретичним статусом автентичного артефакту та фрагментарністю його практичного застосування в умовах сучасних цифрових трансформацій. Більшість існуючих підходів акцентують увагу на гносеологічному (пізнавальному) аспекті, залишаючи поза межами системного опису технології живого моделювання комунікації, де іграшка стає активним медіатором емоційних станів та соціальних ролей дитини. А саме:

Соціокультурні пошуки О. Найдена [7] у контексті нашого дослідження дозволяють стверджувати, що під час взаємодії з українською народною іграшкою дитина на підсвідомому рівні зчитує «культурні коди», що є першоосновою національної самоідентифікації. Для нашого моделювання ігрових взаємодій принципово важливим є висновок автора про те, що народна іграшка є «своєрідним посередником між дитиною та навколишнім світом». Це дає наукове підґрунтя для використання іграшки як інструменту соціалізації та емоційного налаштування дошкільника.

Спираючись на дослідження О. Найдена, ми визначаємо українську народну іграшку як динамічну знакову систему. Це дозволяє нам у подальшому розділі змоделювати такі ігрові ситуації, де іграшка стає «точкою збірки» національної ідентичності, транслюючи дитині відчуття тяглості традиції та психологічної безпеки.

Аналізуючи працю Л. Герус [4], ми визначили, що для нашого дослідження принципово важливими є такі положення авторки:

1. Типологічна різноманітність як освітній ресурс: це дає нам підґрунтя для варіативності в моделюванні ігрових взаємодій. Кожна група іграшок (наприклад, гаварецька кераміка чи яворівська забавка) несе свій унікальний регіональний код, що дозволяє розширювати уявлення дитини про багатогранність української ідентичності.

2. Лялька як антропоморфний образ: в контексті нашої теми це підтверджує тезу про те, що відсутність деталізованих рис обличчя є не недоліком, а потужним стимулом для проективної діяльності дитини. Саме така іграшка стає найкращим «дзеркалом» для формування позитивного «Я-образу», адже дитина наділ яє її власними емоціями та смислами.

3.Естетико-виховна функція: у нашому моделюванні це положення використовується як аргумент проти «візуального шуму» сучасних пластикових іграшок. Автентичний предмет створює врівноважений емоційний фон, необхідний для стабілізації психічного стану дошкільника.

4. «Жива традиція» в супротив «музейності»: це корелює з нашою метою – перетворити народну іграшку з об’єкта споглядання на суб’єкт комунікації. Висновки авторки про тяглість традиції дозволяють нам обґрунтувати

методику, де дитина не просто вивчає історію, а стає активним продовжувачем культурного досвіду через гру.

Цікавим для нас виявилось дослідження О. Берлач [1]. На прикладі іграшок Волині автор демонструє, як локальні особливості виготовлення артефактів (матеріали, техніка плетіння чи ліпки) впливають на формування відчуття «малої батьківщини». У контексті моделювання ігрових взаємодій це дозволяє впроваджувати принцип «від локального до глобального»: через пізнання регіональної іграшки дитина приходить до усвідомлення себе частиною великої нації.

Дослідник О. Берлач наголошує, що іграшка була невід'ємною частиною побуту, що забезпечувало природну соціалізацію дитини [1, с.5]. Це положення надає нам можливість доповнити концепцію динамічного моделювання: ми маємо не просто показувати народну іграшку на занятті, а інтегрувати її в повсякденне «побутове» життя дитини в садочку (куточки емоційного розвантаження, ігрові зони тощо).

Зокрема, висновки О. Берлач щодо ролі народної іграшки в контексті європейської інтеграції підтверджують іншу нашу тезу: автентична іграшка є не лише засобом збереження традиції, а й стратегічним інструментом формування конкурентоспроможної, національно ідентифікованої особистості в сучасному глобалізованому світі.

Для вашого дослідження важливими є ідеї відомих дослідниць дошкільного дитинства Н. Гавриш та Т. Піроженко. Вони розглядають іграшку як ідеологічний маркер [3, с. 4]. В контексті нашої теми це дозволяє зробити висновок: якщо ігровий простір дитини заповнений виключно глобалізованими іграшками (супергероями, персонажами іноземних франшиз), то і її ідентичність формується як «космополітична» або чужорідна. Натомість українська народна іграшка є носієм національної ідеології, що базується на родинних цінностях, праці та гармонії з природою.

Дослідниці також прослідковують діалог між теорією та практикою, що підкріплює наш погляд на іграшку не як на «музейний предмет», а як на функціональний засіб, ефективність якого доведена в реальному освітньому процесі.

Науковиці розглядають критерії розвивального потенціалу, що корелює з думкою про тещо завдяки своїй символічності та відсутності деталізованого обличчя (як ми згадували раніше), вона спонукає дитину до «діалогу», до власного моделювання сюжету, що і є основою формування позитивної «Я-концепції».

Авторки згадують і про соціалізуючу роль іграшки. Ми погоджуємося з їхньою думкою про те, що використання народної іграшки у вашій методиці дозволяє моделювати такі комунікаційні взаємодії, де дитина ідентифікує себе з українським культурним середовищем.

В попередньому параграфі ми згадували також праці А. Колісник та Н. Маліновської. Якщо А. Колісник робить акцент на соціокультурному просторі, то Н. Маліновська транслює погляд на українську народну іграшку крізь призму професійної підготовки [8, с. 55].

Дослідниця А. Колісник обґрунтовує необхідність створення в закладах дошкільної освіти особливого етнографічного мікросвіту [5, с. 100].

Це підкріплює нашу ідею про куточки емоційного розвантаження, де народна іграшка стає частиною щоденного простору дитини.

Дослідження Н. Маліновської дозволяє нам підкреслити роль педагогічного моделювання. Саме фаховий підхід (який ми і пропонуємо у своїй моделі) дозволяє розкрити виховний потенціал іграшки для формування ідентичності.

Аналіз їхніх досліджень дає нам підстави стверджувати, що успішне формування національної ідентичності дошкільника можливе лише за умови органічного поєднання автентичного змісту іграшки з професійно змодельованими ігровими ситуаціями».

Якщо звернутись до праці Н. Роман, то для нашого дослідження ключовою тезою є її погляд на естетичне виховання через емоційне сприйняття [9, с.385]. Це положення вказує, що естетичне задоволення від гри з автентичним предметом є фундаментом для формування позитивної ідентичності: дитина ідентифікує себе з культурою, яка є для неї «красивою» та «приємною».

Виходячи з цього, виникає нагальна потреба у розробці та впровадженні цілісного інструментарію, який би дозволив інтегрувати народну іграшку в структуру сучасних ігрових стратегій. Це зумовлює перехід до наступного етапу нашого дослідження – опису авторської моделі динамічної взаємодії, спрямованої на актуалізацію позитивної ідентичності дошкільника через синтез традиції та актуальних психолого-педагогічних практик».

Ми покладаємо тезу про те, що формування позитивної ідентичності дошкільника ефективно відбувається через впровадження авторської моделі **«Модель етносуб'єктної ігрової взаємодії»**, яка базується на трьох взаємозалежних етапах (модулях):

І. Етап сенсорно-емоційного занурення «Пробудження коду»

На цьому етапі народна іграшка (вузлова лялька, керамічний коник, солом'яний птах) виступає як об'єкт первинної ідентифікації.

Основна ідея: використання елементів логоритміки та фольклорних примовок для «оживлення» іграшки.

Гра-імпровізація «Керамічна пісенька»: вихователь тримає в руках керамічного коника або пташку-свищик. Дитина має відтворити «ходу» або «політ» іграшки м'якими рухами рук або тулуба відповідно до темпу, який задає вихователь (повільно – крокуємо, швидко – біжимо на пальчиках).

Логоритмічний компонент: кожен рух супроводжується вимовлянням складів, що імітують звук матеріалу або образу (наприклад, «цок-цок» для коника або «ф'ю-ф'ю» для пташки).

Ефект: формування цілісного образу іграшки через поєднання візуального спостереження, слухового сприйняття та власної моторики без механічного ризику для іграшки.

Вправа «Голос ляльки»: вихователь демонструє вузлову ляльку, а діти мають підібрати для неї «звуки» (шелест соломи, дзвін кераміки, м'яке шурхотіння тканини).

Ефект: розвиток фонематичного слуху та уваги до природних матеріалів.

Вправа «Тепле – Холодне»: дитині пропонується порівняти відчуття від дотику до щік спочатку сучасної пластикової іграшки, а потім – керамічної або дерев'яної народної забавки.

Контекст: Обговорення того, як природний матеріал «зігрівається» в руках.

Ефект: hозвиток тактильної чутливості та формування емоційної прихильності до «живого» матеріалу через фізичний комфорт.

Сенсорне лото «Тканина та глина»: дитина з заплющеними очима впізнає народну іграшку серед сучасних пластикових за фактурою та температурою матеріалу.

ІІ. Етап комунікативного моделювання «Діалог»

Тут іграшка трансформується у суб'єкта взаємодії. Результат: розвиток емпатії та здатності до саморегуляції в контексті національних етичних норм.

Мета: Використати іграшку як «безпечного посередника» для вираження емоцій та засвоєння мовленнєвих конструкцій.

Основна ідея: дитина взаємодіє з іграшкою через «Я-повідомлення». Наприклад, під час ранкових зустрічей або в «куточках емоційного розвантаження» дитина ділиться з лялькою своїми переживаннями. Оскільки лялька (зокрема вузлова) не має обличчя, дитина проектує на неї власний стан, одночасно засвоюючи моделі поведінки, притаманні українській культурі (турбота, гостинність, стійкість).

Техніка «Лялька-слухачка»: У куточку емоційного розвантаження дитина бере вузлову ляльку і «по секрету» розповідає їй, чому вона сьогодні засмучена або радісна. Вихователь підказує формулу «Я-повідомлення»: «Лялько, я почуваюся..., бо...».

Діалог-імпровізація «Гостинна світлиця»: використання іграшкового керамічного посуду. Дитина в ролі господаря/господині «пригощає» ляльку, коментуючи свої дії українськими назвами страв та посуду.

Ефект: Закріплення автентичної лексики в природному ігровому контексті.

Вправа «Лялька-мирилка»: Якщо виник конфлікт між дітьми, вони тримаються за краї хустки, в яку загорнута лялька, і разом промовляють традиційну мирилку.

Наприклад:

«Летів горобець,

Сів на стілець,

Нашій сварці кінець!»

ІІІ. Етап діяльнісної самоідентифікації «Я – творець »

Завершальний етап, де дитина переходить від гри з готовою іграшкою до моделювання власних ігрових сюжетів або елементів іграшки.

Мета: Перенести досвід гри у власну творчість та усвідомлення себе частиною народу.

Основна ідея: Створення ігрових ситуацій «динамічного моделювання», де народна іграшка стає головним героєм сучасних історій (сторітелінг). Дитина вписує автентичний предмет у контекст свого сьогодення, що стирає межу між «минулим» і «теперішнім».

Результат: Усвідомлення себе як носія живої, актуальної культури. Дитина відчуває гордість за приналежність до народу, який створює такі глибокі та гарні речі.

Сторітелінг «Пригоди вузлика в сучасному місті»: діти за допомогою кубиків « Рорі-сторіз» придумують історію про те, як народна лялька потрапила в супермаркет або парк атракціонів.

Ефект: Динамічне моделювання, де традиція не «застигла» в минулому, а живе в сучасності.

Майстерня «Одягни друга»: Діти власноруч створюють елементи одягу або аксесуари для іграшки (наприклад, плетуть пояс із ниток або ліплять намисто з солоного тіста).

Ефект: Перехід від споживання до творення культурного продукту.

Фото-проєкт «Мій день з іграшкою»: дитина (за допомогою педагога) робить «фотосесію» для іграшки в різних куточках садочка, створюючи власний цифровий контент про українське буття. Також, до цього проєкту можна долучити батьків, які взмозі продовжити «фотосесію» в домашніх умовах. Або ж, запропонувати батькам відвідати разом з дитиною художній музей та /або відповідну тематичну виставку, при можливості продовживши «фотосесію» в його межах.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного теоретичного аналізу та узагальнення педагогічного досвіду було обґрунтовано використання української народної іграшки як релевантного інструментарію для формування позитивної ідентичності дошкільників. На противагу статичному експонуванню, нами пропонується модель динамічної ігрової взаємодії, яка інтегрує автентичний об'єкт у сучасний комунікаційний простір дитини.

Практична значущість запропонованого підходу полягає у поетапному залученні дитини до взаємодії з іграшкою через наступні компоненти:

Емоційно-ресурсний: використання іграшки як засобу емоційної само-регуляції та створення «безпечного простору» (наприклад, у куточках емоційного розвантаження).

Комунікативно-мовленнєвий: застосування технік сторітелінгу та елементів логоритміки, де іграшка виступає активним учасником діалогу, що стимулює розвиток «Я-повідомлень».

Ідентифікаційний: моделювання сценаріїв, у яких дитина через гру з народною іграшкою проектує власні цінності та відчуття приналежності до національної спільноти.

Запропонований комплексний підхід дозволяє отримати синергетичний ефект:

1. Розумовий розвиток стимулюється через лаконічність і символізм іграшки.

2. Естетичне виховання реалізується через гармонію природних матеріалів.

3. Національна ідентичність формується не декларативно (через гасла), а органічно – через власну діяльність та емоційний досвід дитини.

Така взаємодія в закладі дошкільної освіти перетворює народну іграшку на дієвий інструментарій, що дозволяє виховати національно ідентифіковану, психологічно стійку та цілісну особистість, готову до викликів сучасного світу.

Подана модель дозволяє перетворити народну іграшку на «живий» інструмент, який не лише зберігає культурний код, а й адаптує його до психологічних потреб сучасної дитини. Перспективи подальших розвідок вбачаємо у розробці деталізованих сценаріїв ігрових взаємодій для різних вікових груп дошкільників.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено потенціал української народної іграшки як дієвого інструментарію формування позитивної національної ідентичності дітей дошкільного віку в сучасному освітньому просторі. Авторкою уточнено понятійний апарат дослідження, зокрема дефініції «ідентичність» та «позитивна національна ідентичність дошкільника» крізь призму суб'єктно-діяльнісного підходу. На основі аналізу фундаментальних та сучасних наукових праць обґрунтовано, що автентична іграшка є носієм унікального культурного коду, який сприяє емоційному та когнітивному розвитку дитини. У роботі представлено авторську модель етносуб'єктної взаємодії, що інтегрує народний артефакт у структуру логоритмічних занять, емоційного коучингу та сторітелінгу. Описано три послідовні етапи впровадження моделі: сенсорно-емоційне занурення, комунікативне моделювання та діяльнісна самоідентифікація. Особливу увагу приділено психолого-педагогічним аспектам використання керамічних, дерев'яних та вузлових іграшок у роботі з дошкільниками. Практична значущість дослідження полягає у розробці конкретних ігрових вправ («Лялька-слухачка», «Керамічна пісенька» тощо), спрямованих на формування у дітей почуття приналежності до української культури. Доведено, що залучення народної іграшки як активного медіатора взаємодії дозволяє нівелювати деструктивні впливи уніфікованої масової культури. У висновках підкреслено, що запропонована модель забезпечує формування стійкої, позитивно забарвленої національної самосвідомості як фундаменту цілісної особистості майбутнього громадянина.

Література

1. Берлач О. Українська народна дитяча іграшка в системі традиційно-побутової культури волинян. *Етнодизайн у контексті відродження української національної ідентичності та європейської інтеграції:* матеріали VI Міжнародного конгресу. Полтава, 2024. Кн. 2. С. 3–6.

2. Боришевський М. Й. Дорога до себе: від основ духовності до самореалізації особистості. Київ: Академвидав, 2010. 416 с.

3. Гавриш Н., Піроженко Т. Ідеологія дитячої іграшки: діалог науковців і практиків. *Вихователь–методист дошкільного закладу.* 2024. № 3. С. 4–10. URL: https://emetodyst.expertus.com.ua/10013711 (дата звернення 31.03.2026 р.).

4. Герус Л. Українська народна іграшка. Ukrainian folk toy. Київ : Балтія Друк, 2017. 64 с.

5. Колісник А. Українська народна іграшка в сучасному освітньому просторі дитини. *Дошкільна освіта у сучасному соціокультурному просторі*. Полтава, 2018. С. 99–103.

6. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Соціально-моральний розвиток). Київ : Стилос, 2000. 252 с.

7. Найден О. С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. Київ: АртЕк, 1999. 256 с.

8. Покорська М., Маліновська Н. Українська народна іграшка в сучасному освітньому просторі дитини//Матеріали XVI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Наука, освіта, суспільство очима молодих». Рівне, 2023. С. 55–56.

9. Роман Н. М. Українська народна іграшка (цяцька, лялька) та її роль в естетичному та розумовому розвитку дитини. *Trends of modern science and practice:* proceedings of the V International Scientific and Practical Conference. Ankara, Turkey, 2022. Pp. 385–386.

10. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2023. 336 с.

11. Erikson, E. H. *Identity: Youth and Crisis*. 1968. W. W. Norton & Company.

12. Tajfel H. *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge University Press, 1981. 369 p.

Information about the author:
Volik Nataliia Mykolaivna,
senior teacher of the department of preschool and elementary education,
Communal institution of higher education “Dnipro Academy of Continuing Education” of the Dnipropetrovsk Regional Council
70, Volodymyr Antonovych str., Dnipro, 49006, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-11

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ В УМОВАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Добржанський О. В.

ВСТУП

Україна багата своїми історичними землями, які мають чимало особливостей, але разом з тим, доповнюючи одна одну, створюють неповторну палітру єдиного цілого. Одна з таких земель – Буковина, давня українська земля, яка в добу середньовіччя входила до складу Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Обставини склались так, що впродовж багатьох наступних століть ця територія була відірвана від основного масиву українських земель. Із середини XIV століття регіон увійшов до Молдавського князівства і перебував у його складі до останньої чверті XVIII ст. Досить сильним в цей час був вплив Туреччини, у васальній залежності від якої перебувала Молдова.

1775 року край офіційно увійшов до складу Австрії (Австро-Угорщини) і перебував у цій державі до 1918 р. Такі особливості минулого краю справили чималий вплив на формування історичної пам'яті місцевого населення. На середину XIX ст. переважна більшість українців не мали чіткого уявлення про своє минуле, поширеними були міфи, які в переважній більшості не мали якогось наукового підтвердження.

У 60-х роках XIX ст. на Буковині починається українське національне відродження, розвивається український національний рух, який формувався під гаслами усвідомлення єдності українців усіх земель, визнання українців окремим народом зі своєю самобутньою історією.

Одним з важливих елементів цього процесу стало формування історичної пам'яті, яка повинна була слугувати об'єднуючим фактором для місцевого населення. Однак реалізувати такі задуми було непросто, бо на цьому шляху довелося долати чимало перешкод.

Дослідження процесів формування історичної пам'яті на Буковині в умовах національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. безсумнівно є актуальним, воно дає можливість краще зрозуміти механізми становлення національної ідентичності. Чимало проблем формування історичної пам'яті перегукуються із сучасними проблемами націєтворення та етнічної ідентифікації. Хоча від тих часів минуло понад сто років, досвід нагромаджений у той час є цінним надбанням української нації, його важливою скарбницею, яку потрібно вивчати і використовувати в нових умовах.

1. Історична пам'ять та етнічна самоідентифікація українського населення в середині XIX ст. Труднощі та перешкоди формування

Українці становили найбільшу частину населення Буковини. На 1880 р. їх нараховувалося 239 690 (42,16%)[1]. Вони компактно проживали в північній і північно-західній частині краю. Другою за чисельністю етнічною групою були румуни. Їх було у 1880 р. 190 005 (33,43%)[2]. Вони переважно заселяла південь і південний схід краю. Буковина була виразним регіоном українсько-румунського етнічного порубіжжя. Лінія розмежування простежувалася досить чіткою. Південні межі території суцільного українського заселення проходили по селах Кирлибаба, Бряза, Руська Молдавиця, Чумурна, Арджел (Кимполунзький повіт), Фрасин, Фальків (Радівецький повіт), Волоський Банилів, Давидени, Панка, Нові Брросківці (Сторожинецький повіт), Мигучени, Глибока, Кам'янка, Вовчинець, Біла Криниця, Климівці, Черепківці, Серет, Негостина, Балківці, Гропана, Ботушаниця, Щербівці (Серетський повіт). Чимало населених пунктів наближених до лінії етнічного розмежування мали українсько-румунський етнічний склад. Значна частина українського населення вільно володіла румунською мовою і, навпаки, чимало румунів розмовляли українською.

Така ситуація зумовлювала деякі особливості в формування етнічної свідомості. До середини XIX ст. переважала релігійна самоідентифікація, яка на Буковині склалася ще в часи середньовіччя. Основна маса українців і румунів були православної віри, яку в краї називали волоською вірою. Однак слово волох було також самоназвою румунів. Тому досить часто, коли українці називали себе людьми волоської віри, їх сприймали за румунів. Греко-католицьку церкву називали руською, а людей греко-католицького віросповідання – руськими людьми. Це призводило до того, що деякі політики, особливо румуни, намагалися доводити, що руські люди це тільки греко-католики, вихідці з Галичини. Такі стереотипи абсолютно не відповідали дійсності. Самі українці Буковини називали себе русини, руснаки, руські люди.

Підміна етнічної ідентичності релігійною значно стримувала формування української національної свідомості. Тим не менше, в 60-х роках XIX ст. зароджується український національний рух, який відразу поставив на порядок денний проблему «хто такі русини Буковини, чиїх батьків діти?». Важливим елементом відповіді на це питання стали історичні пошуки, формування історичної пам'яті, яка на думку творців українського національного відродження мала тісно ув'язуватися з формуванням національної ідентичності.

Варто зауважити, що історична пам'ять українського населення базувалася переважно на усних переказах про минуле і на фольклорних матеріалах, які передавалися з покоління в покоління. Вона мала міфічний характер. Наприклад, досить поширеними були перекази про Русь, як могутню державу в якій жили русини і від якої походила їхня самоназва. Але що це була за держава широкий загал не мав уявлення. Основна маса українців на середину XIX була неписьменною і це також було стримуючим фактором для модернізації уявлень про минуле.

[1] Special Orts-Repertorium der Bukowina. Wien, 1885. S. 26.
[2] Там само.

Чимале значення для розгортання українського руху, а в перспективі й формування модерної історичної пам'яті мав ідейний вплив Наддніпрянської України та сусідньої Галичини. На Буковину проникали твори Т.Шевченка, П.Куліша, Марка Вовчка, І.Котляревського та ін., які ставали наочним доказом справжньої української літератури. Рубіж 50-60-х років XIX ст. позначився появою на Наддніпрянщині громадівського руху на чолі з В.Антоновичем, який на перше місце поставив національне освідомлення народу шляхом розвитку української культури. Про діяльність наддніпрянських громадівців було відомо передовим людям Буковини. Чималим був також вплив сусідньої Галичини, де процеси національного відродження розпочалися значно раніше.

Пожвавлення суспільного життя, вплив сусідніх українських земель, демократичні свободи в конституційній Австрії обумовили появу на Буковині людей, які починали розуміти потребу широкої просвіти народу, формування історичної пам'яті, піднесення національної свідомості, а в перспективі організації людей на захист своїх національних інтересів.

Першими будителями українства краю стали письменники Юрій Федькович, Сидір та Григорій Воробкевичі. У своїй творчості вони піднімали цілу низку питань, пов'язаних з минулим Буковини і України загалом. Важливою частиною їхньої творчості стала популяризація спільності історії українців усіх земель і поширення літературним словом історичних знань про український народ серед широких верств населення.

Особливою увагою у творців українського національного відродження користувалася козацька доба в історії України, яка значною мірою ідеалізувалася. Юрій Федькович і брати Воробкевичі присвятили цілу низку творів видатним козацьким ватажкам Богдану Хмельницькому, Тимошу Хмельницькому, Петру Сагайдачному, Івану Підкові та ін., а також важливим подіям козацької доби. Цим вони формували уявлення про спільну історію українців Буковини та інших земель. Поетичним словом митці закладали фундамент саме української історичної пам'яті. Підсвідомо вони розуміли, що без спільної української історії, спільної історичної пам'яті не може бути й спільного українського майбутнього.

Важливе роль для формування історичної пам'яті відігравало збирання, а також дослідження і публікація зразків українського фольклору, етнографічних матеріалів, порівняння їх з подібними матеріалами Галичини та Наддніпрянщини. Творчість Ю.Федьковича, братів Воробкевичів була глибоко народною. Вона опиралася на українські народні пісні, перекази, усну народну творчість. Власне і Юрій Федькович, і Сидір Воробкевич одними з перших почали збирати, записувати і популяризувати український фольклор.

У 70-х роках XIX ст. чимало зробив для оприлюднення фольклорного та етнографічного матеріалу уродженець села Берегомет над Прутом Кіцманського повіту Буковини Григорій Купчанко. Вже в першій українській газеті краю «Буковинская Зоря» він опублікував декілька добірок етнографічних матеріалів про весільну обрядовість на Буковині, пісенний фольклор, прислів'я,

забобони тощо[3]. У 1874 р. його історико-етнографічну працю «Нѣкоторыя историко-географические свѣдѣнія о Буковинѣ»[4] опубліковано в «Записках Південно-Західного відділу російського географічного товариства» в Києві. У цьому ж збірнику також було опубліковано велику добірку українських народних пісень з Буковини, серед яких були й пісні на історичну тематику[5]. Наступного року обидві праці опубліковані в Києві окремими книжками. Хоча Г.Купчанко з часом став запеклим москвофілом, зібрані ним етнографічні та фольклорні матеріали мали велике значення для формування історичної пам'яті українців краю. Разом з тим, ці публікації ставали наочним свідченням для наддніпрянців незаперечної істини, що русини Буковині це частина єдиного українського народу. Отже, уже в 60-х – на початку 70-х років XIX ст. з початком українського національного відродження було зроблено чимало для формування історичної пам'яті українців Буковини, перш за все через нову літературу, публікації фольклорно-етнографічних матеріалів. У цей же час з'являються й перші праці, в яких розкривається історія Буковини.

Однак, не все було так просто. На шляху модернізації історичної пам'яті українців краю було чимало перешкод, які доводилося долати представникам українського національного руху.

Найперше, це те, що початкова і середня освіта в середині XIX ст. була засобом онімечення і румунізації українського населення. У багатьох українських селах навчання в початкових школах велося румунською мовою. У гімназії навчали німецькою мовою, а румунська чи українська мова вивчалися як окремий предмет, за вибором. Причому досить часто деякими викладачами українським учням нав'язувалося вивчення румунської мови. Відомий український діяч О.Попович згадував: «Тодішня, одинока в Чернівцях гімназія була наскрізь німецька, учителі самі майже німці…До 1 кляси вступало рік-річно кільканадцять українців, але матурував (здавав випускні іспити, авт.) звичайно один, або й ніодин, по дорозі пропадали вони, а коли й вийшов який, то національно зовсім не свідомий. Німецька гімназія робила ненімецьких учеників національно байдужими, зокрема українців, якими ніхто не опікувався»[6]

Тому, одним з важливих елементів формування національної свідомості для українців Буковини став розвиток української освітньої мережі. Після ухвалення шкільного закону 25 травня 1868 р., який відкривав кращі можливості для створення початкових шкіл з рідною мовою навчання, досить швидко сталися позитивні зрушення. Напередодні Першої світової війни українці краю вже мали в кожному українському селі народну (початкову) школу (всього їх було 233),

---

[3] Купчанко Г. Из сборника буковинских простонародных песен, сказок, повестей, пословиц, суеверий и пр. *Буковинская Зоря* (Чернівці). 1870. № 2. С. 13-14; № 3. С. 21-22; № 10. С. 78-79; № 11. С. 86-87; № 13. С. 101-102; № 14. С. 109-110; № 15. С. 117-118; № 16. С. 126-127.

[4] Купчанко Г. Нѣкоторыя историко-географические свѣдѣнія о Буковинѣ. *Записки Юго-Западнаго отдѣла императорскаго русскаго географическаго общества. За 1874 г*. Т. II. К., 1875. С. 289-370.

[5] [Купчанко Г.]. Пѣсни Буковинскаго народа. *Записки Юго-Западнаго отдѣла императорскаго русскаго географическаго общества. За 1874 г.* Т.II. К., 1875. С. 371-600.

[6] Попович О. Відродженє Буковини (спомини). Львів, 1933. С. 13.

три українські гімназії, жіночу і чоловічу учительські семінарії[7] та цілу низку інших навчальних закладів. Значна увага в них приділялася вивченню історії Буковини в нерозривному зв'язку з минулим України. З'являються й підручники з цього предмету. Особливо відзначимо працю Мирона Кордуби «Ілюстрована історія Буковини»[8], яка використовувалася як навчальний посібник у школах краю. Автор подав історію Буковини від давніх часів до кінця XIX ст. Він приділив значну увагу періоду Київської Русі, Галицько-Руської держави. Описуючи молдавський період, автор окремо виділив культурно-церковні та політичні взаємини з Руссю. Багато місця було відведено історії українського козацтва і його впливу на Буковину.

Загалом, можна з впевненістю зазначити, що завдяки розвитку української освіти процеси румунізації та онімечення були значно ослаблені, а формування української національної свідомості прискорилося.

Інша проблема, яка суттєво впливала на формування національної пам'яті та історичної свідомості, як її складової, це відсутність на початках чіткого уявлення, хто такі русини Буковини і яке їхнє коріння. У 60-х роках XIX ст. сформувалися дві течії в українському русі – москвофіли та народовці. Перші орієнтувалися на Росію і намагалися насаджувати москвофільські наративи в українському суспільстві. Народовці представляли національно свідому частину українства, відстоювали позицію, що українці це окремий народ, який має свою окрему мову, звичаї, традиції, історію. Вони заявляли, що українці Буковини це частина єдиного українського народу, який проживає також на Наддніпрянщині, в Галичині та Закарпатті.

60–80-ті роки XIX ст. позначилися гострою ідейною боротьбою між москвофілами і народовцями, яка розгорнулася в українських товариствах, на шпальтах газет, в закладах освіти тощо. Це була дуже важлива справа. Бо перемога москвофілів могла завести українців на манівці «русского міра» і призвести до їхньої денаціоналізації.

Москвофільство зводилося до кількох постулатів, які значною мірою спершу набули популярності в Росії, а потім поширилися на Галичину і звідти вже на Буковину. Прихильники цієї течії намагалися довести, наслідуючи своїх російських кураторів, що є єдиний російський народ від Карпат до Камчатки, а українці є частиною цього єдиного народу. Звідси робився висновок, що окремої української мови нема, а є тільки український говір російської мови. Історію українців москвофіли тісно ув'язували з історією Росії. Вони наголошували, повторюючи Карамзінсько-Погодінську концепцію, що колись в часи Київської Русі був один російський народ, потім з нього в результаті різних геополітичних процесів, потрапляння російського народу під владу Золотої Орди, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої виділилися великоросійська, малоросійська і білоруська народності, які залишалися частинами єдиного народу. А потім і ці народності поділилися на дрібніші групи. На відміну від москвофілів народовці наголошували, що Київська Русь,

[7] Попович О. Українське шкільництво на Буковині під час війни. *Буковинський православний календар на звичайний рік 1918.* Відень, 1918. С. 130–131.

[8] Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. Чернівці, 1906. 120 с.

Галицько Волинське князівство були українськими державами, а український народ від давніх часів розвивався як окремий етнос зі своєю самобутньою історією та культурою.

Москвофіли вважали, що русини повинні друкувати свої книжки, газети, журнали не простонародною мовою, а, як вони називали, «язиком висшего слога», який вони вважали російською мовою. Насправді це була дивна суміш російських, українських, польських, церковнослов'янських слів, яку простим селянам було дуже важко зрозуміти. Опоненти москвофілів називали цю мову «язичієм» і доводили її штучність та відірваність від потреб простих людей. Ще одним фетишем москвофілів був етимологічний правопис, за який вони трималися з усіх сил, бо він на письмі зближав російську мову з українською і створював враження, що це одна мова. На противагу москвофілам народовці відстоювали фонетичний правопис, головним принципом якого було пиши як чуєш. Такий правопис був зрозумілий широким верствам населення.

Спочатку москвофіли домінували в громадському житті. Однак народовці поступово набирали сили. Ареною боротьби були перш за все українські товариства, до яких входили як москвофіли так і народовці. Зокрема, досить гостра боротьба точилася в першому українському товаристві на Буковині «Руська Бесіда». Показовим є виступ на других загальних зборах товариства православного священника Ізидора Мартиновича. Він різко виступив проти інсинуацій румунських політиків щодо українського руху, про те що українці не є автохтонним народом Буковини, а всі прийшли з Галичини. І.Мартинович заявив: «Не оминаю ся с праводою, если скажу, що наши Буковински Русини в самом своем ядре автохтони Буковини, то есть предісторіческіе жітелі, древнейшіи от Румунов, которих історія тут на Буковинє с переселеніем Драгоша Води 1352 гада из Мараморошa роспочинается»[9]. Також він доводив неправдивість тверджень, що русини Буковини в переважній більшості орієнтуються на Росію і назвав це інсинуацією ворогів українства, які прагнуть його ослабити і нав'язати хибні теорії[10]. Характерно, що пізніше І.Мартинович, значною мірою під тиском консисторії пристав до москвофілів. Таких діячів, які за одних обставин підтримували народовців, а за інших москвофілів було чимало в 60–70-х роках XIX ст. і це також засвідчувало політичну незрілість української громадськості, її ідейну аморфність, відсутність твердих переконань.

До речі, перша українська газета Буковини «Буковинская Зоря» чимало місця приділяла публікації різних матеріалів на історичну тематику, роблячи цим свій внесок у формування історичної пам'яті українців краю. Але друкувалася вона етимологічним правописом, язичієм і була важкою для сприйняття простими людьми.

Така ж боротьба велася між прихильниками москвофільства і народовства у першому молодіжному товаристві на Буковині «Согласіє». Від початків

[9] Речь отца Исидора Мартиновича, греко-православного приходника в Оршовцах, на генеральном собраніі членов «Руской Беседи» в Черновцах 1/13 Декабря 1869 г. Буковинская Зоря. 1870. № 1. С. 3.

[10] Речь отца Исидора Мартиновича, греко-православного приходника в Оршовцах, на генеральном собраніі членов «Руской Беседи» в Черновцах 1/13 Декабря 1869 г. Буковинская Зоря. 1870. № 2. С. 10.

існування цього об'єднання ним почав опікуватися російський консул у Чернівцях Д.Кіра-Дінжан, який наполягав, щоб молодь вивчала російську мову та історію, читала російську літературу. За це молодим людям давалися різні винагороди. Професор Чернівецького університету С.Смаль-Стоцький з цього приводу зауважував: «Наука рускої (української, авт.) літератури замінилася небавом в читанє московских писателів і московскої літератури; любов до рідного, що дала почин «Согласію», марніла; запал, з яким молодіж готовилась до праці для свого рідного народу, остигав і з часом всякі ідеали замінялись в холодне обраховане звучною монетою, за що відтак треба було величати чужих богів»[11].

На противагу «Согласію» більш чітко україномільськи орієнтована молодь заснувала в 1871 р. товариство «Братній союз», яке підтримувало тісні стосунки з галицькими народовцями. Натхненником і опікуном цього товариства був греко-католицький священник Іван Турчманович. Однак це товариство проіснувало недовго і вже в 1873 р. припинило існування.

Перебування народовців і москвофілів у одних і тих же товариствах тривало до середини 80-х років XIX ст. У 1884 р. народовці перемогли на виборах в органи управління «Руської Бесіди». Москвофіли покинули товариство на знак протесту. Незабаром народовці утвердилися й у інших товариствах «Руська Рада», «Руський Народний Дім» та ін. На противагу їм москвофіли створили свої окремі товариства «Буковіна», «Карпатъ», «Народная Рада». Таке розмежування позитивно позначилося на розгортанні українського національного руху, формуванні української ідентичності та історичної пам'яті. Бо тепер уже чітко було видно хто є прихильником москвофільських ідей, а хто відстоює інтереси українства. Москвофілам стало важче дурити народ усілякими історичними наративами про «єдіний русскій народ» і спільну з росіянами історію. Після цього розпочався новий етап українського руху, з'явилися нові можливості для національного виховання широких верств місцевого населення, формування історичної пам'яті, яка б відповідала потребам національного відродження.

2. Боротьба національних сил за формування модерної історичної пам'яті українського населення Буковини наприкінці XIX – на початку XX ст.

Розуміючи важливість історичних знань для подальшої консолідації українців, народовці у зазначений період чималу увагу приділяли формуванню історичної пам'яті, популяризації історичних знань про минуле Буковини та України. Головний наратив полягав у тому, щоб переконати народні маси в тому, що Буковина це українська земля (малася на увазі Північна Буковина) і, що історія Буковини нерозривно пов'язана з історією України.

Ця робота розгорталася в кількох важливих напрямках. Найперше велика увага приділялася популяризації наукових знань про минуле краю. Цьому сприяла поява цілої низки публікацій, які мали на меті ознайомити загал з важливими сторінками історії. Серед них, особливо виділимо роботу вже

[11] Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Чернівці, 1897. С. 131.

згадуваного професора С.Смаль-Стоцького «Буковинська Русь»[12]. У ній автор зупинився на важливих аспектах історичного минулого, культури та розвитку українців Буковини в австрійський час. Автор особливо наголосив на значних здобутках українства у розвитку освіти, показав діяльність перших українських товариств у справі національного освідомлення широких верств населення, звернув увагу на згубну діяльність москвофілів. Були зроблені також екскурси в попередні періоди історії краю для обґрунтування автохтонності українців.

Чимала увага приділялася поширенню історичних праць наддніпрянських та галицьких істориків. Наприклад газета «Буковина» популяризувала працю В.Антоновича «Про козацькі часи в Україні». Велике значення мали літературні твори та історичні праці І.Франка. 1894 р. Буковину відвідав М.Грушевський. Його твори були добре знані в краї. Деякі з них друкувалися в українській пресі. Газета «Буковина», наприклад, у 1908 р. передрукувала з київської газети «Рада» розширену анотацію шостого тому «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, написану В.Доманицьким. Автор зауважував: «Ще раз щиро радимо кождому, хто хоче поширити своє історичне знанє щодо історії України зазначеного часу, нехай візьметься до самого оригіналу, який читатиме не як мертву книгу про давно забуті часи, а як яскраву, живу дійсність, що багатьма сторонами лучить нас, сучасних людей, з собою і подає подекуди такі очевидні аналогії, що трудно не вірити в повторність історичних процесів через певний період часу»[13].

Чималий резонанс викликала публікація на сторінках цієї ж газети дискусії між Б. Грінченком та М. Драгомановим щодо майбутнього розвитку національного руху українців, в якій автори чимало уваги приділяли історичним екскурсам, для обґрунтування своїх ідей. Буковинці наочно бачили як можна інтерпретувати історичні події, поєднувати минуле з сучасними проблемами. С.Смаль-Стоцкьий, який уважно стежив за дискусією зауважував: «Листи з Наддніпрянської України» нашій громаді страх як подобалися. Вони тепер загальнійші і читаються нарозхват»[14].

Чималою популярністю на Буковині користувалася «Руська історична бібліотека», ініційована видатним українським істориком, професором Київського університету В.Антоновичем. Видавцем її став один з найвідоміших лідерів українського руху Олександр Барвінський. Бібліотека мала на меті на підставі історичних праць утвердити ідею про окремішність українського народу та показати спільність історичного процесу для всіх українських земель. Серед робіт, які були опубліковані в цій бібліотеці «Коротка історія Руси» С. Качали, «Дві руські народності» М. Костомарова та ін. Сам О. Барвінський опублікував цілу низку праць на історичну тематику, які були добре знані на Буковині, зокрема «Ілюстровану історію Руси: У 5 частинах».

Важливу роль у популяризації знань про минуле Буковини та України відігравало Українське історичне товариство, статут якого затверджено

[12] Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Чернівці, 1897.

[13] Доманицький В. Історія України-Руси. Написав Михайло Грушевський. *Буковина.* 1908. 14 червня.

[14] Лист С.Смаль-Стоцького до Б.Грінченка 1893 р. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського*. № 39421. Арк. 1–2.

7 червня 1902 р., а перші загальні збори відбулися 12 липня цього ж року в Чернівцях. Як було зазначено в статуті: «Ціль товариства, плекати етнографію, статистику і історичні штуки»[15]. Воно планувало готувати наукові статті і друкувати їх у виданнях Наукового товариства ім. Шевченка, займатися збиранням старожитностей, розкопками, організовувати відчити на різні історичні теми. Головою товариства обрано професора Чернівецького університету Володимира Мільковича. До керівництва увійшли професор університету С.Смаль-Стоцький, професор семінарії Осип Маковей, професор гімназії Мирон Кордуба, художник Микола Івасюк, студент філософії Панько Клим, професор університету Денис Єремійчук і студент права Микола Левицький. Вже на перших зборах членами товариства записалося 27 осіб. Серед них учителі, службовці, студенти, селяни. Отже в товаристві були зібрані потужні інтелектуальні сили. Його члени активно зайнялося дослідженнями з історії перш за все Буковини та Галичини. Регулярними були лекційні відчити на які збиралося чимало зацікавлених. Наприклад, популярністю користувалися лекції С.Смаль-Стоцького про слов'янську старовину, Осипа Маковея «Хотинська війна 1621 р. у слов'янській поезії», «Про трьох галицьких граматиків», Мирона Кордуби «Історія Руси (княжий період)» та ін.

За ініціативи С. Смаль-Стоцького «Історичне товариство» стало засновником та організатором курсів вищої освіти для селян у Чернівцях. Перший такий курс розпочав роботу в березні 1910 р. й налічував 37 слухачів. У 1911 р. їх було вже 80. Ці курси стали своєрідним продовженням попередніх популярних викладів із різних галузей знань, але тепер цьому було надано значно кращої організації. Слухачі забезпечувалися постійним житлом і харчами на весь період навчання, за що платили всього 30 крон, а решту витрат покривала «Селянська каса». Програма викладів включала всесвітню історію, історію України, історію державного устрою Австрії, фізичну географію, антропологію й етнографію, історію української літератури, історію релігій тощо. Всього 26 годин на тиждень протягом 1,5–2 місяців. Широкою була й культурна програма. Серед викладачів, крім С. Смаль-Стоцького, який був і директором цих курсів, працювали М. Кордуба, В. Сімович, Т. Галіп, Г. Герасимович, В. Кміцикевич, О. Луцький та інші. Відкриваючи курси вперше, С. Смаль-Стоцький говорив: «Ми хочемо збудити у вас ідеальний погляд на сьвіт, аби в вас зродилось бажання лишити гарний слід по собі, гарну пам'ятку, хочемо збудити в вас охоту до діяльного життя для себе, для громади, для народу нашого, для всіх людий на сьвіті! Ми хочемо збудити у вас свідомість приналежности до української нації, хочемо збудити в вас патриотичний запал і почутє єдности нашого народу на всіх українсько-руських землях. Хочемо збудити все гарне в вас і аби ви самі могли вже гадкувати, як собі і другим помагати. Хочемо зробити з вас окрасу нашого народу»[16].

[15] Історичне товариство в Чернівцях. *Буковина* (Чернівці). 1902. 11 червня.

[16] Святочне отворення курсу висшої народної освіти. *Народний голос* (Чернівці). 1910. 17 лютого. С. 2.

Якщо на «Курси вищої освіти» відбирали краще підготовлених слухачів, то організацію просвітньої роботи серед широкого загалу селянства взяло на себе культурно-освітнє товариство «Руська Бесіда», яке ще в 70-х роках XIX ст. започаткувало рух за створення сільських читалень по селах Буковини. На початку XX ст. цей рух став масовим. 1911 р. нараховувалося 132 читальні «Руської Бесіди»[17]. Керівництво «Руської Бесіди» надавало всіляку допомогу цим читальням, перш за все організаційну та наданням газет, журналів, популярних книжок.

У своїй просвітницькій роботі народовці чималу увагу приділяли видавничій справі. Перш за все акцент робився на виданні популярних книжок, порівняно дешевих, орієнтованих на широкі верстви населення. «Руська Бесіда» цілеспрямовано працювала над тим, щоб сільські читальні комплектувалися літературою, зміст якої забезпечував не тільки ріст освіченості селян, але й виховання у них глибоких національних переконань. Для цього було розгорнуто інтенсивну видавничу діяльність. За період від 1874 до 1911 р. опубліковано 67 назв книг. Серед них твори Юрія Федьковича, Сидора та Григорія Воробкевичів, історія Буковини, всесвітня історія, читанки для початкових і середніх шкіл тощо.

Популярними стають серійні видання, які були розраховані на масового читача і мали на меті ознайомити буковинців із найкращими здобутками світової та української літератури. Найбільшими накладами розходилися книжечки «Народної бібліотеки», що видавалися «Селянською касою». Вони виходили двічі на тиждень обсягом у два друкованих аркуші, були порівняно дешевими і, крім того, розсилалися по сільських читальнях. 1911 р. в «Народній бібліотеці» побачили світ твори Б. Лепкого, О. Стороженка, Б. Грінченка, Т. Шевченка, Ю. Федьковича. Крім «Народної бібліотеки», «Селянська каса» видавала «Спілкову бібліотеку», «Бібліотеку суспільних наук», «Світову бібліотеку», «Дитячу бібліотеку». Книжкові серії видавалися «Руською Радою», «Руською школою», «Вільною організацією українських учителів на Буковині» та іншими товариствами. Популярними були літературні додатки до газет «Промінь», «Народний голос», «Борба». Отже, не тільки інтелігенція, але й селяни, робітники мали змогу познайомитися з українською літературою Наддніпрянщини і Галичини, популярними працями з історії України, що позитивно позначалося на усвідомленні єдності з усім українським народом, поширені історичних наративів, які відповідали потребам формування історичної пам'яті в умовах національного відродження.

Серед різноманітної літератури особлива увага приділялася історичним та суспільно-політичним працям. Наприклад в «Народній бібліотеці» було опубліковано популярну працю за редакцією Лева Когута «Як жив український народ (Коротка історія України)[18]. У ній основна увага була приділена історії Наддніпрянської України. Автор популярно роз'яснював де живуть українці і скільки їх, показав історію княжого періоду, литовський і польський час.

[17] Підраховано за: Спис буковинських чисто й почасти українських громад, пошт, староств, судів, шкіл і товариств. *Буковинський православний календар на звичайний рік* 1912. Чернівці, 1911. С. 44–48.

[18] Як жив український народ (Коротка історія України). Чернівці, 1910. 56 с.

Окремі розділи були присвячені братствам, козацтву, періоду Богдана Хмельницького, руїні, гетьманщині, скасуванню кріпацтва, українству в другій половині XIX ст. тощо. Книга мала на меті в популярній формі доносити до селян думку про те, що історія України має самобутній характер, роз'яснювала найважливіші віхи українського минулого. Книга користувалася значним попитом. Її безоплатно розсилали по сільських читальнях.

Важливе значення для формування історичної пам'яті та модернізації самоідентифікації русинів Буковини мали політико-публіцистичні брошури, «Русини а «волоска» віра»[19], «Русини а москалі»[20], видані політичним товариством «Руська Рада». У першій з них роз'яснювалося, що таке православна віра, як вона виникла і чому не варто вживати назву «волоска віра» щодо православ'я. Наголошувалося, що українці Наддніпрянщини в переважній своїй більшості також православні. Зазначалося, що на першому місці має бути національна приналежність, а не релігійна. Друга брошура роз'яснювала цілу низку важливих для селян суспільно-політичних та наукових понять: у чому різниця між назвами «руський» і «русский», звідки взялася назва «Русь» і «руський», у чому відмінності української та російської історії, що таке руська (українська, авт.) і російська мови, звідки взялися кацапи на Буковині. Окремо наводилася розповідь селянина «Як то я з кацапа став Русином-Українцем». В додатку була вміщена карта українських земель в 1700 р. Отже, як бачимо, проводилася цілеспрямована робота щодо формування історичних та суспільно-політичних уявлень і переконань українських селян.

Для формування історичної пам'яті українців краю велике значення мала практика вшанування визначних дат та постатей історії та культури України. У цей час уже склалися певні традиції цього, які були добре зрозумілі українській інтелігенції та широкому загалу. Як правило такі святкування поєднували урочисту частину, під час якої давалася інформація про подію та оцінювалося її значення для українського народу. Обов'язковою складовою святкувань були концерти на яких виконувалися твори українських авторів та фольклорні матеріали.

Одним з перших таких заходів стало урочисте вшанування 25-ліття творчої діяльності Ю.Федьковича у 1886 р. Святом єдності всіх українців стало відзначення в 1898 р. століття зародження нової української літератури і початків українського національного відродження на Наддніпрянщині. Традиційними були урочистості до дня народження Т. Шевченка, М. Шашкевич, С. Воробкевича, І. Мазепи, Б. Хмельницького інших видатних письменників, митців, громадських і політичних діячів України. Ці святкування створювали неповторну атмосферу національного єднання, відкладалися в народній пам'яті як значущі події минулого і сучасного українців Буковини, були потужною силою формування знань про важливі події України, модернізації історичної пам'яті на засадах передових досягнень науки.

У зазначений період не припинялася боротьба з хибними уявленнями про історичне минуле українського народу. Москвофіли, за фінансовою підтримки

[19] Русини а «волоска віра». Чернівці: Руська Рада, 1911.
[20] Русини а москалі. Збірка статей і оповідань. Чернівці: Руська Рада, 1911.

Росії, продовжували видавати свої газети, журнали, книжки на історичну тематику. Вже згадуваний Г.Купчанко видавав газети «Русска Правда» та «Просвєщеніє», на сторінках яких чимало уваги приділяв минулому Буковини, Галичини, Закарпаття, намагаючись відстоювати традиційні москвофільські наративи. Цьому слугувало також публікація ним книжок «Буковина и еи русски жители»[21], «Галичина и еи русски жители»[22], «Угорская Русь и еи русски жители»[23]. У цих працях, крім довідкової інформації, етнографічно-фольклорних матеріалів, містилися розділи з історії цих країв, у яких повторювалися ті ж самі заїжджені схеми російської історіографії. Ці книги друкувалися на російські гроші, мали чималі наклади. Але ні їхні концепції, ні мова, ні правопис уже не сприймалися широким загалом. Поступово москвофіли втрачали свій вплив на селян та інтелігенцію. А в 1910 р. більшість москвофільських товариств були закриті австрійською владою за порушення статутних норм.

Загалом, можна з впевненістю констатувати, що на початку ХХ ст. народовці (україно́філи) проводили величезну роботу по формуванню історичної пам'яті, яка б відповідала національним потребам, і перш за все, утвердженню української ідентичності на базі знань про минуле України та окремих її земель. Ця робота охоплювала поширення наукових праць, організацію різноманітних культурно-мистецьких заходів, проведення цілеспрямованої виховної роботи, боротьбу проти хибних історичних уявлень, які намагалися насаджувати опоненти.

ВИСНОВКИ

Друга половина XIX – початок ХХ ст. стали на Буковині часом українського відродження, бурхливого розвитку національного руху. Важливим елементом цих процесів стало формування історичної пам'яті у широких верств населення, що, на думку лідерів українського руху, відігравало одну з визначальних ролей в перебігу формування етнічної самоідентифікації. Цей процес відбувався через подолання різних перешкод. Перш за все стримуючими факторами були низький рівень грамотності широкого загалу народних мас, процеси онімечення та румунізації, з якими доводилося боротися, поширення хибних концепцій на кшталт історичних міфів про «єдіний русскій народ» від часів Київської Русі. Потрібно віддати належне діячам українського руху, ці проблеми успішно долалися, що відкрило можливості до активізації роботи по модернізації історичної пам'яті, поширення справді наукових історичних знань.

З кінця XIX – на початку ХХ ст. ця робота стала однією з пріоритетних для українського загалу. Найперше, поширювалися наукові праці з історії України та Буковини. Велику роль у цьому відіграло Українське історичне товариство та інші культурно-просвітні товариства. По-друге, значна увага приділялася виховній роботі на прикладах історичного минулого України, популяризації діяльності її визначних постатей. По-третє, чималими накладами видавалися

[21] Купчанко Г. Буковина и еи русски жители. Вѣдень. 1895
[22] Купчанко Г. Галичина и еи русски жители. Вѣдень. 1896.
[23] Купчанко Г. Угорская Русь и еи русски жители. Вѣдень. 1897.

науково-популярні книжки про минуле, орієнтовані на широкий загал, в яких у доступній формі роз'яснювалися найважливіші події української історії. По-четверте, послідовно розвінчувалися хибні уявлення та різноманітні міфи про історію українського народу і русинів (українців) Буковини як його частини. Все це за порівняно незначний період часу дало чималі результати. Яскравим підтвердженням цьому стали події осені 1918 р., коли в умовах розпаду Австро-Угорщини українці Буковини на крайовому вічі виявили високий рівень національної свідомості й одностайно заявили, що бажають бути в одній державі з усім українським народом, у незалежній Україні.

АНОТАЦІЯ

У розділі проаналізовано процеси формування історичної пам'яті українців Буковини в умовах національного відродження в другій половині XIX – на початку XX ст. Значна увага приділена аналізу стану історичної пам'яті місцевого українського населення в середині XIX ст., визначення стримувальних чинників, які обмежували можливості формувати модерну історичну пам'ять. Доведено, що на кінець XIX ст. було усунуто найважливіші перешкоди на шляху модернізації історичної пам'яті, що значно прискорило цей процес. Показано найважливіші напрямки роботи по формуванню історичної пам'яті в цей час. Зокрема, публікація наукових праць з історії, публічні лекції та інші форми інформування широкого загалу, поширення популярних книжок на історичну тематику, орієнтованих на людей без належної підготовки, урочисте вшанування визначних подій та видатних постатей минулого, розвінчання хибних уявлень про історію Буковини та українського народу загалом. Відзначено, що проведена величезна робота дала позитивні результати. Напередодні Першої світової війни рівень національної свідомості українців Буковини значно зріс. Важливою підвалиною цього стало поширення модерних уявлень про минуле Буковини та України, утвердження історичної пам'яті, яка відповідала потребам формування української нації.

Література

1. Special Orts-Repertorium der Bukowina. Wien, 1885. 30 s.
2. Доманицький В. Історія України-Руси. Написав Михайло Грушевський. *Буковина.* 1908. 12 червня. С. 1-2; 14 червня. С. 2.
3. Історичне товариство в Чернівцях. *Буковина* (Чернівці). 1902. 11 червня. С. 3.
4. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. Чернівці, 1906. 120 с.
5. Купчанко Г. Буковина и еи русски жители. Вѣдень. 1895. 53 с.
6. Купчанко Г. Галичина и еи русски жители. Вѣдень. 1896. 88 с.
7. Купчанко Г. Из сборника буковинских простонародных песен, сказок, повестей, пословиц, суеверий и пр. *Буковинская Зоря* (Чернівці). 1870. № 2. С. 13-14; № 3. С. 21-22; № 10. С. 78-79; № 11. С. 86-87; № 13. С. 101-102; № 14. С. 109-110; № 15. С. 117-118; № 16. С. 126-127.
8. Купчанко Г. Нѣкоторыя историко-географические свѣдѣнія о Буковинѣ. *Записки Юго-Западнаго отдѣла императорскаго русскаго географическаго общества. За 1874 г.* Т. II. К., 1875. С. 289-370.

9. Купчанко Г. Угорская Русь и еи русски жители. Вѣдень. 1897. 63 с.
10. Лист С.Смаль-Стоцького до Б.Грінченка 1893 р. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського*. № 39421. Арк. 1-2.
11. Попович О. Відродженє Буковини (спомини). Львів, 1933. 120 с.
12. Попович О. Українське шкільництво на Буковині під час війни. *Буковинський православний календар на звичайний рік 1918.* Відень, 1918. С. 130-137.
13. Пѣсни Буковинскаго народа. *Записки Юго-Западнаго отдѣла императорскаго русскаго географическаго общества. За 1874 г.* Т.II. К., 1875. С. 371-600.
14. Речь отца Исидора Мартиновича, греко-православного приходника в Оршовцах, на генеральном собранїі членов «Руской Беседи» в Черновцах 1/13 Декабря 1869 г. *Буковинская Зоря*. 1870. № 1. С. 2-4; № 2. С. 10.
15. Русини а «волоска віра». Чернівці: Руська Рада, 1911. 82 с.
16. Русини а москалі. Збірка статей і оповідань. Чернівці: Руська Рада, 1911. 112 с.
17. Святочне отворення курсу висшої народної освіти. *Народний голос* (Чернівці). 1910. 17 лютого. С.2-3.
18. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Чернівці, 1897. 295 с.
19. Спис буковинських чисто й почасти українських громад, пошт, староств, судів, шкіл і товариств. *Буковинський православний календар на звичайний рік 1912.* Чернівці, 1911. С.44-48.
20. Як жив український народ (Коротка історія України). Чернівці, 1910. 56 с.

Information about the author:
Dobrzhanskyi Oleksandr Volodymyrovych,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of Ukrainian History
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
109/85, Heroiv Maidanu Street, Chernivtsi, 58013, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-12

НАРОДНЕ ХОРЕОГРАФІЧНЕ МИСТЕЦТВО ЯК ІДЕНТИФІКАЦІЙНА СКЛАДОВА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ВОЛИНІ ТА ПОЛІССЯ

Косаковська Л. П.

ВСТУП

Помітною тенденцією процесу формування потужного культурно-освітнього потенціалу нації стає наростаюча активність щодо формування національної громадської свідомості українства, збереження власної ідентичності, історії, трансляції культурної спадщини. Дослідниця українська фольклору, філософ, соціолог музики Софія Грица відзначає, що чинник спадкоємності у збереженні давніх традицій, глибоко закорінений в українцеві, прив'язаному до аграрного середовища, який позначився на його ментальності, навіть за наявності сучасних кардинальних змін під впливом урбаністичних процесів, докорінно не змінить його генетичного коду, бо його не може змінити будь-яка сваволя. На думку знаної ученої-фольклористки саме з чинника спадкоємності починається історія кожного народу, і вона веде його запрограмованими діями у діалозі з іншими націями[1].

Національне хореографічне мистецтво є важливим елементом етнічної культури народу, в якому закладений значний потенціал освіти і виховання молодого покоління. Як важливий елемент етнічної культури, народна хореографія зберігає вікові фольклорні надбання українського народу, його автохтонні традиції та національну самобутність. Українське суспільство потребує нової генерації сучасних фахівців, спроможних, насамперед, забезпечити прогресивний розвиток вітчизняної культури і освіти відповідно національному досвіду нашого народу та водночас здатних ініціювати ідеї, продукувати оригінальне, актуалізувати власну креативність як в особистому житті, так і в професійній сфері – культурній та освітній. Позитивному вирішенню культурно-освітніх завдань сприяє синтетична природа народного танцю, у якому органічно поєднуються елементи музичного, хореографічного і драматичного мистецтв. Волинсько-поліська хореографічна спадщина, яка у даному дослідженні розглядається як історико-культурний феномен, має великі можливості щодо сприяння розумінню й осмисленню етнічного культурного простору України, забезпечення безперервного розвитку вітчизняного хореографічного мистецтва, збереження національної ідентичності.

В українській науці накопичено багатий досвід висвітлення питань народної хореографії, зокрема у працях етнографів другої половини XIX ст.

[1] Софія Грица. Парадигматична модель дослідження фольклору. *Проблеми кобзарознавства та етноінструментології.* Матеріяли науково-практичної конференції І-го Міжнародного з'їзду кобзарознавців та етноорганологів ім. М. Будника (Ірпінь, 13–14 жовтня 2021 р.). Київ–Ірпінь, 2022. С. 23.

А. Терещенка, В. Шухевича, В. Гнатюка, С. Титаренка, М. Лисенка, О. Кольберга. Вагоме місце у вивченні питань функціонування та розвитку традиційної танцювальної культури займають дослідження В. Верховинця (Костіва), Р. Гарасимчука, К. Василенка, А. Гуменюка. Дослідження представників української діаспори О. Воропая, В. Авраменка, М. Шатульського, А. Нагачевського розглядають еволюційні особливості українського танцю. Наукове осмислення традиційних танців у локальних різновидах здійснили Б. Стасько, О. Бігус, І. Пісклова, В. Тітов, Л. Сабан, Б. Кокуленко, К. Демків. Незважаючи на посилення інтересу дослідників до традиційної танцювальної культури українців, народне хореографічне мистецтво Волині та Полісся, спрямоване на формування світоглядних орієнтирів і ментальних особливостей етносу, у вітчизняному науковому вимірі ще не отримало належного грунтовного висвітлення.

Мета даного дослідження – визначити сучасні можливості танцювального мистецтва Волині та Полісся як дійового засобу збереження та репрезентації етнонаціональної та регіональної ідентичності.

Методологія дослідження грунтується на застосуванні мистецтвознавчого, історичного, біографічного підходів. Для досягнення мети нашої розвідки використано комплекс взаємопов'язаних наукових методів: аналізу, синтезу, узагальнення, що дало змогу окреслити стан збереження та дослідженості волинсько-поліської хореографічної спадщини.

1. Становлення та особливості функціонування хореографічної освіти

Розвиток хореографічного мистецтва і освіти на теренах Волині та Полісся тісно пов'язаний з творчою діяльністю хореографа народного танцю, артиста і дослідника національного танцювального фольклору, режисера, громадського діяча та педагога Василя Кириловича Авраменка. Митець вважав, що танець є виразником людської душі, який «може дуже послужити українському народові за виховний чинник до відроджуючого державного життя»[2].

Приїхавши на Волинь восени 1922 року, В. Авраменко працює над організацією шкіл українського народного танцю у містах Луцьку, Рівному, Кремінці, Олександрії, Межиріччі. Школи мали цілком сталу теоретичну і практичну програми. Після закінчення курсу навчання учні здавали іспит, який проводила спеціальна комісія у складі членів «Просвіти», місцевого вчителя і Авраменка як директора школи. Учням школи, які успішно склали іспит, видавалися спеціальні свідоцтва за підписом В. Авраменка про закінчення «Школи українських національних танців» і про складання іспиту за програмою: 1) теорія танку; 2) танкові рухи; 3) танкові постави; 4) танкова пластика; 5) танкова гімнастика, а також з танців: «Козачок», «Коломийка», «Катерина», «Журавель», «Великодній хоровод», «Гопак колом з вільним солом»[3].

[2] Пігуляк І. Василь Авраменко і відродження українського танку. Нью-Йорк : Б. в., 1979. С. 11.

[3] Роде наш красний…: Волинь у долях краян і людських документах. Т.3. Луцьк : Вежа, 1999. С. 822–847.

Особливо відзначених учнів школи було іменовано інструкторами і згуртовано в «Товариства відродження національних танців», котрі входили до місцевих «Просвіт» на правах секцій. За час перебування на Волині хореограф і його учні провели 65 виступів. З успіхом пройшли концерти артиста-балетмейстера В. Авраменка у Володимирі-Волинському на передвиборчому селянському з'їзді, де були присутні 10 тисяч учасників, у Маціївці на Ковельщині, в Ковелі, Луцьку, в чеських колоніях Теремне й Іванчицях та інших населених пунктах. Василь Авраменко незмінно користувався пошаною і цілком заслуженим успіхом у місцевої української і неукраїнської публіки. Крім чисто мистецького значення виступів артиста, глядачі оцінили в ньому пропагандиста національної ідеї.

Про активну творчу та педагогічну діяльність В. Авраменка у 1922–23 роках йдеться у календарі «Громада» та «Волинському народному календарі» на 1924 рік. Тут надруковано фотографії учнів балетмейстера зі шкіл Рівненського повіту на Волині, Луцької школи українського народного танцю та школи м. Березно на Волині, а також школи у Холмі, організованої товариством «Рідна хата»[4].

Попри переслідування польської поліції, В. К. Авраменко започаткував на теренах Західної України тяглу традицію національного танцю, яку продовжили його послідовники. Учні хореографа, як безпосередні, так і виховані його інструкторами, через усе свідоме життя пронесли гасло вчителя-патріота та великого ентузіаста справи поширення українського народного танцю та збереженні його національних особливостей: «Український танок не пустощі, він – основний вияв нашої культури, це – національна зброя!».

Серед випускників Крем'янецької школи національних танців під проводом В. Авраменка були Ксенія та Галина Степури, дочки одного з відомих на Волині поборників української ідеї – адвоката Григорія Каліcтратовича Степури. Степура Галина навчалась у Луцькій гімназії, працювала вчителькою французької мови у Ківерцівській школі [5]. Її молодша сестра Ксенія Степура (Пеленська) закінчила Луцьку гімназію та Варшавський університет. Навчаючись на історичному факультеті університету, танцювала у гуртку українського танцю. Уповноважена Проводу ОУН, член Поліського повітового проводу ОУН, учасниця Поліського Лозового козацтва на псевдо «Ріка». Очолювала у вересні 1939 року боївку з 15 осіб, яка прямувала трасою до Львова. Потрапила в засідку відступаючих відділів Польської армії. Була жорстоко замордована. За іншими версіями – загинула в бою з відділами польської армії з двома іншими бойовиками повертаючись до Львова з Бережанщини, де була представником крайової екзикутиви ОУН[6].

[4] Календар «Громада» для робітничого народу в місті й селі на наступний рік 1924. Львів, 1923. С. 113–114.

[5] Запис авторки від Тараса Григоровича Степури (1917–2007), проживав у м. Луцьку Волинської обл.

[6] Оксана Сущук. Доля волинських адвокатів на початку Другої світової війни (за матеріалами архівно-кримінальних справ). Електронний ресурс]. Режим доступу : https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/11806/1/16.pdf

Про успішні виступи хореографа Авраменка та його учнів у місті Луцьку 3 і 4 лютого 1923 року місцева газета «Українське життя» повідомляла: «Національним танцям мало хто надавав значення. Про український танець ми чули як про гопак з горілкою... і тільки. Яке ж було зачудування, коли ми побачили національні танці учнів школи Авраменка. Танок «Катерина» є просто-таки щось неземне, якісь святі, божественні рухи. Що ж до «Чумака», виконаного самим Авраменком, то цей танок є немов би сама Воля на безмежному просторі нашої України...». Автор статті особливо відзначав успішний і «нагороджений рясними оплесками глядачів» танцювальний виступ 7-літнього Левка. Спогадами про юного танцюриста з Луцька з нами поділився його двоюрідний брат – Заслужений артист України Ярослав Михайлович Зеленов. Лев Незвядовський був учнем «Школи українських національних танців», що працювала під керівництвом Василя Авраменка при Першій українській школі на Красному з 28 грудня 1922 по 3 лютого 1923 року. Прихильність вчителя до талановитого хлопця засвідчує спільна світлина В. Авраменка з Левком Незвядовським, яка зберігається у домашньому архіві родини Зеленових. На світлині Маестро танцю зробив підпис: «Великому талантові Левку. Живи для щастя бідного люду. Коли будеш великим чоловіком не цурайся свого народу. Учись грамоти і з тебе будуть люди. Слухай старших і родичів. 16/IV.23. В. Авраменко». В наступні роки здібного танцівника луцької школи українського танцю чекали нелегкі випробування. Л. М. Незвядовського було засуджено до 10 років позбавлення волі як «ворога народу». Покарання відбував у Інті (Комі АРСР). Повернутись до Луцька не мав можливості через відмову органів влади надати прописку. Багато років вимушений був працювати у шахті пос. Ровеньки Луганської області[7].

Спадкоємицею творчих традицій хореографа В. Авраменка була актриса Волинського обласного музично-драматичного театру імені Тараса Шевченка Лідія Олексіївна Бальбуза. Більше півстоліття мисткиня служила у театрі як успішна виконавиця у танцювальних сценах і травесті-амплуа. Бальбуза Л. О. повідомила, що у 1920-х роках ХХ століття в її рідному селі Вишків керівником гуртка українського народного танцю був учень Василя Авраменка – Роман Подригуля. Діти вишківського гуртка вивчали танцювальні композиції з репертуару школи Авраменка: «Гонта», «Катерина», «Аркан»[8]. У1938 році під час навчання у Луцькій українській гімназії імені Лесі Українки, де виховували учнів у дусі любові до батьківщини, формували почуття гідності та національної свідомості, майбутня актриса відвідувала гурток українських народних танців під керівництвом балетмейстера драматичного театру В. Чорномордика – випускника школи Василя Авраменка.

Разом з Лідією Бальбузою у гуртку Чорномордика танцювала Н. Солошенко-Тиравська – хореографиня та громадська діячка, голова управи Товариства волинян імені Лесі Українки в Сіднеї.

[7] Запис авторки від Ярослава Михайловича Зеленова, 1946 р. нар., мешканця м. Луцьк Волинської обл.

[8] Запис авторки від Лідії Олексіївни Бальбузи (1924–2011), проживала у м. Луцьку Волинської обл.

Наталя Солошенко-Тиравська народилася в містечку Ківерці на Волині. Батько, Семен Солошенко, полтавець, старшина армії УНР, мати – киянка. З дитинства любила сцену і танці, мріяла бути артисткою. Свої перші знання про класичний танець здобула у луцькій балетній школі Софії Вигурської. Після закінчення початкової школи в Ківерцях, вступає 1938 року до Луцької української гімназії імені Лесі Українки[9]. Під час навчання у гімназії вона відвідувала гурток українських народних танців В. Чорномордика. У 1941–1944 роках працювала солісткою Волинського українського театру, щоб мистецтвом виховувати і піднімати дух волинян в боротьбі з фашистськими окупантами. Її ім'я значилось серед таких відомих артистів театру як Наталя Ужвій, Галина Крих та інші.

Перебуваючи у вимушеній еміграції, яка розпочалась для Наталі Солошенко-Тиравської з 1944 року, продовжувала творчу працю у театральному товаристві «Вінета» у Берліні, працювала хореографом у таборі для переміщених осіб поблизу Франкфурта. З 1949 року і до кінця життя проживала у Сіднеї. В Австралії та англомовному світі Солошенко-Тиравська знана як фахівець українського народного танцю, керівник хореографічних ансамблів, що отримували найвищі призи, нагороди в західному світі. Так, упродовж 1950–1956 років мисткиня опікувалася балетною секцією «Українського Мистецького Товариства», згодом започаткувала «Український Народний Балет». У 1965 році Н. Солошенко-Тиравська створила у Сіднеї ансамбль танцю «Веселка», працювала у студіях українського танцю у Брізбані й Аделаїді. У 1985-му році, український ансамбль «Веселка», яким керувала Наталя Солошенко-Тиравська, здійснив тур до Канади та США. Тріумфальним у творчій біографії «Веселки» став виступ на світовій арені з нагоди 40-річчя ООН. До творчого доробку мисткині увійшли хореографічні композиції «У Києві, на Подолі», «Вечорниці», «Козацька сюїта», «Ніч під Івана Купала», «Біля криниці», «На баштані» та інші. Англомовний світ п'ятого континенту і Північної Америки під час гастролей ансамблю танцю «Веселка» відкривав для себе Україну та її національне мистецтво. Хореограф-педагог Н.С. Солошенко-Тиравська створила власну методику викладання народного танцю, виховала плеяду учнів та послідовників, які продовжували справу популяризації танцювального мистецтва та впроваджували його у широкі верстви співвітчизників в усьому світі. Вона проводила курси українських танців для учасників австралійських балетних ансамблів. Як викладач народного танцю Наталя Семенівна плекала в учнів шанобливе ставлення до естетичних ідеалів та культурних цінностей українського народу, його національних хореографічних традицій. У 1990-ому році ансамбль танцю «Веселка» під керівництвом Н. Солошенко-Тиравської на запрошення Народного Руху України побував на гастролях в Україні. Виступи учасників ансамблю українського танцю, народжених вже в Австралії, супроводжувались великим успіхом та викликали щире захоплення глядачів Києва, Львова, Луцька, Тернополя, Івано-Франківська.

[9] Солошенко-Тиравська Н.С. Тріумф української Терпсіхори (спогади мисткині). Луцьк : Медіа, 1999. 120 с.

Н. Солошенко-Тиравська поруч мистецької праці, проявила себе і на громадській ниві. Була довгий час культурно-освітнім референтом Союзу Українських Організацій Австралії, Об'єднання українських громад Нової Південної Валії, редактором української радіогодини на етнічному радіо в Сіднеї. В 19992 році Н. Солошенко-Тиравська разом з однодумцями заснувала Товариства волинян імені Лесі Українки в Сіднеї, головною метою якого була моральна і матеріальна підтримка Волинського державного університету імені Лесі Українки, Волинської духовної семінарії та інших навчальних закладів Волині, демократичних громадських і наукових організацій. За активну громадську діяльність Н. Солошенко-Тиравська була відзначена почесними нагородами, серед яких грамоти та медаль Союзу українських об'єднань Австралії, звання Почесного члена Вченої Ради і Почесного професора в галузі історії Волинського державного університету імені Лесі Українки[10].

Особливу цінну інформацію про життя і мистецьку працю Н. Солошенко-Тиравської надає її книга «Тріумф української Терпсіхори», що підсумувала багаторічні творчі здобутки мисткині. Авторка розповідає про маловідомі сторінки національного культурного життя українців Австралії, волинян. Книга спогадів хореографині Солошенко-Тиравської сприяє осмисленню творчих надбань зарубіжних українських митців як духовного спадку українського народу[11]. Видатна українка була однією з тих, хто заклав міцний фундамент української громади на п'ятому континенті, передала свій мистецький талант не одному поколінню австралійських українців.

Зауважимо, що хореограф Авраменко зумів прищепити любов до українського танцю не лише українцям, а й представникам інших національностей, які жили на Україні. Саме завдяки школі Авраменка волинський чех Володимир Лібовицький став одним з найвизначніших чеських балетмейстерів і на все життя залишився вірним українському танцеві.

Характерно, що Лібовицький зростав та виховувався в україно-чеському середовищі. У сімнадцять років він потрапив до танцювальної школи В. Авраменка, яка відкрилася у Рівному, і був відразу ж помічений педагогом. Першим танком, який опанував майбутній балетмейстер, був гопак. Лібовицький відзначав в автобіографії, що Авраменко був великим митцем, який з неабиякою майстерністю навчав українських танців. Він їх обробляв у форми, давав їм назви, опрацьовував термінологію кроків і фігур, що було дуже важливим. «В його школі, – стверджував Лібовицький, – я вперше зрозумів, що таке хореографія, як розвивається народний і національний танець, як танець можна творити, тобто як його творив народ». Авраменко вмів точно відокремити народний танець від салонного, народну пісню віл пісні літературного походження. Він не переносив штучних «коктейлів» – об'єднання кроків і фігур із танців різних народів, які так засмітили післявоєнну хореографію[12].

[10] Державний архів Волинської області. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 34–33.

[11] Солошенко-Тиравська Н.С. Тріумф української Терпсіхори (спогади мисткині). Луцьк : Медіа, 1999. 120 с.

[12] Мушинка М. За мистецькими заповітами Василя Авраменка. Народна творчість та етнографія. 1994. № 1. С. 26.

Мистецьке напуття та школа Авраменка знадобились Володимиру Лібовицькому під час роботи у Братиславі на посаді художнього керівника Земського театру в Ужгороді, яку він обіймав у 1937–1938 роках, а згодом у приватній балетній школі. Лише політичні події (окупація Закарпаття хортіївськими фашистами) не дозволили йому розгорнути заплановане навчання, проте згодом В. Лібовицький очолив український професійний театр «Нова сцена» у Хусті як режисер та хореограф. Тут митець ставив традиційні вистави українського репертуару, робив дивертисменти-сюїти, зокрема закарпатського танцювального фольклору, систематично вивчав зразки етнохореографії у найвіддаленіших селах та часто залучав їх мотиви у свої постановки. Після повернення до Праги хореограф одержав запрошення підготувати з празьким балетом слов'янські танці для міжнародного фестивалю в Люцерні (Швейцарія). В. Лібовицький обрав для своєї постановки закарпатські танці, якими хотів привернути увагу світової громадськості до угорської окупації Закарпаття. Постановка Лібовицького під назвою «Українська сюїта» на міжнародному конкурсі мала великий успіх.

У 1954 році В. Лібовицький почав працювати в оперетній трупі новозаснованого Пряшівського українського національного театру, де йому довелося майже без жодних кваліфікованих кадрів створити професіональну балетну трупу. Набравши талановитих хлопців та дівчат із українських підбескидських сіл без художньої освіти, він за методологією В. Авраменка почав інтенсивно навчати їх основам хореографічного мистецтва. Чергуючи теоретичні лекції з практичними вправами і розучуванням конкретних народних танців, він дуже швидко подолав початкові труднощі, і балетна трупа стала повноцінною складовою частиною Українського національного театру. 19 квітня 1955 року балетна трупа УНТ під його керівництвом підготувала концерт українських народних танців, який був тепло прийнятий і публікою і пресою. Згодом на місці оперетної трупи УНТ виник професійний Піддуклянський український народний ансамбль і В. Лібовицький став його першим хореографом.

Переконливо сприймаються в цьому контексті слова В. Лібовицького про те, що мати прищепила йому любов до фольклору, а Василь Авраменко навчив тому, чому в школах лише рідко кого учили – любові і «покірливої шани» до народного мистецтва. «Авраменко нас не тільки вчив, він на наших очах воскрешав національні й народні українські танці. Він постійно підкреслював, що національне мистецтво – це не модний одяг, щоб з ним робити, що кому заманеться. Це джерельна криниця, з якої можна черпати, однак черпати дуже обережно, щоб вода не звирувалася і не скаламутилася». Лібовицький свідчить, що його вчитель був проти модернізації та надмірної стилізації народних танців і народного одягу, що вже тоді ставало модою, і наголошує: «Цей молодий український хореограф, якого сміливо можна назвати «професором танцю», повернув українському народові його народний і національний скарб. Я протягом цілого життя залишився вірним його заповітам»[13].

[13] Мушинка М. За мистецькими заповітами Василя Авраменка. Народна творчість та етнографія. 1994. № 1. С. 26.

Все сказане, а також ряд інших документів, свідчень від респондентів підтверджують думку про те, що в період потужної полонізації хореограф Василь Авраменко за підтримки культурно-освітнього товариства «Просвіта» провадив у 1922–1923 роках на Волині та Поліссі активну творчо-виховну та пропагандистську роботу в царині народного танку. У школах, заснованих під керівництвом митця здобули початкову хореографічну освіту і навчилися танцювати українських танців понад п'ятисот хлопців та дівчат. Поширення танців відбувалося у геометричній прогресії – майже кожен випускник пропагував вивчені танцювальні композиції у своїй місцевості, тобто захоплення українськими танцями, завдяки Авраменку, стало у Західній Україні загальнопоширеним та характерним явищем. На думку балетмейстера, танець вказує кожному, до якого народу він належить: «Український танок, мережані сорочки, барвисті стяжки, квіти й танечні мелодії є для молоді споминами на все життя, вона відчує, що Україна посідає чародійну красу»[14]. Творча спадщина В. Авраменка, його учнів та послідовників дає можливість усебічно оцінити їх внесок у розвиток української культури не тільки в проекції на окремі мистецькі технології, у яких цей внесок себе виявляє найбільш яскраво, а й змістовних характеристик, що розкривають світоглядні установки митців-патріотів як представників цієї культури в ментальних рисах.

2. Джерела та тенденції розвитку народної хореографії Волині та Полісся

Під впливом новітніх засобів масової інформації, перенесення автентичного танцю у сценічні форми виконавства, інших здобутків цивілізації сьогодні відбувається стрімке витіснення народної хореографії, зразки якої передавались від покоління до покоління шляхом спонтанної усної трансмісії. Значний культурний потенціал волинсько-поліського історико-етнографічного регіону вимагає комплексного підходу до вивчення досвіду фіксації, збереження та популяризації хореографічної автентики як вагомого культурно-мистецького надбання.

З-поміж визначних дослідників пісенно-танцювальної спадщини Волинського Полісся почесне місце належить Олександрі Кондратович. Волинський журналіст, письменник Сергій Цюриць, відзначаючи внесок етнологині у фольклористичне дослідження краю, знаменно назвав її полісянкою, яка пред'явила світові фрагмент народної пам'яті. Перші записи пісень Олександра ще в дитинстві зробила від тітки Юстинії Чубарик з села Воєгоще, до якої ходила товкти просо. Олександра Павлівна Кондратович – почесний краєзнавець України, фольклорист і етнограф. Підсумком її багаторічної творчої праці стали збірки про народне мистецтво Волинського Полісся: «Як у лузі калинойка з квітками», «Народини», «На перехрестях долі», «Нуйно: на скрижалях історії і сьогодення», «Коса ж моя шовковая», «Весілля на Поліссі» та інші. Зокрема, у видавництві «Надстир'я» дослідниця видала збірку «Калиновий квіт Полісся», до якої увійшли прадавні народні традиції і обряди поліщуків, а також понад 150

[14] Пігуляк І. Василь Авраменко і відродження українського танку. Нью-Йорк : Б. в., 1979. С. 47.

народних пісень, що були записані в рідному селі Кримно Камінь-Каширського району. «Людина жива доти, доки її пам'ятають» – вважала О. П. Кондратович. Її безцінні етнологічні, краєзнавчі дослідження охоче використовують сучасні фольклористи, лінгвісти, етнографи, педагоги. Вважаємо, що праці етнологині заслуговують на вивчення та застосування у теорії та практиці сучасного хореографічного мистецтва з метою збереження та інтерпретації автентичних зразків у сценічному мистецтві.

Пісенно-танцювальний фольклор Волинського Полісся насичений елементами народної хореографії. Зокрема, дослідниця О. П. Кондратович у виданні «Весілля на Поліссі» подає детальні описи двох весільних обрядів – видричівського та гуто-камінського, з нотними записами пісень, описом танцювального супроводу обрядів і коментарями[15].

Фольклористка вказала на те, що у деяких регіонах Полісся молода обтанцьовувала гостей і цим обрядом вона прилучала їх до свого роду. Подібний обряд зафіксували у селі Видричі Камінь-Каширського району. Молода одягала сукню, а поверх неї фартух із великою кількістю кишень для того, щоб кожен, хто обтанцьовуватиме її, клав гроші в одну із них. На весіллі танцювати з молодою безкоштовно могли лише дружки, оскільки вони її рідня, її «військо». Наступним з молодою танцював хоронжий (старший сват). Молодий мав право танцювати з молодою лише після того, як накине старшому сватові на шию велике кільце ковбаси, заздалегідь начинене та засушене кількаярусним кільцем у каструлі. Така ковбаса називалась «штирогубка»[16]. Завершується обтанцьовування спільним танцем головної весільної пари. Даний обряд був кульмінаційним моментом весілля. У селі Кримне молода разом з молодим виходила на середину кола, знімала свій вінок та одягала на голову молодому і танцювала з ним. Цим вона символічно приєднувала молодого до свого роду. Потім наречена одягала вінок по черзі кожній незаміжній дівчині на весіллі, попередньо кланяючись перед нею та запрошуючи до танка. Вважалося, що такий обрядовий танець символізував майбутнє вдале заміжжя.

О. Кондратович, здійснюючи польові фольклорно-етнографічні розвідки, дослідила, що на Поліссі у 20-40-х роках ХХ століття разом з автентичними танцями побутували іноетнічні: полька, краков'як, шима, падеспань. Досить часто танці виконувались з короткими 4-х рядковими піснями, які у різних регіонах України мають назви: приспівки, триндички, а власне поліська назва – підскочені (подскочені) пісні. При виконанні пісень, музикант вишиковував пари у чергу. Інколи до співаючих долучалися ще кілька пар, що в унісон виконували одну й ту ж пісню. Закінчивши спів, ці пари, рушаючи до місця призначення, намагалися продемонструвати свою майстерність і у танці.

Наприклад:

«Нащо брав, нащо брав / Таку мулудейку? / Мине мати годувала / Як курку рабейку.

Нащо брав, нащо брав / Таку нивиличку? Мине мати доглядала, / Як пирипиличку». Ці пісні виконувалися парами, обійнявши один одного за талію,

[15] Олександра Кондратович О. Весілля на Поліссі. Луцьк : Надстир'я, 1996. 110 с.
[16] Там само. с. 72.

танцювали приспівуючи, виконували притупи, присідання, плескали в долоні. Співали переважно дівчата, рідше хлопці. Мелодія була простою, двохтактовою[17]. Фольклористка зазначала, що важливим елементом культури автохтонного населення Волинського Полісся було вбрання. Незаможні поліщуки виготовляли і носили прості види одягу: у дівчат – спідниці з ситцю або шовку, обшиті стрічками (могли бути домоткані спідниці); у хлопців – сорочка та штани. Головним убором у дівчат була хустка. На «музики» хлопці приходили в чоботях, деякі дівчата – в черевичках, але більшість – у постолах. Інколи дівчата так танцювали, що від постолів залишались самі заборзки (ликові вушка на постолах, крізь які протягувалися волоки) та волоки (тонкий міцний шнурок, яким закріплювали на нозі постоли)[18].

Дослідниця культурної спадщини О. Кондратович на основі етнографічних записів, не лише подає опис локальних пісенно-хореографічних традицій Волинського Полісся, але й розкриває погляди українців, зокрема поліщуків, насім'ю, родинні стосунки, питання родоводу, показує значення та повноту збереження давніх звичаїв народу, їх роль у формуванні високої духовності та моральності сучасної молоді.

Особливо важливим для нашого дослідження є вивчення впливу народно-сценічного мистецтва на формуваня національної культурної спадщини Волинського історико-етнографічного регіону. Одним з провідних репрезентантів хореографічного мистецтва Волині став Заслужений народний ансамбль пісні і танцю України «Колос», знаний не тільки на батьківщині, але й у багатьох державах світу. Своєю популярністю і визнаним авторитетом «Колос» багато в чому завдячує основоположникам ансамблю. Діяльність самодіяльного колективу, створеного у 1951році при Торчинському Будинку культури Луцького району, була спрямована на популяризацію народного пісенного, музичного та хореографічного матеріалу, бажанні керівників засобами автентичного національного мистецтва показати сучасному поколінню дух, звичаї і характер народу. Фольклорний напрямок репертуару був започаткований засновником колективу – заслуженим працівником культури України Анатолієм Даниловичем Шаповим. З перших років діяльності чільне місце в репертуарі ансамблю посідав місцевий фольклорний матеріал. У 1952 році директором Торчинського будинку культури і керівником танцювального колективу було призначено Олександра Яковича Лукіна. Перша вокально-хореографічна композиція «Веснянки» у постановці А. Д. Шапова і О. Я. Лукіна засвідчила створення самобутнього ансамблю пісні і танцю «Колос». Основою хореографічних постановок хореографа Лукіна, які отримали сценічне життя у репертуарі колективу, був автентичний пісенно-хореографічний фольклор навколишніх сіл і містечок поблизу Торчина[19].

У 1950–1960-х роках репертуар танцювальної групи під керівництвом Олександра Лукіна поповнили композиції: «Весілля», постановки І. Богданця, жартівлива сцена «Випадок на молочній фермі» та інші. Технічну вправність

[17] Калиновий квіт Полісся. Народні пісні, що побутують у Камінь-Каширському районі на Волині. Упор. О Кондратович. Луцьк : Вол. книга, 2007. 248 с.

[18] Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся. Луцьк : Вол. книга, 2009. 200 с.

[19] Денисюк В. Золота нива «Колоса». Луцьк : Надстир'я, 1997. 104 с.

танцюристи «Колоса» демонстрували у козацькому танці зі списами. Це засвідчує фото з концерту, розміщене у газеті «Радянська Волинь» від 18 грудня 1961 року з підписом: «Танцює «Колос». Постановка директора Торчинського Будинку культури Олександра Лукіна».

Нами записано розповідь О. Я. Лукіна про його спостереження за гулянням молоді на вигоні околиць села Буяни. Хореограф звернув увагу на те, що під час одного з танців юнаки та дівчата виконували стрибки, які імітували рухи стриножених коней. Яскравими були і строї танцюристів, що у той вечір розважались за селом. Дотримуючись фольклорного першоджерела, митець втілив свої враження у постановці «Скакунець». Цей самобутній народний танець поповнив новостворений репертуар «Колоса»[20]. Варно зазначити, що запальний та бадьорий танець «Буянський скакунець» у постановці балетмейстера Е. Л. Шихмана згодом увійшов до репертуару ансамблю танцю «Волинянка» Луцького Палацу культури і дотепер залишається однією з найпопулярніших танцювальних композицій аматорських колективів Волині. Продовженням творчих пошуків Лукіна у цьому ж ключі став танець «Шибра», створений на основі фольклорних першоджерел та записаний у селі Садів. У 1963 році на перегляді програми ансамблю пісні і танцю «Колос» на предмет присвоєння Міністерством культури звання «народний самодіяльний» учасники танцювальної групи під керівництвом хореографа О. Лукіна продемонстрували майстерне виконання колоритного танцю «Марусина», який стане хореографічною візитівкою ансамблю на протязі його багаторічної успішної творчої діяльності[21]. Фольклорно-етнографічна, балетмейстерська, організаторська і педагогічна практика Олександра Яковича Лукіна були тісно переплетені. Дванадцять років митець поєднував працю на посаді директора Торчинського будинку культури і хореографічну діяльність, двадцять два роки успішно викладав клубні дисципліни у Луцькому культурно-освітньому училищі[22]. Його етнографічно-дослідницька і творча діяльність органічно вписалися в культурно-мистецьке та освітнє життя Волині.

Почесне місце в ряду дослідників та пропагандистів українського народного танцю належить Заслуженому працівнику культури України, лауреату премії імені Агатангела Кримського, балетмейстеру Миколі Андрійовичу Полятикіну. Характеризуючи хореографічну спадщину митця, організаторка етнокультурних проектів, народознавець, культурно-освітня діячка Ольга Рутковська наголошувала, що він був одним з небагатьох українських балетмейстерів, які у своїй творчості безпосередньо зверталися до автентичного танцювального фольклору. Микола Полятикін народився у селі Ковьонки Глухівського району на Сумщині, навчався на хореографічному відділенні у Гадяцького культурно-освітньому училищі, а після розформування

[20] Денисюк В. Золота нива «Колоса». Луцьк : Надстир'я, 1997. С.14.

[21] Ольга Рутковська. На перехресних стежках з Волинню: роки, події, люди. *Волинь моя. Журнал Міжнар. громад. об'єднання Волинське братство.* Вип. 10. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 399.

[22] Балик Н. День сьогоднішній і майбутній. Радянська Волинь, 1 травня 1986.

навчального закладу – у Луцьку[23]. З 1967 року він став незмінним балетмейстером-постановником ансамблю пісні і танцю «Колос». Активна творча діяльність митця була продовженням традиції втілення фольклорних першоджерел у сценічну практику, яку започаткував волинський хореограф-дослідник О. Лукін. У пошуках самобутніх зразків традиційної народної хореографії впродовж сорока років балетмейстер об'їздив майже всі села й містечка області, збираючи народні танці.

У постановці Миколи Полятикіна у співавторстві з художнім керівником «Колоса» народним артистом України Олександром Огородніком та керівником оркестрової групи народним артистом України Ярославом Найдою народилися десятки колоритних вокально-хореографічних композицій, серед яких: «Щедрий вечір», «Ой весна, весна», «На Івана, на Купала», «Обжинки», «Волинські забави», «Волинське весілля», «Козаки», «Коровай», «Волинські забави» та інші.

Митець написав книгу «Народні танці Волині і Волинського Полісся у записах Миколи Полятикіна». Автор видання, вболіваючи за збереження несправедливо забутого волинсько-поліського танцювального фольклору, наголошував, що «це потрібно зберегти для наступних поколінь, бо пропаде і той лад, що є. Вже сьогодні не те що танцю, правдешнього танцювального руху нема від кого записати». Його збірка включає 11 найхарактерніших танців двох локальних зон, які ще до 60-70 років можна було зустріти на весіллях, вечорницях, забавах, під час родинних свят тощо. У волинських селах Шепель, Богушівка, Усичі, Антонівка хореографом було записано елементи старовинного танцю «Грайка», «Гарбуз-польку», «Волинську польку»; у селі Кременець – «Кременецьку польку»; у селах Мовчанів і Коритниця– «Шуруху» і «Коритненську польку». Важливо, що М. Полятикін відзначає прізвища респондентів, які надавали інформацію про локальні танцювальні зразки. Щодо обрядової тематики – зафіксовано «Весільний танець з шишками» (с. Коритниця) і фрагмент поліського весілля «Похода» (с. Невір і с. Засухів). Упорядник детально описав рухи і фігури до кожного танцю, доступно коментує, вказує бажану кількість учасників; наводить чіткі графічні зображення; музичний супровід, розмір, темп, ритм, характер виконання; включає тексти приспівок, примовок; доповнює комплексами етнографічного вбрання, реконструйованого Наталією Гатальською[24].

Підсумовуючи мистецькі здобутки хореографів О. Я. Лукіна і М. А. Полятикіна, відзначаємо, що волинсько-поліський танцювальний фольклор став важливим полем творчого пошуку для митців. Знавці автентичного танцю, хореографи Заслуженого народного ансамблю пісні і танцю України «Колос» Олександр Лукін і Микола Полятикін прислужилися розбудові хореографічного

[23] Полятикін Микола Андрійович, Заслужений працівник культури України // Слава і гордість культури України : випускники Волин. держ. уч-ща культури і мистецтв ім. І. Ф. Стравінського 1952-1997 / авт. проекту і збирач матеріалів А. П. Антонюк. Луцьк, 2017. С. 376–378.

[24] Полятикін М. А. Народні танці Волині і Волинського Полісся у записах Миколи Полятикіна : мистец. вид. Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. 108 с.

мистецтва Волині, Полісся та України в цілому, сприяли подальшій популяризації арсеналу засобів народного танцювального мистецтва.

Збираючи хореографічний фольклор Волині та Полісся, ми зберігаємо аутентику, лексичний матеріал для використання керівниками хореографічних колективів, викладачами та студентами мистецьких ЗВО у створенні нових сучасних хореографічних творів та подальшого розвитку регіонального хореографічного мистецтва. З метою висвітлення питання про специфіку волинсько-поліських танцювальних традицій як чинника виховного потенціалу народного хореографічного мистецтва аналізуємо хореографічний матеріал, зібраний нами під час експедиції до Рівненської області, а саме 9липня 2024 року в селі Люхча на Сарненщині. Матеріал записано від респондентів – учасників аматорського фольклорно-етнографічного гурту «Троян», який є одним із найстаріших фольклорних колективів Рівненської області. Колектив розпочав діяльність у 1986 році. До складу колективу входило дванадцять місцевих жителів, які зібралися, щоб згадати самобутні люхчанські пісні, танці. Першим керівником гурту став директор сільського Будинку культури шанувальник і збирач поліських традиційних обрядів Анатолій Мисанець. У 1990 році самобутньому фольклорному колективу присвоїли звання народного аматорського. У репертуарі гурту більше сотні українських народних побутових, весільних, обрядових пісень, а також обрядодійства. Люхчанські побутові поліські пісні й танці та весільні обряди у виконанні гурту «Троян» стали відомими далеко за межами Рівненщини й увійшли до репертуару фольклорних гуртів України. Колектив тісно співпрацює з етнографами та студентами мистецьких закладів, допомагаючи зберігати традиційні форми автохтонного танцювального мистецтва, народні традиції й ідентичність.

Для визначення іманентної природи фольклорної танцювальної традиції Сарненщини в процесі експедиційного дослідження під час сеансів фіксували необрядові твори (питомі та напливові). У переліку виконуваних танців респонденти назвали танці «Печоноє порося», «Краков'як», «Дробна люхоцька полька», «Троян» та інші. Під час експедиції у селі Люхча зафіксовано ігровий танок (танець-гра) «Просо» («А ми просо сіяли…»). Композиційна побудова у формі колективного діалогу, що наявна в класичній пісні-грі «А ми просо сіяли, сіяли», тісно пов'язана з весняною обрядовістю. Основним танцювальним кроком хороводу є простий танцювальний крок, що використовується для зображення виробничого процесу сіяння проса. Під час експедиції окрему увагу приділяли весільним приспівкам, виконуваним під час танців і таким, що співали між танцями. Кілька версій наспівів записано у вокальному й комбінованому вокально-інструментальному (під гармошку) відтворенні. Танцювальні пісні (частушки) були важливим складником вечорниць у селі Люхча.

Зокрема, під час експедиції було зафіксовано частушки:

Ой чия то хата з краю, / чи не свікра мого, / є у нього син Володя / я невістка його.

Ой, чия хата з краю, / білий коміночок, / ой, піди я туди заміж, / де один синочок.

Мене мати народила, / як нарисовала, / чорні очі мені дала, / щоб ними моргала.

На підставі зібраного й опрацьованого матеріалу з'ясовано, що однією з визначальних ознак місцевої народної танцювальної культури є широкий спектр синкретично-виконавського ланцюга з домінуванням танцювального компонента у співвідношенні з інструментальним, приспівковим і мізансценічним. Виявом самоідентифікації танцювальної культури на теренах Сарненщини є танці «Троян» і «Печоноє порося», які збереглися завдяки місцевим носіям традицій. Інформація респондентів про давність описаних танцювальних зразків, їх вкоріненість чи епізодичність у цій місцевості разом з аналізом самих танців у різноваріантному виразі доводить архаїчність досліджуваних явищ. Варіативність народних танців обстеженого села Люхча дозволяє зробити висновки щодо динаміки цього виду народної творчості в просторі й часі, його традиційної тяглості та змінності. Крім того, попри запозичення і вплив культури сусідніх народів на ознаки хореографічного фольклору Сарненщини, визначальними були й залишаються риси загальнонаціональної української хореографії.

Репрезентацією місцевого танцювального фольклору як живого процесу, що постійно оновлюється та розвивається, набуваючи нових якостей і видозмін став Всеукраїнський фестиваль української народної хореографії «Польковий розмай», який відбувся 27 вересня 2025 року в Сарнах на території історико-етнографічного музею[25]. На фестивалі було встановлено Національний рекорд України з наймасовішого виконання поліської польки «Печоноє порося». Під час вокально-танцювального фестивалю 13 колективів різних теренів України затанцювали танець «Печоноє порося», який зародився у селі Люхча. У встановленні рекорду взяли участь 532 учасники. Учасники фольклорного гурту «Троян» і організатори фестивалю висловили сподівання, що цей рекорд допоможе популяризувати культуру України у світі і автентичний поліський танець «Печоноє порося» стане надбанням ЮНЕСКО.

Вважаємо, що дослідження традиційних форм автохтонного танцювального мистецтва, що зберігають народні традиції й ідентичність Поліського краю, створення та запис як дослідженого, так і новоствореного матеріалу ще більше збагатить народне танцювальне мистецтво, сприятиме розширенню, оновленню та розвитку хореографічної спадщини і духовної практики загалом. Вищеназвані аргументи послужать розвитку хореографічної культури Волині та Полісся й популяризуватимуть хореографічне мистецтво в контексті національної культурної спадщини України.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що в сучасних умовах народний танець виконує не лише естетичні, а й соціальні, протестні, освітні та ідентифікаційні функції. Зазначимо, що національне хореографічне мистецтво посідає почесне місце у системі мистецької освіти і виховання. Через

[25] URL: https://rivne1.tv/news/166762-pechonoe-porosya-na-rivnenshchini-vstanovili-rekord-z-vikonannya-poliskoho-tantsyu-video#google_vignette

прилучення молоді до фольклорної регіональної спадщини відбувається становлення хореографічного світогляду, формування національно-патріотичних ціннісних орієнтирів.

Традиційні форми танцювальної творчості Волині та Полісся залишили помітний слід в історії духовної культури регіону, оскільки стали не лише культурним, але й значною мірою світоглядним досвідом українського мистецтва. Фольклорно-етнографічні матеріали, здобуті під час польових досліджень, становлять наукову цінність та безпосередній інтерес не лише для сучасної практичної хореографії, але й для шанувальників традиційної народної культури Волині та Полісся. Недостатньо досліджені народні танцювальні форми серед яких прадавні хороводи, ігрові танки (танці-ігри) та українські танці – потужний фактор відродження духовності і гуманізації суспільства. Доцільним, на нашу думку, є активне залучення етноетнологів, педагогів, фахівців-хореографів до проведення власних польових досліджень з метою пропаганди локальних танцювальних традицій.

Проведений нами аналіз джерельної бази та практики організації діяльності колективів хореографічного спрямування на Волині та Поліссі, дав змогу встановити, що актуальною проблемою сьогодення залишається питання збереження етнографічно-дослідницького і творчого доробку хореографів-практиків, фольклористів та пропагандистів народної хореографії, оскільки зібраний ними мистецький досвід є важливою скарбницей для подальшого формування світогляду молодого покоління, розширення і збереження практики побутування духовної культури українського народу. Він є також важливим показником самобутньої художньої культури України і завжди буде репрезентувати державу як терен яскравого танцювального розмаїття в історичній рестроспективі. Однак сьогодні Україна все ще невпевнено формує власну джерельну базу та систему дослідницьких координат у ділянці вивчення регіональної художньої спадщини. Тому прискорена розробка власних наукових досліджень із різних ділянок культурної спадщини допоможе забезпечити прогресивний розвиток вітчизняної культури і освіти, ефективніше вирішувати проблеми духовності.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню народного хореографічного мистецтва Волині та Полісся як засобу збереження та репрезентації етнонаціональної та регіональної ідентичності. Визначено роль автентичного танцю у суспільному та духовному житті. Розглянуто волинсько-поліський танцювальний фольклор як культурно-мистецький феномен, встановлено особливості використання елементів фольклорної хореографії в народно-сценічному мистецтві. Для характеристики значення народно-сценічної хореографії визначено, що танцювальний фольклор як природне підґрунтя й невичерпний арсенал зображувально-виражальних засобів вітчизняного аматорського і професійного мистецтва, має великі можливості щодо сприяння розумінню й осмисленню етнічної культурної спадщини України. Проведено аналіз основних тенденцій впровадження фольклорного танцю в сценічні види мистецтва Волині та Полісся. Під цим кутом зору досліджено доробок представників вітчизняної та

західнодіаспорної хореографічної культури, чия творчість ґрунтується на докладному вивченні українського народного танцю. Автор акцентує увагу на актуальності хореографічних традицій як важливого чинника формування особистості у реаліях сучасного життя і культурного феномена епохи. Комплексний підхід до вивчення досвіду фіксації, збереження та популяризації регіональної традиційної хореографічної культури і освіти забезпечить ефективне функціонування культурно-освітньої сфери волинсько-поліського історико-етнографічного регіону.

Література

1. Авраменко В. К. Українські національні танки, музика і стрій. Вінніпег : Б. в., 1947. 80 с.
2. Верховинець В. М. Теорія українського народного танцю. 5-е вид. К. : Муз. Україна, 1990. 150 с.
3. Верховинець Я. Відродження школи народного танцю Василя Верховинця. *Народна творчість та етнографія*. 1992. № 1. С. 40–46.
4. Гарасимчук Р. Народні танці українців Карпат. Гуцульські танці. Кн. 1. Львів, 2008. 608 с.
5. Гуменюк А. І. Народне хореографічне мистецтво України Київ : АН УРСР, 1963. 235 с.
6. Добрянська Л. Волинсько-рівненські матеріали у фондах ПНДЛМЕ / Л.Добрянська // Етнокультурна спадщина Полісся / Упоряд. В.П. Ковальчук. Рівне : Перспектива, 2004. Вип. 5. 152 с.
7. Етномузиколог Євген Єфремов про втрату та шляхи збереження українських традицій. URL: https://theclaquers.com › posts (дата звернення 14.11.2025).
8. Ковальчук В. Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Випуск IV. Рівне: Перспектива, 2003. 259 с.
9. Косаковська Л.П. Хореографія. Енциклопедія історії України: Т. Україна – українці. Кн. 1. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Г.В Боряк, Я.В. Верменич та ін.; ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін.; НАН України, Ін-т іст. України. Київ : Наук. думка, 2018. С. 400–407.
10. Книш І. Жива душа народу Вінніпег : Б. в., 1966. 78 с.
11. Нагачевський А. Побутові танці канадських українців. Київ : Родовід, 2001. 188 с.
12. Хай М. Музично-інструментальна культура українців (фольклорна традиція). Київ ; Дрогобич, 2007. 557 с.

Information about the author:
Kosakovska Lesia Petrivna,
candidate of Arts, associate professor,
associate professor of the Department of Choreography
Lesya Ukrainka Volyn National University
13, Voli Avenue, Lutsk, 43025, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-13

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ПАЛАЦУ КНЯЗІВ ЛЮБОМИРСЬКИХ)

Притулюк В. Є.

ВСТУП

Роль культурної спадщини для нації, чи загалом людства, важко переоцінити. Адже саме завдяки надбанням духовної та матеріальної культури відбувається усвідомлення унікальності та окремішності народу. Культурна спадщина поряд із традиціями, мовою та релігією є найважливішими маркерами національної ідентичності, бо культурна спадщина – це не просто сукупність успадкованих від попередніх поколінь архітектурних та мистецьких об'єктів, архівів та книгозбірень, це, фактично, історичне обличчя нації, її історична пам'ять.

Культурна спадщина не має громадянства на відміну від культурних об'єктів, які таких власників мають, а тому будучи приналежною до того чи іншого народу, культура спадщина не знає кордонів. Особливе місце в сучасних українсько-польських відносинах посідає культурна спадщина порубіжжя, адже саме на землях спільного проживання, де тісно переплелися тадиції та історична пам'ять, мови та релігії, на теренах де досить стійкими є суспільно-історичні стереотипи та увиразнене рясне скупчення культурних пам'яток (що часто обома народами зараховуються до власного культурного надбання) – формується особлива ідентичність, яка водночас вирізняє порубіжжя та увиразнює національні відмінності.

Культурна спадщина українсько-польського порубіжжя стала предметом дослідження багатьох вітчизняних та польських учених: істориків, культорологів, які аналізували не просто формування та виразні особливості культурної спадщини досліджуваного регіону, але й розглядали історичну пам'ять та суспільно-історичні стереотипи, що пов'язані із нею, вивчали як культурна спадщина вплинула на формування та трансформації національної ідентичності.

Зокрема, об'єкти культурної спадщини, їх історію та специфічні риси досліджували Б. Прищепа[1], А. Галімов[2], О. Сухомлинов[3], З. Горнунг[4]. Найбільш широко цитованою працею, у представленій науковій розвідці, є

[1] Прищепа Б. Архітектурна спадщина Волині. *Збірник наукових праць*. Вип. 6. Рівне : Дятлик, 2018. 220 с.

[2] Галімов А. Українські палаци: відновлення історії. Золота доба. Харків : ВБ «Фабула», 2024, 168 с.

[3] Сухомлинов О. Культурні пограниччя. Новий погляд на стару проблему. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток», 2008, 188 с.

[4] Hornung Z. Jan de Witte, architekt kosciola Dominikanow we Lwowie. Gdańsk, 1995. 298 s.

праці А. Галімова та Б. Прищепи, автори яких наводять численний і різноплановий фактологічний матеріал.

Інша, не менш важлива група джерельної бази, – це праці, що повязані із дослідженнями культурної ідентичності пограниччя, його історичної пам'яті, суспільно-історичних стереотипів, що тут побутують, тощо. Серед таких робіт, наперше, вартує згадати доробок Я. Верменич[5], Л. Нагорної[6], В. Чорнописької[7].

Загалом, наявна історіографічна та джерельна бази дозволють повною мірою розкрити задекларовану автором тему та досягнути поставленої мети: проаналізувати вплив культурної спадщини українсько-польського порубіжжя на формування національної ідентичності українців та поляків.

1. Порубіжжя та регіональна ідентичність

Увиразнення національних відмінностей та, водночас, усвідомлення культурної близькості є визначальною особливістю прикордонних терен, де впродовж тривалого історичного періоду проживають сусідні народи. Адже між ними відбувається постійна комунікація: укладаються міжнаціональні шлюби, спільно творяться культурні пам'ятки, а близькість та зрозумілість мов сприяють культурному зближенню. Водночас, українсько-польське порубіжжя є доволі строкатим та особливим з точки зору релігійної ідентичності[8], оскільки тут проходить релігійний фронтир між павослав'ям, греко-католицизмом та римо-католицизмом. Адже широко відомим є факт, що поміж католицизмом та православ'ям, свого часу, існувало протистояння у намаганні розширити та закріпити свій вплив на теренах, що окреслюються як українсько-польське порубіжжя. Власне, Греко-католицька Церква постала як результат цього конфлікту/протистояння, і, саме у цьому полягає особливість досліджуваного регіону з точки зору релігійної ідентичності мешканців.

Значний вплив на ідентичність мешканців порубіжжя має й історична пам'ять та суспільно-історичні стереотипи, що побутують тут. Саме тому, автор притримується думки, що українсько-польське порубіжжя є досить строкатим та багатогранним з точки зору ідентичності його мешканців. Власне, під порубіжжям, автор розуміє землі, на яких у різні історичні період спільно проживали сусідні народи (у даному випадку українці та поляки), ці території входили до складу різних, або одних і тих самих держав і зазнавали культурних впливів обох народів. Нерідко трапляється так, що одні і ті ж об'єкти культурної спадщини сприймаються українцями та поляками як власне культурне надбання, що часто призводить не просто до дискусій, але й гострих суперечок. Порубіжжя, також, є тим місцем де побутує маса історичних стереотипів, а їх живучість і

[5] Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей.* Вип. 6, 2012, С. 71–84.

[6] Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008, С. 5–54.

[7] Чорнописька В. Феномен релігійної ідентичності: філософсько-правове конструювання змісту. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* № 3 (39), 2023. С. 51–56.

[8] Там само.

стійкість підтримується не лише тісними контактами, але й частими конфліктами та суперечками, що траплялися тут як у минулому, так і у наші дні.

З іншого боку, порубіжжя максимально увібрало в себе культурні впливи обох народів, тут тісно переплітаються історичні та релігійні традиції, часто мови (будучи зрозумілими і українська, і польська по обидва боки кордону), укладаються міжнаціональні шлюби та створюються змішані родини. Усе це разом узяте має величезний вплив на національну ідентичність українців та поляків, одночасно вирізняючи і підкреслюючи національні особливості та відмінності, але увиразнюючи і спільні риси.

Порубіжжя є простором, який творять представники різних культур та національностей, тому завжди має на лише фізичний, а й ментальний прояви[9]. Автор цілком поділяє думку Я. Верменич щодо того, що функціонування норм, ідеологій на інших основах аніж у центрі, поєднання цінностей різних культур призводить до виникнення особливої ідентичності пограниччя – регіональної субкультури. Ця ідентичність, чи субкультура має свою екзистенціональну філософію та ідеологію «приватної вітчизни»[10].

Крізь, призму ідеології «приватної відчизни» відбувається творення образу прикордоння його мешканцями, у даному випадку українцями та поляками. Ідентифікація із цими образами має просторовий вимір, який можна окреслити як територіальну ідентичність. Формування просторової та соціальної само-ідентифікації – локальної, або ж регіональної відбувається на фоні того, що у регіоналному сприйнятті центр відходить на другий план, а точкою опори стає чітко окреслений регіон. І хоча локальна ідентичність дуже тісно прив'язана до регіону, однак, доволі часто, вона є мінливою та нестійкою, особливо якщо сам регіон не є чітко окресленим, або ж відсутня потужна місцева еліта. У такому випадку регіональна ідентичність порубіжжя дає про себе знати, особливо внаслідок певних кризових явщ чи поштовхів[11].

Як вважає львівська дослідниця Ю. Артимишин, порубіжжя слід розглядати із просторової точки візії. У такому випадку його можна вважати географічним образом, вписаним в культурологічне поле досліджень. Такий географічний образ – це посторове уявлення, що сформувалося в одній із сфер культури, зазвичай це компактна модель географічної реальності створена для її кращого розуміння. Образи та історична пам'ять українсько-польського порубіжжя, як і будь-якого іншого простору, не є монолітиними і статичними. У це поняття входить як мінімум дві складові: уявлення мешканців порубіжжя про ці терени та явище порубіжжя як історичний концепт[12].

---

[9] Сухомлинов О. Культурні пограниччя. Новий погляд на стару проблему. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток», 2008. С. 16.

[10] Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей.* Вип. 6, 2012. С. 72.

[11] Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 6–7.

[12] Артимишин Ю. Множинна/регіональна ідентичність українців депортованих із Польщі у 1944–1945 рр. *Ідентичноті в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27–28 січня 2021 року)* / За заг.ред Павла Леньо. Угород : ТОВ: «РІК-У», 2022. С. 35–36.

2. Палац князів Любомирських як культурна спадщина порубіжжя

Як уже зазначалося, українсько-польське порубіжжя є тим місцем де тісно переплелися не лише історія та традиції двох сусідніх народів, але це і території на яких наявне значне скупчення культурних пам'яток, що асоціюються як спільна культурна спадщина. Серед численного переліку спільних культурних надбань є і палац Любомирських на прикладі історії якого автор пропонує простежити особливості культурної спадщини порубіжжя та особливостей формування регіональної ідентичності.

Сьогодні мало хто знає, що два із половиною століття тому у центрі сучасного міста Рівне височів розкішний палац, який розміщувався посеред озера на острові. Навколо палацу розташовувався чималий доглянутий парк. Нині про цей палацово-парковий комплекс не збереглося й сліду, місто змінилося до невпізнання: на місці колись великого озера розташовується сквер.

А між тим, серед дослідників краєзнавців та знаних науковців істориків і досі ведуться дискусії щодо дати виникнення Рівного: одні приписують його початок на XIII століття, ідні називають більш раніші дати. Проте, точно відомо, що уже у 1492 році місто отримало Магдебурзьке право[13], що дозволяє зробити висновок про те, що на рубежі XV–XVI століть місто активно розвивалося, будучи у складі Великого князівства Литовського Відомо, також, що на той час містом володів князь Семен Несвицький, після смерті якого, спадкоємцями, було розпоча будівництво замку.

З плином часу змінювалися власники замку, серед яких були знані та впливові постаті, які долучилися до розвитку та розбудови замку у Рівному. З початку XVI століття замок переходить у володіння Костянтина Острозького, а на початку 20-х років XVIII століття його власником стає Єжи Александр Любомирський. Пори відсутність точних даних, історки схиляються до думки, що саме останній розпочав перебудову старого оборонного замку Острозьких. Фактично, це було будівництво нового палацу у стилі пізнього бароко, до якого долучилися три покоління князів Любомирських. Зрештою на острові, посеред Рівного, постала грандіозна споруда з колонами на вході, що мала два основні й мансардний поверхи[14].

Як стверджують дослідники культурної спадщин А. Галімов та Р. Шаріпов будівництво нового палацу саме на місці старого замку Острозьких можна пояснити бажанням Єжи Любомирського зміцнити зв'язки свого роду із славетними українськими князями. Насправді, відомо, що князі Любомирські справді були родичами князів Острозьких, що підтверджує документ, який зберігається у Центральному державному історичноу архіві м. Львова, таким документом є «Генеалогія Любомирських по лінії споріднення з Острозькими».

[13] Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.

[14] Галімов А. Українські палаци: відновлення історії. Золота доба. Харків : ВБ «Фабула», 2024. С. 14–15.

Польський історик пам'яток архітектури Р. Афтаназій зробив припущення по те, що архітектором палацу Любомирських, міг бути, досить популярний на ті часи, Ян де Вітте[15]. Оскільки жодних відомостей про архітектора палацу в Рівному не збереглося, Р. Афтаназій вказує на те, що побудований Яном де Вітте палац Любомирських у Львові численними елементами нагадує будівлю у Рівному, звідси і висновок, що обидва палаци будувалися одним і тим же архітектором[16].

Продовжили розбудову палацу, після смерті Єжи Любомирського, його син – Станіслва Любомирський та внук Юзеф Любомирський. Власне, за часів останього, як стверджує А. Галімов, розпочинається справжня золота доба для досліджуваного палацу. Саме за вказівкою Юзефа Любомирського розпочинається розбудова палацу, тоді ж відбулося прикрашення екстер'єрів та інтер'єві будівлі. Перед палацом з'являються скульптури, що збереглися у первозданному вигляді, аж до повної руйнації споруди. Зі східного крила палацу було добудовано двоповерховий ризаліт – частину будівлі, що виступає за осовни фасад із аркою для проїзду.

Було, також, змінено архітектурний стиль: бароко відходить у минуле, а його місце заступає класицизм. Перед головним входом з'являється величезна колонада, що мала на меті підкреслити розкіш та статус оновленого палацу Любомирських, розширено було і напіввідкритий дворовий простір, котрим заїздили карети[17].

Збереглося чимало свідчень про велич та красу палацу Любомирських у Рівному прикінця XVIII століття (у листах його відвідувачів, на картинах, у щоденниках сучасників). Наприклад, один із польських істориків, З. Горнунг

[15] Hornung Z. Jan de Witte, architekt kosciola Dominikanow we Lwowie. Gdańsk, 1995. S. 54–56.

[16] Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wroclaw, 1994. Tom 5. Województwo Wołyńskie. 697 s.

[17] Галімов А. Українські палаци: відновлення історії. Золота доба. Харків : ВБ «Фабула», 2024. С. 23–24.

писав про те, що палацово-парковий комплекс Любомирських є «найвеличнішою магнатською резиденцією Польщі, яка за оригінальністю перевершила усі подібні об'єкти. А з точки зору мистецької вартості вона переважила палаци інших аристократичних родів»[18].

Парк, що оточував палац містив велику кількість штучно проритих каналів, що, певною мірою, нагадувало Венецію. На запрошення князя Юзефа Любомирського в останні чверті XVIII століття до Рівного приїздить, відомий на той час архітектор, Ян Якуб Бургіньйон, який збудував низку споруд у парку Любомирських. Із віднайдених документів відомо, що загалом на території палацово-паркового комплексу знаходилося 53 об'єкти[19], серед яких оранжерея, споруди у китайському стилі, теплиці, бесідки, містки, скульптури, навіть, невеликий театр, тощо.

Відомо, також, що у той час на територію палацу та навколишнього парку Любомирських припадала приблизно третина тогочасної території Рівного. Палац розташовувався на острові, котрий сполучався із центральною частиною міста мостом[20]. І хоча збереглися детальні креслення плану палацу Любомирських у Рівному, проте жодних зображень інтер'єрів цієї споруди історички не віднайшли.

У наступному, XIX столітті, після поділів Речі Посполитої, Рівне потрапило у склад Російської імперії, а власником палацу став син Юзефа Любомирського – Фридерік. Молодий князь, у традиції роду, продовжував розвивати місто, зводити нові будівлі, серед яких було і приміщення гімназії, збудоване у 1836 році (нині там розташовано Рівненський обласний краєзнавчий музей).

Власне, згадка про гімназію зроблена автором для ілюстрації того факту, що це було останнє масштабне будівництво князів Любомирських у Рівному[21]. Збідніла родина Любомирських, не маючи можливості утримувати величезний палац, переїздить у меншу будівлю на окраїні Рівного, і пробує продати родовий палац. Однак, так і не знайшовши покупця, князь Фридерік Любомирський дарує палац на острові гімназії. Проте, остання, не мала коштів достатніх на утримання споруди і палац поступово занепадає.

Передвоєнні десятиліття та буремні роки Першої світової війни не стали фатальними для палацу князів Любомирських у Рівному, він продовжував перебувати у занедбаному стані, із забитими дошками вікнами та поступовими руйнуваннями даху. Як відомо, внаслідок Першої світової війни та підписаних Варшавської та Ризької угод Західна Волинь, разом із іншими землям Західної України увійшли до складу відновленої Польської держави[22].

---

[18] Hornung Z. Jan de Witte, architekt kosciola Dominikanow we Lwowie. Gdańsk, 1995. S. 74 –75.

[19] Галімов А. Українські палаци: відновлення історії. Золота доба. Харків : ВБ «Фабула», 2024. С. 28–29.

[20] Прищепа Б. Архітектурна спадщина Волині. *Збірник наукових праць*. Вип. 6. Рівне: Дятлик М., 2018. 220 с.

[21] Галімов А. Українські палаци: відновлення історії. Золота доба. Харків : ВБ «Фабула», 2024. С. 34–35.

[22] Стрільчук Л. Україна у Прометеїстській конценції Юзефа Пілсудського. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Заснований у 2001 р.* Число 24. 2021. С. 165–169.

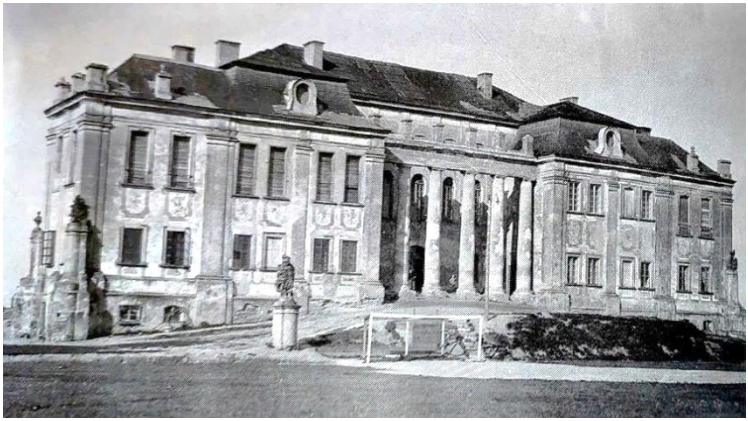

І поки новоприйшла польська влада розмірковувала, що робити із двоповерховою будівлею палацу Любомирськх, у 1927 році в ньому сталася пожежа, яка через сильний вітер охопила усю будівлю. Не зважаючи на зусилля пожежників приборкати полум'я не вдалося, фактично будівля вигоріла повністю. Польска влада і князь Адам Любомирський виношували плани відбудови та відновлення палацу у Рівному[23], однак через брак коштів цього так і не сталося.

Як відомо, у версні 1939 року на землі Західної України приходять більшовики. Йосип Сталін пішовши на підписання двох документів із Німеччиною: радянсько-німецького договору про ненапад і таємного додаткового протоколу до нього про розмежування сфер впливу, фактично визначив цим долю західних українців (як і поляків). Як відомо, на підставі підписаних 23 серпня 1939 року документів, частини українськх етнічних територій, що на той момент перебували у складі Другої Речі Посполитої, зокрема і Західна Волинь, включалися у склад радянської України. Уже із прикінця серпня СРСР стягує до польського кордону війська, які вранці 17 вересня 1939 року пертнули радянсько-польський кордон, вступивши на терени західноукраїнських земель, що перебували у складі Польщі[24]. Оскільки, польським військам було віддано наказ: опору Червоній армії не чинити, тому після незначних сутичок[25], Волинь, у вересні 1939 року, опиняється у складі УРСР.

Князь Адам Любомирський був одазу ж заарештований більшовицькою владою, а залишки родового палацу князів Любомирських у Рівному було

[23] Галімов А. Українські палаци: відновлення історії. Золота доба. Харків : ВБ «Фабула», 2024. С. 38–39.

[24] Стрільчук Л., Хом'як П. Радянізація духовної сфери Волині (вересень 1939 – червень 1941 роки). *Волинь у роки Другої світової війни: соціально-політичне становище, міжетнічні взаємини, адянізація : колективна монографія/* за ред. Л. Стрільчук. Рига, Латвія: «Baltija Publishing», 2025. С. 184–185.

[25] Історія Волинині: видання друге, змінене і доповнене / наук.ред М.М. Кучерепа. Луцьк: Надстир'я, 2024. С. 399–400.

піддано руйнації. Так, у квітні 1940 року, за наказом совєцької влади було здійснено спробу руйнування палацу. Однак, навіть, орудуючи вибухівкою, повністю знищити палац совєтам не вдалося, попри те, що вони намагалися, за всяку ціну, знищити пам'ять про князів Любомирських у Рівному. Залишки будівлі було розібрано на цеглу. Остаточне руйнування фундаменту палацу відбулося у 60-ті роки XX століття: озеро, яким було оточено палац – осушили, а територію острова (із залишками палацу) розрівняли бульдозерами[26].

Совєцька влада ставши господарем на Західноукраїнських землях брутально нищила усе, що було пов'язано із попередньою (до радянською) історію, стрімко трансформовуючи соціально-економічний та культурно-освітній лад краю, у лад, що був апробований та утвердився в СРСР. Ламання культурних традицій та нищення історичної пам'ять українців та поляків, що століттями творили спільну культурну спадщину, вирізняється особливим драматизмом, який характеризувався ломкою існуючого суспільного порядку і форсованним нав'язанням методів радянського господарства, ідеологізацією життя західних українців, репресіями та утисками з боку радянської влади щодо усіх, хто намагався чинити опір процесу радянізації[27].

А між тим, і поляки, і українці втратили не просто один із важливих об'єктів спільної культурної спадщини, що пов'язаий із знаними княжими родами Острозьких та Любомирських, фактично, впродовж довгих десятиліть існування радянського тоталітарного режиму, відбувалося затирання історичної пам'яті, замовчування та перекручення історії, навішування ідеологічних ярликів на тих, хто розбудовував і творив історію на цих землях. Іншими словами, відбувалося нищення національної та регіональної ідентичності.

Історія палацу князів Любомирських у Рівному є далеко не поодиноким прикладом варварського ставлення совєтської влади до історико-культурної спадщини порубіжжя, і приналежність до польської ти то української історії та культури тих чи інших об'єктів до уваги не бралася. Схожою, наприклад є історія палацу Радзивілів в Олиці, що на Волині, чи Клеваньського замку, – які не були зруйновані, на відміну від палацу Любомирських, але будучи перетвореними на психіатричні клініки, неодноразово перебудовувалися та нищилися втрачаючи автентичність, а з нею і історико-культурну цінність.

Дії радянської влади були спрямовані, як відомо на те, аби із громадян СРСР створити сіру інтернаціональну/безнаціональну масу у якої відсуня історична пам'ять, знищена національна ідентичність, увиразненням яких виступає історико-культурна спадщина. Окрім того, у сірих радянських буднях величні архітектурні та мистецькі витвори попередніх епох різко контрастували із реаліями часу та влади, а тому, з точки зору советів, найкращим способом затирати/нівелювати ідентичність було нищення культурної спадщини.

---

[26] Галімов А. Українські палаци: відновлення історії. Золота доба. Харків : ВБ «Фабула», 2024. С. 39–40.

[27] Стрільчук Л., Хом'як П. Радянізація духовної сфери Волині (вересень 1939 – червень 1941 роки). *Волинь у роки Другої світової війни: соціально-політичне становище, міжетнічні взаємини, радянізація : колективна монографія/* за ред. Л. Стрільчук. Рига, Латвія: «Baltija Publishing», 2025. С. 206.

ВИСНОВКИ

Українсько-польське порубіжжя є місцем де рясно скупчена спільна історико-культурна спадщина. Внаслідок воєн та зміни кордонів, що неодноразово відбувалися в останні століття, чимала частина культурної спадщини України та Республіки Польща опинилася за межами кордонів країн походження, що, часто, особливо гостро і болісно сприймається сусідніми народами. Чимало одних і тих самих культурних об'єктів і українці, і поляки вважають власним культурним надбанням, оскільки і один, і інший народи, на різних історичних етапах, долучилися до формування цього культурного спадку. Будучи тісно пов'язаними культурними традиціями, спільною історією та одним регіонаом проживання, такі культурні цінності однаково глибоко впливають на формування та розвиток національної ідентичності на українсько-польському порубіжжі.

За більше як тридцять років незалежності, обидві сусідні держави успішно реалізовали ряд спільних пам'яткоохорноох проєктів щодо виявлення, відновлення та охорони культурної спадщини. Нині, українсько-польська співпраця поглиблюється у цьому напрямку. Адже, кожна із сторін усвідомлює важливість збереження культурної спадщини та її вплив на національну самоідентифікацію.

АНОТАЦІЯ

Українсько-польські прикордонні території є місцем зосередження численних культурних об'єктів, які виникли в різні історичні епохи і не є лише національною спадщиною одного чи іншого народу, а ввібрали в себе історичні та культурні традиції як українців, так і поляків, ставши спільною культурною спадщиною.

Культурна спадщина, поряд із традиціями, мовою та релігією, є одним із найважливіших визначальних чинників національної ідентичності, оскільки культурна спадщина – це не лише сукупність архітектурних та мистецьких об'єктів, архівів і бібліотек, успадкованих від попередніх поколінь, але насправді історичне обличчя народу, його історична пам'ять. Культурна спадщина не має громадянства, на відміну від об'єктів культури, які мають таких власників, а отже, належачи до того чи іншого народу, культурна спадщина не знає кордонів.

У представленій статті автор досліджує особливості формування національної ідентичності крізь призму історико-культурної спадщини. На прикладі палацу князів Любомирських у Рівному, який був збудований на місці замку князів Острозьких і впродовж майже двохсот років розбудовувався. Проведено аналіз формування культурних традицій на українсько-польському прикордонні та простежено історію досліджуваного історико-культурного об'єкта, а також причини його занепаду та руйнування. У ході проведеного дослідження доведено, що разом із руйнуванням палацу князів Любомирських у Рівному поляки та українці втратили не лише один із важливих об'єктів спільної культурної спадщини, пов'язаний із відомими князівськими родами Острозьких та Любомирських, а й, протягом довгих десятиліть існування тоталітарного радянського режиму відбувалося стирання історичної пам'яті,

замовчування та перекручування історії, навішування ідеологічних ярликів на тих, хто будував і творив історію на цих землях. Іншими словами, відбувалося знищення національної та регіональної ідентичності.

Література

1. Артимишин Ю. Множинна/регіональна ідентичність українців депортованих із Польщі у 1944–1945 рр. *Ідентичноті в умовах пограниччя* : матеріали Міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27–28 січня 2021 року) / За заг.ред. Павла Леньо. Угород : ТОВ: «РІК-У», 2022.
2. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей.* Вип. 6, 2012, С. 71–84.
3. Галімов А. Українські палаци: відновлення історії. Золота доба. Харків : ВБ «Фабула», 2024.
4. Історія Волинині: видання друге, змінене і доповнене / наук. ред. М.М. Кучерепа. Луцьк : Надстир'я, 2024.
5. Кобилецький М. Магдебкрзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
6. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008, С. 5–54.
7. Прищепа Б. Архітектурна спадщина Волині. *Збірник наукових праць*. Вип. 6. Рівне : Дятлик М., 2018. 220 с.
8. Стрільчук Л. Україна у Прометеїстській конценції Юзефа Пілсудського. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Заснований у 2001 р. Число 24. 2021. С. 165–169.
9. Стрільчук Л., Хом'як П. Радянізація духовної сфери Волині (вересень 1939 – червень 1941 роки). *Волинь у роки Другої світової війни: соціально-політичне становище, міжетнічні взаємини, адянізація* : колективна монографія / за ред. Л. Стрільчук. Рига, Латвія : «Baltija Publishing», 2025.
10. Сухомлинов О. Культурні пограниччя. Новий погляд на стару проблему. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток», 2008. 188 с.
11. Чорнописька В. Феномен релігійної ідентичності: філософсько-правове конструювання змісту. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* № 3 (39), 2023. С. 51–56.
12. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wroclaw, 1994. Tom 5. Województwo Wołyńskie. 697 s.
13. Hornung Z. Jan de Witte, architekt kosciola Dominikanow we Lwowie. Gdańsk, 1995. 298 s.

Information about the author:
Prytulyuk Vasyl Yevhenovych
PhD (History),
Lecturer at the Faculty of History, Political Science and National Security
Lesya Ukrainka Volyn National University
24, F. Chopin Street, Lutsk, 43005, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-14

РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІЧТЬ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ: ОСОБЛИВОСТІ ТА КОНТРАВЕРСІЇ

Стрільчук Л. В., Хом'як П. П.

ВСТУП

Сучасний світ, це не просто світ глобальних та швидких змін і трансформацій, не просто час воєн, міграцій, пандемії. Нині відбувається перебудова усієї системи культури, розмиваються межі поміж приватним та офіційним, поміж індивідуальною та колективною історичною пам'яттю, стираються грані національних ідентичностей, тощо. Тому, на порядку денному актуалізуються питання пов'язані із ідентичністю та можливостями її збереження у цьому глобалізованому світі. Особливим типом ідентичності виступає прикордонна ідентичність, або ідентичність порубіжжя, яка нині широко обговорюється у гуманітарних та філософських дискусіях, зокрема в Україні.

Відомо, що на порубіжжі формування ідентичності узалежнюється багатьма факторами: історією, історичною пам'яттю, міжнаціональними відносинами (міжнаціональними конфліктами), релігією, культурними традиціями, національною ментальністю, тощо. Важливе місце у національній ідентичності посідає ідентичність релігійна, яка є як доповнюючим фактором до національних ознак, так і особливісним елементом саме порубіжжя.

У представленому матеріалі спробуємо проаналізувати особливості релігійної ідентичності українсько-польського порубіжжя, місця де тісно переплітаються католицизм, православ'я, греко-католицизм – цим самим творячи особливості ідентичності досліджуваного регіону. У сучасній науці розрізняється два підходи у розумінні релігійної ідентичності. Зокрема, перший простежує дефініцію релігійної ідентичності як категорію релігійної свідомості, змістом якої є розуміння співвідношення з ідеями й цінностями. У даному випадку актуалізується загальна релігійна самохарактеристика індивіда, його ставлення до релігії, яке проявляється через особистісне сприйняття конкретних символів і приводить до констатації: «Я – віруючий!». Другий підхід, пояснює релігійну ідентичність крізь призму приналежності до певної релігійної конфесії. У цьому сенсі релігійна ідентичність проявляється через конкретну форму релігійності й актуалізується як конфесійна ідентичність. Другий підхід проявляється через дефініції: «Я – християнин-католик», «Я – православний» і т. д.

1. Дослідження регіональної ідентичності крізь призму історичної пам'яті та релігії

В останні десятиліття стрімко зросла кількість наукових праць у яких аналізуються різні аспекти ідентичності, до даної проблематики звертаються історики, культурологи, філософи, психологи, тощо. Серед вітчизняних

дослідників ідентичності порубіжжя слід відзначити Ю. Артимишин[1], Я. Верменич[2], О. Добржанського[3], В. Масненка[4], В. Кічера[5], Л. Нагорну[6], Л. Стрільчук[7], В. Суковату[8], О.Титар[9], В. Чорнопиську[10], В. Фенича[11] та ін. Згадані вітчизняні дослідники вивчали ідентичність порубіжжя та трансформації історичної пам'яті прикордонних українських терен, аналізуючи у тому числі релігійну та культурну ідентичності, проводячи компаративний аналіз особливостей та специфіки регіональної історичної пам'яті та ідентичності.

Значний вклад у дослідження української ідентичності, у тому числі і релігійної зробив чернівецький історик М. Юрій[12]. Його ґрунтовні праці

---

[1] Артимишин Ю. Множинна/регіональна ідентичність українців депортованих з Польщі у 1944–1951 рр. *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Ужгород, 27–28 січня 2021 року). 2022, Ужгород. С. 35–42.

[2] Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України.* 2016, No. 6, С. 67–90; Верменич Я. Фактор порубіжності в історичній регіоналістиці: пошуки відповідей на виклики сучасності. *Регіональна історія України.* 2018, No. 12, С. 83–96.

[3] Dobrzhanskyi O., Strilchuk L. Ukrainian-Romanian relations in Bukovyna (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century): stages, key problems, searches of a compromise. *East European Historical Bulletin* / [chief editor Vasyl Ilnytskyi]. Drohobych: Publishing House "Helvetica", 2025. Issue 37. P. 38–49.

[4] Масненко В. Прикордонна/гібридна ідентичність населення українського Донбасу вумовах російської окупації. *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Ужгород, 27–28 січня 2021 року). 2022, Ужгород. С. 51–59.

[5] Кічера В. «Церкава на пограниччі»: МГКЄ від спроб державної мадяризаццї, чехословацької мадяризації та радянської ліквідації д виходу з підпілля у ХХ ст. *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27 – 28 січня 2021 року).* 2022, Ужгород. С. 83–88.

[6] Нагорна, Л. *Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань*. 2011, Київ. 432 с.; Нагорна, Л. *Регіональна ідентичність: український контекст*. 2008, Київ. 398 с.; Нагорна, Л. (2010). «Реінкарнація історії у наукових дискурсах: криза територіальних топлогзацій чи геополітичний синдром?». *Регіональна історія України.* 2010, No. 4. С. 97–112.

[7] Стрільчук Л. Еволюція політики пам'яті в сучасній Україні: пострадянські наративи та національна політика пам'яті (на прикладі державних свят). *Літопис Волині. Всеукраїнський наковий часопис. Заснований у 2001 р.* Число 29. 2023. С. 96–100; Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 368 с.

[8] Суковата В. Міфологфя «пограниччя» в сучасній літературі. *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Ужгород, 27–28 січня 2021 року). 2022, Ужгород. С. 25–34.

[9] Титар, О. «Прикордонна ідентичність і теорії культурної травми». *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27–28 січня 2021 року).* 2022, Ужгород, С. 11–15.

[10] Чорнописька В. Феномен релігійної ідентичності: філософсько-правове конструювання змісту. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* № 3 (39), 2023. С. 51–56.

[11] Фенич В. Підкарпатське пограниччя: клопоти з історією землі і народів з багатьма іменами (ідентичностями) для національних історіографій. *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Ужгород, 27–28 січня 2021 року). 2022, Ужгород. С. 89–103.

[12] Юрій М. Релігійна ідентичність у системі цивілізаційних цінностей. *Медіафорум.* 2022, № 11. С. 180–196.; Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. К. : Таксон, 1997. 237 с.; Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах). / Ред. О.О. Рафальський, Я..С. Калакура, В.П. Коцур, М.Ф. Юрій. К., 2020. 432 с.; Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. К.: Кондор, 2003. 266 с.

розкривають особливості формування та трансформації національної ідентичності на різних історичних етапах, вчений детально аналізує типи, зокрема, і релігійної ідентичності.

Піднята, у представленій статті, наукова проблема, також є досить популярною на Заході. Низка вчених зверталися до вивчення прикордонної ідентичності, її специфіки та особливостей. Зокрема, серед таких дослідників слід назвати А. Ассман[13], Е. Сміта[14], Ю. Лотмана[15], А. Ніла[16], П. Рікера[17], П. Нора[18], Дж. Александера[19]. Особливістю їх досліджень є вузький підхід до аналізу особливостей історичної пам'яті, національної та релігійної ідентичності, які сформувалися та трансформувалися під впливом історичних і культурних травм, загалом травматичного історичного досвіду. Загадані праці носять міждисциплінарний характер і лежать у площині історії, культурології, філософії, антропології, філософії культури, тощо. Такий широкий діапазон міждисциплінарності дозволяє вивчити особливості ідентичностей порубіжжя в усій широті та багатогранності їх спектрів.

Релігійна ідентичність вивчається і крізь призму теорії фронтиру, що її запропонував видатний американський історик початку XX століття Ф. Дж. Тернер[20]. Будучи, насамперед, відомим як творець оригінальної «теорії кордону», Ф. Дж. Тернер піддавався значній критиці за свою концепцію на початку і у середині XX століття, однак, попри це його теорія мала величезний вплив на американську історіографію. Наприкінці XX – на початку XXI століття теорія Ф. Дж. Тернера стала широко відомою та популярною у Європі і саме крізь призму цієї теорії з'являється поняття «релігійного фронтиру», який, власне, є складовою релігійної ідентичності.

Ключовою тезою, яка є до того ж спільною для більшості згаданих досліджень є твердження про те, прикордонні ідентичності можуть та мають стати новим полем діалогу та взаємодії істориків, філософів, культурологів, це дозволить вибудувати якісно новий, дружній до різноманітних ідентичностей світ.

2. Релігійна ідентичність як маркер національної культури та історичної пам'яті

На переконання авторів статті найбільш виразними маркерами національної культури та ідентичності виступає, поміж іншим, регіональна ідентичність. У випадку українсько-польського порубіжжя, виразною ознакою національної та культурної ідентичності є ідентичність релігійна.

---

[13] Ассман А. *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ, 2012. 420 с.

[14] Сміт Е. Національна ідентичність. 1994, Київ: Основи. 536 с.

[15] Лотман Ю. Непередбачувані механізми культури. К.: Дух і Літера, 2010. 233 с.

[16] Neal A. *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century, Armonk*, New York, 1998. 412 p.

[17] Рікер П. *Пам'ять, історія, забуття*. Київ, 2004. 204 с.

[18] Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»». 272 с.

[19] Alexander J. *Cultural Trauma and Collective Identity*, Oxford, 2003. 312 p.

[20] Тернер Ф. Дж. Значення фронтиру в американській історії. *Україна Модерна. Пограниччя, окраїни, периферії.* Число 18, 2011. С. 15–32.

Не секрет, що західний регіон України у релігійному відношенні має низку специфічних рис у порівнянні із центральними, південними чи східними областями України. Дана специфіка полягає у тому, що саме на заході України тісно переплелися та співіснують декілька релігій, як то Православ'я, Греко-католицизм та Римо-католицизм.

Релігійна ідентичність – це усвідомлення людиною своєї приналежності до певної, конкретної релігійної спільноти, прийняття її цінностей, норм, символів та вірувань. Це складова самосвідомості, що визначає самототожність особистості через релігію. Вона включає прийняття догматів, участь у ритуалах та відчуття єдності з іншими вірянами. Вітчизняні та зарубіжні дослідники релігійну ідентичність розглядають в контексті інших різновидів ідентичності (зокрема, соціальної, етнічної, національної, політичної, правової), відходячи від її чіткої теоретичної концептуалізації. Слід також зазначити, що більшість науковців застосовує дефініцію релігійної ідентичності, не відносячи її до певної філософеми, а зводячи до таких понять, як релігійна свідомість або релігійність. Звідси, релігійна ідентичність використовується як самозрозумілий феномен, що не потребує уточнення і пояснення основних концептуальних аспектів[21].

Британський вчений Е. Сміт, концептуалізуючи поняття ідентичності, з-поміж різноманітних соціальних ідентичностей виділяє релігійну ідентичність і характеризує її як найбільш стійку. Вчений стверджує, що релігійна ідентичність базується на власних категоріях і критеріях, цілком відмінних від еталонів соціального класу, й ґрунтується на культурі та її елементах, цінностях, міфах, традиціях, які часто кодифіковані у певних ритуалах і обрядах[22]. У концепції Е. Сміта суть релігійної ідентичності полягає у «об'єднанні у громаді осіб, які визнають спільний символічний код, певну систему цінностей і традицій, віру й ритуал, сукупно з посиланням на позаемпіричну реальність, хоч яку знеособлену із ознаками спеціалізованої організації, хоч якої слабенької»[23].

Із аналізу концепції Е. Сміта, випливає, що визначальними складовими (компонентами) релігійної ідентичності є чотири особливісних ознаки:

по-перше, це дотримання системи цінностей та традиції, котрі прив'язують індивідуума та спільноту до певного контексту існування в суспільному бутті;

по-друге, визнання конкретного символічного коду, який задає просторові та часові когнітивно-емоційні та інші взірці для розвитку особистісної та колективної ідентичності;

по-третє, відбувається формування почуття взаємовідношення до поза-емпіричної реальності, яка формує екзистенційний контекст існування особистості та спільноти;

по-четверте, формує належність до особливої соціальної організації, що закладає основи конфесійної належності[24].

---

[21] Чорнописька В. Феномен релігійної ідентичності: філософсько-правове конструювання змісту. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* № 3 (39), 2023. С. 51–56.

[22] Сміт Е. Національна ідентичність. 1994, Київ: Основи. С. 15–16.

[23] Там само. С. 16.

[24] Там само. С. 16–17.

Власне, існують й інші підходи, що певною мірою близькі до згаданої теорії Е. Сміта, у них релігійна ідентичність розглядається як категорія релігійної свідомості, змістом останньої є усвідомлення співвідношення з ідеями та цінностями, котрі в конкретній культурі чи суспільстві розглядаються як релігійні, а також належність до конкретної форми релігії та релігійної організації[25]. Власне, українсько-польське порубіжжя, у цьому сенсі, є яскравим прикладом, адже саме тут не просто переплітаються релігійні конфесії, але й відбувається усвідомлення співвідношення із ідеями та цінностями інших релігій, формується толерантне ставлення до них і, поряд із цим, усвідомлення власної ідентичності саме через релігію.

Не секрет, що кожна Церква має свої канонічні територіальні межі, однак складне XX століття, що позначилося частими військовими конфліктами та війнами, змінами державних кордонів, змінами політики держав та урядів щодо Церкви, позначилося складними випробуваннями та численними викликами, що постали перед Церквами порубіжжя, а відтак мали відчутний вплив на трансформації релігійної ідентичності мешканців порубіжжя, зокрема. Власне, у випадку українсько-польського порубіжжя, у XX столітті, становище та діяльність Римо-католицької, Греко-католицької та Православної церков ускладнювалося, що напряму узалежнювалося від політики пануючої ідеології в УРСР (СРСР) та ПНР. В цьому контексті вартує пригадати концепт порубіжжя Ф. Дж. Тернера – видатного американського історика, відомого як автора «теорії фронтиру»[26]. Саме Ф. Дж. Тернер обґрунтував фронтир, як певні межі зіткнення цивілізацій/релігій/культур при якому сторони, що дотикаються здійснюють взаємообмін, при цьому у наслідок такого «протистояння» окрім унікальності з'являється загартованість, характер. На думку Ф. Дж. Тернера ознакою фронтиру є багатонаціональність, яка «стирається» (з часом/у взаємодії) та пристосовуваність до нових умов, незважаючи на власні обмеження, у тому числі національні, культурні, тощо[27].

На переконання авторів статті, порубіжжя є, свого роду, синонімом до поняття фронтиру, або ж ці поняття взаємодоповнюють одне одне. Адже поняття фронтиру (від англ. frontier – кордон, прикордоння) – означає динамічну перехідну зону, що знаходиться на межі різних суспільств, культур, релігій або цивілізацій, і, яка характеризується взаємодією, конфліктами та трансформаціями, а не просто лінійною межею. Це територія освоєння, контактів та культурного обміну. Науковці розрізняють декілька видів фронтиру: історичний, політичний, культурний та релігійний фронтир. У нашому випадку, нас найперше цікавить визначення релігійного фронтиру.

Під релігійним фронтиром, автори розуміють – лінію напруги, зіткнення або взаємодії між різними релігійними конфесіями, світоглядами чи між релігійними та світськими інституціями. Історично склалося так, що поміж католицизмом та православ'ям існувало протистояння у намаганні розширити

[25] Папаяні І. Релігійна ідентичність в межах теоретичного релігієзнавства. *Українське релігієзнавство*. 2009, № 52. С. 22–29.

[26] Тернер Ф. Дж. Значення фронтиру в американській історії. *Україна Модерна. Пограниччя, окраїни, периферії.* Число 18, 2011. С. 15–16.

[27] Там само, С. 25.

та закріпити свій вплив на теренах, що окреслюються як українсько-польське порубіжжя. Власне, Греко-католицька Церква постала як результат цього конфлікту/протистояння, і, саме у цьому полягає особливість досліджуваного регіону з точки зору релігійної ідентичності мешканців.

Вітчизняний дослідник ідентичності пограниччя В. Кічера виділяє і церковний фронтир, справедливо вважаючи, що він постійно змінювався. Наприклад, церковний фронтир Католицької Церкви у Західній Україні з XVIII по середину XX століття постійно змінювався за рахунок кількісного зростання єпархій[28]. При цьому, на думку згаданого дослідника, Церква на пограниччі зберегла сопричастя (спілкування) між Церквами-сестрами, творячи одночасно унікальність і єдність із кожною із них[29]. На підтвердження даної тези вартує процитувати слова знаного католицького теолога Анрі де Любака, що Церкву, як спільноту вірних, ніщо не може обмежити «…жодні кордони, ані географічні, ані соціальні»[30]. Тобто із богословського та історично-церковного погляду Церква – загальна спільнота вірних, котра складається із окремих спільнот-Церков, котрі, втім, могли обмежуватися кордонами та політикою конкретних держав у яких вони існували[31].

У часи панування комуністичної ідеології можемо говорити про переслідування усіх релігійних конфесій, знову ж таки, особливо Римо-католиків та повну заборону Греко-католицької Церкви (що також, суттєво, вплинуло на їхню релігійну ідентичність). Саме суперництво/протистояння, балансування на національному та релігійному порубіжжі, досліджуваних Церков, вплинуло на особливості формування та трансформації релігійної ідентичності мешканців досліджуваного регіону.

З рубежу 80–90-х років XX століття розпочинається новий етап у формуванні та трансформації релігійної ідентичності мешканців українсько-польського порубіжжя, що пов'язаний із відкиданням радянської атеїстичної ідеології, відновленням закритих чи заборонених релігійних парафій, поверненням релігійним громадам їхніх культових архітектурних об'єктів.

Нищення культових споруд та релігійні заборони, у радянський період, призвели до формування культурної пам'яттєвої травми на українсько-польському порубіжжі, і, як наслідок, формування специфічних особливостей світогляду та психології його мешканців. Релігійна ситуація на українсько-польському порубіжжі 40-80-х років XX століття спричинила і до формування специфічних особливостей релігійної ідентичності.

---

[28] Кічера В. «Церкава на пограниччі»: МГКЄ від спроб державної мадяризаццїї, чехословацької мадяризації та радянської ліквідації д виходу з підпілля у XX ст. *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Ужгород, 27–28 січня 2021 року). 2022, Ужгород. С. 84.

[29] Кічера В. «Церкви-сестри»: відносини між Мукачівською та Пряшівською єпархіями (1918 1939) – релігійно-адміністративний аспект. *Gréckokatolicka cirkev na Slovensku v osveltevy roči. Prešovskau niverzita v Prešove.* 2019, S. 109 121.

[30] Любак А. де. Роздуми про Церкву. Пер.з фр. К.: Дух і літера, 2010, С. 40.

[31] Кічера В. «Церкава на пограниччі»: МГКЄ від спроб державної мадяризаццїї, чехословацької мадяризації та радянської ліквідації д виходу з підпілля у XX ст. *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Ужгород, 27–28 січня 2021 року). 2022, Ужгород. С. 84.

Без перебільшення можна стверджувати і те, що церковна архітектура українсько-польського порубіжжя виступає виразним маркером національної релігійної ідентичності як українців, так і поляків, увиразненню національно-культурні відмінності сусідніх народів і паралельно засвідчує глибоке взаємопроникнення культур, адже саме архітектурні об'єкти, пам'ятки церковної архітектури, увібравши у себе історію, є візуальним джерелом. Розуміння важливості відбудови та реставрації культових споруд по обидва боки кордону, що постраждали у радянську добу, було більш ніж чітким на рубіж 80–90-х років XX століття, як з боку польського, так і з боку українського суспільств[32]. Більше того, усвідомлення факту, що церковна архітектура порубіжжя є елементом спільної культурної спадщини спонукало українську та польську сторони до співпраці на державному рівні у справі відбудови та реставрації культових споруд. До відбудови та відновлення храмів активно долучалися і релігійні громади[33]. Саме ці процеси відчутно вплинули на трансформації релігійної ідентичності мешканців українсько-польського порубіжжя.

Так, уже від початку 90-х років XX століття, однією із перших, до процесу відбудови та реставрації храмів долучилася греко-католицька громада, що розгорнула однаково активну роботу по обидва боки кордону. Дані статистики ілюструють, що тільки до 1994 року на території Підкарпатського воєводства у Перемишльському повіті Польщі було зруйновано 116 церков[34]. Деяким греко-католицьким храмам пощастило більше, вони піддалися лише частковій руйнації і пізніше були передані Римо-католицькій церкві задля подальшої перебудови на костели[35]. Зрозуміло, що за згаданих обставин, культовим архітектурним спорудам не вдалося зберегти автентичних рис, оскільки вони зазнавали перебудов, реконструкцій, втрачаючи власну самобутність. Автори статті не випадково обрали для прикладу саме ситуацію на Перемишильщині, адже саме Перемишль упродовж значного історичного періоду залишався центром Греко-католицької Церкви і саме тут знаходилася переважна більшість культових споруд греко-католиків. Варто акцентувати, що схожа ситуація простежується, фактично, в усіх східних воєводствах Республіки Польща[36].

Розрив із комунізмом та демократизація суспільств, що відбулися на межі 80-90-х років XX століття у РП та Україні поставили на порядок денний ревізію

[32] Притулюк В. До питання охорони пам'яток церковної архітектури на українсько-польському прикордонні у 90-х роках XX століття. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник.* Випуск XVIII. Луцьк: Вежа-Друк, 2023, С. 326.

[33] Стрільчук Л., Стрільчук В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і спрвробітництва. Луцьк, 2013, 258 с.

[34] Притулюк В. До питання охорони пам'яток церковної архітектури на українсько-польському прикордонні у 90-х роках XX століття. *Старий Луцьк* : науково-інформаційний збірник. Випуск XVIII. Луцьк: Вежа-Друк, 2023, С. 326–327.

[35] Завалень Є. Про охорону пам'яток церковної архітектури перемищини після 1947 року. *Перемиські дзвони*. 1995. № 1, С. 21–23.

[36] Притулюк В. Українсько-польське порубіжжя – порубіжжя релігій: становище Греко-католицької, Римо-католицької тп Православної церков у 90-х роках XX століття – на початку XXI століття. *Катедральні записки.* Вип. 1. *Міжконфесійні відносини в Україні історія та сучасність (до 650-річчя заснування Луцької дієцезії)* : кол. монографія / відп.за випуск П. Хомяк. Суми : Університетська книга, 2025, С. 137–138.

релігійної політики новопосталих держав. Відбувається активізація релігійних громад, історична пам'ять мешканців порубіжжя вимагає повернення до усталених церковно-релігійних традицій і однією із першочергових потреб висувається необхідність повернення релігійним громадам культових споруд, їхня відбудова та реставрація. Звісно, що згадані процеси мали позитивний вплив на національну та релігійну свідомість мешканців українсько-польського порубіжжя по обидва боки кордону.

Впродовж трьох із половиною десятиліть незалежності України та РП відбулися суттєві зрушення у політиці держав щодо релігії та Церков, а це, у свою чергу, вплинуло на низку факторів пов'язаних із формуванням та трансформацією релігійної ідентичності мешканців досліджуваного регіону. Загалом, усі, вище згадані процеси, слід відзначити як позитивні та консолідуючі.

Нині, у роки російсько-української війни, релігійна тематика широко використовується ворогом для розколу українського суспільства, що класифікується як спроба відкрити релігійний фронт. Тому проблеми дослідження релігійної ідентичності та її трансформації є надзвичайно важливими та актуальними. На переконання авторів, ефективна відсіч таким спробам полягає у захисті релігійної свободи та забезпечення міжрелігійного діалогу для уникнення відкритих конфліктів на релігійному грунті.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи зазначим, що філософська парадигма феноменологічного конструктивізму розглядає релігійну ідентичність як своєрідний соціально-психологічний конструкт, котрий охоплює єдність релігійної спільноти, що досягається інтерсуб'єктивною орієнтацією членів групи на загальний ідеалізований набір символів, що актуалізовують сутність онтологічних, аксіологічних й етичних регуляторів релігійної віри і відтворюються через загальні священні практики. Релігійна ідентичність, як надбання, є наслідком приналежності індивіда до конкретної соціальної спільноти – релігійної громади. Звідси, релігійну ідентичність слід вважати однією із форм відображення у певному вимірі соціальної реальності, що з'являється завдячуючи процесу формування та конструювання образу соціального світу. Власне, за таких обставин уявлення про світ, постає перед особою крізь призму певної релігійної реальності[37].

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що на сучасному етапі в українському суспільстві можемо вирізняти чотири типи релігійної ідентичності:

– індивідуально-особистісну;
– соціально-особистісну;
– групову;
– поза інституціональну.

[37] Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства. *Вісник Львівського університету. Філософські науки.* 2004, Вип. 6. (С. 122–130). С. 123.

Пропонуємо розглянути більш детально особливості згаданих типів релігійної ідентичності. Зокрема, формування індивідуально-особистісної релігійної ідентичності є наслідком особистого досвіду богоспілкування, при якому відбувається залучення індивіда до простору містичного християнства. Щодо другого типу – соціально-особистісної релігійної ідентичності, то вона, власне, є націленою на трансформаційну діяльність, сприйняття глобалізаційного суспільства і вирізняється зусиллями впливу на світ відповідно до християнських ідеалів[38].

Третій, виділений нами тип, групова релігійна ідентичність, формується унаслідок соціалізації (котра відбувається незалежно від віку (дитинство/юність/зрілий вік і т.д.)) через долучення до норм віросповідання, способу життя, поведінки, тощо. Формування позаінституціональної релігійної ідентичності відбувається тоді, коли особа співвідносить себе із конкретною релігійною організацією, проте у жодній формі до неї не долучається[39].

Вартує, також, наголосити, що розглянуті типи релігійної ідентичності, жодним чином, не виключають одна одну, а часто взаємодоповнюють. Досить часто можна спостерігати плавний перехід від одного до іншого типу релігійної ідентичності, що особливо увиразнено можна спостерігати на українсько-польському порубіжжі. Наприклад, частими є переходи від позаінституціональної ідентичності до групової, від аскетичної – до ідентичності соціального персоналізму. Головним ціннісним орієнтиром у особистісний самоідентифікації вважається цінність Єдності і Цілісності. Адже, найважливіші знання, якими людина може володіти – це пізнання самої себе і релігійна ідентичність якраз є проявом цього пізнання.

Переконані, що вивчення релігійної ідентичності це широке поле для міждисциплінарних досліджень, яке має величезний ресурс для аналізу та висновків у майбутньому.

АНОТАЦІЯ

У представленому матеріалі аналізуються особливості та контраверсії українсько-польського порубіжжя, яке в силу історичного розвитку поєднує у собі три релігійні конфесії: католиків, греко-католиків та православних. Співіснування трьох конфесій, їхня взаємодія, взаємопроникнення та толерування є виразною канвою для формування та трансформації релігійної ідентичності мешканців порубіжжя. Релігійна ідентичність – це усвідомлення людиною своєї приналежності до певної, конкретної релігійної спільноти, прийняття її цінностей, норм, символів та вірувань. Це складова самосвідомості, що визначає самототожність особистості через релігію.

Нині, у роки російсько-української війни, релігійна тематика широко використовується ворогом для розколу українського суспільства, що класифікується як спроба відкрити релігійний фронт. Тому проблеми

[38] Чорноиська В. Феномен релігійної ідентичності: філософсько-правове конструювання змісту. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* № 3 (39), 2023. С. 54.

[39] Юрій М. Релігійна ідентичність у системі цивілізаційних цінностей. *Медіафорум.* 2022, № 11. С. 180–196.

дослідження релігійної ідентичності та її трансформації є надзвичайно важливими і актуальними. На переконання авторів, ефективна відсіч таким спробам полягає у захисті релігійної свободи та забезпечення міжрелігійного діалогу для уникнення відкритих конфліктів на релігійному грунті.

Література

1. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах). / Ред. О.О. Рафальський, Я..С. Калакура, В.П. Коцур, М.Ф. Юрій. К., 2020. 432 с.
2. Артимишин Ю. Множинна/регіональна ідентичність українців депортованих з Польщі у 1944–1951 рр. *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Ужгород, 27–28 січня 2021 року). 2022, Ужгород. С. 35–42.
3. Ассман А. *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ, 2012. 420 с.
4. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України.* 2016, No. 6, С. 67–90.
5. Верменич Я. Фактор порубіжності в історичній регіоналістиці: пошуки відповідей на виклики сучасності. *Регіональна історія України*. 2018, No. 12, С. 83–96.
6. Завалень Є. Про охорону пам'яток церковної архітектури перемищини після 1947 року. *Перемиські дзвони*. 1995. № 1. С. 21–23.
7. Кічера В. «Церкава на пограниччі»: МГКЄ від спроб державної мадяризаццій, чехословацької мадяризації та радянської ліквідації д виходу з підпілля у XX ст. *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27–28 січня 2021 року).* 2022, Ужгород. С. 83–88.
8. Кічера В. «Церкви-сестри»: відносини між Мукачівською та Пряшівською єпархіями (1918–1939) – релігійно-адміністративний аспект. *Gréckokatolicka cirkev na Slovensku v osveltevy roči. Prešovskau niverzita v Prešove.* 2019, S. 109–121.
9. Лотман Ю. Непередбачувані механізми культури. К. : Дух і Літера, 2010. 233 с.
10. Любак А. де. Роздуми про Церкву. Пер.з фр. К. : Дух і літера, 2010. 504 с.
11. Масненко В. Прикордонна/гібридна ідентичність населення українського Донбасу в умовах російської окупації. *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Ужгород, 27–28 січня 2021 року). 2022, Ужгород. С. 51–59.
12. Нагорна Л. *Регіональна ідентичність: український контекст*. 2008, Київ. 398 с.
13. Нагорна Л. (2010). «Реінкарнація історії у наукових дискурсах: криза територіальних топлогзацій чи геополітичний синдром?». *Регіональна історія України.* 2010, No. 4. С. 97–112.
14. Нагорна Л. *Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань*. 2011, Київ. 432 с.

15. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»». 272 с.

16. Папаяні І. Релігійна ідентичність в межах теоретичного релігієзнавства. *Українське релігієзнавство*. 2009, № 52. С. 22–29.

17. Притулюк В. До питання охорони пам'яток церковної архітектури на українсько-польському прикордонні у 90-х роках XX століття. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник.* Випуск XVIII. Луцьк : Вежа-Друк, 2023. С. 325–330.

18. Притулюк В. Українсько-польське порубіжжя – порубіжжя релігій: становище Греко-католицької, Римо-католицької тп Православної церков у 90-х роках XX століття – на початку XXI століття. *Катедральні записки.* Вип. 1. *Міжконфесійні відносини в Україні історія та сучасність (до 650-річчя заснування Луцької дієцезії) : кол.монографія* / відп.за випуск П. Хомяк. Суми : Університетська книга, 2025, С. 135–145.

19. Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства. *Вісник Львівського університету. Філософські науки.* 2004, Вип. 6. С. 122–130.

20. Рікер П. *Пам'ять, історія, забуття*. Київ, 2004. 204 с.

21. Сміт Е. Національна ідентичність. 1994, Київ: Основи. 536 с.

22. Стрільчук Л. Еволюція політики пам'яті в сучасній Україні: пострадянські наративи та національна політика пам'яті (на прикладі державних свят). *Літопис Волині. Всеукраїнський наковий часопис. Заснований у 2001 р.* Число 29. 2023. С. 96–100.

23. Стрільчук Л., Стрільчук В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і спрвробітництва. Луцьк, 2013, 258 с.

24. Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 368 с.

25. Суковата В. Міфологфя «пограниччя» в сучасній літературі. *Ідентичності в умовах пограниччя* : матеріали Міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27–28 січня 2021 року). 2022, Ужгород. С. 25–34.

26. Тернер Ф. Дж. Значення фронтиру в американській історії. *Україна Модерна. Пограниччя, окраїни, периферії.* Число 18, 2011. С. 15–32.

27. Титар О. «Прикордонна ідентичність і теорії культурної травми». *Ідентичності в умовах пограниччя :* матеріали Міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27–28 січня 2021 року). 2022, Ужгород, С. 11–15.

28. Фенич В. Підкарпатське пограниччя: клопоти з історією землі і народів з багатьма іменами (ідентичностями) для національних історіографій. *Ідентичності в умовах пограниччя* : матеріали Міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27–28 січня 2021 року). 2022, Ужгород. С. 89–103.

29. Чорнописька В. Феномен релігійної ідентичності: філософсько-правове конструювання змісту. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* № 3 (39), 2023. С. 51–56.

30. Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. К. : Таксон, 1997. 237 с.

31. Юрій М. Релігійна ідентичність у системі цивілізаційних цінностей. *Медіафорум.* 2022, № 11. С. 180–196.

32. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. К.: Кондор, 2003. 266 с.
33. Alexander J. *Cultural Trauma and Collective Identity*, Oxford, 2003. 312 p.
34. Dobrzhanskyi O., Strilchuk L. Ukrainian-Romanian relations in Bukovyna (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century): stages, key problems, searches of a compromise. *East European Historical Bulletin* / [chief editor Vasyl Ilnytskyi]. Drohobych: Publishing House "Helvetica", 2025. Issue 37. P. 38–49.
35. Neal A. *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century, Armonk*, New York, 1998. 412 p.

Information about the authors:
Strilchuk Lyudmila Vasylivna,
Doctor of History, Professor,
Head of the Department of World History, Faculty of History,
Political Science and National Security
Lesya Ukrainka Volyn National University
24, F. Chopin Street, Lutsk, 43005, Ukraine

Khomyak Pavlo Palovych,
PhD student in the Department of World History, Faculty of History,
Political Science and National Security
Lesya Ukrainka Volyn National University
24, F. Chopin Street, Lutsk, 43005, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-15

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Томашевська І.

ВСТУП

Історична пам'ять є підґрунтям і духовним стрижнем соціальної свідомості, що уможливлює самоідентифікацію як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Історична пам'ять є важливим рушієм соціальної згуртованості, єдності та формування національної ідентичності.

На рубежі XX–XXI століть у міждисциплінарній галузі memory studies все помітніше почали виділятися дослідження, в яких проблематика пам'яті та ідентичності переплітається з комплексом ключових питань історичного пізнання, а також функцій і способів презентації історичного знання, включно з типами історичних наративів. Однією з тенденцій сучасної науки є міждисциплінарність досліджень, що особливо яскраво проявляється в гуманітарних науках. Це спосіб адаптувати досвід минулого до реалій та викликів сьогодення.

Історична пам'ять – це жива спадщина минулого, яка формує уявлення про себе та навколишній світ. Історична пам'ять є феноменом, який досліджується в різних аспектах: від філософії, соціології та історії до культурології, психології та педагогіки.

У сучасному світі, охопленому процесами глобалізації та поширення мультикультурності, проблеми, пов'язані з історичною пам'яттю, набувають ключового значення у формуванні національної ідентичності та національної ідеї. Пам'ять, включаючи історичну та культурну пам'ять, стає фундаментальним елементом національного державотворення і способом збереження національної спадщини.

У даному контексті дослідження пам'яті та її ролі у формуванні національної ідентичності набуває особливої актуальності. Історична пам'ять, як система накопиченого досвіду попередніх поколінь, відіграє важливу роль у формуванні національної ідентичності та створенні національної ідеї. Вона є не лише джерелом знань про минуле, а й підґрунтям для створення спільних цінностей і символів, які об'єднують нації та суспільства.

Історична пам'ять може слугувати інструментом національного державотворення, сприяючи формуванню спільного бачення майбутнього та спільних цінностей.

1. Історична пам'ять: теорія та поняття

Впродовж останнього десятиліття категорія «історична пам'ять» впевнено увійшла в науковий обіг, а згодом і в повсякденний вжиток. У європейському та українському науковому просторі були опубліковані праці, щодо різних аспектів збереження пам'яті про минуле, були зроблені спроби створення

цілісних та багатовимірних інтерпретацій та результатів численних емпіричних досліджень.

Можна зазначити, що ані відсутність єдиної загальновизнаної теорії історичної пам'яті, розглянутої в її колективному вимірі, ані різноманіття термінів не перешкоджають говорити про «парадигму пам'яті» в сучасному соціогуманітарному знанні. Наявність спільної «меморіальної» перспективи, яка дозволяє розглядати різноманітні й досі мало пов'язані явища під єдиним кутом зору, є достатньою підставою для цього.

Висвітлення та концептуальне визначення феномену історичної пам'яті доречно розпочати з методологічної основи, з визначення теоретичних засад її відновлення в системі гуманітарних наук.

Концепт «історична пам'ять» в науковому дискурсі інтерпретується по-різному: як спосіб збереження та передачі минулого; як індивідуальна пам'ять про минуле; як колективна пам'ять про минуле; як соціальна пам'ять про минуле і, зрештою, просто як синонім історичної свідомості. Історична пам'ять – поняття колективне. Вона полягає як у збереженні, так і в розумінні суспільного історичного досвіду. Колективна пам'ять поколінь може бути як серед членів сім'ї, певних груп, населення міста чи села, так і у всієї нації, країни та всього людства[1].

Історична пам'ять відтворює неперервність і наступність соціального буття. Зміст пам'яті – минуле, але без нього неможливе сучасне мислення, минуле – це фундаментальна основа актуального пізнавального та формування свідомості.

Як один з найважливіших системоутворювальних елементів суспільної свідомості, історична пам'ять є своєрідним відображенням поглядів та позицій окремих осіб та суспільства в цілому щодо окремих фактів та подій минулого. Її зміст складає сукупність знань і понять, цінностей та символів, ідей та переконань, вірувань і звичаїв, традицій, норм і правил поведінки, що передаються від покоління до покоління та утворюють стрижень етнічної та культурної самоідентифікації індивідів. А відтак, відбувається вагомий вплив на регулювання їхньої поведінки, визначаючи сьогодення і майбутнє як окремих соціальних груп і спільнот, так і етносів та суспільства в цілому.

Збережені в пам'яті уявлення про минуле виступають як ціннісні орієнтири, які забезпечують регулюючий вплив на поведінку людей, їхнє сприйняття світу та сприяють формуванню національної та культурної ідентичності.

Водночас історична пам'ять накопичує й негативні уявлення, зберігає спогади про події, що спричинили значні моральні, людські та матеріальні втрати. Ці феномени виступають як своєрідні антицінності, які людство отримує з уроків історії, а їхнє нормативно-коригувальне значення полягає в тому, що вони застерігають населення та усіх соціальних суб'єктів від повторення помилок Минулого.

Дослідження історичної пам'яті було започатковане ще у працях таких філософів, як: Аристотель, А. Августин, М. Гайдеггер, Г. Гоббс, Г. Гегель, Д. Локк, І. Кант, Ф. Ніцше, Платон, П. Рікер та інших.

[1] Судин Д.(2021) Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 3. С. 65–90.

Вивченням «пам'яті» займалися багато вчених і дослідників. Безпосередній вплив на становлення та розвиток меморіальної (історичної) пам'яті (historical memory studies) мали французька соціологічна школа та третє покоління школи «Анналів». Провідними зарубіжними вченими, які вивчають «феномен пам'яті», є А. Асман, Я. Асман, М. Гальбвакс, П. Нора, А. Мегіллі, П. Хаттон, Жак Ле Гофф, Д. Лоуэнталь, Г. Люббе, Й. Рюзен, П. Рікерр, П. Бергер, Б. Гене та інші, які вважаються основоположними дослідження пам'яті та меморіальної практики.

У різних аспектах проблему історичної пам'яті у наукових дослідженнях представили українські вчені: В. Артюх, Т. Букіна, В. Вашкевич, М. Гурик, В. Гриневич, М. Грушевський, О. Каліщук, Н. Кузьмінець, М. Мирний, Л. Нагорна, О. Стадник, М. Філіпович, Б. Шатська, Ю. Шаповал, Н. Яковенко, Я. Ярош та інші.

В аспекті формування національної спільноти, розбудови держави та трансформації національної ідентичності особливу значимість мають наукові розвідки Ю. Грицака, В. Євтуха, О. Забузько, Л. Залізняка, Л. Зашкілляка, С. Здіорука, М. Рябчика, М. Степика, Шаповаля, М. Яковенка.

У наукових розвідках М.Філіпович, розкриває проблему історичної пам'яті в контексті її ролі у формуванні національної самоідентифікації. Авторка у своїх дослідженнях представила концептуальні основи формування історичної пам'яті через систему сучасної освіти в Україні. Значимим аспектом наукових пошуків М. Філіпович є розкриття проблеми в контексті російсько-української війни[2].

Вчені Я.Ярош та О.Каліщук у наукових працях аргументовано продемонстрували шкідливий вплив історичних травм на історичну свідомість та історичну пам'ять суспільств та визначили процеси, що впливають на стан наукового усвідомлення проблеми[3].

Варто зазначити, що в науковій літературі поняття «колективна», «соціальна», «культурна» та «історична пам'ять» одні дослідники використовують як рівнозначні, тоді як інші розмежовують ці терміни.

Відтак, у сучасному науковому просторі немає єдиного підходу щодо відповідності дефініцій історичної пам'яті та історії. Англійський вчений, філософ Р. Дж. Коллінгвуд (R.G. Collingwood) підкреслював незалежність пам'яті від історії зазначаючи, що пам'ять – це не історія, оскільки історія – це певний вид організованого або похідного знання, а пам'ять жодним чином є ні організованою, ні похідною»[4].

Британський вчений Е. Д. Сміт, аналізуючи культурні основи національної ідентичності, зазначав необхідність вивчати це питання в контексті «історичної соціології націй» у різні історичні періоди. У своїй концепції він виходив з

[2] Філіпович, М. (2023). Проблеми формування історичної пам'яті в освітній сфері України. *Літопис Волині*, (28), 174–178. https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.24

[3] Yarosh Y. B., Kalishchuk O. M. HISTORY, HISTORICAL MEMORY, MEMORY POLICY: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECT DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-221-3.07

[4] R.G. Collingwood The Idea of History https://www.yumpu.com/en/document/view/70443172/download-free-pdf-the-idea-of-history-by-r-g-collingwood

того, що нація – це «іменована та самовизначена людська спільнота, члени якої дотримуються спільних міфів, спогадів, символів, цінностей та традицій». Ці ідеї стали теоретичним підґрунтям вивчення концепту «історична пам'ять»[5].

Для окремих науковців історична пам'ять іноді виступає синонімом історії, що не відображає реального співвідношення цих понять. Дійсно, зв'язок між ними існує з незапам'ятних часів: ще в давнину головну функцію історії розуміли як функцію «забуття», тобто збереження пам'яті про події, що відбулися. Тема пам'яті була предметом дослідження ще античних філософів. У писемних культурах завданням історика було не тільки фіксувати події, що відбулися, а й виносити з них моральні та політичні наслідки. Однак, тексти зберігали лише окремі фрагменти інформації про те, що сталося з народами, і, як правило, подавали особливу, упереджену версію історії.

Ймовірно, першим мислителем, хто розглядав легенди та традиції як частину історичної пам'яті, був італійський філософ першої половини XVIII століття Дж. Віко (G. Vico), який вважав, що усна традиція, втілена в міфах, містить спогади про справжні події. Він зазначав, що люди мають занадто багато укорінених уявлень про себе та близькі їм речі, і через це вони виглядають як дивними перед тим, чого не розуміють[6].

Німецький філософ Ф. Ніцше (F. Nietzsche) у своїй праці «Про користь та шкоду історії для життя» першим порушив питання про соціальну функцію забуття; головним завданням для нього було визначити межу, за якою пам'ять стає загрозою для сьогодення. Так само, як окремі люди інколи мусять забувати, щоб зцілитися, так само чинять і народи та культури. Ф. Ніцше (F. Nietzsche) стверджував, що неможливо жити взагалі без можливості забуття: «Існує такий ступінь безсоння, роздумів, історичного почуття, через який життя зазнає шкоди і зрештою гине, чи то людина, чи народ, чи культура». Ф. Ніцше (F. Nietzsche) не поділяє позитивістського погляду на наукову історію як на «посудину» історичної пам'яті[7].

Засновником теорії історичної колективної пам'яті вважається відомий французький соціолог М. Хальбвакс (M. Halbwachs). Він відмежував колективну пам'ять, з одного боку, від історії, а з іншого – від індивідуальної пам'яті, тобто пам'яті про події, пережиті окремою людиною. М. Гальбвакс (M. Halbwachs) об'єднав усі різноманітні форми відтворення минулого в єдине поняття та запропонував розглядати пам'ять як колективне соціальне явище, а згодом визначив колективну пам'ять як уявлення про минуле, спільне та створене членами соціальної групи[8]. Вчений першим зрозумів, що пам'ять є соціально зумовленим явищем: суспільство створює рамки для спогадів; спільні події та

[5] Smith, Anthony D. (1994). National identity (Trans. from Englis by P. Taraschuk). Kyiv, Osnovy. (In Ukrainian).

[6] G. Vico, J. Taylor, R.C. Miner, The New Science, Yale University Press, 2020, p. 480.

[7] F. Nietzsche, On the Uses and Disadvantages of History for Life, in: Untimely Meditations, Cambridge University Press, 1997, p. 62. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511812101

[8] M. Halbwachs, The social frameworks of memory, in: On Collective Memory (Heritage of Sociology Series) 1st Edition, intr. by Lewis A. Coser, Chicago, University of Chicago Press, 1992, pp. 37–67.

постаті втілюють ідентичність групи; існує стільки спогадів, скільки є груп. Однак він також зазначає, що пам'ять є необхідним елементом для життя та виживання суспільство, яке є тим спільним елементом, що утворює суспільство і є запорукою його ідентичності. Однак він також зазначає, що пам'ять є необхідним елементом для життя та виживання суспільства, оскільки вона є тим спільним, що утворює суспільство, і є запорукою його ідентичності.

На думку М. Хальбваха (M. Halbwachs), історія не є універсальною, це завжди історія окремих груп, а групи можуть бути різними – як невеликі місцеві спільноти, так і нації. Однак, чим більша спільнота, тим більше цілеспрямованих зусиль потрібно для формування та збереження колективної пам'яті. Окрім того, одночасно існує кілька варіантів колективної пам'яті. Це зумовлено одночасним існуванням багатьох груп і кожна з них має свою історію. Саме М. Гальбваха (M. Halbwachs), висловив глибоку думку про історичну пам'ять як найважливіший чинник самоідентифікації соціальної чи будь-якої іншої групи[9].

Теоретичні погляди українських вчених були методологічним підґрунтям історичної пам'яті у вітчизняній історіографії. Так, М. Грушевський, розкриваючи «соціальну та освітню цінність» в контексті сучасної історії, вказував, що її можна в різний спосіб застосовувати у суспільному житті. Як вважає М. Грушевський, вивчення «історії рідної землі» створює основу «історичної освіти» і має формувати в свідомості людини «культ рідної традиції, рідного краю, моральних цінностей, що пізнаються нею»[10].

Провідний український вчений в галузі методології історії, Л. Зашкіняк, аналізуючи історичну пам'ять в контексті сучасних суспільних функцій історії, вважає, що історична пам'ять є значимою для сучасного суспільства. Вона уможливлює легітимацію всіх соціальних груп, народів та країни. Окрім того, вчений підкреслив, що наукові історичні знання слугують для коригування історичної пам'яті суспільства[11].

У наукових розвідках Г. Касьянов викладає власну позицію щодо «сутності взаємовідносин між історією та пам'яттю» і представляє останню в контексті міфотворення. На переконання науковця, історична наука спростовує міфи пам'яті та відтворює минуле, суворо дотримуючись принципів «об'єктивності»[12].

Розглядаючи історичну пам'ять український вчений Н. Яковенко, співвідносить «історичну пам'ять» із міфом, оскільки вона відбирає з хаотичного

[9] M. Halbwachs, The social frameworks of memory, in: On Collective Memory (Heritage of Sociology Series) 1st Edition, intr. by Lewis A. Coser, Chicago, University of Chicago Press, 1992, pp. 37–67.

[10] Грушевський, М. (2002). Історія та її соціально-виховне значення. У: *П. Сохан (ред.). Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918*). Львів, Світ, 267– 278

[11] Зашкіняк, Л. (2009). Історична пам'ять та соціальні функції історії в сучасному світі (с. 156–159). У: Україна – Європа – Світ. Випуск 2. Тернопіль, Тернопільський Національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

[12] Касянов, Г. (2016). Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію та генеалогію понять. *Український історичний журнал,* 2, 118–137 http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_2_8

потоку існування лише певні цінності, необхідні для спільноти, а також дозволяє подолати швидкоплинність і мінливість життя окремої людини»[13].

Зарубіжний науковий простір щодо проблеми історичної пам'яті представлений значними дослідженнями. Так, французький вчений П. Нора (P. Nora) стверджує, що пам'ять слугує для уявлення сьогодення, перестає бути сукупністю елементів минулого, які варто запам'ятати, а стає способом усвідомлення сьогодення, тобто пам'ять – це емоційний досвід, пов'язаний із реальним або уявним спогадом, який допускає всілякі маніпуляції, зміни, переміщення та забуття[14].

Й. Рюзен (Ryuzen I.) визначає історичну пам'ять як ментальну здатність суб'єктів зберігати спогади про пережитий досвід, який є необхідною основою для формування історичної свідомості. Водночас, як сукупність значущих дій з упорядкування спогадів, що здійснюються в процесі формування історичної свідомості шляхом осмислення пережитого досвіду. Відомим твором вченого є колективна праця «Місця пам'яті» (Les Lieux de mémoire). У книзі представлено перелік офіційних проявів національної пам'яті – пам'ятників і святинь, національних історичних хронік, громадських довідників та підручників з історії, державних архівів і музеїв, створених на честь французької ідентичності. І на думку вченого, це не місця у вузькому, географічному значенні, вони визначаються як своєрідні точки перетину, де формується та концентрується пам'ять суспільства. Їхня головна функція – збереження колективної історичної пам'яті[15].

Відповідно до концепції Я.Ассмана (Assman Y.), історична пам'ять може бути комунікативною та культурною. Комунікативна пам'ять більше зосереджена на безпосередній, живій взаємодії та передачі досвіду між людьми, тоді як культурна пам'ять опирається на більш офіційні та усталені форми збереження та передачі знань і цінностей. Обидва види пам'яті відіграють ключову роль у формуванні колективної ідентичності та історичної свідомості суспільства[16].

Категорія історичної пам'яті є складним і багатогранним за своєю сутністю, яка охоплює колективний досвід, знання, емоції та інтерпретації, що пов'язані з минулими подіями та періодами. Історична пам'ять є основним механізмом збереження та передачі історичного досвіду від одного покоління до іншого, що робить її невід'ємною складовою культурної та соціальної спадщини суспільства.

Історична пам'ять передбачає не лише фактичні дані про минуле, а й їх інтерпретацію та символіку. Різні історичні події та історичні персонажі можуть сприйматися по-різному в різних соціокультурних контекстах, що може зумовити різну інтерпретацію історичної пам'яті. Необхідно враховувати

[13] Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. С. 34.

[14] Nora P. Rethinking France. Les Lieux de mémoire. V. 4. Histories and Memories. L., 2010. 504 p.

[15] Ryuzen I. Krizis, travma i identichnost' // "Tsep' vremen": problemy istoricheskogo soznaniya / Otv. red. L. P. Repina. M.: IVI RAN, 2005.

[16] Assman Ya. Kul'turnaya pamyat': Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti. M.: Yazyki slavyanskoi kul'tury, 2004. 368 s.

також емоційні аспекти, такі як почуття гордості, скорботи, провини або сорому, пов'язані з певними історичними подіями або періодами. Ці емоції формуються на основі особистого або колективного сприйняття минулого і можуть чинити значний вплив на поведінку та переконання людей.

Історична пам'ять допомагає зберегти важливі моменти минулого, які стають основою для формування сучасних цінностей і слугують орієнтиром для майбутніх поколінь.

Однак, історична пам'ять є більш складним процесом, ніж просте збереження минулих подій. Вона функціонує як система організованого збереження та відтворення колективного досвіду народу чи нації з метою зміцнення її єдності та координації спільної діяльності. У даному контексті історичну пам'ять можна розглядати, як інструмент впливу на суспільну свідомість, яка активно формується та адаптується з урахуванням сучасних вимог. Зміст історичної пам'яті є результатом взаємодії різноманітних чинників: індивідуальні враження, переживання, образи, оцінки, емоції, а також колективні спогади, що підкреслює її суб'єктивний і мінливий характер.

Аналіз наукового дискурсу щодо різних аспектів історичної пам'яті показує, що вона є невід'ємною частиною культурної та соціальної спадщини нації, визначаючи її ідентичність та самосвідомість.

На думку С.Коленько, представлену у наукових працях, генезис історичної пам'яті є складним і багатоступеневим процесом, що передбачає формування, розвиток і трансформацію колективного досвіду та сприйняття минулого. Цей процес тісно пов'язаний з історичними подіями, соціокультурними контекстами та механізмами передачі знань і переживань від одного покоління до іншого. Нові події та переживання впливають на сприйняття минулого та його інтерпретацію[17].

Історична пам'ять може бути модифікована, переосмислена або навіть спотворена під впливом різних факторів, таких як політичні, релігійні або культурні зміни.

Усі ці аспекти генезису історичної пам'яті взаємопов'язані й впливають один на одного, створюючи складну динаміку формування та трансформації колективного досвіду й сприйняття минулого. Розуміння цього процесу дозволяє краще усвідомити роль і значення історичної пам'яті у формуванні національної ідентичності.

Відтак, можна зробити важливий висновок, що у сучасному науковому дискурсі історична пам'ять – це не просто окремий феномен, вона має ознаки окремої наукової галузі, що активно розвивається. ЇЇ прикладний характер проявляється в існуючих практиках соціальної освіти. Якщо врахувати необхідність розвитку позакласної дидактики, історична пам'ять є основою для розвитку музейної педагогіки, педагогіки «місць пам'яті», усної історії, проєктних технологій та інших методів педагогічної діяльності, що користуються великим попитом в освітньому просторі.

[17] Коленько С. Історична пам'ять, Історія та історична пам'ять. *Менеджмент у сфері культури і мистецтва*. Підручники для студентів онлайн. URL: stud.com.ua

2. Потенціал історичної пам'яті в контексті формування національної ідентичності

У галузі досліджень історичної пам'яті увага зазвичай зосереджується на: музеях, пам'ятниках та меморіалах, як місцях, де пам'ять конструюється та передається. Коли освіта визначається як місце пам'яті, увага часто вузько зосереджується на тому, що освіта лише як механізм передачі вже готових історичних наративів. Натомість освітній процес – це активний динамічний простір де пам'ять створюється та формується посередництвом суб'єктів освітньої спільноти.

Історична пам'ять, що формується в рамках ціннісних суджень суспільства, в якому живе особистість, впродовж історичного процесу є активним минулим, яке формує особистість індивіда. Це історичне минуле має багато динамічних аспектів, змінних та основних утворень, що формуються під його впливом. Національна ідентичність, одна з них, відображає тип ідентичності, що виникає та розвивається відповідно до історичної пам'яті індивіда.

Впродовж останніх років дослідження в царині гуманітарних наук дали результати, які підтверджують і визнають, що історія формує соціальний світ через систему освіти. Оскільки цей аспект історичної пам'яті поєднує особистість із суспільством, у якому вона живе та розвивається, він формує її сучасні риси на основі ціннісних суджень, які вона отримує зі свого минулого. Це сприяє формуванню національної ідентичності, зміцнюючи приналежність особистості до певної спільноти.

На нашу думку, пам'ять – це соціальний процес, який формується не тільки через офіційну історію, а й через культурні практики, взаємодії, діалоги між усіма учасниками освітнього процесу.

І Набитович, у своїх дослідженнях вказує, історична пам'ять має вирішальне значення для формування національної ідентичності, культурної традиції та суспільних цінностей. В освітньому просторі вона відіграє роль провідника між минулим і сьогоденням, впливаючи на те, як студенти розуміють свою країну, світ та своє місце в ньому[18].

Історична пам'ять и – це загальноприйняте сприйняття та тлумачення минулих подій у суспільстві. На відміну від академічної історії, яка прагне об'єктивності через дослідження та докази, історична пам'ять часто є селективною та емоційно забарвленою. Вона формується через наративи, символи, вшанування та освітні системи.

Освіта є одним із найбільш потужних інструментів формування історичної пам'яті. Завдяки системному навчанню здобувачі освіти отримують знання про ключові історичні події, національних діячів та героїв, знакові події та важливі культурні здобутки суспільства. Цей процес сприяє: формуванню національної ідентичності; розвитку громадянської відповідальності; розуміння та усвідомлення культурної спадщини; збереження та популяризація загальнонаціональних цінностей.

[18] І. Набитович. (2022) Пам'ять, історична проза та формування національної ідентичності. *Слово і Час.* № 4. С. 45–57. https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/189487

Історична пам'ять еволюціонує з плином часу. Нові наукові дослідження, соціально-політичні зміни здатні впливати на розуміння та тлумачення історичних подій та явищ. Система освіти завжди спроможні встигати за такими змінами, що спричиняє застарілі або суперечливі наративи.

Поєднання історії з літературою, соціологією, філософією та іншим циклом гуманітарних дисциплін допомагає здобувачам освіти краще зрозуміти широкий контекст історичних подій.

Сучасні інструменти – такі як інтерактивні платформи, віртуальні музеї та цифрові архіви – підвищують зацікавленість та доступність. Однак вони також вимагають ретельної оцінки, щоб уникнути дезінформації.

Відтак, проблема історичної пам'яті в освітньому просторі є одночасно складною та значущою. Незважаючи на те, що освіта має можливість та потенціал формувати освічених, свідомих, критично мислячих та відповідальних громадян, вона також несе ризик упередженості та маніпуляції. Вирішення цих викликів вимагає збалансованого, інклюзивного та критичного підходу щодо організації освітнього процесу. Розвиваючи аналітичні навички та враховуючи різноманітні перспективи, освітні системи можуть забезпечити, щоб історична пам'ять стала інструментом взаєморозуміння та формування національної ідентичності.

З моменту виникнення національної держави пам'ять та історія є ключовими елементами формування національної ідентичності в усіх державах. Значення пам'яті настільки велике, що вона не лише створює національну ідентичність, а й формує та визначає її існування.

За результати наукового пошуку вчені М Філіпович та Р. Пальчевський стверджують, що національна пам'ять – це не просто сукупність історичних фактів, а живий конструкт, який формує ідентичність народу, його цінності, уявлення про минуле, теперішнє й майбутнє. Держава, освіта та громадянське суспільство – три ключові сили, що впливають на цей процес[19].

При дослідженні значущості історичної пам'яті у формуванні національної ідентичності, на нашу думку, варто враховувати той факт, що інформація про минуле, збережена в колективній пам'яті, впливає на сприйняття себе та інших представників нації: гордість за «своїх» або, навпаки, переживання негативних емоцій, розчарування, які в майбутньому, зокрема, можуть сприяти розмиванню етнічної самосвідомості.

Історична пам'ять є надзвичайно важливим чинником формування національної ідентичності будь-якої нації у світі. Нерозривний зв'язок між історичною пам'яттю та національною ідентичністю є науково доведеним фактом.

У сучасних наукових розвідках науковці наголошують на значимості та важливості історичної пам'яті в системі формування цінностей народу. Однак це питання залишається предметом інтенсивних досліджень у дискурсах різних міждисциплінарних досліджень (історія, соціологія, політологія, філософія, педагогіка, психологія, культурологія тощо). З огляду на наявні праці,

[19] Філіпович М.Б. Пальчевський Р.С. ((2025) Особливості збереження та репрезентації історичної спадщини в Україні та Литві. *Актуальні питання історії* . С.403–407. https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2025/1_2025/58.pdf

ця тема здебільшого досліджувалася в контексті глобальних трансформацій та інших воєн.

Натомість російсько-українська війна зумовила актуалізацію цієї проблеми, в контексті національних змін у надзвичайних ситуаціях (зокрема під час воєн), що підвищує значущість національної ідентичності, важливою ознакою якої залишається історична пам'ять. Окрім того, як зазначають у своєму дослідженні Л. Дрогомирецька, Н. Юган, П, Костючок, Л. Бабенко та О. Курок, у сучасних реаліях російської агресії, дослідження історичної пам'яті набуло особливої значущості. Насамперед, це питання є важливим з огляду на актуальність переосмислення та усвідомлення історичних подій, які стали ключовим елементом спротиву агресії та збереження національної єдності[20].

Одним із чинників формування національної ідентичності є історична пам'ять. Ідентичність формується в процесі осмислення нацією своєї історії, свого нинішнього становища та можливих і бажаних перспектив.

Національна ідентичність, серед інших типів ідентичності, визнається як стиль національної культури, що розвивається на індивідуальному та соціальному рівнях. У цьому контексті національна ідентичність – це поняття, яке використовується для позначення характеристик, які відрізняють особистість та суспільство. Ідея ідентичності вперше була використана в цьому значенні американською вченою Маргарет Мід (1901–1978), яка стверджувала, що дослідження культури та ідентичності – це дослідження «національного характеру». Вчена вважала, що ідентичність особистості (включаючи національну) – це не вроджене, а соціально сформоване явище. Основною ідеєю у наукових дослідженнях було твердження автора, що ідентичність не є сталою, вона змінюється під впливом освіти, традицій та соціального середовища, що досить важливо в контексті формування національної ідентичності[21].

Історичний процес має суттєвий вплив на формування та збереження національної ідентичності, значення якої зросло з появою національних держав, про що у своїх дослідженнях стверджує Г. Касіянов. Ідея націоналізму, що мала значний вплив на формування національних держав, відіграла важливу роль у розвитку національної ідентичності[22].

Як вважають Бушат П. та Ріме Б. (Bouchat, P. & Rime), національна ідентичність – це соціальна динаміка, яка формується під впливом історичної пам'яті. З огляду на ці аспекти, національна ідентичність набуває цінності завдяки тому, що формується під впливом індивідуальної та соціальної пам'яті. Слова «Народ без пам'яті – це народ без майбутнього», а також твердження

[20] Drohomyretska, L., Yuhan, N., Kostyuchok, P., Babenko, L., & Kurok, O. (2024). The influence of historical memory on the formation of national identity: a response to the challenges of the Russian-Ukrainian war. *Amazonia Investiga*, *13*(81), 108–116. https://doi.org/10.34069/AI/2024.81.09.8

[21] Margaret Mead «Coming of Age in Samoa» A Psycholgial Study of Primitive Youth for Western Civilisation. Nev York 1928. https://dn790000.ca.archive.org/0/items/comingofageinsam00mead/comingofageinsam00mead.pdf

[22] Kasianov, G. (2023). *Nationalist Memory Narratives and the Politics of History in Ukraine since the 1990s*. Nationalities Papers, 1–20. https://doi.org/10.1017/nps.2023.10

психологів, що «людина без пам'яті просто не є людиною», підтверджують, що соціальна ідентичність насамперед пов'язана із спільним минулим.[23]

В контексті цієї теорії можна зазначити, що «історична пам'ять» та «ідентичність» є нерозривними поняттями, між якими існують тісні зв'язки та взаємозалежність. Адже збереження пам'яті є однією з ключових передумов для самовизначення індивідів та зміцнення соціальних груп. Такий підхід містить аргументи, які сприятимуть формуванню соціальних ціннісних суджень та формуванню національної ідентичності.

Доленосні, кризові епохи та періоди масштабних соціально-економічних подій супроводжуються посиленням етнонаціональних зв'язків у суспільстві. Як зазначають І.Краснодемська та Г. Чечельницька саме в умовах соціальної нестабільності посилюється орієнтація на національну спільноту[24].

Формування національної ідентичності, складний процес, що вимагає ідеологічної інфраструктури, базується головним чином на створенні позитивного минулого. Особистості з історичною свідомістю мають спільну історію, ціннісні судження та національну ідентичність через своє суспільство. З усіх цих причин історична пам'ять займає найважливіше місце та виконує важливу функцію у формуванні національної ідентичності, що ґрунтується на таких основних компонентах, як спільна історія, мова, релігія, географія та культура.

Аналіз наукового дискурсу щодо різних аспектів історичної пам'яті показує, що вона є невід'ємною частиною культурної та соціальної спадщини нації, визначаючи її ідентичність та самосвідомість. Вивчення та розуміння історичної пам'яті відіграють важливу роль у формуванні свідомого та толерантного суспільства, здатного вийти за межі національних і культурних кордонів. Як зазначає М.Школяр, історична пам'ять не обмежується уявленням суспільства про минуле, хоча її ретроспективна спрямованість залишається незмінним фактом: це і пам'ять про минуле, і сам досвід. Вона не пасивна і не статична; за її допомогою, шляхом переосмислення минулого в сучасних інтерпретаціях, налагоджується система зв'язків сьогодення з минулим і майбутнім. Разом з тим створені попередніми поколіннями матеріальні та духовні цінності не залишаються в незмінному вигляді[25].

Усі наступні покоління сприймають їх уже в оновленому вигляді, що зумовлено, насамперед, прискоренням темпів змін, внаслідок яких досягнення минулого досить швидко застарівають, а збереженої спадщини вже недостатньо тим, хто живе в нових умовах». Л.Нагорна. зазначає, що пам'ять виступає як історико-філософський та культурологічний феномен, забезпечуючи багатогранний горизонт діяльності музеїв, надає необхідну безперервність культурній спадщині, визначає її розуміння та сприйняття наступними

[23] Bouchat, P. & Rime, B. (2018). National Identity and Collective Memory: A Social Psychological Perspective, *Bridging Disciplinary Perspectives of Country Image, Reputation, Brand, and Identity*, Routledge, 1–16.

[24] I. Krasnodemska, H. Chechelnytska Events in eastern and southern Ukraine in retrospect of post-soviet relation OI: https://doi.org/10.46398/cuestpol.4073.28

[25] Школяр, М. В. (2019). Актуалізація історичної пам'яті в контексті національної ідентичності. *Науково-теоретичний альманах Грані, 22*(8), 5–13. https://doi.org/10.15421/171978

поколіннями. Безперервність культурного розвитку породжує єдиний процес засвоєння звичаїв та реалізації їх у майбутній практиці безпосередньо протягом життя[26].

Національна ідентичність, в наукових розвідках Б.Петруньок, це поняття, яке охоплює політичні, соціальні, психологічні та культурні аспекти. Як соціальний феномен, національна ідентичність характеризується як відносна та змінна категорія. Питання її збереження перегукується з ідеями культурного плюралізму та різноманітності. Визнання права кожної культури та народу на збереження своєї унікальності, а також відповідальність світової спільноти за підтримку культурного різноманіття слугують основою для політики взаєморозуміння та діалогу, що розширює можливості цивілізаційного існування. Глобалізація призводить до перегляду традиційних уявлень про світовий центр цивілізації та її траєкторію розвитку[27].

Історична пам'ять значимий чинник у формуванні національної ідентичності, впливаючи на те, як суспільство сприймає своє минуле, осмислює сьогодення та планує майбутнє. Історична пам'ять допомагає об'єднати суспільство навколо спільних переживань та значущих подій. Через свята, пам'ятні дати та національні символи суспільство формує загальне розуміння свого минулого, що сприяє зміцненню колективної ідентичності. Міфи та символи відіграють важливу роль у формуванні національної ідентичності, оскільки вони є ідеалізованими образами минулого, які зміцнюють почуття приналежності до нації. Прикладами можуть бути легендарні історичні особистості, героїчні битви та місця. Усвідомлення та переосмислення минулого – це динамічний процес, впродовж якого різні історичні події та постаті можуть набувати нового значення.

Історична пам'ять допомагає встановити та передати спільні цінності й норми, які визначають національну ідентичність. Окрім того, історична пам'ять відіграє важливу роль у легітимації політичних і соціальних інститутів. Збереження традиційних цінностей та створення нових орієнтирів, що формують національну ідентичність, відбувається посередництвом відродження історичної спадщини, звичаїв, національних свят та ремесл, а також прагнення нації до синтезу традицій та інновацій. Ці процеси нерозривно пов'язані з концепцією історичної пам'яті, яка відіграє ключову роль в усвідомленні нацією своєї унікальності та спадкоємності.

Історична пам'ять допомагає зберегти важливі моменти минулого, які є основою для формування сучасних цінностей і слугують орієнтиром для майбутніх поколінь. Виходячи з цього, на нашу думку, в контексті історичної пам'яті можна виділити такі рівні національної ідентичності:

- національно-історичний, до якого входять: усвідомлення єдності нації, ставлення до нації, уявлення про історію, ставлення до національної спадщини тощо. Уявлення нації про свій культурно-історичний розвиток значною мірою визначає її суспільну та політичну свідомість;

[26] Нагорна Л.П. (2012) Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. 328 с.

[27] Петруньок Б. Поняття ідентичності в контексті українознавчих досліджень. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. 16. 2012. С. 14–16

- формально-практичний, який передбачає результат практичного втілення національних ідей, закріплених і сформованих у суспільній та політичній свідомості нації, ставлення до навколишнього світу.

Поняття «історичної пам'яті» та «національної ідентичності» нерозривно пов'язані між собою, і між ними існують тісні взаємозв'язки та взаємозалежність, оскільки збереження пам'яті є найважливішою умовою самовизначення особистості та зміцнення єдності соціальних груп. Ідентичність формується в процесі осмислення історії нації, її сучасного стану, можливих і бажаних перспектив, а отже, історична пам'ять є чинником формування саме цієї ідентичності. Підкреслюючи цей факт, Дж. Ассманн (J. Assmann) визначає «ідентичність» як «політичну уяву», зумовлену «культурною пам'яттю»[28].

Ідентичність, як етнічна, так і національна, зароджується в історичній пам'яті. Отже, національна ідентичність постає як імператив при виборі історичного шляху розвитку нації. Вона діє як результат минулого і водночас як взаємодія з майбутнім, а отже, формування позитивних образів національної ідентичності та історичних дискурсів може сприяти вирішенню проблем національної інтеграції[29].

Нація як конструкт цивілізаційної культури є ідеологічним продуктом, створеним найвпливовішими верствами суспільства. Відтак, ідентичність – це інтелектуальний конструкт, який передається представникам національної спільноти через засоби масової інформації, систему освіти та політичну риторику.

У даному контексті, «історична пам'ять» та « національна ідентичність» є нерозривними поняттями, між якими існують тісні зв'язки та взаємозалежність. Адже, як зазначають українські вчені Я. Ярош та О. Каліщук, збереження пам'яті є однією із найважливіших передумов для самовизначення індивідів та зміцнення соціальних груп[30].

На думку В.Масненко, коріння етнічної та національної ідентичності вбачає в історичній пам'яті[31].

Національна ідентичність є динамічною історичною характеристикою буття нації. Їй притаманна специфічна історичність, що забезпечується механізмом «трансляції/інновації». Збереження народом своєї історично безперервної, але видозмінювальної ідентичності, охоплює і глибину сталості та новизну змін. Національна ідентичність постає як певний імператив при виборі історичного шляху розвитку нації. Вона виступає як результат минулого і одночасно як ангажованість відносно до майбутнього.

Відтак, можна з упевненістю стверджувати, що історична пам'ять виконує своєрідну «захисну» функцію, спрямовану не лише зберегти етнічну ідентичність на рівні соціальної групи, а й сприяти формуванню національної ідентичності.

---

[28] J. Assmann, Memory culture, in: Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge University Press, 2011, pp. 111–147.

[29] Грицак Я. Парадокси національної ідентичності. http://www.day.kiev.ua/189810/

[30] Yarosh Y. B., Kalishchuk O. M. History, historical memory, memory policy: theoretical and methodological aspect. DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-221-3.07

[31] Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.

Дослідження історичної пам'яті в умовах формування національної ідентичності є необхідним у зв'язку зі змінами ідеологічних установок і посиленням «битв за історію» на пострадянському просторі.

Історична пам'ять відіграє ключову роль в інформаційній війні, оскільки внаслідок перегляду історії в пам'яті цілеспрямовано формуються спотворені образи минулого, які активно вкорінюються в індивідуальній та суспільній свідомості, тим самим сприяючи суттєвій трансформації духовної ситуації в суспільстві, зумовлюючи духовні потрясіння (ненависть до минулого, відторгнення сьогодення, страх перед майбутнім), відчутні зміни у сфері цінностей (розмиття меж між моральним і аморальним) та своєрідний страх існування. У результаті людина перетворюється з активного суб'єкта історичного процесу та політичного життя на об'єкт маніпуляцій та мовчазну жертву, послаблюючи національну безпеку держави. Це означає, що історична пам'ять є важливим чинником не лише у формуванні національної ідентичності, а й у забезпеченні національної безпеки, а минуле держави є справжнім плацдармом інформаційної війни. Тому формування національної ідентичності к контексті історичної пам'яті є важливими завданням держави та системи освіти.

Таким чином історичну пам'ять, яку в науковому просторі вчені розглядають як пам'ять про минуле, має незаперечний вплив на формування національної ідентичності. Оскільки ціннісні судження суспільства впливають на колективну пам'ять, історична пам'ять є дуже важливою для національної ідентичності. Знання свого минулого досвіду підвищує сучасну відповідальність індивідів і формує усвідомлення національної ідентичності.

Цей процес пов'язаний із тим, що пам'ять індивіда визначається суспільством, а колективна пам'ять, яка виникає внаслідок цього, відображає активне минуле, що формує як індивідуальну, так і національну ідентичність.

Національна ідея передбачає сукупність ключових цінностей, ідеалів і цілей, які об'єднують націю та визначають її унікальну ідентичність і місце у світі. Вона формується через історичний досвід, культурні традиції, соціальні норми та політичні прагнення. Національна ідея може включати в себе ідеали та цінності, які визначають суспільні прагнення та поведінку, уявлення про призначення нації, її роль та внесок у світовий історичний процес, культурну спадщину, яка формує унікальність нації. Сутність історичної пам'яті складають колективні спогади та інтерпретації минулого, які передаються з покоління в покоління та впливають на самосвідомість суспільства. Вона поєднує в собі загальні переживання історичних подій, досвід збереження та вшанування пам'яті про значущі історичні події та особистості через пам'ятники, музеї, свята та ритуали, освітні програми, які формують розуміння та сприйняття минулого у поколінь

Історична пам'ять відіграє ключову роль у формуванні національної ідеї, оскільки вона створює основу для колективної ідентичності. Переосмислення історичних подій та інтерпретація минулого можуть впливати на трансформацію національної ідеї. Зміна суспільного сприйняття тих чи інших історичних подій та явищ може спричинити зміну цінностей та ідеалів, що складають національну ідею. Історична пам'ять сприяє соціальній згуртованості, забезпечуючи загальний наратив та усвідомлення колективного досвіду. Це, зокрема, зміцнює національну ідею, роблячи її більш стійкою та значущою для суспільства.

Історична пам’ять, відіграє ключову роль у формуванні колективної ідентичності, впливаючи на соціальні та політичні процеси, і продовжує бути актуальною та значущою темою в наукових та громадських дискусіях; вона може бути використана для зміцнення єдності суспільства, легітимізації влади та політичних рішень.

Національна ідея та історична пам’ять тісно пов’язані й взаємно збагачують одна одну. Історична пам’ять формує основу для національної ідеї, легітимізує її та підтримує її актуальність. Водночас, національна ідея спрямовує тлумачення та переосмислення історичної пам’яті, забезпечуючи її значущість для сьогодення та майбутнього суспільства. Разом вони відіграють ключову роль у формуванні та підтримці національної ідентичності

Таким чином, історична пам’ять є фундаментальним елементом у формуванні національної ідентичності. Вона об’єднує людей, створює та підтримує національні міфи й символи, формує загальні цінності та норми, легітимізує політичні інститути, мобілізує націю у критичні моменти, дозволяє переосмислювати минуле та зберігає культурну спадщину, сприяючи формуванню сильної та згуртованої національної спільноти

ВИСНОВОК

Історична пам’ять, як одна зі складових суспільної свідомості, передбачає сукупність форм вираження суспільного сприйняття та інтерпретації історичної спадщини. Це не просто накопичення фактів про минуле, але й осмислення, передача та переосмислення цих фактів у контексті сьогодення та майбутнього. Історична пам’ять передбачає: спільні переживання подій минулого, які передаються через покоління; важливі національні свята, пам’ятні дати та річниці значущих подій, які об’єднують суспільство в єдиному спогаді; способи, якими різні групи та суспільства інтерпретують минуле, впливаючи на їхнє сьогодення та майбутнє; музейні експозиції та пам’ятники, які формують уявлення про важливість тих чи інших історичних подій та особистостей.

Історична пам’ять відіграє ключову роль у формуванні колективної національної ідентичності, впливаючи на соціальні та політичні процеси, і продовжує бути актуальною та значущою темою в наукових та громадських дискусіях; вона може використовуватися для зміцнення єдності суспільства, легітимізації влади та політичних рішень

Генезис історичної пам’яті пов’язаний із механізмами її передачі від одного покоління до іншого. Це може відбуватися через освітні інститути, ЗМІ, сімейні традиції, релігійні обряди та інші форми соціальної комунікації.

У рамках основних висновків варто зазначити, що історична пам’ять має суттєвий вплив на національну ідентичність особистості, її ставлення до себе, до представників своєї та інших етнічних спільнот і груп, оскільки вона зберігає інформацію про історію народу, його героїв, досвід взаємовідносин з іншими народами, а також різні види емоційних оцінок певних подій. Пам’ять про минуле народу зміцнює зв’язок між поколіннями, окремими членами спільноти. Важливу роль відіграють спогади про значущі події, героїв, подвиги предків, а також відзначення значимих дат.

Література

1. Готра О. (2015) Історична пам’ять як чинник формування ідентичності. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Вип. 2. № 25 С. 143–155. https://intermarum.zu.edu.ua/article/view/90416/86175
2. Грицак Я. Парадокси національної ідентичності. http://www.day.kiev.ua/189810/
3. Грушевський, М. (2002). Історія та її соціально-виховне значення. *Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. І: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень.* Львів. Світ, 267–278
4. Зашкіняк, Л. (2009). Історична пам’ять та соціальні функції історії в сучасному світі. *Україна–Європа–Світ*. Вип.2.Тернопільський нац. педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. С. 156–159.
5. Касянов, Г. (2016). Історична пам’ять та історична політика: до питання про термінологію та генеалогію понять. *Український історичний журнал*, 2, 118–137. http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_2_8
6. Коленько С. Історична пам’ять, Історія та історична пам’ять. *Менеджмент у сфері культури і мистецтва*. Підручники для студентів онлайн. URL: stud.com.ua
7. Масненко В. (2002) Історична пам’ять як основа формування національної свідомості. Український історичний журнал. 2002. № 5. С. 49–62
8. Набитович І. (2022) Пам’ять, історична проза та формування національної ідентичності. *Слово і Час.* № 4. С. 45–57. https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/189487
9. Нагорна Л.П. (2012) Історична пам’ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. 328 с.
10. Петруньок Б. (2012) Поняття ідентичності в контексті українознавчих досліджень. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство.* № 16. С. 14–16.
11. Судин Д.(2021) Множинність моделей історичної пам’яті в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 3. С. 65–90.
12. Тимошенко , О.І., Корнієвський , О.А. і Чупрій , Л.В.(2026) Історична пам’ять як чинник формування національної ідентичності. *Політичне життя*. (Бер 2026), 49–56. DOI: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2026.1.8.
13. Філіпович, М. (2023). Проблеми формування історичної пам’яті в освітній сфері України. *Літопис Волині*, (28), 174–178. https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.24
14. Філіпович М.Б. Пальчевський Р.С. ((2025) Особливості збереження та репрезентації історичної спадщини в Україні та Литві. *Актуальні питання історії.* С. 403–407. https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2025/1_2025/58.pdf
15. Яковенко Н. (2007) Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. С. 34.
16. Drohomyretska, L., Yuhan, N., Kostyuchok, P., Babenko, L., & Kurok, O. (2024). The influence of historical memory on the formation of national identity: a response to the challenges of the Russian-Ukrainian war. *Amazonia Investiga*, *13*(81), 108–116. https://doi.org/10.34069/AI/2024.81.09.8 (In Ukrainian).

17. Kasianov, G. (2023). Nationalist Memory Narratives and the Politics of History in Ukraine since the 1990s. Nationalities Papers, 1–20. https://doi.org/10.1017/nps.2023.10 (In Ukrainian).

18. I. Krasnodemska, H. Chechelnytska Events in eastern and southern Ukraine in retrospect of post-soviet relation . https://doi.org/10.46398/cuestpol.4073.28 (In Ukrainian).

19. Yarosh Y. B., Kalishchuk O. M. HISTORY, HISTORICAL MEMORY, MEMORY POLICY: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECT. DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-221-3.07 (In Ukrainian).

20. Assman Y. (2004) Kul'turnaya pamyat': Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti. *Yazyki slavyanskoi kul'tury*. 368 s.

21. Assman Y. (2004) Kul'turnaya pamyat': Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti. Yazyki slavyanskoi kul'tury. 368 s.

22. Assmann J. (2011) Memory culture, in: Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. *Cambridge University Press*, pp. 111–147.

23. Bouchat, P. & Rime, B. (2018). National Identity and Collective Memory: A Social Psychological Perspective, Bridging Disciplinary Perspectives of Country Image, Reputation, Brand, and Identity, Routledge, 1–16.

24. Collingwood R.G. The Idea of History. https://www.yumpu.com/en/document/view/70443172/download-free-pdf-the-idea-of-history-by-r-g-collingwood

25. Margaret Mead «Coming of Age in Samoa» A Psycholgial Study of Primitive Youth for Western Civilisation. Nev York 1928

26. https://dn790000.ca.archive.org/0/items/comingofageinsam00mead/comingofageinsam00mead.pdf

27. Halbwachs M., The social frameworks of memory, in: On Collective Memory (Heritage of Sociology Series) 1*st Edition, intr. by Lewis A. Coser, Chicago*, *University of Chicago Press*, 1992, pp. 37–67.

28. Nietzsche F. On the Uses and Disadvantages of History for Life, in: Untimely Meditations, Cambridge University Press, 1997, p. 62. DOI: https: //doi.org/10.1017/CBO9780511812101

29. Nora P.(2010) Rethinking France. Les Lieux de mémoire. *V. 4. Histories and Memories*. L., 2010. 504 p.

30. Ryuzen I.(2005) Krizis, travma i identichnost'. «Tsep' vremen»: problemy istoricheskogo soznaniya. Otv. red. L. P. Repina. M.: IVI RAN.

31. Smith, Anthony D. (1994). National identity (Trans. from Englis by P. Taraschuk). Kyiv : Osnovy. (In Ukrainian).

32. Vico G., Taylor J., Miner R.The New Science, *Yale University Press*, 2020, p. 480.

Information about the author:
Tomashevska I.,
Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-16

CHORNOBYL IN CONTEMPORARY HUMANITIES DISCOURSE: AN EPISTEMOLOGICAL RUPTURE AND THE RECONFIGURATION OF MEMORY

Yakovlieva Ya. O.

INTRODUCTION

The Chornobyl disaster was, first and foremost, a media story. It was precisely this fact that played a dominant role in the processes of its subsequent reinterpretation and representation within the continuum of the Ukrainian state's coexistence with the Chornobyl Exclusion Zone as an iconic «place of memory» in the sociocultural space of post-Soviet Ukrainian society, functioning as a cultural phenomenon. Thanks to the particular media coverage of its consequences, the Chornobyl accident gained global recognition as «the greatest man-made disaster in the history of the 20th century», and the words «Chornobyl» and «zone» became nominal.

The relevance of the Chornobyl discourse for Ukrainian culture as a whole is determined by trends in the development of contemporary social and humanistic knowledge, the issues of which are reflected in the ethnosophical characteristics of historical thinking in the post-Soviet region.

The very nature of this issue is determined by the contemporary challenges of national revival and the uniqueness of the historical and cultural experience gained by the Ukrainian people during the clean-up of the accident on their own territory. In Western literature dealing with the mental and spiritual crisis of post-Soviet society, the term «cultural Chornobyl» is frequently encountered, highlighting the underlying basis of «spiritual extinction». Indeed, following the collapse of the USSR, Ukraine found itself amidst the ruins of the Chornobyl disaster, held hostage by the catastrophe; and as it has become a transit point where East and West meet, it is gradually transforming into a symbolic site of post-Soviet re-evaluation. This situation calls for living within the parameters of constant responsibility and remembrance of the past[1].

1. Chornobyl in Contemporary Humanities Discourse

The explosion at the fourth power unit of the Chornobyl NPP on 26 April 1986 is one of the most significant events in the historical record of Ukraine and the world. This man-made disaster affected every aspect of our country's existence, forcing people to take a fresh look at the dangers of uncontrolled nuclear power and technological progress in general. Ukrainian society is deeply permeated by the experience and consequences of the Chornobyl accident. Due to its geographical proximity to the Chornobyl Exclusion Zone, Ukrainian society and culture have absorbed the full spectrum of cognitive dissonance surrounding the images of

[1] Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми. Київ : Грані-Т, 2013. С. 210.

Chornobyl, having experienced first-hand the bitter aftertaste of the «wormwood» of post-Chornobyl existence, which is saturated with the radiological, environmental, psychological, informational and socio-medical consequences of the Chornobyl accident to a greater extent than any other country in the world.

The phenomenon of the Chornobyl issue lies in the «dual nature» of the explosion at the Chornobyl Nuclear Power Plant's Unit 4 – first there was the reactor explosion (technogenic), and then the media exploded (informational). The informational explosion of Chornobyl caused greater harm to the world than the actual radiation. When news of the events of the night of 26 April 1986 became public, the global consciousness suffered an irreversible mass information shock, which triggered widespread panic; the accident came to be spoken of not merely as a national disaster or a man-made catastrophe, but as a tragedy. For it is precisely this, predominantly literary, term that can fully capture the human experiences and adaptations that befell the Soviet community following this unique disruption – in terms of its radioactive composition – of the normal living environment and ecological balance across the country. Indeed, the accident at the Chornobyl nuclear power plant is primarily associated with radiation, which led to the most devastating ecological imbalance of the 20th century and came to be defined as an accident of planetary scale, giving rise to the so-called «Chornobyl syndrome» in global society.

Incidentally, Serhiy Mirnyi, a Ukrainian researcher of the post-Chornobyl socio-historical paradigm, concludes that the consequences of the Chornobyl accident are global, complex and long-term for several reasons: it was a large-scale radiation accident that occurred in a culturally and economically significant region of the world (Europe) at a critical historical moment – coinciding with the onset of the processes of democratisation and perestroika in the USSR (in which the environmental movement played a major role), and with the onset of global informatisation, the acceleration of information flow via the Internet and the global media (the latter having formed a strong associative link between «Ukraine and Chornobyl»)[2].

It is clear that the scale of the Chornobyl disaster defies measurement: its nuclear fallout spread to ever-wider areas, and the threat of radioactive contamination loomed over all of humanity and all living things. The tragedy and heroism of the Chornobyl disaster shook the world, giving rise to a wave of global compassion and the desire of millions of people to help overcome this shared socio-environmental disaster – day and night, new workers, engineers, scientists, specialists from various sectors of the national economy, staff from the internal affairs agencies, state security, the public prosecutor's office, and soldiers of the army.

As we can see, thanks to a complex set of radiation-ecological cause-and-effect factors that emerged retrospectively, the Chornobyl disaster became the logical and long-awaited conclusion to the systematic US-USSR conflict of the second half of the 20th century, which manifested itself in the progressive rivalry between VVER and RMBK-type reactors. The Chornobyl accident became a unique and, at the same time, radical resolution to a long-standing international conflict, taking on the character of the «final argument» in a long-standing dialogue – the nuclear standoff

[2] Мирний С. Чорнобиль як інфо-травма. *Критика*. 2010. № 3-4. С. 18.

between the USSR and the USA had come to an end… the events of 26 April 1896 clearly determined who had won and who had lost in this «war».

At the same time, the exceptional nature of the Chornobyl accident was evident in the sheer number and multifaceted nature of the negative social phenomena it triggered, affecting almost every aspect of public life – from the philosophical aspects of existence to radiation hygiene in the contaminated areas. It is therefore not surprising that the post-Chornobyl processes are closely linked to a multifaceted complex of media myths and the polemical excesses of academics, which amplify the effect of the deliberate psycho-traumatic information impact of the Chornobyl accident, leading to the formation of a specific eco-social phenomenon of an interdisciplinary, cross-sectoral and international nature.

The dominant factor in the reinterpretation of the Chornobyl tragedy is its gradual transformation into a fully-fledged cultural phenomenon through cultural hypertextualisation by artists and cultural figures from various countries around the world. The reinterpreted image of the Chornobyl tragedy has found vivid expression both in the cultural and artistic sphere and in philosophical discourse, demonstrating that the use of Chornobyl as a metaphor serves as evidence confirming the fact of the accident at the Chornobyl NPP as a powerful component of the Ukrainian people's socio- and historical cultural memory of the Ukrainian people; a means of influencing the national consciousness of Ukrainians, reinforced by the effect of the «living memory» of a large number of liquidators and «Chornobyl refugees», which is gradually becoming an integral pedagogical aspect of the upbringing and enculturation of future generations of Ukrainians.

Particularly relevant in the context of the Chornobyl disaster are also contemporary trends in the shifting attitudes towards the past in post-Soviet Ukraine, which mainly involve a critical approach to official history and the revival of «repressed history», as well as a rapid surge in Ukrainians' interest in their national «roots» and genealogy, commemorative events and new museums, and «cultural heritage». Put simply, following the collapse of the Soviet Union, Ukraine has experienced a «return of memory». Today, the issue of Chornobyl stands on a par with other examples of «old history» such as the Holodomor of the 1930s, the repression of the scientific intelligentsia and cultural figures in the 1930s–1950s, the activities of the OUN-UPA, and so on.

This argumentation allows us to speak of the theoretical and practical signify-cance of the Chornobyl discourse in contemporary humanities. After all, there is an obvious need to study the problems of the Ukrainian ethnos's perception of the «post-Chornobyl» space and the Chornobyl Exclusion Zone as a model of a «place of memory», as well as the psycho-cultural adaptation of Ukrainians to this tragedy, particularly in the processes of enculturation and the formation of national identity, collective memory and the ethnophilosophy of Ukrainians in the era of independence.

2. An Epistemological Rupture and the Reconfiguration of Memory

Today, the accident at the Chornobyl Nuclear Power Plant is regarded by experts as the worst man-made disaster in human history [However, in the context of March 2011 (in light of the accident at the Fukushima nuclear power plant in Japan), it may be more appropriate to regard the Chornobyl accident as the first of its kind,

the greatest man-made disaster of the 20th century]. The consequences it had formed the basis for classifying this tragic event as one of global significance. Of the 192 tonnes of fuel in the reactor of Unit 4, around 4% was released into the atmosphere over a period of 10 days (mainly radioactive iodine, strontium, plutonium and certain other isotopes). Taking into account the decay of these substances, the total release of radioactive material at the Chornobyl NPP amounted to 50 million curies, which is equivalent to the effects of the explosion of more than 500 atomic bombs, similar to those dropped in 1945 by the US armed forces on the Japanese city of Hiroshima[3]. It is hard to imagine now, but for about 10 days, radioactive substances were ejected from the destroyed reactor by a hot stream of steam and reactor combustion products to a height of 4–6 km. Heated to 1000°C, the jet of emissions reached the troposphere. The conditions that developed facilitated the transport of radioactive substances over long distances, contaminating not only the territory of the Ukrainian SSR: the Chornobyl radioactive «cloud» covered over 140,000 km² of territory in Belarus, Ukraine and Russia, of which around 40,000 km² of Ukrainian territory was classified as an ecological risk zone, including 6.7 million hectares of agricultural land [Geographically, this covers 12 regions of modern-day Ukraine; there are 2,294 settlements within this area]; and radioactive fallout was recorded in 17 European countries. Equally important is the fact that, as a result of the disaster, the Chornobyl Exclusion Zone was established [a restricted area, geographically forming a circle with an area of over 2.8 km², at the centre of which lies the Chornobyl NPP] and the so-called «Red Forest» appeared on the map of Europe [approximately 10 km² of woodland adjacent to the Chornobyl NPP, which absorbed the bulk of the radioactive dust released during the explosion at the plant's fourth reactor in 1986].

On the night of 27 April, the reactors of the first and second power units were shut down. Work began to deal with the aftermath of the accident.

Between 1986 and 1987, a huge amount of work was carried out by the emergency response teams and staff from more than 40 ministries and agencies of the USSR to mitigate the consequences of the Chornobyl accident. Over 600,000 people were involved in the clean-up operation, half of whom were military personnel – it was they who prevented even more devastating consequences of the accident, and it was they who saved the world from a global environmental catastrophe.

The primary task in dealing with the aftermath of the accident was to carry out a range of works aimed at stopping the release of radioactive substances. Much of this work was done by hand. Despite the fact that the liquidators' shifts lasted between 20 seconds and 1 minute, many of them received lethal doses of radiation.

It is therefore clear that the most immediate consequences of the Chornobyl accident were the radiation exposure suffered by those who took part in firefighting and emergency operations at the nuclear power station. According to reports from 1986, 238 people contracted acute radiation sickness, of whom 29 died in the first few months following the accident; around 2,000 people suffered localised radiation injuries; and approximately 91,000 people were forced to evacuate from the towns of

[3] The International Chernobyl Project: Technical Report: Assessment of Radiological Consequences and Evaluation of Protective Measures. IAEA, 1991. P. 7.

Pripyat and Chornobyl and rural settlements within the 30-km zone. A further 50,000 people were resettled from contaminated areas during the longer-term post-accident period[4]. This is precisely why, from the very first days of the accident to the present day, the health of various groups affected by the accident has been continuously monitored. In total, there are over 3.2 million people in Ukraine affected by the Chornobyl disaster, including around 1 million children [According to current Ukrainian legislation, the categories of people affected by the Chornobyl disaster include: persons who took part in the accident clean-up at the industrial site and within the 30-km zone (around 350,000 people), the evacuated and resettled population (around 150,000 people), and the population living in the contaminated territory (around 2.4 million people)].

It should be noted that the conditions under which the Chornobyl accident was dealt with were characterised by a complete lack of knowledge, high radiation risks and intense pressure from senior officials; therefore, all those involved in this massive clean-up operation deserve global gratitude, remembrance and respect.

Thus, the Chornobyl accident occurred at a time when the totalitarian system of the former Soviet society was beginning to crumble, exposing fundamental points of disharmony in its social, technical and moral culture. At the same time, representatives of various peoples of the former USSR demonstrated heroism, courage and talent in localising and overcoming the consequences of the disaster. At the cost of their health and lives, they saved humanity from even greater calamity.

When we talk about any historical event, we must also bear in mind that memories of it will evolve from generation to generation. A person's memory of an event in which they were a participant or eyewitness differs from their memory of an event they learnt about through stories, books or other sources. Taking the Holodomor as an example, it is only natural that with each passing year the number of people who lived through this event – and who are, in fact, the bearers of its «living memory» – is dwindling. Consequently, new generations are now forming their own memory of the 1932–1933 Holodomor, drawing information from various sources and, as a result, forming a kind of informational amalgam, which constitutes this generation's collective memory of the Holodomor. As for the Chornobyl disaster, it has, first and foremost, entered the collective memory of the younger generation of modern Ukraine as a historical fact. A common and fairly widespread cultural model across all cultures, upon which the collective memory of the events of April 1986 is built, is an interpretative model that links the Chornobyl disaster with war, death, destruction, alienation, and so on.

According to the German historian Kerstin Jobst, who in 2011 successfully delivered a series of lectures in Ukraine on the topic «Collective memory of national tragedies in Ukraine: the examples of the Holodomor and Chornobyl», it was the Chornobyl disaster that lifted the taboo surrounding the «Great Ukrainian Famine». She believes that every nation has the right to come to terms with its past. This refers both to a traumatic past, where the community perceives itself as a victim, and to a

[4] The International Chernobyl Project: Technical Report: Assessment of Radiological Consequences and Evaluation of Protective Measures. IAEA, 1991. P. 301.

past involving guilt and the community's responsibility for past historical events[5]. Thus, the historian emphasises that Ukrainians must integrate the memory of the Chornobyl disaster into the national narrative of contemporary Ukraine.

Another German historian, Anna-Veronika Wendland, also notes that the Chornobyl theme is actively being incorporated into the national narrative of the Ukrainian people. The researcher of Eastern European history argues that for Ukraine, as the de facto «birthplace» of the Chornobyl disaster, it is easiest to integrate this historical event into its national history. In her view, the phenomenon of the Chornobyl issue in Ukraine lies in the fact that, in the global understanding, the fourth block of the Chornobyl NPP, destroyed by the explosion, became an emblem of ruin and the end of the 20th century, a kind of scarification of global ecology and history, whereas the post-Chornobyl era in Ukraine's national history marked the beginning of the country's resurgence[6].

Another characteristic feature of the Chornobyl narrative in Ukraine is that the memory of the Chornobyl disaster is annually channelled into a kind of ritualised form of «anniversary dates». And here, according to Wendland, Chornobyl plays the functional role of a national tragedy of the second half of the 20th century, just as the Holodomor and the horrors of the Second World War played such a role for the first half of the century. In this function, Chornobyl plays an ex post telological role as a catalyst: this event can be interpreted as the collapse of the Soviet system and a harbinger of the Union's disintegration, or as an impetus for mass mobilisation against the government's policy of secrecy, silence and intimidation, which, admittedly, took effect belatedly, yet developed into a national movement – «from Chornobyl to sovereignty».

However, according to the interpretations of the Ukrainian writer Serhiy Zhadan, «The Chornobyl disaster, as a part of history with which the country's citizens must come to terms one way or another, has long since become a kind of socio-historical symbol, a memorable date on the calendar by which everyone must live, regardless of how important or close to home that date is»[7].

It is significant that the Chornobyl accident and the Chornobyl Exclusion Zone are invariably associated with Ukrainians' attitude towards radiation. That is precisely why we believe it became an event of global significance not only due to the sum of all its unprecedented consequences – technological, nuclear-radiological, medical, and environmental – but also because of its eschatological significance: a black abyss of the otherworldly anti-world has opened up before humanity. Thus, as is customary, the anniversary of such a global phenomenon as Chornobyl triggers a deluge of publications, conferences, exhibitions, and television and radio marathons of varying tones – ranging from sentimental recollections of individual participants in the clean- up operation to attempts at a historical understanding of the tragedy, from scientific and technical assessments of the causes of the explosion to reflections on the future of global energy.

---

[5] Йобст К. Українська травматична пам'ять: Голодомор і Чорнобиль. *Критика*. 2011. № 11–12. С. 169.

[6] Вендланд А.-В. Повернення до Чорнобилю. *Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопи*с. 2011. № 18. С. 158.

[7] Жадан С. Чорнобиль: місце для прізвища. URL: http://glavnoe.ua/articles/a5061

It is also telling that the Chornobyl disaster and the Chornobyl Exclusion Zone are usually treated as an indivisible whole, as cause and effect, leading to a single cultural and historical outcome. Whether such a view is appropriate or not remains an open question, but, in our opinion, these new developments in Ukrainian history should be considered separately.

Returning to the ideas of «new history», let us focus our attention on the concept of the Chornobyl Exclusion Zone as a «place of memory». The term «lieu de mémoire» («place of memory»), proposed by the French historian Pierre Nora, means, first and foremost, «that which remains». An extreme form of commemorative consciousness that itself evokes history, since it does not know it[8]. That is, «places of memory» can be monuments, historical figures, institutions, or – as in our case – events. Thus, Nora speaks of «places of memory», that is, those actual locations where particular historical events took place. One such place of memory in Ukraine is the Chornobyl Exclusion Zone, within which the explosion of the Chornobyl Nuclear Power Plant's fourth reactor occurred in April 1986.

Conceptually, the emergence of Pierre Nora's theory of «places of memory» is linked to the de-ritualisation of the modern world; consequently, this theory functions as a counterpoint to historical memory. The primary source of this line of thought is the historian's view of the postmodern era as a «memorial era», that is, an era dominate by the process of the «acceleration of history» and the victimisation of the past, which, as exemplified by the post-Soviet space, testifies to a rapid «return of memory». In his view, the process of «accelerating history» leads to the isolation of national memory and necessitates engagement with the cultural past solely through what remains of it (for example, the «exclusion zone»). In his concept, the French researcher proceeds from the premise that history has always been a collective sphere, whilst memory is a sphere of the individual; yet, in the context of current cultural and historical transformations, history has now been replaced by memory, which, in turn, has gained authority as a social protest movement, as the history of those who have been deprived of history[9].

Thus, the era of multicultural postmodernism has given rise to the phenomenon of collective memory, which appears as «living history» – a history woven from the real memories of individuals and groups, possessing both sacred and popular significance. This type of history is characterised by the organisation of «places of memory» – sites that embody national values and serve to «archive» the unbiased memory of the people. «Places of memory» are the remnants of a people's history; they are places in three senses of the word – material, symbolic and functional – and are intended to shape society's perception of itself and its history.[10]

In line with Pierre Nora's concept, the collapse of the Soviet Union ushered in a period of radicalisation of national and ethnic memory, during which «small nations» felt the need for a collective reinterpretation of their history and underwent, firstly, a process of «reclaiming memory», and secondly, a modification of ethnic self-identification through inculturation processes. In the post-Soviet period, in the

[8] Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ : КЛІО, 2014. С. 191.

[9] Алексієвич С. Чорнобильська молитва: хроніка майбутнього. *КОМОРА*. 2016. С. 54.

[10] Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас.* 2005. № 2–3. С. 207.

context of Chornobyl, the «ideologisation» of history was supplanted by «popular» memory, which, on a subconscious level, merged with morality and national semantics, thereby absorbing the previous history and forming a «place of memory» emblematic of this process.

Consequently, «Chornobyl» entered the national historical and cultural discourse entered through the prism of the concept of commemoration – «*a process that mobilises various discourses and practices in the representation of an event, embodying a social and cultural vision of memory regarding a commemorative event, serving as an expression of group solidarity*». [11]

It is worth recalling here the view of the French philosopher Gaston Bachelard, who once emphasised that «science does not develop through the accumulation of true knowledge that supplants false knowledge, but through a critical rupture in which old, limited theories are incorporated into new, broader systems as separate or even subordinate cases»[12]. In this context, the Chornobyl discourse, within its anthropological and philosophical landscapes, exhibits signs of an epistemological rupture. To put it simply, Chornobyl undermined modern notions of the controllability of technical progress. The Soviet episteme, founded on a belief in rationality, centralised knowledge and the manageability of risks, proved incapable of explaining the scale and consequences of the disaster. This created a rupture between official knowledge and people's experiences – between what «could be known» and what was actually experienced. It is precisely this discrepancy that constitutes a classic manifestation of an epistemological rupture.

Subsequently, this rupture led to the delegitimisation of previous narratives. State rhetoric characterised by silence, fragmentation and manipulation of information lost credibility, opening up space for alternative forms of knowledge: oral testimonies, artistic interpretations and local memories. Consequently, the memory of Chornobyl ceases to be monolithic and shifts into a polyphonic mode.

It is within these conceptual boundaries that the contemporary phase of reconfiguring the memory of the Chornobyl accident begins, where the focus is not merely on «adding new facts», but on changing the very structure of memory:

- from a heroic-technocratic narrative – to a traumatic and ecological one;
- from a centralised memory – to multiple, often conflicting memories;
- from a local event – to a global symbol of a planetary catastrophe.

Another key factor is that this transition has been a dynamic one, as the memory of Chornobyl is constantly being reinterpreted in the light of new contexts: from post-Soviet decolonial reinterpretations to the contemporary military and radiation challenges posed by the Russia-Ukraine war. After all, «science begins where ideology ends, that is, where we leave behind mythical or anthropological conceptions of humanity and begin to investigate the objective structures themselves»[13].

[11] Nora P. Realms of Memory: The Construction of the French Past. 1998. Columbia University Press.P. 37.

[12] Bachelard G. Air and Dreams: An Essay on the Imagination of Movement. 1988. Dallas Institute publications. P. 62.

[13] Althusser L. Pour Marx. 1965. Paris: Librairie François Maspero. P. 22.

It is fair to say that it was precisely the rupture between knowledge and experience, between official and alternative epistemes, that created the conditions for the transition from a stabilised memory to its reconfiguration into an open, reconstructive remembrance, in the course of which memories become a «source of meaning» within a social group.

Consequently, we are justified in saying that the constant of Chornobyl re-interpretation did indeed achieve its retro-sanctioning influence and transformed the phenomenon of the Chornobyl disaster into a multifaceted cultural-historical phenomenon as early as the early 1990s. Overall, the process of cultural and historical re-evaluation of the Chornobyl incident within the post-Chornobyl paradigm of post- Soviet, Slavic cultures has led to the identification of the Chornobyl Exclusion Zone as a «place of memory» in the post-Soviet retrospective. However, summarising the analysis of the transformation in the perception of the Chornobyl Exclusion Zone itself around the Chornobyl NPP, it should be noted that today it is, firstly, a radiation-hazardous area. Secondly, it is a site housing infrastructure for the management of radioactive waste; thirdly, a research site; and fourthly, a biosphere reserve. And only then is it a territory of interest as a tourist (cultural) attraction[14].

Therefore, further study of the subjectivity of the Chornobyl Exclusion Zone from the perspective of «new history» appears entirely rational for ongoing research, and the prospect of studying the problems of mental adaptation and the process of Ukrainians' perception of the post-Chornobyl space remains relevant, as the Chornobyl accident is undoubtedly an element of our national memory.

CONCLUSIONS

The epistemological rupture caused by the Chornobyl disaster revealed a profound crisis in the notions of progressiveness and transparency within Soviet scientific knowledge, as the «invisible» factor of radioactive contamination transformed the familiar sensory and cognitive frameworks through which the scale of the disaster could be grasped. In this context, even in the 21st century, the «Chornobyl syndrome» of radiophobia emerges not only as an indicator of a loss of trust in state institutions, but also as a marker of unpredictable psychosocial reactions. Consequently, the «accident at the Chornobyl NPP's Unit 4» definitively demonstrated the disconnect between specialised knowledge and practical experience, between expert discourse and everyday consciousness, which necessitated an urgent search for new epistemological strategies.

In the realm of memory, the Chornobyl disaster manifests itself rather as a memorable event with deferred and long-lasting consequences, one that defies linear historicisation, as it produces a dynamic space of «living memory» where trauma, silencing, mythologisation and gradual reinterpretation. It is here that the transformative transition from real facts to cultural forms of semiotic articulation takes place.

[14] Шаванова К., Паренюк О. Страшне, прекрасне та потворне в Чорнобилі. 2023. Віхола. С. 188.

Of particular significance in this process is the uniqueness of the Chornobyl Exclusion Zone, which emerges as a space where the dangerous and the meaningful, the material and the symbolic, are intertwined. Its continuous presence in Ukraine's cultural and social landscape shapes a specific lens through which the accident itself is perceived, legitimising the territory as a «place of memory» where current narratives of scientific interpretations, artistic representations and ethical reflections are formed.

In this context, the key process defining the current state of the Chornobyl discourse is the reconfiguration of memory, which offers innovative ways of making sense of the hybrid consequences of the disaster. The emergence of the Chornobyl paradigm as a coherent socio-cultural phenomenon indicates a gradual disciplinary delineation of the prospects for the development of its critical field of research in a bioethical or futuristic orientation.

At the same time, it is important to emphasise that this process of re-evaluating the Chornobyl disaster is not yet complete. It remains an open-ended process: on the one hand, the Chornobyl experience is being integrated into the national narrative, which is important for the processes of identification and cultural revival of the Ukrainian nation; on the other hand, there remains a risk of it being reduced to a stereotypical attraction within the country's tourism infrastructure.

In conclusion, it should be noted that the Chornobyl issue in contemporary humanities presents itself as a complex epistemological and cultural-philosophical challenge, which defines its own polemical nature through the combination of ecological, social and memorial dimensions. The memory of the accident at the Chornobyl Nuclear Power Plant in April 1986 functions actively within Ukrainian society not only as a traumatic experience, but also as a unique space where multiple cross-sectoral interpretations intersect.

SUMMARY

The relevance of this topic stems, firstly, from the crisis in relations between society and the biosphere, which manifests itself in the tragic consciousness associated with human reflection in the post-Chornobyl era; secondly, by the contemporary challenges of Ukraine's national revival, which entails the reconstruction and philosophical interpretation of the nation's historical, collective memory – a task made possible only through the development of fundamentally new conceptual approaches to the presentation of the country's cultural history; thirdly, the fact that our state coexists continuously with the Chornobyl Exclusion Zone, a phenomenon which has recently become an active focus of research in contemporary Ukrainian humanities, whilst remaining an open field for cultural-philosophical interpretations; fourthly, it is grounded against the backdrop of the emergence of a symbolic «place of memory» for the national tragedy and the transformation of «living memory» in the process of historicising the Chornobyl NPP accident.

In interpreting these directions, the author is interested in a systematic exploration of key thematic focuses, namely the phenomena of infoshock and radiopanic, the confrontation between history and memory, adaptation to the consequences of the accident and their social reinterpretation, as well as the process of identifying the Chornobyl paradigm as a holistic socio-cultural phenomenon.

References

1. Алексієвич С. Чорнобильська молитва: хроніка майбутнього. *КОМОРА*, 2016. 288 с.
2. Althusser L. Pour Marx. Paris : Librairie François Maspero, 1965. 261 p.
3. Bachelard G. Air and Dreams: An Essay on the Imagination of Movement. *Dallas Institute publications*, 1998. 298 p.
4. Вендланд А.-В. Повернення до Чорнобилю. *Україна модерна:* міжнародний інтелектуальний часопис. 2011. № 18. с. 151–187.
5. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми : [статті та есеї]. Київ : Грані-Т, 2013. 548 с.
6. Йобст К. Українська травматична пам'ять: Голодомор і Чорнобиль. *Критика*, 2011. № 11–12. С. 169–170.
7. Жадан С. Чорнобиль: місце для прізвища. URL: http://glavnoe.ua/articles/a5061
8. Мирний С. Чорнобиль як інфо-травма. *Критика*, 2010. № 3-4. с. 18–22.
9. Nora P. Realms of Memory: The Construction of the French Past. New York : Columbia University Press, 1998. 609 p.
10. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять: пер. із фр. А. Рєпи. Київ : КЛІО, 2014. 265 с.
11. The International Chernobyl Project: Technical Report: Assessment of Radiological Consequences and Evaluation of Protective Measures. IAEA, 1991. 640 p.
12. Шаванова К., Паренюк О. Страшне, прекрасне та потворне в Чорнобилі. Віхола, 2023. 304 с.

Information about the author:
Yakovlieva Yaroslava Oleksiivna,
Postgraduate Student at the Faculty of Philosophy,
Assistant Professor at the Department of Theory and History of Culture
Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine

РОЗДІЛ 3.
Політика пам'яті та соціальні трансформації

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-17

MEMORABLE IMPACT OF UKRAINE ON CHINA'S REGIONS (1890S-1960S) AND SUBSEQUENT AFTERMATH

Velychko V. V.

INTRODUCTION

The study of Ukrainian memory and traditions impact on China societies in regions is a recent development, commencing with the historical presence and settlement of Ukrainians there since the late 1890s. This period saw the preservation of traditions by the Ukrainian diaspora and their dissemination to subsequent generations settled across China regions. The aim of this chapter is rooted in the urgent need to further preserve the legacy and memory of Ukrainians living in China cities that time. Since the diaspora has demonstrated a steadfast commitment to their ancestral traditions, language, faith, and national identity (Chornomaz, V. (2013), Khomenko, O. (2021), Kiktenko, V. (2002), Koval, O. (2022), Sagan, G. (2018) and others[1].

Furthermore, educational services and knowledge transfer to China occurred during distinct historical periods, namely from 1950 to the early 1960s.

The article "Scientific and Technical Cooperation of Ukraine and China 1949–1959" along with his PhD dissertation (Volodymyr Urusov, 2003, 2005), significantly underscores the pivotal establishment of scientific, technical, and economic relations between the Ukrainian SSR and China during this transformative era. The analysis highlights essential elements such as Ukraine's technical assistance, the dynamic exchange of specialists, and the invaluable training provided to Chinese students in a range of locations in Ukraine[2]. By illustrating these critical interactions, the work convincingly demonstrates how these collaborations not only advanced technological progress in China regions but also fostered a unique partnership that has lasting implications in today's China.

Therefore, the study encompasses two pivotal domains, with its temporal framework extending over a period exceeding a half of a century.

[1] Koval, O. An encyclopedia about Ukrainians in China. The Encyclopedia Herald of Ukraine. 2022.14, 73–80. http://doi.org/10.37068/evu.14.8/[In Ukrainian]

[2] Urusov V.B. Scientific and technical cooperation between Ukraine and China 1949–1959. *Eastern World*. 2003. No. 2. P. 114–118/[In Ukrainian]

Table 1

Impact of Ukrainian (culture) education on China: Studies Timing Framework

The following analyses have been conducted: the materials on the Ukrainian diaspora in China during the late 19th to the middle of the 20th century;
And the materials on the Chinese students in Ukraine from the 1950s to the early 1960s, and their contribution to the construction of the People's Republic of China after their return from Ukraine

Despite the wealth of literature published in the 2010s and 2020s that has explored the history of the Ukrainian diaspora around the world, the narrative of Ukrainians in China's regions should remain a central focus in relevant studies and be examined over a longer time period. The chapter's objective is to illuminate the sustainability of the aforementioned process by briefly acknowledging the contributions of Ukrainians in and for China's regions. This is achieved by means of concrete cases. The potential exists for the establishment of a more profound collective comprehension of the past, with the consequence of this being the fostering of support for a community that is both vibrant and resilient in the present.

1. Chinese Ukrainian diaspora spatial structure (late 1890s–1949)

Since the late 1890s, Ukrainian public life, characterised by its cultural and educational aspects, has been established in Manchuria满洲 (North East). This is consistent with the historical roots of Ukrainian traditions in the Chinese public life, culture and education sector and even industry and transportation.

Towards the end of the 1890s several thousand Ukrainians migrated and settled in some regions of imperial China. An overwhelming majority were employed in various institutions there, including legations, consulates, postal service, industries and the merchant area. Unfortunately, little is known about the early Ukrainian organizations. Probably, the first Ukrainian cultural society was established in Liaoyang, in southern Manchuria, around 1903. Ukrainians formed various amateur and professional drama troupes within the East-China Railway (中东铁路) employees' and workers' clubs. After the 1905 Revolution a Ukrainian Hromada Society was created in Shanghai (1906) from Ukrainian migrants formerly lived in Manchuria, and a year later a Ukrainian Club (Ukrainskyi Dim) was created in Harbin[3].

In 1918, the Ukrainian community in Harbin raised funds through voluntary donations to design and construct a 'Ukrainian Club' building in the city. The large, three-storey building, completed two years later, housed a Ukrainian school, a gymnasium, a library, a theatre and a church. With the support of the Ukrainian Club, the newspapers Visnyk Ukrainskogo Klubu, Ranok, and later Manchurian Visnyk ("Bulletin of the Ukrainian Club", "Morning", later – "Manchurian Herald") were published[4].

[3] Mariusz Borysewicz (2018).A Brief History of Ukrainian Diaspora in Manchuria, 1898–1945. *Scripta Historica*.24.P.95

[4] Borovyk, K. (2023). From the history of the Ukrainian community in China. *Ukrainian Weekly. Chicago*. December 12. https://ukrainianchi.com /з-історії-української-громади-в-китаї/[In Ukrainian]

The cultural centres and circles that emerged in proximity to the Railway's 880 km span played a startup role in this transformation. The establishment of cultural institutions by the Ukrainian diaspora in Manchuria during the early 1900s was the result of the formation and activities of these circles. The organisation had educational goals, which included the following: to preserve Ukrainian culture traditions among the Ukrainian diaspora, to awaken interest in Ukraine among the local Chinese population, to promote knowledge of Ukrainian history, literature and music, and to provide material assistance to those in need.

The allure of remunerative employment, coupled with the appeal of residing in proximity to the Zeleny Klyn (Green Wedge) – a region within the Far East that boasted a significant Ukrainian demographic – proved a compelling factor for many. As time passed, a dynamic public life came to the fore in Manchuria, one which was deeply rooted in cultural and educational pursuits. The cultural centres and communities that emerged in proximity to the Railway played a pivotal role in this transformation. The establishment of the Ukrainian Club, schools, performance troupes, and a church in Manchuria in the 1900s was a significant milestone, as these institutions were born from the community circles that existed at the time. The organisation has established a series of pivotal educational objectives[5].

Table 2

Educational objectives of Ukrainian diaspora in 1900s

Firstly, it seeks to cultivate a profound sense of national pride among Ukrainian locals.
Secondly, it aims to expand their and Chinese locals' understanding of the nation's historical, arts, literary and musical heritage.
Thirdly, it is committed to providing its members and Chinese locals with the requisite enlightenment and educational assistance. This legacy endures and continues to influence contemporary Ukrainian identity in China.

The development of Ukrainian national life in Manchuria was characterised by unevenness. Prior to 1917, the institution had an exclusively cultural and educational orientation, centred in the Ukrainian Club in Harbin and culture lovers' circles that emerged in Ukrainian settlements situated along the Railway. During the period 1917–1921, cultural and educational activities (including the opening of an Ukrainian elementary school, a Ukrainian gymnasium, a Ukrainian Orthodox parish, and the construction of the Ukrainian Club) were integrated with political activities (such as the establishment and operation of the Manchurian District Council and the UPR's Ukrainian P.R.Consulate in Harbin, the fostering of connections with U.P.R .government and educational circles in Kyiv.

In the aftermath of China's rapprochement with the Soviet Union, a series of developments occurred that significantly impacted the Ukrainian community in Manchuria. By 1923, some Ukrainian circles in the region were disbanded, and

[5] Chornomaz, V. Manchuriia (Original work published 2018). In I. M. Dziuba, A. I. Zhukovsky, M. H. Zhelezniak, et al (Eds.), Encyclopedia of Modern Ukraine.2025. Vol. 19. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research, NASU. https://esu.com.ua/article-63542 [In Ukrainian]

the Ukrainian populace was compelled to accept Soviet citizenship. The weekly "Ukrainian Life" was the only publication published in the Far East in 1920s, although it was printed in a Japanese printing house.

The life of the Ukrainian communities underwent significant changes following the Japanese occupation of part of China and the establishment of Manzhou-guo 满洲国. In the context of the Japanese occupation, military authorities facilitated the repatriation of the Ukrainian population, thereby enabling them to re-enter their country of origin and engage in the organisation of public life.

During the period of Japanese occupation in Manchuria, a significant proportion of the Ukrainian population sought refuge in other cities, with Shanghai being a particularly popular destination. Consequently, in September 1932, the organisation of the Ukrainian community was established with the objective of safeguarding the interests of Ukrainians, preserving their national cultural heritage, and providing both moral and material support to Ukrainians residing in the Far East. According to the Community, the population of Ukrainians residing in Shanghai at that time was approximately 5,000. The dissemination of music and news was facilitated through the medium of radio broadcasts.[6]

In the early 1930s, the OUN began to pay special attention to events in the Far East. It succeeded in persuading the Japanese General Staff of the exceptional political, strategic and economic importance of Ukraine in the context of resolving the Eastern problem. In addition, the OUN leader E. Konovalets endeavoured to exert an influence on Germany's policy in Eastern Europe by means of Japan. It is evident that Y. Konovalets' endeavours were instrumental in the in the Chinese and Japanese language publication of literary works concerning Ukraine in 1937. The endeavours of OUN members among Ukrainians in the Far East yielded notable outcomes, particularly given the operation of a quantitatively constrained group in the absence of substantial political and financial support [7].

That time, the certain Ukrainians developed successful firms in the industry, for instance, the Shevchenko Brothers, who owned a forest concession near the Shitouhezi railway station, which was located along the line running from Manzhouli to Suifenhe. The workforce in the lumber industry, though, was largely of Chinese origin.

Ivan Svit (1897–1989) was a Ukrainian historian, economist and journalist who specialised in the study of Ukrainian life in China. The primary sources consulted for this study include Svit's personal observations, diary notes from 1929 to 1946, correspondence, numerous excerpts from the local press of the time, archival materials (in particular, notes from the archive of the Ukrainian Consulate in Harbin, etc.), memoirs and scientific literature, collected mainly from 1920 to 1945. Svit's work provides a comprehensive analysis of the socio-political, economic and cultural life of organised Ukrainians in the region. This analysis is set against the backdrop of the prevailing political and economic situation, as well as the attitude towards Ukrainians among Japanese official circles. Each fact or event mentioned by the

[6] Borovyk, K.(2023). From the history of the Ukrainian community in China. *Ukrainian Weekly. Chicago*. December 12. https://ukrainianchi.com

[7] Posivnykh, M. OUN Activities in the Far East (1934–1944) *Nationalist portal*. (2014). https://ukrnationalism.com/history/594-diialnist-oun-na-dalekomu-skhodi-1934-1944.html/[In Ukrainian]

author is confirmed by reference to relevant documents and sources. A plethora of additional works by I. Svit have been published, which illuminate a multitude of facets concerning the history of the Ukrainian diaspora in the Far East, with a particular emphasis on China[8].

The lives of other figures of the Ukrainian diaspora in China were not the same. Following the dissolution of illusions regarding a potential return to the Motherland, the vast majority of Ukrainians opted to relocate to countries where substantial Ukrainian communities were already established. This decision was motivated by the desire to preserve their cultural heritage, leading to a migration to nations such as Canada, the USA, and Australia. A significant migration of Ukrainian immigrants from China was triggered by the cessation of World War II.

Smaller Ukrainian enclaves were founded in central and southern Manchuria, including those in Dairen, Kirin and Mukden. After leaving Harbin, Ukrainians also set out to establish their own communities across the coastal region. As a result, a Ukrainian Hromada existed in Shanghai as well as the relocated Ukrainian Club in Tientsin. Under auspices of these organizations, they conducted various Ukrainian activities, including exercises commemorating Ukrainian historical dates. By 1920, there were an estimated 150,000 citizens of the Russian Empire in the Harbin area and a further 50,000 scattered elsewhere in Manchuria. Among this number, as noted, were 22,000 Ukrainian families, an estimated 100,000 persons[9].

As the number of permanent employees of the China East Railway grew, a network of schools, parks, hospitals, and other social infrastructures and amenities for the settlers were built and established. Women were fortunate to secure jobs as school teachers and in the civil service. Some worked in sectors such as the textile industry, where they added a new dimension in the cloths and blankets they worked by embroidering in them Slavic patterns.

The second wave of Ukrainian immigration into Manchuria comprised an undetermined number of political refugees travelling with a larger contingent of exiles from various parts of the Empire after the Bolshevik Revolution. Together they initially numbered upwards of 25,000 most of them settling in Harbin, but some eventually gravitating towards Shanghai and even further afield in Asia.In early 1930s, the number of Ukrainians in China was increasing.

Gradually, Ukrainian public life, which had a cultural and educational character, was established in coastal China and beyond.

[8] Senyk Ya. Ivan Svit about Ukrainians of the Far East. Scientific Notes of the National University "Ostroh Academy". Historical Sciences. 2008. Issue 11. Pp. 355-365. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2008_11_32.[in Ukrainian}

[9] Serge Cipko (2008).Ukrainians in Manchuriia, China: A Concise Historical Survey.*Past Imperfect*.2008.February (electronic file) DOI:10.21971/P72019

Table 3

Periods of Ukrainian diaspora existence in China and its culture education structure

Establishment and Settlement (1903–1916): The first Ukrainian organizations were tied to the construction of the Chinese Eastern Railway. A Ukrainian cultural society was established in Liaoyang in 1903, and a Ukrainian Club was created in Harbin in 1907.
Cultural and Political Life (1917–1930): Following the 1917 Revolution, a distinct national consciousness grew among Manchurian Ukrainians, who were often linked with the "Green Ukraine" (Zeleny Klyn) movement, aiming for an independent Ukrainian state in the Pacific region.
Japanese Period (1931–1945): After the Japanese occupation of Manchuria, the Ukrainian movement experienced a brief revival, supported by Japan's interest in anti-Soviet movements (Promethean Movement), but was later curtailed due to a change in Japanese policy, including the banning of the newspaper "Manchurian Herald".
Final Years (1945-1949): The community experienced a rapid decline and was ultimately terminated after the Soviet invasion in August 1945, which caused many to flee to Tianjin, Shanghai, and eventually Taiwan, the United States, and Canada.
Organizational Structures: The community established a Ukrainian Club ("Ukrainian National House") in Harbin, which served as a center for cultural activities, schools, and theater groups. Prominent organizations included local chapters of the Ukrainian Youth Association and Prosvita.
The Ukrainian Club in Harbin was the epicenter of social and educational life for the community during the first half of the 20th century. Established to preserve a distinct identity within a predominantly Russian-influenced Harbin, it housed several essential institutions: The Ukrainian Club in Harbin served as a vital sanctuary for Ukrainian identity in the Far East, specifically through its educational and theatrical programs.
The Primary School: A cornerstone of the Ukrainian culture community, this school provided education in the Ukrainian language to the children of railway workers and émigrés, ensuring the preservation of their heritage. The primary school was designed to counteract the surrounding linguistic and cultural assimilation. While exact daily schedules are scarce, the curriculum followed the broader "national school" models developed in Ukraine during the 1917–1921 revolutionary period.
Prosvita (Enlightenment Society): Replacing earlier groups like the Sich Society in 1928, Prosvita operated within the National House to promote national consciousness and raise the educational level of the colony through lectures and a library.
Youth Organizations: The house served as a base for the Union of Ukrainian Students and other youth groups that focused on physical education and patriotic training.
Theater Stage: The building featured a dedicated auditorium that hosted regular performances, ranging from classic Ukrainian dramas to community-led talent shows.
Drama Club "Bandura": Founded around 1910, this influential drama troupe was one of the most active cultural arms of the Club, staging plays that often addressed themes of national independence and history.
Community Events: Beyond formal theater, the space was used for choral rehearsals, traditional holiday celebrations, and as a meeting point for political leaders like Ivan Svit.

While exact daily schedules are scarce, the curriculum followed the broader “national school” models developed in Ukrainian People's Republic during the 1917–1921 revolutionary period.

Table 4

Curriculum of Ukrainian School in Harbin

Language and Literature: The core of the curriculum was intensive study of the Ukrainian language and literature, focusing on authors like Taras Shevchenko. This was a radical departure from the Russian-only education offered in other Harbin schools.
National History: Students were taught Ukrainian history through a national lens, emphasizing the Cossack era and the struggle for independence–subjects often censored or omitted in Russian émigré or Soviet institutions.
Physical Education & Ideology: Influenced by the Sich Society (later Prosvita), the school integrated physical training with patriotic education to foster "national consciousness" in the youth.
Religious Instruction: As the community was deeply religious, education often included sacred carols and hymns, sometimes integrated with musical training.

The drama troupe, often associated with the Bandura name, was a main way of preserving Ukrainian oral and artistic tradition in Manchuria.

Table 5

Bandura drama troupe in China in 1900s

Classic Drama: The troupe specialized in ethnographic and patriotic plays. Common plays for similar groups included Ivan Kotlyarevsky’s Natalka Poltavka and Mykhailo Starytsky’s Oh, Don’t Go, Hryts, to the Evening Parties.
The Shevchenko Influence: Many performances were "musical-dramatic," incorporating the poetry of Taras Shevchenko into theatrical scenes. The bandura itself–the instrument–was often used on stage as a symbol of resistance and the voice of the Kobzar (wandering bard).
Musical Repertoire: Their shows often featured:
Historical Dumy: Epic poems sung to the bandura, telling stories of Cossack valor.
Sacred Carols: During Christmas and Easter, the troupe performed traditional koliadky (carols) that served as community-bonding events.
Folk Dance: Repertoire often included folk dance tunes integrated into the plays to showcase Ukrainian high-energy traditions.

By 1932, these cultural activities were invigorated when the Japanese occupation of Manchuria initially allowed Ukrainian organizations to revive and publish materials like the Mandzhurskyi vistnyk (Manzhurian Herald).

At that time, the key aspects of culture education in China just started historical evolution: The transition began in 1906 with formal, academic ‘crafts and pictures’ studies replacing traditional apprenticeship. In early 1900s pioneers introduced academic, European-style art education, forming the basis of later curricula. However, Ukrainian women in Harbin and oher cities maintained the same high level

of craftsmanship found in their homeland, often adapting available materials to traditional designs.

Table 6

Ukrainian handicrafts in China since 1900s

Embroidery (Vyshyvka): This was the most widespread craft. Women embroidered traditional vyshyvankas (shirts), rushnyky (ritual towels), and household items like tablecloths and napkins.
Techniques: Common styles included cross-stitch and the "nyzynka" stitch, often featuring red and black geometric or floral patterns.
Purpose: Beyond clothing, embroidery was used to decorate the interior of the National House and local Ukrainian churches.
Textile Weaving: Despite the industrial nature of Harbin, many families maintained small-scale weaving for linen, shawls, and decorative paths. These items were essential for recreating a "Ukrainian home" atmosphere in a foreign land.
Woodcarving: While traditionally a male-dominated craft (especially in the Hutsul style), women participated in the finishing and painting of carved wooden objects, such as decorative boxes and plates, which were often sold at community bazaars.
Pysanky (Easter Eggs): Each spring, women organized workshops to teach the art of wax-resist egg decoration to the younger generation, ensuring this complex symbolic art survived the migration.

During the 1930s, these crafts became a form of "silent resistance" against cultural suppression in Manchuria. By wearing and displaying these items, the community asserted a distinct identity separate from the larger Slavic émigré population.

During the peak of the Ukrainian diaspora in Manchuria in 1910–1930s, a vital role in preserving national identity through traditional crafts played the Ukrainian women. These activities were centralized at the Ukrainian Club system and directed from Harbin, where crafts were not only produced for domestic use but also used as tools for cultural diplomacy and fundraising. Cultural preservation was formally organized through the local branch of the Ukrainian Women's Union (Soyuz Ukrainok).

Table 7

The Ukrainian Women's Union activities in Harbin in 1900s

Charity Bazaars: The Union regularly held exhibitions and "Ukrainian Days" where hand-crafted goods were sold to support the Ukrainian school and help refugees.
Youth Education: Craft circles were a mandatory part of the curriculum for girls at the Ukrainian Primary School at the Ukrainian club), where they learned the regional patterns of their ancestors (e.g., Podillia or Poltava styles).

Ukrainians in China harnessed the power of culture to forge their Ukrainian unique identity outside traditional state structures during a period when no state existed. Their exceptional self-organization enabled them host vibrant cultural events, successfully establishing the Ukrainian Club, forming dynamic theater groups, building a Ukrainian

church through community donations, and launching both a school and gymnasium, alongside several thriving media outlets. This grassroots movement illustrates the resilience and creativity of the Ukrainian diaspora.

2. The period from the 1950s to the early 1960s and beyond

The period from the 1950s to the early 1960s witnessed a signficant change in the relationship between China and the Soviet Union, which evolved from that of a strategic partnership. As Sino–Soviet relations soured, Chinese young students bound to study in the USSR had to follow instructions from their homeland and adjust their roles and standpoints accordingly. They were supposed to stand for the friendship between the two countries and as representatives of the driving force dedicated to socialist construction. Many of them were, however, torn between their own studies and the political priorities of the state. This in turn immediately put them under the Soviet education system and policies from Soviet authorities. In prioritising their political work over their academic studies, these students subsequently assumed a role in promoting educational exchanges in their subsequent professional pursuits. The presence of Chinese students in the Ukrainian SSR was part of a broader Soviet program to train communist cadres and international students from socialist and developing nations[10].

Starting from the early 1950s, the Ukrainian SSR became a significant hub for Chinese students sent to study in the Soviet Union as part of a massive academic exchange program between the People's Republic of China (PRC) and the USSR. This exchange was fueled by the Treaty of Friendship, Alliance, and Mutual Assistance signed in 1950. In early 1960s, with the support of the Chinese-Soviet and Soviet-Chinese friendship society, regions like the Hubei province and the Ukrainian SSR continued to exchange delegations and foster educational ties.

In the early days of the People's Republic of China, to cultivate urgently needed personnel for national development, a large number of students were sent to the Soviet Union through various channels, forming a massive 留苏浪潮" 'students-to-the-Soviet wave'. Due to Ukraine's special status within the Soviet Union, its advanced culture and education system, and numerous universities also accommodated many Chinese students. Universities in Kyiv, Kharkiv, Odesa, and Dnipro trained a large number of Chinese experts in various fields of industry, agriculture, health, science, and education[11].

[10] Walke, A. Friends and Enemies: Foreign Students in Late Soviet Universities. Washington: University in St. Louis (USA). https://eusp.org/en/news/druzya-i-vragi-inostrannye-studenty-v-pozdnesovetskikh-universitetakh#:~:text=Beginning

[11] Liu Xianzong. Socio-cultural exchanges between China and Ukraine: history and reality, Institute of Russian, Eastern European and Central Asian Studies, Chinese Academy of Social Sciences. *Ukraine-China*, 2018. 13 https://sinologist.com.ua/zh/11309-2/ [In Chinese]

Table 8

Key Facts About the Chinese students in Ukrainian SSR

During the 1950s, the Ukrainian SSR hosted thousands of Chinese students (among approximately 38,000 Chinese students trained in the Soviet Union) across its technical and classical universities. The largest groups were concentrated in cities that were major industrial and scientific centers of the Republic. Chinese students in the Ukrainian SSR during the 1950s focused heavily on technical and ideological subjects that were essential for the People's Republic of China's (PRC) rapid industrialization.
Focus on Technical Skills: Many Chinese students and trainees came to study Soviet industrial, agricultural, and educational techniques to aid China's economic reconstruction.
Students typically underwent a one-year "preparatory" course to learn Russian before beginning their specialized degrees. Their studies were strictly focused on industrial technology transfer, such as metallurgy, mining, and aviation, to support China's First Five-Year Plan.
Support and Training: These Chinese specialists and students received training in Ukrainian institutions, with China paying for a significant portion of their living expenses, transport, and medical care.
End of the Era: This period of cooperation was relatively short-lived. By the early 1960s, the Sino-Soviet split–sparked by ideological differences between Mao Zedong and Mykyta Khrushchov–led to the withdrawal of many Chinese students and a sharp decline in academic exchanges.
While high-ranking leaders like PRC president and CPC general secretary Jiang Zemin and Li Lanqing (former Vice Premier) frequently interacted with and led the "Ukrainian cohort" of specialists. This group of returnees formed a technocratic elite that facilitated large-scale technology transfers between Ukraine and China for decades, even after the Sino-Soviet split.
Returned scholars emploinment: Many of these students returned from Ukraine to China to become founders of major scientific schools and high ranking officials of ministry level (machine building, aviation, geology, education) and chief engineers of industry and military (2d artillery, Air force, airspace agency). Founders of Scientific Schools: Many became heads of national programs, university presidents, or directors of research institutes. Some former students became members of the Chinese Academy of Sciences. Industrial Leadership: Graduates from Ukrainian polytechnics led major state-owned enterprises, such as the Luoyang Tractor Factory (whose staff trained at the Kharkiv Tractor Plant).

In Ukrainian technical and classical universities the curriculum was designed to support China's First Five-Year Plan (1953–1957). It was a Soviet-style, centrally planned initiative focusing on rapid heavy industrialization. It successfully established foundational industries–producing, for example, the first domestically produced 一 拖trucks of Kharkiv tractor plant design, and cargo **运** aircrafts of Antonov design and technology – through other major projects, alongside with early agricultural mechanization and farming model in Hebei province (小乌克兰"small Ukraine" farms) (Table 9).

Table 9

Ukrainian universities'curriculum breakdown structure

Engineering and Heavy Industry (Approx. 64% – 68%):
Mechanical and Electrical Engineering: Studied extensively at Kyiv and Kharkiv Polytechnic Institutes.
Metallurgy and Mining: Critical for developing China's steel and resource extraction sectors (Kharkiv, Dnipro).
Aeronautical and Marine Engineering: Often hosted in specialized institutes in Kyiv and Odesa

In the 1950s, Ukrainian universities within the Soviet Union partly became primary hubs for Chinese students. While hosted the second largest overall contingent in the former Soviet Union, major Ukrainian cities including Kyiv, Odesa, Kharkiv and Dnipro were significant hosts due to their specialized technical institutes (Table 10).

Table 10

Ukrainian higher educational hubs for Chinese students in 1950–1960s

Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute (KPI): This was a primary destination for Chinese students pursuing engineering and heavy industry degrees. KPI has trained thousands of specialists for China throughout its history, including future production managers and government ministers. He Guangyuan, former Minister of the Ministry of Machine Building, studied at the Kyiv Polytechnic Institute from 1951 to 1956, Liu Jianfeng, former Vice Minister of the Ministry of Electronics Industry and minister of China Civil Aviation Administration, studied at the Kyiv Polytechnic Institute from 1956 to 1961.
Taras Shevchenko National University of Kyiv (KNU): As one of the top universities in the USSR, it hosted large delegations of Chinese students and scholars, particularly those focusing on science, mathematics, and philosophy. Sciences and Research was focus on physics, chemistry, and mathematics at classical universities like Taras Shevchenko National University to build the PRC's foundational scientific capacity. Ideology and Social Sciences: About 17% of students focused on Marxist-Leninist philosophy, Soviet-style economics, and public administration. A major center for academic exchange. In 1958, professors at this university published the first textbook on ancient Chinese philosophy in the region to mark the 10th anniversary of the PRC.
Kharkiv (The Industrial & Engineering Center):National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" (NTU KhPI): Historically one of the most popular technical schools for Chinese students, NTU KhPI specialized in machine building, chemical technology, and electronics. V. N. Karazin Kharkiv National University: This classical university attracted many Chinese students for foundational sciences and research training.
A large number of interns were also sent to some factories in Ukraine. For example, 21 were sent to the Zaporizhia Aluminum Plant, 25 to the Dzerzhynskyi Steel Plant, 15 to the Nieber Electrode Plant, 19 to the Nitrogen Fertilizer Plant, 37 to the Donbas Mining Area, 19 to the Rubizyne Dye Plant, and 2 to the Donbas Well-Building Bureau

Table 10 (continuance)

Odesa Polytechnic University: Given Odesa's role as a major port city, its maritime and technological institutes also hosted significant foreign cohorts, including Chinese engineering students. Identified as one of the top five Soviet cities hosting international student contingents by the early 1960s. Zhu Lilan, former Minister of Science and Technology, studied at Odessa University from 1956 to 1961
Dnipro: Host to Dnipro University, which was reestablished in the 1930s and saw a revival of research and international engagement in the 1950s following the rehabilitation of scholars. Zhu Xun, former Minister of Geology and Mineral Resources, studied at the Dnipro Mining Institute from 1952 to 1957
Strategic Programs: Returnees played critical roles in establishing China's military technology, including missile and satellite development.
Translation: Humanities students established the first systematic translation centers in China, facilitating translation of Ukrainian universities' textbooks, innovational patents, architectural and industriaal technology design graphics.
Academics: Of the Chinese Academy of Sciences members who studied in the Soviet Union, three had studied in Ukraine. Of the Chinese Academy of Engineering members who studied in the Soviet Union, four had studied in Ukraine.

The Chinese alumni who studied in the Ukrainian SSR during the 1950s had their most profound impact on socialist urbanism and industrial standardization until 2000s. They acted as the primary providers of technical norms into the Chinese context, establishing the foundation for China's modern industrial and residential landscapes.

An analysis of the background, content, characteristics, and implementation of urban planning in the early stages of socialist construction under Soviet technical assistance was presented in the work on on the planning history of eight key industrial cities during the First Five-Year Plan period (Xi'an, Taiyuan, Lanzhou, Baotou, Luoyang, Chengdu, Wuhan, and Datong). This seminal work is widely regarded as a major research achievement in the field of urban planning during the early years of the People's Republic of China, providing a foundational framework for subsequent historical research in this area (Table 11)[12].

By blending Soviet "Stalinist Empire" styles with Chinese cultural motifs, they created a unique "socialist-nationalist" industrial aesthetic. Alumni from institutions like the Kyiv National University of Construction and Architecture (KNUCA) helped redefine Chinese residential life through Soviet planning theories (Table 12).

[12] Fu, S. The Planning of Eight Key New Industrial Cities: Urban Planning History of the People's Republic of China in the 1950s (Second Version) by Hao Li. Beijing: China Architecture Book Publishing. 2019. p.536. *Planning Perspectives*, *37*(4). pp. 862–864. https://doi.org/10.1080/02665433.2022.2085371/[In Chiinese]

Table 11

Adaptation of Ukrainian socialist urbanism standards observed in eight Chinese cities

Xi'an (Cultural and Industrial City)
The city of Taiyuan is renowned for its pre-eminence in the field of heavy industry.
The city of Lanzhou is a significant industrial and logistics hub.
Baotou (Steel Industry Base)
Luoyang (Machinery Industry Base)
The city of Chengdu is home to the Comprehensive Industrial City.
The city of Wuhan is of significant industrial importance in the Middle Reaches of the Yangtze River.
The city of Datong is notable for its status as an Energy Industrial City.

Table 12

Impact of Soviet residential area design on worker residential planning during the First Five-Year Plan

The "Superblock" was the core residential unit: a 4–6 story block arranged around a central courtyard, featuring integrated amenities, green spaces, and standardized prefab construction, particularly from the 1950s onward.
The "Mikrorayon" (Micro-district): They promoted the neighborhood unit theory, leading to the creation of self-contained workers' residential areas that included housing, schools, and health clinics within walking distance.
Symmetry and Axes: Their designs often featured the Stalinist monumental style, with broad boulevards and symmetrical building arrangements along central axes, a style that became the hallmark of 1950s Beijing and Xi'an.
"Green City" concepts: while often focused on heavy industry, some alumni applied the Soviet "Green City" concepts, integrating large public parks and "green belts" into new industrial zones to balance the harsh industrial landscape.
Technology of steel-concrete composite structures: the technology advanced the civil engineering landscape by developing more durable and efficient building methods for high-rise and large-span buildings.

In early years of the PRC, the construction of worker housing witnessed a surge of activity in the Northeast, where existing industries underwent further development. In 1951, 703 million square metres of residential areas were developed in the Northeast, and the following year, 730 million square metres of residential areas were initiated in Shenyang alone, with Anshan contributing 200 million square metres. Moreover, the development of residential areas in the Northeast was arguably the most advanced in China. This is primarily due to the fact that housing standards and design were at their most advanced in this region. Indeed, the peripheral-style design was first implemented there in 1952[13].

[13] Shao, S. and Takamura, M., Impact of Soviet worker residential area design on Beijing No. 2 textile factory: Research of worker residential planning during the First Five-Year Plan. *Jpn Archit Rev*, 2023. 6. e12375. https://doi.org/10.1002/2475-8876.12375

Returning graduates established a range of modern industrial design and architectural programs in China, instilling a "cultural gene" of socialist planning that influenced generations of future designers. For instance, returning alumni were instrumental in implementing the 156 key industrial projects assisted by the USSR. They introduced the Soviet model of heavy and defence industrial complexes, characterized by large-scale, reinforced concrete structures and standardized production layouts.Their influence is visible in these specific buildings and factory districts.

The locations for the 156 key industrial projects were selected on the basis of geological conditions and access to natural resources. Beyond considerations of geological conditions, Chinese leaders demonstrated a marked preference for the protection of these plants within the confines of mountainous regions and inner areas. It is evident that the 156 Projects were concentrated in the northeastern regions (Heilongjiang, Jilin, Liaoning) and the inner regions, including Henan (Luoyang), Inner Mongolia (Baotou), Shaanxi (Xian, Xianyang), and Hubei (Wuhan). A mere 10 projects were constructed on sites where firms had been in existence prior to 1949. The aforementioned firms were almost completely destroyed during the 1940s and were no longer in existence. The Soviet Union did not provide any aid in the form of grants; it lent China only $2.9 billion ($300 million in 1955 dollars) in response to a Chinese request for 10 times that amount. The loan is to be used for the repayment of the Soviet Union's delivery of machinery and equipment. From 31 December 1954 to 31 December 1963, China shall trade raw materials, tea and agricultural products at foreign exchange rates in order to repay the principal and interest. The pricing of machinery, equipment, raw materials, and other commodities was determined by reference to global market prices. In this respect, Soviet assistance was instrumental in shaping the geographical distribution of Chinese industrialisation, as evidenced by the fact that prior to 1952, the few existing plants and factories were predominantly located in coastal areas[14].

Luoyang Tractor Factory (YTO Group), Henan, Central China

The "Kharkiv of the East": The Luoyang No. 1 Tractor Plant was an almost direct copy of the Kharkiv Tractor Plant. Ukrainian-trained engineers implemented the same standardized production lines used in Kharkiv to manufacture the Chinese tractors, which were localized versions of the Ukrainian design models. For the YTO and its workers, what came to be known as the "Soviet model" was a particular local model of the Kharkiv tractor plant (Table 13)[15].

In the contemporary era, the Kharkiv designed plant has confronted considerable modern challenges; conversely, the Luoyang facility has evolved into a globally dominant entity, with the capacity to produce a new tractor at a rate of several minutes and to export to more than one hundred countries.

[14] Giorcelli, M.,Bo Li.Technology Transfer and Early Industrial Development: Evidence from the Sino-Soviet Alliance. CESifo Working Paper no. 9552.2022. January https://www.ifo.de/DocDL/cesifo1_wp9552.pdf#:~:text=

[15] Karina Khasnulina.City of Red Tractors: Soviet Models and the Transfer of Agricultural Technology in Luoyang. *Comparativ*. 33 (2023) Heft 3, S. 317–338. DOI: 10.26014/j.comp.2023.03.03

Table 13

Key Historical Connections of Luoyang Tractor Factory (YTO Group), Henan

The Luoyang plant was designed based on documentation and principles from Ukraine, which was originally a model of Stalinist industrialization designed with help from American architect Albert Kahn.
The Product: Luoyang's first major success, the Dongfanghong ("The East is Red") tractor, was an exact copy of the Soviet DT-54, a machine that was being mass-produced in Kharkiv at the time.
Knowledge Transfer: To ensure the "copy" worked, over 130 Chinese trainees were sent to Kharkiv to learn the ropes of industrial tractor manufacturing.
Urban Design: The factory district features the characteristic red-brick socialist industrial style seen in Kharkiv.The resemblance went beyond the factory walls. The surrounding Jianxi district in Luoyang was planned using Soviet industrial urban design principles, mirroring the layout of Soviet "worker cities" like those in Kharkiv.

Wuhan Iron and Steel Works, Hubei, Central China

The Wuhan Iron and Steel Works (WISCO), located in the Qingshan District of Wuhan, Hubei Province, was established in 1955 as one of the key industrial projects during China's first Five-Year Plan. The construction and development of this complex were heavily supported by Soviet experts as part of 156 projects aided by the Soviet Union, with substantial technical input from individuals specializing in Soviet metallurgy, which historically includes expertise from the Donbas region[16].

From 1953 onward, Soviet (including Ukrainian) specialists were involved in all aspects of the Wuhan Iron and Steel Corporation (WISCO) project, encompassing surveying, design, construction, and commissioning. At that time, as many as 514 Soviet experts were present in Wuhan. The organisation provided assistance to WISCO in selecting the optimal location for the plant, establishing systems for acceptance, handover, and quality assessment for the surveying team, and training a group of professional surveying and hydrogeological teams for WISCO. It is noteworthy that even the employee dormitories constructed by WISCO were designed under the oversight of Soviet specialists and were designated as the "Red Houses" due to their construction using red bricks (Table 14)[17].

[16] Chinese Manage 'Steel Town' Despite Soviet Aid Withdrawal https://www.nytimes.com/1972/07/03/archives/chinese-manage-steel-town-despite-soviet-aid-withdrawal.html#:~:text=WUHAN

[17] The love-hate relationship between Wuhan Iron and Steel and the Soviet Union – A birthday newspaper from Professor Qian Gang's class] https://medium.com/birthday-paper/武钢与苏联的爱恨情仇-钱钢老师课上的生日报㊷-7c05d413b8c4#:~:text [In Chinese]

Table 14

Historical Features of Wuhan Iron and Steel Works

Specialized Training: A large number of technical experts from Ukraine participated in the planning and design, and equipment procurement and technical standards. This complex was developed with heavy input from specialists trained in the Donbas region of Ukraine, which was the USSR's metallurgical heart.
Technical Assistance: The initial design, site selection, and equipment import of WISCO relied heavily on Soviet technical expertise. Many experts who had worked in large steel production bases in Ukraine (such as |Zhdanov (Mariupol) and Zaporizhzhia) came to Wuhan to provide on-site guidance.
Equipment and Planning: The Soviet Union provided WISCO with large-scale complete sets of equipment, including coke ovens and blast furnaces, and its production standards adopted the Soviet standard system.
Architectural Features: Origin of Honggangcheng (): The commissioning of WISCO spurred the development of Honggangcheng (Red Steel City, Qingshan District), which urban planning and industrial layout bear a strong Soviet influence. Many place names and buildings record this history of assistance. The district includes "Socialist Realist" administrative buildings and worker housing units **modeled after the superblocks of Kyiv and Kharkiv**, prioritizing centralized services and green belts.
Historical interactions between China and the Soviet Union (including with the Ukrainian SSR) were not only reflected in industrial aid, but also in broader agricultural and technological cooperation.
Plant's building renovations: In 2021, the company expended in excess of 70 million yuan on a programme of building renovations encompassing 133 high-rise structures within its industrial plant area. This initiative encompassed a range of structures, including chimneys, gas tanks, cooling towers, water towers, pipe galleries and pipelines.

The Wuhan Iron and Steel Works holds the distinction of being the first extra-large iron and steel complex to be constructed in the aftermath of the establishment of the People's Republic of China. It continues to serve as a pivotal enterprise in the contemporary context of China's steel industry. It is evident that over the years, WISCO has developed a comprehensive suite of advanced iron and steel production processes and equipment. These include mining, coking, steel-making, iron-making, rolling and supporting auxiliary facilities. Consequently, it has become a significant production base for high-quality sheets and plates in China. This has had a substantial impact on the national economy and the modernisation of China.

Shanghai Exhibition Centre (Sino-Soviet Friendship Building), East China

The building was designed during the era of the Soviet Union (USSR), specifically under the influence of Soviet socialist realistic architecture (often with some Chinese elements). While designed by a collaborative team, the prominent designers mentioned in the project do not directly highlight a specific, prominent role for Ukrainian-born architects or national identity in the historical records provided. It was a project of the entire Soviet Union's cultural influence. The construction was designed by several award-winning architects from the Soviet Union in cooperation

the first-generation Chinese modern architects. The project was built with Chinese materials by Chinese workers.

The construction of this landmark was initiated in 1954 on the site of a dilapidated 'Aili garden' belonging to the Jewish tycoon Silas Aaron Hardoon, who owned the properties in the early 20th century of Shanghai. It was given the sobriquet 'The Grand-View Garden of Shanghai'[18].

In 1949 the government decided to hold an exhibition in Shanghai in 1955 on the Soviet Union's economic and cultural achievements in the 37 years since the October Revolution and constructed a new hall to house this exhibition.Its former name was 'Sino-Soviet Friendship Building'. The constraction was completed on 5 March 1955. The Soviet exhibition was held from 15 March 1955 to 15 May 1955.

Until 2011 the building hosted the annual plenary meetings of Shanghai Municipality's People's Congress (parliament), and People's Political Consultative Conference, making the building Shanghai's de facto municipal parliament building.

Over the years, the building has been renamed several times, reflecting changing political climates (Table 15)[19].

Table 15

Historical names of Shanghai Exhibition Centre

'Sino-Soviet Friendship Building' from 1955 to 1968 The building was a focal point and notable landmark along Shanghai main avenue – Nanjing Road West.
The building was renamed the 'Shanghai Exhibition Hall' in 1968, and carried it until 1984. The center was recognized as one of the '10 best buildings in Shanghai from 1949 to 1989' and has continued to serve as a central venue for political, economic, technological and cultural exchanges.
In 1984, the Shanghai Exhibition Hall was transformed into the Shanghai Exhibition Center, marking a significant evolution in its purpose and impact. A major renovation the Center in 2001 preserved its architectural integrity while upgrading its facilities to meet contemporary needs. The revamp reinforced the structure to last another 100 years. More than 5,000 grams of gold were used to restore the central tower.
Since December 2021, the center has removed its fences to let the public admire the historical building up close. The internal courtyards have been transformed into several landscaped gardens for leisure walks and photography.

While not a factory, this landmark was built in 1955 as a tribute to the Soviet-Chinese alliance. Its design, featuring a gilded spire and red star, was heavily influenced by the monumental Soviet style prevalent in the post-war Exhibitions of Achievements of the National Economy across some big cities of former USSR including the formerly Exhibition of Achievements of the National Economy

[18] Memory of Aili Garden lives on through its historical tales https://www.meet-in-shanghai.net/en/news/memory-of-aili-garden-lives-on-through-its-historical-tales-896818/

[19] Yang Jian. Initially a tribute to Sino-Soviet ties, exhibition center retains prominence. *Citynewsservice* 2024 July 6 https://www.citynewsservice.cn/articles/cns/lifestyle/initially-a-tribute-to-sino-soviet-ties-exhibition-center-retains-prominence-dk4wd7zm

(VDNG) of the Ukrainian SSR (now National Complex "Expocenter of Ukraine") and some of its pavilions – the reconstruction of Khreschatyk Street in Kyiv.

Beijing "798" zone and Dashanzi Industrial Area

The rampant demolition of industrial heritage for economic development, or for sheer gentrification of city districts, is increasingly considered misguided. China has increasingly elected to preserve industrial heritage to promote arts, culture, tourism and global visibility. Beijing's 798 Art Zone is one well-known example. The spectacular architecture and unique spatial experience of twentieth-century industrial structures are the key drivers of China's industrial preservation capaign[20].

The Beijing 798 Art Zone, located within the Dashanzi Industrial Area in the Chaoyang District, is a renowned hub of modern art and culture. It is known for its iconic decommissioned factory buildings, which were constructed in the 1950s. These factories were part of a collaborative effort involving technical assistance from the German Democratic Republic (GDR/East Germany) and, in a broader context of Soviet-era industrial planning, the USSR, which included the Ukrainian SSR (Table 16).

Table 16

Main features of Dashanzi Industrial Area

GDR Influence: The architecture of the 798 factory complex is heavily influenced by the GDR (East Germany), which provided architectural and technical support for the project.
Dashanzi History: The area, often referred to as the "798 Art Zone" after the Joint Factory 798, was a major electronics manufacturing hub of warfare electronic equipment in the mid-20th century.
Transformation: Since the early 2000s, this area has been converted into a massive art district, featuring galleries, studios, and cafes, while retaining the communist-era architectural style.
Architecture: It features the sawtooth roofs and high-ceilinged workshops typical of **Soviet-Ukrainian electronics and radio component factories of the 1950s**.
Urban Planning: During the 1950s, the Kyiv Civil Engineering Institute (KISI) – now known as the Kyiv National University of Construction and Architecture (KNUCA) – played a significant role in training specialists for China, aligning with the broader Soviet-Chinese cooperation in higher education and industrial development during that era Specialists who studied there applied the neighborhood unit theory to this district.
The area is now China's most famous contemporary art district. The red-brick workshop layouts now house over 250 galleries, boutiques, and high-end restaurants. It has become a premier cultural tourism destination, seeing nearly 190,000 visitors during major festivals.

[20] Ponomaryova, A. Ryan, B. Will Kyiv's Soviet Industrial Districts Survive? A Study of Transformation, Preservation, and Demolition of Industrial Heritage in Ukraine's Capital. *Journal of Planning History*.2020. 20. P. 6. DOI 10.1177/1538513220939092.

Anshan Iron and Steel Complex (Ansteel), Liaoning, North East China

Ansteel's post-war reconstruction was overseen by experts who studied at the Dnipropetrovsk (now Dnipro) metallurgical schools. They introduced Ukrainian innovations in blast furnace design and open-hearth steel production.

However the reconstruction represents a transformative moment in the rebirth of the Anshan Iron and Steel Company (Angang) in North East, achieved against the backdrop of the Second Sino-Japanese War and the Chinese Civil War. Spanning approximately from 1948 to 1953, this critical period established the foundation for Anshan modern steel industry. Key milestones of this transformative era include several periods (Table 17).

Table 17

Anshan post-war reconstruction time flow

Rebirth from Ruins (1948): After Japan's defeat in 1945, the Soviet Red Army systematically dismantled much of the infrastructure at the Showa Steel Works. When the People's Liberation Army took control of Anshan in February 1948, the plant lay largely inactive, with only one open-hearth furnace repaired by the Nationalists during their occupation. –
Official Founding (1948): On December 26, 1948, the Anshan Iron and Steel Company was officially established, tasked with revitalizing and managing the beleaguered facilities, heralding a new era of industrial development. –
Immediate Production Resumption (1949): In a remarkable display of resilience, workers expedited repairs on the first blast furnace and open-hearth furnaces, restarting production in early 1949. This revival saw the company achieving an impressive output of over 100,000 tons of iron and steel that year, a true testament to the drive for national industrialization. –
Soviet Assistance (1950s): The 1950 "Agreement on Technical Assistance" with the Soviet Union was a game-changer, providing essential machinery and technical expertise that facilitated the restoration and strategic expansion of Ansteel's capabilities. The "Three Major Projects" (1953):A defining achievement of this reconstruction phase was the timely completion of the Seamless Pipe Mill, Heavy Section Mill, and Blast Furnace No. 7, which collectively transformed Ansteel into a formidable large-scale integrated iron and steel complex.
By the 1960s and 70s, this revitalized foundation had blossomed into a comprehensive mining and manufacturing network, serving as a vital pillar for both national defense initiatives and railway development, ultimately contributing significantly to China's industrial strength.

Harbin Industrial Base, North East China

The Harbin Boiler Factory (built 1955) reflects the simplified Stalinist style and functionalist workshop planning taught at Ukrainian polytechnics. Some specific buildings or factory districts in China that were designed by these Ukrainian-trained specialists. Several heavy machinery plants in Harbin, often linked to the "156 projects" (major industrial Soviet-assisted projects), were planned with the assistance of technical staff from Ukrainian design bureaus. Socialist construction, an essential element of national construction in early PRC, followed the 'Kharkiv model' in its various manifestations, be it the city plan, technology, or industrial

relations. For the people involved in the project in China, the 'Soviet' had concrete manifestations that were rooted in this specific Ukrainian city[21].

The industrial hubs built with Ukrainian assistance in the 1950s have undergone diverse transformations in 1990s-2020s. While some remain active high-tech manufacturing centers, many of their original Soviet-style structures have been repurposed into cultural landmarks, art zones, and heritage parks (Table 18).

Table 18

Samples of Reborn as Art and Heritage Zones

Luoyang Heart of Tian Cultural Industry Park: Part of the original Luoyang industrial base, this 120,000-square-meter site was renovated in 2018. It preserved its Soviet-era architecture while adding graffiti walls and theaters while hosting industrial tourism, now attracting over 800,000 visitors annually.
Wugang Yungu·606 Industrial Park, Wuhan: A derelict section of the Wuhan Iron and Steel complex was recently renewed into a modern park. One of its historic 1958 blast furnaces was shut down in 2019 and reopened as a heritage park in 2022.
Continued Industrial Evolution: YTO Group has pivoted to high-tech manufacturing. It now produces 5G driverless tractors and intelligent agricultural equipment.
Ansteel, Anshan: This massive steel producer has integrated ecological restoration, turning abandoned open-pit mines into a 10-square-kilometer tourist attraction. Its "CPC Steel Tour" is now a national industrial tourism demonstration base.
Shenyang Industrial Base: Urban renewal and ecological scars: The city has relocated over 320 enterprises since 2002, repurposing the old factories into creative parks with bookstores and food streets.
Environmental Preservation: Modern efforts now focus on applying clear lacquers to preserve original textures of rusted machinery in Xian-North, Baoutou, Wuhan, Qingdao, Shijiazhuang, treating industrial decay as a valuable aesthetic and historical asset.

The Baotou Tank Plant (Inner Mongolia First Machinery Group), West China

The plant is a major Chinese tank-building facility. Founded in 1954, Inner Mongolia the plant often referred to as Factory and institute # 617 is one of 156 key projects established during the First Five-Year Plan (1953-1957) with the assistance of the fromer USSR, including Ukraine. Historically, the Soviet-era tank hub in Ukraine was the Kharkiv Machine Building Design Bureau (KMDB) and the associated Malyshev Plant were central to Soviet tank production, producing models like the T-34, T-54, T-55, and T-64. The designation "Factory 617" is often associated with the Inner Mongolia Baotou Tank Plant, though it may have had historical technical exchanges with Soviet factories, including Kharkiv. The plant historically linked with the Kharkiv tank production complex in the former Ukrainian SSR – the Malyshev Factory (Zavod named after V.O. Malyshev) (Table 19)[22].

[21] Khasnulina, K. Localising the Soviet in China: Industrial Development Beyond Centralised Models *Peripheral Histories* (U.K). 2024. June 3

[22] 617-institute. https://www.globalsecurity.org/military/world/china/.htm#:~:text

Table 19

Baotou Tank Plant Facility location and features

Location: Situated in the Qingshan District of Baotou City.
Scale: It is a large facility, with reports indicating that it covers an area of around 110 square kilometres.
Infrastructure: The facility is a comprehensive manufacturing system with capabilities including steel smelting, casting, forging, welding, machining and final assembly.
Other industrial sites: The area is also home to the Baogang Group (Baotou Iron and Steel), a major steel producer for the Baotou tank assembly factory.
Industrial Heritage: On September 13, 2023, the factory was included in the Third Batch of Chinese Industrial Heritage Protection List.

Antonov aircraft plant and design bureau in China's West, North

Antonov's influence on Chinese aviation technology has spanned several decades. The early aviation industry in China was heavily influenced by Antonov designs, with several of these designs still in operation or having been upgraded to become indigenous platforms. The Antonov aircraft plant and design bureau in China has evolved from direct licence production of Soviet-era designs to providing high-level technical consultancy for modern heavy transport and passenger aircraft.

Shijiazhuang city (Hebei province, North China).

The Shijiazhuang Y-5 (Ukrainian Antonov An-2 design and technology) is a type of legendary biplane aircraft, which licensed production commenced in 1958 with the later variants designated as the Y5-B. It continues to be a staple for agriculture and regional transport, with over 1,100 constructed in Shijiazhuang. The aircraft is frequently referred to by the sobriquets "Annushka" and "kukuruznik" (corn cobber). It remains in operation on a global scale for the purposes of agricultural spraying, cargo transport, and passenger transport (Table 20).

Table 20

Key details in relation to Antonov and Y-5

Origin & Production: The aircraft in question was designed by Oleg Antonov in 1946–1947, with mass production commencing in Kyiv in 1953, subsequently transferring to Poland (WSK PZL-Mielec) and, finally, China, as stated in the Antonov Company history.
Specifications: The aircraft under discussion is a robust single-engine biplane that has been designed for agricultural and utility roles. It is capable of taking off from short, unprepared runways. The aircraft is powered by a radial engine, most commonly the Shvetsov ASh-62IR, or licensed Chinese versions.
Modernization and Use: Although Antonov ceased production in the early 2000s, the Y-5 remains in production and has been modernised with new features, such as winglets and upgraded avionics (an2flyers.org). Later on a research institute has also conducted experimental trials on modernised versions, incorporating carbon-fibre variants.
Significance: It is widely acknowledged that this aircraft has undergone one of the most protracted production cycles in the annals of aviation.

Table 20 (continuance)

Autonomous and Unmanned Adaptation Legacy Antonov airframes are now being repurposed by Chinese firms for the development of next-generation unmanned technology. Feihong 98 (FH-98): The plant has successfully adapted the Y-5B (a derivative of the Antonov An-2) into a large Unmanned Transport Aircraft (UTA). The aircraft's operational capabilities include remote control for the transportation of cargo, disaster response, and medical evacuation in remote regions.

Shaanxi Y-8 (Antonov An-12), China's West

Shaanxi Y-8 (Antonov An-12): The Y-8 was developed based on the An-12, and consequently became China's primary medium-lift transport, with the airframe also being utilised in numerous special-mission aircraft, including those for electronic warfare and AWACS (Table 21)[23].

Table 21

Shaanxi (Xian) Y-8 (Antonov An-12) past and future

Initial Acquisition: During the 1950s-early 1960s, China procured multiple An-12 aircraft, along with a licence for their domestic assembly.
Reverse Engineering: In the aftermath of the Sino-Soviet split, the Soviet Union ceased its provision of technical support. Consequently, the Xi'an Aircraft Company and the Xi'an Aircraft Design Institute undertook the reverse-engineering of the An-12, thereby enabling independent development.
Production Shift: Trial production commenced at the Xi'an plant in 1972, but operations were subsequently transferred to the Shaanxi Aircraft Factory (now Shaanxi Aircraft Corporation). The inaugural Chinese-assembled prototype was flown in December 1974, and serial production officially commenced in 1981.
Significant Design Discrepancies Despite bearing a strong visual resemblance to the An-12, the Y-8 incorporates numerous indigenous modifications. Cockpit: The Y-8 model adopted a nose with a distinctive glazed appearance, derived from the H-6 bomber (Tu-16), for its navigator, replacing the original shorter An-12 nose. Engines: The An-12 was equipped with Ivchenko AI-20K engines, whereas the Y-8 is powered by Zhuzhou WJ-6 turboprops manufactured in China. Cargo Handling: In the initial iterations of the Y-8 model, the design of the doors incorporated a side-hinged configuration. However, subsequent variants underwent an alteration in their door configuration, transitioning from the side-hinged design to a rearward-facing ramp. This modification was implemented with the objective of enhancing the efficiency of loading and unloading operations.
Modern Collaboration with Antonov. Despite the initial rift, China re-engaged with Antonov for significant upgrades in the 21st century: The aircraft's wings and fuselage have been redesigned. The consulting arrangements undertaken in 2001 and 2002 resulted in the modernisation of the Y-8's wing and fuselage, thereby augmenting its fuel capacity by 50%.

[23] Shaanxi Y-8 Military Transport Aircraft. *Airforce technology*. 2010, August 18 https://www.airforce-technology.com/projects/shaanxiy8militarytra/?cf-view

Table 21 (continuance)

Successor Project (Y-9): The development of the Shaanxi Y-9 (originally designated the Y-8X programme) was also a collaborative endeavour with Antonov engineers, with the objective being the creation of a tactical airlifter comparable to the US built C-130j Herculese.

In recent years, Antonov has undergone a transition in its operations, shifting from the provision of hardware to the role of a strategic technical consultant for China's most ambitious aerospace initiatives.

The Xian MA60 is a Chinese-manufactured aircraft that was developed from the Antonov An-24. This contemporary regional turboprop is a derivative of the An-24/An-26 family.

Heavy Transport (Y-20): Antonov was responsible for the design and technical consultancy for the Xian Y-20, which is China's first indigenous heavy-lift military transport aircraft.

It is important to note that the progression of this agreement has been hindered by technical complexities, financial constraints, and the geopolitical ramifications,.

Chongqing. Developing transmission systems, China's West

In contrast to the aircraft manufacturer, the UK-based Antonov Automotive Technologies established a presence in China with the objective of developing transmission systems by Chongqing Joint Venture. The company has entered into a partnership with Chongqing Loncin and Lifan Motors for the purpose of manufacturing 6-speed automatic transmissions (6AT).

CONCLUSIONS

1. The study of the early Ukrainian cultural memory in China focuses on the historical presence of Ukrainians across Chinese region from the late 1890s to 1949, examining how they preserved traditions and promoted the Ukrainian traditional culture through education, handicrafts and exchanges.

2. Initial Ukrainian arrivals to China in late 1890s included engineers, employees and laborers, leading to a peak community size of 70,000–100,000 by the 1930s. The organization set forth essential educational goals: to ignite a passion for their homeland among Ukrainian nationals, to enhance knowledge of their history, literature, and music, and to provide necessary enlightment and educational support to its members and Chinese.

3. Despite assimilation pressures, the community maintained its identity through cultural institutions like the Ukrainian Club, and schools, and a theater. The vibrant networks fostered national-patriotic education and cultural heritage preservation of Ukrainians and transfer of the Ukrainian culture across the rest of coastal and inland China.

4. After 1937, Japanese authorities transitioned from supporting Ukrainian movements to enforcing strict censorship and banning their publications. Following the war in Manchuria in 1945, the Ukrainian community collapsed, leading many to flee to Tianjin and Shanghai, with subsequent emigrations to the United States, Canada, Australia, and Taiwan.

5. The history of the Ukrainian diaspora in China, including its memorabilia and other relevant materials, provides a compelling illustration of the intricate relationship between migration, culture and the formation of the Ukrainuian diasporal identity. This phenomenon is somehow intertwined with the history of movements for Ukrainian independence, offering a valuable historical memory case study for understanding the complex interplay between social movements abroad and cultural identity.

6. Between 1950 and the early 1960s, 38 thousands Chinese students and specialists received education and training in the Soviet Union, particularly in Ukraine. This era, characterized by the Sino-Soviet honeymoon, facilitated substantial technology transfer and educational exchanges, positioning Ukraine as a key industrial and academic hub for Chinese talent a substantial number of highly skilled specialists were expertly trained through rigorous scientific and educational exchanges in Ukraine. This initiative of sending students not only advanced scientific and technical collaboration between our two nations, but it also deepened the traditional bond of mutual trust born centuries ago.

7. Key aspects of the training programs in the Ukrainian universities in 1950 – early 1960s include significant support for China's industrial modernization, particularly in heavy and military industry, mining, and transportation. Chinese technicians and students were trained in major Ukrainian universities and industrial centers. This included not only practical technical training but also enrollment in leading technical universities, fostering China's scientific elite. Programs varied in duration, from several months to multi-year degree courses, with selections being competitive based on academic performance and political alignment.

8. Upon their return to home in 1960s the Chinese graduates from Ukrainian universities emerged as pivotal figures in driving scientific, technical, and economic progress across various home country regions. The rich historical experience of academic exchange that China has gained 1950s serves as a valuable benchmark for shaping contemporary Chinese industry, culture and education, emphasizing the importance of interstate collaboration in advancing knowledge and innovation.

9. In the 1960s and beyond, Chinese specialists who had returned from the Ukraine in 1960s played a crucial role in transforming China's industrial and urban landscapes by adopting specific Ukrainian models. This historical collaboration has lasting significance today, demonstrating the enduring impact of those strategic practices.

SUMMARY

The study examines the early Ukrainian cultural memory in China from the late 1890s to 1949, highlighting the preservation of Ukrainian traditions through education and cultural exchanges, despite assimilation pressures. Ukrainian arrivals included engineers and laborers, with community membership peaking at 70,000–100,000 by the 1930s. They established institutions like the Ukrainian Club and schools, fostering national identity and cultural heritage. However, post-1937, the Ukrainian community collapsed after WWII and mass emigration.

Between 1950 and the early 1960s, a significant number of Chinese students were educated in Ukraine, notably contributing to technological and educational advancements through rigorous exchange programs. This initiative solidified Ukraine's role as a key academic hub for China, influencing critical sectors upon their return. The historical legacy of Ukrainian-Chinese cooperation in many areas has had a lasting impact on China's industrial and urban development.

References

1. Koval, O. An encyclopedia about Ukrainians in China. *The Encyclopedia Herald of Ukraine*. 2022.14. P.73. http://doi.org/10.37068/evu.14.8 [In Ukrainian]
2. Urusov V.B. Scientific and technical cooperation between Ukraine and China 1949-1959.Eastern World. 2003. No. 2. P. 114–118] [In Ukrainian]
3. Mariusz Borysewicz. A Brief History of Ukrainian Diaspora in Manchuria, 1898-1945.*Scripta Historica*. 2018. 24. P. 95.
4. Borovyk, K.(2023). From the history of the Ukrainian community in China. *Ukrainian Weekly. Chicago*. December 12. https://ukrainianchi.com /з-історії-української-громади-в-китаї/[In Ukrainian]
5. Chornomaz, V. A. Manchuriia (Original work published 2018). In: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovsky, M. H. Zhelezniak, et al (Eds.), Encyclopedia of Modern Ukraine. 2025. Vol. 19. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research, NASU. https://esu.com.ua/article-63542[In Ukrainian]
6. Posivnykh, M. OUN Activities in the Far East (1934–1944) *Nationalist portal*. 2014. https://ukrnationalism.com/history/594-diialnist-oun-na-dalekomu-skhodi-1934-1944.html[In Ukrainian]
7. Serge Cipko (2008).Ukrainians in Manchuriia, China: A Concise Historical Survey.*Past Imperfect*.2008.February (electronic file) DOI:10.21971/P72019
8. Senyk Ya. Ivan Svit about Ukrainians of the Far East. Scientific Notes of the National University "Ostroh Academy". Historical Sciences. 2008. Issue 11. P. 355. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2008_11_32.
9. Walke, A. Washington, University in St. Louis (USA).Friends and Enemies: Foreign Students in Late Soviet Universities https://eusp.org/en/news/druzya-i-vragi-inostrannye-studenty-v-pozdnesovetskikh-universitetakh#:~:text=Beginning
10. Fu, S.The Planning of Eight Key New Industrial Cities: Urban Planning History of the People's Republic of China in the 1950s (Second Version)]: by Hao Li, Beijing: China Architecture Book Publishing. 2019. 536 pp.In: *Planning Perspectives*, 2022.37(4). P. 862–864. https://doi.org/10.1080/02665433.2022.2085371 [In Chinese]
11. Shao, S. and Takamura, M. (2023), Impact of Soviet worker residential area design on Beijing No. 2 textile factory: Research of worker residential planning during the First Five-Year Plan. *Jpn Archit Rev*. 2023. 6. e12375. https://doi.org/10.1002/2475-8876.12375
12. Giorcelli, M., Bo Li.Technology Transfer and Early Industrial Development: Evidence from the Sino-Soviet Alliance.*CESifo Working Paper*. no. 9552.2022. January https://www.ifo.de/DocDL/cesifo1_wp9552.pdf#:~:text=

13. Khasnulina, K. City of Red Tractors: Soviet Models and the Transfer of Agricultural Technology in Luoyang. *Comparativ.* 2023. 33.Heft 3, S. 317–338. DOI: 10.26014/j.comp.2023.03.03

14. Khasnulina, K. Localising the Soviet in China: Industrial Development Beyond Centralised Models. *Peripheral Histories* (U.K). 2024. June 3 https://www.peripheralhistories.co.uk/post/localising-the-soviet-in-china-industrial-development-beyond-centralised-models

15. Chinese Manage 'Steel Town' Despite Soviet Aid Withdrawal https://www.nytimes.com/1972/07/03/archives/chinese-manage-steel-town-despite-soviet-aid-withdrawal.html#:~:text=WUHAN

16. The love-hate relationship between Wuhan Iron and Steel and the Soviet Union– A birthday newspaper from Professor Qian Gang's class] https://medium.com/birthday-paper/武钢与苏联的爱恨情仇-钱钢老师课上的生日报㊷-7c05d413b8c4#:~:text [In Chinese]

17. Liu Xianzong. Socio-cultural exchanges between China and Ukraine: history and reality, Institute of Russian, Eastern European and Central Asian Studies, Chinese Academy of Social Sciences. *Ukraine-China*.2018. 13. P.26

18. Ponomaryova, A. Ryan, B. Will Kyiv's Soviet Industrial Districts Survive? A Study of Transformation, Preservation, and Demolition of Industrial Heritage in Ukraine's Capital. *Journal of Planning History*.2020. 20. P. 6. DOI 10.1177/ 1538513220939092.

19. Yang Jian. Initially a tribute to Sino-Soviet ties, exhibition center retains prominence.*Citynewsservice.* 2024 July 6 https://www.citynewsservice.cn/articles/cns/lifestyle/initially-a-tribute-to-sino-soviet-ties-exhibition-center-retains-prominence-dk4wd7zm20.617-institute. https://www.globalsecurity.org/military/world/china/.htm#:~:text

20. Shaanxi Y-8 Military Transport Aircraft.*Airforce technology*.2010, August 18 https://www.airforce-technology.com/projects/shaanxiy8militarytra/?cf-view

Information about the author:
Velychko Valentyn Victrorovych,
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Corresponding member
HO 'China-Ukraine Educational Alliance 'One belt, one road'
Room 434, 50, Peremohy Avenue, Kyiv, 03051, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-18

ІСТОРИЧНА ДИНАМІКА ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЕРСПЕКТИВ УКРАЇНИ: В ПОШУКАХ НАЙБІЛЬШОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ТРАГЕДІЇ

Версетті Е. О.

ВСТУП

Використовуючи запропоновану далі методологію аналізу геополітичних перспектив та спроможностей України в різні її історичні державні форми, постає потреба поставити питання. А саме – коли відбулась та сама «геополітична трагедія», котра найбільше відтягнула Україну від її історичних цілей в питаннях самореалізації. Якщо з точки зору пропаганди рф для росії це відбулось у 1991 році, то коли це відбулось для такої давнішої держави (за росію) як Україна? І чи можливо вивести методологію для визначення закономірностей геополітичних перспектив, використовуючи історичний аналіз різних періодів державотворення України. І чи можна би було цю методологію зробити унікальною для можливості проведення паралелей динаміки геополітичних перспектив різних держав в різні історичні періоди? Є вже питанням до наукової спільноти, а не даної статті. Так, самі до прикладу національні інтереси мають властивість мінятись від віку до віку в залежності від політичної ідеології, котра переважає в політичних елітах, політичній системі. А здатність досягти ці інтереси – говорить про перспективність держави в окремому історичному відрізку держави суб'єкта. В даному випадку пропонується брати за основу та індикатор саме ту ідею, котру історично можна назвати: українською ідеєю. Коли ця ідея потерпіла найбільший крах з точки зору здатності реалізувати? Коли динаміка геополітичного становлення суб'єкту, а отже й здатність реалізувати українську ідею в Історії України – умовно кажучи – на шкалі перспектив сягнула дна, в контексті довготермінових перспектив захищати національні інтереси та розбудувати вільну та суверенну Україну. Чи могла би ця окреслена нами історична точка невідворотності, так званий «рубикон» – пояснити закономірність тієї війни, тієї турбулентності, тих процесів, котрі наразі й відбуваються як з Україною так і з регіоном, чи то міжнародною системою в цілому. Однозначно, що при реалізації даної методології було позначено, що є певні закономірності тих загроз, викликів, котрі постійно простежуються в динаміці суб'єктності України в різні її історичні періоди та державні форми. І усі ці форми вони або віддаляли, або наближали Україну до самореалізації – подібна саморефлексія національного рівня сприятиме розумінню та усвідомленню тому, де саме зараз знаходиться Україна і чому так. Тому визначивши історичну подію як найбільшу геополітичну трагедію в Історії України, поставимо на мету довести гіпотезу та виявити чи агресія рф є все-таки закономірним та прогнозованим процесом, детермінованим ще в минулих сторіччях, чи спонтанною зміною поведінки в силу розподілу балансу сил з 2014 року. Окрім цього в статті є ще

й ідеологічний аспект, адже лідером супротивників України неодноразово використовувались такі поняття інформаційно як «геополітична трагедія», дана стаття є науковою відповіддю, суть якої показати, що у випадку України такі події відбувались ще взагалі до існування такої держави як «російська федерація», такої держави навіть ще не існувало, коли по сенсу подібна геополітична трагедія відбулась із українським народом, державністю та перспективами реалізації ідеї. Таким чином основна ідеологічна, а не наукова мета (яка в свою чергу виражається в поставлених нижче завданнях) статті – це довести що навіть з точки зору «аргументу Рюрика» вторгнення в Україну не є обґрунтованими рішенням ні істориками, ні політологами супротивника, а є нічим іншим ніж історична помилка.

Об'єкт дослідження – динаміка геополітичних перспектив України в різні історичні періоди державності. Предмет дослідження – індикатори геополітичних перспектив, суб'єктивні та об'єктивні фактори впливу на геополітичні перспективи України в різні періоди історії, геополітична трагедія, критерії історичної події – «геополітичної трагедії». Мета спонукала до постановки таких дослідницьких завдань:

– дати ґрунтовне, наукове тлумачення поняттю «геополітична трагедія»;

– позначити індикатор у виді української ідеї з метою визначити історичну подію як геополітичну трагедію України;

– охарактеризувати взаємозв'язок та динаміку між історичними подіями та геополітичними перспективами України як глобального актора на міжнародній арені;

– охарактеризувати закономірності динаміки геополітичних перспектив України.

Що ж можна окреслити таким терміном як «геополітична трагедія»? Пропонуємо спершу перед тим як проводити аналіз динаміки геополітичних перспектив України у різних її державним формуваннях, уточнити термінологію й поняття, котрі будуть застосовані нами.

1. Теоретико-методологічні засади аналізу геополітичних перспектив України

Якщо геополітична перспективність – це здатність держави в довгій історичній перспективі забезпечити та захистити сформульовані національні інтереси та суб'єктність на міжнародній арені, то геополітична трагедія – це протилежне. А звідси вже випливає, що геополітична трагедія – це історична подія, котра віддаляє на довготерміновій історичній перспективі суб'єкт від реалізації себе в якості суб'єктна міжнародної арени та захисту національних інтересів відповідно. Власне національні інтереси пропонуємо розуміти за класичними геополітичними підходами або ж представниками політичного реалізму, зокрема теорії «життєвого простору» Ф. Ратцеля (засновника геополітики), частково Хеллфордла Маккіндера, взяті до уваги також деякі критерії Ніколаса Спайксмена: соціальна інтеграція, політична стабільність, фінансова незалежність. Ми наполегливо рекомендуємо уникати підходу політичного ідеалізму, котрий помилково інституційно-правові фактори поведінки суб'єкта ставить вище, аніж національні інтереси, що кожного століття

заперечується політичними реаліями та історичними подіями. Були застосовані також теорії політичного реалізму та неореалізму Джона Маршмайера і Кеннета Уолтса у розумінні зовнішнього фактору та поведінки суб'єктів на міжнародній арені при охарактеризуванні динаміки геополітичних перспектив України в різні її історичні періоди. А також метод історичного аналізу – з метою аналізу динаміки геополітичних перспектив суб'єкта на міжнародній арені (України) в різні її історичні періоди відповідно поставленим завданням.

«Головна історична проблема України споконвіку полягала в тому, що українська державність часто зазнавала краху, й нація територіально перебувала у складі інших держав. Це одна з основних причин актуалізації дискусій навколо геополітичних можливостей в XXI столітті, адже багато хто розглядає українську державність у контексті цього питання як можливість реалізувати геополітичні перспективи, що доволі рідкісне явище в історії України»[1]. Тобто фактично наслідок обставин, наведених цитуванням вище, є етнонаціональна та ідеологічна диференціація українського суспільства, що за індикатором соціальної стабільності є доволі слабким показником, що в свою чергу вже є ознакою несприятливих суб'єктності України обставинам – і це наші нинішні реалії, сучасність.

Але тут є одне але: як ми дійшли до таких обставин? Чи є якась закономірність в динаміці глобальних перспектив або можливо конкретна історична подія, котра змінила баланс сил в регіоні, регіональні інтереси суб'єктів та динаміку подій наступних століть таким чином, що це віддалило Україну від довготермінової реалізації себе в якості суб'єкта міжнародної арени? І ми опинились в цих обставинах: закономірно, прогнозовано та в силу певних історичних подій, одна з котрих й претендуватиме на звання так званої «геополітичної трагедії». Зокрема є процес, котрий тісно пов'язаний як із сприйняттям Європою України в якості «буфера», а не власного геополітичного простору, росією своєю провінцією (чи то об'єктом), а українське суспільство у стан вразливості до зовнішніх загроз (та сама соціальна стабільність за Спайсменом.

Але спершу варто виявити, що могло б вкластись в поняття індикатора української ідеї? Її формулювали неодноразово в Історії України та вітчизняних політичних вчень від Пилипа Орлика (1710 рік) до Бачинського (1895 р.) та праці Миколи Міхновського «Самостійна Україна», чи то «Націократія» Сціборського, або «Класократія» Липинського. Але науково – українська ідея полягає не у певному ідеологічному погляді на суспільство, чи то шляху формування політичної системи, а на самій здатності довгостроково реалізувати та захистити на певному територіальному просторі власний народ, націю, культуру та спосіб ведення (соціальний рівень) життя. До прикладу, якщо говорити з перспективи XXI століття, для України цим самим гарантом здатності довгостроково реалізувати та забезпечити інтереси є «...кроком

[1] Версетті Е. Динаміка геополітичних перспектив України: об'єктивні та суб'єктивні фактори суб'єктності в різні історичні періоди. *Геополітика України: історія і сучасність* : зб. наук. праць. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2024. Вип. 1 (32). С. 175.

на шляху до формування системи національної стійкості в Україні слугує співпраця з Північноатлантичним альянсом та набуття членства у НАТО»[2]

2. Історична динаміка геополітичної суб'єктності України та визначення геополітичної трагедії

Виділивши усі поняття та узгодивши термінологію, пропонуємо перейти до самого аналізу динаміки суб'єктності України: «Почнемо наш аналіз із витоків української державності. Київська Русь – це буде перше державне формування, яке вважаємо за потрібне проаналізувати, і правонаступницею якої є Україна… як мінімум можемо відмітити наявність доступу до Чорного моря (в тому числі контроль перешийка Криму, але не сам Крим) …на міжнародній арені Київська Русь переслідувала дві цілі: співпраця й легітимація (тодішній вид інтеграції) із західними цивілізаціями в Європі, та захист на східних частинах кордону від кочівників зі сходу. Отже, однозначно геополітичний вектор не міг бути ніяким іншим, аніж західний… етноідентифікація Київської Русі, аспекти доступу до ресурсів та моря говорили про доволі непогану перспективність сформувати та реалізувати національну ідею»[3]. Що же в даному випадку виділяє цей період від усіх наступних? Пропонуємо акцентувати вашу увагу на геополітичний вектор – Захід, що об'єктивно, адже українська ідея не може містити тягу до Сходу на ціннісно-ідеологічному рівні, не заперечуючи українську ідею (як її ми визначили сторінками вище), яка передбачає окрім державності й ведення певного способу життя, що на Сході (росія, Китай) споконвіку від періоду та періоду не було можливим. Таким чином, можемо й виділити, що основний критерій з-поміж усіх є перспективність про-західного вектору, і це дуже важливо помітити, що таким вектор і був на найпершому етапі становлення української державності. Чим далі ми будемо від цих перспектив інтеграції на Захід – тим ближче до відповіді, що же є геополітичної трагедією України, котра історична подія? В даному випадку – Київська Русь – це держава, котра мала фактичну стратегію інтеграції із Західними монархіями, що випливає із політики того же Ярослава Мудрого, «свата Європи».

«Як нам вже відомо із загальних історичних фактів, після роздробленості Київської Русі орієнтація буде на Візантійську імперію, що теж не принесе територіям реалізацію або формування сталих національної ідеї чи то інтересів України»[4]. Щодо самих геополітичних перспектив по класичним геополітичним теоріям, то Київська Русь характеризується доступом до моря (а отже й прибудкових ринків), наявністю «життєвого простору» (за Ратцелем), суверенністю, тобто суб'єктністю на міжнародній арені, але це все до періоду

[2] Тодоров І. Опірність України в контексті євроатлантичної інтеграції. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2023. Вип. 2 (31). С. 27. DOI: https://doi.org/10.24144/2078-1431.2023.2(31)

[3] Версетті Е. Динаміка геополітичних перспектив України: об'єктивні та суб'єктивні фактори суб'єктності в різні історичні періоди. *Геополітика України: історія і сучасність* : зб. наук. праць. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2024. Вип. 1 (32). С. 178.

[4] Версетті Е. Динаміка геополітичних перспектив України: об'єктивні та суб'єктивні фактори суб'єктності в різні історичні періоди. *Геополітика України: історія і сучасність* : зб. наук. праць. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2024. Вип. 1 (32). С. 179.

роздробленості. Якщо описувати геополітичними підходами те, якими чином розвивалась Київська Русь, то найбільш наближеним було би розуміння Ф. Ратцеля: «Простір держави зростає разом із зростанням його культури; зростання держави передбачає подальший розвиток ідей, торгівлі, тобто підвищену активність у всіх сферах життя суспільства; зростання держави відбувається за рахунок поглинення (приєднання) малих держав; кордон – це периферійний орган держави, він – ознака її зростання»[5]. Перші закономірності котрі звідси випливають: внутрішньополітична диференціація, яка є характерною рисою українського суспільства і наразі в силу як і етно-культурних особливостей регіонів, так і невизначеності геополітично (зазвичай різні сторони отримують різне лобі «із-зовні»). Навіть в сучасний період видно по електоральним процесам певний поділ, чи то по Хантінгтону цивілізаційним підходом, чи то аналізом практичним інформаційного поділу на теренах України – будь-якою парадигмою, чи то підходом диференціація проявляється в українському суспільстві, воно є закономірним явищем для нашого суспільства ще із часів державності Київської Русі.

Наступними державними формуваннями, які були вже правонаступницями Русі – це Галицько-Волинське князівство, а далі вже Запорізька Січ – але в даному випадку не відбувається якась динаміка в контексті вектору цінностей української ідеї вона однозначно так-само дивилась на Захід, в силу диференціації інколи й на Схід, а як ми виділили вище – це основний критерій в питанні перспектив реалізувати довгостроково українську ідею. Самі державні формування мали відіграти свою історичну роль продовжити спадщину Київської Русі, проте пали від руки Монгольської навали – і тут у нас вже є друга закономірність і динаміка – основна загроза Україні геополітично випромінюється саме зі Сходу, а коли будь-яка Україна сама геополітично орієнтується на Схід, тобто відбувається «влиття» суб'єкта в Москву, то цей процес і перетворює Україну в об'єкт. А що ж тоді відбувається з самою спадщиною чи то геополітичними перспективами? Цим самим уся геополітична суб'єктність, як і правонаступництво Русі передається росії в кремль – що в свою чергу якраз і є за нашим індикатором ознакою тої самої події, котра здатна відтермінувати на довготривалі перспективи здатність реалізувати власну суб'єктність й всі похідні від цього цілі самореалізації України. Немов відтягує здатність України по усім територіям отримати назад свій суверенітет.

Тому у нас є гіпотеза: «геополітична трагедія для України відбулась саме в 1918 році (як для російського режиму це відбулось в 1991 році, для України дещо раніше – в 1918 році відправна точка втрати геополітичних перспектив та ланцюжка невідворотних проблем, які й призвели до війни навіть в XXI столітті). Саме тут відбувся колапс, який і передав спадщину «Русі» іншій нації»[6]. Тобто тут відбувся ідеологічний відкат від України як окремого

[5] Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постатях і термінах : підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 65.

[6] Версетті Е. Динаміка геополітичних *перспектив України: об'єктивні та суб'єктивні фактори суб'єктності в різні історичні періоди. Геополітика України: історія і сучасність* : зб. наук. праць. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2024. Вип. 1 (32). С. 180.

суб'єкта із центром в Києві до радянської парадигми розуміння: України як сировинного придатку до політичної системи в центрі у Кремлі, а етнополітично «молодший брат», але аж ніяк не повноцінний народ, котрий є правонаступником європейської держави з центром в Києві. Саме в 1918 році усі європейські перспективи України були згерті та замінені на радянську парадигму розуміння українського питання, котре взагалі стало питанням, а не історичним фактом. І все закінчилось нездатністю утримати суверенітет та право на спадщину усіх державних форм до цього на цих теренах. «Українці сподівалися на справедливе вирішення цього питання на Мирній конференції в Парижі, але не були туди навіть запрошені. На заваді цьому стали провідні політичні діячі Антанти, які не бачили перспектив незалежності України… Антанта так і не визнала суверенітету УНР»[7].

Відштовхуючись від гіпотези варто проаналізувати державу Україна – Павла Скоропадського та УНР відповідно. Держава Павла Скоропадського мала виражену прозахідну парадигму бачення геополітичної приналежності України, адже сама держава у доволі широкому територіальному спектрі була протекторатом Німецької Імперії. І в даному випадку протекторат варто розуміти в ретроперспективах: взагалі колишні внутрішні суб'єкти Німецької Імперії (фактично провінції) наразі провідні європейські країни, а яка роль була би відведена окремій державі-протекторату? Наскільки відсутність приналежності в XX ст. України до СРСР, а натомість існування у виді європейської держави (хоч і в той час залежної геополітично) – наблизила би Україну реалізувати свої національні ідеї? А основне питання – наскільки тоді падіння усіх цих перспектив та знову заміна вектору на той, що з центром в Кремлі, є геополітичною трагедією, зокрема в контексті крадіжки спадщини держави Київської Русі? Подією, котра зруйнувала всі перспективи в XX столітті реалізувати себе в європейському просторі – поразка Німеччини у Першій Світовій Війні, є тотожною геополітичною поразкою й України в перспективах її довготермінового становлення та запобігання крадіжки власної Історії та правонаступництва. Території котрими володіла, внутрішньополітична система, котрою керував український, вітчизняний та європейський монарх на початку XX ст. – могли стати відправною точкою розвитку української державності в XXI ст., та відновленням спадщини, але натомість: втрата державності, інтеграція із суб'єктом з центром з москві, культурний тиск, заміна етнонаціональної ідентифікації (що росія робить й наразі в межах процесу гібридної агресії а згодом й прямого вторгнення як кульмінації цього злочинного процесу), репресії, геноцид, голодомор, передача спадщини Київської Русі в руки суб'єкта із центром з москвою. Ось ціна поразки Німеччини в Першій Світовій Війні. Відбулась трансформація: із європейської, хоч і залежної держави, у провінцію радянської імперії, а якщо порівняти де зараз колишні провінції росії та де наразі колишні суб'єкти Німецької Імперії, то стає очевидним наскільки це все підводить нас до підтвердження даної гіпотези.

[7] Тимченко Р. Українські дипломати на Паризькій мирній конференції. *Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16. С. 160. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000766673.

Ну і закономірність, яка випливає із даних історичних обставин: при поділі декількох держав між собою певної спадщини, зменшення геополітичних перспектив одного суб'єкта на користь іншої сприяє збільшенню геополітичних перспектив відповідно другого суб'єкта. Звідси й з'явились амбіції створення соціалістичного табору в так званому срср. «Із наближенням завершення Першої світової війни та розумінням того, що Німеччина її програє Всеукраїнський союз земельних власників, Протофіс та кадети почали відкрито заявляти про необхідність відновлення спілки з Росією. У жовтні 1918 р. у Києві відбулася нарада власників Росії, в якій взяли активну участь члени названих партій. Нарада рішуче висловилася за потребу створення центрального уряду Росії з метою відбудови єдиної держави. На думку її учасників, ця позиція мала бути доведена до європейських держав на мирній конференції»[8].

Внутрішньополітична ситуація в політичній системі українського гетьманату Павла Скоропадського сприяла проросійському курсу, в силу найбільш трагічної геополітичної події в Історії України – повернення у стан об'єктності Кремля в ХХ ст., в столітті, коли відбувалося засвоєння лівих політичних ідеологій та формувалась сучасна міжнародна система – Україна його провела в рабстві, а не у «європейській сім'ї».

ВИСНОВКИ

Отже, було виявлено, що найраціональніше розуміння та введення в науковий обіг поняття «геополітична трагедія» варто розуміти як історичну подію, котра віддаляє на довготерміновій історичній перспективі суб'єкт від реалізації себе в якості суб'єктна міжнародної арени та захисту національних інтересів власного народу. Дане поняття даватиме змогу більш конкретно визначати динаміку геополітичних перспектив, зокрема в контексті виведення певних закономірностей у цій самій динаміці. Розуміння причин та передумов допоможуть ефективніше виявляти індикатори таких історичних подій як геополітична трагедія, чи то розуміння тих процесів, до котрих вони і призводять.

Також було охарактеризовано індикатор української ідеї: вона полягає не у певному ідеологічному погляді на суспільство, чи шляху формування політичної системи, а у самій здатності довгостроково реалізовувавати та захищати на певному територіальному просторі власний народ, націю, культуру та спосіб ведення (рівень) життя. Тобто забезпечити довгостроково національні інтереси українців. Якщо екстраполювати дані критерії на політичні реалії (рекомендується уникати розуміння національних інтересів підходом політичного ідеалізму, де це сприйняття реалій є порушеним догмами, переоціненим фактором міжнародного права чи то хибним розумінням поведінки суб'єктів міжнародної арени), то вийде що саме прозахідний (або проєвропейський) вектор і є індикатором реалізації української ідеї в науковому значенні даної термінології. Отже, ще одна закономірність – ближче до Європи означатиме ближче до реалізації суб'єктності України та українського народу, без втрати історичної спадщини правонаступництва України до Київської Русі.

[8] Любовець О. Політична опора гетьманату П. Скоропадського. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. С. 40.

Тому, проаналізувавши основні поворотні історичні процеси та події в межах політичної сфери від часів Київської Русі до сучасності, було виявлено основні загрози реалізації суб'єктності України в різних історичних формах державності: по-перше загроза зі Сходу (Монголія, Московія, російська імперія, срср), по-друге внутрішньополітична диференціація (період роздробленості, ліве крило Директорії, хлібо-робітнича партія в політичній системі Скоропадського, етнонаціональна та інформаційна диференціація після 2014 року). Закономірно також при критичних зовнішніх обставинах нестача ресурсів задля захисту національних інтересів та протидії загрозам національного рівня, відповідно внутрішньополітична диференціація загострюється, соціальна стабільність падає. А третьою закономірністю динаміки суб'єктності України є факт, що при орієнтації на Схід, правовласництво на спадщину Київської Русі передається в руки Москві, відповідно враховуючи усі ці закономірності та взаємозв'язки між собою й стає чіткішим завдання виявлення геополітичної трагедії України.

Що ж є геополітичною трагедією України? Що в силу зовнішніх обставин, внутрішніх факторів сприяло процесу розподілу правонаступництва Русі за межами України на східний геополітичний вектор, Кремль – поразка Німеччини в 1918 році є відправною датою, котру згідно нашої методології, варто вважати справжньою геополітичною трагедією для України та її перспектив освоїти відведений геопростір, словами класика – життєвий простір України, реалізувати українську ідею.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується історична динаміка геополітичних перспектив України через призму авторської методології визначення «геополітичної трагедії» – історичної події, що довготерміново віддаляє державу від реалізації національних інтересів та суб'єктності на міжнародній арені. Автор уточнює понятійний апарат, зокрема трактування української ідеї як здатності держави «довгостроково реалізувати та захистити власний народ, націю, культуру та спосіб ведення життя» .

На основі історичного аналізу різних форм української державності – від Київської Русі до XX століття – виявлено ключові закономірності геополітичного розвитку: постійну загрозу зі Сходу, внутрішньополітичну диференціацію та залежність перспектив від орієнтації на Захід. Особливу увагу приділено подіям 1918 року, які, на думку автора, стали критичною точкою втрати геополітичних перспектив, адже саме тоді відбулося «передання спадщини Русі іншій нації» та повернення України до стану об'єктності в системі, центр якої розташований у москві.

Стаття доводить, що поразка Німеччини у Першій світовій війні стала визначальною подією, яка зруйнувала можливість формування європейського вектора української державності та спричинила довготривалі наслідки, що впливають на геополітичну ситуацію України навіть у XXI столітті. Запропонована методологія дозволяє по-новому інтерпретувати історичні процеси та виявити закономірності, що визначають сучасні виклики української суб'єктності.

У даній науковій статті автор проводить дослідження, керуючись як і власними методологічними напрацюваннями так і класичними геополітичними підходами з метою аналізу динаміки геополітичних перспектив України в різні її історичні періоди. Окрім цього автор, намагається науковим шляхом вивести історичну подію, котра вважається геополітичною трагедією з точки зору перспектив реалізації державності України.

Література

1. Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постатях і термінах : підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 786 с

2. Версетті Е. Динаміка геополітичних перспектив України: об'єктивні та суб'єктивні фактори суб'єктності в різні історичні періоди. *Геополітика України: історія і сучасність* : зб. наук. праць. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2024. Вип. 1 (32). С. 174–187.

3. Любовець О. Політична опора гетьманату П. Скоропадського. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. 132 с.

4. Тимченко Р. Українські дипломати на Паризькій мирній конференції. *Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16. С. 147–161. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000766673.

5. Тодоров І. Опірність України в контексті євроатлантичної інтеграції. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2023. Вип. 2 (31). DOI: https://doi.org/10.24144/2078-1431.2023.2(31)

Information about the author:
Versetti Edhar Oleksandrovych,
PhD candidate, Political Scientist,
Department of Political Science and Public Administration,
Uzhhorod National University
14, Universytetska Street, Uzhhorod, 88000, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-19

TRANSFORMATIONS IN SOCIAL AND RELIGIOUS IDENTITY IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

Horbova Yu. S., Poznii O. V.

INTRODUCTION

The scientific study of transformational changes in the structure of social and religious identity under the temporary occupation of several Ukrainian territories by the Russian Federation is currently an extremely relevant area of research. The occupation is accompanied not only by military actions but also by significant cultural and value-based transformations in the consciousness of the population. Currently, the temporarily occupied territories are gradually turning into spaces of total social and symbolic control, within which the occupying authorities are shaping and imposing new narratives of national belonging, implementing processes of Russification at various levels, and utilizing propaganda mechanisms, under the influence of which social perceptions of "one's own" and "the other" are significantly distorted. In this context, the study of structural changes in the social and religious identity of residents of the temporarily occupied territories (TOT) takes on particular significance for the conceptual understanding of social phenomena and processes occurring in the conflict zone.

The relevance of a sociological study of this topic stems, first, from the need to document external manifestations of loyalty or resistance to the occupying authorities, and secondly, by identifying the internal logic of identity choices, which are partly shaped at the intersection of conformism – driven by people's general desire to survive in crisis conditions – and latent or open resistance, which manifests itself in various social practices. Changes and shifts in social identity under occupation may not be radical or instantaneous; rather, they occur predominantly gradually – through constant pressure in the social, political, religious, and informational spheres. This situation gives rise to a specific type of identity that can be tentatively classified as "hybrid identity," which retains elements of pre-occupation social experience while incorporating adaptive responses and behavioral practices that emerge in response to new conditions.

In this context, it should be emphasized that contemporary Ukrainian sociological discourse reveals a certain lack of comprehensive empirical studies devoted to the interconnection between the phenomena of conformism and resistance within the framework of identity transformations during the occupation. For the most part, existing research focuses on the topic of collaborationism and the study of trust in occupation institutions; however, the complex, multi-level processes of transformation of social and religious self-identification under the influence of symbolic manipulation, propaganda, and forced adaptation are virtually unexplored. Thus, the proposed topic offers an opportunity both to empirically document identity changes during the occupation and to broaden our understanding of the multi-level transformational processes that arise under the influence of occupation.

1. Methodological and theoretical approaches to studying the transformation of social and religious identity under occupation

The aim of our study is to identify and analyze the mechanisms of transformation in the social and religious identities of residents in the temporarily occupied territories of Ukraine, which arise under the propaganda influence of the occupying institutions. Particular research attention is focused on analyzing manifestations of conformity or resistance among local residents; these processes are examined separately within a temporal and regional retrospective of the occupation.

Before proceeding to the review of studies and publications that, in our opinion, are of paramount importance within the context of our chosen academic perspective, we note that the proposed subject matter is multi-paradigmatic in nature and will therefore be examined through the lens of a range of approaches and concepts. First, let us consider one of the key concepts for us – conformism. In general, the study of this phenomenon is quite well-established within sociological discourse. This phenomenon involves the partial adjustment of opinions, attitudes, values, and value orientations in accordance with dominant social norms and attitudes. Various sociological theories, particularly those of Émile Durkheim, Robert Merton, and Talcott Parsons, provided the theoretical basis and impetus for a fundamental understanding of conformism as a complex social problem. Its derivative manifestation – conformity – is largely shaped by various mechanisms of social control and different institutions, with the mass media currently playing a decisive role in its manifestation. It should be noted that the phenomenon of social conformity appears to be a certain universal across different cultures, although the degree of conformity may vary significantly and take different forms[1]. Research conducted by a number of scholars indicates that conformist behavior can influence the fundamental characteristics of human adaptation to the external environment and may have partially negative consequences, particularly in crisis or wartime conditions. The scientific study of indicators of conformism is crucial for understanding various social phenomena and developing effective policies, particularly regarding the fight against unlawful behavior and manifestations of collaboration under occupation[2].

In this context, the opposite of conformism is social resistance. This phenomenon involves various social groups attempting to resist the dominant influence of, for the most part, institutions of power and various cultural norms, which, under certain circumstances, are not perceived as socially acceptable practices and tend to lead to a certain degree of social distancing or rejection[3]. Resistance itself can take various forms – ranging from the emergence of different subcultures that oppose capitalist or

[1] Xue, Yang. 2023. "Conformity and Collective Memory: The Influence of Group Identity." *The Proceedings of the National Academy of Sciences* 120 (12). https://doi.org/10.61173/tpnq8k30

[2] Patacchini, Eleonora, and Yves Zenou. 2010. "Social Networks and Parental Behavior in the Intergenerational Transmission of Religion." *SSRN Electronic Journal*. https://doi.org/10.2139/ssrn.162214

[3] Sage, George H. 2007. "Resistance." In The Blackwell Encyclopedia of Sociology, edited by George Ritzer. Blackwell Publishing. https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeoss238

totalitarian systems[4], to more complex social phenomena that manifest themselves at the level of group consciousness[5]. Social resistance can also be viewed as a kind of social drama that may consist of four stages: disruption, crisis, recovery, and reintegration[6]. Although resistance itself has the potential, under certain circumstances, to transform dominant social relations, it often faces contradictions and compromises that may arise during the transformation of the socioeconomic and political landscape, particularly under conditions of prolonged occupation and targeted propaganda. Within this framework, the concept of affect is particularly interesting, as it expands our understanding of resistance beyond the boundaries of traditional macro- and microsociological analysis, suggesting that a significant portion of contemporary power and resistance is affective in nature[7]. However, monistic sociological theories view power and resistance as specific emotional and behavioral responses to social events[8].

It should be noted that significant changes in the social identity of the population occur under the influence of both conformity and social resistance. Thus, social identity theory, which gained significant traction in the 1970s, seeks to explain the role of self-identification in group processes and intergroup relations. Subsequently, its scope was expanded to interpret various social phenomena, including organizational dynamics and language as symbols of identity[9]. The concept itself largely integrates individual consciousness with group structure and functions, encompassing individual, relational, group, and collective identities[10]. The social-identity approach, which incorporates self-categorization theory, has significantly influenced our understanding of identity formation across various social groups[11]. There have also been attempts to categorize various types of social identity –

[4] Beal, Becky. 1995. "Disqualifying the Official: An Exploration of Social Resistance through the Subculture of Skateboarding." *Sociology of Sport Journal* 12 (3): 252–267. https://doi.org/10.1123/ssj.12.3.252

[5] Hynes, Maria. 2013. "Reconceptualizing Resistance: Sociology and the Affective Dimension of Resistance." *The British Journal of Sociology* 64 (4): 559–577. https://doi.org/10.1111/1468-4446.12038

[6] McFarland, Daniel A. 2004. "Resistance as a Social Drama: A Study of Change-Oriented Encounters." *American Journal of Sociology* 109 (6): 1249–1318. https://doi.org/10.1086/381913

[7] Hynes, Maria. 2013. "Reconceptualizing Resistance: Sociology and the Affective Dimension of Resistance." *The British Journal of Sociology* 64 (4): 559–577. https://doi.org/10.1111/1468-4446.12038

[8] Fox, Nick J., and Pam Alldred. 2017. "Social Structures, Power and Resistance in Monist Sociology: (New) Materialist Insights." *Journal of Sociology* 53 (4): 792–808. https://doi.org/10.1177/1440783317730615

[9] Hogg, Michael A. 2016. "Social Identity Theory." In Understanding Peace and Conflict Through Social Identity Theory, edited by Shelley McKeown, Reeshma Haji, and Neil Ferguson, 3–17. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-29869-6_1

[10] Marilynn B. Brewer. 2001. "Identity Problems in Multinational Societies." *Political Psychology* 22 (2): 267–282. https://doi.org/10.1111/0162-895X.00229.

[11] Hornsey, Matthew J. 2008. "Social Identity Theory and Self-Categorization Theory: A Historical Review." *Social and Personality Psychology Compass* 2 (1): 204–222. https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2007.00066.x

individual, interactional, and institutional[12]. It should be emphasized that our study also focuses on one of the components of social identity, namely ethnic and national identity. In this regard, V. Yevtukh's works on the topic of multi-ethnicity deserve special attention[13].

Within the religious sphere, specific expressions of identity also take shape. Thus, according to various scholars, religious identity is a complex social phenomenon that transcends the social boundaries of both religious and denominational affinities and differences[14]. This phenomenon plays a decisive role in shaping psychological and social processes, offering a unique "sacred" worldview and a sense of belonging to a particular religious community. Religious identity can contribute to social well-being, but it can also lead to negative consequences if religious conflicts arise[15]. In this context, the study of the transmission of religious identity across generations is a highly relevant field of research that encompasses various dimensions: group, emotional, ethical, and cultural[16]. Religious identity can influence a person's mental and physical health, social relationships, and political views. However, its conceptualization varies across interdisciplinary discourse: sociologists and political scientists focus on religious affiliation and religiosity, while psychologists seek to explore its role in a person's self-concept.

Although religious identity is generally a stable phenomenon, it can undergo significant changes under the influence of various factors. Indeed, a number of scholars examine the transformation of religious identity in the context of globalization and social change. For example, a change in religious affiliation, particularly from Islam to Christianity, can lead to an identity crisis, which partly points to the socially constructed nature of religious and ethnic identity. The interaction between religion, modernity, and social change – particularly regarding feminism, human rights, and environmental protection – is also reflected in academic research[17]. It should be noted that in today's society, world religions are confronted with the manifestations and challenges of the information age and the digitalization of various social processes, leading to a rethinking of identity formation in religious contexts[18]. The process of forming

[12] Jenkins, Richard. 2000. "Categorization: Identity, Social Process and Epistemology." *Current Sociology* 48 (3): 7–25. https://doi.org/10.1177/0011392100048003003

[13] Євтух, Володимир. 2014. "Поліетнічність як конструкт modus vivendi." *Сучасні тенденції модернізації суспільства*. 4: 70–78. https://stmm.in.ua/archive/ukr/2014-4/8.pdf

[14] Werbner, Pnina. 2010. "Religious Identity." In The SAGE Handbook of Identities, edited by Margaret Wetherell and Chandra T. Mohanty. *SAGE Publications*. https://doi.org/10.4135/9781446200889.n14

[15] Ysseldyk, Renate, Kimberly Matheson, and Hymie Anisman. 2010. "Religiosity as Identity: Toward an Understanding of Religion from a Social Identity Perspective." *Personality and Social Psychology Review* 14 (1): 60–71. https://doi.org/10.1177/1088868309349693

[16] Hervieu-Léger, Danièle. 1998. "Religion as a Chain of Memory." *International Sociology* 13 (2): 213–229. https://doi.org/10.1177/026858098013002005

[17] Herbert, David. 2006. "Religion and Civil Society: Rethinking Public Religion in the Contemporary World." *Nova Religio* 10 (2): 137–142. https://doi.org/10.1525/NR.2006.10.2.137

[18] Coleman, Simon, and Peter Collins, eds. 2006. Religion, Identity and Change: Perspectives on Global Transformations. *Routledge*. https://www.routledge.com/Religion-Identity-and-Change-Perspectives-on-Global-Transformations/Coleman-Collins/p/book/9781138275874

religious identity is becoming increasingly complex under the influence of factors such as religious fundamentalism, indifference, and non-church-based spiritual exploration. Traditional methods of forming religious identity are being replaced by more fluid, individualistic approaches, leading to a certain pluralization of the religious landscape[19].

In our study, we combine all of the aforementioned sociological categories and examine their manifestations within the context of the temporary occupation of several Ukrainian territories by the Russian Federation – a situation in which both social resistance and conformism, as well as shifts in identity, are evident. Currently, there are a number of rather isolated studies aimed at examining this issue. Thus, according to researchers' findings, Ukrainians' attitudes toward residents of the occupied territories are generally neutral or rather negative, which potentially indicates manifestations of social tension and a desire to distance themselves from the problems of people who find themselves in such circumstances[20]. One form of conformist response is collaboration with the occupying authorities, which can manifest itself among both privileged social groups and marginalized ones[21]. Young people, as a social group subject to significant propaganda influence, face both a range of socioeconomic challenges and the search for their own identity[22]. Indeed, in occupied cities (such as Berdyansk), residents perceive their surroundings as alien and hostile, while the occupiers are implementing a policy of "urbicide" to destroy social cohesion and impose their own vision of the past and the future[23]. Studies on the evolution of the socio-political views of young people who have remained in the temporarily occupied territories are also of interest[24].

There is also research on resistance specifically to occupation. For example, political distancing and a lack of trust in the occupiers can intensify resistance[25]. According to a number of scholars, indigenous national identities shaped

[19] Титаренко, В. (2021). Трансформація релігійної ідентичності в контексті глобалізації: причини та наслідки. *Схід*, 1 (1), 43–47. https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1(1).225560

[20] Осипчук, А., і Суслов, А. 2024. Виклики для соціальної згуртованості після деокупації: соціально-політична реінтеграція та ставлення до мешканців тимчасово окупованих територій *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*. 7: 97–111. https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.97-111

[21] Зубченко, Олександр. 2022. Колабораціонізм як проблема: фактори та особливості формування в умовах російської окупації. *Політичне життя.* 3 (55): 75–80. https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530

[22] Никифоренко Н., Чаплик М. та Сікорська І. (2022). Повсякденне життя абітурієнтів освітніх центрів «Донбас-Україна» (Соціологічне дослідження). *Міжнародний науковий журнал університетів та лідерства*, (14), 30-41. https://doi.org/10.31874/2520-6702-2022-14-30-41

[23] Зубченко, Олександр. 2022. Колабораціонізм як проблема: фактори та особливості формування в умовах російської окупації. *Політичне життя* 3 (55): 75–80. https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530

[24] Курило, Н. О. 2019. Погляд молоді з тимчасово окупованих територій на події в Україні 2014–2019 рр. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки* (6(329) Ч.1): 16–25. https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6(329)-1-16-25

[25] Collard-Wexler, Adam. 2013. Rebel Alliances and Civilian Cooperation: The Logic of Collective Insurgency. Columbia University Academic Commons. https://doi.org/10.7916/D8BZ6D8M

by education, combined with a favorable traditional landscape, are key prerequisites for armed uprisings against occupiers. The occupier's behavior also influences the propensity for active or latent resistance[26]. Understanding these factors is crucial to understanding the diverse responses to the occupation and the conditions of social instability.

Despite growing interest in the topic of identity under occupation, most existing studies focus on specific aspects – political orientations, manifestations of collaboration, attitudes toward state institutions, or issues of media influence. In contrast, comprehensive scholarly analyses and empirical studies specifically examining the transformations of social and religious identity under military occupation remain rather fragmentary within Ukrainian academic discourse. There are only a few studies that simultaneously account for the dynamics of conformity, resistance, and changes in religious behavior in the temporarily occupied territories. In this context, the proposed study fills an important research gap by focusing on identity strategies of survival, adaptation, and resistance that emerge under the influence of occupation.

To provide an empirical representation of the proposed issue, we will refer to the results of a unique sociological study, "Identity in the Temporarily Occupied Territories: Adaptation, Survival, Transformations," conducted by the Active Group team with the participation of the authors[27]. The collection of empirical data consisted of two comprehensive stages. The first stage of the study focused on obtaining qualitative explanatory data, which made it possible to reconstruct, to some extent, the subjective meanings people ascribe to the concepts of "us/them" and faith, as well as to identify practices of adaptation and resistance in everyday life and behavioral patterns. The theoretical foundation for this stage was the use of the interpretive sociological paradigm and the potential of symbolic interactionism, according to which identity is formed through social interactions and the interpretation of symbols circulating in the social environment. In this context, it is also appropriate to employ social action theory, which enables the interpretation of the significance of individual motivations in making both personal and group decisions and constructing models of adaptive behavior under conditions of occupation. By leveraging the explanatory potential of these paradigms, we can emphasize that residents of the TOC emerge not only as objects of external influence (from the occupying authorities, religious institutions, and propaganda mechanisms) but also as actors who consciously or intuitively construct their own scenarios/practices of action – ranging from silent loyalty or collaboration to covert or overt resistance. Conceptually important for our study is also the use of a narrative approach to interpreting social information, within which the personal histories of informants are examined through the lens of explanatory cases. This allows us to provide a scientific illustration of the multiplicity of certain identities, as described

[26] Darden, Keith. 2009. Resisting Occupation: Mass Schooling and the Creation of Durable National Loyalties. Manuscript, Georgetown University. https://keithdarden.wordpress.com/wp-content/uploads/2009/11/book-overview.pdf

[27] Active Group. 2025. Звіт за результатами глибинних інтерв'ю з респондентами з тимчасово окупованих територій (ТОТ) за темою «Ідентичність». https://activegroup.com.ua/2025/03/26/identichnist-na-okupovanix-teritoriyax/

by I. Hofmann, which manifest themselves in various contexts – civic, religious, local, and national – and may exist in a state of opposition and contradiction.

To obtain empirical explanatory data, we chose to utilize the research potential of in-depth semi-structured interviews using a questionnaire (interview guide). To ensure the safety of informants (who, especially in the newly occupied territories, expressed concerns about participating in interviews, as they could face physical reprisals from the occupying authorities), all interviews were conducted via messaging apps (WhatsApp, Telegram, Signal). A total of 26 respondents residing in the temporarily occupied territories were interviewed. Respondents were selected using the "snowball" method, drawing on the interviewers' remaining personal contacts in the region. Data collection took place between December 2024 and January 2025. Particular attention was paid to the ethical aspects of the study: anonymity, voluntary participation, and the protection of personal data were identified by us as the primary research priority at every stage of the survey. The sociodemographic profile of the respondents is presented in Table 1.

Table 1

Socio-demographic profile of respondents

Gender		**Respondent's age**		**Region of residence**	
Men	12	18-35	4	Donetsk Oblast	10
Women	14	36-55	16	Luhansk Oblast	3
		>55	6	Kherson Oblast	3
				Zaporizhzhia Oblast	5
				Autonomous Republic of Crimea	5

2. Transformations in the social identity of the population in Ukraine's temporarily occupied territories

The temporary occupation of parts of Ukraine's territory by the Russian Federation can be broadly divided into two waves: Wave 1 began in 2014. During this period, the territory of the Autonomous Republic of Crimea and parts of the Donetsk and Luhansk regions were occupied both through military means and, ostensibly, by peaceful means using the mechanism of pseudo-referendums. For more than ten years, residents of these territories were subjected to the propaganda and manipulative influence of the occupying authorities, who actively sought to reshape public consciousness and identity, particularly under the influence of the Russian Orthodox Church. Since 2022, with the start of a full-scale Russian invasion, the territories of the Kherson and Zaporizhzhia regions have been occupied. Residents found themselves under both a military and an information blockade. The occupiers deployed the same propaganda mechanisms that had already been tested during the first wave of occupation – promoting narratives of Russian greatness, the return of "historically Russian" lands, and so on. Since these territories have been under occupation for a much shorter period of time, changes in social and religious identity are likely to be less significant. To empirically document identity transformations, the main thematic narratives and frames provided by respondents from the temporarily occupied territories will be divided into two types:

Wave 1 (long-occupied territories); Wave 2 (newly occupied territories). The summary research tables will present respondents' quotes in the language in which they were provided, without correction, to preserve the uniqueness of the expressed opinions. To specify changes in the public consciousness of Ukrainians regarding residents of the TOT, the results of the quantitative component of the study will be used. So, let us proceed to the presentation of the main material

One of the key indicators for determining identity-related metrics is precisely how residents of the temporarily occupied territories identify themselves (Table 2).

Table 2

Respondents' answers to the question "How do people see themselves?"

Quotes from respondents living in the long-occupied territories	Quotes from respondents living in the newly occupied territories
– *"In our region. Or rather, probably the people living here. It's still a long way from Russia. It's also hard to associate them with Ukrainians";* – *"Most consider themselves Russian. In Donbas, it's always been that way, one way or another. Although Donbas is multinational";* – *"Nowadays, many associate themselves with Russia";* – *"Given that the majority of the population was Russian. We are, after all, close to Russia";* – *"They gave me a Russian passport, so now I'm Russian";* – *"Even though I'm Russian-speaking, I'm Ukrainian at heart. I don't know how to explain it – it's just something inside me";* – *"We grew up on a firmly established Soviet ideology, and everything else was shaped by it";* – *"I'm having very complicated issues with my national self-identity. I have a passport; I was born in Ukraine. But since I've been living for 10 years in a territory that doesn't belong to Ukraine – and now it belongs to Russia – I received a Russian passport";* – *"In any case, no matter where you live, you're still from Donetsk";* – *"Well, we're Russian. Although, actually, she might be Greek";* – *"How do people identify themselves? Those who were for Russia, who vote for it, consider themselves Russian. Those who, so to speak, are for Ukraine, who are waiting for Ukraine, consider themselves Ukrainian, or say that we are Russian Ukrainians";* *"We're Donetsk residents, that's all. It's not that we're saying we're not Russian, but we're not Ukrainian either. I think, yes, Russians, because somehow that feels closer."*	– *"A Russian-speaking Ukrainian."* – *"We're probably residents of the area."* – *"It's fifty-fifty. There are plenty of people who are already with Russia, and plenty who still want to remain part of Ukraine."* – *"Well, if we take the Skadovsk district, there are a lot of Ukrainian-speaking people there, because everyone in the villages mostly speaks Ukrainian."* – *"I can only speak for the people around me, the ones I interact with. Those who are Tatar consider themselves Tatar; those who are Ukrainian consider themselves Ukrainian."* – *"Ukrainian, I suppose."* – *"The problem here is that of the people who stayed here and didn't leave, they lean more toward Russia, provided that this is 20–30 percent of the city's population."* *"Well, the narrative being pushed here is that, yes, 'Russians' is sort of a general term."*

The narratives obtained allow us to conclude that the issue of social self-identification is complex and multifaceted for informants who are forced to remain in the temporarily occupied territories. A slight majority of informants clearly distinguish between their ethnic identity and the Russian citizenship formally granted to them. At the same time, the nature of self-identification depends significantly on the region and the duration of the occupation. We can identify the following trends regarding the specifics of national self-identification. For the long-occupied territories, there are two dominant narratives: a demonstrative identification specifically with the residents of a particular region or city – such as "Donetsk residents," "Luhansk residents," and so on. Respondents who express such views generally distinguish themselves from both Ukrainians and Russians – emphasizing, rather, their territorial uniqueness. At the same time, it should be noted that for Ukrainians who have been under the propaganda influence of the occupying authorities for over a decade, self-identification as Russians is quite common. Some informants explain this by the historical ties of these territories to Russia, a shared Soviet past, or more pragmatic considerations – such as obtaining Russian citizenship or a passport, which allows for certain socio-economic benefits. In this context, we can observe generally negative manifestations of conformity – that is, people do not pay much attention to their own national identity and are willing to adapt to the surrounding socio-political changes in order to receive conditional "bonuses."

In the newly occupied territories (Zaporizhzhia and Kherson regions), the vast majority of informants still consider themselves Ukrainian, but try not to declare this publicly out of fear of persecution and physical violence. Respondents view openly identifying as Ukrainian as extremely dangerous. The overwhelming majority highlights the mass exodus of people loyal to Ukraine (mostly in the early years of the war). Among those who remained, the majority consists of those who, due to personal circumstances, cannot take such a step, as well as neutral residents (those without a clear political stance or opportunists) or pro-Russian residents. An interesting trend is that respondents repeatedly identify themselves as Russian-speaking Ukrainians, which generally corresponds to the linguistic characteristics of these regions. Although many residents of the newly occupied regions still identify as Ukrainians, in practice, the strategy of concealing this identity for security reasons prevails.

The transformation of social identity, particularly national identity, can be observed based on informants' estimates regarding the approximate number of people who consider themselves Ukrainians or identify as Russians (Table 3).

Thus, we see that the longer the occupation lasts, the more Ukrainians who have remained in the temporarily occupied territories tend to identify themselves as Russian citizens. For the most part, this is not driven by ideological considerations, but rather by a desire to ensure their own safety and adapt to crisis conditions. Respondents who consider themselves Ukrainians try not to make this known, especially in the long-occupied territories, where a public pro-Ukrainian stance is perceived as socially unacceptable. In the newly occupied territories, there remains a significant number of residents who identify as Ukrainians. However, even there, there is a noticeable trend toward a decrease in this proportion – under pressure from propaganda, as well as potential or overt repression. As noted previously, a significant number of residents in the long-occupied territories publicly declare

Table 3

Respondents' answers to the question "Are there many people who consider themselves Russians or Ukrainians?"

Quotes from respondents living in the long-occupied territories	Quotes from respondents living in the newly occupied territories
They consider themselves Russian	
"Some people consider themselves part of Russia, others consider themselves part of Ukraine, but the majority probably still identify with the DPR." *"We don't think about it now: it's a Russian region, a constituent entity of the Russian Federation."* *"Most consider themselves Russian, as indicated on their passports."* *"I guess this integration didn't happen anyway. We were supposed to become Russians. We're Donetsk residents, and that's it."* *"Naturally, there's a large segment of people who already consider themselves Russian."* *"I think so, yes, Russians, because somehow it feels closer. No one would want to associate themselves with the other side."* *"Well, for the most part here, of course, people feel Russian; yes, you can't take that away."*	*"More than half are already Russian. A lot of people have left, I want to tell you. Many of those who stayed have fallen under Russian influence."* *"Mostly elderly people who lived, perhaps, in the USSR, and some of whom are originally from Russia."* *"If we're talking about locals, it might be a small number, or maybe half, because so many have left."* *"There are some, of course, there are."* *"There are plenty of newcomers here, too. That's why there are more pro-Russian people right now."* *"There are some like that, too, but I think there are fewer of them."* *"Of the people who stayed here and didn't leave, they lean more toward Russia, provided that this is 20–30 per-* *cent of the city's population."* *"Probably, right now, 40–50 percent still consider themselves Russian, and on top of that, given the rise in wages, people have shifted slightly toward choosing Russia."* *"Many have sided with Russia. Russia came in very well and won them over right away."*
They consider themselves Ukrainians	
"I think it's not just that they don't speak Ukrainian – there are very few such people left." *"A minority."* *"There aren't many Ukrainians left, and everyone keeps their opinions to themselves. So it's not really visible."* *"There aren't any anymore. Except maybe those who've just arrived. They still have Ukrainian documents."* *"Of course, there are people who consider themselves Ukrainian, who have been on Ukraine's side all these years, who have supported Ukraine – there are people like that too."* *"Of course. There are people like that. It's just that nobody talks about it; it's all quiet, but we know."* *"There aren't many of them."* *"Actually, there are some, but yes, they're a minority, of course. Well, I think maybe 20 percent, perhaps. Again, it depends on the generation."*	*"In the Skadovsk district, if you speak Ukrainian, you most likely consider yourself Ukrainian. And the majority of us consider ourselves Ukrainian."* *"That's enough, too. Of course, people can't always talk about it. Or, even less so, show it."* *"Most people still consider themselves Ukrainian, generally speaking."* *"Everyone else has either left, or those who have stayed are the ones who have nowhere else to go, who are still tied here by something. But the majority,* *of course, were closer to Ukraine."*

themselves to be Russian or "citizens of the DNR/LNR." Spatial and informational isolation are driving the gradual displacement of Ukrainian identity. The artificially created living conditions in the TOTs provide a space for forced Russification in private, educational, and public spheres. Obtaining a Russian passport is largely perceived as a necessary and imposed condition for survival, though in some cases also as a marker of identity.

As noted in the theoretical framework of our study, language is one of the factors that shapes the identity of various social groups. In this context, respondents were asked a projective question (Table 4).

Table 4

Respondents' answers to the question "Does the language a person speaks influence how they identify themselves (are there Russian-speaking Ukrainians or Ukrainian-speaking Russians)?"

Quotes from respondents living in the long-occupied territories	Quotes from respondents living in the newly occupied territories
– *"Back in the day, half of Ukraine spoke Russian and considered themselves Ukrainian."* – *"I don't think it's necessary; a person has the right to consider themselves Armenian while speaking Russian, or Ukrainian while speaking Russian."* – *"I think it does have an influence. I mean, it's not exactly a decisive factor, but I think it has a significant impact. After all, it's very important for one's sense of identity."* – *"If I was born into a Russian family, have a Russian last name, and we spoke Russian, then of course I'll always consider myself Russian. Language has nothing to do with it."* – *"It doesn't matter what language a person speaks."* – *"In my family, and everywhere with friends, we spoke Russian, but we considered ourselves Ukrainian."* – *"Here, they actually forbid us from speaking Ukrainian; God forbid someone sings a song somewhere. Yes, language is the main thing. I'm saying, every country should have its own language."* – *"I think so."* – *"We speak Russian, and when someone starts switching to Ukrainian, we automatically switch to Ukrainian right away. Of course, you know it, so there's no problem for you."* *"There's nothing particularly special about it, in principle. Well, at least that's how I see it – it's not tied to identity. A person can speak any language and, in principle, still feel like a citizen of their country."*	– *"I don't think language affects one's sense of national identity, but given the circumstances, I would really like to communicate in our language – Ukrainian, our national language."* – *"Most likely, yes."* – *"It doesn't affect it. I'm Ukrainian, and I speak Russian."* – *"I speak Russian, but I consider myself Ukrainian. Some people speak only Ukrainian and also consider themselves Ukrainian."* – *"You see, we're in a region where there's a large Russian-speaking population, so we speak Russian all the time."* – *"In my opinion, it has absolutely no effect. It's a forced narrative."* – *"I don't think so."* – *"We lived in Ukraine for over 30 years and spoke Russian, but that's just how things historically turned out in this region."* – *"No, no. Language doesn't matter. Why? Because it was already the dominant language in our region before."* *"Well, speaking for myself – no."*

The topic of the connection between the language of communication and national identity is quite emotionally sensitive and is often exploited for propaganda purposes to justify various political and manipulative actions or to delegitimize certain identities. However, most respondents demonstrate a fairly clear distinction between these concepts. Thus, according to the respondents, regardless of the region where they live, the language of communication is not a defining factor or manifestation of identity. Attention is repeatedly drawn to the fact that a person can speak Russian and still consider themselves Ukrainian, or vice versa. Pro-Ukrainian respondents associate language with multifaceted processes of self-awareness. According to their statements, language shapes worldviews in a certain way and does indeed influence the sense of belonging to a nation. A number of respondents directly point out that the opposition between language and nationality is rather an artificially created and imposed discourse that practically does not correspond to the actual worldview of residents of the temporarily occupied territories. It is noteworthy that these connotations do not depend significantly on where the informants currently reside (in the long-occupied or newly occupied territories).

Continuing our examination of markers of identity, we note that cultural traditions, which manifest themselves in various festive practices (both secular and religious holidays), play a significant role in people's lives and worldview. One of the mechanisms of propaganda influence by the occupying authorities is the forced imposition of holidays associated with traditional Russian narratives and the active, aggressive displacement of Ukrainian holidays. The informants' responses made it possible to determine what this aspect of life looks like for the population in the temporarily occupied territories (Table 5).

As we can see, under the occupation, the celebration of Ukrainian national and local holidays takes on new, covert forms or disappears from the public sphere altogether. Informants, regardless of their location, indicate that, in accordance with the established Russian narrative, celebrating Ukrainian holidays in public is completely impossible. Pro-Ukrainian residents are forced to limit themselves to private, small-scale family celebrations, mostly at home. Some respondents, especially young people, view holiday symbols purely utilitarianly – as an opportunity for leisure (New Year's, birthdays). They do not attach significance to the political or identity-related context of the holiday. A number of pro-Russian respondents express significant outrage regarding changes to the church calendar in Ukraine. They interpret such changes as a manifestation of government interference in the religious sphere and view them extremely negatively. This trend is particularly evident in the long-occupied territories. There are signs of a loss of memory regarding the significance of Ukrainian national holidays, which is the result of prolonged exposure to information isolation and propaganda. In all temporarily occupied territories, Russian state and Soviet holidays continue to be officially celebrated and have taken on the form of mandatory "cult" practices. Thus, in addition to the conventional set of Soviet and Russian holidays – May 9 (Victory Day) and February 23 (Soviet Army Day) – dates such as "Russia Day" and "National Unity Day" have been added, as well as new types of regional holidays, such as the "Day of the DNR's Reunification with the Russian Federation." This indicates the gradual implementation of a strategy of cultural integration and the symbolic consolidation of Russia's control over the temporarily occupied territories.

Table 5

Respondents' answers to the question "Do people celebrate Ukrainian/Russian holidays?"

Quotes from respondents living in the long-occupied territories	Quotes from respondents living in the newly occupied territories
"We actually celebrate more holidays from the Russian Federation here than Ukrainian ones." *"We don't celebrate Ukrainian Army Day or Cossack Day here. As for Christmas – the Ukrainian one on December 25, which I think is Catholic – we don't celebrate that here either."* *"I've seen the list of holidays Ukraine proposes. I'm sorry, but we definitely don't celebrate those here."* *"Well, how should I put it – it's telling – no, they're afraid."* *"We used to have Defender of the Fatherland Day on February 23; they were so shameless – they moved it to October 14. That date coincides with the UPA defenders – that's bad, because they supported the Nazis; that's bad, that's seditious."* *"There are no Russian/Ukrainian holidays. We have our own holidays – New Year's, birthdays. As for the rest – the ones they've imposed – I don't really care."* *"Right now we're celebrating Russian holidays."* *"People celebrate Russian holidays because, for them, a holiday means a day off."* *"Well, let's say the next one is coming up – the Day of Unity of the Peoples on the 4th. We have a holiday specific to the Donetsk People's Republic – September 30, the Day of Reunification with the Russian Federation; it's an official holiday for us."* *"The main public holidays are Flag Day, Constitution Day, and that same Day of National Unity – in other words, basically, people do celebrate those holidays."* *"We still celebrate the Soviet holidays. You know, like May 9 and February 23 – thank God, they haven't banned them for us."* *"For example, I don't celebrate the Russian ones either. I'm generally against anyone telling you that a particular day is a holiday."* *"In my opinion, we basically only have New Year's left. We simply don't have any other shared holidays anymore. Not March 8, not February 23, not May 9."*	*"We only celebrate Ukrainian holidays at home."* *"They're being completely eradicated."* *"No, not right now."* *"Quietly, yes, we do celebrate. Independence Day, Flag Day."* *"Well, just with close family. Very close family – on Independence Day, on Constitution Day."* *"Russia Day is a city-wide celebration. To be honest, I don't really get involved in their holidays; I'm not interested."* *"Quite a lot of people come to the parades on May 9 and May 1. I was totally shocked. I thought no one would go there, but people did, and I don't know what drives them."* *"None of mine do."* *"We have to celebrate the new ones."* *"They celebrate. I don't celebrate, but they try to create some kind of atmosphere."*

It should be noted that despite the complete ban on celebrating Ukrainian holidays in the temporarily occupied territories, a significant number of informants – mostly from the newly occupied territories – celebrate them in an effort to preserve their national identity and resist the influence of Russian propaganda, which attempts to shape public consciousness through various mechanisms. They also declare their refusal to participate in Russian celebrations. At the same time, informants acknowledge that, at the level of urban infrastructure and the existing media landscape, a corresponding "atmosphere" is being created that encourages compulsory participation or, at the very least, passive attendance at festive events.

3. Religious Identity and Propaganda Mechanisms for Shaping Public Perception in Ukraine's Temporarily Occupied Territories

The topic of religion in the interviews proved to be quite complex to analyze. Most respondents do not identify as religious, and for the most part attend church only occasionally. According to their observations, churchgoers are predominantly elderly people. At the same time, in the context of the war, for some residents, faith – rather than church institutions – becomes a source of moral support and is seen as a way to cope with the fear of uncertainty and the constant threat to life – both from the occupiers and from shelling (Table 6).

Table 6

Respondents' answers to the question "Do many people go to church?"

Quotes from respondents living in the long-occupied territories	Quotes from respondents living in the newly occupied territories
– *"A lot of people go. Quite a few."* – *"Quite a few people go to church, and people do celebrate church holidays."* – *"Well, there are a lot of believers. Especially with recent events, there are even more now."* – *"A lot; religion is important to people here. The church is really important to people."* *"I think it all depends on your financial situation. Why should I go to church on Easter if I can spread red caviar on my bread and stay home?"*	– *"It seems like not many people go anymore; ours in the village is closed."* – *"Yes, churches are very well-attended, and I see that even in ruined cities, the first things to be rebuilt are the churches."* – *"Young people don't go; sometimes the elderly do."* *"There's a new Russian church here, but people aren't very keen on going there."*

Informants generally do not notice the presence of overt political propaganda in churches, but they note that they are aware that prayers mention Russian soldiers and wish for the victory of the Russian Federation's army. According to the observations of those surveyed, even in destroyed cities, churches are the first to be rebuilt, and Russian clergy are sent there. This indicates that the occupying authorities understand the importance of the church as a tool for fostering loyalty to Russia. Informants from the newly occupied territories express some resistance to attending churches under the patronage of the Russian Orthodox Church and note that people refuse to attend them even on major church holidays.

Respondents' answers also made it possible to identify certain propaganda mechanisms used by the occupying authorities in the religious sphere, as they attempt to reshape residents' consciousness by combining sacred practices with manipulative influence (Table 7).

Table 7

Political Propaganda in Religious Circles

Quotes from respondents living in the long-occupied territories	Quotes from respondents living in the newly occupied territories
– *"Those prayers were about power. That's how I interpreted them, at least. He was saying something about the Russian army, about a protector. But it was really a militaristic prayer."* – *"On national television, the church has always called for – and continues to call for – this is what I've heard – first, it condemns the schism and calls on all of us, Orthodox Christians, to reconciliation and unity. This applies to us, the Ukrainian people, the Russian people, and so on."* – *"I haven't heard that."* – *"Prayers for the tsar."* – *"There's propaganda in the sermons."* – *"They're promoting the war."* – *"I personally haven't heard that, but it's in the news."* *"Actually, yes, of course, all of that is there. Just look at the media space – there are well-known figures there, and they are mentioned. It's understandable, and in politics and in churches, it's clear that they're trying to sway people in some way."*	– *"I read in the news yesterday that Patriarch Kirill says it's okay to kill people."* – *"I didn't hear it; I read about it in the news. They mention it and bless people to go into battle."* – *"I don't know, I won't say. I won't tell you anything about that."* *"They're feeding us political propaganda in their sermons."*

Informants' responses indicate that Russia is increasingly using the religious sphere in the temporarily occupied territories as a channel for disseminating political propaganda, particularly through sermons, church rituals, and the Russian Orthodox Church's media presence (there are reports of sermons being broadcast via various media channels – television, social media, radio, etc.). It should be noted that there are documented instances of prayers aimed at supporting the Russian army, which include references to "defenders," calls for the "unity of Orthodox peoples," and even references to monarchical imagery, such as "prayers for the tsar." Sometimes this image is projected onto the figure of the President of the Russian Federation. These practices indicate an attempt to sacralize and, in a certain way, legitimize military aggression, to provide it with religious justification, using the language of reconciliation as a cover for the spread of occupation pressure.

In this context, it is worth noting the varying degrees of influence. Thus, we can observe a trend where respondents from the newly occupied territories more often learn about certain politicized messages from the church through the news or public

statements (as they try to distance themselves from physical attendance at these events), whereas in the long-occupied territories, this influence has taken on a more widespread and everyday character. A number of informants clearly point to the presence of propaganda within religious rituals, while others tend to deny its existence, though they acknowledge its presence in the media sphere. This institutional ambivalence within the religious sphere creates a situation in which the church maintains the outward image of a spiritual pillar but in fact functions as an extremely powerful transmitter of the occupying ideology.

In general, one can observe a specific form of social mutation – namely, the intertwining of the sacred and the political – which is characteristic of authoritarian regimes and takes on particular manifestations in the temporarily occupied territories of Ukraine, as the population views the church as a moral authority. This significantly contributes to the transformation of the religious identity of local residents, replacing spiritual meanings and aspects with constructed tools designed to foster loyalty to the occupying authorities.

Based on the literature we have analyzed, we can emphasize that the formation of a "Russian/Rus" identity emerges as one of the key vectors of occupation policy in the temporarily occupied territories (Table 8). Our study also confirms this.

Thus, we see that residents of the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions and the Autonomous Republic of Crimea, who had already identified themselves as "Russians" even before 2014, did not require any additional political or propaganda persuasion. Their pro-Russian stance was perceived by the occupying authorities as a necessary basis for their own legitimacy. A number of informants point to the forced issuance of Russian passports and interpret this as yet another element of forced Russification. Even those who do not identify as Russian were forced to accept the imposed legal identity, as this allows them to at least continue to exist and work under occupation and provide for their families. We emphasize that the potential opportunity to pay for or purchase housing, secure certain financial prospects, or obtain a position serves as yet another tool for drawing the local population into cooperation with the occupiers. This phenomenon can be defined as forced conformity or imposed collaboration. One of the main tools for influencing identity is the use of material incentives (pension increases, one-time payments, humanitarian aid), which people are forced to accept under conditions of total impoverishment. Such mechanisms are primarily aimed at pensioners and members of vulnerable population groups. Furthermore, by employing propaganda tropes such as "Russian greatness," "historical belonging," "defense," and "return to the motherland," the occupying authorities are attempting to create a positive and socially desirable image of Russian significance and to justify any, mostly unlawful, actions. This is reinforced by the mandatory presence of visual symbols (flags, portraits of "leaders"), holidays, and "revived" traditions. At the same time, informants emphasize that the Russian authorities are more concerned with banning Ukrainian culture than with building a Russian cultural identity.

Table 8

Respondents' answers to the question "What are the Russian authorities doing to make people consider themselves Russian?"

Quotes from respondents living in the long-occupied territories	Quotes from respondents living in the newly occupied territories
– *"A lot has already been done, because the local population was considered Russian. Plus, there's some propaganda – yes, there is – that we are part of a united Russia. That Russia will protect us."*	– *"Passports, culture. Ukrainian culture is simply being completely eradicated. My mom used to work in the cultural sector – now everything is being wiped out."*
– *"Russia provides rights and opportunities."*	– *"At first they gave this aid – 100,000 – but now they've taken it back, and there's hardly anything left. Well, at first the utility bills were much lower."*
– *"The formation of a Russian, pan-Russian identity."*	– *"They forced us to get Russian passports."*
– *"Nothing. We don't feel like Russians, just second-class citizens."*	– *"No passport, no medical care – it's out of the question. People just have to do it."*
– *"They forbid us from displaying anything Ukrainian, saying anything good about Ukraine, or showing any of that."*	– *"They're hanging their flags everywhere."*
– *"Russia gives money, throws it around, to keep people quiet."*	– *"Propaganda in schools, Russian ideology."*
– *"They tell us a story that Donetsk, Donbas – was Russian territory, there were Russian entrepreneurs, Ukraine was never here."*	– *"They're running a very serious propaganda campaign: Russia Day, Culture Day, whatever Day – it's constantly being highlighted. Then there are these flags stuck up everywhere you look, portraits of Putin and political figures everywhere. And it's constantly being talked about everywhere."*
– *"Cultural events, Russian dictations, activities – do you know Russian laws, do you know the 12 facts about the Russian flag, and so on."*	– *"There's a very clear sense of Russian superiority. You know, that kind of grandeur."*
– *"First, you see how they bribed the pensioners... Then they provided humanitarian aid. It turns out they somehow bought people off that way."*	*"They're doing well financially; they've raised people's salaries."*
– *"They're starting to play some pseudo-Russian folk music on the radio a lot."*	
– *"Everything connected to Ukraine is simply being eradicated."*	
"Education starting in school – yeah, some kind of, I don't know, patriotic education."	

CONCLUSIONS

In summary, we highlight the most significant findings of this study. Thus, the identity of Ukrainians who have remained in the temporarily occupied territories of Ukraine is undergoing a process of deep hybridization, social mutation, and a certain degree of adaptive balancing between outward conformity and largely latent resistance. Social and religious identities, under conditions of both long-term (over 10 years) and relatively shorter-term (3 years) occupation, do not appear as fixed and stable structures. For the most part, they can be characterized as fluid configurations that are constantly changing under the influence of political and propaganda pressure, significant informational isolation, and interference even in the religious sphere.

A distinctive feature of the contemporary field of identity in the temporarily occupied territories (to use Pierre Bourdieu's terminology) is a complex functional split between the public and the private: demonstrated/public loyalty to the occupying authorities increasingly takes the form of coercive, forced, or rational adaptation, whereas private, internal identity – particularly national and religious identity – is preserved in the form of memory, linguistic (hidden) practices, family ties, or customary traditional practices. This mechanism is a manifestation of forced conformity, which is not an ideological acceptance of the new order, but rather a model/strategy for survival under conditions of territorial, religious, and cultural occupation.

Based on the empirical data collected, we can emphasize that the duration of people's exposure to occupation plays a dominant role in the transformation of social identity. Residents of the so-called long-occupied territories typically exhibit a more pronounced identification with belonging to Russia or with a local/territorial identity, which is partly accompanied by the normalization of conformity as an everyday behavioral norm. At the same time, residents of newly occupied regions mostly try to maintain their Ukrainian self-identification but are forced to conceal it or refrain from public expressions of it due to the risks of persecution, repression, or physical violence.

A distinct vector of transformation in the social sphere of the temporarily occupied territories is the religious sphere, where the institutional presence of the Russian Orthodox Church is accompanied by the sacralization of military aggression and the imposition of militarized religious rhetoric, which manifests itself in prayer and worship practices. Despite this, the religious identity of respondents appears to be more stable than their national identity. However, even in these forms, the church is being used as a channel for soft propaganda and symbolic control. It was interesting to note that the language issue, despite its highly contentious nature in public discourse, is not a marker of national identity for most informants. Informants emphasize that it is possible to speak Russian while remaining Ukrainian, which confirms the strong symbolic resilience of Ukrainian cultural heritage, even in a Russian-speaking environment.

The quantitative data obtained revealed a trend indicating that the motives for returning to the temporarily occupied territories are primarily linked to everyday, economic, and family-related factors, while moral or ideological factors have a negligible influence. This underscores once again that identity transformation is not a consequence of conscious support for the occupation regime, but rather is shaped by an unstable socio-economic environment and difficulties in adaptation.

Thus, an empirically documented feature of the Russian Federation's occupation policy is the implementation of systematic socio-ideological control, manifested in changes to the holiday calendar and the dominance of propaganda in educational, cultural, and religious spheres. In response, the local population exhibits ambivalent behavioral patterns, where support for or participation in artificially constructed rituals/events is often not the result of a shift in identity, but rather an outward adaptation while maintaining internal loyalty to Ukraine.

Thus, the study's findings indicate that Ukrainian identity in the temporarily occupied territories has not disappeared but has been transformed, concealed, and fragmented, yet remains capable of revival under conditions of de-occupation and a balanced social policy. This constitutes not only the analytical value of the proposed

work but also its scientific potential for initiating processes of future reintegration and post-conflict reconstruction of the social identity of Ukrainians in the temporarily occupied territories.

SUMMARY

The article examines the transformation of social and religious identity among residents of the temporarily occupied territories of Ukraine under conditions of prolonged military, informational, and symbolic pressure. The study focuses on the interplay between conformism and resistance as key mechanisms shaping identity changes in the context of occupation. It addresses a gap in Ukrainian sociological research concerning the complex, multi-level transformation of identity beyond the frameworks of collaborationism and institutional trust.

The empirical basis of the study consists of qualitative data obtained through in-depth semi-structured interviews with residents of both long-occupied and newly occupied territories. The findings demonstrate that identity transformation occurs gradually and leads to the emergence of a hybrid identity combining elements of pre-occupation experience with adaptive behavioral strategies. The duration of occupation is identified as a key factor influencing the depth of identity change.

Residents of long-occupied territories tend to display higher levels of adaptive conformity and identification with Russia or local territorial identities. In contrast, residents of newly occupied territories largely preserve Ukrainian identity but conceal it due to security risks. The study reveals a distinction between public conformity and private identity preservation, where conformity functions primarily as a survival strategy.

Special attention is paid to propaganda mechanisms in educational, cultural, and religious spheres, which contribute to identity transformation. Despite these pressures, Ukrainian identity persists in latent forms, maintaining the potential for post-occupation reintegration.

References

1. Mišovič, Dušan. 2022. “Conformity and Deviance.” Sociológia – Slovak Sociological Review 54 (6): 523–538. https://doi.org/10.14712/23363525.2022.6.

2. Xue, Yang. 2023. “Conformity and Collective Memory: The Influence of Group Identity.” The Proceedings of the National Academy of Sciences 120 (12). https://doi.org/10.61173/tpnq8k30.

3. Patacchini, Eleonora, and Yves Zenou. 2010. “Social Networks and Parental Behavior in the Intergenerational Transmission of Religion.” SSRN Electronic Journal. https://doi.org/10.2139/ssrn.1622142.

4. Sage, George H. 2007. “Resistance.” In The Blackwell Encyclopedia of Sociology, edited by George Ritzer. Blackwell Publishing. https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeoss238.

5. Beal, Becky. 1995. “Disqualifying the Official: An Exploration of Social Resistance through the Subculture of Skateboarding.” Sociology of Sport Journal 12 (3): 252–267. https://doi.org/10.1123/ssj.12.3.252.

6. Hynes, Maria. 2013. “Reconceptualizing Resistance: Sociology and the Affective Dimension of Resistance.” The British Journal of Sociology 64 (4): 559–577. https://doi.org/10.1111/1468-4446.12038.

7. McFarland, Daniel A. 2004. “Resistance as a Social Drama: A Study of Change-Oriented Encounters.” American Journal of Sociology 109 (6): 1249–1318. https://doi.org/10.1086/381913.

8. Fox, Nick J., and Pam Alldred. 2017. “Social Structures, Power and Resistance in Monist Sociology: (New) Materialist Insights.” Journal of Sociology 53 (4): 792–808. https://doi.org/10.1177/1440783317730615.

9. Hogg, Michael A. 2016. “Social Identity Theory.” In Understanding Peace and Conflict Through Social Identity Theory, edited by Shelley McKeown, Reeshma Haji, and Neil Ferguson, 3–17. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-29869-6_1.

10. Marilynn B. Brewer. 2001. “Identity Problems in Multinational Societies.” Political Psychology 22 (2): 267–282. https://doi.org/10.1111/0162-895X.00229.

11. Hornsey, Matthew J. 2008. “Social Identity Theory and Self-Categorization Theory: A Historical Review.” Social and Personality Psychology Compass 2 (1): 204–222. https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2007.00066.x.

12. Jenkins, Richard. 2000. “Categorization: Identity, Social Process and Epistemology.” Current Sociology 48 (3): 7–25. https://doi.org/10.1177/0011392100048003003.

13. Євтух, Володимир. 2014. “Поліетнічність як конструкт modus vivendi.” Сучасні тенденції модернізації суспільства. 4: 70–78. https://stmm.in.ua/archive/ukr/2014-4/8.pdf.

14. Werbner, Pnina. 2010. “Religious Identity.” In The SAGE Handbook of Identities, edited by Margaret Wetherell and Chandra T. Mohanty. SAGE Publications. https://doi.org/10.4135/9781446200889.n14.

15. Ysseldyk, Renate, Kimberly Matheson, and Hymie Anisman. 2010. “Religiosity as Identity: Toward an Understanding of Religion from a Social Identity Perspective.” Personality and Social Psychology Review 14 (1): 60–71. https://doi.org/10.1177/1088868309349693.

16. Hervieu-Léger, Danièle. 1998. “Religion as a Chain of Memory.” International Sociology 13 (2): 213–229. https://doi.org/10.1177/026858098013002005.

17. Herbert, David. 2006. “Religion and Civil Society: Rethinking Public Religion in the Contemporary World.” Nova Religio 10 (2): 137–142. https://doi.org/10.1525/NR.2006.10.2.137.

18. Coleman, Simon, and Peter Collins, eds. 2006. Religion, Identity and Change: Perspectives on Global Transformations. Routledge. https://www.routledge.com/Religion-Identity-and-Change-Perspectives-on-Global-Transformations/Coleman-Collins/p/book/9781138275874.

19.Титаренко, В. (2021). “Трансформація релігійної ідентичності в контексті глобалізації: причини та наслідки”. Схід , 1 (1), 43–47. https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1(1).225560.

20. Осипчук, А., і Суслов, А. 2024. “Виклики для соціальної згуртованості після деокупації: соціально-політична реінтеграція та ставлення до мешканців

тимчасово окупованих територій.” Наукові записки НаУКМА. Соціологія 7: 97–111. https://doi.org/10.18523/2617-9067.2024.7.97-111.

21. Зубченко, Олександр. 2022. “Колабораціонізм як проблема: фактори та особливості формування в умовах російської окупації.” Політичне життя 3 (55): 75–80. https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530.

22. Никифоренко Н., Чаплик М. та Сікорська І. (2022). Повсякденне життя абітурієнтів освітніх центрів «Донбас-Україна» (Соціологічне дослідження). Міжнародний науковий журнал університетів та лідерства, (14), 30-41. https://doi.org/10.31874/2520-6702-2022-14-30-41.

23. Курило, Н. О. 2019. “Погляд молоді з тимчасово окупованих територій на події в Україні 2014–2019 рр.” Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки (6(329) Ч.1): 16–25. https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6(329)-1-16-25.

24. Collard-Wexler, Adam. 2013. “Rebel Alliances and Civilian Cooperation: The Logic of Collective Insurgency.” Columbia University Academic Commons. https://doi.org/10.7916/D8BZ6D8M.

25. Darden, Keith. 2009. Resisting Occupation: Mass Schooling and the Creation of Durable National Loyalties. Manuscript, Georgetown University. https://keithdarden.wordpress.com/wp-content/uploads/2009/11/book-overview.pdf.

26. Active Group. 2025. “Звіт за результатами глибинних інтерв’ю з респондентами з тимчасово окупованих територій (ТОТ) за темою «Ідентичність».” https://activegroup.com.ua/2025/03/26/identichnist-na-okupovanix-teritoriyax/.

Information about the authors:
Horbova Yuliia Serhiivna,
Candidate of Sociological Sciences,
Director of the Institute of Sociological Research,
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
54/1, Beresteysky prospect, Kyiv, 03057, Ukraine

Poznii Oleksandr Volodymyrovych,
Specialist of the 1st Category at the Institute of Sociological Research,
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
54/1, Beresteysky prospect, Kyiv, 03057, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-20

ПРОЕКТ «НЕСКОРЕНІ УКРАЇНЦІ» УДУ ІМ. МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА: ДОСВІД КОМЕМОРАЦІЇ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Коляда І. А., Юхименко В. О.

ВСТУП

У сучасних умовах повномасштабної збройної агресії РФ проти України (2014-2026 рр.), коли існування держави та її суверенітет стають предметом глибинного перегляду, історична пам'ять перетворюється не лише на ресурс стійкості, а й на поле ідеологічного протистояння. Для незалежної України, яка веде боротьбу не тільки за територіальну цілісність, а й за право на власну історію, питання про те, як зберігати, інтерпретувати та передавати наступним поколінням досвід минулого, набуває екзистенційного значення. В умовах, коли ворог цілеспрямовано нищить культурну спадщину та намагається стерти саму пам'ять про українську ідентичність, освітні інституції, зокрема університети, де зосереджено інтелектуальний потенціал і де формується молоде покоління, усе частіше беруть на себе функцію активних суб'єктів меморіальної політики. Вони створюють проекти, що поєднують наукове осмислення минулого з практиками вшанування та ідентичнісного виховання. Одним із прикладів такої діяльності є проєкт за ініціативи доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України «Нескорені Українці», реалізований на базі історичного факультету в Українському державному університеті імені Михайла Драгоманова.

Ключовою категорією дослідження є поняття комеморації, яке ввели в науковий обіг французькі історики, наголошуючи на важливості вивчення матеріальних вимірів колективної пам'яті. У 1980-х рр. ця категорія набула поширення в зарубіжній соціології як інструмент раціонального осмислення зв'язків з минулим через суспільно значущі практики. Комеморацію визначають як систему публічних колективних дій, за допомогою яких у сучасній культурі ритуалізовано підтримуються та відтворюються значущі для спільноти символічні образи минулого, що зрештою впливає на формування ціннісних орієнтацій і моделей поведінки. Така діяльність є способом символічного вшанування пам'яті, через який минуле зміцнюється й передається наступникам. Завдяки комеморації стає можливим усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків між меморіальними політиками та процесами національного самоусвідомлення[1]. У вужчому значенні комеморація охоплює конкретні форми увічнення подій: встановлення пам'ятників, створення музеїв, закріплення пам'ятних дат, організацію святкувань і масових заходів,

[1] Тарасова Н. Комеморативні засади національної ідентифікації. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. № 20. С. 140.

перейменування вулиць, формування нових традицій. До цього переліку входять як матеріальні артефакти, так і ідеї чи тексти, що сприймаються як меморіальна діяльність[2].

Невіддільною від комеморації є проблема історичної пам'яті. Моріс Гальбвакс розглядав історичну пам'ять як конструкт, що формується на основі історичних досліджень та офіційної історичної доктрини[3]. Такий тип пам'яті продукується соціальними та державними інституціями, а його стабільність можлива лише за умови міцного соціального підґрунтя. З огляду на це, державним й освітнім установам вкрай необхідно приділяти достатню увагу розбудові власної історичної концепції, підвищенню якості освіти та системі патріотичного виховання[4]. Розвиваючи ідеї Гальбвакса, П'єр Нора запровадив поняття «місця пам'яті» (lieu de mémoire), яке охоплює як географічні точки, так і символічні об'єкти, з якими певна спільнота пов'язує власні спогади, цінності й історичний досвід[5]. Згідно з його концепцією, колективна пам'ять соціальних груп зосереджується в таких «місцях»; ними можуть бути архітектурні споруди, літературні твори, мистецькі витвори, різноманітні артефакти, а також персоналії, що несуть інформацію про минуле. Головне призначення «місць пам'яті» полягає у формуванні та підтримці соціальної ідентичності через конструювання колективних уявлень спільнот про власну сутність та історичне минуле[6].

Український історик Георгій Касьянов уточнює це розуміння, зазначаючи, що історичну пам'ять можна розглядати як різновид колективної пам'яті[7]. На його думку, вона функціонує як особлива форма культурної пам'яті, яка прагне набути статусу традиції, хоча фактично є штучно сконструйованим утворенням. Історична пам'ять постає як міфологізована система колективних уявлень про минуле, виражених через стереотипні наративи, симулякри, символи та «місця пам'яті». Ступінь стабільності її елементів залежить від того, наскільки глибоко вони інтегровані в традицію та відповідають культурним запитам різноманітних спільнот[8].

Взаємозв'язок комеморативних практик та історичної пам'яті безпосередньо виводить на проблематику національної ідентичності. Національна ідентичність охоплює широкий комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, які утворюють підґрунтя для самоототожнення окремих осіб і груп із певною нацією як самобутньою спільнотою, що має власну історичну територію, мову, історичну

[2] Киридон А. Потенціал комеморативних практик у конструюванні національної ідентичності: концептуалізація проблеми. *Історична пам'ять*. 2020. № 1(42). С. 11.

[3] Гук О. Політика національної пам'яті у відкритому суспільстві (український контекст). *Ефективність державного управління*. 2015. Т. 1/2, № 46/47. С. 26.

[4] Там само.

[5] Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. А. Рєпа. Київ : Кліо, 2014. С. 101.

[6] Там само.

[7] Касьянов Г. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять / Г. В. Касьянов // *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 123.

[8] Там само.

пам'ять, культуру, міфи, традиції, об'єкти шанування та національну ідею[9]. Це динамічне утворення, чиє значення в суспільстві може зростати або послаблюватися залежно від конкретно-історичних обставин і соціального оточення як індивіда, так і цілого народу. Вона виявляється у визнанні народом самого себе, у знанні та шануванні власної історії, культури, території, в усвідомленні власних особливих рис, інтересів, прагнень, цілей, ідеалів і потреб. Як почуття любові й поваги до Батьківщини, культури, традицій, мови та історичної пам'яті національна ідентичність наділена потужною як консолідуючою, так і диференціюючою силою[10].

Отже, у сучасному науковому дискурсі комеморація виступає інструментом актуалізації історичної пам'яті, а остання, своєю чергою, слугує основою для формування національної ідентичності. Ці три категорії тісно взаємопов'язані й утворюють послідовний ланцюг: комеморативні практики забезпечують збереження та трансляцію історичної пам'яті, яка через освітні, символічні та ритуальні форми впливає на самоусвідомлення спільноти, консолідуючи її довкола спільних цінностей та історичного досвіду. Саме в такому концептуальному полі доцільно аналізувати конкретні меморіальні проекти, що реалізуються в освітньому середовищі, зокрема проект «Нескорені Українці» Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, який поєднує досвід комеморації, збереження історичної пам'яті та формування національної ідентичності.

1. Комеморативний вимір: практики вшанування та репрезентації героїв

Комеморативна стратегія проекту «Нескорені Українці», за задумом її ініціатора та втора, реалізується через широкий спектр публічних практик вшанування, що охоплюють як матеріальні форми увічнення пам'яті, так і символічні акти колективного спогаду. У цьому контексті Український державний університет імені Михайла Драгоманова виступає не лише як освітня установа, а як активний суб'єкт меморіальної політики, що формує нові традиції вшанування героїв сучасної російсько-української війни.

Важливою віхою у розвитку меморіальної культури університету став запуск 28 березня 2023 року в арт-просторі «SKLO» історико-соціального проекту «СтуденТИ»[11]. Ініціатива, присвячена ролі студентів-випускників Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова (з серпня 2022 року –

[9] Нагорна Л. Ідентичність національна [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_nacionalna (дата звернення: 29.03.2026)

[10] Мовчан П. Зміст поняття "національна ідентичність": теоретико-методологічний аспект / П. П. Мовчан. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 17. С. 106.

[11] Реалізація історично-соціального проєкту «СтуденТИ» в артпросторі «SKLO». *Український державний університет імені Михайла Драгоманова*. URL: https://udu.edu.ua/?view=article&id=6239:realizatsiia-istorychno-sotsialnoho-proiektu-studenty-v-artprostori-sklo-28-bereznia-9-kvitnia-2023-roku&catid=22 (дата звернення: 29.03.2026).

Український державний університет імені Михайла Драгоманова) у відсічі російській агресії, була реалізована через трирівневу експозицію. Перший блок розкривав ретроспективу участі українського студентства у визвольних змаганнях минулих століть. Другий блок під назвою «Присутні» представив персоналізовані життєписи студентів УДУ імені Михайла Драгоманова, які віддали життя за суверенітет України. Третя частина – «Воїни» – через автентичні артефакти російсько-української війни демонструвала чин тих випускників, які продовжують боронити державу на фронті. Кульмінаційною подією проекту стала презентація праці професора Ігоря Коляди «Денис Рачінський. Боєць на псевдо «Сталкер»», що започаткувала серію видань про сучасних нескорених героїв.

Логічним розвитком стала презентація 18 листопада 2024 року в Науковій бібліотеці УДУ імені Михайла Драгоманова видання «Лицарі історичного факультету»[12]. Книга, ідейними натхненниками якої виступив педагогічний колектив історичного факультету, концептуально оформлює стратегію «олюднення історії». Ключова мета видання полягає у дестатизації втрат: перетворенні узагальнених кількісних показників загиблих захисників на верифіковані наукові та меморіальні наративи, де за кожною одиницею стоїть унікальна людська доля. У книзі систематизовано відомості про 16 випускників історичного факультету – Дениса Рачінського, Олексія Саражинського, Богдана Кривицького, Володимира Пожалюка, Павла Наконечного, Богдана Сагуна, Романа Солоху, Олександра Онопрієнка, Едуарда Шуфрича, Віталія Ворону, Віктора Новікова, Ярослава Савченка, Олега Лебедєва, Андрія Грищука, Олександра Коваля та Сергія Шевченка.

Черговим етапом у розбудові цілісної системи комеморації стало проведення 23 листопада 2025 року в Центральній бібліотеці імені Григорія Сковороди Солом'янського району міста Києва презентації книги «Лицарі історичного факультету: студенти-герої в нашій пам'яті»[13]. Захід об'єднав навколо ідеї збереження національної ідентичності викладачів, студентів, родини загиблих захисників та представників громадськості, продемонструвавши приклад консолідації суспільства навколо культури пам'яті. Видання органічно доповнило меморіальну серію, започатковану працями професора Ігоря Коляди про Дениса Рачінського (2022), про Богдана Сагуна (2023) та про Романа Солоху (2025). Особливістю нової книги є її інтерактивність та мультимедійність: поєднання живих спогадів, архівних світлин та QR-кодів створює цифрові «стежки пам'яті», що робить видання унікальним масивом новітніх історичних джерел для дослідників сучасної української історії. Під час презентації, що відбулася

[12] Закарбовуємо у віках пам'ять про сміливих і мужніх драгоманівців-Героїв російсько-української війни. *Український державний університет імені Михайла Драгоманова*. URL: https://udu.edu.ua/?view=article&id=6917&catid=22 (дата звернення: 29.03.2026).

[13] Центральна бібліотека Солом'янки ім. Григорія Сковороди. У неділю, 23 листопада, в Бібліотеці Сковороди відбулася презентація книги «Лицарі історичного факультету: студенти-герої в нашій пам'яті», присвяченої 16 студентам. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/skovoroda.library/posts/-у-неділю-23-листопада-в-бібліотеці-сковороди-відбулася-презентація-книги-лицарі/897135702887386/ (дата звернення: 29.03.2026).

в межах реалізації історико-соціального проекту «СтуденТИ», особлива увага була приділена антропологічному виміру війни. Через свідчення рідних – Олександри Сагун, Жанни Рачінської, Валентини Грищук, Юрія Наконечного, а також виступ декана факультету Тетяни Мелещенко – присутні мали змогу осягнути життєві шляхи Павла Наконечного («Історика»), Андрія Грищука («Танчика»), Богдана Сагуна («Гуна») та Дениса Рачінського («Сталкера»). Такий підхід до комеморації, де презентація книги перетворюється на простір діалогу між академічною спільнотою та родинами героїв, підкреслює ключову тезу проекту: історія не повинна залишатися лише статистикою, вона має жити у формі персоналізованих наративів.

Вагомим інструментом реалізації комеморативної стратегії та деколонізації міського простору столиці стало рішення Київської міської ради від 18 січня 2024 року щодо перейменування вулиці Комбінатної в Дніпровському районі на честь Дениса Рачінського[14]. Рішення Київради можна трактувати як офіційне визнання особливого внеску випускника університету в оборону Києва та його активної громадянської позиції. У межах загальнонаціонального процесу дерусифікації топоніміки, що інтенсифікувався з 2022 року, увічнення імені Дениса Рачінського – добровольця ДФТГ «Мрія», урбаніста та громадського активіста – демонструє перехід від абстрактних назв до персоналізованого вшанування сучасних героїв. Таким чином, трансформація міського ландшафту стає частиною ширшого досвіду збереження історичної пам'яті, де топоніми перетворюються на символічні знаки національної ідентичності. Для академічної спільноти УДУ імені Михайла Драгоманова поява на мапі Києва вулиці імені свого випускника є свідченням успішної взаємодії між університетською пам'яттю та муніципальною політикою комеморації.

Додатковою візуальною формою комеморації в урбаністичному просторі столиці стало створення муралу в Дніпровському районі Києва (вулиця Андрія Малишка)[15]. Мистецький об'єкт присвячений пам'яті двох друзів-киян – 23-річного бійця територіальної оборони Дениса Рачінського (позивний «Сталкер») та 24-річного бійця батальйону «Азов Київ» Даніеля Герліані (позивний «Гімалай»), які загинули, захищаючи Україну від російських окупантів. Поява такого меморіального зображення у публічному просторі, зазначає науковець Кирило Степанець, є важливим актом увічнення подвигу захисників. У контексті університетського проекту цей мурал постає як приклад зовнішньої комеморації, що доповнює наукові та літературні розвідки. Візуалізація образів загиблих воїнів у міському середовищі сприяє збереженню історичної пам'яті на рівні громади та перетворює архітектурний ландшафт на частину живого наративу про сучасних героїв.

[14] Асадчева Т. Нові адреси Києва: вулиця Дениса Рачинського у Дніпровському районі. *Вечірній Київ*. URL: https://vechirniy.kyiv.ua/news/117218/ (дата звернення: 29.03.2026).

[15] Гришина Д. У Дніпровському районі з'явився мурал з двома захисниками Києва. *Вечірній Київ*. URL: https://vechirniy.kyiv.ua/news/75089/ (дата звернення: 29.03.2026).

2. Ресурсний потенціал: збереження історичної пам'яті як подолання травми

Центральним елементом проекту «Нескорені Українці» у вимірі збереження історичної пам'яті стала книжкова серія, яка наразі налічує три книги, об'єднані жанром «біографія у спогадах». Усі видання побудовані на свідченнях рідних, друзів, учителів, викладачів та побратимів, що надає їм характеру первинних джерел для формування історичної пам'яті про захисників України. Такий підхід дозволяє трансформувати комунікативну пам'ять (живі свідчення очевидців) у культурну пам'ять (упорядкований архів, що зберігається інституційно), запобігаючи зникненню важливих свідчень зі зміною поколінь.

Книга «Денис Рачінський. Боєць на псевдо «Сталкер»» є однією з перших праць науково-популярної серії «Нескорені Українці» (як і сама серія та її формат біографія у спогадах є таким першим проєктом в Україні), що постала як безпосередня інтелектуальна відповідь на виклики повномасштабної російської агресії[16]. В основі наративу лежить постать випускника історичного факультету, який загинув у лютому 2022 року, боронячи підступи до Києва. Особливість цієї книги полягає в її методологічній цілісності: автор-упорядник Ігор Коляда відмовився від сухого біографізму на користь поліфонії голосів, об'єднавши спогади рідних, друзів дитинства, вчителів та викладачів у єдине полотно «живої історії». Такий підхід дозволяє реконструювати не просто життєвий шлях бійця, а генезис його незламності, показуючи, як через родинне виховання та освіту формується сучасна українська ідентичність. Текст видання виходить за межі класичного меморіального жанру, оскільки містить документи реальної громадської активності, зокрема звернення побратимів та мешканців Микільсько-Слобідського мікрорайону щодо перейменування вулиці на честь героя, що робить книгу не лише джерелом історичних відомостей, а й дієвим механізмом комеморації, що трансформує особисту трагедію родини у значущий елемент колективної пам'яті нації.

Видання «Завжди усміхнений у Вічності. Лейтенант Богдан Сагун – позивний «Гун»» презентує глибокий досвід персоналізованої комеморації через жанр «біографії у спогадах»[17]. Книга присвячена 25-річному офіцеру, командиру мінометного взводу та випускнику історичного факультету, який героїчно загинув у червні 2022 року під час оборони Лисичанська. Особливість цієї праці полягає у її величезному джерельному масиві – автор-упорядник зібрав свідчення понад сотні людей, що дозволило реконструювати життєпис героя від дитячих років до останнього бою. Книга майстерно поєднує родинні перекази, спогади викладачів та бойових побратимів, створюючи цілісний портрет молодого амбіційного хлопця, який свідомо обрав шлях захисту Вітчизни. Використання мікроісторичного методу перетворює книгу на

[16] Денис Рачінський. Боєць на псевдо «Сталкер» : спогади / упоряд. І. А. Коляда ; літ. ред. О. Дияк. – Київ : ПП «ПФ «Фоліант», 2022. – 182 с. : фот. цв. – (Серія: Нескорені українці).

[17] Завжди усміхнений у Вічності. Лейтенант Збройних Сил України Богдан Сагун – позивний «Гун» : біографія у спогадах [електронний ресурс] / упоряд. І. А. Коляда ; автори–упорядники : О. Ю. Сагун, А. В. Сагун. – Київ : ПФ «Фоліант», 2023. – 431 с. – (Нескорені Українці)

потужний інструмент трансляції історичної пам'яті, де особистий подвиг студента стає невід'ємною частиною великого наративу про нескореність українського народу.

Книга «Бешкетник із козацьким духом. Солдат ЗСУ Роман Солоха та його побратими» розширює межі антропологічного підходу в межах університетського проекту комеморації[18]. Видання присвячене пам'яті історика за фахом, випускника Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, який ще у 2014 році свідомо обрав шлях захисту України та загинув у липні 2022 року на Донеччині. Особливість цієї книги полягає в її колективному характері та широкому історико-краєзнавчому контексті: вона вшановує не лише Романа, а й його бойових побратимів – Леоніда Федюка («Кубік») та Семена Берестенка («Семен»), що дозволяє розглядати феномен бойового братерства як засадничий елемент національної стійкості. Видання акцентує увагу на важливості «локальної історії» та ролі малої батьківщини у формуванні патріотичної свідомості, що є критично важливим для процесу збереження історичної пам'яті.

Об'єднавчим стрижнем усіх трьох видань є реалізація цілісної стратегії «живої пам'яті», що перетворює академічний проект університету на дієвий інструмент націєтворення. По-перше, всі три праці репрезентують успішну апробацію мікроісторичного підходу, де через призму індивідуальної долі розкривається панорама загальнонаціонального спротиву, що дозволяє уникнути дегуманізації війни, характерної для сухих статистичних звітів, і натомість представити історію як сукупність усвідомлених виборів конкретних особистостей. По-друге, книги поєднані спільним комеморативним середовищем – всі герої були випускниками історичного факультету, що підкреслює роль університету не лише як освітнього центру, а як середовища, де гартується нова українська еліта. По-третє, особливістю серії є її поліфонічність: автор-упорядник у кожному з видань залучає широке коло свідків – від батьків та друзів дитинства до побратимів і наукових керівників, що створює ефект «колективного свідчення», де приватна пам'ять родини органічно вплітається у колективну пам'ять громади, міста та всієї країни.

Логічним узагальненням серії індивідуальних життєписів стало видання «Лицарі історичного факультету»[19], яке з наукової точки зору постає як цінна джерельна база новітніх історичних свідчень (его-документів та усних спогадів), що є необхідною умовою для об'єктивного дослідження сучасної української історії. У контексті збереження історичної пам'яті це видання стає інституційним інструментом, що забезпечує наукове та етичне підґрунтя для майбутніх освітніх програм, де історія війни вивчатиметься через персоналізований досвід її безпосередніх учасників.

[18] Бешкетник з козацьким духом. Солдат Збройних сил України Роман Солоха, позивний «Більбо» та його побратими. Біографія у спогадах про побратимів Більбо, Леоніда Федюка («Кубік») і Семена Берестенка («Сєня»). біографія у спогадах / упоряд. І. А. Коляда ; – Київ : ПФ «Фоліант», 2024. – 438 с. – (Нескорені Українці).

[19] Лицарі історичного факультету: студенти-герої в нашій пам'яті. Заг. Редакція: д.іст.н., проф. І.Коляда/ упорядники : Т. Мелещенко, С. Візер, І. Телегуз, О. Перепелюк, Р. Сегеда. – Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2025. – 142 с.

3. Ідентичнісний чинник: формування національної свідомості

Формування національної свідомості в межах проекту «Нескорені Українці» реалізується через комплекс освітніх, ритуальних та соціальних практик, які інтегрують пам'ять про героїв у повсякденне життя університетської спільноти. Такий вимір проекту передбачає не просто передачу знань про минуле, а емоційне засвоєння цінностей, пов'язаних із поняттями мужності, жертовності та патріотизму, що перетворює історичну пам'ять на ресурс для формування стійкої громадянської позиції.

У межах вивчення навчальної дисципліни «Українська персоналістика: теорія та методика» (автор курсу – доктор історичних наук, професор Ігор Коляда) з 2024 року реалізовується комплекс комеморативних заходів, що стають практичним втіленням стратегії «живої пам'яті» історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова. Центральне місце в цій системі посідає захід «Реквієм пам'яті»[20,21], під час якого викладачі, співробітники деканату та здобувачі вищої освіти бакалаврського та магістерського рівнів історичного факультету віддають шану випускникам, що полягли за незалежність України. Відвідування місць спочину героїв-драгоманівців, зокрема Богдана Сагуна та Дениса Рачінського на Лісовому цвинтарі м. Києва, постає не лише як акт пошани, а й як невід'ємний елемент антропологічно орієнтованого навчання, що дозволяє інтегрувати теоретичні знання з персоналістики у живий досвід формування національної ідентичності.

Важливою складовою меморіальної культури університету стала участь 30 серпня 2025 року представників адміністрації, викладачів, аспірантів та студентів історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова у всеукраїнському забігу «Шаную воїнів, біжу за Героїв України»[22]. Захід, який був присвячений Дню пам'яті захисників України, продемонстрував поєднання активної громадянської позиції з ритуалом публічного вшанування полеглих вихованців. Під час забігу університетська спільнота актуалізувала пам'ять про 24 героїв-випускників історичного факультету, чиї імена стали

[20] Кафедра методології та методики суспільних дисциплін. 13 жовтня 2024 року в рамках вивчення дисципліни «Українська персоналістика», д.істор. н., професором, заслуженим працівником освіти України Ігорем Колядою ініційовано та проведено захід «Реквієм пам'яті». *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0yVPaBSnN4dDdfDMXc277aYjV3uSZTpRBGJuT4eEyaE8ifvzHz6NeDYF1bZV1u5U7l&id=100064624491403&locale=uk_UA (дата звернення: 29.03.2026).

[21] Кафедра методології та методики суспільних дисциплін. У недільний, ясно-сонячний день, 12 жовтня 2025 року, відбувся Реквієм пам'яті. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid01Dkj1geJpu3k2fjbsNRzaksoz1RCcBJSLkThsr8dwQcK237nHg5M6X5PicVWxGbal&id=100064624491403&locale=uk_UA (дата звернення: 29.03.2026).

[22] Історичний факультетт УДУ ім. Михайла Драгоманова. *Сьогодні*, 30.08.25 адміністрація, викладачі, аспіранти, студенти були учасниками Забігу присвяченому Дню пам'яті Захисників України, які віддали життя за нашу свободу. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/100057382332145/posts/сьогодні-300825-адміністрація-викладачі-аспіранти-студенти-були-учасниками-забіг/1274563564466376/ (дата звернення: 29.03.2026).

символами професійної та людської відданості. У межах акції були представлені імена захисників, серед яких: Ігор Сасюк («Гвинтик»), Дмитро Бєндіков («Бен»), Павло Наконечний («Історик»), Едуард Шуфрич, Ярослав Савченко («П'єр»), Олександр Коваль («Археолог»), Олексій Петренко («Гермес»), Денис Рачінський («Сталкер»), Володимир Пожалюк, Роман Солоха («Більбо»), Богдан Кривицький («Крива»), Богдан Сагун («Гун»), Олексій Саражинський («Льоня»), Олександр Онопрієнко, Віталій Ворона, Олег Лебедєв («Крилатий»), Володимир Собчишин («Стрий»), Віктор Новіков («Вертоліт»), Вячеслав Соловйов, Андрій Грищук («Танчик»), Сергій Шевченко («Стен»), Ігор Грицун («Шаміль»), Денис Татко та Кирил Лудвік («Коуч»). Захід можна розглядати як форму динамічної комеморації, що виходить за межі традиційних академічних форматів. Участь у забігу дозволяє інтегрувати пам'ять про «нескорених українців» у сучасний соціальний простір, підкреслюючи, що вшанування героїв є не лише науковим чи освітнім завданням, а живою частиною ідентичності колективу історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

Регіональний аспект формування національної свідомості через проект «Нескорені Українці» отримав вагоме підтвердження 21 березня 2026 року в Сумській обласній універсальній науковій бібліотеці під час заходу, присвяченого Дню українського добровольця[23]. Ключовою подією зустрічі стала презентація колективної монографії «Бешкетник із козацьким духом. Солдат ЗСУ Роман Солоха «Більбо» та його побратими», що символізує повернення пам'яті про героя на його малу батьківщину. Особливого науково-просвітницького змісту заходу надав виступ автора-упорядника видання, професора Ігоря Коляди. Участь автора дозволила розкрити концептуальні засади книги як «живого пам'ятника» козацькому духу, що експонується через призму сучасної національно-визвольної боротьби. Акцентуючи на постаті Романа Солохи як уособленні новітнього лицарства, автор підкреслив методологічну важливість поєднання родинної пам'яті (зокрема, щемливих спогадів матері Героя – Тетяни Солохи) з академічним дослідженням життєвого шляху воїна-історика. Презентація стала важливим елементом зовнішньої комеморації проекту, демонструючи вихід університетської ініціативи за межі столичного регіону та її інтеграцію в культурно-історичний простір Сумщини, що утверджує тяглість українських мілітарних традицій крізь покоління та формує єдиний загальнонаціональний ландшафт пам'яті.

Додатковим вектором поширення культури пам'яті та налагодження міжрегіональних зв'язків стала поїздка делегації історичного факультету до м. Богуслав Київської області, що відбулася 28 листопада 2025 року[24]. До складу

[23] Доброволець – це поклик серця. *Сумська обласна наукова бібліотека*. URL: http://ounb.sumy.ua/index.php/662-dobrovolets-tse-poklik-sertsya (дата звернення: 29.03.2026).

[24] Історичний факультет УДУ ім. Михайла Драгоманова. 28.11.2025 р. команда від Історичного факультету У складі декана Тетяни Мелещенко, професора Ігоря Коляди, заступника декана Ольги Перепелюк, голови студентського парламенту факультету Світлани Похиль здійснила поїздку до м. Богуслав Київської області.. *Facebook*. URL:

робочої групи увійшли декан Тетяна Мелещенко, професор Ігор Коляда, заступник декана Ольга Перепелюк та голова студентського парламенту Світлана Похиль. Ключовим аспектом поїздки стало вшанування пам'яті загиблого випускника-драгоманівця Олександра Онопрієнка, що вкотре підкреслило непорушність зв'язку між університетом та його викускниками-героями. Важливою складовою заходу стала презентація та передача книги «Лицарі історичного факультету» до фондів Богуславської міської бібліотеки, мерії, місцевого музею та закладів загальної середньої освіти міста. Такий крок забезпечив інтеграцію науково-меморіального доробку факультету в соціо-культурний простір регіону, роблячи імена загиблих захисників доступними для вивчення місцевою молоддю та дослідниками. Водночас поїздка поєднала меморіальну місію з активною профорієнтаційною роботою. Презентація видання про сучасних героїв-істориків стала потужним ціннісним орієнтиром для потенційних абітурієнтів, демонструючи високу місію історичної освіти у формуванні національної ідентичності. Таким чином, візит до Богуслава засвідчив дієвість моделі «університет – громада», де збереження історичної пам'яті про «нескорених українців» виступає фундаментом для патріотичного виховання та популяризації історичного фаху серед майбутніх поколінь.

У книжковій серії «Нескорені Українці» формування національної свідомості реалізується через демонстрацію тяглості поколінь: від козацьких традицій Сумщини у випадку Романа Солохи до сучасного урбаністичного патріотизму Дениса Рачінського та Богдана Сагуна. Видання виконують критично важливу функцію, стаючи навчальним ресурсом для нових поколінь студентів-істориків та педагогів. У межах прокату «Нескорені Українці» ці видання постають як інтелектуальний маніфест незламності, що забезпечує трансляцію цінностей свободи та гідності, перетворюючи біографії полеглих героїв на вічно живий фундамент новітнього українського наративу.

ВИСНОВКИ

Проект «Нескорені Українці» Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (автор ідеї І.Коляда) засвідчує, що університетська спільнота здатна виступати не лише осередком освіти та науки, а й повноцінним суб'єктом меморіальної політики, здатним формувати культуру пам'яті в масштабах, що виходять далеко за межі академічного середовища.

У комеморативному вимірі проєкт демонструє органічне поєднання різноманітних практик вшанування: від книжкових видань та музейних експозицій до перейменування вулиць, муралів у міському просторі та участі в публічних акціях. Така багатоканальність забезпечує охоплення різних аудиторій і перетворює пам'ять про загиблих випускників на невід'ємну складову культурного ландшафту міста та країни. При цьому університет виступає сполучною ланкою між приватною пам'яттю родин та офіційною

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02UuFY9t6wMYcwvKELmW3veNCVbqJfzH5WjwiQ7av4N97mz2eXcdNVfmCagxm4BBmvl&id=100057382332145&locale=uk_UA (дата звернення: 29.03.2026).

муніципальною комеморативною політикою, що є свідченням ефективної моделі взаємодії інститутів громадянського суспільства та державних структур.

У вимірі збереження історичної пам'яті ключовою заслугою проекту є послідовна реалізація стратегії «дестатизації втрат» – переведення узагальнених даних про загиблих у площину персоналізованих наративів. Жанр «біографії у спогадах», апробований у трьох книгах серії та синтезований у виданні «Лицарі історичного факультету», виявився ефективним інструментом трансформації комунікативної пам'яті в культурну: живі свідчення очевидців фіксуються, верифікуються та інституційно зберігаються, убезпечуючи їх від неминучого зникнення з плином часу. Застосування мікроісторичного методу, поліфонічності та мультимедійних засобів надає цим виданням статусу первинних джерел для майбутніх дослідників сучасної української історії.

В ідентичнісному вимірі проект «Нескорені Українці» реалізує комплексний підхід до формування національної свідомості, інтегруючи меморіальну діяльність у навчальний процес, публічні заходи та регіональні освітні ініціативи. Захід «Реквієм пам'яті», всеукраїнський забіг, поїздки до регіонів та профорієнтаційна робота засвідчують, що університет усвідомлює свою відповідальність не лише перед власною спільнотою, а й перед суспільством загалом. Показово, що ідентичнісний вплив проекту забезпечується не через декларативний патріотизм, а через живий емоційний контакт із конкретними долями – долями студентів, які вчилися в тих самих аудиторіях і зробили свідомий вибір на користь захисту Батьківщини.

Таким чином, досвід проекту «Нескорені Українці» УДУ імені Михайла Драгоманова підтверджує теоретичне положення про нерозривний взаємозв'язок комеморації, історичної пам'яті та національної ідентичності: комеморативні практики створюють умови для збереження й трансляції пам'яті, яка, своєю чергою, живить і зміцнює національну свідомість. В умовах триваючої збройної агресії цей ланцюг набуває особливої ваги, адже здатність суспільства пам'ятати своїх героїв і передавати цю пам'ять наступним поколінням є однією з фундаментальних умов його стійкості та нескореності.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано досвід реалізації проекту «Нескорені Українці» в Українському державному університеті імені Михайла Драгоманова крізь призму трьох взаємопов'язаних категорій – комеморації, збереження історичної пам'яті та формування національної ідентичності. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення ролі університетів як активних суб'єктів меморіальної політики в умовах повномасштабної російсько-української війни, коли історична пам'ять перетворюється на ресурс стійкості та поле ідеологічного протистояння. У першому розділі розглянуто комеморативну стратегію проекту, яка охоплює запуск виставки «СтуденТИ», презентацію книжкової серії «біографій у спогадах», створення муралу та перейменування вулиці на честь загиблого випускника Дениса Рачінського. Другий розділ присвячено ресурсному потенціалу книжкових видань, що трансформують комунікативну пам'ять (свідчення рідних, друзів, побратимів) у культурну пам'ять, формуючи цінну джерельну базу для

дослідження сучасної історії. У третьому розділі висвітлено механізми формування національної свідомості через освітні заходи («Реквієм пам'яті», курс «Українська персоналістика»), спортивно-меморіальні акції (забіг «Шаную воїнів, біжу за Героїв України») та міжрегіональну комунікацію (презентації на Сумщині та в Богуславі). Результати дослідження засвідчують, що проект «Нескорені Українці» є цілісною моделлю університетської комеморації, яка долає дегуманізацію війни через персоналізовані наративи та інтегрує пам'ять про полеглих захисників у громадський простір. Доведено, що поєднання наукового, виховного та публічного компонентів проекту сприяє утвердженню тяглості українських мілітарних традицій та консолідації суспільства навколо культури пам'яті.

Література

1. Асадчева Т. Нові адреси Києва: вулиця Дениса Рачинського у Дніпровському районі. *Вечірній Київ.* URL: https://vechirniy.kyiv.ua/news/117218/ (дата звернення: 29.03.2026).
2. Бешкетник з козацьким духом. Солдат Збройних сил України Роман Солоха, позивний «Більбо» та його побратими. Біографія у спогадах про побратимів Більбо, Леоніда Федюка («Кубік») і Семена Берестенка («Сєня»). біографія у спогадах / упоряд. І. А. Коляда ; Київ : ПФ «Фоліант», 2024. 438 с. (Нескорені Українці).
3. Гришина Д. У Дніпровському районі з'явився мурал з двома захисниками Києва. *Вечірній Київ.* URL: https://vechirniy.kyiv.ua/news/75089/ (дата звернення: 29.03.2026).
4. Гук О. Політика національної пам'яті у відкритому суспільстві (український контекст). *Ефективність державного управління.* 2015. Т. 1/2, № 46/47. С. 26.
5. Денис Рачінський. Боєць на псевдо «Сталкер» : спогади / упоряд. І. А. Коляда ; літ. ред. О. Дияк. Київ : ПП «ПФ «Фоліант», 2022. 182 с. : фот. цв. (Серія: Нескорені українці).
6. Доброволець – це поклик серця. Сумська обласна наукова бібліотека. URL: http://ounb.sumy.ua/index.php/662-dobrovolets-tse-poklik-sertsya (дата звернення: 29.03.2026).
7. Завжди усміхнений у Вічності. Лейтенант Збройних Сил України Богдан Сагун – позивний «Гун» : біографія у спогадах [електронний ресурс] / упоряд. І. А. Коляда ; автори–упорядники : О. Ю. Сагун, А. В. Сагун. Київ : ПФ «Фоліант», 2023. 431 с. (Нескорені Українці)
8. Закарбовуємо у віках пам'ять про сміливих і мужніх драгоманівців-Героїв російсько-української війни. *Головна*. URL: https://udu.edu.ua/?view=article&id=6917&catid=22 (дата звернення: 29.03.2026).
9. Історичний ф-т УДУ ім. Михайла Драгоманова. 28.11.2025 р. команда від Історичного факультету У складі декана Тетяни Мелещенко, професора Ігоря Коляди, заступника декана Ольги Перепелюк, голови студентського парламенту факультету Світлани Похиль здійснила поїздку до м. Богуслав Київської області.. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02UuFY9t6wMYcwvKELmW3veNCVbqJfzH5WjwiQ7av4N9

7mz2eXcdNVfmCagxm4BBmvl&id=100057382332145&locale=uk_UA (дата звернення: 29.03.2026).

10. Історичний ф-т УДУ ім. Михайла Драгоманова. Сьогодні, 30.08.25 адміністрація, викладачі, аспіранти, студенти були учасниками Забігу присвяченому Дню пам'яті Захисників України, які віддали життя за нашу свободу. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/100057382332145/posts/сьогодні-300825-адміністрація-викладачі-аспіранти-студенти-були-учасниками-забіг/1274563564466376/ (дата звернення: 29.03.2026).

11. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 123.

12. Кафедра методології та методики суспільних дисциплін. 13 жовтня 2024 року в рамках вивчення дисципліни «Українська персоналістика», д. істор. н., професором, заслуженим працівником освіти України Ігорем Колядою ініційовано та проведено захід «Реквієм пам'яті». *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0yVPaBSnN4dDdfDMXc277aYjV3uSZTpRBGJuT4eEyaE8ifvzHz6NeDYF1bZV1u5U7l&id=100064624491403&locale=uk_UA (дата звернення: 29.03.2026).

13. Кафедра методології та методики суспільних дисциплін. У недільний, ясно-сонячний день, 12 жовтня 2025 року, відбувся Реквієм пам'яті. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid01Dkj1geJpu3k2fjbsNRzaksoz1RCcBJSLkThsr8dwQcK237nHg5M6X5PicVWxGbal&id=100064624491403&locale=uk_UA (дата звернення: 29.03.2026).

14. Киридон А. Потенціал комеморативних практик у конструюванні національної ідентичності: концептуалізація проблеми. *Історична пам'ять.* 2020. № 1(42). С. 11

15. Лицарі історичного факультету: студенти-герої в нашій пам'яті / Заг. ред. д.іст.н., проф. І.Коляда / упорядники : Т. Мелещенко, С. Візер, І. Телегуз, О. Перепелюк, Р. Сегеда. Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2025. 142 с.

16. Мовчан П. П. Зміст поняття «національна ідентичність»: теоретико-методологічний аспект / П. П. Мовчан. Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 17. С. 106.

17. Нагорна Л. Ідентичність національна [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_nacionalna (дата звернення: 29.03.2026)

18. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. А. Рєпа. Київ : Кліо, 2014. С. 101

19. Реалізація історично-соціального проєкту «СтуденТИ» в артпросторі «SKLO». Головна. URL: https://udu.edu.ua/?view=article&id=6239:realizatsiia-istorychno-sotsialnoho-proiektu-studenty-v-artprostori-sklo-28-bereznia-9-kvitnia-2023-roku&catid=22 (дата звернення: 29.03.2026).

20. Тарасова Н. Комеморативні засади національної ідентифікації. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2017. № 20. С. 140.

21. Центральна б-ка Солом'янки ім. Григорія Сковороди. У неділю, 23 листопада, в Бібліотеці Сковороди відбулася презентація книги «Лицарі історичного факультету: студенти-герої в нашій пам'яті», присвяченої 16 студентам. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/skovoroda.library/posts/-у-неділю-23-листопада-в-бібліотеці-сковороди-відбулася-презентація-книги-лицарі/897135702887386/ (дата звернення: 29.03.2026).

Information about the authors:
Koliada Ihor Anatoliiovych,
Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department
of Methodology and Methods of Social Disciplines
Dragomanov Ukrainian State University
9, Pyrohova Street, Kyiv, 02000, Ukraine

Yukhymenko Viktoriia Oleksandrivna,
1st-year student of the second (Master's) level of higher education,
Faculty of History
Dragomanov Ukrainian State University
9, Pyrohova Street, Kyiv, 02000, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-21

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА (90-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ – 2014 РІК): СПРОБА КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ

Нінічук С.

ВСТУП

На рубежі 80-90-х років XX століття визріли передумови для краху соціалістичної системи, наслідком якого стала поява на політичній мапі Європи незалежних Республіки Польща (РП) та України. Для новопосталих держав, поряд із політичними та економічними проблемами, на порядку денному з'явилося нагальне питання подолання радянського пам'яттєвого спадку, історично-ідеологічних наративів, перегляду власної історії та заповнення, так завних «білих плям» у ній. Відтак, згадані процеси були пов'язані із необхідністю випрацювання історичної політики на державному рівні, формування нових ціннісних історичних орієнтирів суспільств із новим набором національних героїв та державних свят.

Як показав історичний досвід, формування та реалізація державної політики історичної пам'яті виявилося непростим завданням, що ускладнювалося стійкістю постраданських історичних наративів, необхідністю переписати історію більшої половини XX століття із відкиданням штампів та кліше притаманних радянській ідеології. Враховуючи той факт, що більшість суспільста і України, і Республіки Польща були виховані саме на радянській історичній традиції, подолання радянського пам'яттєвого негативного спадку «розтягнулося» на десятиліття. Які форми та методи було обрано політичною елітою РП та України у справі формування нової державної політики історичної пам'яті? З якими труднощами та проблемами зіштовхнулися досліджувані у статті країни, при реалізації політики історичної пам'яті? У чому полягала різниця політики пам'яті та чому політика пам'яті двох сусідніх держав проявилася наріжними каменями міжнаціональних відносин пропоную проаналізувати у представленому матеріалі.

1. Особливості формування державної політики історичної пам'яті Республікою Польща та Україною у 90-х роках XX – на початку XXI століття

Нині по обидва боки українсько-польського кордону, мало ймовірно, знайдуться ті, хто не знає (чи не долучений) про дискусії з приводу історичної пам'яті, яка не вщухає поміж обома націями. Засоби масової інформації (ЗМІ) України та РП нерідко піднімають тему взаємних образ, часто висловлюючи претензії щодо потрактовування подій минулого: міжнаціонального протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни, подій

міжвоєнного періоду (політика пацифікації, осадництва, національних утисків українців у Другій Речі Посполитій), подій пов'язаних із українсько-польською війною 1918–1919 років, радянські експеременти у вигляді депортацій, репресій, навязання комунстичного способу життя, тощо. Усі ці складні сторінки історії призвели не просто до міжнаціональних суперечок та існування двох історичних правд, а й до так званих «воєн на могилах», які у постр адянський період стали нерідким явищем, особливо на українсько-польських прикордонних теренах.

Особливістю пам'яттєвих трансформацій, що охопили РП та Україну (як і усю Європу загалом) на рубежі XX – XXI століть, стало повернення із небуття пам'яті віктимізованих груп, що до цього часу перебували у затінку офіційних національних історіографій. Власне, саме наприкіці XX століття було зроблено перші кроки на відкриття архівних сховищ у посттоталітарних країнах, широкого оприлюднення набули спогади тих, хто до цього часу був безмовним. Відкриті архівні документи і свідчення очевидців та учасників замовчуваних раніше подій були інтерпретовані у концепції заповнення так званих «білих плям» в історії[1]. У той час сама історія, а заразом із нею й історична пам'ять уявлялися дослідникам історичної пам'яті, як цілісна картина у якій не вистачає окремих фрагментів-пазлів. Тому вартує ці «білі плями», а радше «криваві плями» відчистити (як власне і саме XX століття, бо ж саме у ньому цих «плям» найбільше), заповнивши їх інформацією і тим самим ліквідувавши їх, і, здавалося, тоді історична картинка стане повною і чіткішою. Однак, доволі швидко з'ясувалося, що уявлення про «білі плями», як про замовчувану правду, надто спрощене. Виявилося також, що історична картинка та мапи укладені сусідніми суспільствами, суттєво відрізняються і спільним групам істориків не так просто звести історичну минувшину до спільного трактування, до одного знаменника. У той же час, наукова спільнота чітко усвідомила, що своєрідний «спільний історичний знаменник» не тільки пояснює минуле, але, що іще важливіше, конструює теперішнє й майбутнє[2]. І коли важливість останнього стає зрозумілою та актуальною для політичних еліт, саме у цей момент постає нагальна потреба формувати та реалізовувати на державному рівні політику історичної пам'яті. Саме така ситуація склалася в РП та в Україні на момент початку 90-х років XX століття, набуваючи усе більшої актуальності з кожним роком.

Докорінні трансформаційні зміни, що переживали польське та українське суспільства за останні 35 років, безумовно, пов'язані із еволюційним рухом національних спільнот від тоталітаризму до демократії, охопили всі аспекти їх життя. Спільним для України та РП є той факт, що в обох країнах суспільні зміни носили водночас і циклічний, і динамічний характер[3], що дозволяє

[1] Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних українсько-польских відносин : монографія. Луцьк : Видавництво «Терези», 2020. С. 230.

[2] Набок С. Політика пам'яті у сучасній Україні: проблеми формування та контоверсійність наслідків. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасні Україні*. Київ: ІПіЕНД ім.. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 233.

[3] Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досід Польщі та України: монографія. К. : «Критика». 2003. 216 с.; Зеленько Г. Україна – Польща: політико-владні структури в умовах модернізації. *Людина і політика*. 2000. № 2. С. 28–34.

зробити висновок про кризу державної політики пам'яті, або, навіть, про її повну відсутність у окремі конкретні періоди[4].

Першою, на шлях перегляду власної історичної політики ступила Республіка Польща, розірвавши із комуністичним минулим. Так, у посткомуністичній Польщі відбувався процес офіційного перегляду власної історичної політики щодо східних сусідів, насамперед до України, і, її проявом стало налагодження добросусідських відносин. Вже 3 серпня 1990 року Сенат РП видає Ухвалу, якою засудив акцію «Вісла» 1947 року[5]. У документі зазначалося, що відповідальною за масові переселення українців є комуністична влада. Цим рішенням Сенат фактично визнавав часткову відповідальність польської сторони за акцію, організовану режимом Болеслава Берута[6].

Українська державна політика історичної пам'яті у неартикульованому вигляді розпочинає формуватися, фактично, із часу розпаду Радянського Союзу та утвердження української незалежності. Фактично із цього моменту державна політика історичної пам'яті в Україні носила в цілому національно спрямоване наповнення. Із невеликими розбіжностями, державна історична політика до 2005 року здійснювалася послідовно, однак характеризувалася аморфністю, амбівалентністю та мала кон'юнктурний характер і проводилася в загальному річищі досягнення компромісів заради примирення суспільної думки між послідовниками пострадянського і державницького наративів. Іншими словами, політичні лідери країни намагалися не стільки формувати історичну свідомість громадян, як пристосовувати історичну політику до ситуативних обставин[7], що на той час існували в українському суспільстві.

Волинські дослідниці історичної пам'яті та державної історичної політики Л. Стрільчук та Ю. Пасічник[8] проводять паралелі між Україною та РП на прикладі президентських каденції Л. Кучми в Україні та А. Кваснєвського у Республіці Польща, які, доречі, практично співзвучні у часі, В. Ющенка та Л. Качинського і т.д. Автор вбачає у цьому чітку логічну концепцію, яка чудово ілюструє циклічність періодів щодо формування державної політики історичої пам'яті у досліджуваних країнах. Зокрема, згадані дослідниці вважають, що кризові цикли формування та реалізації державної політики історичної пам'яті припадають на 1994–2004 роки.

Так, досліджуючи ситуацію в українському пам'яттєвому просторі, означеного періоду, слід відзначити, що особливу складність аналізу формування національної політики історичної пам'яті її трансформаційних процесів,

[4] Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасні Україні. Ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 7.

[5] Стрільчук Л. Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах: монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 53.

[6] Хахула Л. Україна та українці в офіційному та медійному дискурсах сучасної Польщі (перша половина 1990-х років). *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2010-2011. Вип. 3-4. С. 224.

[7] Стрільчук Л. Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 55.

[8] Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних українсько-польських відносин : монографія. Луцьк : Видавництво «Терези», 2020. 360 с.

створювало різке розмежування поляризації політичних настроїв (а відтак і суспільних поглядів), яке далеко не завжди вкладається у регіональну дихотомію по лінії «Захід – Схід»[9]. Драматизм українського соціуму проглядаються, найперше, в тому, що впродовж чверті століття незалежності України її політичному класу не вдалося створити узгоджений «український проект»[10] (під «узгодженим проектом» автор розуміє єдну та чітко сформульовану концепцію державної політики історичної пам'яті, яка не просто б реалізовувалася на рівні держави, але й була прийнятна для суспільства загалом).

Як продемонстрував досвід останніх років, з-поміж різних видів колективної ідентичності, політична, виявляється особливо вразливою в умовах дестабілізації, яка стала виразним фоном українського життя. Український соціум, у перші десятиліття незалежності, по суті, був позбавлений об'єднуючих стимулів – ані ідеологія, ані історія, ані спільні цінності цю роль не виконували. І тільки добре продумана і збалансована політика пам'яті пропагована державою здатна була б змінити стан речей[11].

У період президентсько каденції Л. Кучми більшість державних свят, які залишилося у спадок від СРСР, продовжували залишатися у святковому календарі. На думку Л. Набок, цей приклад досить яскраво унаочнює стан державної політики історичної пам'яті. Так, наприклад, відзначалося свято 8 березня (Міжнародний жіночий день), 1–2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня, як День Перемоги у Великій Вітчизняній війні[12]. Саме ці три дати, закріплені на законодавчому рівні, як святкові дні, продовжували залишатися незмінними у державному святковому календарі України іще десятиліттями після проголошення незалежності. Паралельно традиційними, і досить масовими стають релігійні свята. Але поряд із цим починають з'являтися і дати пов'язані із національною історією, наприклад 14 жовтня – День Українського козацтва, який було запроваджено згідно Указу Президента Л. Кучми у 1999 році[13].

Як не парадоксально, але фактом залишається і те, що в тому ж таки 1999 році згідно Указу Л. Кучми на державному рівні було закріплено святкування Дня захисника Вітчизни і призначено його на 23 лютого. Як відомо, саме ця дата, як відомо, впродовж тривалих десятиліть відзначалася в СРСР як день радянської армії. На думку Л. Стрільчук, даний приклад увиразнює той факт, що державна політика історичної пам'яті в Україні, у зазначений період, формувалася в межах радянських історичних наративів.

---

[9] Стрільчук Л. Сучасний польський націоналізм і українсько-польські суперечності – нові обличчя старих проблем. *Історичні і політологічні дослідження.* Науковий журнал. № 1 (64). Вінниця, 2019. С. 197.

[10] Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасні Україні. Ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 21.

[11] Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних українсько-польських відносин : монографія. Луцьк : Видавництво «Терези», 2020. С. 233.

[12] Набок С. Політика пам'яті в сучасній Україні: проблеми формування та контраверсійність наслідків. *Етнополітичний контекст суспільних трансформацій у сучасній Україні*. К., 2017. С. 235.

[13] Там само. С. 238–239.

Далі проаналізуймо походження вищезгаданих свят та їх ідеологічне забарвлення. У 2000 році Верховна Рада України ухвалює Закон «Про увічнення перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років»[14]. Власне, щодо самого терміну «Велика Вітчизняна війна», як такого, є чимало заперечень та контраргументів. Однак, Україна, на початок XXI століття, не звільняється від російських пам'яттєвих наративів і саме формулювання назви свята це чітко засвідчує. Формулювання «Велика Вітчизняна війна» на державному рівні залишалося незмінним аж до 2014 року[15].

У період каденції Л. Кучми в Укаїні та А. Кваснєвського у РП відбуваються спільні семінари істориків України та РП, покликані узгодити трактування складиних історичних сторінок XX століття, пов'язаних із Першою та Другою світовими війнами, міжнаціональними конфліктами, депортаціями, тощо. Поза сумнівом, це був значний корк до міжнаціонального примирення, вінцем якого стало відкриття президентами обох країн пам'ятного меморіалу українсько-польському примиренню у с. Павлівка, що на Волині 11 липня 2003 року.

У другій половині 90-х років XX століття у РП активно працює спеціально створена інституція Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу (Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (IPN)) – науково-дослідний інститут у Республіці Польща із функціями слідства та обвинувачення. ІПН утворено згідно із Законом про Інститут національної пам'яті від 18 грудня 1998 року.

ІПН посідає досить важливе місце в суспільно-політичному житті РП не лише у досліджуваний період, але й до нині. В своїй роботі згадана установа керується названим вище «Законом про ІПН». Як зазначено на офіційному сайті установи, ІПН покликаний зберегти пам'ять про:

– втрати, які пережив польський народ у роки Другої світової війни і після неї;

– патріотичні традиції боротьби проти нацистських і комуністичних окупантів;

– боротьбу за незалежну Польську державу на захист свободи і людської гідності[16].

ІПН досить швидко у РП стає потужною інституцією, яка формує та реалізовує державну політику історичної памяті. Він діє відповідно до обов'язку розслідування злочинів проти миру, людяності й воєнних злочинів і потреби компенсувати шкоду, якої зазнали репресовані і постраждалі від тоталітарних режимів. Підпорядкований Інститут Сеймові, який затверджує його бюджет і складається з центрального управління у Варшаві, а також із

[14] Закон України від 20.04. 2000 №1684-III «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 роки». URL: http://zakon0rada.gov.ua (Дата звернення: 21.01.2022 р.)

[15] Стрільчук Л. Еволюція політики пам'яті в сучасній Україні: пострадянські наративи та національна політика пам'яті (на прикладі державних свят). *Літопис Волині. Всеукраїнський наковий часопис.* Заснований у 2001 р. Число 29. 2023. С. 97–98.

[16] Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 64.

одинадцяти регіональних управлінь у найбільших містах Польщі. Часові рамки, у межах яких працює інститут, – це період з 1939-го по 1989 рік включно, тобто період Другої світової війни, а також комуністичне правління.

В Україні аналогічну інституцію було створено значно пізніше, уже на початку XXI століття, на переконання автора, цим частково можна пояснити певні прогалини у формуванні національної історичної пам'яті в Україні на державному рівні, як, власне, і непослідовність державної політики у формуванні та реалізації історичної пам''яті. Так, положення про Український інститут національної пам'яті (УІНП) було затверджено Постановою Уряду від 5 липня 2006 року № 927[17], але реально запрацювала установа із 31 травня 2006 року як спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. 3 жовтня 2018 року Кабінет Міністрів України схвалив рішення щодо створення територіальних органів інституту національної пам'яті для імплементації загальноукраїнської політики національної пам'яті на місцевому рівні й для доповнення цієї політики особливостями місцевої історії.

Основними завданнями Інституту задекларовано: посилення уваги суспільства до історії України, участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у XX столітті та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби Першої та Другої світових воєн, жертв голодоморів та політичних репресій.

Загалом, у 90-х роках XX – на початку XXI століття, у період президентських каденції Л. Кучми та А. Кваснєвського відбуваються перші помітні трансформації державної політики історичної пам'яті в Україні та у РП, а обома державами зроблено кроки у полщині міжнаціонального порозуміння та примирення. Фактично цей процес було започатковано на ініціативу президентів двох країн.

Взаємодія України та РП у формуванні історичної політики на найвищому, президентському, рівні продемонструвала європейський підхід до оцінки складних та трагічних історичних сорінок. Маючи позитивний приклад німецько-французького міжнаціонального примирення, українці та поляки, однак, не повністю використали апробований досвід.

Окрім того виразно проявилися диспропорції у темпах формування та методах реалізації державної історичної політики в РП та Україні. Навіть на перший, поверхневий погляд, простежуються більш динамічні процеси формування та реалізації політики історичної пам'яті у РП, що проявилося через фундаментальні підходи (фінансування, кількість працівників, концепція) фрмування та роботи ІПНу, який уже до кіця 90-х роківXX століття розгорнув активну роботу. В Україні ж, процес формування національно історичної пам'яті носив, радше фрагментарний характер, історична пам'ять, а вітдак, і історична

[17] Постанова Кабінету Міністрів України від 5 липня 2006 року № 927 «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF Дата звернення: 22.02.2023 р.

політика були просякнуті радянськими/пострадянськими історичними наративами. Українське суспільство ментально та пам'яттєво продовжувало залишатися розколеним по осі «Схід – Захід», саме тому, автор робить висновок про кризовий цикл державної історичної політики в Україні у період 90-х років XX століття і до 2004 року.

2. Державна політики історичної пам'яті в Україні та Республіці Польща у 2005–2014 роках

Якісно новий етап у формуванні та реалізації державної історичної політики та формувані національної історичної пам'яті в Україні розпочинається із приходом до влади президента В. Ющенка, який майже співпадає у часі із зміною польських президентів, на зміну А. Кваснєвському приходить Л. Качинський. І, якщо на той час можемо впевнено стверджувати, що у РП уже було чітко сформульовану концепцію державної історичної політики, то для України цей період позначився серйозними трансформаціями у сфері змін історичної державної політики.

Як відомо, В. Ющенко приходить на президентський пост внаслідок «Помаранчевої революції», за якою прокотилася ліберально-демократична хвиля розвитку, під час котрої можемо констатувати активні і результативні дії держави, щодо формування і реалізації національної політики пам'яті[18].

Автор статті погоджується із думкою Л. Стрільчук, про те, історія незалежної України знає двох Президентів, які чітко обстоювали національні цінності, ставили в пріоритет українську історію і відповідним чином формували державну політику історичної пам'яті, це В. Ющенко та П. Порошенко. В усіх інших випадках, керівники держави тяжіли до пострадянських/російських наративів, що увиразнювалося у формуванні державної політики історичної пам'яті, закріплюючи поляризацію українського суспільства по згаданій осі «Схід – Захід»[19].

Під час президентської каденції В. Ющенка (2005–2010 рр.) спостерігається кардинальний поворот у формуванні та реалізації державної історичної політики. Так, на державному рівні піднімається тема УПА, а уже у 2007 році президент В. Ющенко підписує Указ «Про відзначення 65-ї річниці створення УПА»[20], що викликало національно-патріотичне піднесення у західному регіоні України та, водночас, – обурення на сході країни. Того ж 2007 року В. Ющенко підписує іще один Указ (що іще більше поляризувало історичну пам'ять у суспільстві) «Про заходи щодо відзначення 60-х роковин операції «Вісла»»[21].

---

[18] Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних українсько-польських відносин : монографія. Луцьк : Видавництво «Терези», 2020. С. 231.

[19] Стрільчук Л. Еволюція політики пам'яті в сучасній Україні: пострадянські наративи та національна політика пам'яті (на прикладі державних свят). *Літопис Волині. Всеукраїнський наковий часопис.* Заснований у 2001 р. Число 29. 2023. С. 98–99.

[20] Указ Президента України від 12.10.2007 № 966/2007 «Про відзначення 65-ї річниці створення Української повстанської армії». URL: http://zakon2rada.gov.ua (Дата доступу: 21.02.2026 р.)

[21] Указ Президента України від 05.05.2007 №274/2007 «Про заходи до 60-х роковин операції «Вісла»». URL: http://zakon2rada.gov.ua Дата доступу: 21.02.2026 р.

За каденції В. Ющенка відбувається відродження Батурина, як гетьманської столиці[22], на його ініціативу лунає заклик до світової спільноти визнати Голодомор 1932–1933 років геноцидом проти української нації, відбулася героїзація С. Бандери[23]. Останній факт викликає обурення частини польського суспільства та, як наслідок сплеск антиукраїнських настроїв у Польщі і загострення міжнаціональних відносин. Окрім того, було переглянуто зміст шкільних підручників з історії. Зокрема там з'являються теми присвячені героїчній боротьбі УПА та її командирам, піднімаються проблеми радянських репресій, геноцидів, голодоморів, заголом змінюється концепція історичної освіти[24], що, на переконання автора, є надзвичайно важливим кроком на шляху формування державної політики історичної пам'яті.

Загально визнаним фактом є те, що певна політична сила, або соціальна група, котра виходить на суспільну арену, приносить із собою власне трактування загального минулого, при цьому пам'ять певного колективу (групи, сили) запанує в соціальному дискурсі тоді, коли цей колектив домінуватиме[25]. Наприклад, полярність політики пам'яті президентських каденцій Л. Кучми та В. Ющенка, доводять слушність цієї думки. Наприклад, згаданому вище перегляду шкільних підручників з історії ініційованому В. Ющенком, можна протиставити ініціативу Л. Кучми на створення спільної українсько-російської групи для ревізії підручників з історії, написаних після розпаду СРСР[26]. Як відомо, підручники з історії періоду Л. Кучми підтримували та пропагували російську історичну візію, консервуючи та транслюючи пострадянські історичні наративи.

Аналогічну ситуацію, у аналізований період, спостерігаємо і у Польщі, особливо яскраво це проявилоя із приходм до влади у тут правої партії ПіС («Право і справедливість»). За історію свого існування ПіСу, як відомо, двічі вдавалося сформувати уряд РП (у 2005 та у 2006 роках), три рази партія опинялася в опозиції – у 2001, 2007 та в 2011 роках. Як показує аналіз, із утвердженням при владі у Польщі партії «Право і справедливість», нею було запропоновано польському суспільству нові підходи і методи щодо формування та реалізації державної історичної політики, зокрема, у полщині потрактування польсько-української історичної минувшини. Особливістю цього трактування, на переконання автора, було гіпертрофоване почуття історичної справедливості. Власне, така позиція ПіСу щодо історичної політики пам'яті у РП відчутно

[22] Набок С. Політика пам'яті в сучасній Україні: проблеми формування та контраверсійнсть наслідків. *Етнополітичний контекст суспільних трансформацій у сучасній Україні*. К., 2017. С. 236–237.

[23] Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа-культури. *Вісник Львівського університету.* Вип. 32. Львів, 2009. С. 158.

[24] Стрільчук Л. Еволюція політики пам'яті в сучасній Україні: пострадянські наративи та національна політика пам'яті (на прикладі державних свят). *Літопис Волині. Всеукраїнський наковий часопис.* Заснований у 2001 р. Число 29. 2023. С. 98–99.

[25] Набок С. Політика пам'яті в сучасній Україні: проблеми формування та контраверсійнсть наслідків. *Етнополітичний контекст суспільних трансформацій у сучасній Україні*. К., 2017. С. 236–238.

[26] Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних українсько-польских відносин : монографія. Луцьк : Видавництво «Терези», 2020. С. 240.

вплинуло на загострення українсько-польських міжнаціональних, і, як наслідок, міждержавних відносин[27].

Зміна політичної ситуації в Україні, що пов'язана із приходом до влади В. Януковича докорінним чином змінила і політику історичної пам'яті що реалізовувалася в Україні. Власне, саме у цей період відбувається черговий різкий поворот у бік пострадянських наративів, що викликало черговий розкол в українському суспільстві по осі «Схід – Захід». Політичні маніпуляції та владні зловживання, що мали місце у час президентства В. Януковича, інструменталізація дискурсу «розколу» українського суспільства та маніпуляції ціннісною неоднорідністю країни призвели до чергового кризового стану державної політики пам'яті. Деякі дослідники історичної пам'яті вважають, що у період президенства В. Януковича можна говорити про її повну відсутність[28].

Зі початку 2014 року розпочинається новий кризовий цикл для України пов'язаний із російською агресією на Сході України та анексією Криму. Безсумнівним здобутком для української нації стало зростання патріотизму та консолідація українського суспільства, що в результаті призвело до активізації державного формування політики національної пам'яті, що стало помітною ознакою президентської каденції П. Порошенка (2014–2019 роки). Втім, означений період, що позначився суттєвим трасформаційним змінами державної історичної політики, тема для окремого дослідження та аналізу.

ВИСНОВКИ

Як продемонструвало проведене дослідження, ефективність державної політики історичної пам'яті, залежить від рішень, які приймають президенти, парламент, уряд та інші державні інституції, зокрема, Інститути національної пам'яті в Україні та Республіці Польща. Усі вони мусить враховувати позицію громадянського суспільства, історичне минуле, національну структуру суспільства. Практика показує, що рішення, які стосуються історичної пам'яті повинні відповідати інтересам громадянського суспільства в цілому, а не ініціюватися лише окремими політичними партіями.

Україна очевидно програє Республіці Польща і у такій важливій площині політики державної пам'яті, як підручники і література наукового та науково-популярного плану, яка б висвітлювала проблемні щодо узгодження історичні сторінки. До прикладу зауважимо, що шкільні підручники у нашій державі, як власне, і підручники для вузів містять дуже мізерну інформацію (або не містять взагалі) про українсько-польський міжнаціональний конфлікт на Волині та в Галичинч у роки Другої світової війни. У той час, як польські навчальні посібники таку інформацію містять і є доволі красномовно проілюстровані відповідними фото. Більше того, польський ІПН успішно продукує науково-популярні видання розраховані не лише на польського, а й на українського

[27] Стрільчук Л. Сучасний польський націоналізм і українсько-польські суперечності – нові обличчя старих проблем. *Історичні і політологічні дослідження.* Науковий журнал. № 1 (64). Вінниця, 2019. С. 198–199.

[28] Киридон А. ««Історична пам'ять» у просторі політики пам'яті». *Трансформації історичної пам'яті. Історичні та політологічні дослідження.* Науковий журнал. Вінниця, 2018. С. 45–53.

читача, у яких польська візія проблеми подається у доволі безапеляційній, а за відсутності в Україні аналогічної друкованої продукції, безальтернативній формі.

Отже, політика пам'яті – це процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме у цій інформаційно-символічній сфері відбувається «битва за минуле» із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованих соціумах набирають силу ідеологічної зброї. Водночас вони здатні виконувати і функції соціального захисту, мінімізувати травмуючий вплив сучасних реалій.

Отже, можемо висновковувати, що політика пам'яті, що формується та здійснюється в Україні та РП є своєрідною канвою для міждержавних двосторонніх взаємин. Виявлені факти свідчать, про певні диспропорції і перегини у формуванні історичної пам'яті щодо сусідів Польщею і прогалини та недопрацювання Українською стороною у цій площині.

АНОТАЦІЯ

У представленній статті розглядаються особливості формування державної історичної політики пам'ятів Україні та у Респібліці Польща у період 1990–2014 років, коли обидві держави здобувають незалежність і постають перед проблемою заповнення «білих плям» в національній історії та подолання пострадянських історичних наративів. Автором здійснено компаративний аналіз, виявлено схожі особливості та виділено відмінності у формуванні та реалізації державної історичної політики в Україні та у РП.

Доведено, що у період президентських каденції Л. Кучми та А. Кваснєвського відбуваються перші помітні трансформації державної політики історичної пам'яті в Україні та у РП, а обома державами зроблено кроки у полщині міжнаціонального порозуміння та примирення. Республіка Польща відчутно швидшими темпами переглядала та формувала власну історичну політику. Для України, якісно новий етап у перегляді, формуванні та реалізації державної історичної політики настав у період каденції президента В. Ющенка.

Література

1. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасні Україні. Ред..кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. Київ: ІПіЕНД ім.. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. 512 с.

2. Закон України від 20.04. 2000 №1684-ІІІ «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 роки». URL: http://zakon0rada.gov.ua Дата звернення: 21.01. 2022 р.

3. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досід Польщі та України: монографія. К.: «Критика». 2003. 216 с.

4. Зеленько Г. Україна – Польща: політико-владні структури в умовах модернізації. *Людина і політика*. 2000. № 2. С. 28–34.

5. Киридон А. (2018). ««Історична пам'ять» у просторі політики пам'яті». *Трансформації історичної пам'яті. Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал*. Вінниця, 2 Киридон А. (2018). ««Історична пам'ять»

у просторі політики пам'яті». *Трансформації історичної пам'яті. Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал*. Вінниця, 2018. С. 45–53.

6. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури. *Вісник Львівського університету.* Вип. 32. Львів, 2009. С. 153–163.

7. Набок С. Політика пам'яті в сучасній Україні: проблеми формування та контраверсійнсть наслідків. *Етнополітичний контекст суспільних трансформацій у сучасній Україні*. К., 2017. С. 227–273.

8. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 липня 2006 року № 927 «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF (Дата звернення: 22.02.2023 р.)

9. Стрільчук Л. Еволюція політики пам'яті в сучасній Україні: пострадянські наративи та національна політика пам'яті (на прикладі державних свят). *Літопис Волині. Всеукраїнський наковий часопис.* Заснований у 2001 р. Число 29. 2023. С. 96–100.

10. Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 368 с.

11. Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних українсько-польських відносин : монографія. Луцьк : Видавництво «Терези», 2020. 360 с.

12. Стрільчук Л. Сучасний польський націоналізм і українсько-польські суперечності – нові обличчя старих проблем. *Історичні і політологічні дослідження.* Науковий журнал. № 1 (64). Вінниця, 2019. С. 192–200.

13. Указ Президента України від 05.05.2007 №274/2007 «Про заходи до 60-х роковин операції «Вісла»». URL: http://zakon2rada.gov.ua (Дата доступу: 21.02.2026 р.)

14. Указ Президента України від 12.10.2007 № 966/2007 «Про відзначення 65-ї річниці створення Українсьої повстанської армії». URL: http://zakon2rada.gov.ua (Дата доступу: 21.02.2026 р.)

15. Хахула Л. Україна та українці в офіційному та медійному дискурсах сучасної Польщі (перша половина 1990-х років). *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* 2010–2011. Вип. 3-4. С. 222–233.

Information about the author:
Ninichuk Serhiy,
PhD student at the Department of World History,
Faculty of History, Political Science and National Security
Lesya Ukrainka Volyn National University
24, F. Chopin Street, Lutsk, 43005, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-22

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В СФЕРІ «ЛАНДШАФТУ ПАМ'ЯТІ» НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ. АНАЛІЗ З ПЕРСПЕКТИВИ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ

Перепелкін І. О.

ВСТУП

Ще у 18 столітті Емер де Ваттель зазначав, що «навмисне руйнування громадських пам'ятників, храмів, гробниць, статуй, картин тощо» було «абсолютно засуджено, навіть звичаєвим правом народів, як таке, що ніколи не сприяє законній меті війни».[1] Однак руйнування місць пам'яті залишається актуальним і в 21 столітті, і, як показує випадок російсько-української війни, воно є частиною як гібридної, так і більш традиційної війни.

Термін «війни пам'яті» був введений Миколою Копосовим для опису міждержавного процесу прийняття законів про пам'ять із суперечливими наративами. За словами Копосова, російський випадок «переконливо демонструє зміну природи законодавства з питань минулого», що може «потенційно призвести до «стрілянини»».[2]

Ця «стрілянина» відкрито розпочалася 24 лютого 2022 року, коли Російська Федерація оголосила про початок так званої «Спеціальної військової операції», однією з цілей якої було нав'язування своєї політики пам'яті сусідній країні.

Чіткий зв'язок між російською політикою пам'яті та поточним збройним конфліктом з Україною легко встановити, оскільки більшість російських законів про пам'ять, що запроваджують виключно героїчну інтерпретацію ролі СРСР у «Великій Вітчизняній війні» (1941–1945), були запроваджені після анексії Криму та вторгнення на Донбас у 2014 році.

Після конституційних поправок 2020 року, які проголосили Росію наступницею СРСР, вона тепер вважає себе законним охоронцем «правильної історичної інтерпретації» героїчної пам'яті про «Велику Вітчизняну війну», тоді як будь-який суперечливий погляд вважається потенційно образливим та ворожим. Це також стосується збереження та захисту відповідних пам'ятників, що вважається частиною ширшої програми інформаційної війни Росії, спрямованої проти України.

На рівні ідеології, Російська Федерація регулярно намагалася виправдати війну необхідністю відновити єдність росіян та українців як єдиного російського народу, заперечуючи українській державі та культурі право на

[1] de Vatte, .E. Le Droit des Gens ou principes de la loi naturelle appliques a la conduite et aux affaires des Nations et des Souverains, VoL. II, Livre III, chapitre IX, Institut Henri Dunant, Geneve, 1983, p. 125

[2] Koposov, N. Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia, 1st ed.(Cambridge: Cambridge University Press, 2017), p. 45.

існування.Як зазначила Олександра Ксантакі – спеціальний доповідач по культурним питанням при ООН, «ставлення під сумнів та заперечення української ідентичності та історії як виправдання війни є порушенням права українців на самовизначення та їхніх культурних прав»[3]. Це заперечення ідентичності здійснюється, серед іншого, шляхом навмисного знищення існуючих пам'ятників та встановлення нових, які просувають російський наратив пам'яті на окупованих територіях України.

Ціллю нинішнього дослідження є аналіз меморіальної політики, реалізованої Російською Федерацією на окупованих територіях України з перспективи міжнародного права прав людини і міжнародного гуманітарного права. Методологія статті базується на індукції та дедукції .

1. Зміна ландшафту пам'яті на окупованих територіях України

Пам'ятники вписують значення та пам'ять простору в матеріальність, формуючи те, як сприймається ландшафт, та конструюючи інтерпретаційний простір ідентичності. У контексті поточного вторгнення окупація українських територій супроводжується навмисною трансформацією ландшафту пам'яті, спрямованою на відновлення того, що російська держава вважає «правильною» інтерпретацією історії, та формування нової ідентичності окупованих територій.

«Ландшафт пам'яті» розуміється як «ландшафт, у якому матеріально та символічно зберігається пам'ять або спогади, (часто суперечливі одна одній) спільноти, до якої належить певний ландшафт».[4] Ця концепція досліджує «культурне конструювання колективних ідентичностей через відчутні місця, на яких прищеплюється спільна історична свідомість».[5] Зміни в ландшафті пам'яті стосуються знесення/встановлення пам'ятників .

По-перше, російська окупаційна влада активно демонтує пам'ятники, пов'язані з політикою пам'яті в Україні. Наприклад, меморіал, присвячений українському оперному співакові Василю Ярославовичу Сліпаку, який загинув під час російсько-української війни, був знесений поблизу села Мироновське (Луганська область)[6]. У Маріуполі[7] та Луганську[8] було зруйновано пам'ятник

[3] Cultural destruction in Ukraine by Russian forces will reverberate for years, UN rights expert warns. *UN News*. May 25, 2022. URL: https://news.un.org/en/story/2022/05/1119052

[4] Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі громадськихцентрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації : дис. ... д-ра архіт. : 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури / Богдан Черкес. – К., 2006. – 402 с

[5] Ibidem

[6] На Донеччині вдруге зруйнували пам'ятник Василю Сліпаку «Міфу». *Новинарня*. URL: https:// novynarnia.com/2022/07/10/na-donechchyni-vdruge-zrujnuvaly-pamyatnyk-vasylyu-slipaku-mifu

[7] У Маріуполі знесли пам'ятник жертвам Голодомору: мовляв, постраждала зовсім не Україна. *УНІАН*. URL: https://www.unian.ua/war/u-mariupoli-znesli-pam-yatnik-zhertvam-golodomoru-movlyav-postrazhdala-zovsim-ne-ukrajina-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-amp-12016782.html

[8] «Вчергове змінили історію». Окупанти у Луганську демонтували пам'ятники жертвам сталінських репресій та Голодомору. *Суспільне Донбас.* URL: https://suspilne.media/amp/donbas/792915-v-okupovanomu-lugansku-demontuvali-pamatniki-zertvam-stalinskih-represij-ta-golodomoru/ https://suspilne.media/amp/donbas/792915-v-okupovanomu-lugansku-demontuvali-pamatniki-zertvam-stalinskih-represij-ta-golodomoru/

українським жертвам сталінського Голодомору. У Мелітополі (Запорізька область) окупаційна влада демонтувала пам'ятник українському поету Тарасу Шевченку з центральної площі міста[9]. У тимчасово окупованому Мангуші Донецької області окупаційна влада знесла пам'ятник гетьману українського козацтва Петру Конашевичу-Сагайдачному[10].

По-друге, окупаційна влада активно встановлює пам'ятники, пропагуючи російську політику пам'яті. Загалом 20 пам'ятників Леніну було встановлено в окупованих Росією регіонах України після початку повномасштабної війни. Новий пам'ятник Олександру Невському як покровителю російської морської піхоти замінив меморіал українським солдатам у Маріуполі[11]. У Лисичанську (Луганська область) було повторно встановлено пам'ятник радянському маршалу Клименту Ворошилову. 8 травня 2025 року Комуністична партія Росії відкрила пам'ятник Йосипу Сталіну в окупованому Мелітополі, Запорізька область[12]. У окупованому місті Берислав (Херсонська область) українських ветеранів війни змусили відновити пам'ятник «радянським воїнам-визволителям від нацистських загарбників»[13].

Сам президент України Володимир Зеленський заявив, що знищення пам'ятників та музеїв на окупованих територіях відбувається, «щоб схилити людей до відмови від своєї національної ідентичності» Росія не повністю стирає пам'ять про українську історію на окупованих територіях, а радше переосмислює її за допомогою повсюдної пропаганди, зокрема, встановлюючи пам'ятники в окупованих містах. Росія не лише знищує українську історію та культуру; її сучасна політика пам'яті передбачає використання української історії як зброї проти України.

Вибіркове видалення пам'ятників Росією є частиною цілеспрямованої стратегії реабілітації сприятливих аспектів радянського минулого, одночасно приховуючи злочини комуністичної епохи та царської Росії, а також прославляючи російський імперіалізм, який легітимізує захоплення земель Московією та придушує будь-які сліди окремої української національної ідентичності.

Навмисне знищення пам'ятників під час збройного конфлікту в сучасній війні є прикладом феноменів «ідентициду» та «урбициду». Термін «ідентицид» використовується для опису навмисного руйнування будівель, що належать переслідуваним меншинам, особливо коли руйнування є прелюдією до геноциду, наприклад, напади на синагоги в Німеччині у Кришталеву ніч,

---

[9] У Мелітополі окупанти демонтували пам'ятник Тарасу Шевченку. *Читомо*. URL: https://chytomo.com/u-melitopoli-rosijski-zaharbnyky-demontuvaly-pam-iatnyk-tarasu-shevchenku/

[10] Російські загарбники знесли в Мангуші пам'ятник Гетьману Сагайдачному, – Андрющенко. *Lb.Ua.* URL: https://lb.ua/society/2022/05/07/516061_rosiyski_zagarbniki_znesli.html

[11] Росіяни встановлюють в окупованому Маріуполі пам'ятник Олександру Невському. *LB.UA.* URL: https://lb.ua/society/2022/09/12/529133_rosiyani_vstanovlyuyut_okupovanomu.html

[12] Загарбники поставили пам'ятник Сталіну в окупованому Мелітополі. *Українська правда.* URL: https://www.pravda.com.ua/news/2025/05/09/7511394/index.amp

[13] У захопленому росіянами Бериславі на постаменті під старим танком з'явився напис «сдохни путін». *Укрінформ* URL: https://www.ukrinform.ua/amp/rubric-regions/3479002-u-zahoplenomu-rosianami-berislavi-na-postamenti-pid-starim-tankom-zavivsa-napis-sdohni-putin.html

9 листопада 1938 року, та руйнування мечетей під час Балканського конфлікту 1990-х років. Ідентицид можна охарактеризувати як вбивство спорідненості між людьми та місцем і ліквідація зв'язку, який лежить в основі індивідуальної, громадської та національної ідентичності.

Окрім зміни ландшафту пам'яті політика ідентициду реалізується в Україні, серед іншого, через перевиховання українських дітей на окупованих територіях, постійну політичну пропаганду та переслідування на окупованих територіях, а також систематичне впровадження освітніх стандартів Російської Федерації в українських навчальних закладах, що включає навчальну програму з історії.

Урбіцид визначається, по-перше, навмисним та невибірковим нападом на міста, а по-друге, навмисним (не випадковим) руйнуванням символічних місць та будівель, важливих для етнічної чи національної ідентичності, у поєднанні зі знищенням буденних, звичайних просторів та будівель, в яких вбудовані повсякденні практики звичайних людей. За словами Мезенцева О. та Мезенцева К., урбицид в Україні помітно відбувається в окупованих містах, зокрема, шляхом зміни ландшафту пам'яті, що суттєво змінює вигляд міст, руйнуючи символічні будівлі, важливі для української ідентичності.[14]

Російські дії, спрямовані проти ландшафту пам'яті на окупованих територіях, не можна пояснити мотивами військової необхідності. Важко стверджувати, наприклад, що видалення меморіалу Голодомору та встановлення пам'ятників російським військовим діячам або навіть Леніну пропонує якусь відчутну військову перевагу. Ці практики служать ширшій меті, яка виходить за межі поля бою та поширюється на символічну та ідеологічну сферу. Тим не менш, їхня правова оцінка все ще має бути сформульована у відносно вузьких рамках міжнародного гуманітарного права (МГП) та міжнародного права прав людини (МППЛ).

2. Правова оцінка руйнування пам'яток під час воєнного часу: перспектива МГП

Як міжнародне гуманітарне право (МГП), так і міжнародне право прав людини (МППЛ) забезпечують правову основу для захисту ландшафту пам'яті під час збройного конфлікту та окупації.

Щодо МГП, цей аналіз спирається на принцип «без змін» або консерваційний принцип, який захищає довоєнні урядові та правові структури окупованої держави, а також на загальні правила щодо захисту культурної спадщини під час війни. Що стосується МГП, яке продовжує застосовуватися як lex specialis під час збройного конфлікту, основна увага буде зосереджена на системі культурних прав.

Згідно з Гаазькою конвенцією 1954 року, міжнародне гуманітарне право захищає культурні цінності, визначені як «рухоме або нерухоме майно, що має

[14] Mezentsev K., Mezentsev O. (2022). War and the city: Lessons from urbicide in Ukraine. Czasopismo Geograficzne, 93(3): 495–521. https://doi.org/10.12657/czageo-93-20

велике важливе значення для культурної спадщини кожного народу»[15], від знищення та привласнення під час збройного конфлікту. Однак, окрім цих матеріальних елементів, поняття «культурна спадщина» також охоплює колективну пам'ять, мову та традиції, всі з яких дедалі частіше стають мішенню за допомогою символічної та мнемонічної війни.

Спільними елементами культурної спадщини, як її розуміють у міжнародному праві, є а) відчуття того, що вона є формою спадщини, яку слід зберігати в безпеці та передавати майбутнім поколінням, б) її зв'язок з груповою ідентичністю та в) бути одночасно символом культурної ідентичності самоідентифікованої групи, будь то нація чи народ, та й важливим елементом у побудові ідентичності цієї групи.

Як зазначає Блейк: «саме її роль у побудові культурної ідентичності є елементом, що захищається, коли культурна спадщина розглядається як елемент в рамках прав людини»[16].

Прокуратура МКС широко тлумачить термін «культурна спадщина», виходячи за межі культурних цінностей та охоплюючи як продукти, так і процеси. Цей термін позначає почуття ідентичності та приналежності громади та включає культурні ресурси як у матеріальній, так і в нематеріальній формах. Отже, культурна спадщина включає пам'ятки з ознаками культурної цінності. Культурна спадщина стосується не лише фізичних форм спадщини, таких як матеріальні об'єкти та артефакти (включаючи цифрові артефакти), але й «практик та атрибутів групи чи суспільства, які успадковані від минулих поколінь, зберігаються в сьогоденні та передаються майбутнім поколінням для блага та безперервності»[17] Таким чином, коли вони вбудовані в практики, символи та місця, що мають значення, як колективна пам'ять, так і ландшафти пам'яті потенційно можуть кваліфікуватися як частина культурної спадщини.

Згідно з нормами МГП, культурні цінності та спадщина отримують загальний захист, яким користуються всі цивільні об'єкти. До них належать: принцип розрізнення (який забороняє прямі напади на будь-яку ціль, що не відповідає визначенню законної військової мети); принцип пропорційності (який вимагає, щоб наслідки нападів на цивільне населення та цивільні об'єкти, включаючи культурні цінності, не були надмірними порівняно з конкретною та прямою військовою перевагою, яку прагнуть отримати); та принцип запобіжних заходів (який вимагає від атакуючої та обороняючої сторони вживати різних запобіжних заходів для обмеження наслідків бойових дій для осіб та об'єктів, що перебувають під захистом)[18]

[15] Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, with Regulations for its Execution, adopted at The Hague, May 14, 1954, entered into force August 7, 1956.

[16] Blake J., "On Defining the Cultural Heritage" International and Comparative Law Quarterly 49, No. 1 (2000), 77.

[17] Office of the Prosecutor, International Criminal Court, Policy on Cultural Heritage (June 14, 2021), paras. 13–15.

[18] Idem

Відповідно, будь-яка активність дотична пам'ятників та інших культурних об'єктів, важливих для колективної пам'яті, повинен суворо дотримуватися загальних принципів МГП.

В іншому випадку такі напади можуть підпадати під дію міжнародного кримінального права. Згідно зі Статутом Міжнародного кримінального суду, руйнування будівель, призначених для релігії, освіти, мистецтва, науки або благодійних цілей, та історичних пам'яток, а також руйнування та захоплення, що не є обов'язковим для потреб конфлікту, є воєнними злочинами як у міжнародних, так і в неміжнародних збройних конфліктах[19]. Такі напади також можуть вважатися злочином проти людяності, коли вони рівносильні переслідуванню, якщо вони «скоєні як частина широкомасштабного або систематичного нападу [...] проти будь-якої ідентифікованої групи чи колективу за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, гендерними, [...] або іншими ознаками, які загальновизнані як неприпустимі згідно з міжнародним правом»[20].

У цьому контексті трансформація ландшафту пам'яті через дії, що рівносильні ідентифікуванню, меморіциду та урбаніциду, може підпадати під захист культурної спадщини згідно з міжнародним гуманітарним правом (МГП). Систематичні зусилля Росії щодо зміни ландшафту пам'яті шляхом знищення українських пам'ятників на окупованих територіях потенційно можуть бути кваліфіковані як воєнний злочин. Однак, на думку автора, подвійну стратегію стирання українських маркерів ідентичності та заміни їх російським історичним наративом також слід розглядати крізь призму злочинів проти людяності, а саме злочину переслідування. Це особливо актуально в контексті окупації, де така практика є частиною ширшої політики, спрямованої на утвердження територій як «споконвічно російських» шляхом знищення будь-яких слідів української ідентичності, включаючи історію та пам'ять.

Російська Федерація не визнає ситуацію на окупованих українських територіях окупацією. Натомість вона називає свої дії звільненням того, що вона називає історично російськими землями, та рішуче опирається використання термінології, пов'язаної з окупацією. Хоча таке заперечення не має жодного відношення до застосування міжнародного гуманітарного права (МГП) – яке застосовується незалежно від визнання.

Відповідно, українські території, що перебувають під фактичним контролем Росії, слід розглядати як об'єкт військової окупації. Бенвеністі визначає окупацію як «ефективний контроль держави (однієї чи кількох держав чи міжнародної організації, такої як Організація Об'єднаних Націй) над територією, на яку ця влада не має суверенного права, без волі суверена цієї території». Посилаючись на статтю 42 Гаазького регламенту, Міжнародний Суд (МС) заявив, що «територія вважається окупованою, коли вона фактично перебуває під владою ворожої армії, і окупація поширюється лише на територію, де така влада була встановлена і може здійснюватися».

[19] Office of the Prosecutor, International Criminal Court, Policy on Cultural Heritage (June 14, 2021), paras. 13–15.

[20] International Committee of the Red Cross, Customary IHL: Rule 40 – Respect for Cultural Property

Це піднімає питання, чи дозволяє закон окупації окупаційній державі змінювати ландшафт пам'яті окупованих територій та застосовувати власні закони про пам'ять екстериторіально. Хоча закон окупації прямо не стосується мнемонічного регулювання, його загальні принципи можуть запропонувати керівництво щодо того, чи може окупаційна держава законно змінювати колективну пам'ять та нав'язувати свій історичний наратив місцевому населенню.

Гаазька угода передбачає збереження status quo ante, що закріплено у статті 43, яка говорить, що коли влада законної влади переходить до рук окупанта, останній повинен вжити всіх заходів для «відновлення та забезпечення, наскільки це можливо, громадського порядку та безпеки, дотримуючись, якщо це абсолютно не перешкоджає, чинних законів, чинних у країні». «Повага до чинних законів» у статті 43 посилається на «консерваційний принцип» як основу права окупації, який передбачає, що окупована територія не повинна піддаватися правовим, політичним, соціальним чи економічним перетворенням з боку окупаційних сил. Окупант не може діяти як суверенний законодавець, тим більше в галузях, які передбачають довгострокові наслідки, що виходять за рамки тривалості окупації, і будь-які зміни існуючого порядку на окупованій території мають бути мінімальними[21].

Ферраро та Оркін зазначають, що права та обов'язки держави-окупанта вимагають підтримки нормального життя та управління територією на благо місцевого населення. Правила окупації не дозволяють окупаційній державі здійснювати свою владу для просування власних інтересів, окрім військових. Заходи, що вживаються окупаційною владою, повинні уникати далекосяжних змін існуючого порядку. Вираз «чинні в країні закони» у статті 43 стосується не лише законів у вузькому сенсі цього слова, але й конституції, указів, постанов, судових прецедентів (особливо на територіях із традицією загального права), а також адміністративних постанов та виконавчих наказів, за умови, що відповідні «норми» є загальними та абстрактними[22].

Стаття 64 Четвертої Женевської конвенції 1949 року виражає в більш точній та детальній формі положення статті 43 Гаазького регламенту, що дозволяє призупинити або скасувати чинні закони та прийняти нове законодавство у трьох виняткових ситуаціях. По-перше, для усунення будь-якої прямої загрози своїй безпеці та підтримки безпечних ліній зв'язку; по-друге, для виконання своїх обов'язків згідно з Женевською конвенцією, та по-третє, для забезпечення «впорядкованого управління» окупованою територією.

Жодних фундаментальних інституційних змін не повинно бути дозволено навіть на тимчасовій основі[23]. Тому міжнародне право військової окупації слід розуміти так, що окупаційна держава здійснює тимчасовий та тимчасовий контроль над іноземною територією. З цього випливає, що заходи, вжиті окупаційною владою, повинні уникати далекосяжних змін у існуючому порядку.

[21] Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and Its Annex: Regulations, art. 43 (1907).

[22] Orkin M. and Ferraro T., "IHL and Occupied Territory" Humanitarian Law & Policy Blog

[23] Roberts, A. "Transformative Military Occupation: Applying the Laws of War and Human Rights" The American Journal of International Law 100, No. 3 (2006):580-622.

Принцип охорони природи також диктує, що зміни повинні відповідати тимчасовому характеру окупації, і, таким чином, той факт, що Росія кардинально змінює ландшафт пам'яті та мнемонічні спогади про окуповані території, явно суперечить цим принципам.

3. Правова оцінка руйнування пам'яток під час воєнного часу: перспектива МППЛ

Хоча деякі вчені стверджують, що історично практика окупаційних держав «відображає їхній рішучий опір ідеї застосування МППЛ»,[24] характер військової окупації чітко ілюструє важливість спільного застосування обох гілок права. Право військової окупації забезпечує «баланс між інтересами місцевого населення та інтересами окупаційної армії» та одночасне врахування цих двох протилежних аспектів[25].

У рішенні у справі Волла 2004 року МС ООН вдався до МППЛ одночасно з МГП як lex specialis під час військової окупації та виніс рішення щодо екстериторіального застосування основних договорів з прав людини, включаючи МПГПП, МПЕСКП та ПД.[26]

Загалом, режим військової окупації передбачає, що всі функції уряду повинні бути тимчасово виконані окупаційною державою для гарантування нормального життя цивільного населення. Але ці повноваження не є абсолютними, оскільки, за словами Пелле, «права окупанта […] знаходять свої абсолютні межі у відношенні до суверенних прав народу, територія якого окупована»[27].

Таким чином, право прав людини може надати нормативне роз'яснення, з його широкою практикою (відсутньою за МГП), у вирішенні конкретних вказівок щодо взаємодії між адміністрацією окупанта та цивільним населенням у контексті звичайного життя.

Оскільки міжнародне право прав людини (МППЛ) продовжує застосовуватися під час окупації, окупаційна держава залишається пов'язаною своїми зобов'язаннями щодо прав людини перед населенням окупованої території. Це має важливі правові наслідки. У контексті пам'ятних ландшафтів цей аналіз коротко розгляне ширші рамки захисту культурних прав, а також більш конкретне питання меморіалізації та прав, пов'язаних з пам'яттю.

У праві прав людини культурна спадщина розуміється як ресурси, що забезпечують процеси культурної ідентифікації та розвитку окремих осіб та груп, які вони, неявно чи явно, бажають передати майбутнім поколінням. У преамбулі до Декларації ЮНЕСКО 2003 року наголошується, що «культурна спадщина є важливим компонентом культурної ідентичності та соціальної

[24] Roberts, A. "Transformative Military Occupation: Applying the Laws of War and Human Rights" The American Journal of International Law 100, No. 3 (2006):580-622.

[25] Ferraro, T. "Occupation and Other Forms of Administration of Foreign Territory" International Committee of the Red Cross, [in:] Expert Meeting Report, March 2012, 117

[26] UNESCO. URL: https://en.unesco.org/about-us/introducing-unesco

[27] Pellet, A. "The Destruction of Troy Will Not Take Place," [in:] International Law and the Administration of Occupied Territories, ed. Emma Playfair (Oxford: Clarendon Press, 1992), 174.

згуртованості, тому її навмисне знищення може мати негативні наслідки для людської гідності та прав людини»[28].

Важливі правові основи культурних прав можна знайти не лише в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, зокрема у статтях 13–15, але й у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, зокрема в положеннях, що захищають право на приватне життя, свободу думки, совісті та релігії, свободу переконань та їх вираження, свободу об'єднань та мирних зібрань.

Ці права також є ключовими для забезпечення повної реалізації культурних прав. Дійсно, культурні права виходять за межі поєднання громадянських та політичних прав, а також економічних та соціальних прав, і тому є важливими маркерами взаємозалежності та неподільності[29].

Культурні права захищають права кожної людини, окремо та в спільноті з іншими, а також груп людей, розвивати та виражати свою людяність, свій світогляд та значення, які вони надають своєму існуванню та розвитку, зокрема, через цінності, вірування, переконання, мови, знання та мистецтво, інституції та способи життя. Такі права також можна розглядати як захист доступу до культурної спадщини та ресурсів, що дозволяють таким процесам ідентифікації та розвитку[30].

Що стосується обставин російської окупації українських територій, то УВКПЛ визнало навмисне знищення культурної спадщини України на окупованих територіях, зокрема шляхом знесення та заміни пам'ятників, проблемою прав людини.[31] По-перше, спроби стерти будь-які пам'ятники, пов'язані з Україною, можуть бути інтерпретовані як «готовність стерти одну частину історії або певний наратив»[32].

Слід також зазначити, що культурна спадщина не лише захищена законом збройних конфліктів, але й участь у культурному житті є частиною прав людини та важливим компонентом культурної ідентичності. Це означає, що і Росія, і Україна, як учасниці Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, повинні забезпечити реалізацію права на доступ та користування культурною спадщиною стосовно тих, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, включаючи тих, хто перебуває під їхнім ефективним контролем.

Захист конкретного пам'ятного ландшафту може підпадати під захист культурних прав і має бути забезпечений державою-окупантом як частина її зобов'язань згідно з міжнародним правом прав людини.

---

[28] Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory. Advisory Opinion. I.C.J. Reports 2004, 136.

[29] Human Rights Council, *Resolution 34/2: Promotion of the Enjoyment of the Cultural Rights of Everyone and Respect for Cultural Diversity*, UN Doc. A/HRC/RES/34/2 (06.04.2017), para 2

[30] Human Rights Council, *Final Report of the Study on Indigenous Peoples and the Right to Participate in Decision-Making*, UN Doc. A/HRC/18/42 (17.08.2011), para 3.

[31] Shaheed, F. Report of the Independent Expert in the Field of Cultural Rights, UN Doc. A/HRC/23/24 (23.03.2013), para 7.

[32] Shaheed, F. Report of the Independent Expert in the Field of Cultural Rights, UN Doc. A/HRC/17/13 (23.03.2010), para 4.

ВИСНОВКИ

Російська окупаційна практика порушує критичні питання щодо того, чи мають мешканці окупованих територій право на збереження свого ландшафту пам'яті від незаконного втручання окупаційної держави, і які правові механізми можна застосувати для захисту цього права. Російсько-українська війна ілюструє, що сучасні збройні конфлікти виходять за рамки звичайного насильства, такого як стрілянина чи мародерство, і все частіше охоплюють війну проти пам'яті. Росія, як окупаційна держава, зайнялася вибірковим та інструментальним застосуванням як міжнародного гуманітарного права (МГП), так і міжнародного права прав людини (МППЛ), однією з ключових цілей якої є нав'язування місцевому населенню альтернативного, санкціонованого державою, історичного наративу. З огляду на твердження Спеціального доповідача ООН, що право на історичну пам'ять може становити елемент культурних прав, ця практика порушує питання про те, чи сама пам'ять підлягає правовому захисту під час окупації.

Переформатування ландшафту пам'яті під час окупації створює нові виклики для оцінки законності такої практики відповідно до існуючої системи МГП/МППЛ. Таке переосмислення окупаційної політики розкриває обмеження чинного правового режиму, який в першу чергу розроблений для вирішення проблеми матеріального руйнування культурних цінностей. Зараз розгортається більш підступний процес, форма «ментальної окупації», коли руйнування меморіалів, повторне встановлення раніше заборонених символів та встановлення нових пам'ятників працюють разом, щоб легітимізувати окупацію в колективній свідомості.

Консерваційний принцип окупаційного права повинен виключати такі незворотні втручання, спрямовані на маніпулювання історичною пам'яттю. Таким чином, існує нагальна потреба в подальшому розвитку та операціоналізації норм МПЗП, щоб забезпечити доступ до плюралістичних історичних наративів та забезпечити гарантії від індоктринації, заснованої на пам'яті.

АНОТАЦІЯ

Темою статті є дослідження використання Росією пам'ятників як інструментів ідеологічного контролю на окупованих українських територіях після вторгнення 2022 року. Зосереджуючись на демонтажі, зміні або встановленні пам'ятників та реконфігурації символічного простору, дослідження розглядає ці дії в рамках міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. У статті стверджується, що, демонтуючи українські меморіали та відновлюючи радянські символи, Росія прагне є переписати історичну пам'ять та нав'язати свій наратив, таким чином порушуючи консервативний принцип окупації та підриваючи культурні права. Спираючись на концепції меморициду та ідентициду, вона закликає до сильніших правових гарантій захисту національної пам'яті та культурної ідентичності в умовах окупації в сучасних збройних конфліктах.

Література

1. «Вчергове змінили історію». Окупанти у Луганську демонтували пам'ятники жертвам сталінських репресій та Голодомору. *Суспільне Донбас*. URL: https://suspilne.media/amp/donbas/792915-v-okupovanomu-lugansku-demontuvali-pamatniki-zertvam-stalinskih-represij-ta-golodomoru/ https://suspilne.media/amp/donbas/792915-v-okupovanomu-lugansku-demontuvali-pamatniki-zertvam-stalinskih-represij-ta-golodomoru/

2. Загарбники поставили пам'ятник Сталіну в окупованому Мелітополі. *Українська правда.* URL: https://www.pravda.com.ua/news/2025/05/09/7511394/index.amp

3. На Донеччині вдруге зруйнували пам'ятник Василю Сліпаку «Міфу». *Новинарня*. URL: https:// novynarnia.com/2022/07/10/na-donechchyni-vdruge-zrujnuvaly-pamyatnyk-vasylyu-slipaku-mifu

4. Російські загарбники знесли в Мангуші пам'ятник Гетьману Сагайдачному, – Андрющенко. *Lb.Ua.* URL: https://lb.ua/society/2022/05/07/516061_rosiyski_zagarbniki_znesli.html

5. Росіяни встановлюють в окупованому Маріуполі пам'ятник Олександру Невському. *LB.UA.* URL: https://lb.ua/society/2022/09/12/529133_rosiyani_vstanovlyuyut_okupovanomu.html

6. У захопленому росіянами Бериславі на постаменті під старим танком з'явився напис «сдохни путін». *Укрінформ* URL: https://www.ukrinform.ua/amp/rubric-regions/3479002-u-zahoplenomu-rosianami-berislavi-na-postamenti-pid-starim-tankom-zavivsa-napis-sdohni-putin.html

7. У Маріуполі знесли пам'ятник жертвам Голодомору: мовляв, постраждала зовсім не Україна. *УНІАН.* URL: https://www.unian.ua/war/u-mariupoli-znesli-pam-yatnik-zhertvam-golodomoru-movlyav-postrazhdala-zovsim-ne-ukrajina-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-amp-12016782.html

8. У Мелітополі окупанти демонтували пам'ятник Тарасу Шевченку. Читомо. URL: https://chytomo.com/u-melitopoli-rosijski-zaharbnyky-demontuvaly-pam-iatnyk-tarasu-shevchenku/

9. Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі громадськихцентрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації : дис. ... д-ра архіт. : 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. К., 2006. 402 с.

10. Blake J., "On Defining the Cultural Heritage". International and Comparative Law Quarterly. 49, No. 1 (2000), 77.

11. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, with Regulations for its Execution, adopted at The Hague, May 14, 1954, entered into force August 7, 1956.

12. de Vatte, .E. Le Droit des Gens ou principes de la loi naturelle appliques a la conduite et aux affaires des Nations et des Souverains, VoL. II, Livre III, chapitre IX, Institut Henri Dunant, Geneve, 1983, p. 125

13. Ferraro, T. "Occupation and Other Forms of Administration of Foreign Territory" International Committee of the Red Cross, [in:] Expert Meeting Report, March 2012, p. 117.

14. Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and Its Annex: Regulations, art. 43 (1907).

15. Human Rights Council, *Final Report of the Study on Indigenous Peoples and the Right to Participate in Decision-Making*, UN Doc. A/HRC/18/42 (17.08.2011).

16. Human Rights Council, *Resolution 34/2: Promotion of the Enjoyment of the Cultural Rights of Everyone and Respect for Cultural Diversity*, UN Doc. A/HRC/RES/34/2 (06.04.2017)

17. International Committee of the Red Cross, Customary IHL: Rule 40 – Respect for Cultural Property

18. Koposov, N. Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia, 1st ed.(Cambridge: Cambridge University Press, 2017), p. 45.

19. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory. Advisory Opinion. I.C.J. Reports 2004, 136.

20. Mezentsev K., Mezentsev O. (2022). War and the city: Lessons from urbicide in Ukraine. Czasopismo Geograficzne, 93(3): 495–521. https://doi.org/10.12657/czageo-93-2

21. Office of the Prosecutor, International Criminal Court, Policy on Cultural Heritage (June 14, 2021), paras. 13–15.

22. Orkin M. and Ferraro T., "IHL and Occupied Territory" Humanitarian Law & Policy Blog

23. Pellet, A. "The Destruction of Troy Will Not Take Place," [in:] International Law and the Administration of Occupied Territories, ed. Emma Playfair (Oxford: Clarendon Press, 1992).

24. Roberts, A. "Transformative Military Occupation: Applying the Laws of War and Human Rights". *The American Journal of International Law*, 100, No. 3 (2006):580–622.

25. Shaheed, F. Report of the Independent Expert in the Field of Cultural Rights, UN Doc. A/HRC/17/13 (23.03.2010).

26. Shaheed, F. Report of the Independent Expert in the Field of Cultural Rights, UN Doc. A/HRC/23/24 (23.03.2013).

27. UNESCO. URL: https://en.unesco.org/about-us/introducing-unesco

Information about the author:
Perepelkin Ivan Oleksandrovich,
Master's Student, Eurasian Studies Department,
Jagiellonian University
4, Władysława Reymonta St, Kraków, 30062, Poland

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-23

МІЖ ВИДИМІСТЮ ТА ЗАБУТТЯМ: УКРАЇНЦІ У ЧЕСЬКО-СЛОВАЦЬКОМУ ПРОСТОРІ ПАМ'ЯТІ

Філіпович М. Б., Крищук Р. М.

ВСТУП

Українсько-чеські та українсько-словацькі взаємини першої половини XX століття традиційно розглядаються крізь призму політичної співпраці, еміграційної підтримки та інституційної опіки, яку Чехословаччина надавала українським інтелектуальним і політичним колам після поразки національно-визвольних змагань. Міжвоєнна Прага та Подебради постають у науковій літературі як важливі центри українського наукового, освітнього й культурного життя, де функціонували Український вільний університет, Українська господарська академія, численні видавничі та громадські осередки. У цьому сенсі українці були помітними й добре відомими акторами чехословацького публічного простору.

Водночас питання про те, яким чином ця присутність була зафіксована в чеській та словацькій колективній пам'яті, залишається недостатньо опрацьованим. Історіографія зосереджується переважно на описі інституцій, персоналій і політичних рішень, тоді як мнемонічний вимір українсько-чехословацьких контактів залишається на периферії аналізу. Це створює враження, що наявність знання про українців автоматично означала їхню інтеграцію до національних пам'яттєвих наративів чехів і словаків. Проте емпіричний матеріал свідчить про інше: попри відносно високу видимість українського чинника в міжвоєнному публічному дискурсі, він не був трансформований у стійкий елемент колективної пам'яті.

Саме в цій розбіжності між обізнаністю, знанням і пам'яттю постає ключова проблема дослідження. Українська присутність у Чехословаччині функціонувала насамперед у режимі функціонального знання – політичного, освітнього, експертного, – однак не зазнала процесу меморіалізації та канонізації. Інакше кажучи, знання про українців не стали пам'яттю. Ця ситуація виявляє асиметрію колективної пам'яті, за якої історична присутність визнається в актуальному досвіді, але не закріплюється в довготривалих національних наративах.

Метою статті є аналіз української присутності в чесько-словацькому просторі пам'яті крізь призму асиметрії між видимістю та забуттям. Автори прагнули з'ясувати, чому інституційно оформлена та інтелектуально активна українська еміграція не стала складовою чеської і словацької колективної пам'яті, а також які політичні, культурні й мнемонічні механізми зумовили цей розрив.

Дослідження спирається на теоретичні підходи memory studies, зокрема розмежування між комунікативною та культурною пам'яттю, а також на аналіз політичного дискурсу, публічної преси й освітнього контексту міжвоєнної

Чехословаччини. Український кейс дозволяє показати, що міжнаціональні контакти не завжди завершуються взаємною меморіалізацією, а присутність «іншого» може залишатися видимою, але позбавленою пам'яттєвого закріплення. У цьому сенсі українсько-чесько-словацький досвід є показовим прикладом того, як знання, включене в історичний досвід, не обов'язково перетворюється на частину колективної пам'яті.

1. «Празький період» як ядро інтеграції

Першопричиною масового переселення українців до Чехословаччини стала поразка Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки у війнах 1917-1921 років. На відміну від багатьох інших держав Центральної Європи, Чехословаччина виявилася найбільш відкритою до прийняття українських біженців. Дослідження свідчать, що уряд Чехословаччини свідомо пішов на підтримку української еміграції, бачачи в ній не тільки гуманітарну, але й політичну інвестицію[1]. Це було зумовлено як гуманітарними мотивами, так і стратегічними міркуваннями. Адже чехословацький уряд прагнув зміцнити свій міжнародний авторитет як демократичної держави, а також підтримував антибільшовицькі сили, розглядаючи їх як потенційних союзників у регіоні. У цьому контексті українська еміграція стає частиною політики у формуванні антибільшовицьких настроїв у регіоні.

Особливістю української присутності в Чехословаччині було й те, що українці формували дві основні групи українства, одна з яких у своїй суті не була емігрантською[2]. Підкарпатська Русь – регіон із переважно автохтонним українсько-русинським населенням (селянство, духовенство, місцева інтелігенція) – увійшла до складу Чехословаччини за рішенням Сен-Жерменського договору 1919 року. Це означало, що понад пів мільйона українців опинилися в новій державі без зміни місця проживання. Поряд з цією групою, політична еміграція з УНР і ЗУНР (військові, урядовці, студенти, науковці, діячі культури) селилися переважно в Чехії й Моравії (Прага, Подебради, Брно тощо). Саме ця хвиля стала тим, що історики називають «українською політичною еміграцією в міжвоєнній Чехословаччині»[3].

Це важливий аспект, адже чисельність і статус цих двох груп дуже відрізнялися: перші – корінне населення провінції, другі – класична політична еміграція, яка жила «на валізах», але створила потужну мережу інституцій. Чехословацька влада, на відміну від попередніх угорських адміністрацій,

[1] Пеленська О. Україна поза Україною : енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919–1939). Прага : Národní knihovna České republiky. Slovanská knihovna, 2019. 331 с.

[2] Філіпович М., Крищук Р. Чехословаччина як простір української інтелектуальної діяльності між двома світовими війнами. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 2025. Вип. 94. Том 2. С. 48–54. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/94-2-6 https://aphn-journal.in.ua/94-2-2025

[3] Дериш Б. Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині: репрезентація українського питання. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки,* 7 (Грудень), 2024. С. 87-94. https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.87-94.

проводила відносно ліберальну політику щодо місцевого населення: розвивала освіту, інфраструктуру, підтримувала модернізаційні процеси.

Економічне становище українських політичних емігрантів було складним. Більшість із них втратила майно, соціальний статус і засоби до існування. Вони змушені були адаптуватися до нових умов: працювати на фабриках, у сільському господарстві, займатися дрібним підприємництвом. Водночас чехословацька держава створила правові механізми, які дозволяли цим емігрантам легально працювати, навчатися, отримувати стипендії та здійснювати фінансові операції. Уряд не просто «терпів» їх, а створював механізми, як існувати економічно – працювати, навчатися, розпоряджатися грошима, використовуючи законні інструменти. Це сприяло поступовій інтеграції українців у соціально-економічне життя країни, хоча більшість із них продовжувала сприймати своє перебування як тимчасове.

Однією з найважливіших причин, чому Чехословаччина стала центром української еміграції, була її освітня політика. У Празі та Подебрадах діяли українські гімназії, які забезпечували середню освіту для дітей емігрантів. Вони працювали за українськими програмами, але отримували державну акредитацію. При тому, варто акцентувати увагу, що на Підкарпатській Русі (Закарпатті) ситуація з українським/русинським шкільництвом у міжвоєнний період була значно складніша й відрізнялася від тієї підтримки, яку українська еміграція отримувала у самій Чехії чи Моравії. Влада визнавала місцеве населення як «русинів», і в школах офіційно запроваджувалася «руська» (русинська) мова. Це створювало конкуренцію між трьома течіями: україно фільською (за українську літературну мову), русофільською (орієнтація на російську), локально-русинською (діалектна основа). Уряд фінансував початкові та середні школи, але часто уникав чіткого визначення – українська чи русинська мова має бути основною. Зокрема, у Мукачеві діяла гімназія з руською мовою навчання, де частина викладачів підтримувала україно фільську орієнтацію. У Хусті діяла гімназія, яка стала важливим осередком української інтелігенції.

Таким чином, на відміну від Праги, де українські школи мали чітку національну орієнтацію, на Закарпатті влада балансувала між різними течіями, щоб уникнути конфліктів. При тому чеська мова активно вводилася як інструмент інтеграції краю в державу, а обіцянки широкого самоврядування не були реалізовані, що позначалося й на шкільництві – місцеві громади мали мало впливу на освітню політику.

В середині країни уряд реалізовуючи так звану «шкільну акцію», спрямовував зусилля на підтримку інтелектуальних еліт народів, що втратили державність. Серед емігрантів була значна кількість української інтелектуальної еліти – публіцисти, історики та літературознавці, науковці, митці. Зокрема, Д. Антонович, історик мистецтва, один із засновників Українського Вільного Університету; І. Горбачевський, медик і хімік, перший ректор УВУ, відомий як один із творців української наукової термінології; М. Чубатий, історик права, дослідник української державності; І. Лисяк-Рудницький (молодий студент), пізніше став одним із найвідоміших українських істориків у діаспорі. Поряд з істориками та гуманітаріями працювали українські економісти та юристи: М. Шраг, економіст, професор Української господарської академії

в Подебрадах, В. Кубійович, географ, етнолог, пізніше редактор «Енциклопедії українознавства», С. Рудницький, географ, автор фундаментальних праць з української географії, викладав у Празі. Розвивали українську літературу та культуру Олександр Олесь (Кандиба), поет, який активно співпрацював із празькими культурними колами; М. Андрусяк, літературознавець, дослідник української класики, О. Колесса, мовознавець, літературознавець, ректор УВУ.

Уряд фінансував стипендії, дозволяв легальний статус студентів, часто забезпечував гуртожитками. У своєму дослідженні О. Зубко стверджує, що держава створила для емігрантів цілісний «пакет» легальних можливостей – від проживання до фінансових операцій[4]. У відповідь на звернення 17 березня 1921 року представників Українського Вільного Університету до Президента Республіки Т. Масарика, щодо допомоги при переїзді з Відня, уряд офіційно дозволив його діяльність і частково фінансово підтримав заклад[5]. Педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, взагалі був заснований за сприяння чеської влади, щоб готувати українських учителів.

Наявність великої кількості українців та досить ліберального політичного ґрунту щодо національних меншин сприяли діяльності значної кількості різноманітних інституцій: Український комітет в Чехословацькій Республіці, Український комітет допомоги біженцям з Карпатської України, Українське народне об'єднання, Об'єднання офіційних українських кооперативних спілок за кордоном, Спілка українських емігрантських організацій в Чехословаччині, Український інститут громадознавства в Празі та багато інших як освітньо-наукових, так і громадсько-політичних. Найбільш значною була організація «Україна» з центром у Подебрадах та Музей «Визвольна війна в Україні» у Празі. Наукове життя зосереджувалося в основному в історично-філософському товаристві у Празі, в Українському педагогічному інституті, в Українській господарській академії[6].

Слід при тому зазначити, що українські емігранти у Чехословаччині, залишаючись окремою етнокультурною спільнотою, не були ізольованою соціальною групою, навпаки – активно взаємодіяли з чеським суспільством через освіту, культуру та політику. Створюючи власні інституції (освітні заклади, гімназії, видавництва) вони водночас інтегрувалися у чехословацьке середовище, отримували підтримку уряду, брали участь у науковому та мистецькому житті. Особливість цієї взаємодії полягала у симбіозі: українці отримували інституційну підтримку й культурний простір, а чеська інтелігенція – новий імпульс для розвитку демократичних ідей та міжнародного авторитету Чехословаччини як «гуманітарної держави».

[4] Зубко О. Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині та питання особистих фінансів (1918–1939). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, 2021, № 33, с. 29–38. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2021-33

[5] ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 2, спр. 73, Кошториси, фінансові звіти та прохання про державні дотації українським установам у Подебрадах і Празі, 1924–1925 рр., арк. 2–14.

[6] ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 89: Звіти українських закордонних представництв про діяльність еміграційних інституцій у Празі, 1923 р, арк. 1–9.

Найбільш ефективною інтеграція була у академічній сфері. Так, Український Вільний Університет (Прага) співпрацював із Карловим університетом: чеські професори читали лекції, а українські викладачі залучалися до наукових дискусій у чеських академічних колах. В обох закладах навчались і чеські, і українські студенти. Господарська академія в Подебрадах мала тісні зв'язки з чеськими економістами та аграрниками, що дозволяло українським студентам інтегруватися у європейську наукову традицію.

Українські часописи («Нова Україна», «Українська школа», «Українська трибуна», «Пробоєм») друкували статті чеських інтелектуалів, які підтримували ідею культурної автономії українців. Чеські видавництва допомагали українським авторам публікувати наукові та літературні праці, що робило їх доступними для ширшої європейської аудиторії. Українські хори та театральні гуртки виступали на спільних концертах і фестивалях із чеськими колективами, створюючи атмосферу культурного діалогу. Виставки українських митців у Празі відвідували чеські художники та критики, що сприяло взаємному впливу у мистецькому середовищі.

Очевидно, що активна діяльність українства призвела до появи цілої плеяди громадських, політичних та науко-освітніх діячів серед чехів, які були зацікавлені історією та культурою українців впродовж багатьох десятиліть. У цьому контексті варто перш за все згадати Т. Масарика, філософа, соціолога, першого президента Чехословаччини. Він був одним із перших чеських інтелектуалів, хто системно вивчав українське питання, писав про українську націю, підтримував українську державність, сприяв розвитку українських інституцій у Празі. Досліджував українське право, історію та становище українців у Російській імперії, активно співпрацював з українськими емігрантами у міжвоєнній Чехословаччині, правознавець та славіст К. Кадлець.

Одним із найважливіших популяризаторів українців у чеському середовищі кінця XIX – початку XX ст. був Ф. Ржегорж, етнограф, який багато років працював у Галичині, автор численних праць про українську культуру, побут, фольклор[7]. Важливим джерелом з історії української культури є етнографічні нотатки Л. Куба, музикознавець, етнограф, художник, який записував українські народні пісні, подорожував українськими землями. Фольклорист, славіст Й. Горак досліджував українську народну творчість, порівняльну міфологію та слов'янські культурні зв'язки[8].

Окрім культурної, освітньо-наукової діяльності українська еміграція в Чехословаччині була надзвичайно політизованою. Тут діяли представники різних ідеологічних течій: республіканці УНР, гетьманці, націоналісти, соціалісти та соціал-демократи. Між ними точилася боротьба за вплив на еміграційні організації, пресу та студентське середовище. Активну політичну

[7] Fedorchuk, O., Bolyuk, O., Pohunek, J., & Valášková, N. Lidová kultura Ukrajinců rakousko-uherské monarchie v etnografické sbírce Františka Řehoře z 80. a 90. let 19. století – Traditional Folk Culture of Ukrainians in Austria-Hungary as Represented in the Ethnographic Collection of František Řehoř from the 1880s and 1890s. Český Lid, 107(1), 2020, 71–92. https://www.jstor.org/stable/26975937

[8] Horák J. Příspěvek k dějinám vzájemných vztahů česko-ukrajinských. Dílo Františka Řehoře. Český lid, 41, 1954: 254–258.

та громадську діяльність проводили А. Лівицький, голова Директорії УНР в екзилі, юрист за освітою; М. Шаповал, соціолог, публіцист, організатор українських наукових інституцій у Празі. Українські політичні клуби в Празі організовували дискусії, де брали участь чеські журналісти, історики та громадські діячі, обговорюючи проблеми Центрально-Східної Європи. Дослідження про інформаційну діяльність української діаспори в Чехословаччині 1930-1931 рр. свідчать, що була сформована розгалужена мережа пресових, організаційних і політичних структур, які були важливим каналом передачі інформації про Україну на Захід і навпаки[9].

Аналіз діяльності релігійних, громадських та освітніх інституцій українців у Чехословаччині міжвоєнного періоду дає змогу стверджувати, що саме ці структури стали ключовими чинниками збереження та розвитку української національної самобутності в умовах політичної еміграції та життя в багатонаціональній державі. Їхня роль була комплексною, багатовимірною та стратегічно важливою для формування стійкої української громади.

Передусім, інституції забезпечили культурну тяглість, створивши простір, у якому українська мова, традиції, література та мистецтво могли розвиватися без загрози асиміляції. Не менш важливим було мовне значення цих інституцій. Українська мова функціонувала в школах, університетах, пресі та богослужіннях, що створювало повноцінне мовне середовище. Це дозволило українцям не лише зберегти рідну мову, а й розвивати її на академічному рівні, формуючи нові наукові та літературні традиції.

Українська політична та інтелектуальна еміграція в міжвоєнній Чехословаччині не була позбавлена власних меморіальних практик. Впродовж 1920–1930-х років українці послідовно вибудовували систему ритуалів пам'яті, ювілейних заходів і символічних форм вшанування, спрямованих на збереження досвіду Української революції та на підтримку національної ідентичності. Однак, ці практики так і не були інкорпоровані до чесько-словацького публічного простору пам'яті, залишившись переважно внутрішніми та спільнотними.

Однією з найрозвиненіших форм української меморіальної активності були ювілейні заходи. Українські емігрантські середовища в Празі, Подєбрадах та інших містах регулярно відзначали річниці народження і смерті Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, а також роковини подій 1917–1921 років. Такі заходи відбувалися за участю Українського вільного університету, наукових товариств і студентських організацій, супроводжувалися урочистими академічними промовами, культурними вечорами і публікацією ювілейних збірників[10].

Ювілейна культура виконувала функцію символічного відтворення «державності в екзилі» та підтримувала історичну тяглість українського національного проєкту. Водночас вона була зорієнтована насамперед

[9] Sverdlyk Z., Klynina T. Information Activities of the Ukrainian Diaspora in the Czechoslovak Republic (1930–1931). *Journal of History Culture and Art Research*. 2020. Vol. 9, no. 1. P. 386–395. DOI: 10.7596/taksad.v9i1.2416

[10] Пеленський Я. Українська політична еміграція 1919-1945, Мюнхен, 1980; Zavorotna N. The Ukrainian Free University in Prague. *Scholars in Exile*. Toronto: University of Toronto Press, 2022.

на внутрішню аудиторію і майже не апелювала до чеського суспільства як співучасника пам'яті. Це відрізняє український випадок від російських ювілейних практик, які часто мали публічний і міжкультурний характер.

Важливу роль відігравали також релігійно забарвлені меморіальні ритуали: панахиди за загиблими вояками Армії УНР і УГА, поминальні служби за померлими діячами еміграції, колективні траурні заходи з нагоди роковин поразки визвольних змагань[11]. Ці практики формували сильний емоційний простір пам'яті, ґрунтований на ідеї жертви, втрати та морального обов'язку збереження історичної правди.

Однак домінування конфесійної форми (переважно греко-католицької або православної) обмежувало можливість трансформації цих ритуалів у загальносуспільні меморіальні акти. У секулярному чеському середовищі такі практики сприймалися як етноконфесійно замкнені й не мали потенціалу для ширшої символічної комунікації.

Найбільш показовою є ситуація з матеріальними формами меморіалізації. На відміну від чеських, єврейських чи частково російських практик, українська еміграція майже не змогла закріпити свою пам'ять у формі публічних пам'ятників або сталої меморіальної топографії. Українська пам'ять у просторі Чехословаччини зосереджувалася переважно на кладовищах – у вигляді могил, символічних надгробків та скромних пам'ятних написів[12].

Відсутність видимих меморіальних маркерів у міському просторі Праги означала відсутність «місць пам'яті» у сенсі П. Нори. Українська історична присутність не була просторово зафіксована як частина колективної історії міста, а залишалася прив'язаною до внутрішньої географії емігрантської спільноти. Відповідаючи на питання чому українські меморіальні практики не закріпилися, варто зазначити, що причини цієї невкоріненості є комплексними[13]. По-перше, українські меморіальні ініціативи не отримали державної або муніципальної санкції. На відміну від російської еміграції, інтегрованої в наратив гуманітарної місії Першої республіки, українська пам'ять толерувалася, але не була символічно підтримана[14].

По-друге, український меморіальний наратив був важко «перекладним» на чеську історичну мову. Він ґрунтувався на досвіді втраченої державності й поразки, тоді як центральним чеським сюжетом міжвоєнного періоду було успішне національне державотворення 1918 року. Українська пам'ять не резонувала з домінантною моделлю історичного успіху.

По-третє, сама українська еміграція мислила свої меморіальні практики як тимчасові – спрямовані на майбутнє повернення або на передачу пам'яті

[11] Субтельний О. Українці в Чехословаччині між двома війнами. Нью-Йорк, 1995.

[12] Кокош А. Український науковий центр у Празі в час радянської окупації навесні 1945 року. *Грані* : науково-теоретичний альманах 2022. Том 25. № 5. С. 23–26. https://doi.org/10.15421/17225

[13] Філіпович М. Проблеми формування історичної пам'яті в освітній сфері України. *Літопис Волині*, (28). С. 174–178. https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.24

[14] Krejčí A. Ruská pomocná akce a Československo 1919-1924, Praha : Karolinum, 2001.

«справжньому адресатові», тобто майбутній незалежній Україні[15]. За таких умов не поставало завдання вписування цієї пам'яті в чеський простір як власну складову.

Таким чином, українці в міжвоєнній Чехословаччині активно творили політику пам'яті, проте ця пам'ять залишалася комунітарною, ритуальною та національно замкненою. За відсутності державної санкції, просторової фіксації й універсалізованого наративу вона не була прийнята чеським суспільством як частина спільної історичної спадщини. Український випадок демонструє не відсутність меморіальної активности, а обмежену здатність цієї пам'яті до інституційної та культурної конверсії. При тому українські інституції в Чехословаччині мали важливе міжнародне значення. Вони інтегрували українську культуру в європейський інтелектуальний простір, сприяли міжнародному визнанню української науки та літератури, формували позитивний образ України за кордоном.

2. Порівняльний вимір інтеграції

Аналіз процесів інтеграції української культури в чеський інтелектуальний простір засвідчує, що цей процес був не випадковим чи фрагментарним, а системним, багаторівневим і тривалим. Він охоплює кілька історичних етапів – від міжвоєнної політичної еміграції до сучасної хвилі міграції, спричиненої російсько-українською війною. У кожному з цих періодів українська культура не лише адаптувалася до чеського середовища, а й активно впливала на нього, збагачуючи його новими ідеями, текстами, мистецькими практиками та інтелектуальними традиціями.

Передусім, інтеграція української культури в чеський інтелектуальний простір стала можливою завдяки інституційному підґрунтю, створеному в міжвоєнний період. Український вільний університет, Господарська академія в Подєбрадах, Педагогічний інститут ім. Драгоманова та інші інституції стали центрами інтелектуальної взаємодії, де українські науковці та студенти працювали поруч із чеськими колегами. Це сприяло формуванню стійких академічних зв'язків, які збереглися в чеській науковій пам'яті й після Другої світової війни. Українські інтелектуали не лише продовжували власні наукові традиції, а й інтегрували їх у чеський контекст, впливаючи на розвиток славістики, історіографії, культурології та філології.

Другим важливим виміром інтеграції стала літературна та мистецька присутність українців у Чехії. Представники «Празької школи» – Євген Маланюк, Олена Теліга, Юрій Липа, Олег Ольжич – створили унікальний культурний феномен, який поєднав українську модерністську традицію з європейськими інтелектуальними течіями. Їхня творчість стала частиною чеського культурного ландшафту, а їхні ідеї – елементом ширшого європейського модернізму. Через літературу, мистецтво, публіцистику українська культура увійшла в чеський інтелектуальний простір як рівноправний партнер, а не периферійний елемент.

[15] Snyder T. The Reconstruction of Nations. New Haven. Yale University Press, 2003; Plokhy S. The Gates of Europ. New York: Basic Books, 2015.

Третім чинником інтеграції стала роль української еміграції як носія історичної пам'яті. Українці привезли до Чехії знання про події, які були маловідомими в Центральній Європі: Голодомор, репресії, національно-визвольні змагання, боротьбу з тоталітаризмом. Через лекції, архіви, наукові праці та особисті свідчення українська еміграція вплинула на формування чеського розуміння української історії та політичної культури. Це сприяло появі в Чехії більш глибокого та емпатійного погляду на українську державність і національну ідентичність.

Слід зазначити, однак, що інтеграція української культури в інтелектуальні простори Чехії та Словаччини у XX–XXI століттях відбувалася за різними сценаріями, зумовленими політичними, інституційними й культурними відмінностями обох суспільств. У наслідок історичних подій ми можемо спостерігати дві моделі інтеграції: чеську модель, засновану на інституціоналізованому академічному прийомі української еміграції та словацьку модель, сформовану як регіонально-культурна та пограничка, тісно пов'язана з русинсько-українським середовищем.

Завдячуючи політичному курсу Т. Масарика, який створив унікальні умови для українських учених та митців в еміграції[16], у чеському середовищі інтеграція української культури відбувалася через заснування повноцінних академічних інституцій. Ці структури забезпечили не лише збереження української інтелектуальної традиції у вигнанні, але й її включення до європейського гуманітарного дискурсу. Чеський сценарій інтеграції вирізнявся: високим рівнем політичної та фінансової підтримки; орієнтацією на університетський і дослідницький формат; активною участю українських інтелектуалів у чеському та загальноєвропейському інтелектуальному обміні. Міжвоєнний чеський інтелектуальний простір став середовищем системної інтеграції української культури через академічне продукування знань, що яскраво відбилося у масштабній публікаційній діяльності української еміграції.

Засновані в Празі та Подєбрадах українські вищі школи були не лише освітніми установами, а й центрами науково-дослідної та видавничої діяльності. Саме тут з'являються наукові журнали й серії, які інтегрували українське знання в центральноєвропейський інтелектуальний обіг. Показовими є такі видання, як: «Записки Українського Вільного Університету» (Прага), «Науковий збірник Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова», «Український історик» (заснований пізніше, але концептуально спадкоємець празької школи). Ці структури не існували в ізоляції, а взаємодіяли з чеськими університетами, архівами та славістичними осередками, що сприяло включенню української тематики в чеський гуманітарний дискурс[17].

[16] Zavorotna N. Scholars in Exile. The Ukranian Intellectual World in Interwar Czechoslovakia. University of Toronto Press, 2019. 277 c. https://archive.org/details/oapen-20.500.12657-22477/mode/2up

[17] Дериш Б. Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині: репрезентація українського питання. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки,* 7 (Грудень), 2024. С.87-94. https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.87-94.

У галузі історії та філософії особливе значення мали праці Дмитра Дорошенка, В'ячеслава Липинського, Миколи Шаповала, які створювалися саме в празькому інтелектуальному середовищі або в тісному зв'язку з ним[18]. Ці тексти формували у чеському й ширшому європейському середовищі уявлення про Україну як повноцінного історичного та культурного суб'єкта, а не регіональний феномен Східної Європи. Українські інтелектуали (Д. Чижевський, О. Бочковський, С. Смаль-Стоцький та ін.) вводили в обіг у Чехословаччині: концепцію окремішності української культури й філософії, ідею України як повноцінного європейського суб'єкта, модерні філософські, правові й соціологічні теорії[19]. Саме в Празі було закладено підвалини українських студій як легітимного академічного поля в Центральній Європі.

Окрім академічних видань українських інституцій, українська тематика з'являлася в чеських інтелектуальних і культурних часописах, зокрема в журналах та газетах: «Slovanský přehled», де українські питання розглядалися в ширшому контексті слов'янських культур і політичних трансформацій; «Česká revue» та «Lidové noviny», які публікували матеріали про події в Східній Європі, українське питання та окремі рецензії на українські видання.

Проте характер цих згадок був переважно подієвим і ситуативним. Преса виконувала інформаційну функцію, фіксуючи присутність українців у конкретний момент, але не формувала довготривалих історичних наративів. Як зауважує З. Бенеш, чеська національна пам'ять міжвоєнного часу була сконцентрована на власних державотворчих сюжетах, у межах яких досвід «зовнішніх» акторів рідко переходив зі сфери обізнаності у сферу історичного канону[20]. Відповідно, українська тематика залишалася фрагментом поточного дискурсу, не зазнаючи символічного закріплення.

Паралельно українські емігранти розвивали власну періодичну мережу, що функціонувала в Чехословаччині й активно циркулювала в чеському культурному середовищі. Серед таких видань особливе місце посідали: «Нова Україна» (Прага) – суспільно-політичний і культурний журнал; «Наше слово» та інші часописи, що публікували наукові розвідки, есеї, літературні тексти. Завдяки цій періодиці українська культура в Чехії набула видимості та інтелектуальної легітимності, формуючи образ України як модерного європейського культурного проєкту, а не лише як еміграційного явища.

У цьому сенсі міжвоєнна преса стала простором накопичення функціонального знання, але не механізмом меморіалізації. Те, що було добре відомим сучасникам, не було перетворене на об'єкт пам'яті для наступних поколінь. Це відповідає загальній логіці «короткої пам'яті» публічних дискурсів, описаній у дослідженнях історичної культурології[21].

[18] Волковський В. Від народу до нації: Празький період історії української політичної філософії. *Філософська думка*, 3, 2024. С. 27–54. https://doi.org/10.15407/fd2024.03.027

[19] Demin M. Remapping Ukrainian Philosophy: Čyževs'kyj's Approach to the History of Philosophy in Eastern Europe. Slovo a smysl, 2025, (22) 46. С. 104–120. https://doi.org/10.14712/23366680.2025.1.6

[20] Beneš Z. České dějiny v historickém vědomí. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012.

[21] Erll A. Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung. 3., überarb. Aufl. Stuttgart: J. B. Metzler, 2017.

На відміну від чеського центру, словацький інтелектуальний простір у міжвоєнний період не став осередком української еміграції. Після 1918 року словацький інтелектуальний простір розвивався у межах Чехословаччини. Українська еміграція концентрувалася переважно у Празі, однак словацькі історики та гуманітарії долучалися до рефлексії української присутності[22]. Інтеграція української культури відбувалася тут опосередковано, у межах чехословацького державного проєкту та через регіональні контакти на Пряшівщині.

Українська культура входила до словацького дискурсу: через публіцистику та періодику ще на зламі XIX–XX століття як складник «східнослов'янського» або «русинського» питання, у контексті соціальних і конфесійних проблем прикордонних регіонів. Українська тематика з'являється в словацькій періодиці насамперед у журналі «Hlas» (1898-1904), який публікував матеріали про соціальне становище русинів, питання освіти та зразки української літератури (зокрема тексти Богдана Лепкого). Ці публікації вводили українську культуру в словацький дискурс не як еміграційно-елітний, а як соціально й культурно близький феномен.

Таким чином, словацький сценарій інтеграції був культурно локалізованим, менш інституціоналізованим і тісно пов'язаним з питаннями ідентичності місцевого русинсько-українського населення.

У міжвоєнний і повоєнний періоди словацький сценарій інтеграції продовжувався через: регіональні історико-культурні дослідження Пряшівщини, музейні та етнографічні публікації, праці у яких українська культура розглядалася в парадигмі пограниччя, множинної ідентичності та локальної історії. Показовими у цьому плані є видання, пов'язані з Музеєм української культури у Свиднику.

Загалом, присутність українців у Чехословаччині мала наслідки для життя її громадян. Український Вільний Університет у Празі та інші інституції були відкриті не лише для українців. Частина чеських студентів і викладачів отримала доступ до нових дисциплін (історія України, славістика, педагогіка), що розширило академічний простір країни. Колекції українського мистецтва, архіви та бібліотеки, створені емігрантами, увійшли до державних фондів Чехословаччини. Це означало, що чеські громадяни мали доступ до ширшого культурного спадку, який став частиною національних музеїв і бібліотек. Українські науковці й митці активно співпрацювали з чеськими колегами, створюючи спільні проєкти, що сприяло появі нових культурних і наукових ініціатив, які впливали на життя місцевих громадян.

Підтримка українських інтелектуалів у міжвоєнний період Т. Масариком і Е. Бенешем закріпила образ Чехословаччини як демократичної держави, що допомагає пригнобленим націям. Це мало значення для зовнішньої політики й самосприйняття громадян. Через публічні лекції, конференції та видання українці пояснювали проблеми бездержавності, що формувало у чехів і словаків ширше розуміння національних питань у Центральній Європі.

[22] Harbulova Ľ. Život ukrajinskej emigrácie v medzivojnovom Československu v prácach českých a slovenských historikov. In Človek a spoločnosť [Individual and Society], 2019, roč. 22, Supplement, s. 120-136. doi: https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.545

Однак, після Другої світової війни як у Чехії, так і в Словаччині інтеграція української культури зазнала істотних обмежень. Були ліквідовані або втратили можливість діяти після встановлення комуністичного режиму в Чехословаччині «Український Січовий Союз за кордоном», що об'єднував військових та ветеранів, мав «прокозацьке» спрямування; «Товариство Запорожців», культурно-патріотичне об'єднання, що підтримувало традиції козацтва; «Товариство Святого Василя Великого», релігійно-громадська організація, яка займалася духовною опікою емігрантів; «Музей визвольної боротьби України в Празі», культурно-наукова інституція, що зберігала архіви та мистецькі колекції. Український Вільний Університет – освітня інституція, частково збереглася, але після 1945 року була перенесена до Мюнхена. Фонди цих установ (архіви, мистецькі твори, бібліотеки) були інтегровані у чеські державні інституції, зокрема Національну бібліотеку та Слов'янську бібліотеку.

У соціалістичний період українська тематика в Чехословаччині була підпорядкована радянському ідеологічному канону, що призвело до нівелювання української культурної суб'єктності. Українська проблематика, будучи значною мірою маргіналізованою і радянізованою, повністю не зникла, залишившись у межах чеської славістики, у непрямих дослідженнях «радянської» або «східнослов'янської» культури, у приватних архівах та збережених еміграційних фондах. Українська культура функціонувала радше як прихований інтелектуальний ресурс, ніж публічний дискурс.

У Чехії це означало фактичний розрив із міжвоєнною еміграційною традицією; у Словаччині – подальше зведення української культури до фольклорно-етнографічного рівня. Водночас саме в словацькому середовищі зберігалася інституційна тяглість локальної культурної присутності – через музеї, школи та церковні структури східного обряду. У 1948–1989 рр. інтеграція української культури в Словаччині відбувалася в межах радянського ідеологічного канону. Українське було пов'язане здебільшого з «братнім народом» у межах СРСР, деполітизоване та деромантизоване як окрема інтелектуальна традиція.

У другій половині XX століття були культурно-просвітні видання української меншини, які друкувалися вже в соціалістичному контексті та формували специфічну модель інтеграції – через локальну культурну пам'ять і наратив «традиції».

Демократичні трансформації після 1989 р. відкрили новий етап інтеграції української культури в обох країнах, однак розвиток відбувався різними шляхами. У Чехії відбулося відновлення інтересу до спадщини міжвоєнної української еміграції; інституціоналізація україністики в університетських і дослідницьких структурах; включення української проблематики до європейських інтелектуальних дебатів. У Словаччині ж ключовими стали: критичне переосмислення українсько-русинських студій; поступова академізація досліджень української культури; зростання ролі освітніх та студентських обмінів.

Після українського референдуму 1 грудня 1991 року, коли переважна більшість проголосувала за незалежність, уряд Чехословаччини офіційно

визнав державну незалежність України на позачерговому засіданні 8 грудня[23]. Нова незалежна Чеська Республіка була визнана Україною 1 січня 1993 року. Україна також визнала Словацьку Республіку саме в день проголошення її незалежності.

У період новітньої історії держави отримали поштовх до розвитку наукового потенціалу у сфері досліджень історії та культури обох країн та обміну культурологічними складовими. Якщо говорити про дослідження українців чехами, то слід зауважити, що у сучасній Чехії проводяться активні культурологічні та історичні події. Чого, наприклад, варті видання «Дмитро Антонович та історія українського мистецтва» до 130-річчя від дня народження Д. Антоновича; «Голоси двох поетів», збірка віршів двох поетів – Юрія Драгана та Олекси Стефановича; «Україна в сучасній чеській історіографії: до 70-річчя від дня народження Володимира Гостічки»; «Українська повстанська армія (у шпиталі, таємниці, культурі) / Українська повстанська армія по-різному (в літературі, мистецтві, культурі)»; «Український портрет на тлі Праги», видання присвячене українському мистецтву міжвоєнної Чехословаччини; «Зелене Євангеліє», збірка поезій видатного українського поета і прозаїка Богдана Ігоря Антонича.

Фундація «Український журнал» була створена в 2005 році аби популяризувати у Чехії, Польщі і Словаччині ідею відповідного часопису. Вона діє на пограниччі польської, української та словацької культур. Фундація організовує зустрічі та акції, що сприяють широкому міжкультурному діалогу. Крім того співпрацює з іншими організаціями, які займаються популяризацією культур народів Центрально-Східної Європи. Журнал знайомить читачів Польщі, Словаччини та Чехії з життям української громади в цих країнах, загалом із життям у Центральній Європі, українською культурою у європейському контексті, суспільними, політичними, культурними подіями в Україні. Журнал видається за фінансового сприяння Міністерства культури Чеської Республіки. Серед авторів провідні культурно-наукові постаті: Ондржей Буддеус, Наталія Патерова-Гайкова, Тім Постовіт, Якуб Ржехак, Олексій Севрук.

Проводяться і наукові заходи, зокрема: Міжнародна конференція до 25-ї річниці смерті Дмитра Чижевського, конференції присвячені 80-річчю створення Музею визвольної боротьби України; 75-річчю створенню Українського вільного університету в Чехословацькій Республіці; до 80-річчя заснування Української студії образотворчого мистецтва в Празі

Видаються різнопланові наукові та довідникові видання: «Російська, українська та білоруська еміграція в Празі», «Україна за межами України: Енциклопедичний словник мистецтва, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнний Чехословаччини (1919–1939)», серія збірників складених Слов'янською бібліотекою та Архівом управління МВС Чеської Республіки, «Списки джерел з історії народів СРСР до 1945 року з архівів Чехословаччини», які були складені окремими чеськими архівами на рубежі 1970–1980 років. Книги цієї серії є основним вихідним матеріалом і відправною точкою для досліджень в галузі історії чесько-російських, чесько-українських і чесько-білоруських відносин.

[23] Україна і Чехія підписали три документи документи https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny

Над українською тематикою сьогодні працюють такі науковці, як Мирослав Брайтфельдер, Станіслав Аускі, Ярослав Гулак, Павло Роберт Магочій, Ян Рихлік, Міхал Тера. Резонансною була поява книги «Бандеровці» Томаша Репи. Видання комплексно осмислює феномен бандерівців (ОУН та УПА) у чехословацькій повоєнній історії, констатує його політичний контекст, виправляє та називає клейма довготривалого впливу комуністичної пропаганди і, не в останню чергу, аналізує стан досліджень на цю тему, яка довгий час несправедливо ігнорувалася чеською історіографією.

Як зазначив Е. Ворочак у своїй статті «Чеська історіографія про Росію, Україну та Білорусь після листопада: труднощі та політичний контекст»: «Значна проблема чеської історії русистика все ще долає глибоку і довгострокову кризу в розвитку галузі…Ключове місце в науковому інтересі в період 20 століття все ще займає переважно російська, (українська та білоруська історія представлені лише мінімально). І це певною мірою стосується і української сторони»[24].

Події 2014 року, а особливо 2022 року, суттєво посилили присутність української культури в інтелектуальних просторах обох держав. Українська тематика вийшла за межі суто академічної галузі та стала складником публічного інтелектуального дискурсу. У Чехії це виявилося у високому рівні наукових, медійних і культурних ініціатив. У Словаччині ж значну роль відіграли освітні програми та масова присутність українських студентів, що перетворила інтеграцію на живий соціокультурний процес, а не лише на історичну пам'ять.

Сучасний етап інтеграції української культури в чеський інтелектуальний простір характеризується масовістю та багатоканальністю. Українські митці, науковці, журналісти, громадські діячі активно долучаються до чеського культурного життя, створюють нові інституції, ініціюють культурні проєкти, беруть участь у наукових дослідженнях. Українська культура стає видимою в чеських медіа, освіті, мистецтві, публічному просторі. Війна Росії проти України актуалізувала українську тематику в Чехії, сприяла формуванню нових форм солідарності та взаєморозуміння, а також зміцнила інтерес до української історії, мови та культури.

Виставки сучасного українського мистецтва у Празі та Брно апелюють до спадщини міжвоєнної еміграції, створюючи міст між історичною пам'яттю та сучасністю. Театральні постановки та музичні фестивалі включають українських митців, що сприяє взаємному культурному впливу. Переклади української літератури чеською мовою (твори Сергія Жадана, Оксани Забужко) стають частиною чеського книжкового ринку.

Чеська асоціація україністів координує дослідження та конференції, забезпечуючи сталість українознавчих студій. В університетах Праги та Брно діють курси української мови, літератури та історії, що формують нове

[24] Чеська історіографія про Росію, Україну та Білорусь після листопада: труднощі та політичний контекст. Об'єкт національної спадщини. www.nkp.cz

покоління дослідників. Українська тематика інтегрується в ширші гуманітарні студії – історію Центральної Європи, славістику, культурологію[25].

Узагальнюючи, можна стверджувати, що інтеграція української культури в чеський інтелектуальний простір став результатом тривалої взаємодії, що поєднав інституційні, інтелектуальні, мистецькі та соціальні чинники. Українська культура не лише адаптувалася до чеського середовища, а й активно впливала на нього, збагачуючи чеський інтелектуальний простір новими сенсами та перспективами. Сьогодні цей процес набуває нової динаміки, перетворюючи українсько-чеські культурні зв'язки на один із ключових елементів сучасної європейської культури.

Аналіз впливу війни Росії проти України на чеську культурну пам'ять показує, що ці події стали одним із найпотужніших каталізаторів переосмислення історичних наративів, ідентичностей та уявлень про Східну Європу в сучасному чеському суспільстві. Війна не лише актуалізувала українську тематику в публічному просторі Чехії, а й спричинила глибоку трансформацію того, як чехи сприймають власну історію, власний досвід тоталітаризму та місце України в європейській культурній та політичній карті.

Передусім, війна стала тригером колективної пам'яті про радянську окупацію Чехословаччини 1968 року, про досвід життя під комуністичним режимом та про боротьбу за свободу. У чеському суспільстві відбулося символічне накладання двох історичних досвідів – власного та українського. Це сприяло формуванню глибокої емпатії до українців, які переживають агресію, що нагадує чехам їхню власну історичну травму. Таким чином, війна активізувала механізми пам'яті-резонансу, коли сучасні події оживляють минулі колективні переживання.

Другим важливим аспектом є переформатування образу України в чеській пам'яті. Якщо раніше Україна часто сприймалася як периферійна пострадянська держава, то після 2022 року вона стала символом боротьби за свободу, демократію та європейські цінності. Це спричинило появу нового культурного наративу, у якому Україна постає не як «інший Схід», а як партнер і союзник, близький за історичним досвідом та ціннісними орієнтирами. У чеській пам'яті формується образ України як країни, що продовжує боротьбу, яку Чехія вела у XX столітті.

Третім чинником є зміна політики пам'яті на державному та муніципальному рівнях. У Чехії з'явилися нові меморіальні практики: перейменування вулиць на честь українських героїв, встановлення пам'ятних знаків, проведення публічних акцій солідарності. Ці практики не лише підтримують Україну, а й формують новий пласт чеської культурної пам'яті, у якому українська тема займає помітне місце. Таким чином, війна сприяла інституціоналізації української присутності в чеському символічному просторі.

Четвертий аспект – масова міграція українців до Чехії, яка стала безпрецедентною за масштабами. Присутність сотень тисяч українців у чеському

[25] Цуп О. Україністика в Чехії: витоки і сучасні тенденції розвитку. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 1. https://file.lib.in.ua

суспільстві створила нові умови для міжкультурної взаємодії та трансферу пам'яті. Українці привезли із собою власні наративи про війну, втрати, спротив, які поступово інтегруються в чеський культурний контекст. Це сприяє формуванню транснаціональної пам'яті, у якій українські та чеські історичні досвіди взаємно збагачуються.

П'ятий важливий вимір – медіа та культурна репрезентація війни. Чеські медіа, театри, музеї, освітні інституції активно включили українську тематику у свої програми. Це сприяє формуванню нових культурних кодів, у яких війна постає не лише як геополітичний конфлікт, а як моральний виклик, що стосується всієї Європи. Таким чином, війна стала частиною чеського культурного дискурсу, а українська тема – елементом сучасної чеської ідентичності.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що війна Росії проти України стала одним із ключових чинників трансформації чеської культурної пам'яті у XXI столітті. Вона: активізувала історичні травми та досвід тоталітаризму; змінила образ України в чеському суспільстві; сприяла появі нових меморіальних практик; інтегрувала українські наративи в чеський культурний простір; посилила міжкультурний діалог; сприяла формуванню нової європейської пам'яті, заснованої на солідарності та спільному досвіді спротиву агресії.

Сьогодні в Чехії та Словаччині діють нові громади, створені вже після 1990-х років і особливо після 2014 та 2022 років: «Українська ініціатива в Чеській Республіці», культурно-громадська організація, що проводить фестивалі, виставки, освітні заходи; «Союз українців у Словаччині», офіційна організація, яка представляє інтереси української меншини, підтримує школи та культурні центри; «Український культурно-освітній центр у Празі», сучасний осередок для інтеграції та культурної діяльності. Попри те, що прямої тяглості між міжвоєнними організаціями та сучасними немає, але вони часто апелюють до історичної пам'яті міжвоєнної еміграції, використовуючи її як символічний ресурс для легітимації своєї діяльності.

У Чехії й Словаччині українці до війни розглядалися переважно як економічні мігранти з обмеженою культурною репрезентацією. Новітня історіографія фіксує трансформацію цього образу та підвищення ролі української культури як чинника суспільних змін[26].

У Чехії інтеграція української культури має виразний інституційний вимір: Міністерство культури, Національний інститут культури та програми Creative Europe системно підтримують українських митців і культурні ініціативи (гранти, резиденції, пільговий доступ до культурних інституцій). Урядові документи (зокрема Refugee Response Plan 2025) включають культуру як елемент соціальної згуртованості та довгострокової інтеграції[27]. Також виникли або активізувалися чесько-українські культурні платформи (напр., Together in Europe – Czech-Ukrainian Cultural Center), що працюють у форматі двомовних подій, фестивалів, медіапроєктів і спільної творчості, не зводячи інтеграцію

[26] Jelínková M., Plaček M., Ochrana F. Achieving Better Integration of Ukrainian Refugees in the Czech Republic: Making Use of Expertise and Addressing Cultural Differences. Nonprofit Policy Forum, vol. 16, no. 2, 2025, pp. 293-304. https://doi.org/10.1515/npf-2023-0059

[27] Culture for Ukraine. https://www.idu.cz

до асиміляції. Підтримка з боку міст (Прага, Плзень, Оломоуць) сприяла включенню української культури в міський культурний календар[28].

На відміну від Чехії у Словаччині ключовими акторами стали недержавні організації та волонтерські мережі, які поєднали гуманітарну допомогу з культурною діяльністю (культурні вечори, театральні та освітні ініціативи, мовна й перекладацька підтримка)[29]. Державна інтеграційна політика в культурній сфері тут залишається менш системною й часто фрагментарною[30]. Мовна й історична спорідненість сприяє «м'якій» інтеграції: українська культура часто сприймається як близька, що полегшує участь у місцевих подіях, але водночас зменшує видимість української окремішності у загальнонаціональному культурному полі[31].

Порівняльний аналіз чеського й словацького сценаріїв інтеграції української культури демонструє дві різні, але взаємодоповнювальні моделі: чеську – інституційно-академічну, еміграційно зорієнтовану; словацьку – регіональну, пограничну й етнокультурно укорінену. У спільному європейському контексті обидва сценарії підтверджують, що українська культура в Центральній Європі не була периферійним явищем, а стала стійким елементом інтелектуальної історії регіону, який у XXI столітті набув нового змісту та значення. На сучасному етапі Чехія пропонує модель глибоко інституціоналізованої культурної інтеграції, де українська культура стає видимою частиною національного культурного простору. Словаччина демонструє ефективні, але менш сталі громадо-орієнтовані практики, що потребують системної державної культурної політики.

3. Історичне знання без меморіальної канонізації

Попри те, що українсько-чеські та словацько-українські культурологічні та наукові взаємовідносини мають гарну і тривалу історію однак вони потребують переосмислення та подолання стереотипів і міфів[32]. Варто відзначити, що у міжвоєнній Чехословаччині українці були видимими акторами політичного, освітнього та культурного простору, однак ця присутність не була трансформована у складову чеської та словацької колективної пам'яті. Український досвід функціонував переважно на рівні знання та практичної взаємодії, але

[28] Together in Europe – Czech-Ukrainian Cultural Center. https://creativeeurope.in.ua

[29] Seresová T., Štefančík R. Experiences of Ukrainian migrants with integration in Slovakia. *Acta geographica universitatis comenianae*.Vol. 68, 2024, No. 2, pp. 141–159.

[30] Šveda P., Štefková M. From Chaos to Coordination. The Evolution of Refugee Support in Slovakia Post-Ukraine Invasion. Dziekońska, M., Luczaj, K. (eds) Assistance to Ukrainian War Refugees in Central Europe (2022–2024). Palgrave Macmillan, Cham. 2025. https://doi.org/10.1007/978-3-031-86181-9_3

[31] Bahna M., Fedáková D., Kentoš M., Lášticová B., Mezihorák P., Očenášová Z., Papcunová J., Petrjánošová M., Poslon X. D., Prošek T., Wilsch M. People from Ukraine in Slovakia: From Acceptance to Integration: A Social Survey of Ukrainian Migrants in Slovakia. Košice; Bratislava. Institute of Social Sciences CSPS SAS; Institute of Sociology SAS, Institute for Research in Social Communication SAS; Institute of Ethnology and Social Anthropology SAS. 2025. https://doi.org/10.31577/2025.9788082980205

[32] Філіпович М., Шемонаєв О. Еволюція чесько-українських стереотипів від XIX ст. до сьогодення. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2, 2025. С. 241–249. doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.26 journals.tnpu.ternopil.ua/ind ex.php/history

не зазнав процесу меморіалізації. Така ситуація дозволяє говорити, про асиметрію між видимістю та забуттям – ситуацію, коли знання не стали пам'яттю.

Українсько-чеські та українсько-словацькі взаємини першої половини XX століття традиційно розглядаються крізь призму політичної співпраці, еміграційної підтримки та інституційної опіки, яку Чехословаччина надавала українським інтелектуальним і політичним колам після поразки національно-визвольних змагань. Міжвоєнна Прага та Подєбради постають у науковій літературі як важливі центри українського наукового, освітнього й культурного життя, де функціонували Український вільний університет, Українська господарська академія, численні видавничі та громадські осередки. У цьому сенсі українці були помітними й добре відомими акторами чехословацького публічного простору.

Водночас питання про те, яким чином ця присутність була зафіксована в чеській та словацькій колективній пам'яті, залишається недостатньо опрацьованим. Історіографія зосереджується переважно на описі інституцій, персоналій і політичних рішень, тоді як мнемонічний вимір українсько-чехословацьких контактів залишається на периферії аналізу. Це створює враження, що наявність знання про українців автоматично означала їхню інтеграцію до національних пам'яттєвих наративів чехів і словаків. Проте емпіричний матеріал свідчить про інше: попри відносно високу видимість українського чинника в міжвоєнному публічному дискурсі, він не був трансформований у стійкий елемент колективної пам'яті.

У дослідженнях міжнаціональних контактів першої половини XX століття часто імпліцитно передбачається, що інтенсивна взаємодія, інституційна присутність або політичне партнерство неминуче призводять до включення «іншого» в національну історичну пам'ять. Такий підхід базується на ототожненні історичного знання із колективною пам'яттю, що, однак, не відповідає сучасним теоретичним розмежуванням у межах memory studies.

У концептуальних підходах Яна та Алеїди Ассман чітко розрізняються знання, комунікативна пам'ять і культурна пам'ять[33]. Знання може існувати у функціональному, ситуативному або експертному вимірі, не переходячи у сферу довготривалої культурної репродукції. Колективна ж пам'ять передбачає інституціоналізацію, символічне закріплення та регулярне відтворення через наративи, ритуали, канонічні тексти й освітні практики. Відтак не кожен досвід, навіть добре задокументований, стає об'єктом пам'яті.

У цьому контексті ключовим для аналізу українсько-чесько-словацьких взаємин є розмежування між обізнаністю про українців, знанням про їхню діяльність та їхньою меморіальною інтеграцією. Українська присутність у міжвоєнній Чехословаччині безперечно належала до сфери знання: вона була зафіксована в політичному дискурсі, університетському середовищі, адміністративній документації та публіцистиці. Проте це знання не було переведене у площину колективної пам'яті – ані в чеському, ані в словацькому національному наративі.

[33] Assmann J. Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. München: Beck, 2013; Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization. Cambridge: CUP, 2011.

Саме тут доречно говорити про асиметрію між знанням і пам'яттю. Вона фіксує не дефіцит інформації й не брак контактів, а відсутність процесу мнемонічного закріплення. Застосування цього підходу дозволяє уникнути нормативних оцінок («недооцінені», «забуті несправедливо») й натомість зосередитися на механізмах, які визначають, що саме суспільства обирають пам'ятати. Колективна пам'ять, як підкреслював П. Нора, є не дзеркалом минулого, а результатом селективної роботи сучасності з історичним досвідом[34].

Таким чином, українсько-чесько-словацький випадок можна розглядати як приклад видимості без канонізації: історична присутність існувала на рівні подій і практик, але не на рівні довготривалого символічного закріплення. Чеська преса неодноразово інформувала про відкриття УВУ, його професорський склад, публічні лекції та університетські урочистості. В окремих публікаціях наголошувалося на високому науковому рівні українських учених і на символічній ролі Праги як центру «вільної науки» для народів, позбавлених власної держави. Попри таку обізнаність, згадки про УВУ майже не були інтегровані у пізніші чеські історичні огляди міжвоєнного періоду. У підручниках і узагальнюючих працях з історії Чехословаччини університет фігурує радше як епізод еміграційної політики, а не як складова чеського інтелектуального ландшафту.

Це дозволяє говорити про неінтегрованість УВУ до чеської культурної пам'яті. Обмежена, але стабільна присутність УВУ в чеській академічній та інтелектуальній рефлексії міжвоєнного періоду як частини «празького університетського простору» та «гуманітарного експерименту Першої республіки». У чеських джерелах 1920-1930-х років УВУ фігурує як одна з емігрантських вищих шкіл у Празі (поруч із Російським народним університетом, Вільним російським університетом тощо); сприймається як плід «малого Версаля» Масарикової гуманітарної політики; згадується в контексті розквіту міжвоєнної Праги як транзитного інтелектуального центру Східної Європи. У цьому сенсі УВУ присутній у чеській пам'яті, але не як український національний проєкт, і не як інституція з власною історичною суб'єктністю, а як ілюстрація толерантності й культурного капіталу чехословацької держави.

На відміну від українських установ, російські емігрантські освітні й наукові установи у Празі – насамперед «Русский народный университет (РНУ) / Русский свободный университет», «Російський юридичний факультет», «Педагогічний інститут» – були інтегровані в чехословацький публічний дискурс у межах так званої «Російської допомогової акції» (Ruská pomocná akce), що мала чітку політичну й гуманітарну легітимацію з боку уряду ЧСР. Саме ця рамка зумовила їх тривалу меморіальну видимість як частини феномену «Русская Прага» / Ruská Praha[35].

У чеській та міжнародній історіографії РНУ регулярно фігурує в узагальнюючих працях про емігрантську освіту в Празі; асоціюється з образом Праги як «русского Оксфорда» або «русских Афин»; включений до наративів

[34] Nora P. (ed.). Les lieux de mémoire. Paris, 1984-1992.

[35] Кишкин Л. Русская эмиграция в Праге: культурная жизнь (1920–1930-е годы). Прага: Славянская библиотека, 2010. 312 с.

про чехословацьку культурну відкритість і міжнародний гуманітарний капітал Першої республіки[36].

Російські інституції мали потужний меморіальний ресурс завдяки іменам добре інтегрованих у чеське інтелектуальне поле діячів (З. Бажант, Й. Полівка, М. Новіков); участі чеських професорів у міністерствах та кураторіях; багатотомними серіями публікацій (Nauchnye trudy Russkogo narodnogo universiteta v Prage), що виходили з паралельними чеськими заголовками та текстами[37]. Таким чином: російські інституції пам'ятаються як частина чесько-російської культурної взаємодії, а не лише як емігрантські утворення.

У той же час на відміну від РНУ, УВУ згадується у контексті гуманітарної політики Т. Масарика, як приклад підтримки «університетів у вигнанні» та як частина празького академічного середовища 1920-х років, зокрема з прямими згадками про патронат президента Масарика після переїзду з Відня до Праги (1921)[38]. У міжнародній літературі (Toronto UP, De Gruyter) УВУ описується як «основний центр українського інтелектуального життя в Чехословаччині», але ці роботи майже не інкорпоровані в чеський національний історичний канон[39]. В архівно-інституційній пам'яті УВУ згадується у зв'язку з конфіскацією його архівів після 1945 року, що фіксується радше як епізод радянських репресивних практик, а не як втрата чеського культурного простору.

Таким чином, попри наявні згадки, УВУ не сформував окремого меморіального ярлика на кшталт «українська Прага»; згадувався функціонально (як університет, що існував у Празі), але без національно-політичної семантизації; не був інкорпорований у наратив чехословацької культурної модерності так, як російські інституції. У цьому випадку український університет був частиною актуального знання і практики, але не перетворився на елемент чеської колективної пам'яті, що і є прикладом ситуації, коли знання не стали пам'яттю, а видимість не завершилася меморіалізацією.

Публічна преса та університетське середовище міжвоєнної Чехословаччини також були ключовими просторами, в яких українська присутність набула найбільшої видимості. Саме тут формувалося знання про українських емігрантів як політичних діячів, науковців і представників «бездержавної нації», що втратила власний політичний проєкт, але зберегла інтелектуальний потенціал. Водночас аналіз цих джерел демонструє характерну асиметрію: українці були активними учасниками публічного життя, однак їхня присутність залишалася фрагментарною і не трансформувалася у тривкий елемент чеської та словацької колективної пам'яті.

Чеська преса 1920–1930-х років регулярно фіксувала українську присутність у Чехословаччині. Показовими є публікації міжвоєнної чеської преси, зокрема загальнонаціональних видань на кшталт "Lidové noviny",

[36] Резвухина А. «Феномен "русской Праги"». *Философский полилог*, № 2, 2018.

[37] Nauchnye trudy Russkogo narodnogo universiteta v Prage. тт. 1–5, Prage, 1928–1933.

[38] Кокош А. Український науковий центр у Празі в час радянської окупації навесні 1945 року. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. № 5. С. 23–26. https://doi.org/10.15421/17225

[39] Zavorotna N. The Ukrainian Free University in Prague. Scholars in Exile, Toronto UP, 2022.

“Národní listy”, “Prager Presse”, які регулярно інформували читачів про події, пов’язані з українською еміграцією. Газети повідомляли про відкриття Українського вільного університету в Празі, діяльність Української господарської академії в Подєбрадах, публічні лекції українських професорів, ювілейні заходи та політичні ініціативи еміграції. Українське питання з’являлося також у ширшому контексті міжнародної політики, особливо у зв’язку з радянсько-польськими відносинами та становищем «народів Сходу Європи».

У словацьких періодичних виданнях українська присутність простежується рідше й у більш локалізованому контексті. Повідомлення стосувалися переважно питань, пов’язаних з русинським середовищем, східнословацькими регіонами або конфесійною проблематикою. Українська еміграція в Празі майже не ставала предметом самостійного інтересу словацької публіцистики, натомість вписувалася в ширші сюжети про «східні периферії» держави. У результаті знання про українців у словацькому публічному дискурсі мало фрагментарний і регіоналізований характер. Воно не виходило за межі практичного або локального досвіду, що додатково ускладнювало перехід від знання до пам’яті на національному рівні. Якщо в чеському випадку маємо інформаційну видимість без меморіалізації, то в словацькому – обмежену видимість, редуковану до регіонального виміру.

Таким чином, преса інформувала, коментувала й іноді співчувала, але майже не продукувала наративів довгої тривалості. Українці постали в газетному дискурсі як актуальний об’єкт уваги, однак не як складова історичного «ми» чеського чи словацького суспільства. Українська тематика залишалася зовнішньою щодо національного меморіального горизонту, а її присутність не супроводжувалася символічним закріпленням – через ювілейні дати, постійні рубрики або ретроспективні огляди. Таким чином, преса стала простором накопичення знання, яке виконувало інформаційну та політичну функцію, однак не трансформувалося в елемент колективної пам’яті.

Ще яскравіше логіка «знання не стали пам’яттю» проявляється в історії українських академічних інституцій у Чехословаччині. На рівні знання українські університети були включені до чеського інтелектуального простору: вони згадувалися в офіційних звітах, освітніх оглядах, університетських довідниках і публічних промовах. Українських професорів сприймали як представників «європейської науки у вигнанні», а Прагу – як простір академічної свободи. Проте все це знання мало чітко інструментальний характер. Українські інституції існували поруч із чеськими, але залишалися поза процесом формування національного академічного канону[40]. В українській історіографії ці інституції справедливо розглядаються як ключові центри збереження національної наукової традиції в еміграції[41].

Водночас у чеському академічному історіописанні українські університети не були інтегровані у наративи розвитку національної науки. Після припинення

[40] Sládek Z., Běloševská L. Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918-1939). Slovanský ústav AV ČR, v. v. i. Praha. 1998.

[41] Lysiak-Rudnytsky I. The Role of the Émigré Scholar in Ukrainian History. *Історичні есе*, т. 2. Київ: Основи, 1994.; Magocsi P. The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus, 1848–1948. Cambridge: Harvard University Press, 1978.

їхньої діяльності знання про них майже не отримало продовження у вигляді ювілейних реконструкцій, канонічних згадок чи символічних форм пам'яті. Як зауважують чеські дослідники (зокрема у працях про державну еміграційну політику міжвоєнної Чехословаччини), українські академічні осередки сприймалися радше як тимчасовий феномен гуманітарної та еміграційної політики, а не як елемент власного наукового канону[42]. Цей приклад підтверджує тезу Я. Грицака про канонічну вибірковість історичної пам'яті: не все, що є значущим у досвіді, стає значущим у наративі[43].

Показово, що в пізніших узагальнюючих працях з історії чеської та словацької освіти українські університети згадуються мінімально або взагалі зникають з наративу. Їх не включено до історії розвитку національної науки як внутрішній компонент; вони фігурують радше як тимчасовий побічний феномен міжвоєнного періоду. Українська еміграція (політична й інтелектуальна) була інституційно підтримана, але пам'яталась радше як частина «російської допомогової акції», ніж як окремий національний проєкт[44]. Попри діяльність Грушевського, Шаповала, Драгоманівських інституцій, у масовій чеській і словацькій свідомості українське питання залишилось «похідним від російського»[45]. У той же час українське (русинське) населення Підкарпаття закарбувалося у міжвоєнній культурі у літературі (І. Ольбрахт), у туристичному дискурсі, у візуальній етнографії та не фігурувало як повноправний національний суб'єкт, а радше як об'єкт модернізації.

Асиметрія між знанням і пам'яттю стала особливо помітною після 1945–1948 років, коли українські інституції були ліквідовані, а присутність української еміграції майже повністю вилучена з публічного простору Чехословаччини. Розрив інституційної тяглості призвів і до розриву пам'яттєвого, знання, яке не було канонізоване, виявилося легко витісненим.

У Чехії українці були добре знаними як інтелектуальні й політичні актори, однак залишалися «зовнішнім іншим» щодо національної історичної самоінтерпретації. Як показує чеська історіографія історичне мислення міжвоєнної Чехословаччини було зорієнтоване передусім на легітимацію власної державності та осмислення габсбурзького минулого, що об'єктивно звужувало простір для меморіалізації інших національних досвідів[46].

У Словаччині ж українська присутність частіше вписувалася в регіональні або конфесійні сюжети, пов'язані з русинським середовищем та східними територіями держави. Аналіз регіональної проблематики у працях П. Шворца свідчить, що українська присутність усвідомлювалася в словацькому суспільстві як факт прикордонної реальності та об'єкт регіональної рефлексії,

[42] Sládek Z., Běloševská L. Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918–1939). Slovanský ústav AV ČR, v. v. i. Praha. 1998.

[43] Грицак Я. Українська історична пам'ять у Центральній Європі. Київ : Критика, 2010.

[44] Ukrajinci v meziválečném Československu. https://mzv.gov.cz

[45] Breitfelder M. Ukrajina, ukrajinština a Češi v počátcích dvacátého století / Ukraine, the Ukrainian language and the Czechs at the beginning of the twentieth century. MEMO, 2024/1. S. 113–130.

[46] Křen J. Dvě století střední Evropy. Praha, 2005.

однак не була включена до символічного ядра національної пам'яті[47]. Це створювало інший тип асиметрії: не стільки «знання без пам'яті», скільки близькість без канонізації.

Таким чином, попри спільність державного простору, чеський і словацький підходи до української присутності демонструють різні моделі розриву між знанням і пам'яттю. У Чехії українці були видимими, інституційно визнаними, але меморіально невключеними; у Словаччині – ближчими на рівні регіонального досвіду, але не інтерпретованими як частина національного історичного наративу. В обох випадках українська присутність не зазнала процесу канонізації, що і дозволяє говорити про структурну асиметрію колективної пам'яті.

Особливо показовим є вплив повоєнного розриву 1945–1948 років, коли ліквідація українських інституцій та переорієнтація державної політики пам'яті призвели до швидкого витіснення української тематики з публічного простору Чехословаччини. Після 1945 року українська присутність у публічній пам'яті зводиться до образу: загрози безпеці, «буржуазного націоналізму», антидержавного елементу. Цей образ активно продукувався комуністичною пропагандою[48]. У цей період відбувається стирання міжвоєнної еміграційної спадщини шляхом закриття або маргіналізації українських інституцій, передачі й часткового знищення архівів («празький архів»), повного випадіння з освітнього канону[49].

На сході Словаччини українці зберігали церковну (греко-католицьку) пам'ять, локальні музеї (Свидник), фольклор. Однак ця пам'ять не стала частиною загальнонаціонального наративу, на відміну від угорської чи чеської історичної тематики[50].

Після 1989 року відбувається повільне повернення без глибокої інтеграції через активізацію академічних студій (історія еміграції, інституцій), впровадження меморіальних ініціатив, але без стабільного місця у шкільній чи державній пам'яті. Загалом процес можна інтерпретувати як домінування експертної, ніж масової реінтерпретації.

Якщо здійснити порівняльний аналіз польської та чесько-словацької пам'яті про присутність українців виявляється не різниця ступеня обізнаності, а принципово відмінні режими пам'ятання. Якщо в Чехії та Словаччині українці залишаються переважно периферійним або фоновим елементом історичного наративу, то в Польщі вони є структурно включеними до колективної пам'яті – насамперед як учасники конфліктного історичного досвіду.

---

[47] Švorc P. Rusinov otázka na Slovensku v rokoch 1918–1945. Prešov, 2002.

[48] Řepa T. Ukrajinští nacionalisté a komunistická propaganda. Zneužití tématu v Československu po roce 1945. *Paměť a dějiny. Studie a články*. 2014/02. S. 47–57. https://www.ustrcr.cz

[49] Řepa T. The Ethnic Removals of Ukrainians and Poles in Eastern Europe aft er the World War II and their Impact on Post-war Czechoslovakia. *Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal*, 14/2022/1-2, 3-17. https://doi.org/10.5817/cphpj-2022-001

[50] Souckova T. Ukrainians in Slovakia: Outlining the Reflection on Ethnic Identity and Autostereotypisation of the Ukrainian Minority. Ethnologia actualis. Vol. 18, No. 2/2018. S. 8–36. DOI: 10.2478/eas-2019-0001

У польському випадку держава відіграє активну роль у канонізації українського сюжету, хоча й у контроверсійному ключі. Українці фігурують у державному наративі через пам'ять про Волинь, «східні креси», збройне підпілля та післявоєнні акції безпеки. Ці сюжети закріплені на рівні парламентських резолюцій, днів пам'яті та офіційних заяв, що надає їм статусу інституційно санкціонованої історичної проблеми[51]. Важливо, що в цій логіці українці постають не як маргінальна меншина, а як історичний актор, навіть якщо його роль інтерпретується конфліктно або негативно.

Натомість у чесько-словацькому випадку держава обмежується адміністративною або регіональною фіксацією української присутності (Закарпаття / русини, еміграція), не інтегруючи її до символічного ядра історії Першої республіки чи пізніших національних наративів. Відсутність конфліктного «великого сюжету» з українською участю призводить до того, що держава не продукує окремого меморіального знаку української присутності. Таким чином, у Польщі українці вписані через конфлікт, а в Чехії та Словаччині – обійдені через відсутність політичної релевантності.

В академічному полі ця відмінність лише посилюється. Польська історіографія XX століття систематично включає українську тематику до «великої» національної історії: існують спеціалізовані дослідницькі центри, тривалі публічні дискусії та усталені полеміки, в яких українці розглядаються як невід'ємна складова польського історичного досвіду[52]. Навіть за умов гострих інтерпретаційних розбіжностей український сюжет залишається наративно інтегрованим.

У Чехії та Словаччині академічне знання про українців також існує, але воно здебільшого локалізоване в межах слов'янських студій, досліджень еміграції чи меншин. Українська присутність рідко стає частиною синтетичних національних історій, що формують академічний канон. У цьому сенсі маємо справу не з браком досліджень, а з епістемічною маргіналізацією – знання є, але воно не інкорпорується в центральний наратив.

Різниця моделей особливо помітна на рівні шкільної освіти. У Польщі українці стабільно присутні в підручниках як частина історії східних прикордонь, міжвоєнних і воєнних конфліктів. Навіть конфліктна пам'ять транслюється між поколіннями й формує базову уяву про історичну взаємодію[53]. У чеській та словацькій шкільній освіті українці майже не з'являються як окремий суб'єкт: їхня роль розчиняється в категорії «меншин» або повністю випадає з оповіді. Таким чином, школа в Польщі відтворює пам'ять, тоді як у Чехії та Словаччині – відтворює непам'ять.

Аналогічну асиметрію видно у масовій культурі. Польська література, кіно та публічні дебати регулярно звертаються до української тематики як до джерела драми, травми або морального виклику. Навіть образ «негативного іншого» є

[51] Leggewie J. Der Kampf um die europäische Erinnerung. München, 2011; Assmann A. Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. München, 2013

[52] Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942-1960*. Warszawa, 2006; Snyder T. The Reconstruction of Nations. New Haven, 2003.

[53] Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization, Cambridge, 2011.

формою символічної присутності[54]. У чесько-словацькому культурному просторі українська тема майже не міфологізована: відсутні впізнавані сюжети, персонажі чи символи, пов'язані з українською історичною присутністю. Тут маємо справу не з конфліктною, а з наративною порожнечею.

Отже, порівняння з польською моделлю показує, що вирішальним чинником меморіальної видимості є не позитивна оцінка, а ступінь інтегрованості в національний наратив. Там, де українці ставали учасниками конфлікту, вони були названі й закріплені в пам'яті; там, де конфлікт був відсутній, вони виявилися символічно непотрібними. У цьому сенсі польська пам'ять – це пам'ять *через конфлікт*, а чесько-словацька – непам'ять *через периферійність*.

Пам'ять про українців у чеській та словацькі громаді є відмінною і від пам'яті про єврейська громаду, яка була включена до чесько-словацької пам'яті за іншим принципом. Якщо міжвоєнна єврейська культурна й інтелектуальна присутність тривалий час залишалася другорядною в національному наративі[55], то після 1945 року пам'ять про Голокост стала центральним елементом державної меморіальної політики.

Євреї в чеській та словацькій пам'яті постають насамперед як жертви знищення, а не як автономний політичний чи культурний суб'єкт міжвоєнного періоду. Втім, саме травматичний і універсалізований характер цього досвіду забезпечив їм потужну меморіальну інтеграцію: через пам'ятники, музеї, шкільні програми та залучення міжнародних дискурсів пам'яті[56]. Отже, інтеграція відбулася через моральну рамку, що виходить за межі національної історії, але водночас закріплює єврейську присутність у публічному просторі пам'яті.

Український випадок істотно відрізняється від наведених моделей. Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині була численною, інституційно оформленою та частково підтриманою державою[57]. Однак, на відміну від російської громади, українська присутність не була включена до наративу державної гуманітарної місії, а на відміну від єврейської – не була переосмислена через травматичний універсалізм після 1945 року.

Специфіка українського випадку полягає в тому, що українці не відповідали домінантним режимам меморіалізації. Вони не репрезентували імперський культурний центр, подібний до російського, і водночас залишилися поза ключовими наративами жертви, які структурували повоєнну пам'ять у Центральній Європі. Більше того, українська політична еміграція була

[54] Nora P. (ed.). Les lieux de mémoire, Paris, 1984–1992.

[55] Čapková K. Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938. Praha: Paseka, 2005.

[56] Assmann J. Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. München: Beck, 2013; Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization. Cambridge: CUP, 2011.

[57] Zavorotna N. The Ukrainian Free University in Prague. Scholars in Exile, Toronto: University of Toronto Press, 2022; Кокош А. Український науковий центр у Празі в час радянської окупації навесні 1945 року. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №5. С. 23–26. https://doi.org/10.15421/17225

безпосередньо пов'язана з проєктом незалежної української державності, що робило її політично незручною в умовах змінної геополітичної кон'юнктури[58].

Унаслідок цього українська присутність була визнана на рівні фактичного існування, але деканонізована на рівні сенсу. Інституції функціонували, однак не перетворилися на символи; діячі були активними, але не стали частиною пантеону; українська спільнота була видимою у сучасності, проте не інкорпорованою до тривалої культурної пам'яті.

Порівняння російської, єврейської та української еміграційних громад показує, що меморіальна інтеграція залежала не від масштабу чи тривалості присутності, а від відповідності домінантним моделям сенсоутворення. Російська громада була інтегрована через державну місію та культурний капітал, єврейська – через травму та моральний універсалізм, тоді як українська опинилася поза цими рамками. Саме ця невідповідність, а не відсутність історичної значущості, визначила специфіку української меморіальної невидимості в чесько-словацькому контексті.

У ширшій перспективі українсько-чесько-словацький досвід підтверджує тезу про селективну природу колективної пам'яті: видимість, інтенсивність взаємодії та навіть інституційна підтримка не є достатніми умовами пам'яттєвої інтеграції. Формула «знання не стали пам'яттю» постає не як метафора, а як аналітичний інструмент, що дозволяє описати розрив між історичним досвідом і його символічним засвоєнням, відкриваючи перспективи для подальших досліджень асиметрій пам'яті у Центрально-Східній Європі.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз дозволяє уточнити місце української присутності в чеському та словацькому історичному наративі першої половини XX століття й водночас окреслити обмеження, притаманні її історіографічному осмисленню. Українська еміграція та автохтонне русинсько-українське населення були важливими складовими суспільного, освітнього й культурного життя міжвоєнної Чехословаччини, що добре зафіксовано в політичних документах, публіцистиці та джерелах того часу. Водночас результати дослідження підтверджують, що ця присутність лише частково була включена до пізніших чеських і словацьких національних історичних наративів.

В історіографії чеський контекст демонструє відносно високий рівень зацікавлення українською тематикою в міжвоєнний період, насамперед у зв'язку з гуманітарною політикою Першої республіки, діяльністю емігрантських освітніх інституцій і міжнародною позиціональністю Праги як інтелектуального центру Центральної Європи. Однак у синтетичних працях з історії чеської культури, науки та освіти українські інституції фігурують переважно як епізод еміграційної політики, а не як складова внутрішнього розвитку національного академічного поля. Це свідчить про домінування інструментального підходу до української присутності, без її повноцінної інтеграції до історіографічного канону.

[58] Snyder T. The Reconstruction of Nations. New Haven: Yale University Press, 2003; Plokhy S. The Gates of Europe. New York: Basic Books, 2015

Словацький випадок, натомість, репрезентує іншу модель рецепції. Українське питання тут послідовно осмислювалося в межах регіональних, прикордонних і конфесійних сюжетів, пов'язаних зі східнословацьким і підкарпатським простором. Як показують історіографічні праці з проблематики національної політики та регіональної історії, українська (руська) присутність була елементом практичного та соціального знання, але рідко піднімалася до рівня загальнонаціональної історичної інтерпретації. У цьому сенсі словацька історіографія фіксує радше локалізований, ніж канонічний характер українського наративу.

Порівняльний аналіз чеського й словацького підходів дозволяє зробити висновок, що обмежена інкорпорація української тематики не була наслідком її маргінальності або браку джерельної бази. Навпаки, історіографія володіє значним корпусом матеріалів, однак їх використання визначалося рамками домінантних національних наративів, зорієнтованих на державотворчі та внутрішньополітичні сюжети. Український досвід залишався на периферії цих інтерпретацій, не отримавши статусу структурно значущого елементу історії.

У теоретичному вимірі отримані результати підтверджують доцільність розмежування між історичним знанням і колективною пам'яттю, запропонованого сучасними дослідженнями memory studies. Українська присутність у Чехословаччині була добре задокументована, обговорювана та актуальна для сучасників, однак відсутність її інституційної та символічної канонізації зумовила слабку репрезентацію в довготривалих історичних наративах. Таким чином, ситуація, яку вжитковою мовою можна описати як «розрив між знанням і пам'яттю», набуває чіткого історіографічного пояснення.

Розгляд подальших трансформацій після 1945 року показує, що повоєнні політичні зміни та ідеологічна перебудова сприяли додатковій маргіналізації української еміграційної спадщини. Ліквідація інституцій, розрив дослідницької тяглості й радянізація гуманітарного знання призвели до того, що українська тематика зберігалася лише в обмежених академічних або регіональних форматах. Повернення інтересу після 1989 року мало переважно дослідницький характер і не супроводжувалося повноцінною інтеграцією до масової історичної свідомості.

Водночас сучасний етап – особливо після 2014 та 2022 років – засвідчує актуалізацію української тематики в чеському й словацькому публічному просторі, що відкриває нові можливості для історіографічного переосмислення. Ці процеси створюють передумови для переходу від суто описового вивчення української присутності до її системного включення в ширші наративи історії Центрально-Східної Європи.

У підсумку, українсько-чесько-словацький матеріал дозволяє розглядати українську присутність не як маргінальне або випадкове явище, а як показовий приклад того, яким чином національні історіографії здійснюють селекцію історичного досвіду. Такий підхід не лише уточнює місце українського чинника в регіональній історії, але й відкриває перспективи для подальших порівняльних досліджень механізмів включення й виключення пам'яті в європейських історичних наративах.

АНОТАЦІЯ

У розділі проаналізовано українську присутність у чесько-словацькому просторі першої половини XX століття крізь призму сучасних підходів до дослідження колективної пам'яті. На основі аналізу історіографії, публічного дискурсу та інституційних практик показано, що попри значну інтелектуальну й організаційну активність української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині, цей досвід не був повноцінно інтегрований до чеської та словацької національних пам'яттєвих наративів. Порівняльний підхід дозволяє виявити відмінності між чеською інституційно-академічною рецепцією української тематики та словацькою регіонально-культурною моделлю її осмислення. У підсумку розділ окреслює механізми селективності історичної пам'яті й пропонує інтерпретацію українського кейсу як прикладу розриву між історичним знанням і меморіальною канонізацією.

Література

1. Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization. Cambridge : CUP, 2011.

2. Assmann J. Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. München : Beck, 2013.

3. Bahna M., Fedáková D., Kentoš M., Lášticová B., Mezihorák P., Očenášová Z., Papcunová J., Petrjánošová M., Poslon X. D., Prošek T., Wilsch M. People from Ukraine in Slovakia: From Acceptance to Integration: A Social Survey of Ukrainian Migrants in Slovakia. Košice; Bratislava. Institute of Social Sciences CSPS SAS; Institute of Sociology SAS, Institute for Research in Social Communication SAS; Institute of Ethnology and Social Anthropology SAS. 2025. https://doi.org/10.31577/2025.9788082980205

4. Beneš Z. České dějiny v historickém vědomí. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012.

5. Breitfelder M. Ukrajina, ukrajinština a Češi v počátcích dvacátého století / Ukraine, the Ukrainian language and the Czechs at the beginning of the twentieth century. MEMO, 2024/1. S/ 113-130/

6. Čapková K. Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938. Praha: Paseka, 2005.

7. Culture for Ukraine. https://www.idu.cz

8. Demin M. Remapping Ukrainian Philosophy: Čyževs'kyj's Approach to the History of Philosophy in Eastern Europe. Slovo a smysl, 2025, (22) 46. C. 104–120. https://doi.org/10.14712/23366680.2025.1.6

9. Erll A. Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung. 3, überarb. Aufl. Stuttgart: J. B. Metzler, 2017.

10. Fedorchuk, O., Bolyuk, O., Pohunek, J., & Valášková, N. Lidová kultura Ukrajinců rakousko-uherské monarchie v etnografické sbírce Františka Řehoře z 80. a 90. let 19. století – Traditional Folk Culture of Ukrainians in Austria-Hungary as Represented in the Ethnographic Collection of František Řehoř from the 1880s and 1890s. Český Lid, 107(1), 2020, 71–92. https://www.jstor.org/stable/26975937

11. Harbulova Ľ. Život ukrajinskej emigrácie v medzivojnovom Československu v prácach českých a slovenských historikov. In Človek a spoločnosť [Individual and

Society], 2019, roč. 22, Supplement, s. 120-136. doi: https://doi.org/10.31577/cas.2019.00.545

12. Horák J. Příspěvek k dějinám vzájemných vztahů česko-ukrajinských. Dílo Františka Řehoře. Český lid, 41, 1954: 254–258.

13. Jelínková M., Plaček M., Ochrana F. Achieving Better Integration of Ukrainian Refugees in the Czech Republic: Making Use of Expertise and Addressing Cultural Differences. Nonprofit Policy Forum, vol. 16, no. 2, 2025, pp. 293–304. https://doi.org/10.1515/npf-2023-0059

14. Krejčí A. Ruská pomocná akce a Československo 1919–1924, Praha: Karolinum, 2001.

15. Křen J. Dvě století střední Evropy. Praha, 2005.

16. Leggewie J. Der Kampf um die europäische Erinnerung. München, 2011.

17. Lysiak Rudnytsky I. The Role of the Émigré Scholar in Ukrainian History. Історичні есе, т. 2. Київ: Основи, 1994.

18. Magocsi P. R. The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus, 1848-1948. Cambridge: Harvard University Press, 1978.

19. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942-1960. Warszawa, 2006.

20. Nauchnye trudy Russkogo narodnogo universiteta v Prage. тт. 1-5, Prage, 1928–1933.

21. Nora P. (ed.), Les lieux de mémoire. Paris, 1984–1992.

22. Plokhy S. The Gates of Europe. New York: Basic Books, 2015.

23. Řepa T. The Ethnic Removals of Ukrainians and Poles in Eastern Europe aft er the World War II and their Impact on Post-war Czechoslovakia. Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal, 14/2022/1-2, 3–17. https://doi.org/10.5817/cphpj-2022-001

24. Řepa T. Ukrajinští nacionalisté a komunistická propaganda. Zneužití tématu v Československu po roce 1945. Paměť a dějiny. Studie a články. 2014/02. S. 47–57. https://www.ustrcr.cz

25. Seresová T., Štefančík R. Experiences of Ukrainian migrants with integration in Slovakia. Acta geographica universitatis comenianae. Vol. 68, 2024, No. 2, pp. 141–159.

26. Sládek Z., Běloševská L. Dokumenty k dějinám ruské a ukra-jin-ské emi-grace v Československé repub-lice (1918–1939). Slovanský ústav AV ČR, v. v. i. Praha. 1998.

27. Snyder T. The Reconstruction of Nations. New Haven: Yale University Press, 2003.

28. Souckova T. Ukrainians in Slovakia: Outlining the Reflection on Ethnic Identity and Autostereotypisation of the Ukrainian Minority. Ethnologia actualis. Vol. 18, No. 2/2018. S. 8–36. DOI: 10.2478/eas-2019-0001

29. Šveda P., Štefková M. From Chaos to Coordination. The Evolution of Refugee Support in Slovakia Post-Ukraine Invasion. Dziekońska, M., Luczaj, K. (eds) Assistance to Ukrainian War Refugees in Central Europe (2022–2024). Palgrave Macmillan, Cham. 2025. https://doi.org/10.1007/978-3-031-86181-9_3

30. Sverdlyk Z., Klynina T. Information Activities of the Ukrainian Diaspora in the Czechoslovak Republic (1930–1931). Journal of History Culture and Art Research. 2020. Vol. 9, no. 1. P. 386–395. DOI: 10.7596/taksad.v9i1.2416

31. Švorc P. Rusinov otázka na Slovensku v rokoch 1918-1945. Prešov, 2002.
32. Together in Europe – Czech-Ukrainian Cultural Center. https://creativeeurope.in.ua
33. Ukrajinci v meziválečném Československu. https://mzv.gov.cz
34. Zavorotna N. Scholars in Exile. The Ukranian Intellectual World in Interwar Czechoslovakia. University of Toronto Press, 2019. 277 c. https://archive.org/details/oapen-20.500.12657-22477/mode/2up
35. Zavorotna N. The Ukrainian Free University in Prague. Scholars in Exile. Toronto: University of Toronto Press, 2022.
36. Волковський В. Від народу до нації: Празький період історії української політичної філософії. *Філософська думка*, 3, 2024. С. 27–54. https://doi.org/10.15407/fd2024.03.027
37. Грицак Я. Українська історична пам'ять у Центральній Європі. Київ : Критика, 2010.
38. Дериш Б. Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині: репрезентація українського питання. Наукові записки НаУКМА. *Історичні науки,* 7 (Грудень), 2024. С. 87–94. https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.87-94.
39. Зубко О. Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині та питання особистих фінансів (1918–1939). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, 2021, № 33, с. 29–38. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2021-33
40. Кишкин Л. Русская эмиграция в Праге: культурная жизнь (1920–1930-е годы). Прага: Славянская библиотека, 2010. 312 с.
41. Кокош А. Український науковий центр у Празі в час радянської окупації навесні 1945 року. *Грані* : науково-теоретичний альманах 2022. Том 25. № 5. С. 23–26. https://doi.org/10.15421/17225
42. Пеленська О. Україна поза Україною : енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919–1939). Прага : Národní knihovna České republiky. Slovanská knihovna, 2019. 331 с.
43. Пеленський Я. Українська політична еміграція 1919–1945, Мюнхен, 1980.
44. Резвухина А. «Феномен "русской Праги"». *Философский полилог*, № 2, 2018.
45. Субтельний О. Українці в Чехословаччині між двома війнами. Нью-Йорк, 1995.
46. Україна і Чехія підписали три документи документи. https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny
47. Філіпович М. Проблеми формування історичної пам'яті в освітній сфері України. *Літопис Волині*, (28). С. 174–178. https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.24
48. Філіпович М., Крищук Р. Чехословаччина як простір української інтелектуальної діяльності між двома світовими війнами. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 2025. Вип. 94. Том 2. С. 48–54. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/94-2-6 https://aphn-journal.in.ua/94-2-2025

49. Філіпович М., Шемонаєв О. Еволюція чесько-українських стереотипів від XIX ст. до сьогодення. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2, 2025. С. 241–249. doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.26 journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history

50. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 89: Звіти українських закордонних представництв про діяльність еміграційних інституцій у Празі, 1923 р, арк. 1–9.

51. ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 2, спр. 73, Кошториси, фінансові звіти та прохання про державні дотації українським установам у Подєбрадах і Празі, 1924–1925 рр., арк. 2–14.

52. Цуп О. Україністика в Чехії: витоки і сучасні тенденції розвитку. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 1. https://file.lib.in.ua

53. Чеська історіографія про Росію, Україну та Білорусь після листопада: труднощі та політичний контекст. Об'єкт національної спадщини. www.nkp.cz

Information about the authors:
Filipovych Myroslava Bogdanivna,
PhD in History, Associate Professor,
Honorary Professor of the Baltic Research Institute for Economic Sector Transformation Problems, Riga, Republic of Latvia,
Associate Professor of the Department of Documentation and Information Activities
Academy of Recreational Technologies and Law
11, Voloschkova str., Lutsk, 43008, Ukraine

Kryshchuk Roman Mykolayovych,
postgraduate student of the fourth year of study in the specialty 032 – History and Archeology,
Department of World History
Lesya Ukrainka Volyn National University
24, F. Chopin Street, Lutsk, 43025, Ukraine

РОЗДІЛ 4.
Контраверсійність історії як ресурс відновлення пам'яті

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-24

ВТРАТИ МУЗЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ТВОРІВ МИСТЕЦТВА КАРТИННИХ ГАЛЕРЕЙ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: МАСШТАБИ ТА НАСЛІДКИ

Дацків І. Б.

ВСТУП

Друга світова війна стала однією з найтрагічніших сторінок в історії України, що супроводжувалася не лише величезними людськими втратами, але й масштабним знищенням і розпорошенням культурної спадщини. Особливо значних втрат зазнали музейні установи та картинні галереї, фонди яких формувалися протягом десятиліть і містили унікальні твори національного та світового мистецтва.

У період нацистської окупації території України систематичне вилучення культурних цінностей набуло організованого характеру. Значна частина експонатів була вивезена до Німеччини, знищена внаслідок бойових дій або втрачена через неналежні умови евакуації. Водночас радянська політика щодо евакуації музейних фондів часто була фрагментарною і не забезпечила повного збереження культурних цінностей.

Попри наявність окремих досліджень, проблема втрат музейних цінностей і творів мистецтва картинних галерей України під час Другої світової війни залишається недостатньо вивченою. Досі відсутня цілісна оцінка масштабів цих втрат, їх структури, а також довгострокових культурних, історичних та ідентифікаційних наслідків для українського суспільства.

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю систематизації наявних даних про втрати, виявлення механізмів вилучення та переміщення культурних цінностей, а також осмислення наслідків цих процесів для формування національної культурної пам'яті. Окремого значення набуває питання реституції втрачених творів мистецтва та відновлення музейних колекцій.

Таким чином, постає наукова проблема комплексного дослідження масштабів втрат музейних цінностей і творів мистецтва картинних галерей України в роки Другої світової війни та з'ясування їхніх наслідків у сучасному культурному просторі.

Мета полягає у всебічному аналізі масштабів втрат музейних цінностей та творів мистецтва картинних галерей України в період Другої світової війни, з'ясуванні причин і механізмів їх вилучення, знищення та переміщення, а також визначенні культурних, історичних і суспільних наслідків цих втрат.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких **завдань:**

− Охарактеризувати основні чинники та обставини, що призвели до втрат культурних цінностей у воєнний період.

− Дослідити механізми вилучення, евакуації в східні області СРСР, переміщення та знищення творів мистецтва радянською владою.

− Проаналізувати матеріальні та моральні збитки музеїв і картинних галерей внаслідок нацистської окупації.

− Оцінити наслідки втрат для розвитку української культури, музейної справи та національної історичної пам'яті.

− Окреслити сучасний стан проблеми реституції та повернення втрачених творів мистецтва.

Незважаючи на наявність окремих наукових досліджень, присвячених втратам історико-культурних цінностей України в період Другої світової війни, значна частина цієї проблематики залишається недостатньо дослідженою та потребує подальшого комплексного аналізу.

Передусім, відсутня узагальнена й достовірна кількісна оцінка втрат музейних фондів і творів мистецтва картинних галерей України. Існуючі дані є фрагментарними, часто суперечливими та базуються на неповних архівних джерелах, що ускладнює визначення реальних масштабів втрат.

Недостатньо вивченими залишаються механізми та маршрути переміщення культурних цінностей, зокрема діяльність окупаційних структур щодо системного вивезення мистецьких творів, а також роль місцевих адміністрацій і окремих осіб у цих процесах. Бракує також чіткої реконструкції шляхів подальшого переміщення вивезених об'єктів після завершення війни.

Окремою проблемою є відсутність повної ідентифікації втрачених творів мистецтва. Значна частина музейних предметів не має детального опису, фотофіксації чи інвентаризаційних даних, що ускладнює їх пошук і можливе повернення.

Недостатньо дослідженим залишається питання ефективності евакуаційних заходів радянської влади та їх впливу на збереження або втрату музейних колекцій. Потребує уточнення співвідношення втрат, спричинених воєнними діями, і тих, що стали наслідком управлінських рішень.

Також не отримали належного висвітлення довгострокові культурні та ідентифікаційні наслідки втрат, зокрема вплив на формування національної культурної пам'яті, розвиток музейної справи та репрезентацію українського мистецтва у світовому контексті.

Крім того, залишається відкритим питання реституції культурних цінностей: відсутність ефективних міжнародно-правових механізмів, складність встановлення походження об'єктів та недостатня координація між державними інституціями гальмують процес повернення втрачених творів мистецтва.

Таким чином, необхідність подальших досліджень зумовлена потребою систематизації джерельної бази, уточнення масштабів втрат, реконструкції долі культурних цінностей і комплексного осмислення їхніх наслідків для української культурної спадщини.

Проблема втрат музейних цінностей та творів мистецтва картинних галерей України в роки Другої світової війни належить до міждисциплінарного напряму досліджень, що поєднує історію культури, музеєзнавство, архівознавство та історію війни. У сучасній українській історіографії вона розглядається в контексті ширшої проблематики втрат історико-культурної спадщини, евакуації фондів, нацистської культурної політики та післявоєнної реституції.

Дослідження втрат культурних цінностей України в роки війни тривалий час залишалося фрагментарним. У радянський період воно висвітлювалося переважно у контексті «злочинів нацистських загарбників», без глибокого аналізу механізмів втрат, масштабів евакуації та ролі радянської влади. Лише з набуттям Україною незалежності розпочалося системне переосмислення цієї проблеми, що пов'язано з відкриттям архівів і формуванням нової джерельної бази.

Як зазначають дослідники, продовж тривалого часу питання втрат культурних фондів, зокрема музейних, «ґрунтовно та об'єктивно не опрацьовувалося» і лише наприкінці XX – на початку XXI ст. стало предметом спеціальних наукових студій. Це визначило актуалізацію теми, зокрема у напрямі реконструкції втрат і створення реєстрів втрачених культурних цінностей.

Одним із перших узагальнюючих досліджень є праця І. Б. Дацківа, в якій на основі широкого кола джерел проаналізовано втрати історико-культурних цінностей України, включаючи музейні фонди, у період 1939–1945 рр.[1] У ній окреслено основні напрями втрат. Йому належать теж праці які висвітлюють питання реституції історико-культурних цінностей України, втрачених у роки Другої світової війни[2]. Досить цінними для нашого дослідження є праці київського історика С. Кота[3]. Поміж його наукового доробку варто відзначити

[1] Дацків І. Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни. Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопільська академія народного господарства. Тернопіль, 2001. 167 с.

[2] Дацків І.Б. До питання реституції історико-культурних цінностей України, втрачених у роки Другої світової війни. Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». Вип.5. (95) Тернопіль, 2011. С. 69–72. Його ж: Дацків І. Б., Маслій В. В. Проблеми реституції історико-культурних цінностей України, втрачених в роки Другої світової війни. Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення: зб. наукових праць. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України. К.: Вид-во «Фенікс», 2013. С. 268–275.; Дацків І. Б. Історико-правові аспекти реституції культурних цінностей України, втрачених у роки Другої світової війни. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: [Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції м. Тернопіль, ТНЕУ, 20-21 квітня 2018 р.]. Тернопіль: Економічна думка. 2018 С. 219–221.; Дацків І. Б., Полич М. І. Загальнотеоретичні аспекти міжнародного захисту історико-культурних надбань у зв'язку зі збройними конфліктами. Slovak international scientific journal. № 59, 2021. С. 3–7.

[3] Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 1. Київ–Бремен, 1996. 98 с;. Кот С. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати. Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга друга. К.: Наукова думка, 2011. С. 231–276.

монографію «Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)»[4]. Автор на основі широкого кола джерел розглядається участь України у вирішення питань розшуку і повернення культурних цінностей у XX – на початку XXI ст. Характеризуються і систематизуються численні факти втрат та переміщення національних реліквій, інших предметів культури з території України на різних історичних етапах та за різних обставин, подається їх структурний аналіз.

Історичну цінність становлять напрацювання Н. Кашеварової про діяльність Оперативного штабу Альфреда Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» у 1940–1945 роках [Кашеварова Наталія. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 552 с. ; Кашеварова Наталія. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 2: Документи. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 992 с.][5].

Подальший розвиток цієї тематики представлений у дослідженнях, присвячених не лише фіксації втрат, але й аналізу механізмів їх здійснення. Зокрема, сучасні роботи акцентують на діяльності спеціалізованих нацистських інституцій, які займалися організованим вилученням культурних цінностей на окупованих територіях України. Серед них праці А. Сабодаш[6], В. Солошенко[7], С. Гаврилюка та О. Гаврилюк[8], С. Стадника[9], М. Ткаченко[10], Франка Моніка[11] та інших.

Отже, сучасна історіографія втрат музейних цінностей і творів мистецтва України в роки Другої світової війни перебуває на етапі активного розвитку. Вона еволюціонувала від фрагментарних описів до комплексних міждисциплінарних досліджень, що охоплюють як масштаби втрат, так і їхні

[4] Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.

[5] Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 552 с.; Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 2: Документи. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 992 с.

[6] Сабодаш А. Л. Вивезення та знищення українських культурних цінностей в роки Другої світової війни : автореф. дип. роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр»: спец. 032 «Історія та археологія». ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв, 2021. 19 с.

[7] Солошенко В. В. Проблеми повернення бібліотечних та культурних втрат України періоду другої світової війни. Сторінки історії, (54). Вересень 2022. С. 266–280.

[8] Гаврилюк С. В., Гаврилюк О. Н. Вивчення культурної спадщини Західної Волині у другій половині 1940-х – на початку 1990-х рр. Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 33 (72). № 1. 2022. С. 26–33.

[9] Стадник С.М. Музей у роки Великої Вітчизняної війни. Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції.: Збірник наукових праць. Полтава, 1991. С. 115–117.

[10] Ткаченко М. І. Музейні скарби України під час Другої Світової війни: евакуація на Схід. Київська старовина. 1995. № 3. С. 31–38.

[11] Франка Моніка Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями. Дзеркало тижня. 2004. 29 травня.

причини та наслідки. Водночас проблема залишається відкритою, що зумовлює необхідність подальших наукових розвідок, особливо у сфері реституції та систематизації втрат художніх колекцій.

1. Втрати культурних цінностей музеїв і картинних галерей внаслідок евакуації у східні області СРСР та проблеми їх повернення

Суттєвим аспектом наукового аналізу є визначення масштабів втрат історико-культурної спадщини України, яка була евакуйована до східних регіонів Радянського Союзу, а також з'ясування її подальшої долі.

Варто підкреслити, що питання збереження культурних і історичних цінностей уже в перші дні війни розглядалося радянським керівництвом як складова загальнодержавної евакуаційної політики. Так, 24 червня 1941 року відповідно до рішення ЦК ВКП(б) і РНК СРСР було сформовано Раду з евакуації, яку очолив М. Шверник.

На теренах України процес евакуації історико-культурних цінностей координувався спеціально створеною 26 червня 1941 року Комісією з евакуації при ЦК і РНК УРСР під керівництвом заступника голови уряду Д. Жили.

Разом із тим, проблематика евакуації музейних колекцій та фондів картинних галерей України до східних регіонів СРСР і дотепер залишається недостатньо опрацьованою в історичній науці. Вже на сучасному етапі досліджень стає очевидним, що, всупереч поширеним у радянській історіографії уявленням про високу ефективність цих заходів, їх результати були обмеженими.

Згідно з аналізом архівних матеріалів, можна стверджувати, що до східних районів СРСР було переміщено лише приблизно від 22 до 26 музеїв із загальної кількості 174, які функціонували в Україні станом на 1940 рік, що становить близько 13 %. Йдеться переважно про провідні музейні установи Києва, а також обласних центрів, зокрема Дніпропетровська, Харкова, Одеси, Чернігова, Полтави та Сум. При цьому евакуйовані фонди були розосереджені на значній території Радянського Союзу, що значно ускладнило їх подальше облікування та повернення[12].

У Києві на той час функціонували чотири великі музейні установи. У липні 1941 року було припинено роботу музею західноєвропейського мистецтва. Протягом наступних двох місяців працівники управління культури, добре обізнані зі складом фондів, формували перелік творів, що підлягали евакуації. У результаті було відібрано основну частину колекції – 95 особливо цінних живописних робіт[13], які транспортували водним шляхом по Дніпру до Дніпропетровська, а згодом залізницею до Уфи на Уралі. Серед евакуйованих творів були полотна таких відомих митців, як Белліні, Рубенс, Перуджино, Тіціан, Маньяско, Рембрандт, ван Гоєн, Веласкес та інші. Окрім цього,

[12] Державний архів Київської області (далі ДАКО). Ф. Р-2412. Фонд Музею-архіву, перехідної доби. Оп. 2. Спр. 192. Арк. 5.

[13] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. КМФ. 8. Звіти, переписка та інш.матеріали про політичне положення вищих шкіл, характеристика музеїв м. Києва та ін. Оп.1. Спр. 265. Арк. 26–28.

радянською владою було вилучено вироби із золота та срібла, що перебували у власності музею з 1928 року та зберігалися у банківському сейфі.

До початку вилучення фонди музею східноєвропейського мистецтва налічували близько 2000 живописних творів російського мистецтва, а також значну колекцію фарфору. Уже 29 червня 1941 року розпочалося переміщення частини цієї збірки. Зокрема, 17 і 18 серпня було відправлено до Уфи 40 ящиків із музейними цінностями, що включали 541 твір: з них – роботи російського живопису XVIII ст., 13 ікон XII–XVII ст., 506 цінних картин і графічних творів XIX – початку XX ст., а також дві скульптури[14].

Щодо Українського музею, структура якого охоплювала археологічний та мистецький (народного мистецтва) відділи, евакуація його фондів розпочалася наприкінці липня 1941 року. Було вивезено близько 300 художніх творів[15], датованих XVIII–XX століттями. Серед них – роботи відомого українського художника О. Мурашка, який загинув у 1920 році (розстріляний більшовиками – авт.), а також значна частина колекції української графіки, включаючи твори Г. Нарбута[16].

До числа евакуйованих музейних цінностей із київських зібрань слід також зарахувати 44 експонати з Миколаївського музею імені В. Верещагіна, які напередодні війни були передані до Києва для участі у виставці творів відомого батального живописця в залах музею східноєвропейського мистецтва. Окрім цього, до вивезених колекцій увійшли три роботи М. Врубеля з Одеської галереї, що експонувалися на його персональній виставці у столиці. Також було вилучено рукописні фонди музею, зокрема епістолярну спадщину – листування художників із меценатом і колекціонером І. Терещенком.

Евакуйовані зібрання київських музеїв, разом із окремими експонатами інших музейних установ України, були перевезені до Уфи та розміщені в Башкирському художньому музеї імені М. Нестерова[17].

Упродовж липня–серпня 1941 року найцінніші предмети з фондів Києво-Печерського державного історико-культурного музею-заповідника було евакуйовано спочатку баржами до Дніпропетровська, а згодом залізничним транспортом у східні регіони СРСР. До числа вивезених пам'яток належали передусім вироби з дорогоцінних металів – золота та срібла, зокрема посуд, чаші, зброя, культові речі, а також старовинні тканини та церковні книги, видані в лаврській друкарні у XVII–XX століттях. Серед унікальних предметів – чаша, подарована імператрицею Єлизаветою Петрівною представнику Донського війська Никифору Нікітіну 28 червня 1744 року, Євангелія у срібних оправах (1645 і 1692 рр.), а також срібні й кипарисові хрести. З метою транспортування царські врата 1811 р. було розібрано на шість частин[18].

[14] ЦДАВО України. Ф. КМФ. 8. Оп.1. Спр. 265. Арк. 29–34.

[15] Там сам.

[16] Там само. Арк. 34 –38.

[17] Пелькіна Л., Факторович М. Евакуація і грабунок. Пам'ятки України. 1994. № 1-2. С. 112.

[18] ЦДАВО України. Ф. 3206. Доклад референта музею п. Гейбеля. Оп. 5. Спр. 20. Арк. 474.

Окрім цього, здійснювалося переміщення фресок і декоративних орнаментів із Миколаївського собору в Києві. За інформацією Інституту історії НАН України, нині на території росії перебуває щонайменше 17 одиниць таких пам'яток – оригінальні мозаїки, фрески, їх фрагменти, а також шиферна плита з барельєфними зображеннями XII століття. Питання повернення цих оригіналів до відбудованого Михайлівського собору залишається невирішеним. Очевидно, що належне збереження подібних об'єктів можливе лише за умов музейного середовища, тому українська держава має активізувати зусилля, спрямовані на їх реституцію, що на сьогодні залишається недостатньо реалізованим[19].

У Києві, в Хрещатицькому завулку, діяв будинок-музей Т. Г. Шевченка, найцінніші експонати якого було евакуйовано до Уфи (Башкирія)[20]. У літній період 1941 року до цього ж міста перевезено значну частину фондів Київського центрального історичного музею та Київського центрального антирелігійного музею. Окрім того, до Уфи в повному складі було переміщено колекцію Чернігівського літературно-меморіального музею М. Коцюбинського[21].

Частину музейних цінностей із київських установ також було розосереджено в інших містах Радянського Союзу, зокрема в Пензі, Саратові, Свердловську та Тюмені.

Певне уявлення про масштаби руйнування історико-культурної спадщини, спричиненого радянською владою, можна отримати завдяки матеріалам Музею-архіву переходової доби в Києві, який функціонував у період нацистської окупації протягом обмеженого часу – від квітня до осені 1942 року[22]. Установу очолював відомий український історик, професор Олександр Оглоблин, який раніше обіймав посаду голови міської управи. Під його керівництвом було розроблено детальний план пошукової роботи за темою «Руйнація більшовиками культурних пам'яток міста Києва», що охоплював як період від 22 червня до 19 вересня 1941 року, так і довоєнний час. За відносно короткий період діяльності працівники музею зібрали значний масив документів, що висвітлюють факти знищення культурних пам'яток в Україні; нині більшість цих матеріалів зберігається у нещодавно відкритому фонді Державного архіву Київської області[23].

Водночас визначення точних обсягів евакуйованих музейних предметів залишається вкрай складним завданням. Це зумовлено тим, що облік вивезених цінностей здійснювався неповною мірою: значна їх частина не була інвентаризована та зберігалася в нерозпакованому вигляді, а вироби з дорогоцінних металів фіксувалися лише за загальною вагою в опломбованій тарі. Додатковою проблемою є втрата більшості облікових списків евакуйованих експонатів. Відтак, на підставі наявних джерел можна лише орієнтовно говорити про

[19] Вечірній Київ. 28 квітня 1998.

[20] ЦДАВО України. Ф. Р-2. Листування з РНК СРСР про евакуацію установ мистецтва. Оп. 7. Спр. 1546. Арк. 30–31.

[21] ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 334. Арк. 165.

[22] ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 1. Спр.25. Арк. 6.

[23] ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 21.

переміщення за межі України близько 30 500 музейних предметів, серед яких понад 12 000 становили твори мистецтва[24].

Результати аналізу процесу евакуації культурних цінностей з території України в умовах Другої світової війни засвідчують не лише організаційні прорахунки, але й системне порушення базових вимог до обліку та збереження музейних фондів. Фактичні матеріали дають підстави говорити про відсутність належного контролю з боку державних органів, що створило умови для втрат, розпорошення та привласнення культурних цінностей.

Показовою у цьому контексті є доповідна записка заступника начальника Управління у справах мистецтв при РНК УРСР О. Пащенка від грудня 1941 року, в якій прямо вказувалося на зростання випадків претензій з боку місцевих музейних установ на евакуйовані предмети. Подібні явища свідчать про формування практики несанкціонованого перерозподілу культурних цінностей, що фактично межувала з їх інституційним привласненням і створювала передумови для подальшого розграбування музейних колекцій.

Архівні документи фіксують і більш критичні ситуації, пов'язані з фізичною втратою експонатів. Зокрема, ешелон, який транспортував фонди Харківського історичного музею імені Григорія Сковороди та Центрального музею революції, зазнав бомбардування та прибув до Уфи без належного супроводу. Унаслідок цього музейні предмети протягом тривалого часу зберігалися у пошкоджених вагонах під відкритим небом, без охорони та відповідних умов консервації. Така ситуація призвела не лише до фізичного пошкодження експонатів під впливом атмосферних чинників, але й до їх часткового розкрадання. Окремі предмети у неінвентаризованому вигляді згодом були включені до фондів місцевих музеїв, що ускладнює їх подальшу ідентифікацію. Додатково встановлено, що під час перевірки фондів, які у 1941–1944 роках зберігалися в Уфимському відділенні Держбанку СРСР, було зафіксовано зникнення срібних виробів загальною вагою понад 19 кг[25], що вказує на суттєві порушення у сфері фінансово-матеріального обліку.

Особливо показовою є ситуація з фондами Харківського історичного музею імені Дмитра Яворницького, які зазнали значних втрат уже на етапі розміщення в евакуації. Частина експонатів зберігалася на складі районного відділу НКВС у місті Челкар Актюбінської області Казахської РСР, де не було забезпечено належних умов охорони та контролю. У результаті з 11 доставлених ящиків три зникли безслідно, а ще два були розкриті, що свідчить про пряме втручання сторонніх осіб. Інша частина колекції була передана до Актюбінського краєзнавчого музею, де окремі предмети залишаються і до сьогодні, що фактично закріплює наслідки воєнного переміщення як довготривалу форму втрати культурної спадщини[26].

Отже, наведені факти дозволяють зробити висновок, що евакуація музейних цінностей, яка декларувалася як захід їх збереження, на практиці часто

[24] Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип.6. К., 1996. С. 118.

[25] Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну... С. 119.

[26] Там само. С. 118–119.

супроводжувалася дезорганізацією, відсутністю належного обліку та контролю, а також зловживаннями з боку причетних структур. У сукупності це призвело до значних і часто безповоротних втрат історико-культурної спадщини України.

У ході відступу радянських військ значних втрат зазнала картинна галерея в місті Харкові, діяльність якої фактично була зруйнована внаслідок дій радянської влади. Під час евакуаційних заходів адміністрацією галереї було вивезено найбільш цінну частину колекції, що включала твори європейського, українського та російського живопису і графіки. Серед них – роботи відомих нідерландських майстрів, зокрема Патініра, Скореля, Фан Клєва, Брейгеля, а також італійських художників – Гвідо Рені, Доменікіно, Креспі та інших.

Втрат зазнала і українська мистецька спадщина: серед постраждалих авторів – Т. Шевченко, М. Безперчий, К. Трутовський, М. Пимоненко, С. Васильківський, О. Беркас та інші. Було також переміщено твори визначних митців XVIII ст. – Д. Левицького та В. Боровиковського, а також сім робіт І. Рєпіна, серед яких відома картина «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Водночас найбільш відчутних втрат зазнали колекції російського живопису, представлені роботами О. Кіпренського, С. Щедріна, В. Тропініна, О. Венеціанова та інших митців. Значною була й втрата графічного фонду галереї, який налічував понад 31 тис. одиниць зберігання. Із цієї колекції було вивезено близько 4000 експонатів, серед яких – гравюри Альбрехта Дюрера, Лейденського, Ходовецького, Барча, Кляйна, а також роботи українських митців, зокрема Т. Шевченка, П. Мартиновича та Г. Нарбута[27].

Евакуація колекцій здійснювалася у кілька етапів: спочатку експонати було переміщено до Абакана, а в лютому 1942 р. до Новосибірська. Згідно з доповідною запискою комісії Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР щодо обліку та умов зберігання музейних цінностей в Абакані, з Харківської державної картинної галереї імені Т. Г. Шевченка було вивезено 353 живописні твори першої та другої категорії, з яких 97 належали до західноєвропейського мистецтва, 132 – до російського, 102 – до українського та 22 – до радянського[28].

Крім того, було евакуйовано 4087 графічних і акварельних робіт, серед яких 3007 становили твори західноєвропейських авторів, 529 – російських, 538 – українських і 13 – радянських митців. Через фонди цієї ж галереї здійснювалося також переміщення експонатів Центрального музею Т. Г. Шевченка в Києві, з якого до Абакана було вивезено 503 предмети, зокрема 37 живописних творів, 179 малюнків, 149 книг, дві скрині архівних матеріалів та інші цінності[29]. Відтак, наведені дані свідчать, що, попри декларовану мету збереження культурної спадщини, евакуаційні заходи супроводжувалися суттєвим порушенням принципів цілісності музейних зібрань, що призвело до їх фрагментації, втрати контексту та часткового зникнення окремих експонатів.

За наказом секретаря Полтавського обласного комітету партії С. Ф. Кондратенка з Полтавського художнього музею було евакуйовано колекцію робіт М. А. Ярошенка, що включала 55 полотен та 19 альбомів із малюнками. Для

[27] Крем'янецький вісник. 19 квітня 1942, № 33.

[28] ЦДАВО України. Ф. 4763. Фонд Надзвичайної державної комісії для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Оп.1. Спр. 2. Арк. 36.

[29] Там само. Арк. 36 – 36 зв.

перевезення цих експонатів спеціально було виділено вагон, куди їх доставили інкасатор К. М. Герасименко та завгосп музею М. А. Браїлко разом із 12 скринями рідкісних предметів[30], після чого колекцію відправлено до Уфи.

Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарнавського має довгу й видатну історію; у 1996 році відзначалося його сторіччя. За час свого існування музей накопичив значну кількість експонатів, багато з яких є унікальними для України. Значний внесок у розвиток колекції зробив відомий меценат, колекціонер і громадський діяч В. В. Тарнавський.

На початку XX століття музейна справа в Чернігові переживала період активного розвитку. У 1925 р. п'ять місцевих музеїв було об'єднано в Чернігівський історичний музей, фонди якого на початок війни налічували майже 100 тис. експонатів, а музейна бібліотека – близько 50 тис. томів літератури. На початку війни найцінніші предмети музею було евакуйовано на схід СРСР, до Уфи та Чкалова, серед них – вироби прикладного мистецтва, старовинне срібло та живописні полотна. Організацією перевезення займався А. І. Левенко[31].

Зі Сумського художнього музею за дорученням офіцерів штабу Південно-Західного фронту було вивезено найбільш цінні полотна, які передано на тимчасове зберігання до філії Третьяковської галереї в Новосибірську. Аналогічно експонати Дніпропетровського художнього музею спочатку евакуйовано до Актюбінська, а згодом – до Уфи. Доповідна записка художника М. А. Шаранова від 3 листопада 1942 р., завідувача фондами українських музеїв, розміщених у м. Уфа Башкирської АРСР, свідчить про наявність у фондах значної колекції живопису, портретів і натюрмортів європейських шкіл – фламандської, голландської, італійської та німецької, а також творів визначних українських і російських митців: Левицького, Рєпіна, Боровиковського, Сєрова, Сурікова, Шишкіна, Несторова, Айвазовського, Полєнова, Верещагіна, Врубеля та інших[32]. У документі наголошувалося на критичній необхідності суворого контролю за умовами зберігання, оскільки будь-яке пошкодження цих творів призвело б до незворотної втрати культурної спадщини. Проте ці рекомендації майже не виконувалися, що свідчить про системну недбалість радянських органів у сфері охорони евакуйованих цінностей.

Одеський художній музей, колишній Одеський музей російського та українського мистецтва, був найбільшим центром збереження вітчизняного образотворчого мистецтва в Україні. Колекції включали ікони, церковний посуд, срібні вироби, порцеляну та кришталь, живопис, графіку, скульптуру, а також предмети декоративно-прикладного мистецтва та унікальні меблі,

[30] Кот С. Українські культурні цінності в Росії: полемічні нотатки замість висновків. *Розбудова держави*. 1996. № 3. С.43.

[31] Неділя А. Проблеми втрачених і знищених пам'яток Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарнавського. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи.* Вип.6. К., 1996. С. 97.

[32] ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп.1. Спр 2. Арк. 41.

килими й люстри. У 1939 р. тут відкрито відділ радянського мистецтва, сформований на основі 70 живописних творів та великої кількості порцеляни[33].

Втім, вже на початку війни стало очевидним, що організація евакуації відбувалася без належного обліку та документування. Довоєнні інвентарні книги музею були втрачені, а записи про надходження почали вестися лише з 1945 року. Під час загрози окупації Одеси німецько-фашистськими військами та у ході оборонних дій (15 серпня – 16 жовтня 1941 року) частину колекції перевезено до Ташкента та Уфи. Згідно з актом від 1 листопада 1943 року, директор Державного музею історії мистецтв Узбекистану прийняв на зберігання 453 твори живопису та графіки. Повернення експонатів до Одеси показало критичні прогалини в обліку: у супровідних описах зафіксовано лише 404 роботи, доля 49 творів залишилася» невідомою. Окрім того, акти складалися поспіхом, з частковими або умовними назвами («портрет», «пейзаж»), без зазначення розмірів і техніки виконання. Однак при доскональному вивченні списку згаданих робіт з повними вихідними даними вдалося встановити, втрату таких творів: Айвазовський І.К. «Краєвид Одеси» П., о 94 х 135. «Одеса» Етюд П.о. «Мис» Д., 24 х 32,5. Маковський В. «Дівчина біля вікна». П., о. 56 х 46,5. Полєнова О. Д. «Селянин». П., о. 41 х 44. Кузнєцов М. Р. «Дівчинка за умивальником». 1892. П.,о. Куїнджі А. І. «Село, освітлене заходом сонця». Сєров В.О. «Офелія». Майоліка. Врубель М. О. «Лель». Майоліка[34].

Точне число експонатів, надісланих в Уфу, – не встановлено, тому що збереглися лише акти від 20 лютого 1944 р., складені в Уфі при відсиланні творів мистецтва в Одесу. Ці матеріали свідчать, про повернення 192 твори. Згідно з цими документами, музеєм евакуйовано 654 твори. Друга частина колекції з початком окупації Одеси 16 жовтня 1944 р. залишилась в Одесі[35].

30 вересня 1941 року експонати Феодосійської картинної галереї імені І. К. Айвазовського були відправлені до Новоросійська, де тривалий час перебували на відкритому повітрі в порту через відсутність транспорту для подальшої евакуації, що завдало значної шкоди художнім творам. Аналогічно, експонати Херсонського музею, проходячи через Поті, Тбілісі, Баку та Красноводськ, прибули до Свердловська лише через 105 днів[36].

Варто відзначити, що значна частина евакуйованих фондів так і не досягла пункту призначення. Зокрема, під час перевезення повністю зникли шість скринь із цінними експонатами Нікопольського краєзнавчого музею, серед яких козацька ікона «Покрова Богородиці», клейноди, чарки Івана Сірка та запорізьке Євангеліє[37].

---

[33] Єрьоміна Л. Колекція Одеського художнього музею під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 р.р. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип.6. К., 1996. С. 164.

[34] Там само. С. 165.

[35] Єрьоміна Л. Колекція Одеського художнього музею під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 р.р. С. 166.

[36] Дацків І. Б. Доля музейних цінностей України періоду Другої світової війни. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип.9. Тернопіль. 1999. С. 76.

[37] Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права. С. 119.

За даними доповідних записок і опитуванням окремих співробітників евакуйованих музеїв, організація перевезення відбувалася з численними порушеннями та недбалістю, що фактично носило характер злочинної необережності. Це призвело до втрати значної кількості творів та численних пошкоджень експонатів. Додатково, із Полтавського та Харківського музеїв кілька скринь разом із частиною керівництва музеїв так і не прибули до Уфи[38].

Сьогодні численні реліквії української культури залишаються розпорошеними між Третьяковською галереєю в Москві, Ермітажем та Російським музеєм у Санкт-Петербурзі, а також Новгородським музеєм-заповідником. Ще у 1939 році до Ермітажу на виставку з Львівського історичного музею було вилучено предмети зі всесвітньо відомих Михайлівських скарбів 1878–1896 рр., доля яких досі невідома.[39] Один із працівників Львівського історичного музею під час ретельного дослідження знайшов залишки спалених пергаментованих карток із хроніки XVI століття, що були знищені під час відступу червоної армії зі Львова[40].

Загадом на основі аналізу наявних документальних джерел без сумніву можна констатувати, що евакуація музейних колекцій українських музеїв і картинних галерей у східні регіони СРСР призвела до значних втрат історико-культурних цінностей. Особливо тривожним є факт, що частина евакуйованих фондів так і не досягла пунктів призначення, що підкреслює системну неорганізованість та недбалість радянської евакуаційної політики.

Аналіз умов збереження цих пам'яток у період евакуації свідчить про те, що вони далеко не завжди перебували під належним контролем, а численні спроби місцевих працівників музеїв привласнити привезені експонати додатково посилювали ризик їх пошкодження або втрати.

Таким чином, процес евакуації та реевакуації музейних колекцій призвів до незворотних втрат культурної спадщини України. Втрати, що сталися під час перевезення, неможливо відновити, однак державні органи та наукові установи повинні активізувати зусилля для повернення експонатів, що досі зберігаються на території колишнього Радянського Союзу, і забезпечити їхню належну охорону та облік. Реалізація цих заходів є критично важливою для відновлення культурної цілісності української музейної спадщини та збереження національної пам'яті.

2. Втрати культурної спадщини музеїв і картинних галерей в умовах нацистської окупації

Безпрецедентність втрат історико-культурної спадщини України зумовлена не лише руйнівним впливом бойових дій між двома наймогутнішими тоталітарними імперськими режимами в історії людства, але й системною

[38] ЦДАВО України. Ф.4763. Оп.1. Спр 2. Арк. 11–12.

[39] Кот С. Національне законодавство та його відповідність міжнародно-правовим нормам у сфері охорони культурних цінностей, як інструмент реституції та повернення національних культурних надбань. Повернення культурного надбання України. Проблеми, завдання, перспективи. Вип.10. К.: Танант, 1997. С. 149.

[40] Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.). К.: Наукова думка, 1994. С. 237

політикою цілеспрямованого пограбування та нищення національних надбань. Вислів командуючого шостою армією вермахта фон Рейхенау: «Ніякі історичні та культурні цінності на сході не мають значення»[41], відображає радикальне нехтування культурними об'єктами німецькою армією та її союзниками. Подібне ставлення проявляли провідні діячі нацистського режиму: Гітлер заявляв, що «ми варвари і хочемо бути варварами», а Й. Геббельс відзначав: «Коли я чую слово «культура», я хапаюсь за пістолет», тоді як Г. Герінг відкрито проголошував наміри грабувати й робити це ефективно.

Серед численних втрат особливо значну частку становлять музейні цінності, які були знищені або насильно вивезені з України протягом воєнного періоду. Масштаби та специфіка цих втрат свідчать про необхідність системного підходу до пошуку та повернення культурних цінностей в Україну. Реалізація цієї роботи потребує вирішення комплексу складних завдань як внутрішнього, так і міжнародного характеру. Насамперед йдеться про: точний облік реальних втрат історико-культурної спадщини та складання детальних каталогів; дослідження обставин відчуження та маршрутів переміщення експонатів; встановлення місця їхнього перебування – точного або орієнтовного; всебічний аналіз правових аспектів та механізмів реституції, включно з поверненням та відшкодуванням; а також організацію міждержавних переговорів із залученням усіх зацікавлених сторін[42].

Продовж усього періоду існування Радянського Союзу жодна з кампаній зі встановлення обсягів збитків, завданих історико-культурній спадщині СРСР, включно з Україною, не була завершена системно та логічно. Як наслідок, й донині відсутній повний та упорядкований реєстр втрат українських музеїв і картинних галерей, попри те, що від завершення Другої світової війни минуло понад півстоліття[43].

У процесі наукового вивчення наслідків війни для української культури масштаби втрат постійно уточнюються, демонструючи тенденцію до зростання. Згідно з першими повоєнними офіційними даними, з українських музеїв було вивезено понад 40 000 експонатів. Пізніше, на початку 1990-х років, Міністерством культури колишнього СРСР, на основі матеріалів Надзвичайної комісії з виявлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх спільників, було встановлено, що лише з 15 українських музеїв було вивезено 240 693 експонати. Разом із даними щодо шести музеїв Криму загальні втрати музейних фондів на території сучасної України, враховуючи 21 музей, склали 283 782 експонати[44].

Робота з уточнення масштабів втрат українських музеїв триває, однак, вже сьогодні, враховуючи, що у 1940 р. на території України діяло 174 музеї

[41] Разгонов С.Н. Завещано веками. 2-е доп., переробл.изд. М.: Мол. гвардия, 1985. С. 5.

[42] Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей (збірник документів). К., 1993. С. 57.

[43] Федорук О. Україна і Німеччина: шляхи повернення культурних цінностей. *Політика і час.* 1996. № 8. С. 35.

[44] Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права... С. 112.

(без Криму), можна констатувати катастрофічні наслідки цих подій для історико-культурної спадщини українського народу.

Фундаментом дослідження та документування втрат національних культурних цінностей стало системне опрацювання широкого масиву архівних джерел. До них належать матеріали Надзвичайної державної Української республіканської та обласних комісій зі встановлення збитків, завданих війною, документи Комісії з питань історії Другої світової війни: акти, доповідні записки, інвентарні списки, складені радянськими установами напередодні, під час та після війни, а також документальні матеріали німецьких військових відомств, окупаційних адміністрацій і органів місцевого самоврядування на тимчасово окупованих територіях.

Більшість закладів культури, пошкоджених в період війни, не мають списків втрачених цінностей. В багатьох музеях втрачено довоєнні каталоги, інвентарні книги та описи, документи довоєнного та воєнного періоду, що значною мірою ускладнює документування втрат. З другого боку, наявні списки втрат, недостатньо повно віддзеркалюють їх характер, потребують суттєвих уточнень, бо складались переважно у 1944–1945 роках надзвичайно спішному порядку, одразу після визволення населених пунктів від окупантів, зазвичай в умовах відсутності будь-яких довоєнних реєстрів та каталогів[45].

Та було б необачним спрощенням подавати політику німецьких окупантів стосовно історико-українських культурних цінностей лише як руйнівну, як акт вандалізму. Ставлячись загалом із зневагою, до української культури, нацисти, водночас, виявляли особливу зацікавленість у її шедеврах, і не приховували своїх переконань, що цінності культури українцям ні до чого, і, що місце цих пам'яток, у Німеччині. І якщо до школи або кінотеатру вони ставились байдуже, використовуючи їх, у кращому разі, як казарми або казино, то до музеїв і картинних галерей виявляли підвищений, хоч і специфічний інтерес. Причому інтерес цей був глибокий, продуманий, спланований і прорахований буквально у деталях, викладений у спеціальних інструкціях, довідниках, розшукових виданнях (наприклад, у довідниках «Музеї Києва в період радянської влади» та «Музейна справа в СРСР»), (одночасно був створений спеціалізований апарат для виявлення, обліку та вилучення культурних цінностей, які класифікувалися як «трофейні»)[46].

Окрім різних нацистських установ, що займалися вилученням і транспортуванням музейних цінностей, румунська окупаційна влада також створила спеціалізований апарат для систематичного пограбування культурно-освітніх і наукових закладів – так звані «трофейні комісії». Вони підпорядковувалися органу «Організація І», який мав розгалужену агентурну мережу та виконував різноманітні завдання. Діяльність цієї структури регламентувалася спеціальною постановою, у якій щодо робіт мистецтва містилося чітке вказання: «Твори мистецтва та художні цінності необхідно збирати максимально непомітно, не

[45] Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права... С. 113.

[46] Коваль М. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізації під час окупації України в 1941–1944 рр. Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. Вип. 7. К.: Абрис, 1997. С. 12–20.

привертаючи уваги. Картини бажано вилучати з рам; якщо це неможливо, слід обережно вирізати їх і згорнути в трубку. Твори мистецтва та національні цінності підлягають перевезенню виключно румунськими санітарними поїздами у пункти, визначені генеральним штабом. Строго заборонено використовувати терміни «захоплено» або «викрадено». Висновки у рапортах слід формулювати, наприклад, так: «Організація I (по Одесі, на Донці, у Криму). Організовано 12 гармат калібру 123, 20 кулеметів, 15 мінометів тощо»[47].

Наявність такої розгалуженої та професійно підготовленої системи свідчить про колосальні масштаби мародерства, яке підносилося до рівня «державних інтересів». При цьому участь у грабунку брали не лише керівники нацистських структур на кшталт А. Розенберга чи Й. Ріббентропа, а й рядові солдати, що імітували поведінку «шефів», привласнюючи цінності нижчого ґатунку. Хоча міністри, генерали та губернатори отримували найцінніші колекції, для нижчих виконавців залишалися «дрібниці», які часто мали неабияку художню або історичну цінність.

Вершиною цієї ієрархії мародерів був сам Адольф Гітлер. Молодий і невдалий художник, він планував у рідному Лінці (Австрія) створити помпезну галерею – «Музей фюрера». З цією метою директор Дрезденської картинної галереї Г. Поссе відбирав для неї найкращі роботи серед викрадених у захоплених державах, зокрема України. У спеціалізованій літературі таку операцію нацистів іноді умовно називають «акцією Лінц»[48].

Не турбуючись юридичними аргументами для легітимізації своїх мародерських операцій, нацистські керівники створювали й ідеологічне «пояснення», що надавало грабунку вигляд «правомірності». Зокрема, один із співробітників оперативного штабу Розенберга, доктор Бергер, формулював це так: «У боротьбі проти німецького народу євреї використовують усе, що мають. Але на відміну від бойових дій на фронтах, тут йдеться не про кров, а про гроші. Картина Рембрандта, якою вони володіють сьогодні, є практично інструментом фінансування антинімецької боротьби завтра. Тому така картина прирівнюється до військового спорядження, подібно до зброї, застосованої солдатом у бою»[49]. Очевидно, що подібне «обґрунтування» слугувало формальним виправданням будь-яких мародерських дій нацистських службовців.

Безпрецендентний грабунок шедеврів українських музеїв і картинних галерей легалізовано спеціальним розпорядженням начальника фронтового оперативного тилу «Південь» від 24 серпня 1941 року (на той час це був вищий військовий чин на окупованій території України), в якому однозначно зазначалося, що у питанні використання творів мистецтва, котрі були чи будуть реквізовані" на території, зайнятій німецькими військами, «німецька сторона у будь-якому разі користується пріоритетним правом розв'язання цього питання». Нацистські фахівці із штабу Розенберга підкреслювали велике значення музеїв Києва для Сходу, оскільки вони є єдино крупними музеями Радянського Союзу, що потрапили до рук німців у стані відносного

[47] ЦДАГО України. Ф. 1. (ЦК КП(б)У – ЦК КПУ). Оп. 70. Спр. 108. Арк. 42–49.

[48] Коваль М. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 р.р.). Український історичний журнал. 1993. № 11, 12. С. 16.

[49] Коваль М. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 р.р.). С. 16–17.

збереження, незважаючи на евакуацію мистецьких творів. Але визнання нацистами унікальності київських музеїв аж ніяк не означало дбайливого до них ставлення з боку німецько-фашистських окупантів. У київських музеях «паслися» одразу обидві гітлерівські служби – Оперативний штаб рейхслейтера Розенберга і батальйон Й. Ріббентропа, які здійснювали широкомасштабну мародерську операцію «Лінц»[50].

Трагічною склалася доля музейних зібрань столиці України. Нищівної руйнації від нацистської навали зазнала унікальна пам'ятка культури світового значення – Києво-Печерська лавра, що була заснована в середині XI ст. і протягом дев'яти століть зберігала та збагачувала скарбницю історії культури нашого народу[51].

У жовтні-грудні 1941 року критими автомашинами, під покровом темряви, німці вивезли з Києво-Печерського заповідника найцінніші з експонатів. Так, з Лаври зник весь відділ давньої зброї, що нараховував до 4000 експонатів. Серед них були унікальні речі, наприклад, шабля польського короля Стефана Баторія, вітрина запорозької зброї, оригінали грамот українських гетьманів, акти XV–XVII ст., давні рукописи наукових праць, нумізматична колекція й інших. Було пограбовано Лаврський музей історії архітектури, котрий відтворював історію розвитку будівельного мистецтва від печерних жител кам'яного віку, до споруд давньоруської архітектури. Прихоплено нацистськими окупантами й дуже рідкісні примірники найцінніших середньовічних книг, збірку унікальних гравюр[52]. Усе це нагромаджене цілими поколіннями українських колекціонерів-подвижників за якісь лічені тижні зникло у бездонних сейфах і сховищах нацистських грабіжників.

З листопада 1941 р. окупаційні війська знищили унікальний архітектурний об'єкт – Успенський собор Києво-Печерської лаври, споруджений у 1075–1089 роках Великим князем Святославом та розписаний у 1897 році художником В.В. Верещагіним. Зі споруди було вивезено до Німеччини понад 20 срібних риз, царські врата із срібла, масивні срібні дошки з вівтаря, кілька євангелій у срібних оправках, три срібні гробниці, а також лаврську колекцію тканин і парчі, що налічувала понад 2000 рідкісних і цінних зразків із дарчими записами царів та гетьманів, а також цінні матеріали археологічних розкопок[53].

Зазначмо, що продовж кількох епох створювалися багатющі колекції Київського державного історичного музею. Зрештою, напередодні Другої світової війни, він став центральним в Україні сховищем історичних та археологічних пам'яток і посідав третє місце серед музеїв Радянського Союзу за багатством і науковою цінністю своїх фондів. Для планомірного вивезення

[50] Коваль М. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941–1944) *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи.* Вип. 6. К., 1996. С. 37–38.

[51] Марченко Г. Скарби Києво-Печерського заповідника втрачені під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 161.

[52] ЦДАВО України. Ф.4620. Колекція документів історії Великої Вітчизняної війни. Надзвичайна державна комісія по розслідуванні німецько-фашистських злодіянь. Оп. 3. Спр. 331. Арк. 171.

[53] Там само. Арк. 171–173.

в Німеччину музейних фондів до музею прибув німецький доктор археології Грімм – музейний працівник з міста Голле, а згодом його замінив новий німецький керівник професор Штампфус[54]. Кращі унікальні речі паковувались в скрині і направлялися до рейху під виглядом збереження музейних експонатів від можливого бомбардування. Таким чином, були вивезено до Німеччини колекції з палеоліту, неоліту, Трипільської культури та епохи міді та бронзи, скіфські колекції музею, зброю, кераміку, побутові речі з відділу грецьких причорноморських колоній – кіпрську кераміку – біля 5000 експонатів, кераміку з Ольвії, вивезли матеріали з відділу «Київська Русь», в числі їх такі унікальні речі, як запрестольний хрест X ст., десятинної церкви, зразки з гербом Рюриковичів та інші цінні експонати. Втрати цих збірок становлять для науки і українського народу неоціненні збитки. Німецькі керівники не забували і про свої особисті інтереси. Так, професор Штампфус, окремі ящики з експонатами, відправляв у Німеччину, адресуючи їх своїх дружині. Доктор Грімм мав дещо інше уподобання: «він подарував найцінніше намисто зі скіфських могил генерал-комісару Магунія, а до себе в квартиру перевіз музейні меблі. А тим часом підлеглі нацистських учених-музеєзнавців виколупували зі стін музею і привласнювали барельєфи XII ст.»[55].

Останню партію колекцій історичного музею вивезено вже перед самим визволенням Києва до Кракова у супроводі колишніх співпрацівників даного музею-Курінного та Козловського. Прибулий до Кракова вантаж розміщено у місцевому Археологічному музеї із зазначенням про можливе майбутнє транспортування колекцій до Ратибора[56].

Окупанти під керівництвом доктора Вінтера, його заступника доктора Венцинга, доктора Розпамфа і художника Клейна вивозили в Німеччину майже всі експонати з музею західноєвропейського і східного мистецтва, залишивши лише декілька великих полотен[57].

На засіданні 10 червня 1942 року за участю заступника генерал-комісара фон Бюнау та керівника відділу культури партайгеносе Рейнхарда, а також представників робочої групи «Вест-Україна» айнзацштабу рейхслейтера А. Розенберга, очолюваної партайгеносе Рудольфом, обговорювалося передання картин з музейних фондів німецьким установам. До музею західноєвропейського мистецтва були направлені архітектор Бар і художник Тессин із Рівного за дорученням рейхскомісара з метою відібрати полотна для його приватної квартири. У результаті першого відбору з колекції музею було вилучено сім найцінніших робіт, а згодом – ще 17 творів із запасників, серед яких знаходилася картина XVII століття «Паламадес» та дві іспансько-мавританські тарелі XVI ст.[58].

[54] ЦДАВО України. Ф.4620. Колекція документів історії Великої Вітчизняної війни. Надзвичайна державна комісія по розслідуванні німецько-фашистських злодіянь. Оп. 3. Спр. 331. Арк. 179.

[55] Там само. Арк. 179–183.

[56] Там само. Арк. 135–136.

[57] ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 7.

[58] ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 46.

2 липня 1942 року майор фон Альфенслебен вилучив ще десять великих і цінних полотен для прикрашення приватної квартири та службових приміщень обергруппенфюрера Прютцмана на півдні Росії. 3 липня рейхскомісар особисто відвідав музей і протягом кількох годин відібрав 15 додаткових творів для облаштування своєї квартири та адміністративних приміщень у Рівному[59].

У політичних засадах рейхскомісар виступав проти підтримання порядку та збереження музейних колекцій у Києві, аргументуючи це тим, що демонструвати німцям мистецькі здобутки росіян, які до війни створювали значні збірки і мали художній смак, він вважав небажаним[60].

Багато років не викликало сумніву, що звіт про пограбовані і втрачені музейні експонати, який складено по гарячих слідах у кінці 1944 року і надіслано до Управління образотворчих мистецтв при Раді Міністрів СРСР, відповідає дійсності. Однак після копіткої роботи встановлено, що втрати, яких зазнав музей під час тимчасової окупації міста, набагато перевищують попередні дані і, замість 364 живописних творів, становлять 520 картин, 1199 творів скульптури і ужиткового мистецтва, 24500 графічних творів – всього 28219 одиниць. У 1998 р. складено каталог творів західноєвропейського живопису, втрачених в період Другої світової війни[61].

До із важливих завдань належить пошук документів, які б свідчили, що музей втратив експонати внаслідок пограбування його окупантами, а не під час безвладдя у перехідні періоди воєнного лихоліття. В перші дні війни понад двісті живописних полотен і частково творів ужиткового мистецтва було вилучено із музею для прикрашання приміщень вищих військових чинів і посадових осіб гебітскомісаріату. Решта згодом продемонтровано в експозиції для нацистських офіцерів і солдатів.

У вересні 1943 року окупанти вже готували музейні цінності до вивезення на Захід. За донесеннями керівнику крайового управління архівів, бібліотек і музеїв доктору Георгу Вінтеру, з музею вивезено 22 скрині з картинами, 36 папок з гравюрами, окремо 21 гравюру і один сувій. Доля творів ужиткового мистецтва – невідома. Щодо гравюри, то також немає можливості точно встановити кількість аркушів, вивезених у 36 папках, але можна стверджувати, що це була краща частина збірки з творами таких видатних німецьких майстрів графіки XV ст., як Альтдортер і Дюрер та провідних майстрів італійського Відродження[62].

З Київського музею українського мистецтва, котрий нараховував 41 тис. експонатів, у відділі народного мистецтва залишилось лише 1900. Вивезено з Києва у Німеччину український посуд XVIII – XIX – початку XX ст., в тому числі і зразки робіт великих майстрів Ф. Лавренюка, А. Гончара, М. Панасюка та багато інших Нацистські окупанти вивезли роботи гончара Бахметюка пограбували багатющу колекцію вишивок XVIII–XX ст. І колекції народного одягу і велику колекцію писанок, 11420 експонатів з художньо-промислового

[59] ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 47–50.
[60] Там само. Арк. 53.
[61] Там само. Арк. 10–11.
[62] Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип.6. К., 1994. С. 22–23.

відділу, в тому числі колекцію фаянса Києво-Межигірської фабрики 1780–1798 років, 5384 предмети живопису, графіки, скульптури художників О. Мурашко, Н. Мурашко, Бурачека, Пимоненка, Яровського, Левченка, Яремичи та інших. Вивезено також цінні музейні меблі. Доктором Лесле, котрий працював в архівному управлінні, вивізено, наприклад, гарнітур із червоного дерева першої половини XIX ст., оббитий французьким гобеленом; доктором Георгом Вінтером – позолочені стільці, оббиті срібною парчею і вишивкою[63].

У листопаді 1941 року нацистські окупанти здійснили пограбування одного з провідних музейних закладів України – Київського музею російського мистецтва. У приміщеннях музею залишилося понад 60 картин, які не були евакуйовані та становили значну художню цінність; як зазначав німецький експерт, вони «могли надати досить точне уявлення про розвиток мистецтва в Росії»[64].

Нацистське командування встановило в музеї, вартових і призначило також директора музею), що була неперевершеного знавця російського образотворчого мистецтва, зокрема, живопису П.А. Кульженко (Голубкову). Вона займалася не тільки суто адміністративними справами, а й читала лекції для німецьких військовослужбовців. Так само із знанням справи «забезпечувала» директриса вивезення нацистами, перед вступом до Києва радянських військ, майже 1,5 тис. Експонатів – 900 старовинних ікон, творів живопису XVIII–XIX століть, картин і акварелей Соколова, Айвазовського, Бенда, Флавицького, Петрова-Водкіна (всього 98 скринь). У спустошених залах музею залишилася лише мармурова статуя «Нестор-літописець» праці М. Антокольського. Востаннє майно київського музею, як і саму Кульженко, бачили у замку Вільденгоф на околиці Кенігсберга у грудні 1944 р.[65]. Від цього часу сліди музейних скарбів загубилися. Що ж до П.А.Кульженко, то її в Німеччині було заарештовано органами державної безпеки і засуджено за співпрацю з окупантами.

Коли 5 вересня 1943 року спалено і зірвано Київський державний університет ім.Т.Шевченка, заснований у 1834 році, у вогні атрачено зоологічний музей університету, який нараховував понад 2 млн. екземплярів експонатів, і цілий ряд інших музеїв, наприклад, зооанатомічний, анатомічний, ботанічний, загальної біології, мінералогії, палеонтології, петрографії[66].

Предмети художнього мистецтва вивезено, в основному, безпосередньо до Німеччини, де одним з найбільших сховищ творів живопису був замок Буксхайм, який знаходився на півдні Німеччини.

У вересні 1944 року в Східній Прусії рейхскомісар України розмістив вивезені з Києва живописні полотна і предмети мистецтва в маєтку Ріхау під Велау та в маєтку Вільденхоф графа Шверіна. Зібрана колекція з київських музеїв складалася з колекції ікон XIV–XVIII ст., з Російського музею Києва, творів відомих майстрів німецької, італійської та нідерландської шкіл, з Київського музею західного та східного мистецтва, а також робіт кращих

[63] ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 13. Т. 1. Арк. 59–63.
[64] ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 31.
[65] Вечірній Київ. 17 травня 1983.
[66] ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 331. Арк. 169.

російських художників XVIII–XIX ст. Відомо, що цією колекцією зацікавився А.Гітлер, який особисто ознайомився із списком обсягом понад 40 аркушів, складеним досить грамотно, із зазначенням інвентарного номера, автора, назви предмета, часу створення, школи, техніки та розміру. Відомо, що кращі предмети мистецтва, вивезені співробітниками айнзацштабу з окупованих східних областей, часто передавалися для поповнення колекцій найвищих керівників рейху-фюрера, Г. Герінга[67].

Крім айнзацштабу рейхслейтера А. Розенберга на території України під час окупації діяли інші нацистські організації, що масово вивозили з музеїв до Німеччини окремі експонати та колекції. Серед них були воєнізовані геологічні груп СС, діяльність яких здійснювалась незалежно від оперативного штабу Розенберга, в основному на території України. Керівником цих груп призначено унтерштурмфюрера СС Йордана[68].

До обов'язків цих груп належало систематичне вилучення та вивезення геологічних та археологічних колекцій, а також наукової літератури з музеїв. Зокрема, з Києво-Печерської лаври вони вивезли книгу німецького пастора Гербінія, видану у 1675 році – «Релігійні київські підземелля» (Joh/Gerbini, Das unterirdische Kiew), що містила один із найдавніших планів лаврських печер. Після завершення війни ця книга так і не повернулася до Києва. Геологічні групи СС також вивезли колекції скам'янілих решток із Київського зоологічного музею та музеїв Криму, археологічні знахідки й наукову літературу з інших установ. Усі предмети, забрані цими групами з українських земель, за наказом рейхсфюрера СС Г. Гімлера зберігалися у школі СС «Дім Ведельсбург» поблизу Падерборна[69].

За період Другої світової війни зазнав значних втрат Харківський художній музей – один з найбільш потерпілих від нацистів музей не тільки України, а й всього колишнього Союзу (довоєнна назва – Українська картинна галерея). До війни вона успадкувавши колекції декількох музеїв Харкова, (з 75000 експонатів втрати становили понад 70000). Це іконопис XV–XVIII ст., живопис і графіка Нідерландів, Італії, Франції, Фландрії, Іспанії, Німеччини XVI–XIX ст., більше 20000 творів декоративно-ужиткового мистецтва: меблі, парцеляна, бронза, килими, вишивки і т.ін. Вивозив колекцію в декілька прийомів штаб рейхслейтера Розенберга. У вересні 1943 р. професором М. Пфайффером з музею вилучено для вивезення в Рівне, 96 українських, 185 західноєвропейських картин, 12 одиниць гравюр на дереві і на міді, 25 килимів та гобеленів. Саму галерею, з залишками експонатів, спалено[70]. У 1944 р. складено списки найбільш цінних експонатів, втрачених під час війни. Серед них картини таких відомих майстрів – Айвазовського, Рєпіна, багато робіт Полєнова, Шишкіна та ін. Ці твори розпайовано по спецсховищах, приватних колекціях, різних музеях[71].

---

[67] Седик О. Мистецькі цінності вивозили вагонами. Хрещатик 1997. 5 листопада.

[68] Себта Т. Українські музеї під час окупації в роки другої світової війни. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6 К., 1996. С. 136.

[69] Там само. С. 136–137.

[70] ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 1063. Арк. 102.

[71] ЛосієвськийІ. Де «зариті» Харківські скарби? Культура і життя. 1996. 3 липня.

Під час німецької окупації суттєвих втрат зазнав і Державний музей українського мистецтва у Харкові. Відбір та пакування музейних експонатів здійснювали двоє фахівців з Мюнхенської Пінакотеки та Берлінського музею, які передусім відбирали кращі твори російського та західноєвропейського мистецтва. Пізніше були вивезені роботи українських художників, серед яких С. Васильківський, М. Беркас, О. Левченко, а під кінець окупації – майже всі найцінніші експонати. Науковий співробітник музею Губа згадував про вивезення таких творів, як «Молебінь під час посухи» Г. Мясоєдова, «Селянин» С. Іванова та численних ікон[72].

Також значних збитків зазнав музей анатомії людини Харківського університету. Визначити повні масштаби пограбування не вдалося через зникнення старих інвентарних списків, а всі музейні меблі були реквізовані для потреб військової лікарні[73].

Втрати харківських художників під час німецької окупації слід розглядати як систематичний удар по національній культурі, спрямований на знесилення українського мистецького середовища. У В.Ф. Мироненка, майстра кольорового офорту, були викрадені 20 офортних кліше, створених для альбому «Пейзажі України», що свідчить про селективний підхід окупантів: цінувались роботи, які документували національну ідентичність. А. Страхов втратив кримські пейзажі та акварельні замальовки з подорожей Туреччиною на 37 500 карбованців, оригінальні графічні роботи на 81 000 карбованців і скульптурні твори на 520000 карбованців, включно з моделями пам'ятника Тарасу Шевченку.

Заслужені діячі мистецтва зазнали ще масштабніших втрат: С. Ф. Бесєдін позбувся олійних полотен, ескізів і малюнків на 700 000 карбованців; О. М. Довгаль втратив портрети, гравюри, естампи, плакати та книжкову графіку на 280 000 карбованців, а також олійні полотна про життя Т. Г. Шевченка на 40 000 карбованців; Д. П. Овчаренко втратив ескізи театральних костюмів на 100 000 карбованців та етюди й малюнки на 90 000 карбованців. І. М. Шульга втратив художні твори на 560 000 карбованців, зокрема картини видатних українських митців («Рибалки»), а також ряд полотен на суму 390 000 карбованців, серед яких «Присяга Богдана Хмельницького» та «Пісня запорожців»[74].

Окремо доречно зазначити знищення або втрату сімейних реліквій, що передавались із покоління в покоління: антикварних бронзових і фарфорових статуеток, старовинного фарфорового посуду та сервізів із позолотою, створених майстрами Росії, Франції, Чехії та Японії.

Окрім особистих колекцій, були цілеспрямовано знищені або вивезені роботи інших українських графіків і живописців: «В. Г. Аверіна, Б. П. Бланка, Г.А. Бондаренка, Й.А. Дайця, А.М. Перешкольника, М.З. Фрадкіна, Г.Б. Берковича, Д. М. Шавикіна, театральних художників М.М. Калашникова,

[72] ЦДАВО України. Ф. 3538 (Рейхскомісар України). Оп. 1. Спр. 52. Арк. 7.

[73] ЦДАВО України. Ф. 3676 (Міністерство культури і мистецтв України). Оп. 1. Спр. 231. Арк. 281.

[74] Крячок М. До питання втрат творів художників Харкова в роки другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 100.

Н. Ф. Соболя, Г. А. Цапка та скульпторів П. М. Бондаря, О. М. Кудрявцевої, Й. Л. Рика. Значні втрати зазнав і Г. А. Цапко, який окрім власних творів втратив рідкісні ікони XVII–XVIII ст. та роботи відомих художників, включно з О. Г. Брюлловим («Портрет старої жінки») і М.Б. Бураченком («Канів»)»[75].

Отже, аналіз цих випадків демонструє, що окупанти не діяли хаотично, а проводили системну експропріацію та знищення культурних цінностей, що мала на меті не лише матеріальне пограбування, а й руйнацію національної ідентичності українського народу. Втрата цих колекцій стала незворотною, оскільки більшість творів безслідно зникли, що підкреслює необхідність сучасних заходів із реєстрації, дослідження та відновлення історико-культурної спадщини України[76].

Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького – один з найбільших музеїв України, скарбниця багатьох реліквій української та світової історії. На початку Другої світової війни фонди музею налічували 84000 експонатів. За період війни було знищено 52000 експонатів. Серед них колекція пам'яток історії та культури запорізького козацтва, етнографічні, нумізматичні колекції, зібрання рідкісних книг і документів. Усі разом і кожний експонат зокрема, як люди, мають свою долю. Серед усього історичного багатства, вивезеного німецькими військами у 1942 р., був у скарбниці музею один експонат з цікавою історією, сторінки якої пов'язані з життям відомих скульпторів, митців, поетів, істориків, царів, – долею усього міста Катеринослава. Це скульптура Катерини II із міді – праця талановитих берлінських майстрів Меєра, Маукіша та Мельцера, що створили її у 1788 р. на замовлення купця О. М. Гончарова – прадіда дружини О. С. Пушкіна. Подальша доля скульптури Катерини II невідома[77].

Директор Дніпропетровського державного художнього музею Скрипник, виконуючи розпорядження заступника голови Комітету у справах мистецтв УРСР Р. О. Пащенка від 5 липня 1948 року, підготував і надіслав переліки музейних цінностей, які були примусово вивезені нацистськими окупаційними силами. Зазначені списки укладено на основі німецької документації, а також свідчень очевидців, які були присутні під час вивезення цих предметів.

Точні відомості про маршрут транспортування та кінцевий пункт призначення цінностей у Німеччині залишаються невідомими. Водночас встановлено, що їх переміщення відбувалося орієнтовно у напрямках Львів–Краків та Варшава–Лодзь. Серед вивезених творів згадуються картини Ю. Федерса «Яблуня в цвіті» і «Лісова дорога», Дауфмана «Туалет Венери», Г. Головкова «Кримська дорога», М. Пимоненка «Дівчина», Шильдера «Роща», а також

[75] Крячок М. До питання втрат творів художників Харкова в роки другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 100–101.

[76] Там само.

[77] Буряк В. Підсумки розшуків пам'ятника Катерині II – експоната Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, втраченого під час другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип.6. К., 1996. С. 138.

значна кількість скульптурних робіт. Загалом списки викрадених експонатів займають 12 аркушів[78].

7 березня 1942 р. було оприлюднено документ, у якому зафіксовано факт отримання майна з Дніпропетровського художнього музею представником німецької окупаційної адміністрації. Серед вилучених цінностей значилися сім меблевих гарнітурів у стилі модерн, а також низка художніх творів, зокрема картини М. Володимирського «На Волині», Лупола «Селяни», С. Орановського «Яхта в бурю», Федоровича «В листях», К. Крижицького «Східний ринок», І. Ендогурова «Водоспад», Ю. Гефнера «На фонтані», Любимова «Завод», О. Біліша «У літньому саду», В. Радимова «Етюд» і Дернова «Етюд»[79]. Загалом у період окупації Дніпропетровський художній музей зазнав значних втрат: було вивезено або знищено 1149 експонатів[80].

Чернігівський історичний музей також зазнав значних втрат у роки війни. Найціннішими предметами його колекції були українські старожитності, архівні документи, портрети козацької старшини XVII–XVIII ст., а також картини відомих художників[81]. Майно музею було знищено нацистськими окупантами під час авіанальоту перед захопленням Чернігова в серпні 1941 р., а під час окупації значна частина цінностей була розграбована.

Серед втрат – матеріали археологічних розкопок на Чернігівщині, проведених Д. Самоквасовим і Ф. Волковим, у кількості близько 1200 експонатів; близько 300 предметів меблів у стилістиці відповідної епохи; понад 3000 одиниць фарфору, фаянсу та скла, серед яких – зразки гутного скла України XVII–XVIII ст., вироби Києво-Межигірського фаянсового заводу, а також художній фарфор і фаянс Росії, Західної Європи та країн Сходу. Крім того, були втрачені близько 1500 картин, портретів, етюдів і ескізів, 100 гравюр, 200 скульптур, 2500 ікон, унікальна фреска Текли XI ст. із Чернігівського Спасського собору, 1500 зразків української та російської кераміки, майже 500 експонатів холодної та вогнепальної зброї XVI–XVIII ст., а також до 500 предметів історико-побутового характеру XV–XX ст. Під час окупації зникли й облікові книги музею, що нині ускладнює точне визначення втрат фондів[82]. Загалом, після закінчення війни у 1947 році з Німеччини було повернуто лише 21 експонат[83].

8 квітня 1944 року складено акт про знищення Полтавського державного історико-краєзнавчого музею. В перші дні після захоплення німцями Полтави фашистські війська 18–20 вересня 1941 року у музеї розбили і знищили експонати революції 1905 року. В ті ж дні пограбовано колекції боспорських і бактерийських монет. Тоді ж розпочато грабунок і іншого характеру – бралось під розписку картини, скільптури, меблі килими тощо, та не повертало.

[78] ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп.1. Спр. 144. Арк. 2–3.
[79] ЦДАВО України. Ф. 3538. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 70.
[80] ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 203.
[81] ЦДАВО України. Ф. 3538. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 9.
[82] ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 321. Арк. 178–179.
[83] For Germany and Themselves: The Motivation behind the Nazi Leaders Plundering and Collection of the Art. – by Jonathan Petropoulos. Spoils of War № 6. February, 1999. P. 33.

У цьому відношенні особливо відзначились генерал Фрідріх Лонінг і перший заступник гібетскомісара Рудольф Руж.

Зондерфюрер Р. Бек із «Пропаганда Абтейлунг 4» проявив себе ще й у плані систематичного вивезення цінностей до Німеччини. 19–20 вересня 1943 р. відбулося повне пограбування музею: «нацисти прибували автомобілями й завантажували старовинну зброю та різьблені дерев'яні вироби. 21 вересня група з 40 окупантів»[84] увірвалася до музею, руйнувала залишені експонати, а о 14:00 підпалила будівлю – унікальний зразок архітектури в українському стилі, розписаний за ескізами відомих українських художників. У головному залі були знищені три великі піаніно та роботи О. Васильковського: «Вибори полковника Пушкаря на Спасській площі», «Козак Голота і татари», «Рамадановський шлях». За наказом музейного інспектора Р. Штамфуса (Київ) до Німеччини вивезли цінні археологічні матеріали слов'янської старовини, картини, історичні пам'ятки та українські вишивки. Під час пожежі були втрачені знамена Петра І з Полтавської битви 1709 року, мідна гравюра Полтавської битви та портрет Леонтія Кочубея кінця XVII ст. Повністю знищені кабінети М. Гоголя, І. Котляревського, П. Мирного та В. Тесленка. Відступаючі німецькі частини розграбували й потрощили близько 300 фарфорових виробів, 600 дерев'яних, 3000 гончарних експонатів, 300 вишивок на полотні та шовку, 500 виробів зі скла, 75 одиниць українського одягу і взуття, 500 одиниць холодної та вогнепальної зброї, близько 500 ікон та іншого церковного майна. Вивезено до Німеччини приблизно 35 000 експонатів[85].

13 березня 1945 р. директор Полтавського художнього музею П. Горобець надіслав Р. Пащенку лист із переліком музейних цінностей, що були вивезені німецькими окупантами, а також тих, що загинули під час пожежі.

Точний перелік вивезених картин встановити не вдалося, оскільки їх відправку під час німецько-фашистської окупації проводив особисто тодішній директор музею К. Мощенко, без участі інших працівників. Також залишаються невідомими маршрути транспортування цих експонатів. За свідченнями очевидців, деякі полотна, наприклад, «В небесах» художника М. Ярошенка, а також кілька картин італійської школи, були вирізані з рам і викрадені німецькими офіцерами та солдатами.

Перед пожежею в музеї залишалося багато полотен, серед яких роботи І. М'ясоєдова: «Амазонки», «Похід Аргонавтів», «Битва амазонок з кентаврами»; К. Ярошенка: «Іуда», «Сплячий малюк», «Причини невідомі», «Дівчинка з іграшками», «Портрет Михайловського», «Невський проспект», «Портрет матері», та інші. Також збереглися численні твори італійської та голландської школи, а також роботи полтавських художників – С. Розенбаума, М. Цисса, П. Горобця, О. Орлова.

Втрати музею включають: 1540 експонатів живопису (олія, акварель), 1895 ікон, 1656 графічних робіт (гравюри, малюнки), 174 скульптури, 1697 предметів народної творчості (килими, плахти, вишивки), 1424 одиниці народної кераміки, 3419 різьблених виробів із дерева, 2000 писанок,

[84] ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 333. Арк. 23–30.
[85] Там само. Арк. 22–38.

1200 предметів фарфору та фаянсу, 355 виробів зі скла та кришталю, 4267 тканинних виробів (шовк, парча, гобелени), 144 одиниці художніх меблів різних стилів, а також близько 5000 томів книг у музейній бібліотеці[86].

За роки Другої світової війни Сумський обласний художній музей зазнав величезних втрат. 30 вересня 1941 року під час нальоту німецької авіації була зруйнована центральна частина музейної будівлі. Вцілілі після бомбардування експонати було зібрано в іншому приміщенні, де навесні 1942 року музей відновив роботу до 1 вересня 1943 року. У цей день, під час відступу з Сум, німецькі війська за наказом коменданта міста Дальмаєра та полковника Краузе спалили музей. У результаті пожежі майже всі художні цінності, бібліотека та інше майно музею були втрачені.

Що стосується Білоцерківського краєзнавчого музею, то вже в перший день окупації фашисти відкрили всі 8 ящиків із найбільш цінними експонатами, що зберігалися в приміщенні костьолу та призначалися для евакуації[87]. Внаслідок систематичного розкрадання значна частина музейних предметів зникла. До війни найціннішими у колекції були зібрання живопису та ікон, передані музею при його заснуванні у 1924 році з маєтків і навчальних закладів графів Браницьких та з маєтку Верхівня на Сквирщині, що належав родині графів Ржевуських-Ганських.

У 1944 році під час відступу німецькі окупанти розпочали вивезення музейних фондів. До початку окупації в музеї зберігалося близько 10 тисяч одиниць, а після звільнення міста залишилося лише 1218 експонатів. Було втрачено більшість колекції польських портретів невідомих авторів XVIII ст. (портрети Владислава Ягелончика, Владислава Варменчика, Станіслава Жолковського, князя Станіслава Любомирського, Яна Замойського, князя Георга (Юрія) Себастіана Любомирського, Станіслава Ревери Потоцького, Юрія Оссолінського, Лева Сапеги, Станіслава Залеського, Яна Швайковського); роботи французьких художників, серед яких «Втіха Адоніса» та «Дофін із собачкою» (невідомі автори XVIII ст.), колекцію французьких гравюр (7 одиниць, XIX ст.), твори італійської школи, зокрема Джованні Белліні, а також картини відомих майстрів: І. Їжакевича «Ярмарок на Україні», М. Самокиша (колекція малюнків на козацькі теми, XIX ст.), Бізота «Пейзаж» (XIX ст.), Г. Пілота «За чаркою» (1850 р.), Олінського «Лицар» (XIX ст.), Шароле «Воли» (XIX ст.), Паневського «Дівчина в постелі» (XIX ст.), А. Куїнджі «Вид Дніпра» (XIX ст.), Клода «Жінка за оранкою», Саврасова «Ліс зимою», Йордане «Портрет» та інші[88].

З музею зникла значна частина колекції ікон, зокрема старообрядницька ікона з Білоцерківського собору, дві ікони на камбалах: «Микола» (XVIII ст.), «Божа Мати Бердичівська», «Преподобний Максим-сповідник» з Преображен-

[86] ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 232–233.

[87] Томілович Л. Ярмола О. Культурні цінності, втрачені Білоцерківським краєзнавчим музеєм під час другої світової війни. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип.6. К., 1996. С. 175–176.

[88] Там само. Арк. 175–176.

ського собору, «Св. Архідиякон Євлампій і Св. Мученица Катерина» (1788 р.), ікона на шкірі «Покрова» (XVIII ст.), а також вишиті та писані на парчі ікони[89].

Згідно з документальними свідченнями, секретними доповідними записками та звітами «головної робочої групи України» при оперативному штабі рейхслейтера А. Розенберга, 8 липня 1942 р. до Німеччини було відправлено з Житомирського музею колекцію картин, що налічувала близько 2000 полотен, серед яких були дуже рідкісні твори[90].

Після окупації Рівного німецькими військами обласний музей мистецтва було закрито, а його експонати розграбовано, відновити колекцію повністю було неможливо. Аналогічна доля спіткала й обласний історико-краєзнавчий музей. Частину награбованих цінностей окупаційна адміністрація привласнювала особисто. Так, за свідченням директора музею М. Домбровського, окружний комісар доктор Беєр при поїздці до Німеччини вивіз із музею понад 30 валіз награбованих предметів[91].

Друга світова війна також торкнулася Херсонського історико-археологічного музею, заснованого в 1890 році, де деякі експонати безслідно зникли. Пограбування музею відбувалося у три етапи: «1) наприкінці листопада 1943 року невелика частина речей була відправлена до Миколаєва нібито для наукового вивчення – серед них варязькі мечі, предмети готської кераміки тощо; 2) на початку грудня 1943 року вивезено три ящики зі стародавніми кам'яними сокирами, молотами, малою крем'яною зброєю, античним мармуром та первісною бронзою у невідомому напрямку; 3) безпосередньо перед визволенням Херсона було вивезено всі залишки музейної експозиції[92].

Літературно-меморіальні музеї видатних письменників, поетів, художників та вчених під час Другої світової війни зазнавали систематичного руйнування та пограбування. Зокрема, музей Тараса Шевченка на Чернечій горі в Каневі був перетворений на обнесений колючим дротом табір, а гібетскомісар Ф. Корсунь конфіскував із нього низку цінних експонатів. Після звільнення Канева було проведено опис втрат: «12 лютого 1944 року комісія зафіксувала, що німецько-фашистські окупанти знищили та розграбували 713 музейних предметів, серед яких 41 скульптура, 131 картина, 115 малюнків, 164 портрети, 21 документ, 48 фотографій, 92 тексти та 41 дрібний предмет»[93].

Музей поета на його батьківщині в селі Шевченкове було повністю зруйновано. Перед від'їздом із Полтави німецький комендант особисто підпалив будинок-садибу письменника В. Г. Короленка, спостерігаючи, як від пам'ятки залишилися лише одна стіна та фундамент. Також безжалісно були знищені літературно-меморіальні музеї М. В. Гоголя у Великих Сорочинцях та будинок Л. І. Глібова в Чернігові. Було пограбовано та пошкоджено музеї

[89] Томілович Л. Ярмола О. Культурні цінності, втрачені Білоцерківським краєзнавчим музеєм під час другої світової війни... С. 176.

[90] Акуленко В.І., Юнак Н.Ш. Гуманізм і варварство: Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. К. : Т-во Знання УРСР, 1987. С. 7.

[91] ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 301. Арк. 39.

[92] ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк. 39.

[93] Радянська Україна. 1944. 19 лютого.

М. М. Коцюбинського у Чернігові та Вінниці, Юліуша Словацького в Кременці (Тернопільщина), П. І. Чайковського та О. С. Пушкіна в Кам'янці (Кіровоградщина). У Дніпропетровську будинок-музей Д. І. Яворницького було перебудовано під віллу для німецьких посадових осіб: музейні предмети викинули, а інтер'єр повністю переробили.[94] Список таких втрат можна було б продовжити й надалі.

На початку війни в Одесі функціонувало 13 музеїв, які зазнали значних втрат від німецько-румунської окупації. Особливо постраждали музеї революції, історико-археологічний, художній, педагогічний, природознавчий, будинок-музей техніки Наркоморфлоту, музей судової експертизи, музей медицини та інші[95].

7 липня 1944 року було складено акт «Про збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками», у якому зафіксовано втрату 6683 предметів, включно з фотографіями, книгами, рамами та меблями, загальною вартістю 25 093 985 крб. Станом на 20 грудня 1944 року основний фонд музеїв налічував 1778 творів[96]. На жаль, документи із детальними списками втрачених експонатів не збереглися.

Одеський Державний історичний музей, заснований у 1825 р., зазнав значних пошкоджень ще до окупації, під час бомбардування 22 липня 1941 р., коли сильно постраждала будівля та музейні фонди. З початку окупації втрати лише збільшувалися. Німецькі та румунські офіцери щодня відвідували музей і забирали цінні предмети для себе: теракоту, давньогрецькі та єгипетські бронзові вироби, середньовічні хрестики, запорізькі та турецькі люльки, палицю О.С. Пушкіна тощо. Деякі любителі музейних цінностей ламали вітрини і викрадали експонати. Один із офіцерів, не маючи змоги винести картину відомого художника Д. Крайнєва «Кара-киями», вирізав полотно ножем, згорнув у рулон і виніс[97].

Вже під час відступу німці почали індивідуальне пограбування музею. Так, 9 квітня 1944 року офіцер німецької дирекції культури і просвітництва, який назвав себе Кайлаутом, вкрав із колекції давньоєгипетських мініатюрних скарбів «скарабеїв», серед яких були особливо цінні іменні печатки з особистими знаками єгипетських фараонів II тисячоліття до н.е. (XVIII–XX династії), залишивши розписку німецькою мовою із проханням вилучити також декілька сфінксів із грецького та єгипетського відділів[98].

Під час війни з Одеського археологічного музею було вивезено понад половину античних експонатів. Після закінчення Другої світової війни частину колекцій вдалося повернути, проте, як зауважив М.С. Синицин, значна частина предметів залишалася втраченими: частину матеріалів депаспортизовано, а

[94] Горбик В., Кот С. Нищення археологічних, історичних та архітектурно-монументальних пам'яток України в роки другої світової війни. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип.6. К., 1996. С. 152.

[95] ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 301. Арк. 120.

[96] Єрьоміна Л. Колекція Одеського художнього музею під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 р.. С. 166.

[97] ЦДАВО України. Ф.4620. Оп. 3. Спр. 333. Арк. 83–84.

[98] ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 1063. Арк. 83–85.

чимало експонатів було викрадено фашистськими чиновниками та офіцерами. Археологічні колекції та польова документація розкопок Ольвії частково були вивезені до міста Аугсбург і повернені лише частково через знищення під час бомбардувань[99].

З Одеського історико-археологічного музею до Румунії було вивезено теракоту, римське скло, мармурові та бронзові вироби, старовинну зброю, кераміку, нумізматичні колекції та рукописи. Аналогічні втрати зазнав Чернівецький краєзнавчий музей, з якого німецько-румунські війська вивезли близько 60 тис. предметів, включно з цінними археологічними матеріалами, нумізматичним фондом, старовинною холодною зброєю, картинами, портретами та стародруками[100].

Кримський краєзнавчий музей також був пограбований під час окупації. Його археологічну колекцію у 1941 році вивезли до Армавіра, де її розграбували нацисти – представники СС, етнограф із Віденського музею та відомство А. Розенберга. У лютому 1944 року проф. Ф. Штампфус перевіз частину археологічних експонатів до Кракова[101].

25 червня 1941 року окуповано Луцьк, а на початку липня ворог захопив усю Волинь. Через стрімкі події радянська адміністрація не встигла організувати евакуацію експонатів Волинського краєзнавчого музею, як і більшості музеїв західних областей України. Після вступу німецьких військ музей деякий час залишався без нагляду. 15 серпня 1941 року директором призначено В. Чубинського, а 2 листопада після реорганізації експозицій відбулося його повторне відкриття[102].

1 вересня 1942 р. міська управа Луцька вирішила взяти Волинський краєзнавчий музей під свою опіку. Відтоді музей став працювати регулярно: був відкритий для відвідувачів щодня від 10 до 15 години, а в недільні і святкові дні – від 12 до 15 години. Проводився облік відвідувачів, кількість яких потроху збільшувалась. Якщо раніше тут бували здебільшого поодинокі відвідувачі, то згодом стали прибувати невеликі групи. За офіційними відомостями, з 1 вересня 1942 по 31 січня 1943 року, тут побувало 1830 відвідувачів, найбільше (480) – у грудні.

До важливих завдань працівників музею відносилось збереження історичних цінностей. Ще в перші дні фашистської окупації частину раритетів вилучено з експозиції та перенесено до потаємних місць.

Однак без втрат не обходилося. В архівних документах зберігаються згадки про акти і протоколи перевірок та інвентаризації музейного майна в окупаційний період від 8 червня й 13 вересня 1942 р., 27 й 30 липня 1943 р. В них

---

[99] ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 13. Т. 1. Арк. 40.

[100] Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права... С. 116.

[101] Ніколаєнко Н. Шляхи пошуку культурних ціностей, вивезених з Криму в роки другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, переспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 168–170.

[102] Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 1. Київ–Бремен, 1996. 16 с.

зафіксовано зникнення двох золотих візантійських монет, двох бронзових перстенів і хреста, срібної табакерки, фрагменту срібного паска. Ці втрати сталися не за організованими акціями вилучення музейних цінностей, а внаслідок мародерства і крадіжок через недбалість і недогляд музейних працівників. В той час німецькі солдати ще не наважувалися відкрито грабувати експонати. Зокрема, в червні 1942 року ротмістр німецької армії Крейзель уподобав в експозиції музею бронзовий перстень XVI ст. Не ризикуючи йти на прямий конфлікт з ним, директор музею звернувся за допомогою до міського посадника Тиравського. В результаті довелося погодитися на обмін: замість бронзового перстня Крейзель передав музею бронзовий хрест XIII–XIV ст. Проте, звідки цей хрест з'явився в офіцера вермахту, можна лише здогадуватися.

2 лютого 1944 р. радянські війська оволоділи Луцьком. Обставини останніх днів перебування німецької армії та окупаційної адміністарції в Луцьку ще остаточно не з'ясован. Проте відомо, що Волинський краєзнавчий музей спіткала доля інших музейних установ України, фонди яких були розграбовані перед відступом німецьких військ. Деталі цієї ганебної акції та її безпосередніх виконавців поки що не встановлено. З музею німецько-фашистськими загарбниками вивезено безліч картин знаменитих художників, римські та грецькі золоті і срібні монети тощо[103].

Акти та реєстри збитків, завданих музею, засвідчують, що в останній період окупації музей втратив 4094 експонати. У тому числі з археологічного відділу вивезено 1776 пам'яток епохи неоліту, бронзового віку, лужицької культури та доби Київської Русі. Історичний відділ втратив 607 експонатів [40, с. 24], серед них лицарські обладунки, прикраси XVII–XX ст., зразки старовинних меблів та ін. Нумізматична колекція музею до війни налічувала 1209 монет, з яких втрачено 831 (близько 69%). Втрачено цінні збірки римських динарів, колекції німецьких, французьких, польських, австрійських, голандських монет, монет Московії XVI–XVII ст. Етнографічний відділ, який від дня заснування музею був його візитною карткою, теж пограбовано. Його втрати становили 807 експонатів: килими, рушники, комплекти народного одягу, прикраси, зразки вишивок, глиняний посуд[104].

Під час німецької окупації Тернопільської області було пограбовано та знищено Кременський краєзнавчий музей, який до війни вважався одним із провідних історико-наукових закладів регіону. Завдяки природним та археологічним колекціям музей користувався значним авторитетом серед наукових установ України. З початком вторгнення німецько-фашистських військ його наукова діяльність припинилася, а експонати та цінності були систематично розграбовані та знищені.

Восени 1941 року до Кенігзберга вивезли цінні картини, предмети етнографічного відділу та інші експонати. У грудні 1943 року нацисти відправили до Німеччини близько 100 гравюр і 85 книг із виставки Юліуша Словацького, а також значну колекцію старовинних монет різних європейських

[103] Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 1. Київ–Бремен, 1996. С. 16–22.

[104] Там само С. 24.

країн. Приміщення музею зайняли військові, а книги були спалені. У червні 1944 року німецькі солдати зруйнували фотолабораторію, електрообладнання, пошкодили зуб мамонта, велику трипільську вазу та ряд інших експонатів. Подібна доля спіткала і Тернопільський краєзнавчий музей: його будівлю окупанти зайняли під штаб, а музейне майно систематично грабували та вивозили до Німеччини. У місті Тернополі також по-варварськи зруйнували пам'ятник польському поету Адаму Міцкевичу[105].

Якщо говорити про історико-культурні цінності Львова, то слід відзначити, що німецькими властями складалися списки історичних і художніх цінностей, котрі знаходились у музеях, церковних та інших установах дистрикту Галичина. Також заносили в реєстр працівників музеїв і картинної галереї у Львові, та відомості про експонати, що там знаходились[106].

Під час окупації Львівська обласна картинна галерея зазнала значних втрат. У листі до Р. Пащенка, заступника голови комісії у справах мистецтв УРСР, дирекція повідомляла, що нацистами було вилучено 229 картин із фондів галереї, зокрема три роботи, що їй не належали[107]. Картини забирали і вивозили у різний час, що підтверджується наявною архівною документацією галереї.

Серед забраних творів були: автопортрет Рембранта, «Портрет жінки» Яна Госсаерта (Жан Мабюс), який передано до службового помешкання губернатора дистрикту Галичина д-ра Вехтера. 27 березня 1944 року, за розпорядженням міського старости Львова, 98 кращих картин було відправлено до Польщі у п'яти ящиках під супроводом консерватора Івана Маркенса до місцевості Новий Віснич (Краківське воєводство). Через вогкість ящиків картини були перепаковані та зберігалися в місцевому замку згідно зі списком № 1 (п/п 3–100). Серед них були роботи видатного польського художника Яна Матейка: «Рейтан» (1866), «Баторій під Псковом» (1870–1871), «Люблінська унія» та інші[108].

До цього листа директор галереї О. Збронцева додала окремі списки картин, вилучених німцями у 1943 році з львівської картинної галереї. Серед них були твори німецької, італійської, голландської, іспанської, французької та англійської шкoли XVII–XIX ст. Зокрема: «Піттоні – «Давид поклоняється», «Жертва Ефігенії»; Піллаті – «Шведський їздець»; Флорес – «Старик»; Матейко – «Портрет дівчини», «Портрет жінки»; Мальчевський – «Автопортрет», «Малярський учень»; Сандос – «Арабка»; Хлєбовський – «Баталістична сцена», «Абдул Азіс», «Кофейня»; Ейсмонд – «Молода дівчина»; Ван Ос – «Морський пейзаж» та інші[109].

Губернатор «дистрикту Галичина» Йозеф Ляш, відомий тим, що був не чистий на руку у фінансових справах, викрадені й приховані від рейху цінності цілими валізами регулярно направляв своїй дружині до Німеччини.

[105] Державний архів Тернопільської області (ДАТО). Ф. 274. НДК для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Тернопільській області. Оп.1. Спр.123. Арк. 9–10.

[106] Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. Р.-35. Львівська обласна управа (період німецької окупації) Оп.13. Спр. 156. Арк. 25.

[107] ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп.1. Спр. 144. Арк. 253–254.

[108] Там само. Арк. 254–257.

[109] Там само. Арк. 257–259.

У Львівській картинній галереї також збереглися розписки його підлеглих, які наслідували приклад свого шефа. Зокрема розписки директора офіцерського казино про отримання 11-ти картин, одного з есесівських чинів – 9-ти картин, генерал-лейтенанта Бейтеля – 8-ми, інтенданта штабу армійської групи армії «Південь» – 10 картин та.інші. Значну кількість картин, меблів, килимів просто викрадено без будь-яких формальностей. Таким чином зникли картини Рембранта, Рубенса, Матейка[110].

З Львівського музею художньої промисловості за час окупації зникло 2075 експонатів. Це вироби із золота, срібла, міді, бронзи, парцеляни, глини, гіпсу, різні філіжанки, перла, ювелірні вироби, вироби з слонової кості, з дерева, оправи з телячих шкір, різні годинники, меблі, килими, деякі предмети одягу (капелюхи, пояси, шалі), церковні речі, різний посуд[111].

У Львівському історичному музеї золоті та срібні прикраси нацисти виколупували з різних предметів, які там зберігалися, іноді розбивали їх на частини, ламали і відправляли до рейху. За два місяці до вигнання зі Львова німці вивезли 12 ящиків «з дуже цінними картинами» Львівського історичного музею. У відповідальному документі вказано місце, де їх треба зберігати, – монастир у Білянах під Краковом[112].

У своїй заяві полоненний доктор Е. Ферстер зазначав, що у м. Львові повністю пограбували міські музеї. У Німеччину відправлені десятки ящиків з картинами українських та російських майстрів, килимами і старовинним фарфором. Вивезена до рейху славнозвісна колекція годинників Львівського музею, в тому числі дві тисячі золотих годинників роботи майстрів XVI–XVII ст. У 1996 р. складено каталог втрачених експонатів національного музею у Львові (тоді він називався Музей українського мистецтва)[113].

Обширний перелік втрат музейних цінностей України за період Другої світової війни можна продовжити. Її наслідки й досі не подолано. Ці страшні рани на тілі української культури повсякчасно нагадують нам про трагічні події минулого. Однозначно жодна грошова вартість не може бути реальним еквівалентом втрачених пам'яток. Адже за історичним та культурним значенням кожен художній витвір є унікальним і неповторним, їх втрату неможливо відшкодувати[114]. Адже в музеях України була зібрана і зберігалася велика кількість історичних пам'яток старовини, творів образотворчого мистецтва майстрів різних епох і поколінь. Значна частина історико-краєзнавчих музеїв володіла великою кількістю експонатів з історії

[110] ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 12. Спр. 319. Арк. 2.

[111] ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп.1. Спр. 144. Арк. 99, 153–154.

[112] Коваль М. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941–1944). Повернення культурного надбанняУкраїни: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6. К., 1996. С. 37.

[113] Каталог втрачених експонатів національного музею у Львові. Київ–Львів. 1996. 297 с.

[114] Conference The restitution Coltural Treasures: «Problems of Repartriation and Common Usage in Minsk» – by Alexander Fedoruk. Spoils of War. N 4. August 1997. P. 58.

матеріальної культури українського народу з найдавніших часів. Багато експонатів були унікальними і відомими у всьому світі[115].

ВИСНОВКИ

Таким чином, дослідження втрат музейних цінностей і творів мистецтва картинних галерей України під час Другої світової війни свідчить про їхній надзвичайно масштабний характер. За даними офіційної радянської статистики, щонайменше 151 музей України зазнав руйнувань або розграбування, а збитки оцінювалися приблизно в 1 мільярд 350 мільйонів золотих карбованців. Документальні джерела підтверджують, що нацистськими окупантами було вивезено з України понад 330 тис. музейних експонатів різного типу – від живопису і скульптур до археологічних матеріалів, іконопису, декоративно-прикладного мистецтва та наукових колекцій.

Аналіз наявних архівних документів, листів музейних директорів, актів обліку та свідчень очевидців дозволяє зробити кілька ключових висновків:

Дії радянської влади під час відступу: водночас значна частина культурних цінностей була розграбована та переміщена радянською владою в період відступу червоної армії. З метою збереження музейних фондів та наукових колекцій, цінності масово евакуювали до східних регіонів України, на Урал, у Західний Сибір, Башкірію, Казахстан та інші відносно безпечні території. Проте значна частина культурних надбань була знищена під час евакуації. Зокрема, вплинула низка чинників, а саме авіанальоти, розграбування, не ведення повного обліку, а також і погодні умови. Хоча ці переміщення частково дозволили врятувати матеріали від знищення нацистами, але водночас ускладнили подальше повернення та реєстрацію експонатів, що ускладнює сьогоднішні спроби відновити повну картину втрат.

Систематичність і організованість пограбувань: дії окупаційних органів, включаючи гібетскомісарів, військових адміністраторів та «трофейні комісії», були скоординованими й проводилися за заздалегідь розробленими планами. Вивезення цінностей відбувалося за різними маршрутами та включало попереднє маркування, пакування і транспортування.

Вибірковість і пріоритетність цінностей: особлива увага приділялася творам живопису та скульптури, рідкісним археологічним предметам і колекціям, що мали національне та історичне значення. Разом із тим, масово знищувалися документи, облікові книги, етнографічні та побутові експонати, що унеможливило повне відновлення фондів після війни.

Наслідки для культурної спадщини та науки: втрати охоплюють не лише матеріальні цінності, а й унікальні наукові дані про регіональну історію, археологію, мистецтво і народні традиції. Це створило довготривалі прогалини у дослідженнях мистецтвознавства та культурної історії України, оскільки відновлення втрачених експонатів стало неможливим або обмеженим.

Регіональні особливості шкоди: найбільші втрати спостерігалися в музеях великих культурних центрів – Львова, Києва, Одеси, Полтави, Дніпра,

[115] Федорук О. К. Чи реально повернути національні скарби? Кур'єр ЮНЕСКО. Лютий 1998. С. 33–34.

Харкова – де фонди включали як національні, так і міжнародні колекції. Менші регіональні музеї зазнали як руйнування приміщень, так і часткового або повного пограбування.

Щодо подальших досліджень, необхідно створити централізовану базу даних усіх музейних втрат під час війни з детальним переліком експонатів, їхніх авторів, типів і маршрутів вивезення. Це дозволить точніше оцінити масштаби руйнувань і систематизувати наявні відомості. Дослідження потребує інтеграції з міжнародними архівами та музейними фондами, де зберігаються вивезені під час війни предмети. Порівняльний аналіз дозволить відстежити долю експонатів і потенційно сприятиме їх поверненню. Подальші роботи повинні оцінити соціокультурні наслідки втрат музейних фондів для національної пам'яті, історії мистецтва та формування культурної ідентичності в Україні. Сучасні технології 3D-сканування, віртуальної реальності та цифрового архівування дозволяють створювати відновлені версії втрачених колекцій, що буде корисно для наукових і освітніх цілей. А також поєднання історії, мистецтвознавства, археології, права та криміналістики сприятиме більш повному розумінню механізмів пограбувань та відновленню історичної справедливості щодо культурних цінностей України.

АНОТАЦІЯ

Дана праця присвячена всебічному дослідженню втрат музейних цінностей та творів образотворчого мистецтва картинних галерей України в період Другої світової війни. У центрі уваги – з'ясування масштабів культурних втрат, механізмів їх виникнення, а також довготривалих наслідків для національної культурної спадщини. Особливу увагу приділено аналізу історичних умов, у яких опинилися українські музеї в роки нацистської окупації та активних бойових дій, що супроводжувалися систематичним вивезенням, знищенням і розпорошенням мистецьких колекцій.

Проаналізовано діяльність окупаційних адміністрацій, зокрема спеціалізмваних підрозділів, відповідальних за конфіскацію культурних цінностей, а також роль військових структур і приватних осіб у процесах привласнення мистецьких творів. Водночас наголошено, що значних втрат музейним фондам було завдано не лише внаслідок дій нацистських окупантів, але й у процесі евакуації культурних цінностей, організованої радянською владою. Під час термінового вивезення до східних регіонів СРСР частина експонатів була втрачена, пошкоджена або розпорошена через неналежні умови транспортування, відсутність чіткої облікової документації та складну логістику воєнного часу.

Висвітлено географію втрат, яка охоплює провідні музейні установи Києва, Харкова, Одеси, Львова та інших міст. Проаналізовано масштаби евакуації музейних фондів, її організаційні особливості та ефективність, а також ті негативні наслідки, що виникли внаслідок поспішних рішень і обмежених ресурсів. Окрему увагу приділено випадкам, коли евакуйовані цінності не були повернуті до України після завершення війни або були інтегровані до музейних фондів інших республік СРСР.

Окремий акцент зроблено на ідентифікації видів втрат: безповоротно знищені твори, вивезені за межі України цінності, ті, що були переміщені

до східних регіонів СРСР і частково втратили свій первісний контекст, а також ті, що були повернуті у післявоєнний період. Розглянуто проблематику реституції культурних цінностей, складнощі їх пошуку, правові та дипломатичні аспекти повернення втрачених об'єктів мистецтва. Наголошено на недостатній документованості багатьох випадків втрат, що ускладнює сучасні дослідження та відновлення повної картини подій.

Узагальнено наслідки втрат для розвитку української культури, музейної справи та історичної пам'яті. Визначено, що знищення та розпорошення мистецьких колекцій – як унаслідок окупаційної політики, так і в процесі евакуаційних заходів радянської влади – призвело до порушення цілісності національного культурного простору, втрати унікальних пам'яток і ускладнення наукового вивчення мистецької спадщини. Підкреслено, що проблема втрат культурних цінностей у роки війни залишається актуальною й сьогодні, оскільки значна частина об'єктів досі перебуває за межами України або вважається втраченою.

Таким чином, дане дослідження формує цілісне уявлення про масштаби та характер втрат музейних цінностей України в роки Другої світової війни, окреслює ключові напрями подальших досліджень і підкреслює необхідність активізації міжнародної співпраці у сфері повернення культурної спадщини.

Література

1. Акуленко В.І., Юнак Н.Ш. Гуманізм і варварство: Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. К. : Т-во Знання УРСР, 1987. 48 с.
2. Брицький П. П. Україна у Другій Світовій війні (1939 –1945 рр.). Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці : [б.в.], 1995. 114 с.
3. Буряк В. Підсумки розшуків пам'ятника Катерині II – експоната Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, втраченого під час другої світової війни. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип.6. К., 1996. С. 138–142.
4. Вечірній Київ. 17 травня 1983.
5. Вечірній Київ. 28 квітня 1998.
6. Гаврилюк С. В., Гаврилюк О. Н. Вивчення культурної спадщини Західної Волині у другій половині 1940-х – на початку 1990-х рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Том 33 (72). № 1. 2022. С. 26–33.
7. Горбик В., Кот С. Нищення археологічних, історичних та архітектурно-монументальних пам'яток України в роки другої світової війни. *Повернення культунрного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 147–156.
8. Дацків І. Б. Доля музейних цінностей України періоду Другої світової війни. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Вип.9. Тернопіль. 1999. С. 74–77.
9. Дацків І. Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопільська академія народного господарства. Тернопіль, 2001. 167 с.

10. Дацків І. Б. Науково-практичні аспекти повернення в Україну її історико-культурних надбань, переміщених у роки Другої світової війни. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Вип.1. Тернопіль, 2003. С. 174–178.

11. Дацків І. Б. Переміщення культурного надбання України під час Другої світової війни. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє.* Щорічник. Тернопіль : Економічна думка, 2000. С. 93–100.

12. Дацків І. Б., Маслій В. В. Проблеми реституції історико-культурних цінностей України, втрачених в роки Другої світової війни. *Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення* : зб. наукових праць. За заг. ред. проф. Кудряченка А.І. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України. К.: Вид-во «Фенікс», 2013. С. 268–275.

13. Дацків І. Б. Історико-правові аспекти реституції культурних цінностей України, втрачених у роки Другої світової війни. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : [Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції м. Тернопіль, ТНЕУ, 20–21 квітня 2018 р.]. Тернопіль : Економічна думка. 2018. С. 219–221.

14. Дацків І. Б., Полич М. І. Загальнотеоретичні аспекти міжнародного захисту історико-культурних надбань у зв'язку зі збройними конфліктами. *Slovak international scientific journal*. № 59, 2021. С. 3–7.

15. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. Р-2412. Фонд Музею-архіву, перехідної доби. Оп.2. Спр.192. Арк. 17.

16. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 1. Спр.25. Арк. 14.

17. ДАКО. Ф. Р-2412. Оп.1. Спр. 2. Арк. 21.

18. Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. Р.-35. Львівська обласна управа (період німецької окупації) Оп.13. Спр. 156. Арк. 28.

19. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). Ф. 274. НДК для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Тернопільській області. Оп.1. Спр.123. Арк. 102.

20. Добров П.В., Гріділна І.М., Калашнікова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни. Донець: ДонНУ, 2011. 236 с.

21. Єрьоміна Л. Колекція Одеського художнього музею під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 р.р. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи.* Вип. 6. К., 1996. С.164–167.

22. Калашнікова Є.В. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2010. 19 с.

23. Каталог втрачених експонатів національного музею у Львові. Київ–Львів. 1996. 297 с.

24. Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 552 с.

25. Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 2: Документи. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 992 с.

26. Коваль М. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 р.р.). *Український історичний журнал.* 1993. № 11,12. С. 16–38.

27. Коваль М. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941–1944). *Повернення культурного надбанняУкраїни: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 34–42.

28. Коваль М. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізації під час окупації України в 1941–1944 рр. *Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи*. Вип.7. К.: Абрис, 1997. С.12–20.

29. Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 111–129.

30. Кот С. Українські культурні цінності в Росії: полемічні нотатки замість висновків. *Розбудова держави*. 1996. № 3. С. 41–47.

31. Кот С. Національне законодавство та його відповідність міжнародно-правовим нормам у сфері охорони культурних цінностей, як інструмент реституції та повернення національних культурних надбань. *Повернення культурного надбання України. Проблеми, завдання, перспективи*. Вип.10. К.: Танант, 1997. С. 144–152.

32. Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 1. Київ–Бремен, 1996. 98 с.

33. Кот С. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: пере міщення і втрати. Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга друга. К.: Наукова думка, 2011. С. 231–276.

34. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.

35. Крем'янецький вісник. 19 квітня 1942, № 33.

36. Крячок М. До питання втрат творів художників Харкова в роки другої світової війни. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6. К., 1996. С.99–102.

37. ЛосієвськийІ. Де «зариті» Харківські скарби? *Культура і життя*. 1996. 3 липня.

38. Марченко Г. Скарби Києво-*Печерського заповідника втрачені під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи.* Вип. 6. К., 1996. С.161–163.

39. Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей (збірник документів). К., 1993. 75 с.

40. Неділя А. Проблеми втрачених і знищених пам'яток Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарнавського. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 97–98.

41. Ніколаєнко Н. Шляхи пошуку культурних ціностей, вивезених з Криму в роки другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, переспективи*. Вип. 6. К., 1996. С. 168–170.

42. Пелькіна Л., Факторович М. Евакуація і грабунок. *Пам'ятки України*. 1994. № 1-2. С.111–120.

43. Повернення культурного надбання *України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. К., 1994. 36 с.

44. Радянська Україна. 1944. 19 лютого.
45. Разгонов С. Н. Завещано веками. 2-е доп., переробл.изд. М. : Мол. гвардия, 1985. 175 с.
46. Рославець О. Київський музей західного і східного мистецтва у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Ханенківські читання. Вип. 4. 2002. С. 86–95.
47. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки XX ст.). К. : Наукова думка, 1994. 349 с.
48. Сабодаш А. Л. Вивезення та знищення українських культурних цінностей в роки Другої світової війни : автореф. дип. роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр» : спец. 032 «Історія та археологія». ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв, 2021. 19 с.
49. Себта Т. Українські музеї під час окупації в роки другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи.* Вип. 6 К., 1996. С.130–137.
50. Седик О. Мистецькі цінності вивозили вагонами. Хрещатик 1997. 5 листопада.
51. Солошенко В. В. Проблеми повернення бібліотечних та культурних втрат України періоду другої світової війни. Сторінки історії, (54). Вересень 2022. С. 266–280.
52. Стадник С. М. Музей у роки Великої Вітчизняної війни. *Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції* : збірник наукових праць. Полтава, 1991. С. 115–117.
53. Терський С. В. Музейна справа та археологічні дослідження на теренах Галичини та Волині в роки Другої світової війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 541 «Держава та армія». Вид-во НУЛП. 2005. С. 39–48.
54. Томілович Л. Ярмола О. Культурні цінності, втрачені Білоцерківським краєзнавчим музеєм під час другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи.* Вип. 6. К., 1996. С. 175–176.
55. Ткаченко М. І. Музейні скарби України під час Другої Світової війни: евакуація на Схід. *Київська старовина.* 1995. № 3. С. 31–38.
56. Федорук О. Україна і Німеччина: шляхи повернення культурних цінностей. *Політика і час*. 1996. № 8. С.34–37.
57. Федорук О. Повернення та реституція культурних цінностей як фактор міжнародного співробітництва. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 10. К.: Танант, 1996. С. 9–14.
58. Федорук О. К. Чи реально повернути національні скарби? *Кур'єр ЮНЕСКО*. Лютий 1998. С.33–34.
59. Франка Моніка. Культурні цінності не можна вважати воєнними трофеями. *Дзеркало тижня.* 2004. 29 травня.
60. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4763. Фонд Надзвичайної державної комісії для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 41.
61. ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 13. Т.1. Арк. 120.
62. ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп. 1. Спр. 14. Т.2. Арк. 135.
63. ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп.1. Спр. 15. Арк. 220.

64. ЦДАВО України. Ф. 4763. Оп.1. Спр. 144. Арк. 259.
65. ЦДАВО України. Ф.4620. Колекція документів історії Великої Вітчизняної війни. Надзвичайна державна комісія по розслідуванні німецько-фашистських злодіянь. Оп. 3. Спр. 331. Арк. 589.
66. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 321. Арк. 183. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 301. Арк. 254.
67. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 333. Арк. 267.
68. ЦДАВО України. Ф. 3676 (Міністерство культури і мистецтв України). Оп.1. Спр. 231. Арк. 375.
69. ЦДАВО України. Ф. 3538 (Рейхскомісар України). Оп. 1. Спр.52. Арк. 117.
70. ЦДАВО України. Ф. 3538. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 79.
71. ЦДАВО України. Ф. 3538. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 119.
72. ЦДАВО України. Ф. 3206. Доклад референта музею П. Гейбеля. Оп. 5. Спр. 20. Арк. 474.
73. ЦДАВО України. Ф. КМФ. 8. Звіти, переписка та інш.матеріали про політичне положення вищих шкіл, характеристика музеїв м. Києва та ін. Оп. 1. Спр.265. Арк. 103.
74. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп.1. Спр. 274. Арк. 46.
75. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Листування з РНК СРСР про евакуацію установ мистецтва. Оп. 7. Спр. 1546. Арк. 231.
76. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 334. Арк. 171.
77. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф.1. Оп. 23. Спр. 1063. Арк. 217.
78. ЦДАГО України. Ф. 1. (ЦК КП(б)У – ЦК КПУ). Оп. 70. Спр. 108. Арк. 105.
79. Conference The restitution Coltural Treasures: «Problems of Repartriation and Common Usage in Minsk» – by Alexander Fedoruk. Spoils of War. N 4. August 1997. 99 p.
80. Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. Cambridge, MA, 2001. (Harvard Papers of Ukrainian Studies). 798 p.
81. For Germany and Themselves: The Motivation behind the Nazi Leaders Plundering and Collection of the Art. – by Jonathan Petropoulos. Spoils of War № 6. February, 1999. 67 p.

Information about the author:
Datskiv Ihor Bohdanovych,
Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of International
Relations and Diplomacy West Ukrainian National University
4a, Myru avenue, Ternopil, 46009, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-25

THE UKRAINIAN LANGUAGE AS THE VERNACULAR LANGUAGE OF RUS'

Deshko P. P.

INTRODUCTION

Language emerges not merely as a means of communication but also as a fundamental basis of cognition, thinking, and the spiritual self-identification of peoples. As stated in the First Epistle to the Corinthians (14:14): "For if I pray in an unknown tongue, my spirit prayeth, but my understanding is unfruitful"[1]. In this context, the Apostle Paul emphasizes the intrinsic connection between language and intellect: without comprehension of the word, the meaning of spiritual communication is nullified. Thus, language functions as a communicative-cognitive system, a form of existence of an ethnos, and a representation of its value orientations and worldview foundations.

The national language operates as a factor in the awareness of collective values and the coordination of practical activity. It ensures the effectiveness of communicative processes – from the regulation of production instructions at enterprises to the development of software in the field of information technologies. It is through language that the capacity for comprehension, interaction, and creative activity is formed, which ultimately determines the level of a nation's competitiveness.

Is there any state known to history that, having neglected its own language, achieved significant success in the development of science, culture, and economy? This question is evidently rhetorical.

Insufficient command of one's native language may be interpreted as an indicator of spiritual and intellectual degradation. Language constitutes the foundation of cultural identity; it is a carrier of meanings and a means of affirming truth. The devaluation of language effectively signifies disregard for culture, nation, and statehood. Consequently, language policy acquires not only a cultural but also a security dimension: it determines the level of informational resilience of society, its cultural autonomy, and its economic subjectivity. Ignoring the linguistic factor leads to multidimensional dependence – political, economic, and spiritual – and results in the loss of the domestic market, as it creates conditions for the dominance of external capital and cultural expansion.

Over a prolonged period of Russian-Ukrainian relations, a deliberate policy aimed at denying the distinctiveness of the Ukrainian language and its historical development can be observed. In different historical epochs, numerous prohibitions and restrictions were imposed on its functioning in the public sphere, accompanied by the discrediting of Ukrainian-speaking populations. In the context of the

[1] Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа. Псалми / пер. з грец. П. Дубовика. Ужгород: «Закарпаття», 2006. С. 170.

contemporary Russian-Ukrainian war, these narratives have intensified, reinforcing informational manipulations surrounding the language issue.

The relevance of this study is обусловлена the spread of pseudoscientific concepts according to which the Ukrainian language is interpreted as an artificial construct, lacking an independent history, or as a dialect of the Russian language, or as a result of the Polonization of the population of Ukraine. Such approaches were represented by certain figures of Russian historiography and philology, in particular M. Lomonosov[2], M. Pogodin[3], and O. Sobolovskii[4]. At the same time, the distinctiveness of the Ukrainian language and the continuity of its historical development have been convincingly substantiated in the works of A. Krymskyi[5], H. Pivtorak[6], S. Smal-Stotsky[7], K. Tyshchenko[8], and Y. Shevelov[9], as well as other leading scholars.

1. Historical and Linguistic Foundations of the Ukrainian Language

According to the conceptually grounded periodization proposed by Yurii Shevelov, the historical development of the Ukrainian language comprises the following stages: Proto-Ukrainian (7th–11th centuries), Old Ukrainian (11th–14th centuries), Early Middle Ukrainian (15th–16th centuries), Middle Ukrainian (mid-16th – early 18th centuries), Late Middle Ukrainian (18th century), and Modern Ukrainian (from the late 18th century to the present)[10]. This framework is based on a comprehensive analysis of phonological, morphological, and lexical transformations that attest to a distinct evolutionary trajectory of the Ukrainian linguistic system.

The language that, during the period of Kyivan Rus, was designated as “Rus’ian” (Ukrainian) functioned as a living vernacular in Kyiv, Chernihiv, Pereiaslav, Halych, and other centers of Rus. At the same time, following the adoption of Eastern Christianity, Church Slavonic assumed a dominant position in ecclesiastical and

[2] Ломоносов М. В. Российская граматика. Санкт-Петербург: «При имперорской акадеи наук», 1755. 213 с.

[3] Погодин М. П. Записка о древнем языке русском (Письмо к И. И. Срезневскому). *ИАН по Отделению русского языка и словесности*. Санкт-Петербург, 1856. Ч. V. Вып. 2. С. 70–92.

[4] Соболовський О. І. Как говорили в Киеве в XIV и XV вв., 1883.

[5] Кримський А. Ю. Древнекиевский говор. *Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук*, 1906. Т. XI. Кн. 3. С. 368–411.

[6] Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов’янських зі «спільної колиски». Київ: «Академія», 2001. 152 с.; Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1999. 200 с.

[7] Smal-Stockyj S., Gartner T. Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache. Wien: Buchhandlung der Szewczenko-Geselschaft der Wissenschaften in Lemberg, 1913. 550 s.

[8] Тищенко К. М. Десять історичних свідків прадавности української мови. *Вісник НТШ*. 2023. № 67. С. 64–76; Тищенко К. М. Контури лексико-топонімічної стратиграфії України і етногенез українців. *Народна творчість та етнографія.* 2005. №. 4. С. 31–44; Тищенко К. М. Прадавність української мови, віддзеркалена в мовах сусідів. 1. *Мовознавство*. 2023. № 1. С. 14–28;Тищенко К. М. Прадавність української мови, віддзеркалена в мовах сусідів. 2. *Мовознавство*. 2023. № 2. С. 18–43; Тищенко К. М. Правда про походження укрїнської мови. *Український тиждень.* 2012. № 39 (256). С. 22–64.

[9] Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. В. Вакуленка та ін. Харків: «Акта», 2002. 1054 с.

[10] Так само.

administrative spheres. It was in this language that the vast majority of chronicles, hagiographic works, official acts, and written monuments of the 10th–12th centuries were produced. The Church Slavonic tradition was primarily based on the Bulgarian recension, as also emphasized by Yurii Shevelov. However, this literary language did not supplant the vernacular foundation but existed in continuous interaction with it. The penetration of elements of the spoken language into Church Slavonic texts is evidenced by numerous linguistic features recorded in manuscript sources, including the Ostromir Gospel (1057) and the Dobrylo Gospel (1164), among others. Such phenomena are generally explained by the influence of the local linguistic environment on scribes.

An additional argument for the early formation and historical continuity of the Ukrainian (Proto-Ukrainian) community is the presence of relics of linguistic interaction with other peoples, as well as the preservation of ancient Proto-Slavic elements; these aspects have been thoroughly investigated by Konstantyn Tyshchenko and Hryhorii Pivtorak. Just as the first utterances of a child testify to its existence, so too the lexical remnants of ancient ethnic communities serve as evidence of their historical reality.

According to the research of Konstantyn Tyshchenko, the Ukrainian language possesses ten historical testimonies confirming its development and long-term existence:

I. The first witness to the existence of the Proto-Ukrainian language – the Upper Sorbian language.

II. The second witness – the Polabian language.

III. The third witness – the Lida–Loyew isogloss continuum.

IV. The fourth witness to the antiquity of a number of Ukrainian linguistic features (11th–12th centuries) – the Novgorod birch-bark letters.

V. The fifth witness of ancient components of the Ukrainian language (4th century) – the Gothic language.

VI. The sixth Ukrainian witness (2nd century CE) – Celtic neighbors; in particular, the Celtic origin of the suffix **-yna**.

VII. The seventh Ukrainian witness – the Popular Latin future imperfective tense (2nd century CE).

VIII. The eighth Ukrainian witness as a kind of “chronological indicator” for Proto-Slavic (2nd century CE) – the Swadesh list; comparison of Swadesh lists across Slavic languages.

IX. The ninth Ukrainian witness (5th century BCE) – the Scythians; in particular, references by Aristophanes to Scythian pronunciation.

X. The tenth Ukrainian witness – the Ukrainian language itself as an integral system[11].

The specific features of the development of the Ukrainian language and the processes of Ukrainian ethnogenesis preclude the validity of the concept of the “Old Rus’ nationality” of the 10th–12th centuries, since the formation of the Ukrainian

[11] Тищенко К. М. Десять історичних свідків прадавности української мови. *Вісник НТШ*. 2023. № 67. С. 64–76.

language and ethnos began long before the emergence of this artificial theoretical construct.

According to the conclusions of Konstantyn Tyshchenko, ancient elements of the Ukrainian language were formed under the influence of the languages of ancient peoples. In particular, the phoneme **-ґ-** [ɦ] is associated with Scythian linguistic influence; the suffix **-yna** is of Celtic origin; the derivational suffix **-ar** is traced to the Gothic linguistic tradition; and the forms of the future imperfective tense (*yistymu, zhytymesh*) with endings **-mu, -mesh, -me, -memo, -mete, -mut** arose under the influence of the Latin language of the Romans[12].

On the basis of the above considerations, the corresponding linguistic phenomena may be illustrated. In particular, words with the suffix **-yna**, associated with Celtic influence, include: *liud**yna**, divch**yna**, khlopch**yna**, rod**yna**, tvar**yna**, perl**yna**, drab**yna***. Lexemes with the suffix **-ar**, linked to the Gothic language, include: *druk**ar**, pys**ar**, zhnyv**ar**, kos**ar**, shkoli**ar**, muli**ar***. Forms of the future imperfective tense that developed under the influence of the Latin linguistic tradition may be exemplified as follows: *yisty**mu**, yisty**mesh**, yisty**me**, yisty**memo**, yisty**mete**, yisty**mut***'.

The Ukrainian language has inherited a substantial body of features of Proto-Slavic origin, which confirms its antiquity and self-sufficiency alongside other Slavic languages. Hryhorii Pivtorak identified key features of the Ukrainian language that have Proto-Slavic foundations:

– the ending **-u** in the genitive singular of masculine nouns with the former u-stem: *solodu, med**u**, dom**u**, verkh**u**, pol**u***;

– the endings **-ovi, -evi (-ievi)** in the dative singular of masculine nouns of this group: *solod**ovi**, med**ovi**, dom**ovi***, and subsequently in other masculine nouns;

– alternation of consonants **h, k, kh** with sibilants **z, ts, s** in the dative and locative singular (*no**h**a – no**z**i, ru**k**a – ru**ts**i, vu**kh**a – u vu**s**i – P. D.*);

– the presence of the vocative case: *zhen**o**, druzh**e**, kniazh**e**, brat**e**, zeml**e**, vladyk**o**, uchytel**iu***;

– dative forms of pronouns: *meni, tobi, sobi*;

– third-person forms of verbs in the present and simple future tenses of the first conjugation: *mozh**e**, ubyva**ie**, id**e**, zhyv**e**, poucha**ie***;

– the ending **-mo** in first-person plural verb forms in the present and future tenses: *daie**mo**, postavy**mo**, pytaie**mo**, pomahaie**mo***, etc[13].

Thus, the presented results of linguistic research convincingly demonstrate the historical continuity of the Ukrainian language and its independent differentiation from the Proto-Slavic linguistic community. This, in turn, refutes the pseudoscientific concepts of Russian historiography of the 18th–20th centuries and confirms the significant place of the Ukrainian language in contemporary international scholarly discourse.

[12] Тищенко К. М. Прадавність української мови, віддзеркалена в мовах сусідів. 1. *Мовознавство.* 2023. № 1. С. 14–28; Тищенко К. М. Прадавність української мови, віддзеркалена в мовах сусідів. 2. *Мовознавство.* 2023. № 2. С. 18–43.

[13] Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: «Академія», 2001. С. 45.

2. Graffiti and Written Evidence as Indicators of Vernacular Usage

Evidence of the functioning of the Ukrainian language in the popular milieu is also provided by the graffiti of Saint Sophia Cathedral in Kyiv. S. O. Vysotskyi, who studied the corpus of inscriptions from the Cathedral of Saint Sophia in Kyiv dating from the 11th to the 17th centuries, identified linguistic features in the graffiti of the 11th–12th centuries that correlate with the Ukrainian linguistic tradition. This finding refutes claims that the Ukrainian language supposedly emerged only in the 13th–14th centuries from a "common ancestor."

In particular, graffiti No. 108 records the text: "МАТН|НЄХОТѦҮН| ДЪТНҮѦ|БЪЖѦ|ГЄТ (segmentation – *P. D.*)"[14], which can be reconstructed as: "Мати, не хочучи дитя, біжить геть…" ("Mother, not wishing for the child, ran away…") (see Fig. 1).

Fig. 1. Graffito No. 108 discovered in Saint Sophia Cathedral in Kyiv [12]

This inscription of the 11th century, discovered on the walls of Saint Sophia Cathedral in Kyiv, is rendered in modern Russian translation as: "Мать, не желая ребёнка, бежала прочь…". We agree with the conclusion of S. O. Vysotskyi that this text contains linguistic features characteristic of the Ukrainian language.

Another inscription from the late 11th – early 12th century, also found in Saint Sophia Cathedral in Kyiv, reads as follows: "О|ГОРЄ|ТОБѢ|АНДРОНҮЄ| ОХЬ|ТОБѢ|НѢБОЖЄ (segmentation – *P. D.*)"[15], which can be reconstructed as: "О горе тобі, Андрониче, ох тобі, небоже…" ("Oh woe to you, Andronych, oh you poor fellow…") (see Fig. 2).

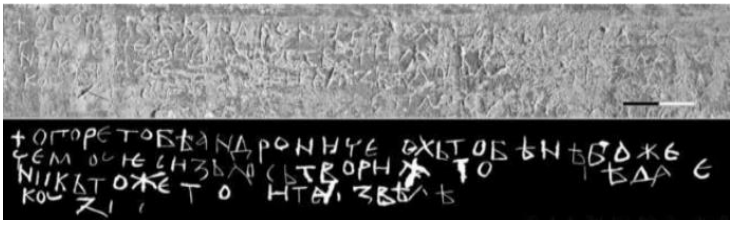

Fig. 2. Graffito No. 204 discovered in Saint Sophia Cathedral in Kyiv [12]

[14] Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. IX: Північні внутрішня та зовнішня галереї. Київ: Горобець, 2019. С 46–47.

[15] Там само. С. 440.

In modern Russian translation, this text reads: “О горе тебе, Андроник, ой тебе, племянник…”. Thus, in this case as well, linguistic features characteristic of the Ukrainian tradition can be observed.

The analysis of the graffiti of Saint Sophia Cathedral (11th–12th centuries), conducted in particular by Serhii Vysotskyi, provides grounds for significant generalizations regarding the nature of the functioning of the Ukrainian language in the pre-Mongol period. The identified inscriptions constitute not only paleographic or epigraphic material but also direct evidence of the living linguistic practice of broad social strata of Kyivan Rus.

First and foremost, it is essential that the graffiti of Saint Sophia Cathedral reflect not the книжна, standardized Church Slavonic language, but rather a spontaneous linguistic level – the language of everyday communication. The very fact that inscriptions were made on the walls of the cathedral by various individuals – from clergy to laypeople – attests to the democratic character of this source. Unlike chronicles or liturgical texts, which underwent editorial processing, graffiti record speech in its immediate, unregulated form. For this reason, they possess exceptional value for historical linguistics.

From a scholarly perspective, it is important to emphasize that graffiti cannot be regarded as a fully systematic linguistic corpus; they are fragmentary and incidental in origin. However, it is precisely this fragmentariness that constitutes their advantage: it allows scholars to avoid artificial normalization of speech and to capture natural linguistic variation characteristic of different social groups. Thus, graffiti function as a kind of “cross-section” of the living language that existed alongside the official written tradition.

Consequently, the analysis of the inscriptions of Saint Sophia Cathedral confirms that the Ukrainian language has deep historical roots and was formed as a vernacular, spoken system long before its literary codification. Its origins should be sought not only in written monuments of high style but also in the everyday linguistic practice of the population of Kyivan Rus. It is precisely this popular foundation that ensured the resilience and continuity of the Ukrainian linguistic tradition, which can be traced from the medieval period to the present.

3. Functional Expansion of the Vernacular in Later Periods

Despite the dominance of Church Slavonic in official domains, the vernacular language preserved its continuity and gradually expanded the scope of its use. This process became particularly evident during the existence of the Grand Duchy of Lithuania, when the Ruthenian language acquired administrative status.

The use of the vernacular in legal documents, administrative records, and everyday communication testifies to its stability and adaptability. The interaction between written and spoken forms contributed to the gradual standardization of linguistic features that later shaped the Ukrainian literary language. At the same time, it is important to emphasize that the chancery norm was not isolated from living speech; rather, it existed in constant interaction with it, which led to the penetration of vernacular elements into written texts.

This tendency is particularly evident in legal monuments, above all in the Lithuanian Statutes (1529, 1566, 1588), which represent a high degree of codification

of the written language while preserving features genetically connected with the vernacular linguistic substratum. Their language records phonetic, morphological, and lexical characteristics that later became defining features of the Ukrainian linguistic system, including the use of verb forms ending in **-t'**, the development of vocalism, specific case endings, and lexical composition.

Thus, the linguistic situation in the Grand Duchy of Lithuania is characterized not by opposition but by the interpenetration of written and spoken traditions. It was precisely this interaction that facilitated the gradual crystallization of supradialectal norms, which subsequently formed the basis of the Ukrainian literary language. Accordingly, the evolution of the Ukrainian language appears as a continuous process in which the vernacular element played a decisive role, ensuring historical continuity and the structural integrity of the linguistic system.

Separately, it is important to emphasize the role of translation activity, which functioned as one of the key channels for adapting the written (bookish) language to the needs of a broader social milieu. Translations of religious texts, in particular such monuments as the Peresopnytsia Gospel (1556–1561), demonstrate a deliberate approximation of language to the vernacular base. This attests to a shift in the communicative paradigm – from a sacralized model, confined to a narrow circle of users, to a more open one oriented toward a wider audience.

From the perspective of modern historical linguistics, these processes may be interpreted as manifestations of the gradual desacralization of the Church Slavonic linguistic system and a transition toward a functionally differentiated model. In this sense, the development of the Ukrainian language in the late medieval and early modern periods corresponds to broader European tendencies associated with the increasing role of vernacular languages in public and cultural life.

Thus, the functional expansion of the vernacular is reflected not only in the growing number of domains in which it was employed, but also in the deepening of its structural influence on the written tradition. It is precisely as a result of this process that a linguistic system capable of meeting the needs of everyday, official, and cultural communication was formed, which became one of the key factors in the emergence of the Ukrainian literary language.

CONCLUSIONS

The conducted study provides grounds for a comprehensive reconsideration of the genesis and historical development of the Ukrainian language as a distinct linguistic phenomenon with deep roots in the popular milieu of Rus. The synthesis of linguistic, historical, and written sources makes it possible to formulate several fundamental conclusions.

First and foremost, the Ukrainian language emerges as the result of a long-term, continuous evolutionary process originating in the Proto-Slavic linguistic community, yet already at early stages demonstrating a distinct trajectory of development. The periodization proposed by Yurii Shevelov convincingly attests to the existence of Proto-Ukrainian and Old Ukrainian stages, which chronologically precede the "late" emergence of the Ukrainian language traditionally asserted in certain historiographical concepts. This, in turn, refutes the notion of its secondary character or dependence on other East Slavic languages.

The analysis of the works of Konstantyn Tyshchenko and Hryhorii Pivtorak confirms that the Ukrainian linguistic system has preserved a substantial layer of archaic Proto-Slavic features, while also undergoing influences from various ethno-linguistic contacts (Scythian, Celtic, Gothic, and Latin), which testifies to its antiquity, openness, and complexity of formation. The totality of phonetic, morphological, and word-formational features inherent in the Ukrainian language cannot be explained as the result of a late divergence from a hypothetical "Old Russian" language; rather, they indicate an independent development within the broader Slavic area.

Particularly significant is the analysis of epigraphic sources, notably the graffiti of Saint Sophia Cathedral, studied by Serhii Vysotskyi. These inscriptions of the 11th–12th centuries constitute unique evidence of the functioning of a living vernacular language under conditions of the dominance of the Church Slavonic written tradition. Their linguistic structure contains features that directly correlate with modern Ukrainian, both at the lexical and grammatical levels. This allows us to assert that the Ukrainian linguistic tradition existed not merely as a potential or latent system, but as a real communicative practice of broad social strata of the population of Kyivan Rus.

The subsequent stage in the development of the Ukrainian language is associated with the functioning of chancery and administrative practice within the Grand Duchy of Lithuania, where the Ruthenian language acquired official status. The use of this language in legal acts, particularly in the Lithuanian Statutes, attests to its high level of functional development and its capacity for standardization. At the same time, the chancery language maintained a close connection with its vernacular basis, which ensured its intelligibility and vitality.

Thus, the development of the Ukrainian language should be regarded as a process of gradual crystallization of supradialectal norms on the basis of living popular speech, which not only preserved its continuity but also actively influenced the formation of the written tradition. The popular character of the Ukrainian language is manifested in its flexibility, openness to external influences, and capacity to integrate heterogeneous elements into a coherent system.

In summary, it can be asserted that the Ukrainian language is an autochthonous and self-sufficient phenomenon, the historical development of which has remained uninterrupted from the earliest times to the present. Its formation took place in close connection with ethnocultural processes on the territory of Rus, while the vernacular basis played a decisive role in ensuring this continuity. Consequently, contemporary scholarly data convincingly refute pseudoscientific concepts regarding the secondary or artificial nature of the Ukrainian language and confirm its organic place among the Slavic languages as a distinct, historically formed linguistic system.

SUMMARY

The study examines the problem of the origin, continuity of development, and the vernacular character of the Ukrainian language as a linguistic system formed within the milieu of Rus, taking into account contemporary scholarly approaches and the critique of pseudoscientific concepts. On the basis of the periodization proposed by Yurii Shevelov, the early differentiation of the Ukrainian language and its independent

evolution from the Proto-Slavic foundation are substantiated. The study incorporates linguistic arguments presented in the works of Konstantyn Tyshchenko and Hryhorii Pivtorak, which confirm the presence of archaic features and a complex system of interlinguistic contacts in the process of the formation of the Ukrainian language. Particular attention is devoted to the analysis of epigraphic sources, notably the graffiti of Saint Sophia Cathedral, which attest to the functioning of a living vernacular language already in the 11th–12th centuries. It is demonstrated that these monuments reflect not a книжна, but an everyday linguistic practice directly connected with modern Ukrainian. The role of chancery and administrative language during the period of the Grand Duchy of Lithuania is also examined, where the Ruthenian language acquired official status and underwent partial standardization. It is shown that the interaction between written and spoken forms contributed to the formation of supradialectal norms. As a result of the study, it is demonstrated that the Ukrainian language is an autochthonous, historically continuous, and self-sufficient linguistic system. The findings refute notions of its late or artificial origin and confirm its decisive role in the cultural and historical development of the Ukrainian people.

References

1. Дешко П. П. Генезис та становлення Русі (VI–X ст.): кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «магістр». Рівне: 2024. 88 с.
2. Дешко П. П. Переосмислення концепції «давньоруської народності» у світлі кельтської теорії походження Русі. *Актуальні проблеми гуманітарних наук.* 2025. Т 1, № 87. С. 59–69. https://doi.org/10.24919/2308-4863/87-1-7
3. Дешко П. П. Становлення української мови X-XVII ст. *Збірник студентських наукових праць.* Рівне, 2020. № 2 (14). С. 170–177.
4. Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. VIII: Південні внутрішня та зовнішня галереї. Київ: Горобець, 2018. 680 с.
5. Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. IX: Північні внутрішня та зовнішня галереї. Київ: Горобець, 2019. 392 с.
6. Кримський А. Ю. Древнекиевский говор. *Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук*, 1906. Т. XI. Кн. 3. С. 368–411.
7. Ломоносов М. В. Россійская граматика. Санкт-Петербург: «При имперорской акадеи наук», 1755. 213 с.
8. Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа. Псалми / пер. з грец. П. Дубовика. Ужгород: «Закарпаття», 2006. 332 с.
9. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: «Академія», 2001. 152 с.
10. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1999. 200 с.
11. Погодин М. П. Записка о древнем языке русском (Письмо к И. И. Срезневскому). *ИАН по Отделению русского языка и словесности*. Санкт-Петербург, 1856. Ч. V. Вып. 2. С. 70–92.

12. Редченко О. Не молитвою єдиною. Українська мова в Київській Русі. *Київське православ'я.* URL: http://kyiv-pravosl.info/2015/05/23/ne-molytvoyu-edynoyu-ukrajinska-mova-v-kyjivskij-rusi/ (дата звернення: 01.04.2026).

13. Соболовський О. І. Как говорили в Киеве в XIV и XV вв., 1883.

14. Тищенко К. М. Десять історичних свідків прадавности української мови. *Вісник НТШ*. 2023. № 67. С. 64–76.

15. Тищенко К. М. Контури лексико-топонімічної стратиграфії України і етногенез українців. *Народна творчість та етнографія*. 2005. №. 4. С. 31–44.

16. Тищенко К. М. Прадавність української мови, віддзеркалена в мовах сусідів. 1. *Мовознавство*. 2023. № 1. С. 14–28.

17. Тищенко К. М. Прадавність української мови, віддзеркалена в мовах сусідів. 2. *Мовознавство*. 2023. № 2. С. 18–43.

18. Тищенко К. М. Правда про походження укрїнської мови. *Український тиждень*. 2012. № 39 (256). С. 22–64.

19. Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. В. Вакуленка та ін. Харків: «Акта», 2002. 1054 с.

20. Smal-Stockyj S., Gartner T. Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache. Wien: Buchhandlung der Szewczenko-Geselschaft der Wissenschaften in Lemberg, 1913. 550 s.

Information about the author:
Deshko Petro Petrovych,
Master of Arts in History and Law,
Head of Academic Affairs
Augustyn Voloshyn Carpathian University
4, Yu. Hoidy Street, Uzhhorod, 88000, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-26

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЕТОС МАЙДАНУ В ІСТОРІОСОФСЬКІЙ РЕФЛЕКСІЇ

Гордієнко М. Г.

ВСТУП

Кожен народ світу має свій літопис буття та розвитку. Серед усіх етносів, мабуть, найтрагічніший і найжертовніший формат політичної екзистенції пройшла українська нація. Вектор соціальної динаміки українців визначено багаторічним колоніальним гнітом войовничих імперій та звитяжною боротьбою за створення національної держави. Відсутність державності в процесі українського націогенезу кристалізує ініціативу суспільства, а не формальних інститутів у прийнятті політичних рішень. Не коритися узурпованим інститутам влади та імперському поневоленню, але бути вільними від них є визначальною рисою громадянського сумління українців, що породжує такі форми організації національного спротиву, як Запорізьку Січ, Козацтво, Майдан. З цієї логіки випливає, що **Майдан – це не стихійне явище чи технологічний проект**. Він має органічне підґрунтя й **базується на архетипах української пам'яті.** Соціальні протести в парадигмі Майдану набувають організованого й національно артикульованого характеру, де панує синергія екзистенційних поривів нації.

Саме ініціатива знизу від широкого народного загалу була практикою врядування багатьох поколінь українців. Цей досвід формування владних структур було взято на озброєння під час унікального формату новітнього державотворення – Майдану. Як тільки послабшали окови тоталітаризму, відразу активізується наш ген свободи і прагнення утвердити суверенну державу. Революційні події Майдану мають важливу екзистенційну конотацію. Вони засвідчують те, що **історична пам'ять зберігає український дух свободи й жертовності народу**. Попри віковічні прагнення імперських варягів асимілювати нашу націю, **генетична пам'ять сучасного покоління українців не атрофована**, воно готове продовжувати боротьбу за свою ідентичність.

Революція Гідності відновила віру українців у власні сили. Наше суспільство не терпить колоніального гніту і має достатній потенціал, щоб чинити гідний опір зовнішній інвазії московського неоімперіалізму. Треба усвідомлювати, що здолати московську орду – справа нелегка і тривала. Однак історія знає чимало випадків, коли менші за чисельністю і потугою народи долали могутні імперії. З власної історії треба пам'ятати не лише факти травматичного досвіду, а й героїчні звитяги нашого народу. Досвід Майдану і сучасної війни з москалями цінний саме **жертовністю й героїзмом українців, що виборюють право нації на суверенне, гідне та вільне життя.** Сьогодні всі ресурси української спільноти та її протестний потенціал має бути спрямований на боротьбу з кремлівською експансією. Подолання ворога напряму корелюється із громадянською активністю й самоорганізацією

українців. У цьому **екзистенційному протистоянні виборюється біологічне виживання українського етносу.** Лише перемога над москалями є ключовою умовою успішного завершення революційної сублімації Майдану й утвердження політичної суб'єктності української нації.

1. Онтологічна сутність й політичні метаморфози феномену революції

Істотним маркером розвитку соціального буття є перманентні зіткнення і боротьба антагоністичних ідей, цінностей, світоглядів. Гідне і безпечне життя потрібно системно виборювати. Прогресивний поступ соціуму тісно корелюється з утисками, насильством і жертвами людей. Коли в суспільстві існує стабільна політична система, консолідоване громадянське суспільство, демократичні інститути влади, тоді домінує прогресивний розвиток на еволюційних засадах. Однак вічної гармонії в суспільній комунікації й політичних відносинах досягнути неможливо. На якомусь етапі буття соціального організму відбувається накопичення суперечностей, невдоволень, гніву чи ворожнечі між людьми, соціальними стратами або політичними елітами, що приводить до соціальної революції. Вона постає як **канал сублімації накопиченої суперечливої енергії соціуму**, спосіб подолання існуючого відчуження більшості від влади і власності, коли антагоністичні протиріччя чи конфлікти не можуть бути вирішені ніяким іншим способом.

На ранніх стадіях історії суспільства (перехід від первіснообщинного ладу до рабовласницького, а потім до феодалізму) революції відбувалися переважно стихійно і складалися із сукупності інтуїтивних, хаотичних й локальних масових виступів, повстань, протестів. Концептуальну парадигму політичних відносин того часу формулює Полібій, який стверджує, що революція має змінювати ієрархію соціальних речей. Зокрема, тиранія, як соціальна патологія, має бути виправлена революцією, щоб відновити гармонійне буття суспільства. Тобто, за логікою Полібія, **соціальна місія революції полягає у відновленні політичного ладу, порушеного тираном.** Спираючись на цю логіку Едмунд Берк засуджував Французьку революцію, бо монарх цієї держави не тотожній тирану. Революційними засобами можна боротись проти тиранічного режиму, а не легітимної влади. В епоху переходу від феодалізму до капіталізму революції набувають рис загальнонаціональних масштабів і впорядкованих форм, ключову роль починають відігравати харизматичні лідери, політичні партії та громадянське суспільство.

Щоб зробити якомога точніше визначення поняття «революція», треба окреслити її характерні ознаки. Для цього ми спираємося на компетентні аргументи відомого знавця соціальної сфери Ентоні Гіденса. Він формулює кілька невід'ємних характеристик революцій, а саме: «Революція – це масовий суспільний рух. Цим самим виключаються випадки, коли до влади внаслідок виборів приходить якась партія або невелика група, така, як військова хунта. Революція приводить до здійснення реформ або змін. Як наголошує Джон Дан, це означає, що ті, хто захоплює владу, мають бути спроможними перевершити своїх переможених попередників в управлінні підконтрольним їм суспільством; лідери революції мусять бути здатними досягти принаймні деяких своїх цілей.

У суспільстві, де представники революційного руху прагнуть офіційної влади, але є нездатними ефективно керувати країною, революція, власне, не відбувається; це радше суспільство в стані хаосу або під загрозою розпаду… Революції є політичними змінами, що впроваджуються за обставин опору з боку попередніх органів влади, які неможливо переконати поступитися владою без загрози або фактичного застосування насильницьких методів. Поєднавши ці три критерії, ми можемо визначити революцію як захоплення, часто насильницьке, політичної влади керівниками масового руху, коли ця влада послідовно застосовується для ініціювання найголовніших процесів суспільних реформ»[1]. Більшість із цих критеріїв визначали революційні події на Майдані.

Оскільки революції задають вектор світової історії, то існує багато теорій, які висвітлюють їхню сутність. Питання революційної трансформації старих форм політичного устрою було в центрі уваги двох відомих мислителів XIX ст. Карла Маркса і Алексіса де Токвіля. Джерела та рушійні сили феномену революції ґрунтовно аналізуються в суспільно-політичній творчості марксизму. Діалектичні концепти Маркса мали величезний вплив на соціальні зміни XX ст. і до сих пір не втратили своєї актуальності. Його розуміння соціального буття визначається парадигмою первинності базису (виробничих відносин) стосовно надбудови (політичних процесів). Саме способи виробництва – феодалізм, капіталізм, соціалізм – системно оновлюються і потребують змін. В марксистському уявленні, яке заангажоване утопічними стереотипами, але не позбавлене раціональних ідей, революції відбуваються тому, що в класовому суспільстві перманентно наростають суперечності між продуктивними силами і притаманними йому виробничими відносинами. Саме архаїзм виробничих відносин, за Марксом, накидає «кайдани», стримує розвиток продуктивних сил. **Загострення класових суперечностей і посилення кризових явищ в суспільстві породжує революційну ситуацію** – комплекс соціально-економічних і політичних передумов, що створюють можливості здійснення революції. Коли панування капіталістів над робітниками стане нестерпним, то їм не залишиться іншого вибору крім революційного повстання. Перемога пролетарської революції означає суспільний контроль над засобами виробництва, а держава, що захищає інтереси буржуазії – відімре.

Згідно з вченням К. Маркса революція спричиняє глибокі, докорінні та якісні зміни засад суспільного життя, що забезпечують поступальний прогресивний розвиток соціуму. Тому революції розглядаються ним як «локомотиви історії». Об'єктивні потреби суспільного розвитку визначають історичну необхідність революції, хоча і не гарантують її перемогу. Марксистський підхід потребує суттєвого уточнення. Для об'єктивного розуміння феномену революції треба розрізняти революцію як суспільно-політичний переворот локального рівня, що живиться амбіціями окремих лідерів чи політичних еліт, і революцію як процес конструктивних змін в загальнодержавних масштабах, що здійснюється для утвердження суверенітету й **відповідає національним інтересам суспільства.** За будь-яких умов процес революції супроводжується драматичними подіями,

[1] Гіденс Ентоні Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. К.: Основи, 1999. С. 578–579

пов'язаними з боротьбою різних суб'єктів за встановлення своєї влади, заснування нових політичних чи економічних інститутів, зміну ідеологічної парадигми. В умовах антагоністичного протистояння з панівним режимом, за логікою марксизму, протореволюційна соціальна маса формує свою класову свідомість. У результаті революційної боротьби виникають нові виробничі відносини та відповідні їм ідейні форми політичної надбудови. Переможній революційний клас утверджує свою гегемонію в суспільстві.

Прихід промислового капіталізму, вважає Маркс, тягне за собою нові суперечності, які зрештою призведуть до подальших революцій, продиктованих необхідністю побудови комунізму. Подібно до Гегеля, Маркс вважав, що Французька революція «ознаменувала собою крах феодального суспільства, але тоді, як Гегель вважав, що революція завершиться появою національних держав, Маркс розглядав її як преамбулу до ще настирливішої і радикальнішої революції. Французька революція, вважав він, була водночас і фундаментально важливою, і, однак, у певному розумінні поверховою. Вона була важливою, бо завершила певну стадію у розвитку цивілізації, але була поверховою в тому розумінні, що всього-на-всього відкривала шлях до іншої стадії. Скасування феодалізму означало для Маркса прихід до влади середнього класу і створення політичної системи, що зробила його владу ефективною. У своїй найрозвинутішій формі, досі лише частково реалізованій, ця система мала бути демократичною республікою. Отже, Французька революція була, по суті, революцією політичною. Вона перенесла соціальне панування від дворянства й духівництва до промислового й торговельного середнього класу; вона створила державу як типовий орган утиску й експлуатації з боку середнього класу… на експлуатацію робітника. Очевидним наступним кроком після політичної революції є ще глибша революція соціальна. Це мусить стати справою зростаючого пролетарського класу, що має усунути від влади середній клас, як середній клас усунув від влади феодальний клас. Але саме тому, що пролетаріат перебуває на дні соціальної структури і нема жодного класу нижче нього, пролетарська революція не буде просто передачею експлуататорської влади, а ліквідацією експлуатації. Це буде першим кроком до суспільства без класових соціальних відмінностей»[2]. Маркс вважав, що соціальна історія кульмінувала постанням пролетаріату як класу, а революція має піднести його на панівне становище в сучасному суспільстві.

Вищим типом революції в теоретичній системі координат Маркса є соціалістична (пролетарська) революція, що поєднує сукупність соціалістичних, демократичних і національно-визвольних устремлінь народу, в процесі якої має відбутися **ліквідація всіх форм експлуатації людини людиною,** національного і соціального гніту та створення передумови для переходу суспільства від капіталізму до соціалізму й комунізму. Така революція має ліквідувати приватну власність на засоби виробництва, замінивши її суспільною, покінчити з анархією у виробництві, перевести його на планову основу, утвердити владу робітничого класу – диктатуру пролетаріату, вирішити національне питання, перебудувати

[2] Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. К.: Основи, 1997. С. 655.

економічні відносини й соціальну інфраструктуру, надати комуністичних сенсів моральній, духовній і культурній сферам суспільства. Тривалий час теоретики марксизму вважали, що перемога соціалістичної революції можлива тільки в результаті насильницького перевороту (озброєного повстання) або громадянської війни. Пізніше вони прийшли до висновку про можливості мирного завоювання влади народом, в тому числі й парламентським шляхом.

Існує широкий спектр альтернативних до марксизму рефлексій революції. Ми звертаємо увагу на позицію французького вченого, політичного і державного діяча Алексіса де Токвіля. Його концептуальна ідея щодо онтологічних джерел революції близька до марксистської концепції, але позбавлена надмірних ілюзій. **За Максом гегемоном революції є пролетаріат**, бо йому нічого втрачати, окрім своїх кайданів. **Токвіль вважає, що майже всі революції здійснювалися чи то для зміцнення, чи то для знищення рівності**. Тобто ключовим мотивом революційних збурень є нерівність. За логікою Токвіля причинами революційних повстань можуть бути як злидарі, що прагнуть захопити майно багатих, так і самі багаті, що намагалися поневолити вбогих. Тому, якби вдалося створити таке суспільство, в якому кожен мав би що втрачати й не було б особливої спокуси когось грабувати, то в соціумі б панували гармонійні відносини. Марксистська інтерпретація значно глибше заангажована утопізмом. Маркс розглядає революцію в прогресивному вимірі. Тобто результатом пролетарської революції стане утвердження безкласового комуністичного суспільства тотальної рівності й справедливості. Токвіль без сентиментів тлумачить феномен революції, яка частіше посилює владу держави, аніж розвиває засади громадянського суспільства.

Прагматичні сентенції А. де Токвіля стосовно революції формулюється так: «Люди, які живуть у демократичному суспільстві, не тільки не мають природного бажання здійснювати революції, а й побоюються їх. Не буває жодної революції, яка б тією чи тією мірою не піддала небезпеці наявну власність. Більшість населення демократичних країн має власність; і люди не просто є власниками, а й живуть у такому середовищі, де вони надають власності особливого значення. Якщо ми уважно розглянемо класи, що складають сучасне суспільство, то легко зрозуміємо, що жоден з них не виказує такого наполегливого й чіпкого почуття власності, як середній клас. Бідняки часто мало турбуються про те, що вони мають, бо страждання, спричинені маєтною убогістю, куди більше перевершують для них те задоволення, що його їм приносить їхнє скромне майно. Багаті ж люди мають безліч інших непогамованих пристрастей, крім отих бажань, удоволення яких забезпечується багатством і які внаслідок багаторічних утомливих турбот про свій великий статок та звички до багатства мовби приїдаються, втрачають первісну привабливість… Отже, в демократичних суспільствах більшості громадян видається не зовсім ясним, що вони могли б здобути внаслідок революції, але вони постійно так чи інакше усвідомлюють, чого вони можуть через неї позбутися»[3]. Тобто **осередком стабільності й противником**

[3] Токвіль, Алексіс де Про демократію в Америці. У двох томах. (Переклад з французької Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка.) Передмова Андре Жардена. К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. С. 522

революційних трансформацій суспільства, за Токвілем, так само як і за Аристотелем, є середній клас. Він служить соціальною основою держави й політичним підґрунтям демократичного врядування.

Важливо зауважити, що феномен революції не має усталеної матриці, а диференціюється за масштабами і глибиною змін соціальної або іншої матерії, рушійними її силами, за цілями й завданнями. Окрім цього, «можна розрізняти політичні та соціальні революції. Політична революція спричиняє зміни і характер державної влади, і особливо складу державного керівництва. Вона триває, доки будуть зламані монополія контролю і сила старого ладу, а нова гегемонічна група відновить суверенну владу держави. Революція може спровокувати контрреволюцію, а іноді і реставрацію попереднього режиму. Соціальні революції трапляються значно рідше й передбачають соціально-політичну трансформацію, класову боротьбу і тиск знизу на користь радикальних змін. Мобілізацію мас можуть використовувати й інші учасники політичного процесу задля досягнення власних цілей, що можуть суперечити цілям народних мас. Ставлення до революції залежить від позиції учасників у революційному процесі. Глибина соціальної трансформації залежить від інтенсивності класової боротьби, характеру класової структури, стратегії, організації й керівництва революційними силами, а також стійності чинного політичного режиму»[4]. **Неодмінними атрибутами політичних революцій є конкуренція еліт і мобілізація мас.** Їхня соціальна енергія спрямована на повалення чинного ладу й перехід політичної влади від одних суб'єктів управління до інших. Іноді політична трансформація зачіпає реструктуризацію соціально-економічних відносин.

Радикальні трансформації соціуму здійснюються в процесі політичної революції. Її головна мета – зміна правлячого політичного режиму новим форматом лідерів та еліти. В історії людської цивілізації характерними типами соціальних і політичних революцій були: антиімперіалістичні (національно-визвольні, антиколоніальні), буржуазні, буржуазно-демократичні, народні, народно-демократичні, соціалістичні. Фокус уваги нашого дослідження звернутий на **революційні практики антиколоніальної боротьби.** Треба зауважити, що антиімперіалістична революція відбувається в колоніях чи в залежних від імперіалістичних держав країнах і спрямована на досягнення національного суверенітету. Ключовий пріоритет цієї революції полягає у звільнені від економічного і воєнно-політичного панування іноземного капіталу та окупаційного політичного режиму.

Авангардну місію трансформації соціального буття і політичного устрою відіграли буржуазні революції, головним завданням яких була ліквідація архаїчної феодальної системи й становлення капіталістичних виробничих відносин, повалення абсолютистських монархій, панування земельної аристократії і утвердження приватної власності. Нерідко **буржуазні революції вирішували одночасно завдання національного звільнення й політичної консолідації суспільства**. Особливо потужній вплив на розвиток суспільства

[4] Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; [За ред. І. Макліна, А. Макмілана. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. С. 585

спричинила Велика Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. У цьому контексті В. Єрмоленко слушно зауважує: «З Французької революції можна починати відлік ідейного фундаменту сучасної Європи. Вона мислила себе як розрив із безпосереднім минулим «Старого режиму», але водночас як повернення до якогось глибинного минулого, до історичної глибини грецької демократії та римської республіки. Вона, в цьому сенсі, задавала матрицю для багатьох інших політичних експериментів останніх двох століть: стрибок уперед почав обґрунтовуватися як повернення до засад; модерна культура, яка в новому схильна бачити радше благо, ніж зло, все одно шукала далі ндамент у минулому, щоразу це минуле винаходячи наново»[5]. Після революційних подій у Франції поняття «революція» набуло нових конотацій, значимості й конструктивізму.

Американська та Французька революції, що відбулися відповідно в 1776 та 1789 роках – це класика оновлення соціуму. З цього часу феномен «революції» почав означати не лише спротив тиранії чи повернення до попереднього стану речей, але насамперед утвердження нової моделі відкритого суспільства. Революція вже не корелюється з природнім чи божественним феноменом, вона обумовлюється раціональним фактором. Революція вперше виступила як усвідомлена практична мета людини, частина того, що індивід навчився робити самостійно чого він сам хоче. Революція стала справою розуму, рук і волі людини. **Визначався чіткий орієнтир революції – свобода.** Разом з тим Макіавеллі і Гоббс вважали орієнтиром безпеку. Свобода і безпека ніби існували в паралельних площинах. Переконливою видається нам думка А. Камю про те, що свобода не передбачає втечу від суспільних справ у приватне життя, а означає прагнення долучитися до участі в управлінських процесах і публічному житті соціуму та виступає мотивуючим принципом всякої революції.

Отже, в результаті революційних подій XVIII ст. ідеї свободи, громадянства та рівності стали фундаментальними політичними цінностями. Те, що раніше було другорядним, становиться концептуально важливим. Під свободою в той час розуміли «суспільну» свободу, яка існує в громадській сфері, а не ту свободу думки і волі, про яку філософи рефлексували з часів Аристотеля. **Феномен свободи – це не догма, а діалектична субстанція,** що в різні часи змінює свою іманентну сутність. Французький політичний філософ, один з провідних теоретиків лібералізму Бенжамен Констант стверджує: «Ми вже не можемо користуватися свободою древніх, яка полягала в активній і постійній участі у колективному здійсненні влади. Наша свобода має складатися зі спокійного користування особистою незалежністю. В античні часи участь кожного в національному суверенітеті не була абстрактним припущенням, як у наші дні. Воля кожного мала реальний вплив, реалізація цієї волі давала гостре і постійне задоволення. Відповідно, стародавнім громадянам доводилося багато чим жертвувати заради збереження своїх політичних прав та участі в управлінні державою. Кожен, з гордістю відчуваючи, чого варте його право голосу, діставав повне відшкодування, усвідомлюючи свою власну значущість. На сьогодні

[5] Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX-XX століть. вид. третє. К.: ДУХ і ЛІТЕРА. 2022. С. 31

такого відшкодування для нас уже не існує. Загубившись серед натовпу, індивід, либонь, ніколи не помічає свого впливу… Метою древніх був розподіл суспільної влади між усіма громадянами однієї й тієї самої вітчизни. Саме це вони й називали свободою. Мета сучасних людей – безпека приватної сфери, і свободою вони називають гарантії, що їх забезпечують особистим інтересам певні інститути»[6]. Сьогодні свобода не відноситься до внутрішнього сумління, куди людина могла б зануритися під натиском зовнішнього світу. Вона знаходиться в громадському місці й бачиться всіма. За будь-яких обставин свобода є пріоритетним завданням революційної боротьби, адже вона створює сприятливий соціальний простір для облаштування комфортних умов буття.

Вчинки людей чи соціальні події треба оцінюються за їх наслідками. Про основні наслідки та поворотні моменти Французької революції професор Стенфордського університету Френсіс Фукуяма говорить так: «Навіть попри те, що вона не закріпила у Франції демократію, революція справила значний вплив на інші інституційні сфери. По-перше, вона дала поштовх укладенню та впровадженню в 1804 році першого сучасного європейського кодексу законів, відомого як Цивільний кодекс, або кодекс Наполеона. По-друге, вона викликала появу сучасного адміністративного апарату, який впроваджував і забезпечував виконання кодексу. Навіть за відсутності демократичних механізмів ці нововведення гарантували, що влада поводитиметься менш свавільно, буде прозорішою і більш послідовною в ставленні до громадян… Наполеон стверджував, що Цивільний кодекс був більшою перемогою, ніж будь-яка із його звитяг на полі бою»[7]. Отже, в горнилі революції створюється **нове законодавче поле, що усуває пережитки феодальних стосунків і привілеїв** та відкриває шлях до розвитку ринкової економіки.

Слово «революціонер» з'явилося у XVIII ст. й асоціювалося з боротьбою за свободу. Продовженням Французької революції стали європейські буржуазно-демократичні революції. **Авангардну роль у них відіграють широкі народні маси.** Вони активно піднімаються на боротьбу за свої інтереси й права, намагаючись по-своєму побудувати нове суспільство на місті зруйновного старого. XIX ст. називають століттям революцій. Період буржуазно-демократичних революцій у більшості держав Європи припадає на 1848–1849 рр., а також російська революція 1905–1907 рр. В 1917 р. в росії відбулися дві революції: одна в лютому, яка привела до повалення царського самодержав'я, дуга в жовтні – кваліфікується як більшовицький переворот. На боці революції тоді була лояльність робітників, селян, інтелігенції. У цьому контексті Е. Гіденс слушно зауважує: «Російська революція була винятковою за кількома критеріями. Повстання, які з самого початку підривали царський режим, відзначалися більшою спонтанністю та більшими масштабами, ніж інші революції цього ж століття. На початку 1917 року навіть більшовики не могли передбачити, що революція відбудеться за такий короткий час. І все-таки російський досвід дав багато для розуміння сучасних революцій у цілому. По-

[6] Констант Б. Про свободу древніх у її порівнянні зі свободою сучасних людей // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2002. С. 427–428.

[7] Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. К.: Наш Формат, 2019. С. 25.

перше, як бачимо, революції найчастіше відбуваються на тлі війни, хоча 1989 року й маємо виняток. Затяжна війна спричинює напруження у традиційних інституціях, і може мати наслідком різке падіння популярності уряду. Невдоволення серед військових позбавляє існуючий режим головного знаряддя придушення опозиції. По-друге, важливу роль у ній можуть відігравати селяни – сільські наймані працівники. До початку Російської революції багато людей (як і Ленін) вважали селянство консервативною силою, прив'язаною до традиційних способів життя і нездатною пристати до будь-якого руху за радикальні соціальні зміни. Це припущення виявилося неправильним»[8]. Жовтневий переворот призвів до утворення радянської імперії та примусового поширення соціалізму в країнах Східної Європи. Але комуністична утопія довго не проіснувала, і в 1989 році революційною волею громадян була успішно зруйнована. Існує велика ймовірність того, що й **нинішня російська агресія проти України стане каталізатором революційних процесів в середовищі поневолених московією народів, що ліквідують імперський режим кремля.**

Знаковими для суспільного життя людей є революції свідомості, культури, мистецтва, науково-технічної сфери, виробничих відносин. Зауважимо, що в результаті промислової революції утворилися два антагоністичні класи капіталістичного суспільства – буржуазія і пролетаріат. Протистояння між ними відбувається у вкрай непримиренній формі. Політичні революції, що уособлюють класові антагонізми ведуться між започаткованими новими й атрофованими старими формами суспільних відносин. У цьому контексті революції прагнуть різкого прориву всієї політичної системи до нової якості. Об'єктивні засади революції детермінуються способом виробництва, суспільно-політичними процесами всередині держави та причинами зовнішнього впливу – війною, експансією, санкціями тощо. **Ключовим фактором революції була і залишається боротьба за владу.** Хто контролює владу, той має вагомий ресурс для реалізації своєї волі в соціальному просторі.

В політичному вимірі революція – це насамперед завоювання і трансформація влади, зміна державних інститутів і управління. Наростаючі ознаки політичної кризи завжди ведуть до послаблення чинної влади, зниження рівня її легітимності, втрати довіри громадян. **Революція і влада пов'язана аспектами свавілля.** Як стверджує С. Дацюк, «влада людини в людському оточенні це сваволя примусу щодо інших для досягнення власних бажань… Таким чином первісна влада, яка спрямована на виконання власних бажань, стає досягненням концептуально описаних інтересів, цілей, смислів, віри, ідей і т. ін. Влада зазнає не тільки концептуального, але й організаційного ускладнення. Авторитарна влада (влада одного або групи людей) і демократична (делегована влада більшості) складають основні розмежування способів організації влади впродовж всієї історії людства. Демократична влада в інструментальному розумінні це спосіб інтеграції індивідуальної волі у колективну волю»[9]. Удосконалення влади,

[8] Гіденс Ентоні Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. К.: Основи, 1999. С. 581.

[9] Дацюк С. Інтелектуальна політика. Львів: Незалежний культурологічний журнал «Ї», 2010. С. 226.

перехід її від брутального свавілля до демократичної легітимності у більшості випадків здійснюється революційним шляхом.

Однак простий перехід влади від однієї політичної сили до іншої ще не є революцією. Такий перехід влади може здійснюватися за домовленістю чи в результаті виборів. Революційна зміна влади супроводжується радикальною трансформацією усієї системи суспільних відносин, включаючи ідеологічні, економічні, соціальні, екзистенційні сфери. Революційні зміни не обов'язково мають відбуватися збройним шляхом, але вони не можуть обмежуватися локальною сферою. **Якщо в соціумі проходять косметичні. а не докорінні зміни, то це не артикулюється поняттям «революція»**. Революції демократичного спрямування характеризуються тим, що вони здійснюються в інтересах абсолютної більшості громадян.

Революція для більшості громадян означає певну розрядку, зняття емоційної напруги, оновлення соціальних ребусів буття. **Революційна боротьба спричиняє не лише виснаження опонентів, але й сприяє очищенню політичної еліти.** Згідно з концепцією В. Парето, революції забезпечують «циркуляцію еліти». Вчений вважає, що стабільність суспільства має підтримуватися безперервною циркуляцією еліти. До її складу мають періодично приходить нові люди з інших верств, що забезпечує її високий рівень, а некомпетентні – виходить з неї. За логікою Парето, як форма «циркуляції еліти» революції сприяють очищенню каналів соціальної мобільності. А якщо «циркуляція» вчасно не забезпечується мирним шляхом або через «примусові дії», тоді суспільство очікує стагнація, розпад або втрата незалежності.

Будь-яка революція не є панацеєю у вирішенні соціальних проблем. Тому **з революції не треба робити фетишу.** На цьому наголошує французький політолог Жан-Франсуа Ревель. Він стверджує: «Безперечно, не багато хибних поглядів – принаймні в сучасну епоху – завдали такої шкоди ефективній реалізації демократії і настільки відчутно уповільнили поступ свободи, як перетворення явища революції на ідола. Таке ідолопоклонство є невіддільною частиною культури лівиці з кінця XVIII ст. У зв'язку з цим превалював постулат про те, що тільки революція здатна вдосконалити суспільство, що його неможливо поліпшувати поступово, відповідно, його слід знищити й відбудувати одним зусиллям, знизу доверху. Цей передсуд породив і зневагу до ефективності реформ, і уславлення ілюзорного відродження (через революцію). Він призвів до нацизму й комунізму. Він став оправдальним принципом тероризму. Ідея революції спирається на переконання, мовляв, існує єдиний, радикальний, негайний і остаточний засіб масового ужитку, котрий може зарадити поганому станові, що в ньому перебуває суспільство. Це переконання, своєю чергою, передбачає, що суспільство страждає на одну єдину, чітко діагностовану, універсальну й згубну хворобу. Від одного-єдиного лиха – одна-єдина хірургічна операція. Це – обман»[10]. На жаль, революція живиться ілюзіями про те, що досить видалити якусь соціальну патологію і суспільство буде успішно розвиватися. На практиці ця «хірургія» не приносить успішних результатів.

[10] Ревель Жан Франсуа Відживлення демократії. К.: Критика, 2004. С. 65.

Динамічний розвиток сучасного світу змінює характер влади. Венесуельський політик Мойсес Наїм вважає, що радикальні зміни в усіх сферах суспільного життя поступово ведуть до занепаду влади – політичної, військової, економічної, релігійної, медійної. Нині стало простіше здобути владу, однак значно важче її здійснювати і набагато легше втратити. Занепад влади зумовлено, згідно з Наїмом, трьома революціями. Першу він називає **революцією збільшення.** Людей більшає, а їхнє життя стає повноціннішим, тому їх важче регламентувати і контролювати. Ця революція ставить дилеми: як досягнути мети через примус, якщо використання сили стає дорожчим і ризикованішим, а люди стають менш залежними від владних інституцій і у них є дедалі більше варіантів вибору? Другу революцію політик називає **революцією мобільності.** Її зумовлено тим, що дедалі більше людей переміщуються світом, через що їх важче контролювати. При цьому збільшується й обмін інформацією. Доступність переїзду і транспортування вантажів, більша швидкість передавання грошей, цінностей та інформації дають нові можливості тим, хто кидає виклик владі, і створює проблеми тим, хто намагається її утримати. Третьою є **революція ментальності**, що зумовлює глибокі зміни цінностей, стандартів і норм та посилює когнітивні й емоційні трансформації в соціальному середовищі. Невідворотно зростає розрив між поколіннями в ментальності та світогляді.

На думку Мойсеса Наїма, за минулі тридцять років **традиційні бар'єри влади суттєво ослабли.** Він зауважує, що глибокі зміни відбулися в очікуваннях і стандартах людей. Це торкнулося і ліберальних країн, і найконсервативніших. «Революції збільшення, мобільності й ментальності замахнулися на модель організації, яку так переконливо обстоювали Макс Вебер і його послідовники в соціології, економіці й інших галузях… Сьогодні вартість підтримання порядку й контролю зростає»[11]. Міркуючи про три світові революції – збільшення, мобільності й ментальності, Мойсес Наїм не лише показує позитивні перспективи процесу занепаду влади, а й застерігає від його серйозних небезпек, передусім через можливість скочування в анархію, безлад, втрату порядку.

Наростання світового хаосу сьогодні спричиняє криза ліберальної демократії, яка не завжди витримує конкуренцію з авторитарними режимами й втрачає свою політичну привабливість та губить довіру громадян. **Західна демократія мусить робити революційні зміни, щоб зупинити своє банкруцтво.** Алгоритми долання цивілізаційної кризи обґрунтовують Адріан Вулдрідж, Джон Міклтвейт в роботі «Четверта революція: світові перегони за оновлення держави». Автори описують три попередні революційні етапи історичного розвитку держави, що змінили її функціонування. Перша революція в державному управлінні відбулася у XVII ст., коли європейські країни трансформувалися з князівств і королівств у централізовані держави. Інтелектуальною силою, що стояла за цією революцією, був Томас Гоббс, який вважав, що єдиною відповіддю на хаос і жорстокість є потужна держава на чолі

[11] Мойсес Наїм Занепад влади: Від владних кабінетів до полів битви й церков, а потім і до держави, або чому сьогодні бути при владі означає зовсім інше, ніж колись / Мойсес Наїм; пер. з англ. О Дем'янчук. Київ: Форс Україна, 2017. С. 134

з монархом. Під час другої революції у XVIII й XIX ст. революційні трансформації у Франції та Америці розвинули демократичні традиції політичної системи на засадах права, свободи, відповідальності й меритократії. Третя революція припадає на XX ст., концептуальним треком якої став прискорений розвиток інформаційно-технологічної сфери, криза ліберальної демократії й посилення держави загального добробуту.

У віртуальному світі соціальних відносин сьогодення відчутно бракує здорового прагматизму. Сучасним демократіям, на думку А Вулдріджа й Д. Міклтвейта, треба позбутися популізму, не давати обіцянок, яких вони не можуть виконати (усунення тероризму чи бідності), щоб не обмежувати свободу людей і відновлювати їхню довіру до влади. «Час повернути слово «ліберальна» до фрази «ліберальна демократія». Четверта революція полягає в тому, щоб повернути увагу до прав особистості, а не до соціальних прав. Це правильно з погляду цінностей і необхідно з погляду виживання самої демократії. Досягти цього можна лише всупереч сильним приватним і суспільним інтересам, від передвиборчих махінацій до кланового капіталізму, але революція такого роду дає надії на відродження політики та зміцнення економіки. Без такої революції дедалі більше грошей діставатиметься привілейованим колам і дедалі менше – тим, хто їх насправді потребує, лише посилюючи цинізм щодо демократії»[12]. **Четверта революція – це відродження занедбаних прав і свобод та поцінування автономії особистості.** Без цього неможливе належне функціонування демократії.

В координатах четвертої революції нагальною проблемою є трансформація архаїчних структур держави, підвищення її ефективності як інституту, що відповідає вимогам часу. Ефективна держава, компетентна й патріотична еліта – це ключовий алгоритм відновлення довіри громадян до політичних інститутів. **Головний ресурс четвертої революції – це технологічні прориви** в найширшому спектрі галузей, включно зі штучним інтелектом, роботизацією, автомобілями-роботами, тривимірним друком, нанотехнологіями, біотехнологіями та багатьом іншим. Соціальні прориви сучасності може забезпечити нова якість людської креативності. Для цього сама наука і освіта потребують революційних трансформацій.

Існує думка про те, що революція апріорі є несправедливою. Автор «Левіафану» Томас Гоббс вважав, що насилля, хаос і кровопролиття, спричинені революційною боротьбою, значно гірші й вразливіші для суспільства, ніж будь-яка тиранія. Ми схильні вважати, що оцінювати феномен революції в дихотомії добра чи зла є некоректно. У цьому сенсі має рацію доктор філософських наук Петро Кралюк, який стверджує: «Політична революція, як і двірцевий переворот, не є ні необхідністю, ні закономірністю, котрі мають вести до соціально-економічних змін. Ці явища свідчать радше про вади функціонування державних організмів. Зокрема, вказують на те, що в них нема належної соціальної мобільності, яка б забезпечувала мирну ротацію еліт, сприяючи при цьому потрібним соціально-економічним змінам… Тобто,

[12] Батлер-Боудон Т. 50 видатних творів. Політика / Міклтвейт Джон, Вулдрідж Адріан Четверта революція. К.: Видавнича група КМ-Букс, 2019. С. 303

політична революція – це ніби індикатор «ненормальності» держави. У цьому сенсі вона є не стільки благом, скільки «суворою необхідністю», яка при цьому часто для багатьох людей (а то й суспільства загалом) супроводжується чималими втратами»[13]. Звідси випливає логічний умовивід про те, що уникнути революційних збурень суспільства можна системним удосконаленням влади, постійною селекцією політичної еліти та вихованням національної свідомості громадян.

Знаковим для утвердження суверенного буття суспільства є кореляція революції з візією націєтворення. З'ясовуючи це питання німецький вчений Рудольф Марк зауважує, що «революції та процеси націєтворення взаємно впливають одне на одного. Якщо революція є переломним моментом і означає глибокі зміни політичного ладу протягом доволі короткого періоду, то процеси націєтворення є комплексними проявами різноманітних перетворень, що беруть під сумнів стабільність суспільств в політичних систем, бо вони через нові конотації, значення, способи мислення і логічні моделі ставлять панівні режими перед необхідністю відповідного пристосування і легітимації. Там, де ці виклики заперечуються, де на них через неправильне сприйняття та/або брак ресурсів не реагують, там загрожує зміна чинної системи влади на нову, тобто зміни через революцію. Показовою ілюстрацією цього взаємного впливу революції та націотворення є спроби українців і України відділитися від російської імперії наприкінці Першої світової війни»[14]. Тоді українську національну революцію було придушено московською метрополією. Однак імперська тиранія не змогла повністю асимілювати український етнос. Руйнація радянського тоталітаризму відкрив соціальний простір для здобуття суверенітету України. Його формальне проголошення датується 1991 роком. Але реальна **незалежність держави і свобода нації здобувається тривалою боротьбою і жертовними зусиллями.** Українці добре знають ціну неволі, й тому виходять на Майдан, долучаються до війська, щоб знову не опинитися в імперському ярмі.

Резюмуючи, треба відзначити, що революційна стихія втілює в собі й вирішує важливі соціально-політичні, історичні й моральні дилеми суспільства. Узагальнюючі сентенції стосовно революції чітко формулює Е. Гіденс: «1. В останні два століття в більшості частин світу відбувалися революції. Американська революція 1776 року та Французька революція 1789 року породили ідеали й сподівання, які набули значного поширення в політичному житті.

2. Поняття революції важко визначити. Щоб вважатися революцією, процес політичних змін має включати вплив масового суспільного руху, котрий, заради досягнення своїх цілей, готовий вдатися до насильства і спроможний захопити владу, а відтак започаткувати реформу.

3. Існує багато різних теорій революції. Особливо визначною є Марксова інтерпретація революції, не лише через її інтелектуальну цінність, яку,

[13] Кралюк П. Марево революції. Тернопіль, 2017. С. 10.

[14] Рудольф Марк Революція і націотворення: Українська Народна Республіка 1917–1921 роки // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. К. : К.І.С., 2011. С. 285.

безперечно, можна поставити під сумнів, а тому, що Маркс певною мірою сприяв формуванню реальних процесів революції в нашому столітті.

4. Оскільки революція є таким складним явищем, узагальнення щодо умов, які призводять до революційних змін, робити важко. Більшість революцій відбувається за обставин, коли влада уряду слабне (наприклад, внаслідок війни) і коли пригнічувана верства спроможна створити і підтримувати масовий рух. Революції зазвичай є непередбачуваними наслідками тих часткових цілей, до яких ці рухи прагнуть з самого початку»[15]. Мотиваційним чинником революційної енергії є прагнення **оновити владу й виборoти свободу.** Революція уособлює рубікон, що фіксує завершення певного історичного циклу буття соціуму, й започатковує новий формат політичних відносин.

Із вищесказаного випливає висновок про те, що в середовищі усталених демократій ймовірність розгортання революції є доволі обмеженою. Це пов'язано з тим, що демократія створює чимало механізмів легітимного врегулювання соціальних протиріч, шляхом розширення участі громадян у політичному житті, здійснювати своєчасну ротації еліт через прозору виборчу систему, налагоджувати комунікацію з опонентами чинної влади тощо. Для виникнення революції створюються сприятливі умови в політичному середовищі перехідних суспільств. Класичним прикладом цього є середовище пострадянської України, коли її політична система вкрай потребує **радикальної модернізації, а національна свідомість громадян – патріотичної соціалізації.** Позиція автора стосовно феномену революції тяжіє до збалансованої модальності. Ми свідомі того, що, з одного боку, революції задають траєкторію розвитку суспільства, приносять в нього нову соціальну енергію. Заборонити чи скасувати їх неможливо. А з іншого боку, жодна революція не в змозі зменшити чи ліквідувати нерівність в прибутках та можливостях людей. Процеси соціальної диференціації і розшарування є закономірним способом існування суспільства, зруйнувати які неспроможні жодні революції.

2. Майдан як матриця інституційної пам'яті й екзистенційної незламності

Імперські зазіхання на благодатні українські землі перманентно ведуться з давніх часів. Найбільшу активність в асиміляції чужих територій проявляють московити, в яких **кочові інстинкти орди є визначальним способом життя**. Шовіністична гегемонія кремля сповна реалізовувалася в такому політичному монстрі, як радянська імперія. В її системі координат апріорі виключалися плюралізм думок, приватна власність, національна символіка, демократичні цінності та інші модальності, що засвідчували суб'єктність нації. Найбільше непокірних радянському свавіллю було в середовищі українців. Таких людей, – дисидентів, – імперська влада намагалася не просто принизити, залякати, маргіналізувати, ізолювати, а й фізично знищити. Комуністична імперія не лишила жодних соціальних ліфтів для реалізації протестних акцій народу.

[15] Гіденс Ентоні Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. К.: Основи, 1999. С. 593.

Можливість вільно висловлювати свої політичні погляди й відстоювати їх з'явилася лише з проголошенням незалежності України.

Однак незріла українська демократія виявилася неспроможною успішно конкурувати з кланово-олігархічною системою, що досягла найбільшого злету за часів правління януковича-азарова. Їх промосковська й антизахідна політика викликала масове обурення і протести українців. Наші громадяни органічно не сприймають диктатуру й насилля влади. Український народ глибоко травмований імперськими практиками тоталітаризму, що **на колективному рівні підсвідомості нації сублімує альтернативну візію буття у площині демократичних цінностей.** Тому цілком закономірно, що узурпація владних повноважень донецьким кланом мобілізувала чітко організований формат української прямої демократії – майданну революцію.

Концептуальні аспекти революційних процесів постколоніальної України досліджуються в роботах М. Вітра, О. Гараня, С. Грабовського, Я. Грицака, С. Дацюка, І. Дзюби, О. Забужко, А. Колодій, Л. Костенко, С. Кульчицького, В. Лісового, Л. Лук'яненка, І. Лосєва, А. Мухарського, Д. Павличка, О. Пахльовської, М. Рябчука, Є. Сверстюка, М. Слабошпицького та ін. Науковці різних сфер, – від політологів до поетів, – з'ясовують різнобічні виміри Майдану, серед яких ключовими є висвітлення його впливу на становлення громадянського суспільства, формування ідентичності, трансформацію ціннісних пріоритетів тощо. **Метою** нашого дослідження є розгляд майданних революцій у контексті тяглости історичної пам'яті національно-визвольної боротьби українського народу, що ведеться впродовж багатьох століть з войовничими імперіями за утвердження політичної суб'єктності. Так історично склалося, що політична структуризація української спільноти здійснюється не за допомогою інституту держави, якої в нас не було аж до кінця XX століття, а шляхом демократичного волевияву громад. Саме ініціатива знизу від широкого народного загалу була практикою врядування багатьох поколінь українців.

Національний досвід боротьби з авторитаризмом було взято на озброєння під час унікального формату новітнього державотворення – Майдану. Хронологічно першим Майданом була Революція на граніті, яка відбувалася синхронно з падінням радянської імперії. Коли послабшали кайдани тоталітаризму, відразу активізувалися наш ген свободи та прагнення утвердити суверенну державу. Студентські протести й голодування на граніті Майдану мали важливе символічне значення. Вони засвідчили, що український дух волі живий, попри одвічне прагнення російських імперців асимілювати нашу націю. **На Майдані формується новий потенціал революційної звитяги наших громадян, які своєю жертовністю продемонстрували готовність продовжувати національно-визвольну боротьбу своїх попередників.** Цілком об'єктивним видається твердження про те, що «в 2013–2014 рр. відбувається етап формування держави-нації нового типу. Йдеться про країну, яка намагається з'єднати голову й тіло, політичну владу й суспільство, але не за принципом напіварійського поділу у візантійську епоху і Середньовіччя, коли вважалося, що країна гине, а душа нації лишається вічною. Як і багато сучасних держав, Україна перебуває в пошуках нового синтезу між політичною і соціальною системами навколо

духовних цінностей, таких як справедливість, свобода і рівність. У 1989–1990 рр. «Революція на граніті», метою якої була декомунізація, завершилася проголошенням «Декларації про суверенітет» (1990) і «Акта про незалежність» (1991). У 2004-2005 рр. на хвилі обурення фактами фальсифікації виборів спалахнула Помаранчева революція, результатом якої стала перемога демократичного президента Віктора Ющенка. Нарешті, 2013–2014 рр. Революція Гідності відстояла честь і право українців проголосувати за європейський вибір країни і скинула корумпований уряд януковича. Усі ці три масштабні маніфестації відбувалися на площі Незалежності в Києві, яка стала центром формування колективного національного самоусвідомлення. Ця агора, цей Майдан відтепер – головне місце пам'яті української нації»[16]. З цього робимо узагальнення: українські майдани сублімують модерні алгоритми національної ідентичності, що дистанціюється від авторитарного минулого й артикулюють європейську систему цінностей.

Після розпаду радянської імперії Україна отримала шанс реалізувати прагнення багатьох поколінь патріотів – жити у вільному суспільстві й демократичній державі. Однак пострадянський транзит від комуністичної диктатури до плюралістичної демократії гальмувався засиллям догматичного мислення політичного істеблішменту, патерналістським світоглядом громадян, розгулом корупції та криміналу. Замість розбудови відкритого суспільства політичний режим кучмократії почав вибудовувати кланово-олігархічну модель держави. «Поняття «олігархія» було визначене ще в давньогрецькі часи і буквально означає «влада небагатьох». В Україні ця система укорінилася невдовзі після відновлення незалежності в 90-х рр. за часів президентства Леоніда Кучми... За минулі десятиліття в Україні відбулося багато різних подій, в тому числі масові протести, які були покликані зруйнувати старі правила, проте кожного разу олігархат перезасновувався, відповідно сьогодні ті самі люди з 90-х продовжують впливати і здебільше контролювати економічні та політичні процеси в країні, послаблюючи її можливість розвиватися і протистояти російській агресії»[17]. Поки можна спостерігати те, що ні майдани, ні війна суттєво не вплинули на корумповану модель української олігархії. **Сьогодні потреба деолігархізації критично назріла.** Якщо путінська експансія – зовнішня загроза підкорення України, то внутрішнім ворогом оборони і захисту нашої держави є олігархічні та кримінальні суб'єкти, для яких війна постає драйвером комерційної вигоди й меркантильного збагачення.

У політичній практиці сучасного українського державотворення Майдан репрезентує унікальну можливість волевиявлення громадян, які усвідомлено опонують владі, здійснюють її моніторинг, пропонують соціальні, культурні й політичні альтернативи, що задають нові імпульси розвитку суспільства. Оскільки влада, як і гроші, розбещує людей, дає доступ до ресурсів і повноважень, якими часто зловживають, то владні структури потрібно контролювати перманентно. **Коли соціальний антагонізм між владою і**

[16] Аржаковський А. Розбрат України з Росією: стратегія виходу з піке. Погляд з Європи. Харків: Віват, 2015. С. 109-110

[17] Капсамун І. та ін. Чи є країна поза олігархами? // День, 2018. № 68–69, С. 4.

народом досягає критичної точки, тоді в українських реаліях люди вибухають Майданом. На вістрі майданних вимог «передусім, гасло «перезавантаження» і «люстрації», що передбачає очищення влади і появу нових облич у політиці. Загалом говоримо про потребу модернізації (реформ). Саме протестний потенціал стимулював реформи, а не реформи відбувалися попри протести. Далі парламентарі (політичні сили), які перемогли на хвилі протестних настроїв, з огляду на цінності Революції Гідності (хоча і кожен у свій спосіб їх інтерпретував) вимушені були хоча б між собою домовитись, про які реформи йдеться»[18]. Однак для проведення радикальних і швидких реформ лише владного менеджменту недостатньо. Потрібна підтримка суспільства, а, інколи, й народний тиск та гнів, спрямований на очищення влади.

На відміну від московитів, які свій гнів виражають у «кровавому і безпощадному бунті», але переважно вони просто терплять свій деспотичний режим, **українці мають усталений і верифікований механізм вияву протесту – Майдан.** Він може бути толерантним і карнавальним, що практикувався Помаранчевою революцією, або радикальним і кривавим, – характерний для Революції Гідності, коли знахабніла влада не чула волі народу і застосовувала проти нього неадекватні насильницькі засоби придушення. Але українці ніколи не примиряться з деспотією влади, утисками свободи та паплюженням гідності. Інтеграція громадян у просторі Майдану дала змогу побачити політично активний потенціал нації, спроможний здійснювати радикальні зміни, продовжувати національну революцію, що була розпочата попередніми поколіннями українських патріотів. «Взимку 2014 року беззбройні українці словом і тілом задекларували і захистили те, що не вдалося довершити в минулому Богдану Хмельницькому, Івану Мазепі, Павлу Скоропадському, Симону Петлюрі, провідникам українського національно-визвольного руху в період другої світової війни. Українське багатомільйонне «Ні!» поверненню країни фактично під протекторат авторитарної росії і багатоголосе «Так!» просуванню в демократичне Європейське співтовариство почув увесь світ. Світ уперше в новітній історії зримо побачив на пострадянській території глибоке провалля між молодою українською демократією і запліснявілим російським тоталітаризмом. Найширша міжнародна громадськість, можливо, також уперше усвідомила, що громадяни України різних національностей, віросповідань і політичних поглядів категорично відмовляються повертатись в однополярне рабське минуле, пов'язане із силовим домінуваннями східного сусіда, який завжди у васальній Україні поводився як загарбник»[19]. Якщо українці не сприймають власну модель авторитаризму, то тим паче вони ніколи не потерплять деспотизм варягів. Наразі триває вирішальний етап національно-визвольної боротьби за усунення влади метрополії й постання вільної України.

Агресивна реакція кремля на революційні події Майдану цілком зрозуміла. Адже якби українцям вдалося успішно реалізувати не лише перший етап майданної революції – зміну старої системи влади, а й утвердити нову модель

[18] Балабан Р. Протест і порядок на етапі реформ // Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь / за ред.. О. М. Майбороди. Київ. ІПіЕНД ім.. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 85

[19] Вітер М. Літопис Революції Гідності. Львів: ЛА «Піраміда», 2017. С. 4

політичного менеджменту, перезавантажити судову систему, продемонструвати успішні кейси боротьби з корупцією, провести люстрацію чиновників всіх рівнів, оптимізувати діяльність органів місцевого самоврядування, здійснити економічні реформи, забезпечити модернізацію збройних сил, то українську державу важко було б утримати в орбіті російської деспотії. Наш європейський вибір є невідворотнім. А мати на своєму кордоні демократичну спільноту, що прагне стати повноцінним членом ЄС і НАТО – це смертельна загроза московському імперіалізму. Ця загроза для путінського режиму не стала реальністю тому, що **після перемоги Майдану ми впадаємо в ейфорію, згасає політична активність. Цим користаються сили контрреволюції. Відбувається реванш проросійських структур,** які прагнуть реалізувати свої шовіністичні проекти. Однак московській агентурі не вдалося розхитати наші владні й силові структури, щоб трансформувати Україну в контрольований суб'єкт путінського режиму. Тому для вирішення українського питання в кращих імперських традиціях обрано насильницький шлях – війну. Вона передбачала тотальне нищення наших громадян й максимальну окупацію територій.

Треба чітко розуміти таку діалектику: анексія Криму, окупація Донеччини та Луганщини, а пізніше **повномасштабне вторгнення кремля на терени України – це помста путіна за Майдан** і прагнення убезпечити себе від аналогічних протестів. **Війна проти московитів – це продовження справи Майдану**, на якому виборювалися демократичні принципи, європейська перспектива, гідність та свобода українського народу. **Боротьба із кремлівською експансією – це екзистенційний Майдан за виживання українського етносу.** Путінська інвазія відбулася відразу після перемоги Революції Гідності у 2014 році. Відтоді наш визвольний потенціал сконцентрований на боротьбі з новітньою фазою московської окупації, яка мала гібридний характер. Насправді кремлівське поневолення українців треба розглядати у значно ширшій історичній ретроспективі. «Гібридна війна з путінською Росією для багатьох стала великою несподіванкою. Але, за великим рахунком, це лише продовження «столітньої гібридної війни». Вона почалася з 1918 р. після того, як більшовики з допомогою вбивства еліти російської імперії і небаченого терору захопили владу над росією й оголосили війну новоутвореній Українській народній республіці. Від самого початку каральні органи більшовиків – ЧК, НКВС, їхній спадкоємиць КДБ, формувалися на тлі прихованого, але жорсткого протистояння з рухом за незалежність України. Тому сьогодні немає нічого дивного, що режим вихідців із КДБ, що утримує владу в росії, з такою легкістю опустився до вбивства українців»[20]. Тоді, на початку XX ст., українцям не вдалося захистити свою державність від московського імперіалізму. Ця визвольна місія була відтермінована до кращих часів.

Однак, там де присутній московський субстрат, там кращих часів, гідних умов життя для інших народів апріорі не існує. Як тільки українська нація колективними зусиллями Майдану почала дистанціюватися від колишньої митрополії і взяла курс до Європи, на цьому шляху відразу постає російський неоколоніалізм. У вітчизняному науковому просторі кремлівський шовінізм

[20] Самигін Д. Столітня «гібриднавійна» // День, 2015. № 90, С. 5.

пояснюється тим, що «постсовєтське російське суспільство формувалося на постійному веденні державою війн як всередині країни, так і за її межами. Громадяни виховувалися на своєрідному опозиційному сприйнятті реальності: «ми – росіяни» – щось особливе і неповторне, а «вони – інший, інакший світ», якщо й не вороги, то принаймні недоброзичливці. Відсутність дієвого громадянського суспільства, яке чинило б опір бюрократично-воєнізованій та економічно визискувальній вертикалі, призвела до внутрішньої захланності суспільних одиниць, унеможливила опірність суспільства, зробила його інструментом чинення злочинів проти сусідніх країн і народів. Постання сучасного рашизму є наслідком путінської внутрішньої та зовнішньої політики й практики розвитку суспільного життя в росії. Нині термін «рашизм» також став означальним стосовно дій росії у воєнному протистоянні з Україною. Серцевиною цієї ідеології стала концепція «русского мира», а її головними тезами – окремішність «російської цивілізації» від решти світу… «русский мир» є всюди, де є хоча б одна «русская душа», «границы России нигде не заканчиваются»; «есть великий и единый русский народ», ніяких українців та білорусів не існує, це вигадки іноземців (таким чином заперечується право українців та білорусів на існування, що мало чим відрізняється від ставлення нацистів до євреїв); «Россия – страна победителей» (9-травневе «побєдобесіє» перетворено на важливу об'єднуючу «скрєпу» з одночасною мілітаризацією свідомості населення, навіть дітей (новий «гітлерюгенд»); Росія оточена ворогами, тому країні потрібна «сильна рука» для забезпечення порядку та протидії їхнім «підступним діям»; свої зовнішньополітичні цілі Росія може вирішувати різними методами, включно з військовими»[21]. Попри шалену пропаганду «русского мира» його фальшива сутність наразі відома більшості адекватним людям. Тому антипутінська коаліція перманентно зміцнюється.

Перманентні утиски українського етносу різними агресивними імперіями програмує у нас інстинкти національної боротьби. У минулі часи визвольну місію здійснювали козаки, воїни УПА, шістдесятники, зараз, це майданівці, підрозділи ЗСУ. Вони репрезентують **когорту критично мислячих людей, що спроможні на повстання за цінності та здатні рішуче боронити свою землю.** У цьому контексті важливим є «вплив Майдану на процес духовного самоусвідомлення та самовиявлення нації. Ще не так давно ми змушені були констатувати, що за роки незалежності українська нація не відтворила повною мірою духовні цінності, ідейно-моральне обличчя, віру в саму себе. Ми ще не стали самими собою, до кінця не осмислили свій історичний досвід, не утвердили своє власне «Я». Нині все змінилося. Обличчя українського народу, велич його душі, глибоке коріння української духовної традиції, найвищі ідейно-моральні цінності виявилися у пафосі Майдану. Необхідний час, аби масштабно осмислити цю знакову метаморфозу. По суті відбулося нове відкриття потужного духовного потенціалу українського народу… Як стверджують соціологи, нація досягає найвищого усвідомлення своєї найглибшої сутності, віднаходить саму себе для себе і для

[21] Заборонити рашизм / В. Огнев'юк, В. Андрєєв, В. Брехуненко, М. Відейко, Б. Гуменюк, І. Гирич, Л. Масенко, Ю. Митрофаненко, В. Огризко, О. Палій, В. Піскун, П. Полянський, В. Сергійчук, П. Чернега ; за заг. ред. В. Піскун. Київ : ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 10–11.

прийдешніх поколінь, остаточно дозріває у своєму самовизначенні саме у найкритичніші моменти своєї історії, періоди найглибших соціальних потрясінь, стані так званої «граничної ситуації». У подібній ситуації змогла піднятися до вершин самоствердження Українська козацька держава доби Хмельниччини. Цього, на жаль, із відомих причин не сталося під час Національно визвольної революції 1917–1920 рр. Нині ж ми отримали новий історичний шанс – шанс випростатися, повернути втрачене і, врешті-решт, стати самими собою»[22]. Майданні революції та подальша війна з москалями – це унікальний шанс завершити національно-визвольну боротьбу українців за утвердження суверенної державності.

Для української спільноти національно-визвольні змагання кров'ю вписані в генетичну структуру й закарбовані на ріні свідомого та підсвідомого. В часи смертельної небезпеки, яка зараз нависла для українського народу через московську інвазію, **треба відкинути якісь псевдоліберальні реверанси й брати на озброєння визвольну доктрину націоналізму**. Один з її чільних теоретиків М. Сціборський стверджує: «Свою визвольну акцію український націоналізм базує на національній революції. Її зміст, методи й завдання він виводить із сучасного стану розшматованої поміж кількома окупантами Української Нації. Для українського націоналізму є аксіомою, що доки не буде змінене сучасне положення нашої нації, доти вона все буде загрожена в своєму розвитку та існуванні. Ніякі угодовські автономістичні й федералістичні компроміси, ніякі легкодухі «орієнтаційні» лавірування перед тим чи іншим окупантом – не врятують Україні перед імперіалістичною навалою її історичних ворогів; закон її буття лежить тепер тільки в непримиримій боротьбі за свою державну самостійність і соборність. Це історичне завдання – через послідовні етапи підготовки визвольної боротьби, збройного здобуття і впорядкування самостійної держави – здійснить національна революція… Таким чином, національна революція – це є внутрішній, тяглий у часі та різноманітний у своїх виявах ідейний, духовно-волевий, визвольно-політичний і державно-творчий процес Української Нації, спрямований до її звільнення, скріплення, впорядкування та забезпечення для неї гідного існування»[23]. Автор «Націократії» наголошує, що вирішальним фактором революції може бути всебічно підготовлений збройний виступ українців проти окупантів. Цьому процесу шкодить те, що серед нашої «спекулятивної партійщини» націоналістичні гасла не користуються популярністю.

Такі тренди маргінальності націоналізму спостерігаються і в нинішніх політичних реаліях. **Ключовий меседж окупованої України – «нація понад усе» – має вийти з конотації популізму й стати визначальним мейнстримом сучасних визвольних змагань українців.** Сьогодні алгоритм національно-визвольної боротьби має спиратися на усталені візії українських харизматичних лідерів. Культовим брендом боротьби за вільну Україну є постать С. Бандери. У своїх роздумах «До засад нашої визвольної політики» він

[22] Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада. Київ: Либідь, 2005. С. 44–45.

[23] Сціборський М. Націократія. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. С. 91–92.

запевняв, що «Українська національна революція – це боротьба за саме життя і волю народу та людини, а також боротьба за зміст, підстави й форми життя, за його розвиток і за поступ; це боротьба проти московсько-більшовицького імперіалізму, який прямує до панування над усім світом і з тією метою поневолює, визискує і нівечить народи та людину; це боротьба проти більшевицько-комуністичної системи, яка в ім'я спекулятивної доктрини та на послугах імперіалізму однієї партії переводить на організмі двістімільйонових мас поневолених народів найжахливіший в історії експеримент, всупереч природі, волі та добру цілих народів і людини… Основні правди наших ідей коріняться в українській духовності, сформульованій та утвердженій впродовж цілого історичного розвитку, в духовності, яка гармонізує з найкращими досягненнями розвитку вселюдської духовної і суспільно-політичної культури та поступу. Наші правди є діаметрально протилежні до духу й суті московського большевизму, в якому є зібрані, повторені й доведені до рафінованої системи вияви найчорнішої реакції й падіння з цієї історії людства, з негативним застосуванням присвоєних большевизмом чужих здобутків матеріального і технічного поступу»[24]. Власне, за цей озвучений С. Бандерою український вимір правди, духовності, волі й самобутності та проти тиранії, уярмлення, визискування, паплюження гідності боролись і вмирали на Майдані наші мужні лицарі. А нині українці дають гідний бій варварським силам окупанта.

На третьому році повномасштабного вторгнення московитів українці свідомі того, що наша перемога над рашизму залежить не тільки від міжнародної допомоги, а передусім від наших власних спроможностей вести ефективні бойові дії та здатності мобілізувати національний фронт спротиву окупації. Постійне очікування сторонньої підтримки послабляє колективний супротив нації. Українцям треба налаштуватися на довгу й виснажливу боротьбу з москалями спираючись на внутрішні мілітарні сили й матеріальні потуги, а не чикати зовнішньої панацеї. **Мобілізація власного потенціалу має стати основною парадигмою української національно-визвольної революції сьогодення.** На цьому наголошує Д. Мирон, який в роботі «Ідея і чин України» зазначає, що «Українська Національна Революція – це велика, епохальна, світоглядна національно-політична, соціальна і культурно-цивілізаційна революція, що змагає до цілковитого знищення московсько-більшовицького матеріалістичного світу… і бореться за повне визволення України та побудову нового політично-державного, суспільного й культурно-цивілізаційного ладу… Українська Національна Революція мусить опертися на якнайширші, якнайглибші основи національно-політичної, духовно-світоглядної, соціальної, економічної й культурно-цивілізаційної боротьби проти московсько-більшовицького світу за повне визволення України, всіх поневолених москвою народів і побудову нового ладу»[25]. На підставі цих роздумів можна стверджувати, що національно-визвольна боротьба українців

[24] Бандера С. Перспективи Української Революції / упорядник С. Ленкавський. 3-тє вид. Київ: Наш Формат, 2023. С. 70–71.

[25] Мирон Д. Ідея і чин України. УВС ім. Ю. Липи. Київ, 2017. С. 287.

буде успішною лише в разі створення єдиного фронту усіх соціальних верств, етнічних, релігійних, громадських спільнот проти московської нечисті.

Процес націогенезу ніколи не буває легким і комфортним. Імперії так просто не падають. Сьогодні у нас з'явився шанс успішно завершити цей тернистий шлях виборювання суверенного буття, однак для цього треба мобілізувати всі наявні ресурси, залучити на свій бік якомога більше союзників та сучасного озброєння. Визвольна боротьба українців проти здичавілої герантократії кремля фіксує справжній розклад сил прихильників демократії і симпатиків автократії. Також «ці трагічні події для багатьох стали поштовхом до очищення душі, до швидкої кристалізації громадянської зрілості. Революція і війна зробили якісний відбір людей. Одні – по цей бік, другі – по той. А треті – мимоволі в ролі «болота». Вони – ніде. Їм усе байдуже»[26]. Ми наголошуємо, що **війну треба розглядати завжди в дихотомії. З одного боку війна – це вбивства, насилля, кров і страждання, а з іншого, війна робить санітарну функцію, в її горнилі здійснюється селекція соціального субстрату.** У цій стихії пізнається справжня сутність людей, виявляються колаборанти, зрадники, пристосуванці. Звільнившись від цього баласту українське суспільство набуде нової якості й динаміки розвитку.

Чим тривалішою буде війна з московією, тим більше українських громадян позбудеться хибних ілюзій російського братерства та дружби з ординцями. Природа московитів радикально відмінна від українського етносу. **Українці є нацією хліборобів, що веде осілий спосіб життя, прагне обробляти і захищати свої землі й не зазіхати на чужі території.** Натомість росіяни – це кочові племена, парадигма буття яких визначається перманентним захоплення територій, підкоренням й асиміляцією слабших народів, брехнею, шантажем насиллям. У цьому контексті цілком слушним є звуження П. Штепи про те, що «дух і вдача не прив'язували москвина до рідної московщини, гнали його по всій імперії. Він почувався всюди добре, бо панував над тубільцями і розумів, що його особиста доля залежить від СИЛИ ІМПЕРІЇ. Москвин завжди виявляє ініціативу у пошуках ворогів, уважає своїм національним, святим обов'язком виказувати їх владі. Шукаючи морального виправдання свого загарбництва, гнобительства, московщення, москвин ухопився за ідею «братства великомало-беларусов», навіть щиро повірив у неї»[27]. У сучасну добу **необхідність розширювати свій імперський ареал московити виправдовують новими міфами.** Найпоширенішими є міфи про загрозу Майдану, розширення НАТО, проведення денацифікації, демілітаризації України, утиски російськомовних громадян та інша маячня.

Сучасна національно-визвольна боротьба українців ведеться у двох площинах: **перша вісь проходить по лінії Майдану, де відбувається катарсис країни від атавізмів комуністичної доби й аномалій пострадянських політичних режимів.** Друга площина – національно-визвольна війна проти одвічного ворога – московії, постала як антагонізм

[26] Слабошпицький М. Велика війна 2014... Україна: виклики, події, матеріали. К.: Ярославів Вал, 2015. С. 122.

[27] Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість: Видання шосте. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. С. 233.

нашій боротьбі за свободу та європейський вектор розвитку. Щодо збройної агресії росії проти України, то грунтовні висновки робити зарано, адже війна триває. Стосовно Революції Гідності з дистанції 10 років вже окреслилися її концептуальна місія у процесі новітнього українського державотворення. Нам видається досить виваженим рефлексії українського підприємця і громадського діяча В. Пекара, який Революцію Гідності називає величезним геополітичним розворотом і наводить 10 узагальнюючих тез: «1) Майдан був народженням політичної нації – по суті, новим народженням тисячолітньої України, цього разу як сталої сучасної держави. Євген Глібовицький каже, що 1991 сталося лише зачаття Української держави, всі роки з 1991 до Революції Гідності вона виношувалася й на Майдані народилася; 2) Революція Гідності – це величезний геополітичний розворот, і перемога європейського вектору не була гарантована. Якби ми тоді програли, все би дуже швидко закінчилося – і в культурі, і в державі, і в економіці, в усіх сферах панували би росіяни; 3) Ми недооцінюємо величезні зміни, що сталися в суспільстві й державі. Такі грандіозні зсуви невидимі для людини, яка живе в повсякденному плині особистого часу, бо їхній масштаб завеликий для людського сприйняття; 4) Завершення змін потребує покоління. Згадаймо біблійну історію про 40 років поневіряння пустелею, поки не виросте нове покоління, здатне увійти в омріяну землю; 5) Революція незалежності без війни за незалежність не буває. Ми думали, якось минеться, – не минулося. Бо імперії добровільно не відпускають. Особливо вмируші імперії, які не можуть жити без наших сенсів; 6) Росія була більше готова до Майдану, ніж Україна, всі її ключові політичні та соцальні сили. Тому попервах росія, здавалося, виграла більше, але згодом українському суспільству вдалося зламати цей тренд; 7) Десять років тому долю країни визначила активна меншість. Активна меншість визначає напрямок, пасивна більшість визначає темп руху. Тому без громадянської просвіти, спрямованої на пасивну більшість, ми не обійдемося; 8) Для багатьох Майдан став ініціацією – переходом до зрілості. Ці люди ніколи не забудуть той досвід, навіть якщо згодом було багато інших досвідів. Масова ініціація – само по собі подія історичного масштабу; 9) Це марафон, а не спринт. Спринтери можуть бігти естафету: стомився, передай іншому. Нам обов'язково треба добігти, а для цього потрібні мрія (візія), стратегія й система; 10) Майбутнє не визначено наперед, воно в руках людей, в наших руках. Різні сценарії майбутнього – це лише можливості, і від нас залежить, яка з них втілиться»[28]. Додати можна одне: перемога Майдану – це важливий крок на шляху успішного завершення української національно-визвольної революції.

Як тільки ми наближаємося до утвердження вільної й суверенної держави, так неодмінно активізуються ворожі імперські амбіції, намагання захопити нашу землю. Сьогодні варварське вторгнення на терени суверенної України здійснює кремлівський рашизм, мілітарні потуги та людський потенціал якого значно переважають нашу захисну спроможність. У цьому нерівному герці кується соборність новітньої України. «Російська інвазія

[28] Пекар В. 10 років Революції Гідності [online]. Режим доступу: https://glavcom.ua/columns/v_pekar/10-rokiv-revoljutsiji-hidnosti-970121.html

сталавідправною точкою мобілізації української ідентичності. Війна створила якісно відмінні умови життєдіяльності суспільства: нагальність якісних змін у базисі й надбудові державного і суспільного організмів, про яку йшлося всі роки незалежності, стала не просто очевидною, вона, власне, перетворилася на запоруку збереження державного суверенітету й майбутнього українців як нації. Тиск агресора з одного боку, спровокував низку позитивних змін у країні, але з другого – суспільство й досі блукає серед глухих кутів старих непорозумінь і невизначеності шляхів їхнього подолання… Країна, що змушена протистояти зовнішній агресії, не може собі цього дозволити. Успіх опору безпосередньо залежить від скоординованості дій, згуртованості, якщо не суспільної злагоди, то принаймні суспільного компромісу. Передусім у тих питаннях, що роками виступали найгострішими соціальними подразниками: мовному, історичної пам'яті, засад націєтворення, культурних домінант, орієнтирів і перспектив»[29]. Ключовий екзистенційний виклик для нашої спільноти – **війна стає водночас основним трендом формування української ідентичності та критерієм патріотизму.** Наразі звузився простір для діяльності російської агентури й зростає вага питомо українських інтересів та цінностей.

Наразі український народ веде відчайдушну боротьбу за свою суб'єктність у війні з москалями. Російська ворожнеча до України й усього демократичного світу набула безпрецедентних масштабів. **Нинішній політичний режим путіна – це апогей неоімперського деспотизму московії.** Активізація російського експансіонізму обумовлюється тотожністю двох аналогічних прагнень: патологічні амбіцій вождя (президента), який концентрує абсолютну владу в своїх руках, абсолютно співпадають з колективною волею підданих, що сублімується кочовими архетипами спустошення й підкорення інших народів та захоплення чужих територій. Відсутність альтернативи імперським амбіціям кремля пояснюється тим, що ця країна «віками зростала територіально і розвивалася економічно лише шляхом завоювань. Країна, яка жодного дня у своїй історії не прожила в умовах демократії. Країна, яка всі свої внутрішні й зовнішні проблеми одвіку розв'язувала лише шляхом воєн і насилля. Країна в метастазах ксенофобії, які безупинно ширились у соціальному організмі… І справді – унікальний випадок в історії країни, яка не мислить свого існування за межами Imperium… Іншими словами, як у Блока: «Мировой пожар в крови – Господи, благослови»[30]. Отже, цього мілітарного монстра під формальною назвою «рф» реформувати в демократичний спосіб апріорі неможливо. Його можна тільки повністю демілітаризувати й поставити у правове поле, або розчленувати на окремі автономні суб'єкти.

[29] Суспільство на війні: проблеми націєтворення // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави // [Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головко (координатор проекту), В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, В. А. Смолій (відп. ред.), Л. Д. Якубова, С. О. Янішевський]; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 702.

[30] Пахльовська О. Захід і «знешкоджена Україна» // Ave, Europa!: ст., доп., публіц. (1989–2008). Київ: Пульсари, 2008. С. 146.

Схиблена свідомість бункерного фюрера московитів не сумісна із здоровим глуздом і адекватністю. Його патологічні мізки не можуть збагнути просту істину: безглузді атаки на цивільні об'єкти, житлові будинки, культурну спадщину завдають нам тяжких втрат, але **нескореність нашого духу ніяка зброя неспроможна похитнути.** Українців не здолати, бо вони мають непохитну волю, честь і гідність. Теоретик інтегрального націоналізму Д. Донцов у цьому контексті зауважує, що «часто воля виявляється як героїзм. Герой або накидає свою волю окруженню, перемагає, або не приймає цього окруження, не дає йому зігнути свою безсмертну волю, не хилиться перед ним і гине, але не визнає чужої волі над собою»[31]. Сучасна українська спільнота гартує волю революційними Майданами та в горнилі війни з руснею. Наявність козацького духу й лицарської відваги робить українців мужніми воїнами, які готові боронити свою землю не шкодуючи здоров'я і життя. Згуртувавши свою волю, людський та військовий потенціал ми вистоїмо й ніколи не скоримось кремлівським окупантам.

Сьогодні на полі бою в Україні змагаються дві антагоністичні світоглядно-ціннісні парадигми: азійсько-московський деспотизм й українська вольниця. Саме тому, що **Україна обрала європейський і демократичний вектор розвитку московія розв'язала проти нас геноцидну війну.** «Назад до імперії» – ось гасло початкового періоду Третьої світової війни, битви за Україну. Весь світ сьогодні не соромиться цього слова – «імперія» сьогодні звучить гордо, але по-дурному, росія знову пишається цим словом, як пишалася до 1917 року… На всіх російських телеканалах йде війна. Якщо нічого не знати про події у світі та судити про все лише з російського телебачення, то виходить, що існує така мерзотна Україна, де править хунта, а самозваний уряд цієї бридкої країни знущається над пригнобленим російським населенням. Є ще одна країна, Америка та якесь дивне співтовариство ЄС, які хоч і не такі бридкі, як Україна, але також мерзенні й підлі. Вони весь час шкодять добрій та покірній Росії»[32]. Спираючись на свою пропагандистську маячню путінський режим вирішив об'єднати в межах нової імперії весь «руський мір». Для реалізації цього імперського проекту було оголошено спеціальну військову операцію. Її мета – повне підкорення України, шляхом ліквідації владної хунти і фашистського режиму в Києві.

Однак на шляху кремлівській орді постають жертовні українські воїни, які мужньо дають бій підступному агресору. Важливим мотиваційним чинником наших захисників є те, що на їх генетичному рівні закарбовано потяг до свободи й непокору деспотизму. Окрім цього, важливим чинником успішного опору російській агресії був досвід спротиву, який українці отримували на майданних революціях. **Цей досвід, поряд із свободою, демократією, плюралізмом стає важливим складником формування постіндустріальної візії України.** За словами М. Вінницького, «Майдан не був місцем народження абсолютно нових ідей, так само як українські протести та подальша російсько-

[31] Донцов Д. Націоналізм. Твори. Т. І. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів : Кальварія, 2001. С. 356.

[32] Фельштинський Ю., Станчев М. ТРЕТЯ СВІТОВА: Битва за Україну. Київ : Наш Формат, 2015. С. 290.

українська війна не були початком світової трансформації. Перехід до «третьої хвилі» розвитку цивілізації, складовою якого була Революція Гідності, розпочався набагато раніше, в інших місцях, і в інших (зокрема технологічних) виявах. Однак так само, як Великий Перехід від аграрного феодалізму до промислового капіталізму… був позначений кількома політичними революціями та війнами, що відбувалися під час кількастолітнього його перебігу, українська Революція Гідності залишиться в історії як одна з «великих революцій», які сприяли поширенню нових ідей, цінностей, соціальних механізмів та протоінституцій, що визначили суспільний розвиток у добу, яка настала після індустріального суспільства (тобто після «модерну»)»[33]. З урахуванням цих рефлексій можна стверджувати, що феномен Майдану втілює не тільки ідею багатьох поколінь українців про переможне завершення національно-визвольної боротьби й утвердження суверенної держави, а й сублімує нові тренди постмодерної трансформації суспільства.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи вищесказане треба зазначити, що для України ключовим джерелом формування політики є захист власного суверенітету, територіальної цілісності й національних інтересів, а не готовність до експансії. Але в різних сегментах українського соціуму – громадських організаціях, політичних партіях, релігійних конфесіях, культурних спільнотах, політичних елітах були симпатики та прихильники «руського міра». **Через Майдани й сучасну війну з рашизмом різко прискорилася селекція української спільноти** – виявлення колаборантів, зрадників, корупціонерів тощо. Таке очищення нації від соціального баласту створює сприятливе середовище для післявоєнного відновлення держави й побудови громадянського суспільства на україноцентричних засадах. Тепер повністю розвіялися ілюзії про якусь тотожність московитів та українців. Є чіткі маркери, за якими проводиться демаркаційна лінія між українцями й москалями, – це свобода, Майдан, демократія. За всіх часів **шлях опору і звитяжної боротьби нації – це спосіб гартування її соціального імунітету.** Якщо вистоїмо і не скоримося імперському поневоленню, тоді українська національно визвольна боротьба буде успішно завершена.

Зрілість модерної української нації проходить вишкіл на Майдані та гартується у боях з москалями. Для всіх адекватних людей є зрозумілою проста істина: для того, що мати перспективу демократичного розвитку потрібно здолати і нейтралізувати кремлівського левіафана. Цей шлях апріорі не може бути легким. Справді «Україні складно протистояти у гібридній війні російській федерації, яка має набагато сильніший економічний, воєнний, територіальний та інформаційний потенціал і яка спрямовує широкий спектр агресивних дій гібридного типу на підрив внутрішньої стабільності української держави – економічний, тиск, пряме військове втручання, інформаційно-психологічні атаки на українське суспільство. Одночасно кремль у власній

[33] Винницький М. Український Майдан, російська війна. Хроніка та аналіз Революції Гідності [Текст]; переклад з англ. Романа Клочка. Львів: Видавництво Старого Лева, 2023. С. 389.

державі активно створює ворожий образ України та українців, що спрацьовує як чинник консолідації російського суспільства»[34]. Складність гібридної війни у тому, що ворога треба відбивати не тільки на полі бою, а й у сфері пропаганди, культурній площині, релігійних структурах, ментальності тощо. Тому попереду ще тяжка робота і багато втрат. Однак **націю, що спромоглася відстояти честь і гідність на Майдані підкорити неможливо** навіть в десятки разів сильнішому супротивнику.

АНОТАЦІЯ

В дослідженні висвітлюється феномен Майдану у контексті історичної пам'яті й тяглости українського націєтворення. Окрему увагу автор звертає на онтологічну сутність революції. Вищим типом революції, за Марксом, є соціалістична (пролетарська) революція, в процесі якої має відбутися ліквідація всіх форм експлуатації людини людиною, національного і соціального гніту та створення передумови для переходу суспільства від капіталізму до соціалізму й комунізму. Токвіль вважає, ключовим мотивом революційних збурень є нерівність. Американська та Французька революції – це класика оновлення соціуму. З цього часу феномен «революції» почав означати не лише спротив тиранії чи повернення до попереднього стану речей, але насамперед утвердження нової моделі відкритого суспільства. Визначився чіткий орієнтир революції – боротьба за свобода та владу. Фокус уваги цього дослідження звернутий на революційні практики антиколоніальної боротьби. Досліджено Майданні революції та подальшу війну з московією як унікальний шанс завершити національно-визвольну боротьбу українців за утвердження суверенної державності. Автор наголошує, що на Майдані формується новий потенціал революційної звитяги наших громадян, які своєю жертовністю продемонстрували готовність продовжувати національно-визвольну боротьбу своїх попередників.

Література

1. Аржаковський А. Розбрат України з Росією: стратегія виходу з піке. Погляд з Європи. Харків: Віват, 2015. 256 с.
2. Балабан Р. Протест і порядок на етапі реформ // Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь / за ред.. О. М. Майбороди. Київ. ІПіЕНД ім.. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 288 с.
3. Бандера С. Перспективи Української Революції / упорядник С. Ленкавський. 3-тє вид. Київ: Наш Формат, 2023. 664 с.
4. Батлер-Боудон Т. 50 видатних творів. Політика / Міклтвейт Джон, Вулдрідж Адріан_Четверта революція. К.: Видавнича група КМ-Букс, 2019. С. 296–305

[34] Сучасне українство: цивілізаційні виклики та відповіді: монографія. – 2-ге вид., доповн.; наук. ред. М. І. Обушний; відп. ред. І. М. Грабовська. Київ: Міленіум, 2019. С. 330.

5. Винницький М. Український Майдан, російська війна. Хроніка та аналіз Революції Гідності [Текст]; переклад з англ. Романа Клочка. Львів : Видавництво Старого Лева, 2023. 560 с.
6. Вітер М. Літопис Революції Гідності. Львів: ЛА «Піраміда», 2017. 280 с.
7. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада. Київ : Либідь, 2005. 368 с.
8. Гіденс Ентоні Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. К. : Основи, 1999. 726 с.
9. Дацюк С. Інтелектуальна політика. Львів: Незалежний культурологічний журнал «Ї», 2010. 467 с.
10. Донцов Д. Націоналізм. Твори. Т. І. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів: Кальварія, 2001. 488 с.
11. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть. вид. третє. К. : ДУХ і ЛІТЕРА, 2022. 480 с.
12. Заборонити рашизм / В. Огнев'юк, В. Андрєєв, В. Брехуненко, М. Відейко, Б. Гуменюк, І. Гирич, Л. Масенко, Ю. Митрофаненко, В. Огризко, О. Палій, В. Піскун, П. Полянський, В. Сергійчук, П. Чернега ; за заг. ред. В. Піскун. Київ: ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 252 с.
13. Капсамун І. та ін. Чи є країна поза олігархами? // День, 2018. № 68–69, С. 4.
14. Констант Б. Про свободу древніх у її порівнянні зі свободою сучасних людей // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2002. С. 423–435
15. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; [За ред. І. Макліна, А. Макмілана. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 789 с.
16. Кралюк П. Марево революції. Тернопіль, 2017. 304 с.
17. Мирон Д. Ідея і чин України. УВС ім. Ю. Липи. Київ, 2017. 316 с.
18. Мойсес Наїм Занепад влади: Від владних кабінетів до полів битви й церков, а потім і до держави, або чому сьогодні бути при владі означає зовсім інше, ніж колись / Мойсес Наїм; пер. з англ. О Дем'янчук. Київ : Форс Україна, 2017. 448 с.
19. Пахльовська О. Захід і «знешкоджена Україна» // Ave, Europa!: ст., доп., публіц. (1989–2008). Київ : Пульсари, 2008. С. 136–154
20. Пекар В. 10 років Революції Гідності [online]. Режим доступу: https://glavcom.ua/columns/v_pekar/10-rokiv-revoljutsiji-hidnosti-970121.html
21. Ревель Жан Франсуа Відживлення демократії. К. : Критика, 2004. 589 с.
22. Рудольф Марк Революція і націотворення: Українська Народна Республіка 1917–1921 роки // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. К. : К.І.С., 2011. С. 285–297
23. Самигін Д. Столітня «гібридна війна» // День, 2015. № 90, С. 5
24. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. К.: Основи, 1997. 838 с.
25. Слабошпицький М. Велика війна 2014... Україна: виклики, події, матеріали. К.: Ярославів Вал, 2015. 320 с.

26. Суспільство на війні: проблеми націєтворення // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави // [Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головко (координатор проекту), В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, В. А. Смолій (відп. ред.), Л. Д. Якубова, С. О. Янішевський]; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 697–779.

27. Сучасне українство: цивілізаційні виклики та відповіді: монографія. – 2-ге вид., доповн.; наук. ред. М. І. Обушний; відп. ред. І. М. Грабовська. Київ : Міленіум, 2019. 416 с.

28. Сціборський М. Націократія. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. 112 с.

29. Токвіль, Алексіс де Про демократію в Америці. У двох томах. (Переклад з французької Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка.) Передмова Андре Жардена. К. : Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 590 с.

30. Фельштинський Ю., Станчев М. ТРЕТЯ СВІТОВА: Битва за Україну. Київ : Наш Формат, 2015. 408 с.

31. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. К. : Наш Формат, 2019. 608 с.

32. Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість: Видання шосте. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2007. 412 с.

Information about the author:
Gordiyenko Myhaylo Hryhorovych,
Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Social Work
Yagotyn Institute of the IAPM
61, Poshtova St., Yagotyn, Kyiv Region, 07700, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-27

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ПРО РЕПРЕСОВАНУ ТВОРЧУ УКРАЇНСЬКУ ІНТЕЛІГЕНЦІЮ ДОБИ «ЗАСТОЮ»

Малежик Д.І.

ВСТУП

У сучасному світі пам'ять перестає бути виключно статичним архівом минулого. Вона концептуалізується як стратегічний ресурс, здатний трансформувати суспільство, лікувати його колективні травми та формувати стійкі моделі розвитку. У рамках наукових досліджень щодо історичної та культурної пам'яті стало можливим подолати традиційну опозицію між історією та пам'яттю, переоцінити функцію історії з точки зору колективної пам'яті[1]. Для українського суспільства, яке сьогодні перебуває в епіцентрі екзистенційної війни та захищає свою ідентичність, переосмислення історичних травм XX століття набуває особливої ваги. Пам'ять про національні втрати й боротьбу – це не лише травма минулого, а й потужний ресурс для єднання суспільства, розбудови довіри та його культурного відновлення.

Особливе місце в цьому дискурсі посідає історична пам'ять про творчу інтелігенцію Української РСР у період загострення кризи радянського ладу (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.). Саме ця соціальна група, будучи носієм національного культурного коду, зазнала системного ідеологічного тиску та жорстоких політичних репресій. Радянська система, демонструючи зовнішню стабільність, посилила ідеологічний контроль, цензуру, тиск на гуманітарну сферу, криміналізацію інакодумства та витіснення національно орієнтованих інтелектуалів із публічного простору[2]. Пам'ять про цих людей важлива тому, що через їхні біографії можна чітко простежити механізми функціонування авторитарного режиму, ціну свободи слова, структуру морального вибору та неперервність українського руху опору. Культурницька, науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність митців прямо підривала монополію радянського тоталітарного режиму на істину. Відповідно, дослідження механізмів придушення вільнодумства та, водночас, практик опору митців є необхідним для деконструкції радянських міфів.

Методологічну основу дослідження становлять історико-культурний, дискурсивний, біографічний, герменевтичний і порівняльний методи, а також інструментарій memory studies. Такий міждисциплінарний підхід дозволяє розглядати репресовану інтелігенцію не тільки як історичний об'єкт дослідження, а і як символічний вузол, у якому перетинаються питання

[1] Tamm M. Memory. *The Routledge Companion to Historical Theory* / ed. by C. van den Akker. London ; New York : Routledge, 2022. P.544-545.

[2] Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ, 1995. 224 с.

культурної тяглості, етики пам'яті, права на правду та сучасних практик національного самовизначення.

Теоретичною основою роботи є концепція культурної пам'яті Я. Ассманна. Згідно з нею культурна пам'ять функціонує як особливий рівень суспільного збереження минулого, у межах якого історично значущий досвід фіксується у часових маркерах, символічних формах та інституційно підтримуваних практиках репрезентації[3]. Її специфіка полягає в тому, що вона виходить за межі безпосередньої міжособистісної комунікації й утримується завдяки цілеспрямованій роботі тих інституцій і середовищ, які відповідають за культурне опрацювання минулого. Символічний об'єкт стає носієм пам'яті лише тоді, коли в нього вбудовується певний історичний смисл і коли він починає сприйматися як засіб актуалізації колективного досвіду. Тому речі, тексти, образи, ритуали, ландшафти чи місця пам'яті важливі не як матеріальні даності, а як форми, через які спільнота надає минулому тривалості, смислової впорядкованості та культурної присутності. Саме в такій якості вони стають механізмами передачі знання про минуле, що формує колективну ідентичність і забезпечує історичну тяглість поколінь[4].

Питанню колективної пам'яті та комеморації присвячені роботи А. Ассман, А. Госкінса, Н. Довганич, Г. Касьянова, С. Макдональд, М. Тамма, О. Пухонської, Б. Щацької та ін.

Отже, наукова проблема полягає у з'ясуванні особливостей формування, збереження та трансляції колективної пам'яті про репресовану українську творчу інтелігенцію доби «застою», а також у визначенні її ролі в сучасному українському суспільстві як механізму осмислення травматичного минулого, відновлення відновлення культурної наступності та конструювання національної ідентичності.

Метою цього розділу є комплексний аналіз механізмів формування й трансформації колективної пам'яті про репресовану українську творчу інтелігенцію доби «застою», зокрема переходу від замовчування та витіснення до суспільного визнання, комеморації й культурного переосмислення цього досвіду.

1. Репресована українська творча інтелігенція доби «застою» як об'єкт колективної пам'яті

Радянська доба «застою», або загострення кризи радянського ладу, в українському вимірі була не лише періодом економічної й політичної інерції. Вона стала часом системного згортання політики лібералізації, посиленням ідеологічного контролю та поступового відновлення практик політичних репресій[5]. Для інтелігенції це означало не просто адміністративні обмеження, а

[3] Assmann J. Communicative and cultural memory. *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary book handbook* / ed. by A. Erll, A. Nünning. Berlin ; New York : Walter de Gruter, 2008. P. 109–118.

[4] Там само. P. 111.

[5] Малежик Д. І. Політичні репресії проти літературної інтелігенції в Українській Радянській Соціалістичній Республіці у другій половині 1960-х років. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету* : [зб. наук. пр.]. 2020. Вип. 32. С. 214–215.

постійне існування в полі вибору між лояльністю, мовчазною адаптацією, «внутрішньою еміграцією» та різними формами відкритого або латентного спротиву[6]. Тому репресована творча інтелігенція другої половини 1960-х – початку 1980-х років постає в сучасній культурі пам'яті не лише як сукупність окремих біографій, а як носій альтернативної суспільної норми, заснованої на захисті творчої свободи, людської гідності та національно-культурної самобутності.

Нонконформістська інтелігенція доби «застою» включає не тільки коло найвідоміших дисидентів, але й письменників, художників, режисерів, науковців, педагогів і правозахисників, які в різний спосіб чинили опір русифікації, цензурним обмеженням та культурній уніфікації. Для багатьох із них захист мови, історичної правди, свободи творчості та права на власний голос поступово переходив від естетичного нонконформізму до відкритої громадянської позиції. Символічним рубежем цього переходу став протест 4 вересня 1965 року під час показу фільму «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна», коли мистецький жест перетнувся з публічним правозахисним виступом проти арештів української інтелігенції[7]. Саме тому пам'ять про цю інтелігенцію важлива як пам'ять про середовище, а не лише про окремі «великі імена». Вона показує, як культура виробляє альтернативні норми навіть у репресивних умовах.

У біографіях Василя Стуса, Івана Світличного, Алли Горської, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, В'ячеслава Чорновола та багатьох менш знаних діячів відбивається не лише сам факт переслідування, а й механіка функціонування авторитарного режиму, яка посилила партійний контроль над культурними та науковими інституціями. Ключовим завданням режиму було не допустити виникнення альтернативних осередків думки, зокрема національно-орієнтованих. Репресії проти української інтелігенції мали системний характер і реалізовувалися через низку механізмів. Радянська влада застосовувала до опозиційного осередку широкий спектр засобів тиску: звільнення з роботи, заборону публікацій, дискредитаційні кампанії, закриті, а подеколи й показові судові процеси, використання каральної психіатрії, табірне ув'язнення та постійний нагляд КДБ[8]. Таким чином, відповідно до класифікації Й. Фредкінзона, фактично можна стверджувати про репресивне стирання, тобто стирання ідентичностей та спадщини тих, хто не має влади[9]. Такий вид стирання є першою формою схеми забуття в дослідженнях пам'яті та культурної спадщини. Отже,

[6] Бажан О. Рух опору як частина радянського повсякдення. *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси* / відп. ред. Віктор Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. С. 712–713.

[7] Бажан О. Г., Данилюк Ю.З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. С. 106.

[8] Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. : історичні нариси / відп. ред. В. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. С. 804-808; Ковалевич Т. Засоби тиску на український дисидентський рух та його дискредитація з боку КДБ. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019–2021. Спецвипуск. С. 423–425.

[9] Fredrikzon J., Haffenden J. Towards erasure studies: Excavating the material conditions of memory and forgetting. *Memory, Mind & Media*. 2023. Vol. 2. P. 3–5.

важливою складовою радянської ідеології була політика «забуття», тобто влада залучала механізми витіснення пам'яті. Імена репресованих зникали з енциклопедій, підручників, бібліотечних каталогів. Їхні твори не видавалися, а ті, що були видані раніше, вилучалися з обігу. Це створило ситуацію «розірваної пам'яті», коли нові покоління не мали доступу до знань про своїх попередників[10]. Унаслідок цього пам'ять про творчу інтелігенцію «застою» відкриває доступ до мікроісторії повсякденного насильства – тієї бюрократичної, інституційної форми репресії, яка не завжди мала характер масового терору, але системно руйнувала культурну й академічну автономію.

Саме тому в українському випадку йдеться не просто про історію літератури, мистецтва чи інтелектуальних середовищ, а про історію порушень прав людини, цензури, дискримінації за переконаннями та руйнування права на вільну творчість. У такому ракурсі пам'ять про репресовану творчу інтелігенцію набуває безпосередньої ваги для транзитивної юстиції, оскільки документує форми несвободи, відновлює голос жертв і свідків та допомагає назвати інституційні механізми насильства своїми іменами[11]. Сучасний міжнародний підхід до меморіалізації прямо пов'язує пам'ять із правом на правду, справедливість і гарантії неповторення, а отже – з відновленням суспільства після тривалого досвіду системного пригнічення[12].

Офіційній політиці замовчування в період «застою» протистояли альтернативні простори збереження та передачі пам'яті. Найважливішим з них став самвидав – нелегальний канал поширення заборонених текстів, документів, мемуарів, правозахисних матеріалів і повідомлень про репресії[13]. В українському контексті самвидав був не лише способом комунікації, але й своєрідним «рухомим архівом», що зберігав ті історико-культурні сюжети, які влада прагнула вилучити з обігу[14]. Особливу роль у цій системі відіграв журнал «Український вісник», який від 1970 р. став першим в Україні періодичним позацензурним друкованим органом[15].

Поряд із самвидавом, важливе значення мала усна передача пам'яті – родинні оповідання, приватні свідчення, завдяки яким вдавалось долати офіційне замовчування та атмосферу безвиході. Важливою складовою цього ставали

[10] Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. Київ : Смолоскип, 2012. С. 33.

[11] Guarantees of non-recurrence. OHCHR. URL: https://www.ohchr.org/en/transitional-justice/guarantees-non-recurrence (date of access: 20.03.2026).

[12] Salvioli F. Memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law: the fifth pillar of transitional justice : report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence. A/HRC/45/45. 9 July 2020. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc4545-memorialization-processes-context-serious-violations-human (date of access: 01.04.2026).

[13] Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ, 1995. С.88–89.

[14] Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. Київ : Смолоскип, 2012. С. 21–25.

[15] Там само. С. 24; Сівак О. Як працював український самвидав. *Літературна Україна*. 23.10.2025. URL: https://litukraina.com.ua/jak-pracjuvav-ukrainskij-samvidav/ (дата звернення: 01.04.2026).

літературно-мистецькі вечори, зустрічі та подорожі митців у різні частини України, неформальні гуртки у вищих навчальних закладах та наукових установах[16]. Ця «жива пам'ять» ставала головним джерелом знань для молодших поколінь інтелігенції, які не застали піку репресій.[17] Дисидентська мережа, побудована на особистій довірі та спільних цінностях, стала тим соціальним каркасом, який підтримував цю неформальну систему комеморації.

Отже, репресована українська творча інтелігенція доби «застою» є об'єктом колективної пам'яті не лише тому, що зазнала переслідувань, а передусім тому, що уособлює досвід культурного опору в умовах несвободи. Пам'ять про неї фіксує не тільки втрати й травми, а й альтернативний етичний стандарт, вироблений у середовищі людей, які наполягали на праві української культури на автономний розвиток. Саме тому цей сюжет є принципово важливим для сучасної культури пам'яті: через нього суспільство осмислює не лише минуле репресій, а й власні уявлення про свободу, гідність і межі допустимого в політичному та культурному житті.

2. Форми збереження та репрезентації колективної пам'яті про репресовану творчу інтелігенцію в незалежній Україні

Пам'ять не існує поза інституціями, які її організовують, санкціонують або, навпаки, маргіналізують. Архіви, музеї, освітні програми, меморіальні практики, публічні дискусії, видавничі проєкти, документальні фільми, театральні постановки та цифрові платформи не лише передають знання про минуле, а й визначають, які постаті та сюжети стають видимими в публічному просторі. У контексті пам'яті про репресовану українську творчу інтелігенцію політика пам'яті особливо важлива, бо від неї залежить, чи буде минуле осмислене як окремі біографічні трагедії, чи як структурний досвід культурного насильства проти українського інтелектуального середовища.

Проголошення незалежності України у 1991 році створило принципово нову ситуацію для колективної пам'яті про репресовану інтелігенцію. Розпочався процес їхньої офіційної реабілітації, оскільки саме тоді виникли правові й інституційні умови для подолання радянського «режиму забуття». Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» заклав правові засади повернення історичної справедливості[18], а сучасна державна політика пам'яті прямо включає комеморативну та освітню діяльність як один зі своїх пріоритетів[19].

---

[16] Бажан О. Г., Данилюк Ю.З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. С. 91–93.

[17] Мельникова О. Методи розповсюдження дисидентської комунікації як альтернативного джерела інформації. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. Запоріжжя, 2014. С. 24–25.

[18] Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 17.04.1991 № 962-XII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/962-12 (дата звернення: 01.04.2026).

[19] Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу : Закон України від 21.08.2025, № 4579-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text (дата звернення: 01.04.2026).

У період відновленої незалежності пам'ять про репресовану українську інтелігенцію поступово почала переходити в простір публічної історії. Цей процес відбувався через перевидання текстів, включення ряду імен до освітнього канону, встановлення меморіальних дощок, перейменування топографічних об'єктів, появу документальних фільмів, науково-популярних видань та меморіальних дат. Таким способом імена Василя Стуса, Олекси Тихого, Алла Горської та багатьох інших повернулися в культурний та історичний дискурс. Дослідження сучасної української політики пам'яті показують, що реабілітація та публічне визнання історичних постатей у пострадянський період нерозривно пов'язані з формуванням нових національних наративів і з переходом від локальної пам'яті до ширших державних форм комеморації[20].

Найпершими було реабілітовано представників українського шістдесятництва. Проте юридична реабілітація стала лише першим кроком до повноцінної інституціоналізації пам'яті – складного процесу переходу від неформальних, часто прихованих спогадів (комунікативної пам'яті) до офіційного закріплення імен та ідей дисидентів на державному рівні[21]. Одним із найвиразніших прикладів інституціоналізованої пам'яті про українську творчу інтелігенцію є музеї. За визначенням А. Киридон, музей – це «багатофункціональний інститут соціальної пам'яті, через посередництво якого реалізується потреба суспільства у відборі, зберіганні та презентації специфічної групи культурних і природних об'єктів»[22]. Першим музеєм, який був присвячений українській нонконформістській творчій інтелігенції, став Музей шістдесятництва в Києві. Офіційні сторінки музею підкреслюють, що він репрезентує українське шістдесятництво не лише як культурний феномен, а і як ланку руху опору проти радянського тоталітаризму[23]. Музей постійно організовує тематичні фотодокументальні та художні виставки, літературні й музичні вечори, презентації книжок, зустрічі з учасниками руху опору, а також тематичні екскурсії. Окреме місце посідає пішохідна екскурсія «Київ українських шістдесятників», яка переводить пам'ять із режиму статичної експозиції в режим пережитого міського маршруту[24]. Окрім того, було створено Музей Василя Стуса, Меморіальний музей Олекси Тихого, встановлено численні пам'ятники та меморіальні дошки. Це був важливий етап подолання «режиму забуття» та формування нової, національно орієнтованої історичної політики.

[20] Kasianov, G. Nationalist Memory Narratives and the Politics of History in Ukraine since the 1990s. *Nationalities Papers.* 2024. Volume 52, Issue 6: Special Issue on The Post-Communist Far Right. Pp. 1235–1254.

[21] Dodonov R. The Institutionalization of the Politics of Memory. *Схід*. 2018. № 1 (153). P. 98–99.

[22] Киридон А. Музеї як інституції пам'яті. *Україна-Європа-Світ. Серія: : Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 16(1). С.193.

[23] Музей шістдесятництва. Офіційний сайт. URL: https://museum60.com/ (дата звернення: 20.03.2026).

[24] Музей історії міста Києва. URL: https://kyivhistorymuseum.org.ua/branch/muzey-shistdesiatnytstva/ (дата звернення: 01.04.2026); Музей історії міста Києва. URL: https://kyivhistorymuseum.org.ua/branch/muzey-shistdesiatnytstva/ (дата звернення: 01.04.2026).

Значення подібних практик полягає в тому, що вони роблять пам'ять партисипативною, тобто у якій суспільство активно залучається до комеморативних практик, а не лише є реципієнтом. Відвідувач не лише сприймає артефакти, а співвідносить сучасний міський простір із подіями минулого, проходячи траєкторіями життя, зустрічей і спротиву репресованих митців та інтелектуалів[25]. Саме така модель, де поєднуються музей, екскурсійний маршрут, публічний діалог і культурна подія, надає пам'яті рекреаційного виміру: вона входить у простір дозвілля й міської мобільності, не втрачаючи при цьому ані етичної ваги, ані історичної глибини[26]. Таким чином, пам'ять набуває рекреаційної якості: вона входить у практику міського дозвілля, зберігаючи при цьому глибину етичного й історичного змісту. У ширшому контексті сучасні дослідження українських музеїв показують, що музейні інституції можуть діяти як простори активізації, інтеграції та суспільного діалогу, а не лише як місця збереження колекцій[27].

Не менш важливими формами збереження і репрезентації колективної пам'яті стали цифрові ресурси. Приміром, віртуальний музей Харківської правозахисної групи «Дисидентський рух в Україні» прямо позиціонується як проєкт, створений і підтримуваний правозахисниками. На його веб-сторінці зазначено, що група понад 30 років досліджує історію правозахисного руху в Україні, підготувала близько 350 біографій його учасників, понад 200 інтерв'ю та оприлюднила їхні твори[28]. Подібну функцію виконує й Електронний архів українського визвольного руху, який декларує мету «робимо минуле доступним» і подає себе як спільний проєкт Центру досліджень визвольного руху та Львівського національного університету імені Івана Франка[29]. У цифровому форматі пам'ять набуває нової доступності, оскільки вона ліквідує монополію держави на «закриті сховища», більше не залежить виключно від локальної музейної інфраструктури й стає відкритою для дослідницького, освітнього й громадянського користування.

Цифровізація має і виразний рекреаційний ефект. Людина може входити в простір пам'яті у власному темпі, обирати траєкторію перегляду, поєднувати читання документів із прослуховуванням лекцій, переглядом мап, віртуальних виставок, інтерв'ю[30]. Це особливо важливо для молодших поколінь, для української діаспори, для тих, хто не має доступу до конкретної музейної інфраструктури. Однак цифрова форма не повинна підмінювати джерельну

[25] Сварник Б. Партисипативні практики сучасної видовищної культури. *Питання культурології*. 2022. № 40. С. 312.

[26] Музей історії міста Києва. URL: https://kyivhistorymuseum.org.ua/branch/muzey-shistdesiatnytstva/ (дата звернення: 01.04.2026)

[27] Olzacka, Elżbieta. The Role of Museums in Creating National Community in Wartime Ukraine. *Nationalities Papers*. 2021. Volume 49, Issue 6. P. 1028-1044.

[28] Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні». Харківська правозахисна група. URL: https://museum.khpg.org/ (дата звернення: 20.03.2026).

[29] Електронний архів українського визвольного руху. URL: https://avr.org.ua/ (дата звернення: 20.03.2026).

[30] Шершова Т., Чайка В. Культурна пам'ять і культура пам'яті. *Humanitarian Studios: Pedagogics, Psychology, Philosophy*. 2024. Vol. 15(1). С. 188–195.

строгість: віртуальна пам'ять ефективна лише тоді, коли вона побудована на перевірених документах і чіткій кураторській логіці.

Окремий напрям становить архівна відкритість як публічна інфраструктура пам'яті. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» гарантує право кожного на доступ до архівної інформації таких органів[31], а Український інститут національної пам'яті окремо визначає серед завдань свого державного архіву забезпечення пошуку, прийняття, обліку й зберігання документів репресивних органів та надання всім зацікавленим особам доступу до інформації, що в них міститься[32]. Унаслідок цього архів перестає бути лише вузькопрофесійним сховищем і перетворюється на джерельну основу виставок, документальних проєктів, освітніх курсів, локальних меморіальних ініціатив і цифрових колекцій. Без архівної відкритості пам'ять ризикує залишатися фрагментарною; без публічної форми архівне знання втрачає суспільну дієвість.

Разом із тим процес комеморації в незалежній Україні розвивався нерівномірно. Пам'ять про репресовану інтелігенцію виявилася асиметричною: одні постаті посіли центральне місце в національному каноні, інші залишилися на периферії локальної, регіональної або суто фахової пам'яті. Така вибірковість пов'язана з ширшими механізмами політики пам'яті – суспільним відбором символічно придатних фігур, розвитком меморіальних дискурсів на національному рівні та конкуренцією різних моделей репрезентації минулого[33]. На думку Г. Касьянова, публічне визнання, меморіалізація і концепт жертовності одночасно є ресурсом націєтворення й полем дискусії про межі канонізації та способи адаптації травматичного досвіду до сучасної ідентичності[34].

У контексті репрезентації пам'яті про репресовану творчу інтелігенцію особливої актуальності набувають новітні міждисциплінарні та інтерактивні формати комеморації[35]. Серед них варто виокремити документальний театр, публічні читання епістолярної спадщини та таборових щоденників дисидентів, імерсивні виставки в освітніх та культурних просторах, розробку краєзнавчих маршрутів, створення меморіальних подкастів, а також запуск локальних цифрових додатків, що актуалізують «місця пам'яті» на рівні окремих районів чи вулиць. У межах таких ініціатив механізми колективної пам'яті функціонують через партисипативність (співучасть), перформативну

[31] Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 09.04.2015 № 316-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/316-19 (дата звернення: 30.03.2026).

[32] Доступ до архівів репресивних органів. *Український інститут національної пам'яті*. URL: https://uinp.gov.ua/dostup-do-arhivnoyi-informaciyi-represyvnyh-organiv (дата звернення: 20.03.2026).

[33] Див., наприклад: Константинова К. Василь Стус та шкільна українська література. *Дзеркало тижня.* 2009. №26(754). 11–31 липня. URL: https://archive.khpg.org/osvita/index.php?id=1247497266&utm_source=chatgpt.com ((дата звернення: 20.03.2026).

[34] Kasianov, G. *Nationalist Memory Narratives and the Politics of History in Ukraine since the 1990s. Nationalities Papers*. 2024. Volume 52 , Issue 6: Special Issue on The Post-Communist Far Right. P. 1235–1254.

[35] Hoskins A. Digital Memory Studies: *Media Pasts in Transition*. New York : Routledge, 2018. P. 8–11.

повторюваність, емоційну співприсутність та екологічне, безбар'єрне входження реципієнта у складний історичний наратив. Важливим у цьому контексті є поняття «місць пам'яті», яке обґрунтував дослідник П. Нора і під яким він розумів предметне втілення колективної пам'яті як способу присутності минулого в теперішньому. Він закликав співтовариство підтримувати ці місця, бо саме їхнє існування ґрунтується на бажанні спільноти пам'ятати[36]. Схожу позицію відображає й праця А. Ассман[37].

У цьому контексті будь-яке «місце пам'яті», присвячене репресованій інтелігенції, варто розглядати не просто як локацію, а як складний меморіальний асамбляж – сукупність просторових практик, емоційних афектів та матеріальних об'єктів[38]. До такого комплексу органічно входять меморіальні церемонії, суспільна рефлексія (або ностальгія за моральними авторитетами) та безпосередні історичні артефакти доби «застою». Цей підхід спонукає досліджувати мікрорівень: не «музейну справу» загалом, а конкретний Музей шістдесятництва; не абстрактну «політику пам'яті», а історію перейменування конкретної вулиці чи встановлення окремої меморіальної дошки. Такий ракурс дозволяє розпізнати потенційну різноманітність форм, які приховуються за широким терміном комеморації.

З огляду на це здатність трансформувати пасивне засвоєння історичних фактів на активне, емпатичне співпереживання минулого і маркує такі комеморативні практики як дієву рекреаційну технологію – комплекс символічних форм, спрямованих на відновлення колективної ідентичності та гармонізацію суспільної пам'яті[39]. Водночас, на думку дослідниць Н. Довганич та О. Пухонської, розширюється розуміння функцій літератури щодо комеморації – від пошуків технічних прийомів для передачі індивідуальної пам'яті до усвідомлення її здатності зберігати, наповнювати значенням та передавати уявлення про минуле спільнотам[40].

Отже, в незалежній Україні форми збереження та репрезентації пам'яті про репресовану творчу інтелігенцію розгортаються в кількох взаємопов'язаних площинах: правовій, архівній, музейній, освітній, меморіальній та цифровій. Саме їхня взаємодія забезпечує перехід від приватного спогаду чи локальної ініціативи до публічної, інституційно закріпленої культури пам'яті. У такій перспективі пам'ять функціонує не лише як форма відтворення минулого, а і як механізм сучасного суспільного залучення, завдяки якому історія репресованої

[36] Іщенко Є. О. Концепція «місць пам'яті» П'єра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять. *Питання культурології*. 2020. № 36. С. 54–56.

[37] Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Дорош, О. Юдін. Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 317–320.

[38] Macdonald S. Memorylands. Heritage and Identity in Europe Today. London : Routledge, 2013. P. 6.

[39] Erll A. Memory in Culture / trans. by S. B. Young. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2011. P. 96–100.

[40] Довганич Н. Пам'ять, травма і література: Спрособи репрезентації та інтерпретації. *Українське літературознавство*. 2020. Випуск 85. С.5; Пухонська О. Література і пам'ять: версії взаємовпливу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія»*. 2018. № 4 (72). С. 191–193.

інтелігенції входить у живий культурний обіг і стає частиною колективного саморозуміння.

3. Культура пам'яті про репресованих митців як технологія суспільного відновлення

Пам'ять про репресовану українську творчу інтелігенцію доби «застою» доцільно розглядати не лише як форму збереження знань про минуле, а і як один із механізмів суспільного відновлення. У такій перспективі культура пам'яті постає не пасивним сховищем подій, імен і біографій, а динамічною системою символічних практик, через які суспільство повертає витіснені смисли, відновлює порушену історичну тяглість і вибудовує етичні орієнтири сучасності. У цьому сенсі слушною є теза Я. Ассмана про те, що культурна пам'ять утримується завдяки «фіксованими точками» минулого, що підтримуються через тексти, ритуали, інституції та інші форми тривалої символічної репрезентації; саме завдяки таким механізмам спільнота зберігає уявлення про власну єдність і відмінність[41]. З огляду на це повернення імен, творів і біографій репресованих митців до культурного обігу є не лише актом історичного знання, а й способом реконструкції цілісного національного досвіду.

У сучасних підходах до транзитивної юстиції пам'ять дедалі виразніше осмислюється як самостійний вимір суспільного переходу від насильства та авторитарного минулого до демократичного порядку. У доповіді Спеціального доповідача ООН щодо меморіалізаційних процесів стверджується, що активна й багатовимірна політика пам'яті є головною передумовою права на правду та запобіжником повторення злочинів минулого[42]. Це означає, що культура пам'яті виконує відновлювальну функцію не лише метафорично, а й у суспільно-політичному сенсі: вона допомагає суспільству перетворити знання про минуле насильство на підставу для моральної оцінки та інституційного самозахисту від його повторення[43]. У цьому контексті пам'ять про репресовану творчу інтелігенцію може бути осмислена як одна з форм символічної реституції – повернення тим, кого було усунуто з культурного простору, належного місця в історії та суспільній свідомості.

Саме тому культуру пам'яті варто трактувати як технологію суспільного відновлення. У цьому контексті вона реалізується через конкретні практики: відкриття архівів, музейні й виставкові проєкти, освітні програми, публічні лекції, меморіальні маршрути, перевидання творів, документалістику, цифрові колекції та комеморативні заходи. В українському контексті принципове значення має Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів

[41] Assmann J., Czaplicka J Collective Memory and Cultural Identity. New German Critique. 1995. № 65. P. 132.

[42] Salvioli, F. Memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law: the fifth pillar of transitional justice : report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence. A/HRC/45/45. 9 July 2020. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc4545-memorialization-processes-context-serious-violations-human (date of access: 30.03.2026)

[43] Ibid.

комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», який гарантує відкритість архівної інформації, вільний доступ до неї та її оцифрування[44]. Не менш важливим є інституційний вимір: Український інститут національної пам'яті прямо визначає серед своїх завдань збереження історичної правди, збирання та поширення історичної інформації, а також комеморативну й освітню діяльність[45]. Усе це переводить пам'ять про репресовану творчу інтелігенцію з рівня локального чи суспільного згадування на рівень державної культурної політики.

Водночас культура пам'яті тісно пов'язана з посттравматичним досвідом. Історична травма не зводиться до суми фактів насильства; вона продовжує діяти через мовчання, розірваність поколіннєвої передачі досвіду, недовіру до інституцій, деформацію публічної мови про минуле. Колективна травма не вичерпується самим фактом насильства, а триває в наступні покоління, доки на суспільному чи державному рівні не буде проведено чітку політику посттравматичної реабілітації[46]. Інакше кажучи, травма існує не лише як пережите страждання, а і як спосіб, у який спільнота надає цьому стражданню значення. На думку П. Штомпки, шанс подолати травму залежить від обсягу індивідуальних ресурсів, таких як освіта, зв'язки, вкоріненість, фінансовий капітал тощо, які можна мобілізувати для захисту від травми та ізоляції від її впливу[47]. У цьому сенсі пам'ять про репресовану творчу інтелігенцію важлива не лише тому, що фіксує злочини режиму, а й тому, що створює мову для опрацювання досвіду, який тривалий час залишався недостатньо артикульованим. Концепція культурної травми виходить із того, що травматичний досвід набуває суспільного значення лише тоді, коли він отримує наративне оформлення, моральне визнання та включення до колективної свідомості. У цьому плані європейськими країнами напрацьовані різні формати подолання травми, приміром комеморація, архівне повернення документів, перевидання текстів, музейні експозиції та створення меморіалів жертвам злочинних режимів, а також публічні дискусії та відданість демократичним цінностям[48]. Цю ж позицію підтверджує думка польської дослідниці Б. Шацької, яка визначає важливу роль держави в політиці пам'яті, але застерігає від одноосібного контролю у цій сфері[49]. Таким чином, через поєднання різних практик суспільство переводить травму з режиму замовчування в режим рефлексії, а

[44] Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 09.04.2015 № 316-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/316-19 (дата звернення: 30.03.2026)

[45] Ukrainian Institute of National Memory. Our Mission. URL: https://uinp.gov.ua/en/about/legal-principles-of-activity (date of access: 01.04.2026).

[46] Strategy and tactics of behaviour of subjects and objects of historical trauma / V. I. Dodonova, R. A. Dodonov, O. S. Aleksandrova, O. V. Popovich, Yu. V. Omelchenko. *Analele Universităţii din Craiova. Istorie*. 2019. Anul XXIV, № 2 (36). P. 156.

[47] Cultural Trauma and Collective Identity / J. C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. J. Smelser, P. Sztompka. Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California Press, 2004. P. 194

[48] Маклюк О., Бессонова М. Історичні колективні травми:особливості прийняття та подолання. *Емінак*. 2023. № 3(43). С. 279.

[49] Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт. Чернівці : Книги –ХХІ, 2011. С. 59. 248 с.

відтак у режим відповідального культурного спадкування. Це і є один із головних механізмів «зцілювальної пам'яті», якщо розуміти її не психологізовано, а культурно й соціально.

На окрему увагу заслуговує роль пам'яті у формуванні національної ідентичності. Історична пам'ять – це соціокультурна форма колективного розуміння минулого, з якою ототожнює себе певна спільнота. Вона не просто повідомляє про минулі події, а формує ціннісну шкалу спільноти: визначає, які події, постаті та смисли вважаються гідними збереження, осмислення й наслідування[50]. Цілком очевидно, що пам'ять про репресовану творчу інтелігенцію впливає на формування національної ідентичності саме через відновлення зв'язку між культурою, свободою й відповідальністю. що сприятиме стабілізації та самоусвідомленню такого суспільства[51]. У цьому випадку творча інтелігенція постає не лише як жертва репресій, а як носій цінностей, довкола яких сучасна спільнота може вибудовувати власне самоусвідомлення.

Ідентифікаційний потенціал культури пам'яті особливо виразно виявляється у публічному просторі. Дослідження сучасних українських музеїв показує, що вони здатні не лише збирати артефакти, а й активізувати, об'єднувати та інтегрувати національну спільноту й громадянське суспільство[52]. Сучасні партисипаційні способи інтеракції музеїв з відвідувачами мають значний потенціал щодо перетворення їх на установи, здатні розв'язувати важливі питання, зокрема й державного масштабу[53]. Подібним чином меморіальні ландшафти, пов'язані з жертвами радянських репресій, трансформують індивідуальні трагедії в колективно значущий моральний досвід. Показовим у цьому сенсі є кейс Биківні, який сучасні дослідники аналізують як простір історичного визнання й одночасно як місце, де випробовується наратив жертви у процесі побудови національної ідентичності[54]. Водночас досвід сучасної України показує, що будь-яка пам'ять, яка входить у публічний простір, неминуче пов'язана з певним відбором постатей, обмеженими способами репрезентації та ризиком перетворення складних історичних процесів на спрощений канон. Для пам'яті про репресовану творчу інтелігенцію це означає потребу в поєднанні комеморації з критичним аналізом. У цьому контексті важливо не лише вшанувати постаті репресованих митців, але й осмислити, які саме механізми насильства, цензури та обмежень діяли в радянській системі та яким чином вони позначилися на подальшому розвитку української історії. Отже, політика вшанування історичних

[50] Horban O., Martych R. The phenomenon of historical memory in the context of the genesis of historical methodology. *Схід. 2020.* № 5 (169). P. 15.

[51] Assmann J., Czaplicka J Collective Memory and Cultural Identity. New German Critique. 1995. № 65. P. 132.

[52] Olzacka, Elżbieta. *The Role of Museums in Creating National Community in Wartime Ukraine*. *Nationalities Papers*. 2021. Volume 49, Issue 6. P. 1042.

[53] Кускова С.С., Отземко О.В. Сучасний український музей: новітні практики. Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса. 2019. №2(11). С. 34.

[54] Kharkhun V. "Bykivnia is Extremely Important in the Search for Our Identity": A Martyrological Landscape of Remembrance and the Problems with the Victimhood Narrative. *Nationalities Papers* 2024. Volume 52 , Issue 5. Pp. 1076–1099.

постатей має стає елементом ширшого наративу про культурну свободу, гідність і право на власний голос.

Сьогодні український досвід пам'яті про творчу інтелігенцію доби загострення кризи радянського ладу набуває додаткового значення в умовах повномасштабної російсько-української війни. Російська агресія супроводжується не лише воєнним насильством, а й системною боротьбою за інтерпретацію історії, за привласнення або стирання українського культурного досвіду. У цьому контексті пам'ять про інтелігенцію доби «застою» стає важливою ланкою посттоталітарної політики, адже вона нагадує, що ще в пізньорадянський період українська культура існувала не як периферія «спільного радянського простору», а як окремий простір свободи, який зазнавав цілеспрямованого тиску саме через свою окремішність, і вже на зорі незалежності історія дисидентського руху стада важливою складовою українського культурного та освітнього життя[55].

Для сучасної України це має щонайменше три наслідки. По-перше, пам'ять про інтелігенцію «застою» руйнує російський імперський наратив про «добровільну культурну єдність» або «природну двомовність» радянської доби. Біографії І. Дзюби, А. Горської, І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Стуса, та багатьох інших доводять, що культурне самоствердження України в СРСР було пов'язане з ризиком переслідування. Саме тому нинішня боротьба за рідну мову, доступ до архівів, українську топоніміку і музейний наратив має глибоку історичну передісторію.

Отже, культура пам'яті про репресовану українську творчу інтелігенцію є технологією суспільного відновлення, оскільки поєднує пізнавальну, етичну, комеморативну, посттравматичну та ідентифікаційну функції. Через неї суспільство не лише акумулює знання про репресії доби «застою», а й перетворює це знання на ресурс саморозуміння, моральної рефлексії та історичної тяглості. Її відновний потенціал виявляється у здатності долати наслідки посттравматичного мовчання, повертати до культурного обігу витіснені постаті й тексти та формувати модель національної ідентичності, в центрі якої перебувають свобода творчості, гідність і право на власний культурний голос.

ВИСНОВКИ

Колективна пам'ять про репресовану українську творчу інтелігенцію доби «застою» формувалася в умовах тривалого конфлікту між офіційною політикою замовчування та неформальними практиками збереження історичного досвіду. Проте навіть за умов системного тиску пам'ять про репресованих митців, письменників, художників, науковців і правозахисників не була знищена повністю. Вона зберігалася у самвидаві, усних свідченнях, родинних історіях, дисидентських мережах, а з набуттям Україною незалежності поступово перейшла в простір публічного визнання та інституційного оформлення.

У незалежній Україні ця пам'ять пройшла етапи реабілітації, канонізації та інституціалізації. Імена репресованих діячів повернулися в історичний і

[55] Шаповал Ю. та ін. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2013. С. 206, 215.

культурний дискурс, їхня творчість стала предметом наукового осмислення, освітнього вивчення та публічної комеморації.

Водночас її значення не вичерпується меморіальним вшануванням чи історико-біографічною реконструкцією. У сучасному українському контексті така пам'ять виконує значно ширшу функцію: вона стає механізмом осмислення травматичного минулого, засобом відновлення культурної тяглості та чинником формування національної ідентичності. Пам'ять про репресовану інтелігенцію повертає суспільству не тільки окремі постаті, а й перервані лінії культурного, етичного та інтелектуального розвитку. Через неї сучасна Україна відновлює уявлення про ціну свободи, про значення особистої відповідальності, про зв'язок між культурою і гідністю. Саме тому її доцільно розглядати як одну з технологій суспільного відновлення.

Нинішня агресія рф знову актуалізувала питання боротьби за історичну правду, за право на власну культурну пам'ять і за захист української ідентичності від імперських наративів. У цій ситуації досвід репресованої творчої інтелігенції набуває нового звучання. Він демонструє, що навіть у найскладніших умовах політичного тиску, цензури й насильства культура може залишатися простором свободи, а пам'ять – формою опору.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується колективна пам'ять про репресовану творчу інтелігенцію Української РСР періоду загострення кризи радянського ладу (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.) як стратегічний ресурс подолання наслідків тоталітарної травми. Проаналізовано репресивну політику радянської влади, що полягала у посиленні ідеологічного тиску, цензурі та політичних процесах над представниками літературно-мистецького середовища. Обґрунтовано тезу, що пам'ять про ці події є не лише фіксацією втрат, але й інноваційним механізмом культурної терапії. Введено в науковий обіг концепт «зцілюючої пам'яті» щодо українських дисидентів-шістдесятників, що передбачає подолання віктимності та реконструкцію наративів опору. Доведено, що культура пам'яті функціонує як рекреаційна технологія, спрямована на відновлення колективної ідентичності українського суспільства в умовах сучасних викликів. Наукова новизна пропонованого підходу полягає в тому, що пам'ять про репресовану українську інтелігенцію доби «застою» інтерпретується не лише як матеріал історіографії чи біографістики, а як простір суспільного відновлення. У цій оптиці комеморація постає не додатком до історичного знання, а одним із механізмів реконструкції колективної гідності, подолання травматичної тиші та відновлення ціннісної тяглості української культури.

Література

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Дорош, О. Юдін. Київ : Ніка-Центр, 2016. 440 с.

2. Бажан О. Рух опору як частина радянського повсякдення. *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси* / відп. ред. Віктор Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. С. 707–775. DOI: https://doi.org/10.15407/book11-0018683

3. Бажан О. Г., Данилюк Ю.З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. 232 с.

4. Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні». Харківська правозахисна група. URL: https://museum.khpg.org/ (дата звернення: 20.03.2026).

5. Довганич Н. Пам'ять, травма і література: Спрособи репрезентації та інтерпретації. *Українське літературознавство*. 2020. Випуск 85. С. 1–14. DOI: http://dx.doi.org/10.30970/uls.2020.85.3128

6. Доступ до архівів репресивних органів. *Український інститут національної пам'яті*. URL: https://uinp.gov.ua/dostup-do-arhivnoyi-informaciyi-represyvnyh-organiv (дата звернення: 20.03.2026).

7. Електронний архів українського визвольного руху. URL: https://avr.org.ua/ (дата звернення: 20.03.2026)

8. Іщенко Є. О. Концепція «місць пам'яті» П'єра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять. *Питання культурології*. 2020. № 36. С. 49–59. DOI: https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044

9. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ, 1995. 224 с.

10. Киридон А. Музеї як інституції пам'яті. *Україна-Європа-Світ. Серія: : Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 16(1). С. 193–200.

11. Ковалевич Т. Засоби тиску на український дисидентський рух та його дискредитація з боку КДБ. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019–2021. Спецвипуск. С. 423–435.

12. Кускова С.С., Отземко О.В. Сучасний український музей: новітні практики. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2019. №2(11). С. 33–38.

13. Малежик Д. І. Політичні репресії проти літературної інтелігенції в Українській Радянській Соціалістичній Республіці у другій половині 1960-х років. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету* : [зб. наук. пр.]. 2020. Вип. 32. С. 214–218.

14. Маклюк О., Бессонова М. Історичні колективні травми: особливості прийняття та подолання. *Емінак*. 2023. № 3(43). С. 272–293. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).670

15. Мельникова О. Методи розповсюдження дисидентської комунікації як альтернативного джерела інформації. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. Запоріжжя, 2014. С. 24–28.

16. Музей шістдесятництва. Офіційний сайт. URL: https://museum60.com/ (дата звернення: 20.03.2026)

17. Музей шістдесятництва як філія Музею історії міста Києва. URL: https://kyivhistorymuseum.org.ua/branch/muzey-shistdesiatnytstva/ (дата звернення: 20.03.2026).

18. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упор. В. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2013. 736 с.

19. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 09.04.2015 № 316-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/316-19 (дата звернення: 30.03.2026)

20. Пухонська О. Література і пам'ять: версії взаємовпливу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія»*. 2018. № 4 (72). С. 191–193.

21. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. Київ : Смолоскип, 2012. 804 с.

22. Сварник Б. Партисипативні практики сучасної видовищної культури. *Питання культурології*. 2022. № 40. С. 312–320. DOI: https://doi.org/10.31866/2410-1311.40.2022.269388

23. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт: [пер. з пол.]. Чернівці: Книги –XXI, 2011. 248 с.

24. Assmann J., Czaplicka J Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique.* 1995. № 65. Pp. 125–133.

25. Assmann J. Communicative and cultural memory. *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary book handbook* / ed. by A. Erll, A. Nünning. Berlin ; New York : Walter de Gruter, 2008. P. 109–118.

26. Contemporary perspectives on transitional justice issues. Special rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence. January 2022.

27. Cultural Trauma and Collective Identity / J. C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. J. Smelser, P. Sztompka. Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California Press, 2004. 314 p.

28. Dodonov R. The Institutionalization of the Politics of Memory. *Схід*. 2018. № 1 (153). P. 98–102.

29. Erll A. Memory in Culture / trans. by S. B. Young. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2011. 209 p.

30. Fredrikzon J., Haffenden J. Towards erasure studies: Excavating the material conditions of memory and forgetting. *Memory, Mind & Media*. 2023. Vol. 2. P. 1–24. DOI: https://doi.org/10.1017/mem.2023.2

31. Guarantees of non-recurrence. OHCHR. URL: https://www.ohchr.org/en/transitional-justice/guarantees-non-recurrence (date of access: 20.03.2026).

32. Horban O., Martych R. The phenomenon of historical memory in the context of the genesis of historical methodology. *Схід. 2020.* № 5 (169). Pp. 13–17. DOI: 10.21847/1728-9343.2020.5(169).215014

33. Hoskins A. Digital Memory Studies: Media Pasts in Transition. New York : Routledge, 2018. P. 24–27. 326 p.

34. Kasianov G. *Nationalist Memory Narratives and the Politics of History in Ukraine since the 1990s. Nationalities Papers.* 2024. Volume 52 , Issue 6: Special Issue on The Post-Communist Far Right. P. 1235–1254. DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2023.10

35. Kharkhun V. "Bykivnia is Extremely Important in the Search for Our Identity": A Martyrological Landscape of Remembrance and the Problems with the Victimhood Narrative. *Nationalities Papers* 2024. Volume 52 , Issue 5. Pp. 1076–1099. DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2023.55

36. Macdonald S. Memorylands. Heritage and Identity in Europe Today. London : Routledge, 2013. 320 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203553336.

37. Olzacka, Elżbieta. *The Role of Museums in Creating National Community in Wartime Ukraine*. *Nationalities Papers*. 2021. Volume 49, Issue 6. P. 1028–1044 DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2020.39

38. Strategy and tactics of behaviour of subjects and objects of historical trauma / V. I. Dodonova, R. A. Dodonov, O. S. Aleksandrova, O. V. Popovich, Yu. V. Omelchenko. *Analele Universităţii din Craiova. Istorie*. 2019. Anul XXIV, № 2 (36). P. 153–164.

39. Salvioli F. Memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law: the fifth pillar of transitional justice : report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence. A/HRC/45/45. 9 July 2020. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc4545-memorialization-processes-context-serious-violations-human (date of access: 01.04.2026).

40. Tamm M. Memory. *The Routledge Companion to Historical Theory* / ed. by C. van den Akker. London ; New York : Routledge, 2022. P. 544–557. DOI: https://doi.org/10.4324/9780367821814-34

41. Ukrainian Institute of National Memory. Our Mission. URL: https://uinp.gov.ua/en/about/legal-principles-of-activity (date of access: 01.04.2026).

Information about the author:
Malezhyk Dmytro Ivanovych,
PhD in History,
Associate Professor at the Department of Foreign Languages
Kruty Heroes Military Institute of Telecommunications
and Informational Technology
45/1, Kniaziv Ostrozkykh St, Kyiv, 01011, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-28

СТИЛЬОВА ЕВОЛЮЦІЯ ТА ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЧНОГО НАРАТИВУ В РАДЯНСЬКІЙ МУЗИЧНІЙ КУЛЬТУРІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Овчаренко С. В.

ВСТУП

У контексті дослідження тоталітарної музичної культури та її ідеологічних механізмів особливої ваги набуває проблема культурної пам'яті як інструменту конструювання, трансформації та відновлення культурної ідентичності. Культурна пам'ять у цьому випадку постає не лише як пасивне збереження історичного досвіду, але як активний процес його селекції, інтерпретації та інституціоналізації, що безпосередньо залежить від політичних ідеологій та владних стратегій. У межах тоталітарних систем, зокрема радянської, пам'ять зазнає глибокої деформації, оскільки стає частиною контрольованого ідеологічного наративу, спрямованого на формування «нової людини» та легітимацію існуючого режиму. Як засвідчує аналіз радянської музичної культури, викладений у попередньому підрозділі, культурна пам'ять у тоталітарному суспільстві функціонує в умовах жорсткої регламентації та уніфікації. Вона вбудовується в систему так званого «великого стилю», який репрезентує не органічний розвиток мистецтва, а штучно сконструйовану модель культурної реальності. У цьому контексті пам'ять стає не простором плюралізму, а механізмом репродукції офіційної ідеології, де витісняються альтернативні наративи, а культурна спадщина піддається селективному переосмисленню відповідно до політичних завдань. Таким чином, культурна пам'ять у радянській моделі набуває рис нормативності, директивності та міфологізованості.

З огляду на це, особливо актуальним є розгляд культурної пам'яті крізь призму постколоніального підходу, який дозволяє інтерпретувати радянський культурний простір як специфічний тип імперської (колоніальної) системи. У цьому вимірі процеси русифікації, ідеологізації мистецтва, маргіналізації національних традицій та уніфікації культурних практик можуть бути осмислені як форми культурної експансії, що призвели до часткової втрати або трансформації автохтонної культурної пам'яті. Зокрема, у сфері музичного мистецтва це проявлялося у витісненні автентичних форм народної творчості, їхній заміні «квазіфольклорними» моделями, а також у підпорядкуванні художнього процесу канонам соціалістичного реалізму. У такій ситуації відновлення культурної пам'яті постає як складний і багатовимірний процес, що передбачає не лише реконструкцію втрачених або деформованих елементів культурної традиції, але й критичне переосмислення ідеологічно нав'язаних наративів. Особливого значення набуває деконструкція тоталітарного дискурсу, зокрема виявлення механізмів формування ідеологічного музичного наративу, який, як показано в дослідженні, функціонував через систему текстів, інституцій та культурних практик. Такий підхід дозволяє відновити багатоголосся культурного

процесу, повернути до наукового обігу витіснені явища та постаті, а також окреслити альтернативні траєкторії розвитку мистецтва.

Водночас важливо підкреслити, що культурна пам'ять у посттоталітарному та постколоніальному контексті не відтворюється у своєму «первісному» вигляді, а формується як нова якість, що поєднує елементи традиції та сучасності. У цьому процесі значну роль відіграє мистецтво, зокрема музика, яка здатна акумулювати історичний досвід і транслювати його через символічні форми. Саме музичне мистецтво, з його здатністю впливати на емоційно-психологічну сферу, у радянський період було використане як інструмент ідеологічного впливу, але водночас зберігало потенціал для прихованого опору та збереження культурної ідентичності. У світлі цього постає необхідність комплексного аналізу процесів трансформації культурної пам'яті в умовах тоталітарного впливу та її подальшого відновлення в постколоніальній перспективі. Такий аналіз передбачає врахування як інституційних механізмів (цензура, культурна політика, система творчих спілок), так і внутрішніх процесів художнього мислення, що відображають взаємодію офіційного канону та неофіційних культурних практик. Особливу увагу слід приділити феномену культурної амбівалентності, який проявляється у співіснуванні офіційної та альтернативної (андеграундної) культур, що, попри репресивний характер системи, зберігала елементи культурної тяглості.

Отже, звернення до проблематики культурної пам'яті та її відновлення в різних культурних традиціях, зокрема в постколоніальному вимірі, дозволяє глибше осмислити специфіку функціонування радянської музичної культури як складного і суперечливого явища. Це відкриває можливість не лише реконструювати історичну правду, але й визначити шляхи подолання наслідків ідеологічного тиску, відновлення національної культурної ідентичності та інтеграції її в сучасний світовий культурний простір.

1. Вектори стильової еволюції музичної культури початку XX століття та становлення тоталітарного музичного дискурсу

Застосування методів історико-культурологічного аналізу та музичної культурології дають змогу виокремити щонайменше два вектори розвитку музичної культури на початку XX ст.: перший ґрунтується на ідеї про історичні (епохальні) ритми змістовно-стильової еволюції мистецтва, зокрема музики, він є культурним вектором «повернення до старого», детермінованим не тільки соціальними подіями та логікою розвитку музичного мистецтва, а й самою рефлексією про нього; логіка другого вектора відчутно детермінована цілою низкою тоталітарних режимів, панування яких охопило великі за територією регіони й тривалі періоди часу в їхній історії (серед найбільш відомих і показових тоталітарних систем важливо відзначити ті, що виникли в СРСР, за часів Третього рейху та у фашистській Італії). Перший вектор репрезентує «неокласицизм», відправним пунктом якого прийнято вважати появу в 1923 р. «Октету для духових» І. Стравинського, про який американський композитор А. Копленд писав як про «універсальний ідеал музики», зазначивши: «ніхто не міг передбачити, що, по-перше, І. Стравинський буде наполегливо продовжувати у своїй новій манері, і, по-друге, що Октету судилося вплинути на композиторів

усього світу і змусити їх привести приховану об'єктивність сучасної музики до повної свідомості і відкрито прийняти ідеали, форми і структури передромантичної ери»[1]. Як особливий тип музичного мислення й творчості, неокласицизм і досі залишається актуальним явищем художньо-культурного процесу, а його прояви (неоромантизм, полістилістика, неофольклоризм, постмінімалізм тощо) спостерігаються в творчості багатьох зарубіжних та українських композиторів сьогодення (В. Вишинський, К. Дженкінс, Ф. Ерсан, М. Ліндберг, М. Скорик та ін.)[2].

З огляду на предмет дослідження основну увагу варто зосередити на другому векторі, який призвів до формування тоталітарної музичної культури, зокрема на її напряму – радянській тоталітарній музичній культурі, що мала прямий зв'язок з тоталітарною системою та культурою СРСР. Як і для будь-якого іншого тоталітарного режиму, для СРСР був характерний погляд на культуру як на важливий інструмент поширення необхідної ідеології та її впровадження в соціум, через що, як результат, контроль над культурною сферою набув принципового значення. Радянська влада активно працювала на створенням «мегамашини культури» як важливого раціоналізованого та бюрократичного механізму в тоталітарній державі, що працював на виконання політичного замовлення: монополізація всіх форм і засобів художнього життя країни; маніфестація культури й мистецтва як ідеологічних знарядь та засобів боротьби за владу; створення комплексного апарату контролю та управління мистецтвом; гіперболізація і проголошення офіційною лише однією тенденції в мистецтві з усього різноманіття існуючих; боротьба з усіма іншими мистецькими течіями, тенденціями й стилями, які оголошувались реакційними й ворожими через їхню відмінність від офіційного. «Тоталітаризм формував інше мистецтво – кероване й залежне, прищеплене партійною політикою. Отже, є підстави стверджувати, що, на відміну від мистецтва попередніх епох, радянське мистецтво 30-х років виникло не внаслідок розвитку художнього процесу, а підпорядковане владою, стало державним інструментом для втілення ідеологічних догм»[3].

Результатом послідовної і довготривалої операціоналізації радянської «мегамашини культури» було формування загального стилю, який ще також називають міжнародним стилем тоталітарної культури, тотальним реалізмом. Німецький дослідник Г. Ґюнтер, висвітлюючи в статті «Тоталітарна держава як синтез мистецтв» особливості тоталітарної культури і пов'язаного з нею стилю, вказував про силу та надполяризацію культурно-ідеологічних цінностей, що виключає індиферентне та нейтральне, а тому немає місця «речі самій по собі» і недозволено займатися незалежним самоцінним творенням мистецтва. Риторика боротьби завчасно блокує такі ініціативи, озброюючись погрозами та терором, що супроводжує «чистку» культури від непотрібних тоталітарній

[1] Copland A. The New Music 1900–1960. London : Macdonald, 1968. 194 p.

[2] Рябоконєва М. О. Поняття «неокласицизм» у сучасному музикознавстві. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. 2015. Вип. 1. С. 179–184.

[3] Автушенко І. Вплив комуністичного тоталітарного режиму на культурний розвиток України (1920 – перша половина 30-х рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 5. С. 118–122. URL: http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2000/5/articles/25.pdf (дата звернення: 05.03.2026)

системі «чужих» явищ[4]. Відштовхуючись від цієї думки, автор статті виокремлює та аналізує специфічні риси тоталітарної культури, серед яких: 1) тоталітарний реалізм чи «надреалізм» (форма угодовства або зображення ідеальної картини реальності в ідеологічному руслі); 2) жага до монументальності, в якій втілюється інтенцію культури до відображення величі та значущості тоталітарного режиму та держави в окремих артефактах (найбільше це помітно на прикладі архітектури); 3) класицизм або «прагнення монументального класичного ладу», що із середини 1930-х рр. спостерігається у всіх сферах життя і супроводжується з ініціативи Сталіна кампанією проти формалізму, натуралізму та модернізму, за створення радянської класики; 4) народність як невід'ємний компонент тоталітарної естетики, який пов'язаний з протиставленням фольклорності професійному мистецтву, з уявленнями про органічність і цілісність як контраверсії механічному, абстрактному, а також елітарному в мистецтві, при цьому, нагадує Г. Гюнтер, народ у тоталітарній культурі втілюється у «вожді» як легітимуючій інстанції; 5) героїзм («героїчний реалізм») як принцип, тісно пов'язаний з активізмом і радикальною поляризацією культурних цінностей, де герой перемагає всіх ворогів і постає будівничим нового життя (у СРСР йому відповідала символіка заліза та сталі, що поширювалася на виховання більшовицьких кадрів)[5].

Досліджуючи культуру радянського тоталітаризму, варто наголосити, то вона веде власну генеалогію від авангардизму чи футуризму. Художники, які позиціонували себе як творців нових рухів у мистецтві, здебільшого радо вітали новий режим, вбачаючи в ньому той революційний стихійний потік, що зруйнує всі наявні перепони на шляху вільної та незалежної творчості. До речі, якщо у культурі Третього рейху авангард чітко декламувався як «дегенеративне мистецтво», то в СРСР та Італії на ранньому етапі становлення тоталітарної системи революційні ідеї та напрямки в мистецтві віталися. Тому за революційними гаслами в культурі та мистецтві можна помітити інтерес до художніх форм консервативної традиції на периферії культури, де не поділяють революційного пафосу своїх колег[6].

Так формується своєрідна амбівалентність тоталітарного мистецтва на ранній стадії його розвитку. Теза про «культурне виродження», яка проходить визначальною крізь всю декадентську літературу кінця XX – початку XXI ст., сповнена боротьбою життя з мертвою культурністю, діонісійським божевіллям. Відторгнення тоталітарною культурою всього того, що вона таврувала як «дегенеративне мистецтво»[7], пояснюється і власною специфікою, і її передумовами у світовому культурному процесі. Важливо розуміти, що тоталітарна культура, яка, зрештою, виростає з модерністських рухів у мистецтві й згодом заперечує ці впливи, містить у собі дихотомію,

[4] Günther H. Der totalitäre Staat als Gesamtkunstwerk. *Der sozialistische Übermensch: Maksim Gor'kij und der sowjetische Heldenmythos*. Stuttgart : J.B. Metzler, 1994. P. 184–197.

[5] Там само.

[6] Лозова Л. Дмитро Горбачов «Українські авангардисти як теоретики і публіцисти». Київ : Тріумф, 2005 : [рецензія]. *Дух і Літера*. 2007. № 17–18. С. 519–527.

[7] Degenerate Art: The Fate of the Avant-Garde in Nazi Germany / ed. S. Barron. New York : Harry N. Abrams, 1991. 423 p.

пов'язану з існуванням офіційної культури, що підтримується режимом, і культури, яка чинить йому опір у різних галузях. З цієї контртенденції й постав з часом «андеграунд» як об'єднання представників різних художніх течій у радянському образотворчому мистецтві 50–60-х рр. минулого століття, чимало представників якого переслідувалися владою та в різні роки емігрували з СРСР. «Андеграунд знаходить своє відображення майже у всіх сферах мистецтва. Найпопулярнішими серед молоді є музика і кіно <…> Основними напрямками радянського андеграунду були: соц-арт і концептуальне мистецтво. Соц-арт виникає як противага і відповідь на заангажований соцреалізм, тому що далеко не всі митці хотіли створювати роботи під єдиний ідеологічний стандарт. Головною ідеєю була іронія і пародія на соціалізм і тоталітаризм»[8]. Саме такі контркультурні елементи, які переслідувалися тоталітарними режимами, ставали носіями опору режиму й сприяли внутрішньому розпаду та кризі тоталітаризму (приміром, Б. Брехт, К. Ясперс та Е. Фромм у Німеччині, А. Сахаров та О. Солженіцин у СРСР).

В осмисленні оригінальної концепції Г. Ґюнтера привертає увагу те, що в ній держава і культура трактуються як штучно створені конструкції, позбавлені об'єктивної предметності, органічності та природності свого буття. У світлі цього підходу тоталітарна культура є цілісним твором мистецтва, де всі елементи об'єднані певною авторською концепцією, в ролі означеної концепції виступає ідеологія тоталітарного режиму. При цьому тоталітарне суспільство нагадує гладку непроникну поверхню, для створення якої використовуються різні елементи. За своєю архітектонікою цей синтез мистецтв – насильницька гармонія, а на вигляд – агресивна героїка. Окремі сфери тоталітарної культури, як-от, архітектура, живопис, література та музика нерозривно пов'язані між собою і, враховуючи насильницьку гармонію, не є самодостатніми[9].

Специфіку радянської тоталітарної музичної культури визначили процес та особливості формування «великого стилю» в радянському мистецтві. Характеризуючи «великий стиль» як наукове поняття, потрібно відзначити, що його концептуалізація в мистецтвознавчій теорії досі триває, і наразі цей термін використовують у трьох значеннях: 1) як синонім стилю вищого рівня (у рамках опозиції «історичний – індивідуальний»); 2) як синонім стилю Людовіка XIV («Grand maniere», «Louis Le Quatorze style»); 3) як синонім стилю радянського мистецтва 30-х – початку 50-х рр. XX ст. і подібних йому тоталітарних стилів[10]. Найвідоміші тлумачення «великого стилю» пов'язані з епохою Людовіка XIV, коли «Grand maniere» сформувався на ґрунті політичної міфології абсолютизму, в центрі якої знаходилися культ монарха («короля-сонця») та ідея сильної національної держави. Якщо припустити, що тоталітарні великі стилі XX ст. знаменували собою континуальність еволюції європейських великих стилів, то

[8] Моісеєва І. І., Петрова І. В. Становлення андеграунду як явища культури в СРСР 1950–70 рр. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2020. Т. 1, № 12. С. 67–69.

[9] Günther H. Der totalitäre Staat als Gesamtkunstwerk. *Der sozialistische Übermensch: Maksim Gor'kij und der sowjetische Heldenmythos*. Stuttgart : J.B. Metzler, 1994. P. 184–197.

[10] Коннов О. Ф. Історична динаміка художнього стилю : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. 187 с.

вдається виявити спадкоємність між «Louis Le Quatorze style» та художньою культурою тоталітарних держав, між міфологіями жорстко централізованих державних систем, а також функціональною подобою їхніх мистецьких культур. Власне, тоталітарні «великі стилі», як інструменти ретрансляції панівної політичної міфології, зокрема і культу перших осіб держави, спрямовані на вираження утопічного світогляду, вони об'єднують у своїх рамках майже всі види мистецтва, тобто ґрунтуються на синтезі стилів, що має глибоку історичну «пам'ять»[11]. Основну роль у процесі формування «великого стилю» відіграв культ Сталіна та самоствердження ідеологічних парадигм у вітчизняній історії та міфології, виражене в символічному синтезі класицизму та народного (багатонаціонального) мистецтва, у рамках якого класицистичні архетипи були втілені, наприклад, в архітектурних проєктах (у СРСР т. зв. «сталінський ампір»), у копіюванні античних зразків, символізували ідеал нової людини. Що ж до «романтичного» ладу мови в радянських художників (з посиланням на епосу народів СРСР), то його ціль – створення естетичного еквіваленту утопії світового комуністичного інтерну. Суттєва відмінність полягала в тому, що політична міфологія радянського тоталітаризму ХХ ст., по-перше, мала релігієподібний характер (влада персоніфікована в культі напівбога-Вождя), і, по-друге, як зазначила Г. Арендт, націлена «на маси і досягти успіху в організації мас, а не класів»[12]; як наслідок, основним суб'єктом репрезентації, на відміну минулого, став масовий споживач.

У революційну епоху 1910–1920-х рр. пошук нового стилю розглядався багатьма митцями крізь призму революційної утопії, тоді як представники різних, часом естетично полярних, напрямів намагалися знайти точки стильового зіткнення відповідно до тих політичних завдань, які ставив перед мистецтвом тоталітарний режим. Варто згадати лише стильові компроміси В. Маяковського та І. Сельвінського, Д. Шостаковича, П. Філонова, К. Малевича, футуристів, конструктивістів та ін. Інакше кажучи, відчувався вплив політико-міфологічних параметрів, що особливо помітно на прикладі антибуржуазності та політичної «лівизни» в мистецтві[13]. І в тій цілісності, яку позначають художнім стилем, центр тяжіння нерідко зміщувався в бік змісту під впливом позаестетичних програм, а також політичних замовлень. Загалом слід погодитися з тим, що стильова динаміка в історії, соціально-політичний колапс у першій половині ХХ ст., світові війни та революції підготували ґрунт для створення класично стійкого стилю епохи на основі ідеолого-міфологічної програми. Так, власне, і виникли тоталітарні «великі стилі», що імітували формальні ознаки стабільних історичних стилів минулого та наділяли їх новим

[11] Makiya K. What Is Totalitarian Art? Cultural Kitsch From Stalin to Saddam. *Foreign Affairs*. 2011. Vol. 90. No. 3. P. 142–148.

[12] Арендт Х. Джерела тоталітаризму : спільний видавничий проект телеканалу «1+1» та видавництва «Дух і літера» / пер. з англ.: В. Верлока, Д. Горчаков. Київ : Дух і літера, 2002. 575 с.

[13] Заваринська Х. Авангард і радянська дійсність: теоретичні дискусії про мистецтво в українських часописах 1920 – початку 1930-х років. *Вісник Львівської національної академії мистецтв* 2022. Вип. № 48. С. 33–42. URL: https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=https://visnyk.lnam.edu.ua/system/files/202248/visnyk-lnam-no-48-2022-hrystyna-zavarynska-33-42.pdf

сенсом. Усім цим пояснюється логіка звернення до архетипів класицизму в тоталітарному мистецтві СРСР[14].

Отже, радянський тоталітарний «великий стиль» XX ст., по-перше, гомогенний, тобто структурно-однорідний, оскільки тоталітаризм виключає можливість альтернативного світогляду, отже, підпорядкованість уніфікованому канону як стилів окремих видів мистецтв, так і індивідуальних стилів зближує цей стиль з релігійним мистецтвом; по-друге, «великий стиль» в СРСР виник як результат монументального утопічного мегаполітичного проєкту – побудови нової радянської держави та суспільства, що створює ілюзію епохально-історичного масштабу, але при цьому фактично виводить цей стиль за межі історії власне художніх стилів.

Починаючи з 1927 р., світоглядна альтернатива офіційному курсу стала швидко «вимиватися» з контексту художнього життя. Так, наприклад, у рік десятиліття революції безпрецедентні за своїм розмахом акції совєтизації та ідеологізації художньої творчості, по суті, заклали фундамент міфологічних канонів соцреалізму (у плані тематики й принципів трактування сюжетів радянської міфології). Директивні влади щодо масового святкування Жовтня стали чи не першим масштабним державним проєктом, який об'єднав навколо однієї центральної теми всі види мистецтва. У 1928 р. за рішенням Раднаркому при Наркомпросі РРФСР було організовано Головмистецтво (1929-го на його місці буде створено Раду в справах художньої літератури та мистецтва), перед яким було поставлено завдання – «об'єднання та посилення ідеологічного керівництва над усіма видами мистецтва (основні відділи – літо, тео, музо, ізо та ін.), посилення контролю з боку Наркомпросу над діяльністю організацій митців»[15].

Найбільш руйнівною стала Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р., яка скасовувала непідконтрольні державі художні об'єднання та ініціювала створення творчих спілок на кшталт партійно-номенклатурної системи («об'єднати всіх письменників <...> в єдину спілку радянських письменників з комуністичною фракцією <...> Провести аналогічну зміну по лінії інших видів мистецтва...»[15]. Це був рубікон: мистецтво до 1932 р. практично переставало існувати в СРСР і його місце тепер залежало від шкали корисності відносно офіційного державного мистецтва. До речі, цього ж року і був вперше введений термін «соціалістичний реалізм», який згодом застосовувався у трьох значеннях: синонім радянського мистецтва в цілому, маркування стилю і маркування методу (найпоширеніше тлумачення). Тобто формально визначений як метод, «соціалістичний реалізм» фактично охоплює всі аспекти і процесу художньої творчості, і його результатів.

Попри те, що на Першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників у 1934 р. поняття «соціалістичний реалізм» офіційно закріплюється за радянським мистецтвом, його зміст залишається амбівалентним: визначення межі між методом та стилем у розумінні «творців» соцреалізму – неактуальне,

[14] Роготченко О. О. Соціалістичний реалізм і тоталітаризм. Київ : ФЕНІКС, 2007. 608 с.

[15] Культурне будівництво в УРСР. 1928 – червень 1941 : зб. док. і матеріалів / упоряд. В. М. Даниленко. Київ : Наук. думка, 1986. 414 с.

оскільки метод і стиль мають відображати зміст державної міфології. Тому завдання, яке ставилося на цьому з'їзді перед радянськими письменниками, передбачало не стільки апробацію нового методу (його принципи, спущені «зверху», миттєво набули чинності наднидивідуального канону) і формування нового стилю (на підставі ленінської теорії «відображення» та «двох культур» його формальні ознаки зовсім не мали відрізнятися своєрідністю і новизною), скільки полягало у будівництві масштабної естетичної ілюзії тоталітарного «всемистецтва», де б стиль і метод походили від його структури. І. Голомшток так визначав його: «Це реалізм, але реалізм «особливий», відрізняється від усіх реалізмів, що існували та існують в європейському мистецтві. «У формах самого життя»" він відображав не дійсність, а ідеологію, міф, нав'язаний як реальність, та бажане, яке видавали за дійсність. Функціями мистецтва "нового типу" було створення універсального міфу, його пропаганда, вплив за його допомогою на свідомість мас. Але за цим всім стояла іще одна – напівезотерична, не завжди висловлена прямо, але, можливо, основна мета тоталітаризму, функція – створення Нової Людини»[16].

У цьому зв'язку важливо зробити відступ і з'ясувати місце музики в радянському культурному проєкті. Вже у 1920-х рр. сторонні спостерігачі радянської дійсності фіксували проблему людини як центральну для розуміння специфіки того, що відбувається. Так, у 1926 р. угорський журналіст Р. Фюлеп-Міллер написав книгу «Дух і обличчя більшовизму»[17], в якій поділився враженням від свого перебування в Радянській Росії, де згадує і про антропологічний проєкт – створення «нової людини» як головне завдання революційного перетворення російського суспільства на початку XX ст. В. Ленін формулював його перед комсомольцями як завдання «стати комуністом». Л. Троцький в ніцшеанській термінології закликав «створити вищий суспільно-біологічний тип, якщо завгодно – надлюдину»[18]. М. Бухарін писав про трансформацію психології, вироблення «нового типу людей» та їхню «планову підготовку». З цією метою й було створено Пролеткульт, який на початку 1920-х рр. становив серйозну конкуренцію більшовикам. Проте, незважаючи на всі дискусії навколо суті й принципів радянського культурного проєкту, відсутність якого в єдиному та уніфікованому державному форматі в теорії та на практиці фіксує німецький дослідник Ш. Плаггенборґ, його різні варіанти все ж були сфокусовані на проблемі людини: «Ідея виховання є головною ознакою культурного проєкту тих років. <…> Але в ньому йшлося не просто про виховання. <…> Проєктами передбачалася тотальна трансформація не якоїсь однієї – навіть великої – складової людського буття, а реорганізація conditio humana взагалі, як створення conditio humana sovetica»[19].

[16] Роготченко О. О. Соціалістичний реалізм і тоталітаризм. Київ : ФЕНІКС, 2007. 608 с.

[17] Fülöp-Miller, R. Fantasie und Alltag in Sowjet-Russland. Ein Augenzeugenbericht von René Fülöp-Miller / hrsg.v. E. Siepmann. Berlin : Elefanten Press, 1978. 174 s.

[18] Trotsky L. Literature and Revolution. *Marxists Internet Archive*. 1924. URL: https://www.marxists.org/archive/trotsky/1924/lit_revo/index.htm (date of access: 22.02.2026)

[19] Plaggenborg S. Revolutionskultur: Menschenbilder und kulturelle Praxis in Sowjetrussland zwischen Oktoberrevolution und Stalinismus. Köln : Böhlau, 1996. 393 s.

Образ «надлюдини», до якого апелює та закликає Л. Троцький, повинен набути нових біологічних і психофізичних характеристик, головна з яких – «ритмізація» всього єства: ключе завдання – додати до руху своїх органів – під час праці, пробіжки чи гри – найвищу чіткість, доцільність, економію і тим самим красу. Логічним розвитком цих ідей є відповідь на питання про методи та інструменти перетворення «старої» людини на «нову». У рамках світогляду Л. Троцького початку 1920-х рр., або, принаймні, його декларацій цього часу, левова частка такої роботи припадає не на працю (апеляція до Ф. Енгельса), а на художню творчість. Та й «ритмізація» як основний принцип оформлення психофізичного вигляду «людини майбутнього» відсилає не так до спорту, як до відповідних видів мистецтв: театру та музики. Саме на останній радянський ідеолог зробив особливий акцент: «...музика не просто організовує звуки, вона організує людську психіку цими звуками – вона дає можливість за бажанням пробуджувати ті чи інші переживання в людині»[20].

У тодішніх музичних колах ці ідеї гаряче вітаються та сприймаються як заклик до конкретних дій. Музика відкрито розглядається як сильний засіб впливу на психіку в політичних цілях у друкованих органах РАПМ (ВАПМ), тобто Російська, або Всеросійська асоціація пролетарських музикантів. І в цілому, проблема «музика та психіка» усвідомлюється та позиціонується як центральна, формулюється як гасло, що варіюється впродовж 1923–1924 рр. на сторінках журналу асоціації «Музыкальная новь» («Музика – одне з могутніх знарядь пролетарської самосвідомості»)[21].

Пошук уніфікованих стильових засад у радянській музичній культурі та мистецтві першої третини ХХ ст. прямо пов'язаний зі становленням великого стилю в музиці, на який мала вплив агресії тоталітарної міфології у сфері художньої творчості (доцентровий фактор) та нездатність різних напрямів та течій (модернізм, авангард, академізм, пролетарська музика) сформувати у 1920-і рр. стиль епохи (відцентровий фактор). Через війну обидва аспекти є вихідними точками для теоретичного обґрунтування образу «великого стилю» музики, з усіма ознаками штучного моделювання. У 1933 р. композитор і критик М. Черемухін так окреслює цільовий вектор музичного прогресу: «Перед радянськими композиторами стоїть завдання показати усвідомлений ланцюг явищ об'єктивної дійсності в системі музичних образів, пов'язаних між собою, знайти форми руху реалістично насиченого, правдивого образу в <…> динамічно насиченої композиції. Лише через це завдання можливий шлях до «Магнітобудів музики», до реалізму великого стилю»[21].

[20] Trotsky L. Literature and Revolution. *Marxists Internet Archive*. 1924. URL: https://www.marxists.org/archive/trotsky/1924/lit_revo/index.htm (date of access: 22.02.2026)

[21] Коротенко Д. До питання про вплив тоталітарного режиму на музичну сферу (на прикладі радянської культури 30-х років ХХ ст.). *Музикознавча думка Дніпропетровщини*. 2018. № 13. С. 70–82. DOI: https://doi.org/10.15421/22187

Далі вважаємо за доцільне розвинути тезу про соцреалізм у музичній культурі як метакультурну парадигму[22], формування якої пов'язане з народженням музичного ідеологічного наративу. Так, основною функцією ідеологічного наративу в культурно-мистецькій сфері СРСР була трансляція у радянських ЗМІ канонів тоталітарної міфології та соцреалістичної естетики, коментування мистецького наративу. Ту ж саму функцію, по суті, виконував і музичний ідеологічний наратив, орієнтований на створення нової музичної естетики та нового музичного стилю. В сталінську епоху конструювання такого наративу перетворилося чи не на галузь музикознавства, адже йшлося про передовий художній досвід, якому немає аналогів у світі. Головний задум тоталітарної міфотворчості – створити мистецтво, якого немає, але яке має бути.

Найперше до складу такого музичного ідеологічного наративу входив корпус текстів, вербально закріплених жестів влади та міфологічні табу епохи: а) документи, що мають непряме відношення до музики та стосуються загальних естетичних питань (наприклад, Постанова Політбюро ЦК ВКП (б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій», Постанова Оргбюро ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. «Про журнали "Зірка" і "Ленінград"», праці та промови Сталіна, матеріали Першого Всесоюзного з'їзду радянських письменників тощо); б) документи, які мають безпосереднє відношення до музичного мистецтва (статті в «Правді» – «Сумбур замість музики», «Балетна фальш», «Про оперу "Богдан Хмельницький"», «Невдала опера», Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1936 р. «Про заборону п'єси Д. Бідного "Богатирі"», Постанова Політбюро ЦК ВКП (б) від 10 лютого 1948 р. «Про оперу "Велика дружба" В. Мураделі», вступна промова та виступ А. Жданова на Нараді діячів радянської музики в ЦК ВКП(б) у січні 1948 р., матеріали Першого Всесоюзного з'їзду радянських композиторів тощо); в) праці з музичної естетики, теорії та історії музики («Шляхи розвитку радянської музики» за ред. А. Шавердяна 1948 р., збірки статей «Радянська музика на підйомі» (1950) та «Радянська музика. Теоретичні та критичні статті» (1954), книга нарисів В. Ванслова «Про відображення дійсності в музиці» (1953) і т. ін.; г) матеріали періодичних видань, зокрема журналу «Радянська музика», який у 1933–1953-х рр. не просто виконував функцію літопису радянської музики в історичний ретроспективі, а сформував власний гіпертекст.

Так, звертаючись до гіпертексту журналу «Радянська музика», важливо відзначити, що він був заснований у 1923 р. в Києві як друкований орган Всеукраїнського музичного товариства імені Миколи Леонтовича, у 1926 р. перейменований на «Українську музичну газету», а у 1928–1930-х рр. виходив під назвою «Музика – масам», у 1931-му – «Музика мас». Враховуючи логіку культурологічного дослідження, потрібно наголосити, що до того, як журнал став остаточно заідеологізованим, він відображав інтенсивний розвиток усієї музичної науки (теорія музики, музичної фольклористики, естетики, соціології та психології музики, історичного музикознавства тощо) і став центром музико-

[22] Овчаренко С. Соціалістичний реалізм в музичній культурі України як метакультурна парадигма. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends* : VI International Scientific and Practical Conference, Oxford, February 2, 2024. Oxford, 2024. P. 429–431. DOI: https://doi.org/10.36074/logos-02.02.2024.089

знавчих студій. У «Музиці» друкувалися багато відомих на той час вчених, що уособлювали розвиток музичної науки. Характеризуючи внесок «Української музичної газети» в культурно-мистецьке відродження 1920-х рр., І. Шеремета слушно відзначає: «Часопис став кульмінаційним явищем тривалого процесу формування української фахової музичної періодики – українським виданням європейського рівня. Документування ним музичної спадщини сприяло збереженню національної ідентичності й об'єднанню українців, а наявність різнорівневих закордонних зав'язків інтегрувала вітчизняне музичне мистецтво у світовий культурний процес. "Музика" та "Українська музична газета" продемонстрували безперервність розвитку фахової музичної періодики 1920-х років і виявили потребу у вузькоспеціалізованих музично-періодичних виданнях, які охопили б різні ділянки музичного процесу»[23].

Надалі ситуація в радянський тоталітарній музичній культурі, зокрема в українському музичному мистецтві, погіршується. Формується гіпертекст журналу «Радянська музика» й пов'язана з ним структура естетичного міфологічного універсуму, що, власне, є результатом укорінення та впровадження «великого стилю» в музиці. Наративні тексти журналу за своєю тематикою і структурою дублюють загальні ідеологічні, міфологічні канони тоталітаризму, тому нічим особливо не відрізняються від інших наративних текстів – літературних та художніх журналів, партійних видань, пропагандистської літератури тощо. Наслідком того, що дискурс (і не лише музикознавчий) детермінований канонами міфологічного універсуму, є позбавлення гіпертексту індивідуального авторства та перетворення його на анонімно-колективне оповідання (колективного автора). Міфологізм прямо проєктується на спосіб вираження думок стереотипною мовою (колективний «новояз» у царині музикознавства), а базування на марксистсько-ленінсько-сталінських догматах і партійних настановах інкорпорує гіпертекст у містико-метафізичний простір, у якому доконаним фактом було «слово згори» (мова про наявність у кожному номері «Радянської музики», документів, коментарів до них, посилань на класиків марксизму-ленінізму чи самого Й. Сталіна)[24].

Під час аналізу гіпертекстів простежуються щонайменше дві стратегії екстраполяції основних функцій тоталітарної культури у сферу музики. Перша – музика розглядається та позиціонується як один із складників ідеологічного фронту (думка теоретиків «великого стилю» представлена у форматах одновекторності та біполярності відносно будь-якої іншої відмінної позиції), що передбачає ствердження в наративних текстах лише однієї світоглядної позиції, представленої як ланцюг антитез. У такий спосіб ідеологічна одновимірність проводила чітку демаркацію між радянською та нерадянською музикою, актуалізуючи біполярність на різних рівнях: соцреалізм – формалізм або авангард, культура соціалістична – культура капіталістична, «праві» та «ліві» напрямки в музиці, музика пролетарська, радянська – музика буржуазна

[23] Шеремета І. Музична періодика Всеукраїнського музичного товариства імені М. Д. Леонтовича: сторінки історії. *Студії мистецтвознавчі*. 2018. Число 1. С. 65–74.

[24] Коротенко Д. До питання про вплив тоталітарного режиму на музичну сферу (на прикладі радянської культури 30-х років ХХ ст.). *Музикознавча думка Дніпропетровщини*. 2018. № 13. С. 70–82. DOI: https://doi.org/10.15421/22187

тощо. Друга, як уже зазначалося, пов'язана з тоталітарною міфологією та естетикою, коли в кожному номері «Радянської музики» були конструкції, що відображали структуру естетичного міфологічного універсуму, підкріплену комуністичними догматами[25].

2. Ідеологічний наратив радянської музичної культури 1930–1940-х рр.: історико-культурологічний вимір

Застосування методу історико-культурологічного аналізу дає змогу простежити еволюцію ідеологічного наративу в радянській музичній культурі та визначити потрібну динаміку в 1930–1940-х рр.[26] [27] [28]:

1) *1933–1935 рр.* Обґрунтування перших критеріїв музичного соціалістичного реалізму, що супроводжувалося боротьбою з ворогами на «музичному фронті» (з ідеологією Асоціації сучасної музики та Російської асоціації пролетарських музикантів). Далі поглиблюється розгляд проблематики соцреалізму в ідеологічній партійній площині. Музична семантика стає каменем спотикання в питані вироблення єдиного методу і стилю, а тому порушується питання про стильові та мовні «табу», тобто про формалізм. У 1935 р. актуальна та ідейна за змістом тематика стає відмітною ознакою радянського музичного стилю, подальший розвиток якого мав бути пов'язаний із розширенням функцій «сюжетності» та з демократизацією музичної мови.

2) *1936 р.* Поява у газеті «Правда» статей «Сумбур замість музики» та «Балетна фальш», з яких зрозуміло, що тоталітаризм вимагав остаточного визначення стильових кордонів офіційного музичного мистецтва. Боротьба з формалізмом передбачає вироблення антиформалістичного радянського стилю музики: а) прагнення до показу позитивного героя сучасності; б) повернення до вокальної мови як жанрової основи музики; в) відмова від «індустріального натуралізму» на користь міфологічного реалізму. Резолюція загальних зборів композиторів і музикознавців, прийнята 15 лютого 1936 р., вказує на колективізм як інструмент терору, а також те, що тоталітарна революція у сфері культури відбулася. Наративний текст музичного журналу лише фіксував її головний результат. Тепер першорядним завданням «Радянської музики» ставало – поряд з ретрансляцією естетичного міфологічного універсуму й виконанням функції форпосту «ідеологічного фронту» – відображення тоталітарної утопії та її головного символу: Сталіна. Саме крізь призму партійності тепер оцінюється світоглядна адекватність або ж політична лояльність радянських музикантів. Зрештою народне мистецтво постає як альтернатива

[25] Демура О. Радянська естетика як окрема міфологічна складова тоталітарної пропаганди. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»*. 2015. Вип. 17. С. 101–106.

[26] Гнатишин О. Є. До історії української музичної науки: поява методу «радянського музикознавства». *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2022. № 1. С. 130–136. DOI: https://doi.org/10.32461/2226-3209.1.2022.257671

[27] Крусь О. П. Історія української музики XX століття. Луцьк : Надстир'я, 1997. 82 с.

[28] Підлипська А. М. Насадження моноідеологічних принципів у художній критиці в радянській Україні 1930-х років. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2023. Вип. 44. С. 144–148. DOI: https://doi.org/10.35619/ucpm.vi44.615

формалістичним «збоченням», а канон народності на негативному прикладі Шостаковича узгоджується з тематикою (відображення радянської дійсності) та мовою (простота, доступність, зрозумілість, фольклорні витоки тощо).

3) *1937–1938 рр.* В апогеї масового терору наратив «Радянської музики» продовжує кристалізуватися, паралельно з уточненням основних положень тоталітарної естетики. Тріади «вождь – партія – народ» та «ідейність – партійність – народність» остаточно перетворюються на той міфологічний та естетичний каркас, який дозволяє обґрунтувати канони стилю. Наратив набуває значення утопічної епопеї, об'єднаної загальним сюжетом, головним героєм якого був Вождь. На рівні наративного тексту кристалізувався канон зображення як Сталіна, і тоталітарної утопії. Відмінна риса мегатексту 1938 р. – це російськоцентрична парадигма в сфері музичної естетики. Категорія народності мистецтва дедалі частіше асоціюється з традицією російської класичної школи, а зразки російської богатирської героїки, що виникли в радянській музиці, визнаються центральними подіями епохи. Водночас у 1937–1938 рр. з'являються видатні твори Шостаковича, Прокоф'єва, Хачатуряна, які знаменують початок класичного етапу радянської музики і розквіт музичного «великого стилю».

4) *1939–1941 рр.* У журналі головним об'єктом відображення стає «радянський музичний стиль», основними рисами якого остаточно оголошуються: а) класичність (як повернення до контексту радянського музичного мистецтва традицій класичного минулого: насамперед в аспектах системи жанрів, форми, музичної драматургії тощо); б) академізм (у плані майстерності та професійної досконалості); в) народність як запорука мовної спільності (демократизм, квазіфольклорний інтонаційний «словник»); г) героїко-епічна і національно-патріотична тематика (особливу роль тут відіграє російськоцентрична патріотична парадигма).

5) *1946–1947 рр*. Журнал «Радянська музика» відновлюють лише у 1946 р. після закінчення Другої світової війни. Аналіз наративу видання 1946–1947-х рр. дає підстави стверджувати, що, вступаючи у суперечність із яскравою художньою практикою (а досягнення військових і перших повоєнних років свідчать про другий розквіт «великого стилю»), теорія тоталітарного мистецтва в цей період готує ґрунт для реставрації ортодоксальної моделі тоталітарної культури, для деканонізації радянської музичної класики. Тому ці роки цілком обґрунтовано виокремлюють як самостійний етап у рамках періоду 1939–1947 рр., у якому було не лише озвучено, а й теоретично апробовано багато положень естетичної програми 1948-го р.

Також варто відзначити, повертаючись до проблеми цілеспрямованого формування нової радянської людини, суть й особливості методу радянського музикознавства, з яким була пов'язана т. зв. політика «культурності»[29], що, зокрема, передбачала активну практичну участь у музичному просвітництві мас. Ще в 1924 р. на сторінках видання «Музика» зустрічається промовисте гасло: «Озброїмо пролетаря зброєю музичної культури». Це «окультурення»

[29] Dunham V. In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction. New York ; Cambridge : University Press, 1990. 320 p.

на українських землях передбачало поширення спеціальних, серед іншого музичних, знань з метою «ліквідувати музичне неуцтво мас»[30]. З цією метою була запроваджена нова рубрика «Музичне знання – масам», що підтверджувала мілітаристський характер радянської музичної культури, адже йшлося про відкриття т. зв. «фронту боротьби за радянську комуністичну культуру».

Наголосимо, що слово «культурність» не було концептуалізованим поняттям, жоден керівник партії чи уряду не давав настанов, як стати культурним. Конкретні випадки вживання цього поняття, розкидані на сторінках тодішніх газет і журналів, не об'єднані єдиним смисловим каноном. Численні приклади та повчання на тему культурного виховання радше свідчать про перетворення низки зовнішніх і внутрішніх якостей людини переважно завдяки «роботі над собою». Синтез цих якостей утворює модель «культурної людини», яка виявиться лише варіацією на тему зовні цивілізованого і внутрішньо відданого цінностям соціальної системи індивіда. Саме ця модель формувалася та функціонувала в епоху «великого терору», будучи, тим не менш, альтернативною позитивною стратегією влади[31]. Водночас такий підхід передбачав, як пошук «ясних законів» і теорії, що пояснювала б малограмотним людям складну природу музичних явищ (таким виявилося вчення Б. Яворського), так і доволі негативні тенденції: приміром, кількісну та смислову редукції класичної музики, за якими приховувалася очевидна небезпека для «культурництва» в радянському виконавстві: «достеменно ідентифікувати музичні переживання, ідеологічно кодифікувати їх у невербалізованій музиці було важко. Згідно з цією логікою тільки слово повністю нав'язує музиці певну ідеологію. Водночас у середовищі пролетарських музикантів з'являються думки, що музика повинна виявляти ідеологічну позицію свого творця навіть через звукову організацію його творів. Труднощі у виявленні закладеного в ній змісту породили у більшовицьких ідеологів бажання подолати цей "недолік" музики шляхом пояснення музики, "правильного" її інтерпретування, що й стало суттю і формою радянського музикознавства»[32].

Ініціювання революційного перегляду системи професійних критеріїв музиканта-науковця та музиканта-практика відбувалося згідно з «принципом загальної зрозумілості»[32], коли народу пропонувалися лише ті знання, які були б їй зрозумілі і доступні для засвоєння. Це завдало руйнівного удару по системі музичного дослідництва та спеціальних дисциплінах (фізіологія сприйняття музики, історіографія, музична акустика тощо) й позбавило науку про музику, яка виявилася залежною від системи музичної освіти, наукових дискусій. Головна увага була зосереджена на прагматику «обслуговування» композиторської і виконавської майстерності. Аналізуючи специфіку методу «радянського музикознавства» 1920-х рр. у контексті політики «культурності», О. Гнатишин підсумовує: «Беззастережне використання методу принесло велику шкоду українській науці про музику, бо спричинило нехтування

[30] З вузької стежки – на широкий шлях. *Музика*. 1925. Ч. 1. С. 3–4.

[31] Каганов Ю. О. Музика як ідеологічний феномен: радянський контекст і українська версія (друга половина XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. 33. С. 159–164.

[32] Глєбов І. В межах і по-за межами професіоналізму. *Музика*. 1925. Ч. 7–8. С. 257–261; Ч. 9–10. С. 305–307.

сутнісними дослідженнями музики, появу іншого типу дискурсу («каталогізації даностей»), зародження «науково-популярного жанру», що витіснив власне наукові публікації»[33].

Поряд з дискурсом «каталогізації даностей» (орієнтованим на усний контакт зі слухачем та лекцію як спосіб донесення інформації) потрібно також відмітити дискурс гармоніки як ідеологічно угодовського інструменту, який виконував важливу культуррегентську місію, символізуючи утвердження у своїх правах «нової» культури, що протиставлялася «старій», образами якої вважалися «інтелігентське» піаніно та одіозний «королівський» (за своєю етимологією) рояль, а також «міщанська» гітара. Боротьба між ними значною мірою визначала саму музичну культуру та атмосферу радянського міста того часу, що позначилося й на художній літературі академічних кіл, де оцінка її ролі була цілком однозначною. У лавах пролетарських музикантів, навпаки, гармоніку намагалися всіляко «оббілити», вбачаючи у ній засіб виховання та перевиховання робітника. Тому спроби «одомашнити» це знаряддя сільської культури, «приручивши» її до міської, були чисельними й набували часом грандіозного розмаху. Використання цього інструменту в структурі дозвілля молоді міста надавало великого символізму. ЦК ВЛКСМ розробив навіть спеціальні «Заповіді гармоніста» – перелік поведінкових норм, і це свідчило про те, що гармоніка стала визначальним елементом офіційно сформованої пісенної субкультури молодих робітників у 1930-ті рр. При цьому треба згадати характеристику акордеону в музичному лексиконі Фрідріха Грасслера: «Гармоніка – це жахливе знаряддя тортур, яким озброюється сучасна молодь чоловічої статі, яка страждає недугами перехідного віку, порушуючи вечорами спокій і порядок на вулицях»[34]. А Л. Шемет, досліджуючи специфіку побутування традиційного інструментального виконавства в Слобідській Україні у XVIII–XX ст., підкреслила, що гармоніка (гармошка) набула масового поширення наприкінці XIX ст., була популярною серед молоді на вечорницях, щоб «забавляти» та «звеселяти дівчат», а також «часто згадується в піснях пізнього походження, зокрема ліричних та частівках, що свідчать про вплив російської культури»[35]. Це підтверджує тезу про домінування російськоцентричної парадигми в радянський музичній культурі.

Важливо розглянути ще один аспект – вплив радянського тоталітаризму на музично-виконавську культуру. Можливість для реалізації в «новому» музично-культурному просторі отримували ті музиканти, переконання яких відповідали ідеологічному курсу тодішнього режиму, а національність вимогам державної політики держави (насамперед мова йде про «єврейське питання»). Виконавці, репертуар яких не вписувався в офіційний «формат» музичної культури (тобто не відповідав репертуарній політиці, про яку йшлося вище),

[33] Гнатишин О. Є. До історії української музичної науки: поява методу «радянського музикознавства». *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2022. № 1. С. 130–136. DOI: https://doi.org/10.32461/2226-3209.1.2022.257671

[34] Марченко В. В. Еволюція акордеонного мистецтва: історичний аспект. *Культура і сучасність*. 2014. № 2. С. 142–147.

[35] Шемет Л. В. Народні музичні інструменти в традиційно-побутовій культурі Слобідської України. *Культура України*. 2015. Вип. 51. С. 50–61.

піддавалися критиці й гонінням, а найчастіше і більш суворим заходам впливу. Це цілком відповідає моделі «політекономії музики» і соціологічним аспектам вивчення історії музики, що перетвориться на провідну тенденцію радянського музикознавства, а в роботах деяких «теоретиків» буде нерозривно пов'язаний з біологічним та антропологічним аспектами (Л. Сабанєєв), що свідчить про появу своєрідного музично-історичного «соціал-дарвінізму»[36], який не буде прийнятий радянською системою в подальшому.

Звертаємо увагу і на роль музичної критики в радянській тоталітарній системі. Відразу ж зазначимо, що об'єктивно важлива соціокультурна роль музичної критики в музичному процесі багато в чому виявилася спотворена і порушена принципами функціонування інституту художньої критики в умовах тоталітарної держави. У Постанові ЦК ВКП(б) від 18 червня 1925 р. «Про політику партії у сфері художньої літератури» окреслюється роль критики, яка, по суті, перетворюється на одне з «основних виховних знарядь у руках партії». Слід відмітити мілітаристський характер такого формулювання, тим більше, що бойова, агресивна тональність надовго стане важливим атрибутом усіх офіційних декларацій на цю тему. Впродовж десятиліть з'являтиметься низка постанов ЦК ВКП(б) – КПРС, рішень партійних пленумів та нарад, доповідей ідеологів різного рангу, газетних і журнальних передовиць, інших програмних статей, де прямо чи опосередковано «спускатимуть» оцінки творчої діяльності й пропонуватимуть готові кліше «потрібних» критичних суджень і підходів. Якщо переглянути офіційні тексти та пов'язані з ними відгуки, усні й письмові обговорення, то можна помітити разючу одностайність і однаковість підходів: змінюється лише рівень агресивності, форма подачі, але не ідеї. Їхня подача обмежується двома стилями вербального тиску: директивний (критика повинна, зобов'язана і т. п.) або «розпікаючий», напучення (критика винна, не може, не сигналізує).

Все це вказує на партійність критики, про яку О. Арнаутов зазначав, що вона «повинна стояти на рівні тих завдань, які стоять перед нашою партією і пролетаріатом в цілому… подолавши відставання, вона (критика – *А. П.*) мусить мобілізувати музичну творчість на боротьбу за соціалістичне будівництво в нашій країні»[37]. Автор пише про непримиренність до ухилів від генеральної лінії партії та анігіляцію класово-ворожих проявів буржуазно-націоналістичного характеру, недопущення проявів національної ідентичності й тотальну «радянізацію» всіх сфер культури, зокрема і сфери художньої критики. Коментуючи твердження О. Арнаутова про те, що музична критика недостатньо озброєна й не здатна провести музикознавчий аналіз конкретного твору, А. Підлипська наголошує: «У середині 1930-х рр. згорталися принципи плюралізму думок у художній критиці, узаконювалося домінування моноідейності й тотальної підтримки партійного керівництва. Від цього часу художньо-критична сфера визнавалася партійними та державними органами

[36] Savage P. E. Cultural evolution of music. *Palgrave Commun*. 2019. Vol. 5 (1). P. 1–12. DOI: https://doi.org/10.1057/s41599-019-0221-1

[37] За конкретну критику конкретної музичної творчості. *Радянська музика*. 1934. № 5–6. С. 3–5.

в Радянській Україні одним з інструментів насадження моноідеології та вкорінення соцреалістичних канонів»[38].

«Торжество принципів соціалістичного реалізму» є підтвердженням реалізації політичного замовлення в радянській музиці 1920-1930-х рр., яке, вплинуло на соціально-директивну функцію музичної культури та пов'язаний з нею пропагандистський аспект. У цьому ключі потрібно згадати Постанову ЦК ВКП (б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-мистецьких організацій», що, зрештою, припинила в СРСР конфронтацію між представниками офіційно-ідеологічного курсу культури та революціонерами-авангардистами. У ній мова йшла про ліквідацію асоціацію пролетарських письменників; об'єднання тих, хто підтримує політику радянської влади та бере участь у соціалістичному будівництві, визнає єдиний союз радянських письменників з комуністичною фракцією в ньому; проведення аналогічної зміни лінії інших видів мистецтва (об'єднання музикантів, композиторів, художників, архітекторів тощо); доручення Оргбюро розробити практичні заходи щодо проведення цього рішення[39]. У зв'язку з цим пригадується думка композитора Артура Лур'є, який народився і навчався в Росії, але в 1922 р. покинув країну. У 1948 р. митець зазначив: «У радянській Росії люди, які займаються мистецтвом, належать державі. Належать, як предмет, як річ. Вони – частина державного інвентаря. Завдяки перетворенню на інструмент, що слугує меті, не ними окресленої, музиканти отримують право діяльності. Ті, хто не стали річчю, не потрібні і шкідливі»[40]. Під метою потрібно розуміти створення артефактів музичної культури, які відповідають пропагандистським завданням режиму. Музична культура з її можливостями впливу на реципієнта в радянському соціумі була важливим знаряддям на озброєнні «мегамашини тоталітарного мистецтва».

Очевидно, що зі всього вищезазначеного випливає ще один параметр соціальної детермінації радянської тоталітарної музичної культури – ступінь її інституціоналізації. Управлінський апарат СРСР прагнув повного контролю над всією сферою мистецтва, а «мегамашина культури» тоталітарної держави, намагалася монополізувати всі форми та засоби художнього життя країни, створити всеохоплюючий апарат контролю та управління мистецтвом. З огляду на це, кількість інститутів, які обслуговують музичну культуру (і контролюють її), у СРСР була високою. Відомо, що вже в перші роки після революції радянський уряд підготував низку декретів з питань націоналізації театрів, музеїв, консерваторій (від 12 липня 1918 р. про перехід Московської та Петроградської консерваторій у відання Народного комісаріату освіти; від 19 грудня 1918 р. про націоналізацію нотних, музичних магазинів, складів, нотодруків та нотовидавництв; від 20 серпня 1919 р. про націоналізацію магазинів, складів та майстерень, що виготовляють і продають клавішні та інші музичні інструменти

[38] Підлипська А. М. Насадження моноідеологічних принципів у художній критиці в радянській Україні 1930-х років. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2023. Вип. 44. С. 144–148. DOI: https://doi.org/10.35619/ucpm.vi44.615

[39] Про перебудову літературно-художніх організацій. *Радянська музика*. 1932. № 1.

[40] Everdell William R., The First Moderns: Profiles in the Origins of Twentieth-Century Thought. Chicago ; London : University of Chicago Press, 1998. 509 p.

та ін.). У роки радянської влади було встановлено тотальний контроль за музичною культурою, символом якої стала заснована в 1932 р. Спілка композиторів СРСР. Цікаво, що цього ж року було також створено Спілку радянських музик Україну, яку в 1939 р. перейменували на Спілку радянських композиторів України. Коментуючи ці процеси, В. Кузик зазначає: «Отже, стався юридичний казус: de facto українська спілка була створена 1932 року, але de jure її офіційно не визнавали, і вона до 1939 року існувала лише в статусі Оргкомітету. "Оргкомітет" охоплював усіх активних членів українського музичного життя – композиторів, музикознавців, симфонічних диригентів, хормейстерів, ведучих солістів – і мав свої керівні органи»[41].

Водночас треба зазначити, що, хоч і під впливом політичного замовлення, але все-таки в СРСР різко зріс «індекс музичності», порівняно з Російською імперією XIX ст., коли він поступався аналогічним індексам у Німеччині та Італії. Саме тому заходи радянської влади (відкриття освітніх установ, стимуляція розвитку музичної педагогіки й музикознавства, стимуляція концертної і театрально-музичної діяльності) створили додаткові можливості для залучення до музичної сфери нових кадрів, що також призвело до різкого зростання індексу музичності суспільства в СРСР.

Наостанок слід наголосити на існуванні кількох «пластів» радянської тоталітарної музичної культури, серед яких: а) церемоніальний («висока музика»), представлений спеціально культивованим музичним текстом (опера, кантата, балетна партитура, ораторія); б) масовий чи популяризований, до якого входила теж «висока музика», одначе вже ідеологічно потрібна, що супроводжувала життя звичайної радянської людини в буденному житті (масові пісні, музика кіно- та драматичних вистав тощо); в) «квазінародний» («квазіфольклорний»), коли народне музичне мистецтво оголошувалося непогрішимим зразком й користувалося неабиякою підтримкою влади, проте зразки «справді народного духу», які звучали зі сцени, були насправді далекі від автентичної народної музики (до речі, який зберігся і «вливався», з одного боку, в «квазіфольклорний», а з іншого боку, частково перетинався з шаром етномузики, музики національних меншин); г) транскультурний, до складу якого входить інонаціональна музика, що за своїми наративами та музичною мовою не відповідала принципам тоталітарної музичної культури, а через те таврувалася як формалістична й декадентська (показовою є антиформалістична кампанія 1948 р., коли під шквалом критики опинилися Д. Шостакович, С. Прокоф'єв, А. Хачатурян, Г. Попов, М. Мясковський, В. Шебалін та ін.).

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження встановлено, що ідеологізація культурної пам'яті в музичній культурі радянського періоду є системо-утворювальним чинником, який визначав як зміст, так і форми художнього процесу. Музичне мистецтво в СРСР функціонувало не лише як сфера естетичної

[41] Кузик В. Прагнення творчого єднання (назустріч 85-річчю створення Національної спілки композиторів України). *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2016. Вип. 16. С. 151-160.

діяльності, а передусім як інструмент конструювання та трансляції ідеологічно заданої моделі колективної пам'яті. У цьому контексті культурна пам'ять зазнає цілеспрямованої трансформації: вона не відтворює історичну реальність, а формується відповідно до політичної міфології тоталітарного режиму.

Виявлено, що еволюція ідеологічного наративу в музичній культурі безпосередньо пов'язана з процесами інституціоналізації та централізації мистецтва. Формування розгалуженої системи управління культурною сферою сприяло уніфікації художнього дискурсу, в межах якого закріплювалася єдина інтерпретаційна модель музичних явищ. Ідеологічний наратив набуває нормативного характеру, визначаючи не лише зміст музичних творів, а й способи їх осмислення, оцінювання та функціонування в суспільстві. Ключовим механізмом ідеологізації культурної пам'яті стало формування «великого стилю» як універсального художнього канону. Цей стиль виконував функцію репрезентації політичної міфології через синтез класицистичних архетипів, народницьких елементів і героїко-монументальної образності. Його гомогенність та уніфікованість забезпечували створення цілісного культурного простору, в якому індивідуальні та альтернативні інтерпретації витіснялися на периферію або маргіналізувалися.

Доведено, що соціалістичний реалізм у музичній культурі виступав як метакультурна парадигма, яка інтегрувала в собі функції методу, стилю та ідеологічного інструмента. Саме через нього здійснювалася селекція та переінтерпретація елементів культурної пам'яті: одні явища канонізувалися та включалися до офіційного наративу, інші – витіснялися або піддавалися ідеологічній дискредитації. Таким чином, соцреалізм забезпечував формування контрольованого культурного поля, в якому пам'ять функціонувала як інструмент легітимації влади. Важливим результатом дослідження є виявлення ролі ідеологічного наративу як специфічного типу дискурсу, що формувався через систему офіційних текстів – політичних документів, музикознавчих праць, публіцистики та періодичних видань. Цей наратив характеризується колективністю, анонімністю та стереотипністю мовних конструкцій, що сприяє формуванню «новоязу» у сфері музикознавства. Його функціонування забезпечувало не лише трансляцію ідеологічних смислів, а й їхнє закріплення в культурній свідомості. У процесі дослідження встановлено, що ідеологічний наратив у музичній культурі радянського періоду розвивався від відносно плюралістичних форм 1920-х років до жорстко уніфікованої системи 1930–1950-х років. Ця еволюція супроводжувалася витісненням альтернативних художніх практик, ліквідацією незалежних мистецьких об'єднань і встановленням монополії держави на інтерпретацію культурної спадщини. У результаті культурна пам'ять набуває рис закритої системи, що функціонує за принципами ідеологічної доцільності.

Разом із тим доведено, що тоталітарна музична культура не була абсолютно однорідною. У її межах зберігалася внутрішня дихотомія між офіційним і неофіційним мистецтвом, що проявлялася у виникненні контркультурних форм, зокрема андеграунду. Саме ці альтернативні практики виступали носіями іншого типу культурної пам'яті – неканонізованої, критичної та відкритої до інтерпретацій, що зрештою сприяло підваженню монолітності ідеологічного

наративу. Окремо підкреслено, що важливим елементом ідеологізації культурної пам'яті стала орієнтація музичного мистецтва на формування «нової людини». У цьому процесі музика виконувала функцію психологічного та емоційного впливу, спрямованого на закріплення ідеологічних установок. Відтак культурна пам'ять набувала не лише когнітивного, а й афективного виміру, що посилювало її ефективність як інструмента соціального контролю.

Отже, у межах теми дослідження доведено, що ідеологізація культурної пам'яті в музичній культурі радянського періоду є складним багаторівневим процесом, який охоплює як художню практику, так і дискурсивні механізми її осмислення. Еволюція ідеологічного наративу відображає поступову трансформацію музичного мистецтва з автономної сфери творчості у складову частину тоталітарного культурного проєкту. Водночас наявність внутрішніх суперечностей і альтернативних практик свідчить про збереження потенціалу до опору та переосмислення культурної пам'яті навіть в умовах жорсткої ідеологічної регламентації.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні розглянуто особливості ідеологізації культурної пам'яті та розвиток музичної культури першої половини XX століття крізь призму двох ключових векторів – неокласичного та тоталітарно-ідеологічного. Проблематика дослідження зосереджена на виявленні механізмів трансформації музичного мистецтва в умовах політичного тиску та втрати його автономності. Особливу увагу приділено аналізу радянської музичної культури як складової тоталітарної системи, що функціонувала в межах жорстко регламентованого ідеологічного простору. Досліджено процес формування «великого стилю» як штучно сконструйованого художнього канону та з'ясовано його зв'язок із політичною міфологією і культурною політикою держави. Окреслено роль соціалістичного реалізму як метакультурної парадигми, що поєднує функції методу, стилю та ідеологічного інструменту. Встановлено значення ідеологічного наративу та музичної публіцистики у формуванні уніфікованого художнього дискурсу. Виявлено амбівалентність тоталітарної культури, що проявляється у співіснуванні офіційного мистецтва та опозиційних форм, зокрема андеграунду. Результати дослідження засвідчують, що музична культура тоталітарної доби є складним синтетичним явищем, у якому естетичні процеси підпорядковуються ідеологічним настановам, але водночас зберігають внутрішню суперечливість і потенціал до опору.

Література

1. Автушенко І. Вплив комуністичного тоталітарного режиму на культурний розвиток України (1920 – перша половина 30-х рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 5. С. 118–122. URL: http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2000/5/articles/25.pdf (дата звернення: 05.02.2026).

2. Арендт Х. Джерела тоталітаризму : спільний видавничий проект телеканалу «1+1» та видавництва «Дух і літера» / пер. з англ.: В. Верлока, Д. Горчаков. Київ : Дух і літера, 2002. 575 с.

3. Глєбов І. В межах і по-за межами професіоналізму. *Музика*. 1925. Ч. 7–8. С. 257–261; Ч. 9–10. С. 305–307.

4. Гнатишин О. Є. До історії української музичної науки: поява методу «радянського музикознавства». *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2022. № 1. С. 130–136. DOI: https://doi.org/10.32461/2226-3209.1.2022.257671

5. Демура О. Радянська естетика як окрема міфологічна складова тоталітарної пропаганди. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»*. 2015. Вип. 17. С. 101–106.

6. З вузької стежки – на широкий шлях. *Музика*. 1925. Ч. 1. С. 3–4.

7. За конкретну критику конкретної музичної творчості. *Радянська музика*. 1934. № 5–6. С. 3–5.

8. Заваринська Х. Авангард і радянська дійсність: теоретичні дискусії про мистецтво в українських часописах 1920 – початку 1930-х років. *Вісник Львівської національної академії мистецтв* 2022. Вип. № 48. С. 33–42. URL: https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=https://visnyk.lnam.edu.ua/system/files/202248/visnyk-lnam-no-48-2022-hrystyna-zavarynska-33-42.pdf (дата звернення: 14.02.2026).

9. Каганов Ю. О. Музика як ідеологічний феномен: радянський контекст і українська версія (друга половина XX ст.). *Наукові праці історичного фа культету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. 33. С. 159–164.

10. Коннов О. Ф. Історична динаміка художнього стилю : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. 187 с.

11. Коротенко Д. До питання про вплив тоталітарного режиму на музичну сферу (на прикладі радянської культури 30-х років XX ст.). *Музикознавча думка Дніпропетровщини*. 2018. № 13. С. 70–82. DOI: https://doi.org/10.15421/22187

12. Крусь О. П. Історія української музики XX століття. Луцьк : Надстир'я, 1997. 82 с.

13. Кузик В. Прагнення творчого єднання (назустріч 85-річчю створення Національної спілки композиторів України). *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2016. Вип. 16. С. 151-160.

14. Культурне будівництво в УРСР. 1928 – червень 1941 : зб. док. і матеріалів / упоряд. В. М. Даниленко. Київ : Наук. думка, 1986. 414 с.

15. Лозова Л. Дмитро Горбачов «Українські авангардисти як теоретики і публіцисти». Київ : Тріумф, 2005 : [рецензія]. *Дух і Літера*. 2007. № 17–18. С. 519–527.

16. Марченко В. В. Еволюція акордеонного мистецтва: історичний аспект. *Культура і сучасність*. 2014. № 2. С. 142–147.

17. Моісеєва І. І., Петрова І. В. Становлення андеграунду як явища культури в СРСР 1950–70 рр. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2020. Т. 1, № 12. С. 67–69.

18. Овчаренко С. Соціалістичний реалізм в музичній культурі України як метакультурна парадигма. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends* : VI International Scientific and Practical Conference, Oxford, February 2, 2024. Oxford, 2024. P. 429–431. DOI: https://doi.org/10.36074/logos-02.02.2024.089

19. Підлипська А. М. Насадження моноідеологічних принципів у художній критиці в радянській Україні 1930-х років. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2023. Вип. 44. С. 144–148. DOI: https://doi.org/10.35619/ucpm.vi44.615

20. Про перебудову літературно-художніх організацій. *Радянська музика*. 1932. № 1.

21. Роготченко О. О. Соціалістичний реалізм і тоталітаризм. Київ : ФЕНІКС, 2007. 608 с.

22. Рябоконєва М. О. Поняття «неокласицизм» у сучасному музикознавстві. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. 2015. Вип. 1. С. 179–184.

23. Шемет Л. В. Народні музичні інструменти в традиційно-побутовій культурі Слобідської України. *Культура України*. 2015. Вип. 51. С. 50–61.

24. Шеремета І. Музична періодика Всеукраїнського музичного товариства імені М. Д. Леонтовича: сторінки історії. *Студії мистецтвознавчі*. 2018. Число 1. С. 65–74.

25. Copland A. The New Music 1900–1960. London : Macdonald, 1968. 194 p.

26. Degenerate Art: The Fate of the Avant-Garde in Nazi Germany / ed. S. Barron. New York : Harry N. Abrams, 1991. 423 p.

27. Dunham V. In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction. New York ; Cambridge : University Press, 1990. 320 p.

28. Everdell William R., The First Moderns: Profiles in the Origins of Twentieth-Century Thought. Chicago ; London : University of Chicago Press, 1998. 509 p.

29. Fülöp-Miller, R. Fantasie und Alltag in Sowjet-Russland. Ein Augenzeugenbericht von René Fülöp-Miller / hrsg.v. E. Siepmann. Berlin : Elefanten Press, 1978. 174 s.

30. Günther H. Der totalitäre Staat als Gesamtkunstwerk. *Der sozialistische Übermensch: Maksim Gor'kij und der sowjetische Heldenmythos*. Stuttgart : J.B. Metzler, 1994. P. 184–197.

31. Makiya K. What Is Totalitarian Art? Cultural Kitsch From Stalin to Saddam. *Foreign Affairs*. 2011. Vol. 90. No. 3. P. 142–148.

32. Plaggenborg S. Revolutionskultur: Menschenbilder und kulturelle Praxis in Sowjetrussland zwischen Oktoberrevolution und Stalinismus. Köln : Böhlau, 1996. 393 s.

33. Savage P. E. Cultural evolution of music. *Palgrave Commun*. 2019. Vol. 5 (1). P. 1–12. DOI: https://doi.org/10.1057/s41599-019-0221-1

34. Trotsky L. Literature and Revolution. *Marxists Internet Archive*. 1924. URL: https://www.marxists.org/archive/trotsky/1924/lit_revo/index.htm (date of access: 22.01.2026).

Information about the author:
Ovcharenko Sviatoslav Vadymovych,
Doctor of Philosophy in Cultural Studies,
Senior Lecturer, Department of Music Art
Kyiv National University of Culture and Arts
36, Yevhena Konovaltsia St., Kyiv, 01601, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-29

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКО–УКРАЇНСЬКИХ ОБРАЗІВ «СВОГО» ТА «ЧУЖОГО»

Філіпович М. Б., Шемонаєв О. В.

ВСТУП

Процеси формування образів «свого» та «чужого» є універсальними й простежуються в багатьох націях. Це явище – частина механізму ідентичності: спільнота визначає себе через відмежування від «інших». У ХХ ст. вивчення цього явища сформувалося в окремий науковий напрямок імагологію – наукова дисципліна, що вивчає образи «свого» та «чужого» у літературі, культурі й суспільстві. Вона аналізує, як одна культура чи нація репрезентує іншу, які стереотипи та уявлення формуються, і як ці образи впливають на ідентичність та комунікацію. Імагологія (від лат. imago – образ) – напрям компаративістики, що досліджує репрезентацію національних та культурних образів у літературі й культурі. Виникла у французькому літературознавстві 1950-х рр. (Жан-Марі Карре, Маріус-Франсуа Гійяр).

Методологічною основою дослідження є імагологічний підхід, доповнений концептами колективної пам'яті та аналізом медіа як сучасного середовища трансляції образів. Залучення масової культури, соціальних мереж та інформаційних операцій розглядається як розширення імагології у сучасному контексті, а не як окремі автономні методи. А також, у дослідженні дихотомія «свій/чужий» використовується на трьох рівнях: як аналітична імагологічна категорія; як елемент історичної та культурної пам'яті; як інструмент сучасної медійної та політичної мобілізації.

Роботи Е.Саїда заклали фундамент аналізу «чужого» як конструкції влади та домінування[1]. А. Ассман та Я. Ассман досліджуючи колективну пам'ять, зазначали, що поняття «свій/чужий» виступає механізмом ідентифікації та виключення[2]. Американські та європейські історики (наприклад, Т. Вілсон, Г. Доннан) аналізують кордони як простір зустрічі «своїх» і «чужих»[3].

Образи «свій/чужий» активно досліджуються як в Україні, так і у світовій гуманітаристиці – від імагології та літературознавства до історії кордонів і соціокультурної дистанції. В Україні працюють дослідники на перетині філології, історії та культурології, а у світі ця тема розвивається в рамках постколоніальних студій, memory studies та border studies.

Серед українських дослідників варто зупинитися на працях Н. Ступницької та О.Ленської з Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна,

[1] Said E. *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1979.

[2] Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.; Assmann J. Religion and Cultural Memory. Stanford: Stanford University Press, 2006.

[3] Wilson T., Donnan H. (eds.). Border Identities: Nation and State at International Frontiers. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

які аналізують дихотомію «свій/чужий» у контексті імагології, підкреслюючи роль образу як ключової категорії у формуванні культурних ідентичностей[4]. Через призму теорій кордонів та порубіжжя, акцентуючи на соціокультурній дистанції та впливі збройного конфлікту на Сході України досліджує «свій/чужий» О. Кривицька[5].

О. Гнатюк аналізуючи українські дискусії про ідентичність після розпаду імперій простежує, як українська інтелігенція осмислює «своє» – національне, культурне – у протиставленні «чужому» – імперському, радянському, російському. Дихотомія «свій/чужий» тут присутня як структурний мотив, хоча не завжди у термінах імагології[6].

У роботі «Паралельний світ» Н. Яковенко досліджує ментальні уявлення та ідеї в Україні XVI–XVII ст. Авторка показує, як люди ранньомодерної доби вибудовували уявлення про «своє» середовище (родина, громада, конфесія) і як маркували «чужих» (іновірців, інородців, «варварів»). Тут «свій/чужий» виступає як історико–антропологічна категорія, що допомагає зрозуміти соціальні ідентичності та межі культурного простору.

Таким чином, українські гуманітарії активно інтегрують імагологічний підхід у літературознавство, культурологію та історію, розглядаючи «чужого» як дзеркало власної ідентичності.

1. Джерела формування образу «свій»/«чужий»

Українсько-польське поборювання в образах «свій»/«чужий» не є чимось винятковим і притаманним лише цим двом націям. Ще у XIX ст. образ «чужого» формувався через франко-прусські війни у німців та французів. Завдяки чому у французькій культурі німець поставав як «варвар», у німецькій – француз як «легковажний» і «чужий». Література й карикатура активно підтримували ці стереотипи. Не рідко образи формувалися через історичні конфлікти та колоніальні практики. Так, ірландці в британському дискурсі довго сприймалися як «чужі» – бунтівні, «менш цивілізовані». В ірландській культурі англієць був образом колонізатора, «панівної» влади. Ці образи закріплювалися у фолклорі, політичних памфлетах і літературі. У японській культурі XIX–XX ст. китайці часто постали як «традиційні», «застарілі» – чужі у модернізаційному дискурсі. У китайській культурі японці – «чужі» агресори, особливо після подій Другої світової війни. Корінні американці в культурі США довго зображалися як «чужі» – небезпечні, «дикі». Водночас у самих корінних народів образ «свого» протиставлявся «чужому» колонізатору.

Еволюція міжнаціонального співжиття виробила певні узагальнені закономірності завдяки яким розвивається образ «свого»/ «чужого». Перш за все це на релігійному світогляді: католики/протестанти, християни/мусульмани. Благодатним ґрунтом у цій сфері є також політика та війни: конфлікти завжди

[4] Ступницька Н., Ленська О. Образ «свій/чужий» у сучасній імагології. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2018.

[5] Кривицька О. Соціокультурна дистанція та образ «чужого» в умовах збройного конфлікту на Сході України. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020.

[6] Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005.

загострюють образ «чужого». А засобом укорінення у національній історичній колективній пам'яті стали література та мистецтво: створюють символічні й міфологічні образи «інших».

Джерела формування образів в українсько-польському співіснуванні слід шукати в історичному досвіді, який протягом століть поєднував елементи співпраці та конфлікту. Періоди Речі Посполитої, козацьких воєн, поділів Польщі, національних рухів XIX ст. та драматичних подій XX ст. створили багатошарову матрицю взаємних уявлень. У польському дискурсі українець часто поставав як «інший» – носій степової свободи, непокірності, а інколи й загрози. В українському ж дискурсі поляк нерідко асоціювався з владою, пануванням, культурною домінацією. Ці уявлення були результатом не лише реальних історичних подій, а й їхнього символічного осмислення в літературі, фольклорі та політичній риториці. Формування образу тривало від ранньомодерних уявлень про «русина-поляка» до романтичних міфів XIX ст. та ідеологічних конструктів XX с. Як наголошував Ю. Шевельов – уявлення про «чужого» завжди відбивають власні страхи, цінності та культурні межі[7].

Важливу роль у формуванні образів «свого» та «чужого» відіграли релігійні відмінності. Католицизм і православ'я/греко-католицизм стали не лише конфесійними, а й культурними маркерами, що визначали межі групової ідентичності. Релігія виконувала функцію символічного кордону, який підсилював відчуття відмінності та сприяв формуванню стереотипів. У польському наративі православний українець часто сприймався як «східний», «менш цивілізований», тоді як у українському – католик-поляк асоціювався з «паном» або «завойовником».

У XVI–XVII ст. польсько-українські контакти визначалися моделлю «gente Ruthenus, natione Polonus», сформульованою С. Оріховським. Вона відображала інтеграцію української шляхти в польську політичну націю, але водночас підкреслювала релігійні та культурні відмінності. С. Оріховський писав: «Я – русин за походженням, але поляк за нацією»[8]. Цей вислів став символом подвійної ідентичності, де «своїм» був той, хто належав до політичної спільноти, а «чужим» – той, хто залишався поза нею. За даним концептом українці в польському просторі мислилися як культурно інтегровані, але етнічно відмінні.

Релігійні відмінності також закладали основу для уявлення «свого» як католика і «чужого» як православного чи козака. Берестейська унія (1596): створила новий тип «своїх» – уніатів, які були водночас «своїми» для католицької Польщі й «чужими» для православної України. А полемічна література XVII ст., зокрема тексти М. Смотрицького та інших авторів, підкреслювали релігійні межі між «своїм» і «чужим».

У XIX ст. польські романтики (Ю.-Б. Залеський, С. Ґощинський) створювали екзотизований образ України – міфологізованої, казкової, «чужої» країни, яка водночас була джерелом натхнення. Ю.-Б. Залеський у поезії писав: «Україна – край пісень і легенд, край степів безкраїх». Цей образ був

[7] Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги): спогади: у 2 т. / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). Харків ; Нью-Йорк: вид. часопису «Березіль», вид-во М. П. Коць, 2001. Т. 1: В Україні. 429 с.; Т. 2: В Європі. 304 с.

[8] Orichowski S. Opera omnia. Kraków, 1574.

екзотизованим, який романтизував українську природу та фольклор, але водночас відчужував українців як «інших». Екзотизований образ – це культурна конструкція, яка виникла переважно в польській та західноєвропейській літературі XIX ст. Україна постає як «чужа» і водночас приваблива територія, сповнена романтики, дикої природи й фольклорної автентики. Для українських інтелектуалів це означало редукцію їхньої культури до «етнографічного матеріалу». Я. Грицак зазначав: «Для польського романтизму Україна була радше сценою для власних міфів, ніж самостійним суб'єктом»[9]. Для українців – це був виклик, адже їхня культура ставала «об'єктом» чужої романтизації, а не самостійним голосом. Цей екзотизований образ України можна порівняти з тим, як у європейській культурі екзотизували Балкани чи Ірландію – як «романтичні окраїни» цивілізації.

Літературні та політичні дискурси XIX – поч. XX ст. у польській культурі конструювали українця як «чужого» через призму історичних конфліктів (козацькі війни, гайдамаччина). Наприклад, С. Гощинський у поемі Zamek kaniowski (1828) змальовує гайдамаків як руйнівну силу, що загрожує польському порядку. Твори Г. Сенкевича (особливо «Вогнем і мечем») закріпили в польській свідомості образ українця як бунтівника та «чужого» в межах Речі Посполитої. Польський театр XIX ст. активно використовував українські топоси (козацтво, побут), конструюючи візію України як культурного пограниччя.

Водночас українська література (Т. Шевченко, П. Куліш) формувала образ поляка як «пана», колонізатора, що уособлював чужу владу. Т. Шевченко у «Гайдамаках» писав: «Пани ляхи, пани ляхи, що ви наробили!». І. Нечуй-Левицький – один із тих українських письменників XIX ст., чия творчість дуже виразно відображає формування образів «свого» та «чужого» у польсько–українському контексті. У його творах («Микола Джеря», «Бурлачка») поляк часто асоціюється з «чужою культурою», яка намагається домінувати. Його тексти відображають пам'ять про польсько-українські конфлікти XVIII–XIX ст. Образ поляка як «чужого» закріплюється через історичні травми, але водночас стає літературним символом соціальної нерівності, відображаючи селянську свідомість XIX ст.

XX ст. відзначається формуванням ідеологічних конструктів, які і до сьогодні залишаються важливим матеріалом для дослідження культурної пам'яті та подолання історичних травм. Так у міжвоєнний період польська пригодницька проза (наприклад, твори Г. Сенкевича) чітко ідентифікувала українця як «ворога», тоді як радянська література часто створювала узагальнений образ «іншого» без конкретної національної ідентифікації. Це відображало різні політичні стратегії: польську – національну, радянську – класову (табл. 1).

[9] Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота. Київ: Критика, 2006.

Таблиця 1

Узагальнений порівняльний аналіз змін образів «свого» та «чужого» у польських та українських дослідженнях від XVI до XXI ст.

Період	Український образ поляка	Польський образ українця
XVI–XVII	Пан, католик, чужий релігійно	Русин-поляк, інтегрований, але чужий релігійно
XVIII	Колонізатор, пан	Небезпечний інший (гайдамаки)
XIX	Пан–колонізатор, але культурний партнер	Екзотичний інший, джерело натхнення
XX	Чужий у конфліктах, сусід у локальних практиках	Ворог у війнах, узагальнений інший
XXI	Сусід, партнер, співтворець	Інший у пам'яті, але сучасний сусід і партнер

Якщо вести мову про останні десятиріччя XX ст. – початок XXI ст., то праці українських дослідників охоплюють літературознавчий, соціологічний, історичний та культурологічний виміри образу поляка в українській свідомості. Вони показують, як цей образ змінювався – від «пана-колонізатора» до «сусіда-партнера», залежно від епохи, регіону та покоління. Зокрема Б. Гончаренко досліджує процес ідентифікації через історичні романи та критичні тексти. Проводячи аналіз дихотомічного дискурсу у літературі доби романтизму та позитивізму акцентує увагу на тому, що у них поляк постає як «пан», «чужий», але водночас як культурний партнер[10]. Дослідженням суспільної свідомості українців щодо Польщі займається історик Л. Зашкільняк, який аналізуючи шкільні підручники, ЗМІ та художню літературу виявляє регіональні відмінності у сприйнятті поляків, вплив історичної пам'яті та міждержавних відносин [11]. Соціолінгвістичне дослідження, засноване на анкетуванні студентів провела А. Кравчук, завдяки якому було виявлено, що сучасна молодь сприймає поляків переважно позитивно, а історичні конфлікти XX ст. мають слабкий вплив на мовну молодіжну свідомість[12]. Історико-культурологічне дослідження польської присутності в Україні здійснив О. Калакура. Розглянувши, як поляки сприймалися в українському етнографічному дискурсі, побутових уявленнях і локальній пам'яті[13]. Відомий історик Я. Грицак вивчаючи постать І. Франка поряд з тим аналізує його польсько-українські інтелектуальні контакти, зазначаючи, що поляк постає як «чужий пан», але також як культурний виклик і партнер у модерному проєкті[14].

[10] Гончаренко Б. Постать українця в польських творах і поляка в українській літературі другої половини XIX століття. *Наукові записки НаУКМА, 2010.*

[11] Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. *Slavonic Studies*, Львівський університет, 2011.

[12] Кравчук А. Стереотип поляка у мовній свідомості української молоді. *Вісник Львівського університету*, 2020.

[13] Калакура О. Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет XX століття. *Монографія, Київ: Либідь, 2007.*

[14] Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота. Київ: Критика, 2006.

Окремо у цих дослідженнях стоїть постать І. Лисяка–Рудницького, яка стала мостом між академічною історією та культурною пам'яттю. Вона допомогла українським інтелектуалам осмислити складні польсько-українські взаємини не лише як конфлікт, а як ресурс для ідентичності й діалогу. Він наголошував, що образ поляка в українській культурі – це не лише «пан-колонізатор», а й культурний виклик, який стимулював модернізацію української думки. У його есеях поляк часто постає як «чужий», але водночас як «дзеркало», через яке українці осмислювали себе. При тому І. Лисяк-Рудницький прагнув показати Україну як частину європейської цивілізації, де польський фактор був одним із ключових[15].

Польські сучасні дослідження формують образ українця як «іншого» у літературі та пам'яті, а також на сучасних процесах інтеграції. Польські дослідники підходять до образу українця багатопланово: літературознавці аналізують романтичні та історичні тексти, історики – конфлікти XX ст., а антропологи та соціологи – сучасні процеси міграції та інтеграції. Це дозволяє побачити, як образ українця змінювався від «ворога» до «сусіда» і «партнера». Праця, що важлива для розуміння довготривалих стереотипів та заклала підвалини наукового інтересу щодо образів написана А. Хойновським, у ній історик аналізує, як у польській історичній пам'яті формувався образ українця від козацьких воєн до XX ст.[16] Г. Мотика у своєму історичному дослідженні польсько–українських конфліктів у XX ст. показує, як у польській пам'яті закріпився образ українця як «ворога» та «чужого» внаслідок воєнних подій[17]. У літературознавчому аналізі польських романтичних і позитивістських текстів зробленому А. Зємбою українець постає як «екзотичний інший», як загроза польському порядку через призму історичних конфліктів (гайдамаччина, козацькі війни)[18]. У популярно-науковій книзі, що описує сучасне сприйняття українців у Польщі журналіст П. Погоржельський показує, як поляки сприймають українців у сучасному культурному та соціальному контексті, як змінюється образ українця від «чужого» до «сусіда» і «партнера» у XXI ст.[19] Дослідження цього тексту стало предметом академічних статей про образ українця в польській ментальності[20]. Антропологічне дослідження сучасної української діаспори в Польщі П. Тшещинської та Г. Демель аналізує механізми «othering» – відчуження українців у польському суспільстві, навіть попри культурну близькість[21]. Центр Мєрошевського (Centrum Mieroszewskiego) – проводить опитування та дослідження про взаємне сприйняття поляків і українців, включаючи питання культурної спадщини та ідентичності.

[15] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ : Основи, 1994.

[16] Chojnowski A. Ukraińcy w polskiej świadomości historycznej. Warszawa, 2000.

[17] Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2006.

[18] Zięba A. Obraz Ukraińca w literaturze polskiej XIX wieku. Kraków, 1998.

[19] Pogorzelski P. Ukraiński barszcz. Warszawa: Wydawnictwo Czarne, 2019.

[20] Годун Х. Образ українця в ментальності поляків (на матеріалі книги «Український борщ» журналіста Петра Погожельського). *Studia linguistica*, 2019. Vol. 14. P. 91–106. https://doi.org/10.17721/StudLing2019.14.91–106

[21] Trzecińska P., Demel G. Forming a Ukrainian Diaspora in Poland: Between "Common Culture," National Naturalism, and Othering. 2024.

Окрім соціогуманітарної складової на формування образів впливала і політика імперій – Російської, Австрійської та Радянської. Вона мала вирішальний вплив і діяла як «матриця» ідентичності, задаючи рамки культурних і соціальних уявлень. Так, у Російській імперії українці сприймалися як «малороси», частина імперського тіла, але водночас «чужі» через мову й традиції. Поляки ж у російському дискурсі – «небезпечні чужі», носії католицизму й політичного бунту. Завдяки чому українці бачили поляків як «панів» і «колонізаторів», бо імперська політика підсилювала соціальну ієрархію між ними, утверджуючи при тому образ поляка як «ворога» й «панівного чужого».

В Австрійській імперії українці (русини) позиціонувалися як «лояльні піддані», але водночас «чужі» для польської шляхти, яка домінувала в Галичині. Поляки у Галичині були «своїми» для імперії, але «чужі» для українців через контроль над адміністрацією та культурою. Таким чином, австрійська політика створювала подвійність – українці й поляки були «своїми» для імперії, але «чужими» одне для одного, породжуючи конкуренцію між поляками й українцями за статус «своїх» у Галичині.

За часів Радянського Союзу українці були інтегровані як «радянські», але часто редуковані до «національної меншини» в імперському центрі. Поляки у радянському дискурсі залишалися «чужими» через католицизм і зв'язки із Заходом, але водночас не відкидалось і те, що вони були союзниками у Другій світовій війні. Радянський Союз намагався витіснити або спотворити пам'ять про конфлікти (Волинь, переселення), що закріплювало образи «чужого» через замовчування та підсилювало травматичний ефект у родинній пам'яті. Ці образи передавалися через літературу, фольклор, усну пам'ять і політику імперій, формуючи довготривалі стереотипи.

Народні пісні, думи й легенди також були одним із найпотужніших джерел формування стереотипів у польсько-українських взаєминах. Вони діяли як усна пам'ять, що передавала уявлення про «своїх» і «чужих» від покоління до покоління.

У багатьох українських піснях поляк постає як «чужий пан», що гнобить селян. Зокрема у думах про гайдамаків, де поляки зображені як вороги народу. У Думах про козацькі війни («Дума про Хмельницького», «Дума про Корсунську битву») – поляки постають як вороги, проти яких бореться «свій» козак. У піснях про Коліївщину («Ой, з-за гори кам'яної», «Гей, не дивуйтесь, добрії люди») – поляки зображені як «пани-гнобителі», гайдамаки як месники. Антипанські пісні («Ой, пане, пане, паночку») – поляк як символ чужої влади, що протиставляється народному світу. У весільних та побутових піснях поляк нерідко згадується як «чужий жених» або «пан», що загрожує традиційному укладу.

У свою чергу у польських легендах і піснях українець часто постає як «гайдамака» чи «козак», небезпечний і жорстокий. У польських легендах, піснях про козацькі напади, фольклорні перекази про Волинь і Поділля формується стереотип: українець це руйнівник порядку, загроза шляхетському світу.

На окрему увагу заслуговують шкільні програми та підручники які закріплюють офіційні інтерпретації історії. В Україні – акцент на героїчних постатях (козаки, визвольні рухи), що формує образ «своїх» як борців за свободу. У Польщі – наголос на державності та шляхетських традиціях,

що підсилює образ «своїх» як носіїв порядку. «Чужі» часто зображуються через травматичні конфлікти (наприклад, Волинь у польських підручниках, панське гноблення в українських).

2. Міграція як чинники формування новітніх образів

Сьогодні національна історична колективна пам'ять стала механізмом конструювання «своїх» і «чужих», який може бути як джерелом конфлікту, так і ресурсом для примирення. Вона визначає рамки ідентичності, але водночас здатна трансформуватися й відкривати простір для нових моделей співжиття. Такій трансформації активно сприяють процеси міграції та глобалізації, що змінюють концепти з «чужого» у «сусіда» чи «партнера».

Діаспорні громади також виступають важливим чинником у формуванні взаємних образів. Вони є носіями пам'яті, культурних практик і соціальних стереотипів, що закріплюють уявлення про «своїх» та «чужих». Вислів українського історика добре ілюструє травматичний досвід українців, який закріплював образ «панівної нації» (поляків, росіян, австрійців) у народній пам'яті. Так, Я. Грицак, говорячи про травматичну повторюваність історії, зазначив, що «уся історія – ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування... І розшарпаний, зацькований народ знову безпомічний жде, якому панові його оддадуть»[22]. Про те, яка пам'ять про воєнні конфлікти і які вона формує образи у польському суспільстві можемо судити зі слів польського історика Г. Мотики, який ставить питання про різні національні інтерпретації УПА: «Чому для значної частини українців вояки УПА є героями, а для нас вони асоціюються головним чином з антипольськими акціями на Волині й у Галичині?»[23].

Сучасні дослідження показують, що міграція поступово трансформує образ «чужого» у більш нейтральний або навіть позитивний – «сусіда», співмешканця, колегу. Це відбувається через щоденні контакти, економічну взаємозалежність та культурну інтеграцію. Дослідження українських науковців Е. Позднякової-Кирбят'євої та Ю. Мосаєва показують, що міграція створює нові соціальні ролі: мігрант перестає бути «чужим» і стає частиною локальної економіки та громади[24]. Відбувається зміна статусу: від «загрози» до «ресурсу» для розвитку суспільства.

За даними NBP (Національного банку Польщі, 2025), українці становлять найбільшу групу мігрантів у Польщі. Більшість українців самостійно покривають витрати на житло та демонструють зростання рівня володіння польською мовою, що полегшує працевлаштування й навчання[25].

---

[22] Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. 1996.

[23] Motyki G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Warszawa, 2006.

[24] Позднякова-Кирбят'єва Е., Мосаєв Ю. Соціологічний вимір міграційних процесів в сучасному українському суспільстві. *Migration & Law*. 2022. Vol. 2 (issues 1–2). С. 41–55. http://doi.org/10.32752/2786-5185-2022-2-1-2-41-56

[25] Інтеграція українців у Польщі у 2025 році: який рівень безробіття серед мігрантів. https://navimigrant.pl/

Опитування Gremi Personal (травень-червень 2025, 1560 респондентів у семи найбільших містах Польщі) показало, що: значна частина українців відчуває соціальну невизначеність; попри інтеграцію, 30–35% респондентів повідомили про випадки негативного ставлення; багато хто зберігає потенціал для повернення додому, що свідчить про неповну інтеграцію[26].

Польські соціологічні дослідження показують подвійну динаміку: у великих містах українці дедалі більше сприймаються як сусіди та колеги; у менших громадах зберігається образ «чужого», особливо через історичні травми та конкуренцію на ринку праці.

Центр Мєрошевського (2026) у дослідженні «Польща і поляки очима українців» зафіксував, що українці оцінюють поляків здебільшого позитивно, але пам'ять про історичні конфлікти залишається чинником дистанції. Дослідження МОМ (IOM Ukraine) виявило, що медіа поступово відходять від образу мігранта як «чужого» й дедалі частіше показують його як «сусіда» чи «колегу». Це особливо помітно у висвітленні трудових мігрантів: вони стають частиною повсякденного життя, а не лише «іншими»[27].

Н. Никифоренко «Соціологія міграцій та вимушених переселень» підкреслює, що міграція змінює уявлення про «своїх» і «чужих» через міжпоколінну інтеграцію[28].

Ф. Марфліт уже напочатку XXI ст. зазначав, що «існує подвійна проблема: байдужість істориків до питань біженців та відраза фахівців з примусової міграції до історії»[29]. Незважаючи на те, що Ф. Марфліт написав це понад 15 років тому, усе ще існує явна потреба в дослідженнях, обґрунтованих історично, які вивчають довготривалі наслідки воєн та конфліктів, а також супутню примусову міграцію та розлучення сімей, не лише серед тих, хто пережив їх особисто, а й серед їхніх нащадків. На щастя, серед дослідників міграції зростає інтерес до кращого розуміння наслідків колективних спогадів про травматичне минуле в діаспорних спільнотах між поколіннями. Так, головна дослідниця міжпоколінної передачі травми М. Гірш пояснює, як діти та онуки травмованих груп «успадковують» пам'ять, якої не пережили. Для діаспор це ключове: травма стає частиною ідентичності через сімейні наративи, фотографії, мовчання, культурні практики[30].

Українська діаспора – це класичний приклад спільноти, де травматичне минуле (Голодомор, репресії, війни, депортації) передається між поколіннями через сімейні історії, ритуали, інституції, політичну активність і культурні практики, формуючи стійку колективну ідентичність.

---

[26] Бурич М. Скільки українців стикалися з негативним ставленням у Польщі: результати опитування. https://glavcom.ua

[27] Висвітлення міграції та мігрантів в українських медіа. *Дослідження*. migration_media_narratives_report_2021_ukr.pdf

[28] Никиференко Н. Соціологія міграцій та вимушених переселень: електронний навчальний посібник. Київ : МДУ, 2024. 197 с. https://files.znu.edu.ua

[29] Marfleet P. Refugees in a Global Era. Palgrave Macmillan, 2006. P. 136.

[30] Hirsch, M. The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust. New York : Columbia University Press, 2012.

Після 2014 р. українська діаспора зазнала суттєвого кількісного та якісного оновлення. Анексія Криму, війна на Донбасі та економічна нестабільність спричинили масштабну трудову та вимушену міграцію до країн ЄС, Канади та США. Ця хвиля мала переважно економічно-політичний характер, але вже тоді формувала нові спільноти, які поєднували досвід вимушеного переселення з активною громадянською позицією.

Після повномасштабного вторгнення 2022 р. масштаби міграції стали безпрецедентними: мільйони українців опинилися в статусі біженців. Це радикально змінило структуру діаспори, перетворивши її з традиційної «історичної» на динамічну, багатошарову та травматизовану спільноту, де співіснують різні покоління мігрантів із різними досвідами втрати та вигнання. У контексті теорій Д. Александера українська діаспора після 2014 і 2022 років демонструє класичні механізми постпам'яті та культурної травми[31].

Після 2014 р., а особливо після 2022-го, українці пережили різке загострення відчуття колективної межі між «нами» і «ними». Для них це не абстрактна категорія – вона формується через досвід: втрати дому, насильства, окупації, вимушеної міграції, інформаційної війни. У таких умовах опозиція «свій/чужий» стає механізмом психологічної самооборони, способом зберегти цілісність ідентичності.

У нових хвилях міграції «свій» означає не лише «українець за походженням». Після 2022 р. «своїми» стали: усі, хто підтримує Україну, волонтери, приймаючі родини, активісти, іноземці, які допомагають біженцям. Це відповідає ідеї М. Ротберга про мультинаправлену пам'ять: пам'ять про травму відкриває можливість для нових союзів[32].

Водночас «свій» у діаспорі – це також: людина, яка розуміє досвід втрати, носій спільної травми, учасник ритуалів пам'яті, член волонтерської мережі. Тобто «свій» – це не етнічна, а емпатійно-травматична категорія.

У той же час образ «чужого» став складнішим і багатовимірним. Очевидним є те, що росіяни (особливо ті, хто підтримує війну) стають уособленням «чужого». Це не просто політична категорія – це травматичний образ, який закріплюється через досвід насильства. Не менш «чужим» є і той хто, якщо не висловлює підтримку росії, але відбувається мовчанкою чи уникає прямої позиції, або байдужий. У приймаючих суспільствах «чужими» стають ті, хто «не розуміє війни», ставиться з недовірою до біженців, демонструє втому від української теми.

У діаспорі з'являється і внутрішній «чужий»: ті, хто хоче швидко асимілюватися, ті, хто дистанціюється від української теми, ті, хто не поділяє спільних ритуалів пам'яті. Це створює внутрішні напруження, характерні для будь-якої травматизованої спільноти.

Крім того виробляється межа між «свій/чужий» як механізм передачі пам'яті. У діаспорі ця межа стає інструментом міжпоколінної передачі травми. Як це працює: дітям пояснюють, «чому ми тут» – через історії про війну; ритуали

[31] Alexander, J. C. Cultural Trauma and Collective Identity. Berkeley : University of California Press, 2004.

[32] Rothberg, M. Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization. Stanford : Stanford University Press, 2009.

пам'яті формують відчуття «ми»; образ «чужого» допомагає зрозуміти причини втрати дому; культурні практики (мова, пісні, символи) закріплюють межу «свій/чужий» у позитивному сенсі – як спосіб зберегти себе. Таким чином, межа «свій/чужий» стає структурою пам'яті, а не лише соціальною категорією.

Також відбулося переосмислення «чужого» через досвід солідарності. Після 2022 р. українці масово пережили досвід підтримки від інших народів. Це спричинило переоцінку образу «чужого»: поляки, німці, литовці, ірландці, канадці стали «своїми» через дії, а не походження; «чужий» перестав бути автоматично пов'язаний із «неукраїнцем»; межа стала динамічною, залежною від етичної позиції. Це важливий злам у діаспорній ідентичності.

Таким чином, міграція поступово сприяє трансформації образів «чужого», які закріплювалися у фольклорі та родинній пам'яті. Вона створює нові моделі співжиття, де «чужий» стає «сусідом», а іноді й «своїм». Це відкриває перспективи для формування більш інклюзивної культурної політики та міжнаціонального діалогу. Вона показує, що «сусідство» формується як новий соціальний контракт, де культурні відмінності стають менш загрозливими.

3. Сучасний етап: цифрове переосмислення образів «свого» та «чужого»

У XX ст. на формування образів значно вплинули політичні ідеології – націоналізм, комунізм, міжвоєнні державні політики, пропаганда. Вони часто використовували історичні травми для мобілізації населення, що призводило до радикалізації взаємних образів. У цей період пам'ять про минуле стала інструментом політичної боротьби, а образ «чужого» – засобом легітимації власних дій.

У формуванні того чи іншого образу не стоять осторонь і державні інституції, що діють як архітектори пам'яті та ідентичності: вони формують офіційні наративи через освіту, медіа, меморіальну політику та правові рамки. У цих наративах, незалежно від країни – «свої» завжди постають як герої чи жертви, а «чужі» – як агресори або колонізатори. Монументи, пам'ятні дати, державні ритуали закріплюють офіційні образи. Українські інституції закріплюють: День пам'яті жертв політичних репресій, вшанування героїв визвольних рухів. Польські інституції – офіційні комеморації Волинської трагедії, пам'ять про «жертви українських нападів».

Державна політика напряму чи опосередковано впливає на основні вектори сучасної маскультури. Так, фільм «Волинь» (В. Смажовський) відіграв роль потужного регенератора образу «чужого-ворога» в польському суспільстві, актуалізувавши старі страхи. На противагу йому, спільний проєкт (наприклад, серіал «Кава з кардамоном») намагається будувати образ «свого» через спільну історію побуту, кохання та спільні цінності XIX ст. Загалом кінематограф виступає своєрідним лакмусовим папірцем. До початку повномасштабного вторгнення на польському телебаченні активно культивувався такий собі образ «заробітчанина», згодом – «біженця». У польських серіалах (наприклад, «Дівчата зі Львова» / Dziewczyny ze Lwowa) довгий час формувався образ українки як «своєї», але соціально нижчої – працьовитої, щирої, проте обмеженої сферою послуг. Після 24 лютого 2022 р. цей образ змінився

на «гостя-героя». Українці в масовій свідомості Польщі стали «своїми» через опір російській агресії, що сприймається як захист спільного європейського дому. Спільні вороги (путін, російська армія) стали головним чинником зближення. Меми про «польських танків» чи «українських трактористів» створюють образ єдиного фронту «своїх». Водночас, економічні конфлікти (блокування кордону фермерами) породжують негативні образи «чужого-конкурента», що активно тиражується в соцмережах. Таким чином, якщо раніше «свій» визначався через релігію чи спільне минуле (Річ Посполита), сьогодні – через спільні цінності (демократія, безпека) та спільного ворога.

У соціальних мережах та мем-культурі образи «свого» та «чужого» трансформуються найшвидше, оскільки цей простір позбавлений академічної цензури та офіційного етикету. Дуети (наприклад, Enej та Kozak System, Jerry Heil та Ochman) популяризують образ культурної близькості. Використання спільних мовних елементів у піснях руйнує бар'єр «чужості». Популярні польські автори (наприклад, З. Мілошевський) часто вводять українських персонажів як інтегровану частину сучасного польського міста, що робить українця «своїм» сусідом, а не далеким історичним персонажем. Після 2022 р. в соцмережах (X, TikTok, Instagram) став домінувати образ «свого-союзника». Меми про «польські Крави» (САУ Krab) та «українських трактористів» створили образ непереможної коаліції. Польща в українських мемах постає як «найкращий друг, який завжди подасть снаряд», а Україна в польських – як «щит Європи».

Популярні комікси (наприклад, у стилі Countryballs) зображують Польщу та Україну як двох персонажів, що сваряться через історію, але миттєво об'єднуються проти зовнішньої загрози. Це легітимізує образ «свого», з яким можна мати суперечки, але не ворожнечу.

І хоча соцмережі зробили образ «свого» більш людяним і близьким (через гумор), але водночас зробили образ «чужого» більш вразливим до маніпуляцій (через фейки та швидкі емоції). Російські ІПСО (інформаційно–психологічні операції) у контексті польсько–українських відносин працюють як «підсилювач болю»: вони не вигадують нові проблеми, а беруть реальні історичні чи економічні суперечності та роздувають їх до рівня непереборної ворожнечі. Головна мета – зруйнувати образ «свого-союзника» і повернути образ «чужого–ворога». Основними стратегіями та наративами російських ІПСО є перш за все експлуатація «Травми Волині» (Історичне роз'єднання), це найстабільніший інструмент. Алгоритми соцмереж підкидають користувачам найбільш конфліктний контент, що знову маркує іншу сторону як «чужого-ворога», апелюючи до подій 80-річної давнини. Це створює інформаційну бульбашку, де історична травма стає головним фільтром сприйняття сучасності. Російські ботоферми та анонімні Telegram-канали масово поширюють контент, що акцентує увагу на Волинській трагедії. Одночасно створюючи фейкові петицій, провокаційні написи на пам'ятниках або відео з «обуреними поляками». Ставлячи собі за мету сформувати в поляків образ українця як «прихованого різника/бандерstandardівця», а в українців – образ поляка як «шовініста», який нібито хоче загарбати Західну Україну (міф про «польську анексію Львова»). Попри активну роботу ІПСО щодо Волині,

соціологія показує цікавий феномен: для молоді (18–30 років) в обох країнах історія перестала бути маркером «чужості». Вони більше фокусуються на спільному майбутньому в ЄС. Старше покоління залишається більш вразливим до історичних маніпуляцій, але навіть там підтримка України як стратегічного партнера переважає над історичними образами.

Не менш популярною темою в ІПСО є дискредитація біженців («Українець – невдячний утриманець»). В польському сегменті соцмереж (X, TikTok) системно просуваються ролики про «розкішне життя українців на польські податки». Поширення відео з дорогими авто на українських номерах або вигаданих історій про «пріоритетне обслуговування українців у лікарнях» ставить за мету перетворити «свого–гостя, який потребує захисту» на «чужого–паразита», який об'їдає польську родину. Тут «чужим» стає той, хто нібито зловживає гостинністю, що руйнує попередній образ «біженця в біді».

У польському сегменті соцмереж з'являються меми, де український фермер чи водій фури постає як «чужий», що загрожує добробуту польської родини.

Соціальні мережі легалізували змішування мов: Полонізми в TikTok: Українські блогери в Польщі створюють контент про «пшепрашам» та «курва», що з іронічного висміювання перетворилося на маркер «свого», який адаптувався. Через мережу ботів поширюються тези про «українізацію Польщі» (псевдонаукові статті про те, що польська культура гине під натиском української мови) та «полонізацію України». Проводиться робота через невеликі групи у Facebook («Підслухано у Кракові» тощо), де анонімні акаунти вкидають чутки про побутові конфлікти між сусідами різних національностей. Мережа «Doppelgänger»: Створення копій відомих медіа (наприклад, польської «Gazeta Wyborcza» чи «Української правди»), де публікуються фейкові статті про конфлікти між країнами. Таким чином, за мету ставиться посіяти страх на консервативні верстви обох країн втратою ідентичності перед «чужим» впливом та мовної і культурної дегуманізація.

Російські спецслужби активно підтримують радикальні гасла під час протестів на кордоні, засилаючи у протестне середовище агентів впливу з плакатами на кшталт «Путін, наведи порядок» або закликами повністю розірвати відносини з Україною. Таким чином, створюючи в українців образ поляка як «зрадника», що встромляє ніж у спину під час війни, а в поляків – образ українського агросектору як «смертельної загрози» для ЄС.

При тому слід зазначити, що громадянське суспільство обох країн вибудовує «імунну систему» проти маніпуляцій. Протидія ІПСО сьогодні – це поєднання високих технологій, медіаграмотності та прямої «народної дипломатії». Такі платформи, як польська StopFake PL (філія українського StopFake) або Demagog.org.pl, оперативно спростовують фейки про українських біженців та «історичні претензії». Проєкт Oko.press активно викриває російські мережі впливу в польських соцмережах, пояснюючи механізми роботи ботоферм. Організації на кшталт CyberElves (міжнародна мережа волонтерів, активна в Польщі та Україні) відстежують координовані атаки в X (Twitter) та Facebook. Вони масово репортять ботів, що поширюють мову ворожнечі, та «підсвічують» акаунти, які мімікрують під звичайних громадян.

Проєкти на зразок Ukrainer (польська версія) показують Україну не через призму війни чи конфліктів, а як сучасну, креативну країну. Це руйнує образ «бідного сусіда» або «агресивного націоналіста». Польський фонд Fundacja Ocalenie працює над олюдненням образу біженця, надаючи слово реальним людям, що нівелює анонімні вкиди ІПСО.

Громадські ініціативи (наприклад, Форум польсько-українського партнерства) організовують зустрічі істориків та інтелектуалів, щоб вивести болючі питання (як Волинь) із поля емоційних мемів у поле наукового дискурсу. Це позбавляє ІПСО їхнього головного «палива» – недомовок. Флешмоби під хештегами на кшталт #PomagamyУкраїні або #DziękujemyPolsce створюють позитивний інформаційний шум, який перебиває негативні вкиди. Це інструмент «м'якої сили», що закріплює образ «свого» через вдячність і спільну дію. Проведення тренінгів для літніх людей та мешканців прикордонних регіонів, де пояснюють, як розпізнати маніпулятивні заголовки про «зернову війну» чи «закриття кордонів». Ці інструменти допомагають змістити фокус із емоційного реагування (на що розраховує Росія) на критичне мислення. Образ «свого» тепер захищається не гаслами, а конкретними фактами спільної боротьби та взаємодопомоги.

За допомогою соціологічних даних можна простежити, як медійна боротьба та реальний досвід взаємодії трансформують образи «свого» та «чужого». Останні опитування (зокрема Центру Разумкова, польського CBOS та проєкту «Барометр польсько–українських відносин») демонструють динаміку від «ейфорії» до «прагматизації».

До 2022 р. Польща сприймалася українцями як «країна для заробітків», а Україна поляками – як «нестабільний сусід». Згідно з опитуваннями українців у 2023–2024 рр., Польща стабільно посідає перше або друге місце (разом із Великою Британією та США) у рейтингу найбільш дружніх країн. Понад 80–90% українців позитивно оцінюють роль Польщі. Образ «свого» закріпився через поняття «братерства по зброї». У 2023 р. ставлення поляків до українців досягло історичного максимуму за останні 30 років. Українці випередили традиційно «улюблених» поляками чехів та американців у рейтингу симпатій. Однак, уже у 2024 р. фіксують певне охолодження, яке є результатом як природної втоми, так і успішних інформаційних атак. Частка поляків, які підтримують надання допомоги Україні, залишається високою (понад 60–70%), проте зросла кількість тих, хто вважає, що «українці отримують занадто багато пільг». Це прямий наслідок наративів про «чужого конкурента». У той же час, блокада кордону фермерами спричинила появу негативного тренду серед українців щодо поляків. Якщо у 2022 р. образ поляка був «бездоганним лицарем», то у 2024-му з'явився образ «свого, який підвів у важку хвилину».. Близько 40% українців відзначили погіршення ставлення до польської влади, хоча ставлення до польського народу залишилося переважно позитивним.

Отже, соціологія показує, що особистий контакт перемагає медійні фейки: поляки, які мають особистих знайомих серед українців (а це понад 2/3 населення), значно менше піддаються впливу ІПСО. Для них українець – це конкретний «свій» колега чи сусід, а не анонімний «чужий» із пропагандистських роликів.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз джерел формування польсько-українських образів «свого» та «чужого» засвідчує, що ці уявлення не є випадковими чи ситуативними, а становлять стійкі історико-культурні конструкції, сформовані внаслідок тривалих процесів політичного, релігійного, соціального та культурного співіснування. Дихотомія «свій/чужий» у польсько-українському контексті виявляє високу інерційність: вона постійно відтворюється й переосмислюється в нових історичних умовах, зберігаючи водночас ключові структурні ознаки.

У ранньомодерний та модерний періоди ці образи формувалися передусім через релігійні відмінності, соціальну ієрархію та політичні асиметрії, щозакріплювалися у фольклорі, літературі й політичній риториці. Романтична екзотизація України в польському дискурсі та образ поляка як «пана-колонізатора» в українській культурі стали не лише результатом конкретних історичних конфліктів, а й важливими елементами довготривалої культурної пам'яті, які впливали на формування колективних ідентичностей.

У XX столітті ці уявлення зазнали подальшої радикалізації під впливом національних ідеологій, імперських політик та травматичного досвіду воєн і депортацій. Пам'ять про конфлікти стала важливим інструментом політичної мобілізації, а образ «чужого» – засобом легітимації власної позиції. Водночас навіть у цей період образи не були однозначними й допускали варіативність, залежно від соціального середовища, регіону та покоління.

Сучасний етап характеризується якісно новими механізмами трансформації образів "свого" та "чужого", пов'язаними з масовою міграцією, цифровими медіа, масовою культурою та інформаційними війнами. Міграційний досвід і повсякденні контакти поступово зміщують сприйняття від образу «чужого-ворога» до образу «сусіда» або «партнера», хоча цей процес не є лінійним і остаточним. Масова культура та соціальні мережі водночас відкривають простір для нових інклюзивних образів і залишаються вразливими до маніпуляцій, що особливо виразно проявляється в діяльності інформаційно-психологічних операцій.

Отже, дихотомія «свій/чужий» у польсько-українських взаєминах функціонує на кількох рівнях: як аналітична категорія імагології, як елемент історичної та культурної пам'яті та як інструмент сучасної медійної й політичної взаємодії. Йдеться не про усунення конфліктності цих образів, а про розуміння умов, за яких конфлікт пам'ятей не відтворює символічне насильство й не перетворюється на механізм поляризації.

Таким чином, усвідомлення багатошаровості та історичної зумовленості образів «свого» та «чужого» відкриває можливості для критичного переосмислення минулого без його спрощення або витіснення. Саме така рефлексія створює підґрунтя для відповідального міжкультурного діалогу, в якому пам'ять виступає не лише джерелом конфлікту, а й потенційним ресурсом взаєморозуміння у сучасних польсько-українських відносинах.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу джерел формування польсько-українських образів «свого» та «чужого» у культурній пам'яті, літературі та історичному

дискурсі. Автори розглядають імагологію як методологічну основу дослідження, простежуючи її зв'язки з постколоніальними студіями, memory studies та border studies. У роботі показано, що образи «свого» й «чужого» формувалися під впливом релігійних відмінностей, політичних конфліктів, літературних і мистецьких репрезентацій, а також соціокультурної дистанції. Особливу увагу приділено польсько-українському контексту від XVI ст. до сучасності: від моделі «gente Ruthenus, natione Polonus» та романтичної екзотизації України до ідеологічних конструктів XX ст. і сучасних уявлень про поляків як «сусідів-партнерів». Порівняльний аналіз демонструє еволюцію взаємних образів – від «пан-колонізатора» та «ворога» до культурного партнера й співтворця. У статті використано широкий спектр українських і польських досліджень, що дозволяє побачити динаміку цих уявлень. Робота робить внесок у розуміння механізмів ідентичності та культурної пам'яті, підкреслюючи значення історичних травм і водночас потенціал діалогу між двома націями.

Література

1. Alexander, J. C. Cultural Trauma and Collective Identity. Berkeley : University of California Press, 2004.
2. Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives. Cambridge : Cambridge University Press, 2011.
3. Assmann J. Religion and Cultural Memory. Stanford : Stanford University Press, 2006.
4. Chojnowski A. Ukraińcy w polskiej świadomości historycznej. Warszawa, 2000.
5. Hirsch, M. The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust. New York : Columbia University Press, 2012.
6. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 2006.
7. Orichowski S. Opera omnia. Kraków, 1574.
8. Marfleet P. Refugees in a Global Era. Palgrave Macmillan, 2006. P.
9. Pogorzelski P. Ukraiński barszcz. Warszawa: Wydawnictwo Czarne, 2019.
10. Rothberg, M. Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization. Stanford : Stanford University Press, 2009.
11. Said E. Orientalism. New York : Vintage Books, 1979.
12. Trzecińska P., Demel G. Forming a Ukrainian Diaspora in Poland: Between «Common Culture», National Naturalism, and Othering. 2024.
13. Wilson T., Donnan H. (eds.). Border Identities: Nation and State at International Frontiers. Cambridge : Cambridge University Press, 1998.
14. Zięba A. Obraz Ukraińca w literaturze polskiej XIX wieku. Kraków, 1998.
15. Бурич М. Скільки українців стикалися з негативним ставленням у Польщі: результати опитування. https://glavcom.ua
16. Висвітлення міграції та мігрантів в українських медіа. *Дослідження*. migration_media_narratives_report_2021_ukr.pdf
17. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика, 2005.
18. Годун Х. Образ українця в ментальності поляків(на матеріалі книги «Український борщ» журналіста Петра Погожельського). *Studia linguistica*, 2019. Vol. 14. P. 91–106. https://doi.org/10.17721/StudLing2019.14.91–106

19. Гончаренко Б. Постать українця в польських творах і поляка в українській літературі другої половини XIX століття. *Наукові записки НаУКМА*, 2010.

20. Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. 1996.

21. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота. Київ : Критика, 2006.

22. Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. *Slavonic Studies*, Львівський університет, 2011.

23. Інтеграція українців у Польщі у 2025 році: який рівень безробіття серед мігрантів. https://navimigrant.pl/

24. Калакура О. Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет XX століття. Монографія, Київ: Либідь, 2007.

25. Кравчук А. Стереотип поляка у мовній свідомості української молоді. *Вісник Львівського університету*, 2020.

26. Кривицька О. Соціокультурна дистанція та образ «чужого» в умовах збройного конфлікту на Сході України. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020.

27. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ : Основи, 1994.

28. Никиференко Н. Соціологія міграцій та вимушених переселень: електронний навчальний посібник. Київ : МДУ, 2024. 197 с. https://files.znu.edu.ua

29. Позднякова-Кирбят'єва Е., Мосаєв Ю. Соціологічний вимір міграційних процесів в сучасному українському суспільстві. *Migration & Law*. 2022. Vol. 2 (issues 1–2). С. 41–55. http://doi.org/10.32752/2786-5185-2022-2-1-2-41-56

30. Ступницька Н., Ленська О. Образ «свій/чужий» у сучасній імагології. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2018.

31. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги): спогади: у 2 т. / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). Харків ; Нью-Йорк : вид. часопису «Березіль», вид-во М. П. Коць, 2001. Т. 1: В Україні. 429 с.; Т. 2: В Європі. 304 с.

Information about the authors:
Filipovych Myroslava Bogdanivna,
PhD in History, Associate Professor,
Honorary Professor of the Baltic Research Institute for Economic Sector Transformation Problems, Riga, Republic of Latvia,
Associate Professor of the Department of Documentation and Information Activities
Academy of Recreational Technologies and Law
11, Voloschkova str., Lutsk, 43008, Ukraine

Shemonaev Oleksandr Vadimovych,
postgraduate student of the fourth year of study in the specialty 032 – History and Archeology,
Department of World History
Lesya Ukrainka Volyn National University
3, Peremohy str., Rivne, 33003, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-30

«ВСІ МИ ПРЕЗИДЕНТИ»: КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТЬ І ВАРІАТИВНА НАЦІЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ВІДНОВЛЕННЯ

Ярош Я. Б.

ВСТУП

У контексті війни, яку веде Росія проти України, застосовуються різні важелі впливу, серед яких ключову роль відіграє інформаційна пропаганда, зокрема фальсифікація історичних фактів і маніпуляції історичною тематикою в засобах масової інформації, академічному середовищі та на міжнародних політичних майданчиках. Історичні наративи, підсилені ідеологічними кліше, формують відповідне середовище та впливають на повсякденну свідомість і комунікацію, змінюючи категорії мислення й посилюючи світоглядну дезорієнтацію й невизначеність. Це створює серйозні виклики для національних інтересів України та стійкості її суспільства.

Здатність аналізувати історичні наративи – їхні витоки, трансформації та канали впливу – є важливою складовою щодо протидії російській пропаганді. Тому розвінчання міфів і фейків, аргументоване спростування та просвітницька робота з використанням сучасних технологій становлять невід'ємну частину інформаційної протидії агресору та захисту національних інтересів України.

1. Науковий дискурс щодо використання наративів

У сучасному політичному процесі спостерігаємо використання історії як інструмента для досягнення політичних, воєнних та економічних цілей. Російська пропаганда системно експлуатує історичні наративи як складову інформаційної війни проти України та фальсифікує події та факти в історії України. Фальсифікацію розглядаємо, як умисне викривлення або неправильне тлумачення тих чи інших явищ, подій, фактів. Наратив (від лат. narrativus – оповідний) – це поняття, яке використовується у літературній критиці та культурології для опису оповідання чи розповіді, що передають послідовність подій[1]. Наратив може виникати у різних формах мистецтва, таких як література, кіно, театр, а також у медіа, інтерактивних та соціальних платформах.

Варто зазначити, що наративи відіграють значну роль у формуванні культурних цінностей та переконань, а також використовуються в історичному та політичному контексті для інтерпретації минулих подій та сучасних проблем.

Політичний наратив – це смислова оповідь, що несе політичне значення і застосовується для трансляції певних ідей, переконань або цінностей. Він виступає інструментом впливу на громадську думку, маніпуляції свідомістю та формування політичних рішень. Політичні наративи виконують низку функцій

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови. https://vtssum.wdbk.org

у політичному житті: вони допомагають політикам обгрунтовувати позиції, викликати емоційну реакцію виборців і мобілізувати підтримку. Наративи також слугують для поширення ідеологій, конструювання соціальної бази та зміцнення владних інституцій.

Одним із ключових механізмів формування як індивідуальної, так і колективної пам'яті є політичний наратив, оскільки він структурує події, задає інтерпретаційні рамки та визначає, що саме суспільство має пам'ятати. Як зазначає В. Прима, політичні наративи, це історія, яку розповідають про політику, створена політиками та медіа з метою впливу на громадську думку[2]. Така історія не лише передає інформацію, а й формує емоційно забарвлені образи, що закріплюються у свідомості.

У сучасних дослідженнях політики пам'яті підкреслюється, що наративи відіграють центральну роль у формуванні колективних уявлень про минуле. У збірнику «Політика пам'яті і "битви за минуле"» наголошується, що історична політика визначає, які події підлягають комеморації, а які забуттю, і таким чином формує масові уявлення, лояльність до влади та виступає засобом виховання[3]. Це означає, що політичний наратив не просто описує минуле, а активно його конструює.

Ю. Руденко підкреслює, що історична пам'ять у політичному контексті може розглядатися як «ресурс політичного впливу», оскільки вона або органічно формується суспільством, або цілеспрямовано створюється державою через політику пам'яті[4]. В іншому випадку політичний наратив стає інструментом, за допомогою якого влада задає бажану інтерпретацію історичних подій.

Політичний наратив визначає, які події вважаються значущими. Як зазначено у працях з теорії політичних наративів, наратив завжди має тематичну єдність, дійових осіб, події та часові рамки», що дозволяє структурувати історичний матеріал у вигідний для політичного актора спосіб[5]

Емоційні образи – герої, жертви, вороги – підсилюють запам'ятовування. У дослідженнях політики національної пам'яті підкреслюється, що наративи створюють спільні ідеї, символи та смисли, які об'єднують націю і формують її ідентичність[6].

Історія, створена для впливу на суспільство, мобілізації, легітимації влади або формування ідентичності, це і є політичний наратив. Він характеризується

---

[2] Прима В. Політичний та діловий наративи як філологічні проблеми. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки,* (208), 2024. С. 289–292. https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-208-40

[3] Політика пам'яті і «битви за минуле»: збірник наукових праць / за заг. ред.чл.-кор. НАН України, д.і.н., проф. Кудряченка А.І. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022. 238 с.

[4] Руденко Ю. Концептуалізація історичної пам'яті як ресурсу політичного впливу в постмодерну епоху. *Науковий журнал «Politicus»*. Випуск 6. 2020. С. 7–12. https://doi.org/10.24195/2414 9616.2020-6.1

[5] Прима В. Політичний та діловий наративи як філологічні проблеми. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*, (208), 2024. С. 289–292. https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-208-40

[6] Василевська Т., Бевз Т. Конструювання політики національної пам'яті: ідеї, смисли, акценти. *Політичні дослідження. Political Studies*, 1 (7), 2024. С. 135–158.

вибірковістю: підкреслює одні події, замовчує інші; емоційністю: використовує символи, героїв, ворогів; цілеспрямованістю: служить політичним інтересам; спрощеністю: часто спрощує складні процеси до «добро vs зло». Існує щоб керувати пам'яттю, формувати політичну поведінку, створювати образ «ми» та «вони».

Часто політичні наративи активно використовуються державою, медіа, політичними акторами та громадськими рухами. Політичний наратив сучасної України формується під впливом державної політики пам'яті, медіа та суспільних рухів. Його ключові елементи: Україна – держава, що історично прагнула свободи; українці – народ, який постійно бореться за незалежність; Росія – історичний агресор; Голодомор – геноцид українського народу; Революція Гідності – боротьба за європейські цінності; сучасна війна – продовження багатовікової боротьби за існування. Цей наратив виконує мобілізаційну та ідентифікаційну функції, особливо в умовах війни.

Політичний наратив створює стійкі когнітивні зв'язки, які активуються при згадці певних подій або понять. Це відповідає соціопсихолінгвістичному підходу до аналізу політичного дискурсу, де важливою є ефективність повідомлення для досягнення політичних цілей[7].

У політиці пам'яті часто застосовуються механізми «ігнорування, привласнення фактів, спрощення історії та використання забуття», що дозволяє створювати бажану версію минулого та витісняти альтернативні інтерпретації[8].

У сучасних умовах, особливо під час війни, політичні наративи стають основою для формування нової національної пам'яті. Т. Василевська та Т. Бевз зазначають, що в умовах повномасштабної війни формується «новітня національна пам'ять», яка визначатиме майбутню ідентичність країни, а суперечності між різними наративами можуть спричиняти конфлікти пам'яті всередині суспільства[9].

Таким чином, політичний наратив є потужним чинником впливу на пам'ять, оскільки він: структурує історичні події у вигідну для політичного актора логіку; формує емоційні та символічні образи; визначає, що має бути пам'яттю, а що – забуттям; впливає на формування національної ідентичності та політичної поведінки. Політичний наратив виступає не лише способом комунікації, а й інструментом влади, що формує колективну пам'ять і визначає рамки суспільного мислення.

Наративи впливають на громадську думку та політичні рішення. Вони формують спосіб, у який суспільство сприймає події, факти та політичних акторів, тим самим визначаючи політичні уподобання, вибір представників і підтримку політичних рішень. Через селективне відтворення фактів і емоційне забарвлення наративи можуть істотно коригувати суспільні уявлення та спрямовувати процес ухвалення рішень.

---

[7] Олещук П. Теоретичні засади аналізу політичних наративів як засобу дослідження політичного дискурсу. *Віче*. № 10, травень 2010. https://veche.kiev.ua/journal

[8] Василевська Т., Бевз Т. Конструювання політики національної пам'яті: ідеї, смисли, акценти. *Політичні дослідження. Political Studies*, 1 (7), 2024. С. 135–158.

[9] Там само.

Наративи відіграють ключову роль у формуванні колективної пам'яті, ідентичності та політичної культури суспільства. В українському контексті, особливо з огляду на складну історію державотворення, колоніальний досвід та сучасну війну, питання співвідношення історичного та політичного наративів набуває особливої актуальності. Історичний наратив прагне реконструювати минуле на основі наукових методів, тоді як політичний наратив використовує минуле як інструмент впливу на сучасність (див. табл. 1).

Таблиця 1

Порівняння історичного та політичного наративів України

Критерій	**Історичний наратив України**	**Політичний наратив України**
Мета	Пояснення минулого	Вплив на суспільство
Джерела	Архіви, документи, наукові праці	Символи, емоції, політичні меседжі
Стиль	Аналітичний, критичний	Емоційний, мобілізаційний
Ставлення до фактів	Критичне, багатогранне	Вибіркове, акцентоване
Функція	Пізнавальна	Ідеологічна, ідентифікаційна
Приклади	Наукові реконструкції історії Русі, УНР, УПА	«Україна – країна свободи», «Ми – нащадки Русі»

Історичний наратив – це науково обґрунтована інтерпретація минулих подій, що базується на джерелах, критичному аналізі та академічних підходах. Він прагне до максимальної об'єктивності, хоча й визнає множинність інтерпретацій. В українській історіографії історичний наратив формувався під впливом праць М. Грушевського, І. Крип'якевича, Н. Яковенко та інших дослідників, які намагалися відновити тяглість української державності та культури. Історичний наратив – це інтерпретація минулих подій, створена істориками на основі джерел, фактів і наукових методів. Його ключовими рисами – ґрунтується на доказах і перевірених джерелах, прагне до об'єктивності (наскільки це можливо), описує причини, наслідки, контекст, допускає множинність інтерпретацій, але в межах наукової доброчесності. Він існує щоб зрозуміти, як було насправді, і пояснити логіку історичних процесів.

Український історичний наратив ґрунтується на таких ключових положеннях: тяглість української державності від Київської Русі; унікальність козацької політичної традиції; боротьба за незалежність у XIX–XX ст.; трагедії тоталітарних режимів (Голодомор, репресії); відновлення державності у 1991 році. Цей наратив прагне до комплексності та враховує суперечливість історичних процесів: неоднозначність діяльності гетьманів, складність міжетнічних відносин, різні політичні орієнтації українських рухів у XX столітті.

При тому слід зазначити, що історичний і політичний наративи не існують окремо: політичний часто спирається на історичний, але адаптує його до сучасних потреб. Нерідко конфлікти виникають тоді, коли політичний наратив спрощує або ідеалізує минуле, ігноруючи складність історичних процесів.

Водночас у періоди загроз (наприклад, під час війни) політичний наратив стає важливим інструментом консолідації суспільства.

Політичні та історичні наративи відіграють ключову роль у формуванні колективної пам'яті, а отже – у здатності суспільства долати травматичне минуле. Історичні наративи, спираючись на наукову реконструкцію подій, забезпечують критичне осмислення минулого, відкривають простір для визнання фактів і деконструкції міфів, що відтворюють насильство або підтримують колоніальні моделі мислення. Вони створюють інтелектуальне підґрунтя для діалогу, примирення та формування відповідальної культури пам'яті.

Політичні наративи, у свою чергу, визначають емоційні та символічні рамки, у яких суспільство переживає історичні травми. Вони можуть сприяти зціленню пам'яттю, коли спрямовані на визнання страждань, солідарність, відповідальність і побудову спільного майбутнього. Водночас політичні наративи здатні й поглиблювати конфлікти, якщо використовують минуле для мобілізації ворожнечі, героїзації без критики або виправдання насильства.

Ефективне зцілення пам'яттю можливе лише тоді, коли історичні та політичні наративи взаємодіють у конструктивний спосіб: наукова об'єктивність поєднується з емоційною підтримкою, а критичне осмислення минулого – з формуванням об'єднавчих символів. У такому випадку пам'ять перестає бути джерелом розколу й перетворюється на ресурс розвитку, стійкості та національної єдності. Саме баланс між правдою історії та відповідальною політичною інтерпретацією визначає, чи стане пам'ять інструментом зцілення, чи залишиться полем конфлікту.

Частиною структури колективної пам'яті, яка впливає на те, як суспільство розуміє минуле і будує політичні наративи сьогодення є історичні міфи. Це не просто вигадані історії вони є одним із найпотужніших інструментів формування ідентичності, легітимації влади та мобілізації громадян[10]. Історичні міфи подають минуле як сакральну оповідь, а не як послідовну хронологію, і використовуються для обґрунтування права народу на певну назву, територію чи державність (наприклад, міф про «братський народ»). Вони є фундаментальним інструментом конструювання та закріплення національної і культурної ідентичності й створюють ідеологічну базу для мобілізації суспільства.

У сучасній науці історичні міфи розглядають як прямих попередників політичних міфів, які трансформуються в інструменти політичної комунікації та впливу.

Фальсифікація української історії стала одним із ключових механізмів, за допомогою яких російська політична еліта намагається обґрунтувати власну агресивну політику та легітимізувати війну проти української держави. Ще до початку повномасштабного вторгнення В. Путін активно втручався не лише в інтерпретацію подій Другої світової війни, а й у трактування історичного минулого українського народу.

[10] Філіпович М. Історичні стереотипи та міфологічні наратії у публічній історії. Public history: selected issues: Collective monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2024. 492 p. P. 207–236. DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-465-8-9

У програмній статті «Про історичну єдність росіян та українців», опублікована на сайті президента Росії у 2021 р., він намагався сконструювати наратив про нібито природну та неминучу «спільність» двох народів, а також про штучність і абсурдність будь-якого політичного чи культурного протистояння між ними. Стаття починається з того, що «українці та росіяни – один народ, одне ціле». У статті маніпулятивно акцентується увага на тому, «що справжня суверенність України можлива лише в партнерстві з Росією. Наші духовні, людські, цивілізаційні зв'язки формувалися протягом століть, сходять до тих самих витоків, загартовувалися спільними випробуваннями, досягненнями і перемогами. Наша спорідненість передається із покоління до покоління. Вона – у серцях, у пам'яті людей, які живуть в сучасних Росії та Україні, в кровних узах, які об'єднують мільйони наших сімей. Разом ми завжди були і будемо багатократно сильнішими та успішнішими. Адже ми – один народ»[11].

Цікавою для розуміння наукового дискурсу щодо фальсифікації української історії щодо легітимації війни з боку російської політичної еліти є праця З. Біро «Імперські зусилля Росії та її геополітичні наслідки: Російсько-українська війна»[12]. Дослідник наголошує на тому, що «існує багато спільного у вірі та культурі двох народів, незважаючи на те, що різні групи східних слов'ян перебували під контролем різних держав з досить давніх часів – фактично з середини XII століття. Втім, переважна більшість залишалася православними християнами, незалежно від того, жили вони на території Литовського князівства чи Золотої Орди»[13].

У межах статті вся відповідальність за сучасну політичну ситуацію покладається виключно на українську сторону, передусім на політичну еліту, що прийшла до влади після 2014 р. Формальні самокритичні зауваження, які траплялися у тексті, мали радше декоративний характер і виконували функцію риторичного прийому, покликаного надати аргументації видимість збалансованості. Насправді ж стаття стала ідеологічним підґрунтям для подальшої агресії, оскільки закріплювала історичні міфи, що заперечують суб'єктність України та виправдовують імперську політику російської держави.

Лінгвістична та релігійна спорідненість українців і росіян не може слугувати підставою для ототожнення двох народів. У сучасних дослідженнях політичних націй наголошується, що їхнє формування визначається не лише етнічними чи мовними параметрами, а значною мірою – соціальними практиками, історичними уявленнями, правовими нормами та моделями внутрішньої взаємодії спільноти.

Якщо врахувати ці чинники, стає очевидним, що між українською та російською соціальною організацією існують суттєві й системні відмінності. Вони проявляються у різних політичних традиціях, способах самоорганізації,

[11] Путін опублікував українською статтю "про єдність росіян і українців". 2021. https://www.pravda.com.ua

[12] Біро З. Фальсифікація історії: війна і російська політика пам'яті. У: Балінт Мадяр, Балінт Мадлович (ред.). Геополітичні наслідки імперських прагнень Росії. Російсько-українська війна. Том другий. Бостон: Academic Studies Press, 2024. С. 68–92.

[13] Біро З. Імперські зусилля Росії та її геополітичні наслідки: Російсько-українська війна. 2024. URL.:https://www.jstor.org/stable/jj.36234061.7

ставленні до влади, а також у відмінних історичних наративах, які формують колективну ідентичність. Саме ці розбіжності унеможливлюють будь-які твердження про «єдиний народ» і спростовують ідеологічні конструкції, що використовуються для виправдання агресивної політик Росії.

Попри активні спроби В. Путіна виступати в ролі «інтерпретатора історії», його функція як глави російської держави не полягає у виробленні історичних концепцій чи визначенні права українців чи інших націй на існування. Це не входить до компетенції політичного лідера. Натомість його безпосередній обов'язок – дотримуватися міжнародних угод, укладених від імені російської держави, незалежно від його особистих переконань щодо української ідентичності. Українська держава існує як суб'єкт міжнародного права, і її суверенітет був офіційно визнаний Росією у низці документів, підписаних упродовж більше ніж трьох десятиліть.

Зокрема, Росія неодноразово підтверджувала державність і територіальну цілісність України:

– Угода про розпад СРСР і створення СНД (1991 р.);

– Будапештський меморандум (1994 р.);

– Договір про дружбу, співпрацю і партнерство між Росією та Україною (1997 р.);

– Договір про розмежування кордонів між Росією та Україною (2003 р.);

– Продовження дії договору про кордон ще на десять років (2008 р.).

Саме ці юридично зобов'язувальні документи мали б бути предметом уваги російського президента, а не створення псевдоісторичних трактатів. Проте В. Путін послідовно намагається виправдати власні дії щодо України через маніпулятивне використання історії. Навіть у промові, виголошеній за три дні до початку повномасштабного вторгнення, центральне місце посідали історичні ілюзії та фальсифіковані інтерпретації минулого.

З. Біро наголошує на тому, що «це створює враження, що Путін переконаний у здатності історичного наративу – або його упередженої версії – слугувати універсальним виправданням для будь-яких рішень і злочинних дій, здійснених Росією під час війни проти України»[14]. Таким чином, російська політична еліта фальсифікує історію та перетворює її на інструмент політичної легітимації російської агресії, а не на сферу наукового пізнання.

2. Окремі аспекти протидії російській пропаганді

Важливий внесок у дослідження ключових наративів російської пропаганди щодо історії України зробив колектив українських істориків під редакцією В. Єрмоленка у виданні «Ревізія історії. Російська історична пропаганда та Україна»[15].

Джерельна база дослідження охоплює понад 850 тисяч дописів у соціальних мережах, що відображають різноманітні історичні наративи, які активно циркулюють в інтернет-просторі й впливають на свідомість мільйонів

[14] Біро З. Імперські зусилля Росії та її геополітичні наслідки: Російсько-українська війна. 2024. URL: https://www.jstor.org/stable/jj.36234061.7

[15] Єрмоленко В. (ред.). Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна. Київ : К.І.С., 2019. 99 с.

користувачів. Після первинного збору даних групою аналітиків до проєкту долучилися вітчизняні історики з ініціативи «LikБез. Історичний фронт», які зосередили дослідження на шести наративних конструктах, що безпосередньо стосуються історії України та використовуються в політичних цілях:

– Україна – невдала тінь Росії»;
– «Україна –штучний проєкт Заходу»;
– «Крим, Донбас і південний схід України – це Росія»;
– «СРСР – потужна імперія, Сталін – герой»;
– «Усі українські націоналісти були фашистами»;
– «Україна забула про перемогу над нацизмом».

Це дослідження поєднує великомасштабний аналіз цифрових джерел із фаховою інтерпретацією істориків, що дозволяє системно виявляти механізми поширення та політичного використання історичних міфів у російській пропаганді. Особливу увагу в дослідженні привертає поділ відповідей українських істориків на два блоки: матеріали учасників проєкту «LikБез. Історичний фронт» (К. Галушко, Я. Примаченко, Г. Єфіменко, С. Громенко, І. Гоменюк) та розгорнена позиція провідного історика Я. Грицака.

Автори дослідження підкреслюють, що розглянуті наративи мають значно глибший і ширший характер, ніж поодинокі фейки. Це не просто дезінформація, а цілеспрямована ревізія історії, яка функціонує як інструмент ідеологічного тиску на майбутні покоління, спрямований на поступове підривання української національної ідентичності та дискредитацію української історичної пам'яті.

Ютуб-канал «Історія Без Міфів», що налічує понад 750 тис. підписників, став однією з вагомих відповідей на російську антиукраїнську історичну пропаганду та є одним із наймасовіших інтернет-проєктів в Україні, присвячених історії.

Один із співзасновників каналу, історик В. Мараєв, у інтерв'ю наголосив на використанні історії як інструмента війни: за його словами, російська держава системно експлуатує міфологізовані історичні стереотипи, поширюючи наративи, які заперечують існування українців як окремої нації та приписують створення України більшовикам[16].

В. Мараєв підкреслює необхідність рішучої протидії цій інформаційній агресії: історичну брехню слід послідовно спростовувати й руйнувати аргументами, не залишаючи «каміння на камені» від фейків. Ефективною стратегією він вважає координацію зусиль наукової спільноти, зокрема істориків, а також державну підтримку інформаційної політики, спрямованої на просування правдивих наративів на міжнародній арені різними мовами (англійською, німецькою, французькою, італійською, іспанською, польською тощо).

Українські дослідники О. Хоменко, О. Маруховська-Картунова, Л. Тішко звертають увагу на роль протидії російській маніпуляції через підтримку закордонних науковців[17]. Найбільш відомим у вітчизняному інформаційному

[16] Цаценко Ж. Владлен Мараєв: Істориків часто питають про те, що буде далі, – але історики не передбачають майбутнє. https://skvot.io

[17] Хоменко О., Маруховська-Картунова О., Тішко Л., Аналіз фальсифікацій історичних фактів та подій в історії України російською пропагандою. *Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)* : журнал. 2023. No 10(16) 2023. С. 1138–1157.

просторі є ім'я американського дослідника, професора Єльського університету Т. Снайдера. Уже 25 лютого 2022 р. він у своїх публікаціях закликав міжнародну спільноту надати Україні фінансову допомогу, і коротко, але влучно пояснював міжнародному співтовариству відмінність між Україною та Росією.

На нашу думку, Т. Снайдер вдало окреслив роль історії в сучасних політичних процесах: «Поки росіяни дедалі частіше апелюють до міфологізованих і нереалістичних версій свого минулого, українці за останній рік певною мірою відкрилися для власної історії»[18].

Т. Снайдер неодноразово підкреслював небезпеку злиття історії з політикою у виступах російської політичної еліти загалом: коли історія стає інструментом політики, на передній план виходять псевдоміфи, що служать ідеологічним цілям і часто реалізуються через воєнні або репресивні методи[19].

Російська пропаганда активно підтримувала міф про «братні народи». За даними соціологічних досліджень Центру Разумкова, у 2017 р. 27,2% респондентів вважали, що українці та росіяни залишаються братніми народами. Натомість опитування 23–31 травня 2023 р. зафіксувало лише 3,8% прихильників цієї тези. У 2017 р. 49,6% опитаних вважали, що українці й росіяни колись були братніми народами, але вже такими не є; у 2023 р. ця частка дещо знизилася до 47,7%. Частка тих, хто вважав, що українці й росіяни ніколи не були братніми народами, зросла з 16% у 2017 р. до 43,2% у 2023 р. Відсоток респондентів, які не змогли відповісти, становив 7,1% у 2017 р. та 5,3% у 2023 р.[20]

Найбільш помітні регіональні зрушення спостерігаються на півдні та сході країни. У 2017 р. 57% мешканців східних областей вважали, що українці й росіяни були братами «з давніх-давен і назавжди»; у 2023 р. цю позицію підтримали лише 10% опитаних. У південних областях відповідні показники становили 45% і 3%. У центральних областях 48% респондентів вважають, що колись українці й росіяни були братніми, але тепер такими не є. Серед жителів західних областей 61,5% переконані, що українці та росіяни ніколи не були братніми народами[21].

Цікавими є результати опитування, яке проводилося соціологічною службою Центру Разумкова вже у 2024 р. на підконтрольних територіях України методом face-to-face серед 2016 респондентів, і теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

У 2024 р. лише 3% громадян України погоджуються з твердженням про «братерство» українців та росіян, що демонструє різке падіння порівняно з 27% у 2017 р. Водночас частка тих, хто переконаний, що ці народи ніколи не були

[18] Хоменко О., Маруховська-Картунова О., Тішко Л., Аналіз фальсифікацій історичних фактів та подій в історії України російською пропагандою. *Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)*: журнал. 2023. No 10(16) 2023. С. 1138–1157.

[19] Снайдер Т. «The Making of Modern Ukraine». Лекційний курс Єльського університету, 2022; https://mezha.net; Дзисюк Д. Снайдер Т.: Інтерв'ю для Forbes Україна, 2024. https://forbes.ua

[20] Дутік К. Скільки українців досі вірять у наратив «братні народи» з росією: соціологічне дослідження. https://parlament.ua

[21] Там само.

братніми, зросла з 16% до 44%. Найбільш відчутні трансформації відбулися у східних та південних регіонах. Сьогодні лише 7% респондентів там підтримують тезу про «вічне братерство», тоді як більшість на півдні (66%) та значна частка на сході (45%) вважають, що братерські відносини існували в минулому, але нині втратили актуальність. У західному регіоні 62,5% опитаних переконані, що українці та росіяни ніколи не були братніми народами; у центрі цю позицію поділяють 43%, на сході – 34%, а на півдні –21,5%.

Варто зазначити, що у дослідженні існують вікові відмінності: респонденти старші за 50 років частіше схиляються до думки про існування братерства у минулому, тоді як молодші покоління більшою мірою заперечують сам факт його існування.

Крім того, істотно знизилися оцінки культурної близькості з росіянами та білорусами. Якщо у 2017 р. громадяни півдня оцінювали її на рівні 7,3 бала з 10, то зараз – лише 3,1. На сході показник зменшився до 2,2, а загальнонаціональний рівень становить 1,4 бала[22].

У квітні 2022 р. Міністерство культури та інформаційної політики України спільно з Українським інститутом національної пам'яті ініціювали проєкт «Історичний спротив», метою якого є підтримка «історичного фронту», що постійно супроводжував російсько-українське протистояння та протидіяв спробам Росії поглинути Україну. Перший прямий ефір проєкту відбувся у травні 2022 р. і був присвячений розвінчанню міфу про «братні народи».

Ведучим ефіру був голова Українського інституту національної пам'яті А. Дробович, який у розмові з відомим українським істориком Я. Грицаком з'ясовував походження цього міфу та шляхи його подолання як у медійному просторі, так і в колективній свідомості. Як зауважив Я. Грицак, потреба в міфах була притаманна людям і в минулому, і залишається актуальною сьогодні.

Протягом тривалого часу Російська Федерація систематично нав'язувала міжнародній спільноті імперську пропаганду, репрезентуючи Україну як «невід'ємну частину історичних земель Росії».

Така риторика сприяла формуванню викривленого образу, внаслідок чого після проголошення незалежності України у 1991 р. значна частина міжнародної аудиторії мала труднощі з чітким розмежуванням між Україною та Росією. Це породжувало плутанину й водночас створювало сприятливий ґрунт для подальших спроб Росії відновити контроль над українською державою.

Однак повномасштабне вторгнення 2022 р. докорінно змінило міжнародне сприйняття українсько-російських відносин. Світова громадськість стала свідком жорстокості російської агресії та рішучості українського спротиву, що остаточно зруйнувало міф про «єдиний народ». Нині, коли війна відбувається вже чотири роки, можна констатувати: будь-які твердження про неподільність України та Росії є або свідомо маніпулятивними, і не заслуговують на серйозне сприйняття.

А. Гуріна відзначає ще одну маніпулятивну особливість, а саме «до початку повномасштабної війни міжнародний авторитет України залишався відносно

[22] Дутік К. Скільки українців досі вірять у наратив «братні народи» з росією: соціологічне дослідження. https://parlament.ua

низьким, що спричиняло сприйняття її як другорядної та малозрозумілої держави, чия доля не мала істотного значення для світової політики. При цьому мало хто усвідомлював, що Україна є найбільшою країною Європи за територією»[23].

Ситуація докорінно змінилася після 2022 року. Протягом останніх чотирьох років карта України постійно з'являлася на шпальтах провідних міжнародних засобах масової інформації, завдяки чому усі могли ознайомилися з її географічними контурами та звернули увагу на масштаб держави у порівнянні з іншими європейськими країнами.

Медіа-висвітлення бойових дій додатково акцентувало на розмірах території України. Попри регулярні повідомлення про масштабні наступи та просування військ, загальна конфігурація лінії фронту залишалася відносно стабільною ще з першого року війни, що підкреслює просторову величину країни.

Хоча у порівнянні з Росією Україна може видаватися меншою, за європейськими мірками вона є однією з найбільших держав континенту. Зростаюче усвідомлення цього факту сприяє формуванню нового розуміння геополітичної ваги України у міжнародному контексті.

В інформаційному просторі було багато публікацій щодо «розділеної України» та відсутності єдності. Повномасштабне вторгнення суттєво підірвало багаторічні зусилля Росії представити Україну як країну, що розділена за географічними та ідеологічними ознаками.

Наратив про «розділену Україну», який походить із радянської та пострадянської пропаганди, довгий час слугував основою дезінформаційних кампаній під час ескалації російської агресії. Хоча цей наратив певною мірою здавався переконливим для частини міжнародної аудиторії, він був системно спростований консолідованою відповіддю українського суспільства на повномасштабне вторгнення.

Громадяни України в усіх регіонах продемонстрували масову солідарність у протидії агресору; мешканці міст, які раніше вважалися «проросійськими», також активно захищали свої домівки й громади. Це не означає зникнення регіонального різноманіття – Україна, як і інші великі європейські держави, зберігає внутрішні відмінності. Проте війна остаточно підірвала міф про «остаточно розділену Україну» й підтвердила, що переважна більшість громадян відкидає ідею «возз'єднання» з Росією.

ВИСНОВКИ

Протистояння Росії проти України продемонструвало ключову роль пропаганди як складової концепції гібридної війни. Через власні страждання та випробування українці на власному досвіді відчули дію інформаційної маніпуляції, створеної в російських спецслужбах і засобах масової інформації.

Історичні наративи можуть створюватися та поширюватися з метою спотворення реальності, розмивання фактичної картини та нав'язування альтернативних світоглядних матриць, які слугують певним політичним цілям.

[23] Гуріна А. ATLANTIC COUNCIL: Пять речей, які світ зрозумів про Україну з початку повномасштабного вторгнення РФ. https://zn.ua

Такі фальсифікації є складовою інформаційної війни. Більшість історичних наративів, що використовуються в російській пропаганді щодо України, мають корені в імперському та радянському дискурсі. Для ефективної протидії цим наративам необхідна консолідація вітчизняної наукової спільноти та державна підтримка інформаційної політики, орієнтованої не лише на внутрішню аудиторію, а й на міжнародних споживачів історичних аргументів.

АНОТАЦІЯ

У роботі зосереджено увагу на найпоширеніших історичних наративах, які використовує російська пропаганда в межах інформаційної війни проти України. Проаналізовано витоки цих наративів та їхні трансформації в політичному процесі.

Показано, що історичні фальсифікації, спотворення фактів є невід'ємною складовою інформаційної агресії Росії проти України та українців. Пропагандистські кампанії РФ спрямовані як на внутрішню аудиторію всередині країни, так і на міжнародну спільноту.

Встановлено, що значна частина цих наративів має імперське та радянське минуле, що визначає їхню стійкість і здатність до адаптації в сучасних інформаційних умовах.

Література

1. Біро З. Імперські зусилля Росії та її геополітичні наслідки: Російсько-українська війна. 2024. URL: https://www.jstor.org/stable/jj.36234061.7

2. Біро З. Фальсифікація історії: війна і російська політика пам'яті. У: Балінт Мадяр, Балінт Мадловіч (ред.). Геополітичні наслідки імперських прагнень Росії. Російсько-українська війна. Том другий. Бостон: Academic Studies Press, 2024. С. 68–92.

3. Василевська Т., Бевз Т. Конструювання політики національної пам'яті: ідеї, смисли, акценти. *Політичні дослідження. Political Studies,* 1 (7), 2024. С. 135–158.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови. https://vtssum.wdbk.org

5. Гуріна А. ATLANTIC COUNCIL: Пять речей, які світ зрозумів про Україну з початку повномасштабного вторгнення РФ. https://zn.ua

6. Дзисюк Д. Снайдер Т.: Інтерв'ю для Forbes Україна, 2024. https://forbes.ua

7. Дутік К. Скільки українців досі вірять у наратив «братні народи» з росією: соціологічне дослідження. https://parlament.ua

8. Єрмоленко В. (ред.). Ревізія історії. Російська історична пропаганда та Україна. Київ: К.І.С., 2019. 99 с.

9. Олещук П. Теоретичні засади аналізу політичних наративів як засобу дослідження політичного дискурсу. *Віче*. № 10, травень 2010. https://veche.kiev.ua/journal

10. Політика пам'яті і «битви за минуле»: збірник наукових праць / за заг. ред.чл.-кор. НАН України, д.і.н., проф. Кудряченка А.І. Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022. 238 с.

11. Прима В. Політичний та діловий наративи як філологічні проблеми. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*, (208), 2024. С. 289–292. https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-208-40

12. Путін опублікував українською статтю «про єдність росіян і українців». 2021. https://www.pravda.com.ua

13. Руденко Ю. Концептуалізація історичної пам'яті як ресурсу політичного впливу в постмодерну епоху. Науковий журнал *«Politicus».* Випуск 6. 2020. С. 7–12. https://doi.org/10.24195/2414 9616.2020-6.1

14. Снайдер Т. «The Making of Modern Ukraine». Лекційний курс Єльського університету, 2022; https://mezha.net;

15. Філіпович М. Історичні стереотипи та міфологічні наратії у публічній історії. Public history: selected issues: Collective monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2024. 492 p. P. 207–236 DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-465-8-9

16. Хоменко О., Маруховська-Картунова О., Тішко Л., Аналіз фальсифікацій історичних фактів та подій в історії України російською пропагандою. *Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)* : журнал. 2023. No 10(16) 2023. С. 1138-1157

17. Цаценко Ж. Владлен Мараєв: Істориків часто питають про те, що буде далі, – але історики не передбачають майбутнє. https://skvot.io

Information about the authors:
Yarosh Yaroslav Bogdanovich,
Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor of the Department of Political Science and Public Administration,
Lesya Ukrainka Volyn National University
24, F. Chopin Street, Lutsk, 43005, Ukraine

РОЗДІЛ 5.
Освітньо-рекреаційний блок

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-31

МЕТАКОГНІЦІЯ У РОБОТІ З РЕПРЕЗЕНТАЦІЯМИ МИНУЛОГО: ОБІЗНАНІСТЬ, МОНІТОРИНГ, РЕГУЛЯЦІЯ І РЕФЛЕКСІЯ ЯК УМОВИ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Гриньків А. П.

ВСТУП

Питання про те, як люди пізнають минуле і як усвідомлюють межі власного пізнання, є одним із центральних у сучасній гуманітарній науці. Між епістемологією, психологією та педагогікою існує тривалий діалог щодо природи знання про минуле. Проте лише порівняно недавно цей діалог набув чіткого метакогнітивного виміру. Постало питання не лише «що ми знаємо про минуле?», а й як ми знаємо те, що ми знаємо, і чи усвідомлюємо обмеженість цього знання».

Метакогніція як здатність усвідомлювати, контролювати і регулювати власні пізнавальні процеси, давно перестала бути виключно психологічною категорією. Дослідження останніх десятиліть переконливо свідчать, що метакогнітивні процеси є не просто «надбудовою» над звичайним мисленням, а його необхідною умовою, особливо коли йдеться про складні когнітивні практики, такі як критичне читання джерел, оцінювання конкурентних інтерпретацій, розпізнавання власної позиційності у ставленні до знання. Саме в цьому контексті метакогніція набуває особливої ваги для роботи з репрезентаціями минулого, текстами, свідченнями, артефактами, наративами колективної пам'яті.

Дане дослідження є спробою систематично осмислити метакогніцію у цьому специфічному контексті. Дослідження будується навколо чотирьох взаємопов'язаних понять, що утворюють ієрархічну структуру метакогнітивної діяльності. По-перше, метакогнітивна обізнаність як базова епістемологічна передумова розуміння сконструйованого характеру будь-якої репрезентації. По-друге, метакогнітивний моніторинг як динамічний процес безперервної перевірки якості власного розуміння та впевненості в інтерпретації. По-третє, метакогнітивна регуляція як свідоме коригування інтерпретаційних стратегій у відповідь на виявлені розриви між наявним розумінням і свідченнями джерел. І по-четверте, метакогнітивна рефлексія як вищий рівень, на якому суб'єкт виходить за межі індивідуального когнітивного контролю і ставить запитання до самих культурних механізмів конструювання пам'яті.

Даний розділ спирається на широке коло міждисциплінарних досліджень, від класичних психологічних моделей метакогніції (Флейвелл, Нельсон і Наренс,

Роудс) до сучасних студій педагогіки історії (Вінненбург, Рейсман, Депе, Марчик) та культурної антропології пам'яті (Хан, Труйо, Коузері). Усюди, де це можливо, теоретичні положення верифікуються емпіричними дослідженнями, якісними та кількісними, проведеними в різних національних контекстах.

Увага приділяється українському контексту. В умовах десятиліть радянської фальсифікації пам'яті, а нині повномасштабної інформаційної агресії, метакогнітивна компетентність є не лише академічною чи педагогічною цінністю. Вона є умовою збереження критичної суб'єктності суспільства у ставленні до власного минулого. Дослідження прагне показати, що розвиток метакогнітивних здатностей у роботі з репрезентаціями минулого є одним із ключових завдань сучасної освіти, завданням, що має одночасно наукове, педагогічне і громадянське виміри.

1. Метакогнітивна обізнаність як передумова критичного мислення в роботі з репрезентаціями минулого

Одним із ключових понять у сучасній психології є поняття метакогнітивної обізнаності, що означає здатність суб'єкта усвідомлювати власні пізнавальні процеси, їхні можливості та обмеження, розуміти стратегії і умови, за яких ці процеси функціонують ефективно. У широкому сенсі метакогнітивна обізнаність охоплює знання про власне пізнання, усвідомлення застосовуваних стратегій і здатність регулювати пізнавальну діяльність через планування, моніторинг і оцінювання[1]. Проте коли йдеться про роботу з текстами, свідченнями, артефактами чи формами колективної пам'яті, метакогнітивна обізнаність допомагає розпізнати, що будь-яке джерело є не «самим минулим», а лише його опосередкованою, конструйованою репрезентацією.

Це розрізнення є принципово важливим з епістемологічної точки зору. Воно безпосередньо пов'язане з тим, що у дослідженнях навчання історії позначається як «перспективістська» епістемологія. Це розуміння знання про минуле як інтерпретативного й сконструйованого, а не даного у готовому вигляді та незмінного. Перехід від «реалістичної» до перспективістської парадигми, що відбувся в академічній історіографії починаючи з 1980-х років, поступово став визначальним і для теорії освіти. Це лежить в основі сучасних моделей «історичного мислення», які набули поширення в багатьох західних країнах[2]. Відповідно до цих моделей, навчання історії – це не лише засвоєння фактів, а й освоєння способу продукування знання. Розуміння того, як минуле перетворюється на «історію» через відбір, інтерпретацію та аргументацію.

Дослідники влучно охарактеризували історичне мислення як «неприродній акт», підкресливши тим самим, що критичне ставлення до джерел не виникає спонтанно, а потребує цілеспрямованого педагогічного зусилля[3]. Саме тут роль

[1] Flavell J. H. Metacognitive aspects of problem solving. The Nature of Intelligence / ed. by L. B. Resnick. Hillsdale : Lawrence Erlbaum, 1976. P. 231–235.

[2] Wilke M., Depaepe F., Van Nieuwenhuyse K. The interplay between historical thinking and epistemological beliefs: A case study with history teachers in Flanders. Historical Encounters. 2022. Vol. 9, No. 1. P. 197.

[3] Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. Philadelphia : Temple University Press, 2001. 235 p.

учителя стає. Група бельгійських вчених у своєму якісному дослідженні 21 учителя-історика у Фландрії переконливо показують, що нюансовані епістемологічні переконання є необхідною, хоча й недостатньою умовою для розвитку в учнів навичок критичного мислення[4]. Вчені розрізняють «наївні» та «нюансовані» переконання. Перші коли знання про минуле вважається фіксованим і єдиним, а джерела сприймаються як пряме відображення дійсності. Другі – за яких визнається інтерпретативний і сконструйований характер історичного знання, що потребує зіставлення джерел і застосування дисциплінарних критеріїв оцінювання[5].

Важливим доповненням тут є поняття «подвійного епістемологічного стандарту», введене Маджоні та Паркінсон (2008)[6]. Вчителі можуть визнавати сконструйований характер академічного історичного знання, але одночасно вважати «шкільне знання» фіксованим і завершеним. Тобто дотримуватися різних епістемологічних стандартів для дисциплінарного і навчального контекстів. Цей феномен прямо відповідає метакогнітивній проблемі. Суб'єкт здатен абстрактно усвідомлювати обмеженість будь-якої репрезентації, але в конкретній ситуації діяти так, наче ця обізнаність взагалі відсутня. Результати дослідження[7] підтверджують, що більшість педагогів або представляли минуле як єдиний однозначний наратив, або зводили роботу з джерелами до вилучення інформації, не звертаючи уваги на проблему репрезентації. Ще одним характерним патерном є надмірне акцентування суб'єктивності джерел без звернення до методологічних критеріїв їхнього оцінювання, що, за класифікацією[8] відповідає «процедурному об'єктивізму» і так само є формою наївних переконань.

Окремого аналізу заслуговує культурно-антропологічний вимір проблеми. Американська антропологиня Айша Хан, досліджуювала дискурси навколо плантаційного минулого Карибського регіону[9]. Вона пропонує принципове розмежування між «пам'яттю» як безпосереднім відтворенням пережитого і «меморіалізацією» як практикою конструювання пам'яті наступними поколіннями через символи, монументи, наративи. Спираючись на історика Мішеля Труйо[10], дослідниця стверджує, що «минуле це позиція». оно є конструктом, можливим лише у відношенні до теперішнього і неминуче

[4] Wilke M., Depaepe F., Van Nieuwenhuyse K. The interplay between historical thinking and epistemological beliefs: A case study with history teachers in Flanders. Historical Encounters. 2022. Vol. 9, No. 1.

[5] Kuhn D., Cheney R., Weinstock M. The development of epistemological understanding. *Cognitive Development.* 2000. Vol. 15, No. 3. P. 311.

[6] Maggioni L., Parkinson M. The role of teacher epistemic cognition, epistemic beliefs and calibration in instruction. *Educational Psychology Review.* 2008. Vol. 20, No. 4. P. 445–461.

[7] Wilke M., Depaepe F., Van Nieuwenhuyse K. The interplay between historical thinking and epistemological beliefs: A case study with history teachers in Flanders. *Historical Encounters*. 2022. Vol. 9, No. 1 pp. 211–212.

[8] Stoel G., Logtenberg A., Wansink B., Huijgen T., van Boxtel C., van Drie J. Measuring epistemological beliefs in history education: An exploration of naïve and nuanced beliefs. *International Journal of Educational Research*. 2017. Vol. 83. P. 120–134.

[9] Khan A. Amid Memory and Historical Consciousness: Locating the Plantation Past. *Journal of Historical Sociology.* 2010. Vol. 23, No. 1. P. 171–184.

[10] Trouillot M.-R. Silencing the Past: Power and the Production of History. Boston : Beacon Press, 1995. 191 p.

залежним від нього. При цьому американський історик Кервін Лі Кляйн[11] зауважує, що плантаційне минуле функціонує в дискурсі як «метаісторична категорія». Як узагальнений символ, що звільняє від необхідності конкретного аналізу і підміняє критичну роботу готовим образом. З метакогнітивного погляду, нечутливість до цього механізму означає, що суб'єкт взаємодіє не з джерелами, а з їхніми символічними сурогатами, не помічаючи цієї підміни. Американський антрополог Річард Прайс звертав увагу на те, що будь-який «колективний погляд на власне минуле значною мірою зумовлений уявленнями про власну ідентичність»[12]. Отже метакогнітивна робота з репрезентаціями минулого неминуче передбачає й рефлексію щодо власної позиційності.

Зазначені проблеми набувають особливої гостроти в українському освітньому та культурному контексті. Україна є суспільством, яке протягом останніх десятиліть переживає радикальну трансформацію власних моделей пам'яті. Голодомор, репресії, «замовчане» минуле цілих етнічних та регіональних спільнот, радянська фальсифікація документів, усе це є прикладами того, як інституціональна влада конструювала і переконструйовувала минуле. Це відбувалось через надавання одним репрезентаціям статус «правди», а інші витісняючи в зону забуття або дискредитації. Відповідно, метакогнітивна обізнаність тут це не абстрактна академічна навичка, а форма культурного виживання і громадянської компетентност. Офіційний шкільний підручник, музейна експозиція чи родинна пам'ять є не нейтральним вікном у минуле, а продуктом конкретних владних відносин, редакційних рішень і соціальних замовлень.

Сучасна збройна агресія Росії проти України загострила цю проблематику до крайнощів, зробивши питання «чия версія минулого?» буквально питанням виживання національної ідентичності. Водночас саме в кризових умовах особливо чітко проявляється ризик, на який вказують Ліліана Маджоні та М. Паркінсон[13]. В ситуації гострої ідеологічної боротьби за минуле суб'єкт може замінити критичну метакогнітивну роботу некритичним прийняттям «правильного» наративу. Тепер вже не радянського, але так само жорстко заданого. Тому розвиток метакогнітивної обізнаності в українській освіті є не просто методичним завданням, а умовою формування суспільства, здатного до рефлексивного, а не лише реактивного ставлення до власного минулого.

Обидва розглянуті підходи – мікрорівневий (дослідження епістемологічних переконань учителів) та макрорівневий (культурно-антропологічний аналіз практик пам'яті). Метакогнітивна обізнаність є фундаментальною умовою критичного мислення у роботі з репрезентаціями минулого. Без неї суб'єкт залишається нечутливим до конструйованого характеру будь-якого джерела і взаємодіє з версіями, відбором та забуванням, вважаючи, що має справу з фактами. нідерландські дослідники в галузі педагогіки описали цей феномен як

[11] Klein K. L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations*. 2000. No. 69. P. 127–150.

[12] Price R. An Absence of Ruins? Seeking Caribbean Historical Consciousness. *Caribbean Review*. 1985. Vol. XIV, No. 3. P. 24–29.

[13] Maggioni L., Parkinson M. The role of teacher epistemic cognition, epistemic beliefs and calibration in instruction. *Educational Psychology Review*. 2008. Vol. 20, No. 4. P. 445–461.

«парадокс впевненості»[14]. Ситуацію, коли суб'єкт одночасно декларує визнання множинності інтерпретацій і діє так, наче певна версія є безумовно істинною. Подолання цього парадоксу є центральним завданням метакогнітивно орієнтованої освіти і особливо актуальним завданням для суспільств, які перебувають у процесі критичного переосмислення власного минулого.

2. Метакогнітивний моніторинг: постійна перевірка знання, інтерпретації та впевненості

Якщо метакогнітивна обізнаність є структурною передумовою критичного мислення, усвідомленням того, що пізнання взагалі є обмеженим і ситуативним, то метакогнітивний моніторинг є її динамічним процесуальним виміром. Безперервною перевіркою того, що суб'єкт знає, чого не знає, на чому ґрунтується його інтерпретація і наскільки його впевненість відповідає реальному стану розуміння. Ця відмінність є принциповою. Обізнаність це знання про власне пізнання у статичному сенсі; моніторинг це активне відстеження пізнавальних процесів у часі, в ході вирішення конкретного завдання, у відповідь на конкретні стимули та виклики.

Концептуальну основу для розуміння моніторингу заклала впливова теоретична модель американських психологів Томаса Нельсона та Луї Наренс[15]. Вона розмежувала два взаємопов'язані рівні метакогнітивної активності: *моніторинг* як оцінювання й відстеження власного навчання та *контроль* як саморегуляцію на основі інформації, отриманої в процесі моніторингу. Як зазначає американський психолог Метью Роудс[16], ця модель стала фундаментальною для сучасних досліджень метакогніції. Вона визначає моніторинг як причинний чинник, що безпосередньо впливає на контрольні процеси: вибір стратегій, розподіл зусиль, рішення про продовження або зміну підходу до роботи. Томас Нельсон та Луї Наренс не постулювали точності моніторингу як даності. «Окремий учасник може розглядатися як недосконалий вимірювальний прилад власних пізнавальних процесів, в якому метакогнітивний моніторинг іноді містить помилки та викривлення»[17]. Саме ця недосконалість – не аномалія, а системна властивість – робить дослідження метакогнітивного моніторингу особливо важливим для освіти.

Метью Роудс детально розглядає кілька факторів, що визначають точність моніторингу. Передусім – це рівень знань у відповідній галузі. Феномен, відомий як ефект Даннінга-Крюгера[18] показує, що особи з найнижчим рівнем

[14] Wansink B. G. J., Akkerman S. F., Wubbels T. The certainty paradox of student history teachers: Balancing between historical facts and interpretation. *Teaching and Teacher Education*. 2016. Vol. 56. P. 94–105. DOI: 10.1016/j.tate.2016.02.005

[15] Nelson T. O., Narens L. Metamemory: A theoretical framework and new findings. The Psychology of Learning and Motivation / ed. by G. H. Bower. New York : Academic Press, 1990. Vol. 26. P. 125–173.

[16] Rhodes M. G. Metacognition. *Teaching of Psychology.* 2019. Vol. 46, No. 2. P. 168–169.

[17] Nelson T. O. Consciousness and metacognition. *American Psychologist.* 1996. Vol. 51, No. 2. P. 170.

[18] Kruger J., Dunning D. Unskilled and unaware of it: How difficulties in recognizing one's own incompetence lead to inflated self-assessments. *Journal of Personality and Social Psychology.* 1999. Vol. 77, No. 6. P. 1121–1134.

компетентності виявляють найгрубіші викривлення у самооцінці. Вони не лише погано виконують завдання, а й неспроможні адекватно оцінити якість власного виконання, що породжує так зване «подвійне прокляття некомпетентності». Відсутність знань унеможливлює не лише правильну відповідь, а й правильну оцінку власної відповіді. Не менш важливим фактором є якість «підказок» (cues), на які спирається суб'єкт при формуванні моніторингових суджень. Якщо ці підказки не є валідними індикаторами реального рівня засвоєння, моніторинг систематично дає хибні результати навіть у суб'єктивно впевненого суб'єкта[19]. Прикладом є «метакогнітивні ілюзії». Це ситуації, коли суб'єкт переконаний, що добре запам'ятав матеріал, хоча насправді лише отримав відчуття знайомості без глибинного засвоєння[20].

Ці теоретичні положення отримують важливе емпіричне підтвердження в дослідженні групи американських дослідників у галузі освітньої психології, присвяченому взаємозв'язку між метакогнітивним моніторингом і глибиною стратегій навчання у комп'ютерних навчальних середовищах. Використовуючи метод «міркування вголос» (think-aloud protocols), дослідники аналізували поведінку студентів у двох різних предметних галузях. В природничих науках та історії, це дозволило перевірити стійкість виявлених закономірностей у різних дисциплінарних контекстах. Основний результат виявився узгодженим в обох дослідженнях. Студенти, які частіше вдавалися до моніторингу власного навчання, також частіше застосовували «глибокі» стратегії такі як розробка знань (knowledge elaboration), формування інференцій, зіставлення інформаційних джерел та узагальнення. В той час як поверхневі стратегії (перечитування, запам'ятовування) не корелювали з частотою моніторингу[21]. Своєю чергою, саме глибокі стратегії виявилися значущими предикторами навчальної успішності – і в природничому, і в історичному контексті.

Цей результат має безпосередній зв'язок з проблематикою роботи з репрезентаціями минулого, позначеною у попередньому розділі. Для навчання в галузі історії характерні специфічні «глибокі» стратегії зокрема «historical perspective taking» (прийняття історичної перспективи) та встановлення хронологічної послідовності, які принципово відрізняються від стратегій природничих наук[22]. Моніторинг у контексті роботи з історичними джерелами це не просто запитання «чи я запам'ятав факти?», а набагато складніша процедура: «чи я розумію, чому цей документ був складений саме так?», «чи моя інтерпретація ґрунтується на свідченнях, чи я просто відтворюю знайомий наратив?», «де межі моєї впевненості?».

[19] Rhodes M. G. Metacognition. *Teaching of Psychology*. 2019. Vol. 46, No. 2. P. 171–172.

[20] Rhodes M. G., Castel A. D. Metacognitive illusions for auditory information: Effects on monitoring and control. *Psychonomic Bulletin & Review*. 2009. Vol. 16, No. 3. P. 550–554.

[21] Deekens V. M., Greene J. A., Lobczowski N. G. Monitoring and depth of strategy use in computer-based learning environments for science and history. *British Journal of Educational Psychology*. 88(1), 2018. pp. 63–79. DOI: 10.1111/bjep.12174

[22] Carretero M., Lee P. Learning historical concepts. The Cambridge Handbook of the Learning Sciences / ed. by R. K. Sawyer. 2nd ed. New York : Cambridge University Press, 2014. P. 587–604.

Саме ці питання порушують канадські дослідники саморегульованого навчання Філіп Вінне та Еллісон Хедвін, описуючи моделі саморегульованого навчання (SRL), у яких метакогнітивний моніторинг є центральним процесом, що зв'язує планування, виконання та оцінювання навчальної діяльності. У цих моделях моніторинг функціонує як постійна внутрішня «звірка». Суб'єкт оцінює відстань між своїм поточним розумінням і метою, і якщо виявляє розрив тоді вдається до контрольних дій, зокрема до зміни стратегії[23]. Турецько-американська дослідниця Бурджу Бінбасаран Тюйсюзоглу та американський психолог Джеффрі Грін показали, що студенти, які у відповідь на усвідомлення нерозуміння змінювали стратегію навчання, досягали кращих результатів порівняно з тими, хто продовжував застосовувати ту ж неефективну стратегію попри усвідомлення її неефективності[24]. Це означає, що самого по собі моніторингу недостатньо. Він повинен бути пов'язаний з готовністю до регуляції теми, яка стане центральною у наступному розділі. Разом з тим, без точного моніторингу будь-яка регуляція є сліпою.

Проблема точності моніторингу набуває особливого значення у контексті роботи з історичними наративами та джерелами пам'яті. Джон Данлоскі та Кіт Тіде звертають увагу на феномен «неправильного калібрування» («miscalibration»), систематичної розбіжності між суб'єктивною впевненістю й реальним рівнем засвоєння[25]. Якщо у природничих науках така розбіжність виявляється відносно швидко через зіткнення з об'єктивними даними, то в гуманітарних дисциплінах, особливо в роботі з історичними свідченнями, наративами пам'яті та ідеологічно навантаженими текстами викривлений моніторинг може залишатися непоміченим надовго. Суб'єкт впевнений, що «зрозумів» джерело, тоді як насправді він лише впізнав знайому йому версію подій і не помітив суперечностей або альтернативних інтерпретацій. Метью Роудс характеризує цей феномен як «моніторингові ілюзії» – ситуації, коли суб'єктивне відчуття розуміння не відповідає реальному стану знання, і самоконтроль не виявляє цього розриву.

В українському освітньому контексті ця проблема постає у вкрай специфічний спосіб. Десятиліття радянської освіти, побудованої на відтворенні готових наративів з мінімальним простором для критичного запитання, сформували у багатьох учасників освітнього процесу звичку до «поверхневого» моніторингу. Суб'єкт перевіряє не «чи правильно я інтерпретую?», а «чи відповідає моя відповідь очікуваному зразку?». Ця звичка закономірно пов'язана з перевагою поверхневих навчальних стратегій і веде до нижчих результатів у завданнях, що потребують концептуального розуміння. Ще більш

[23] Winne P. H., Hadwin A. F. The weave of motivation and self-regulated learning. Motivation and Self-Regulated Learning: Theory, Research, and Applications / ed. by D. Schunk, B. Zimmerman. Mahwah : Lawrence Erlbaum, 2008. P. 297–314.

[24] Binbasaran Tüysüzoğlu B., Greene J. A. An investigation of the role of contingent metacognitive behavior in self-regulated learning. *Metacognition & Learning*. 2015. Vol. 10(1). P. 77–98.

[25] Dunlosky J., Thiede K. W. Four cornerstones of calibration research: Why understanding students' judgments can improve their achievement. *Learning and Instruction*. 2013. Vol. 24. P. 58–61.

Rhodes M. G. Metacognition. *Teaching of Psychology*. 2019. Vol. 46, No. 2. P. 171.

небезпечним є те, що в умовах активної інформаційної війни ворог систематично використовує історичні фальсифікації як зброю. Метакогнітивна ілюзія розуміння може стати інструментом маніпуляції. Людина, переконана, що «знає правду про минуле», і не усвідомлює умовності власного знання, є значно вразливішою до пропагандистських наративів, ніж та, яка звикла запитувати: «на чому ґрунтується ця версія?».

Отже, метакогнітивний моніторинг у роботі з історичними джерелами є не технічною навичкою «перевірки фактів», а глибокою інтелектуальною практикою, що передбачає безперервне запитування власної інтерпретаційної позиції. Що я знаю достовірно, що є гіпотезою, де моя впевненість перевищує наявні підстави? У цьому сенсі моніторинг є операціональним виміром епістемологічної скромності, здатності визнавати межі власного знання не як слабкість, а як умову його подальшого розвитку. Навчити цього студентів є одним із ключових завдань сучасної освіти. Не просто передати знання, а сформувати здатність точно оцінювати власне знання і коригувати свою поведінку відповідно до цієї оцінки.

3. Метакогнітивна регуляція: свідоме коригування інтерпретації в роботі з історичними джерелами

Метакогнітивна регуляція є виконавчим рівнем метапізнання, свідомим коригуванням пізнавальних стратегій на основі інформації, отриманої під час моніторингу. Вона охоплює повторне читання джерела з іншою аналітичною установкою, зіставлення суперечливих свідчень, зміну рамки інтерпретації, уповільнення судження, введення альтернативних пояснень і явне проблематизування власної позиції. У контексті роботи з репрезентаціями минулого це не просто навчальна стратегія, а інтелектуальна практика, без якої суб'єкт неминуче відтворює наявний наратив замість того, щоб критично його аналізувати.

Теоретичну основу для розуміння регуляції як самостійного рівня метакогнітивної діяльності заклали Томас Нельсон та Луї Наренс, розмежувавши моніторинг і контроль (регуляцію) як нетотожні процеси[26]. Нідерландський дослідник освітньої психології Марсель ван дер Бек зі співавторами розробив детальну класифікацію регулятивних дій при роботі з текстами, розрізняючи поверхневу регуляцію (орієнтовану на темп читання) та глибоку регуляцію, спрямовану на перебудову розуміння. Ключовий висновок полягає в тому, що глибока регуляція суттєво підвищує якість засвоєння, тоді як поверхнева практично ні[27]. При цьому студенти, що застосовували поверхневу регуляцію, часто демонстрували хибну впевненість у розумінні тексту. Феномен, безпосередньо пов'язаний з «метакогнітивними ілюзіями», описаними в попередньому розділі.

[26] Nelson T. O., Narens L. Metamemory: A theoretical framework and new findings. The Psychology of Learning and Motivation / ed. by G. H. Bower. New York : Academic Press, 1990. Vol. 26. P. 125–173.

[27] Beek M., Opdenakker M.-C., Spijker J. van 't, Strijbos J.-W. Metacognitive regulation activities during reading: The impact of prior knowledge and task difficulty. *Metacognition and Learning.* 2019. Vol. 14. P. 55–84.

Американська дослідниця у галузі освіти Крістін Барон у змішаному методологічному дослідженні з 48 студентами-бакалаврами зафіксувала стійку закономірність. Студенти без регулятивних підказок переважно відтворювали знайомі наративи, ігноруючи навіть доступну для цитування інформацію[28]. Натомість введення системи візуального кодування, зображень, що задавали хронологічну рамку документу, стимулювало якісно іншу поведінку. Студенти зіставляли час написання з часом описуваних подій, ставили питання про авторство, переглядали первинні висновки. Барон показала, що студенти з повними наборами зображень здійснювали значно більше «регулятивних рухів», тоді як студенти з єдиним портретом без контексту часто робили хибні атрибуції авторства. Ці результати свідчать, що метакогнітивна регуляція потребує конкретних зовнішніх умов і педагогічних інструментів, що задають структуру регулятивної діяльності[29].

Польсько-американські науковці Аньєшка Марчик, Лайтнінг Джей та Еббі Рейсман у дослідженні з 24 старшокласниками виявили характерний дисонанс: студенти були компетентні у роботі з первинними джерелами, але виявляли суттєві труднощі з регуляцією при переході до вторинних, тобто до історіографічних текстів[30]. Навіть учасники, які отримали аргументативні карти з двома конкуруючими позиціями, без діалогічного інструктажу не здійснювали «подвійної оцінки», не регулювали судження через зіставлення аргументу історика зі свідченнями. Дослідники описують це як «псевдорегуляцію». Зовнішні ознаки аналітичної роботи без свідомого переосмислення власних тверджень. Натомість студенти, що отримали і аргументативні карти, і структурований діалогічний супровід, де дослідник моделював перевірку тверджень через аналіз свідчень, демонстрували якісно вищий рівень регулятивних дій[31]. Цей результат узгоджується з тим, що Лев Виготський описував як метод подвійної стимуляції. Поступове інтерналізування культурних інструментів мислення через педагогічне моделювання[32].

Американська дослідниця Еббі Рейсман, описуючи модель «Документально-орієнтованого уроку» (Document-Based Lesson), підкреслює, що «вхід у проблемний простір» (entering the historical problem space), стан активної невизначеності, де відповідь потребує аналітичного конструювання, неможливий без регулятивних дій[33]. Метакогнітивна регуляція також передбачає «уповільнення судження». Американський психолог Деніел Канеман описує це

[28] Baron C. Using Embedded Visual Coding to Support Contextualization of Historical Texts. *American Educational Research Journal*. 2016. Vol. 53, No. 3. P. 1–25.

[29] Baron C. Using Embedded Visual Coding. P. 12–14.

[30] Marczyk A. A., Jay L., Reisman A. Entering the Historiographic Problem Space. *Cognition and Instruction*. 2022. Vol. 40, No. 4. P. 517–539.

[31] Marczyk A. A., Jay L., Reisman A. Entering the Historiographic Problem Space. P. 526–530.

[32] Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge : Harvard University Press, 1978. P. 74–91.

[33] Reisman A. Entering the historical problem space. *Teachers College Record.* 2015. Vol. 117, No. 2. P. 1–44.

як перехід від автоматичного до аналітичного мислення[34]. Сем Вінненбург охарактеризував цю здатність як «читання проти зерна» тексту, тобто чути не лише те, що текст говорить, але й те, про що він замовчує[35].

Регулятивні практики є культурно детермінованими. Американські дослідники Беррі Зіммерман та Дейл Шунк вказують на нерозривний зв'язок метакогнітивної регуляції з мотиваційними переконаннями суб'єкта[36]. Американська дослідниця Керол Двек показала, що «теорія розуму» – уявлення про те, чи є здібності вродженими чи такими, що розвиваються, – прямо визначає готовність до регулятивних зусиль у ситуаціях неуспіху[37], і ця установка є педагогічно змінюваною. Джеймс Нокс, Джейн Доул та Дейл Гекер підтвердили, що студенти, яких навчали явним евристикам роботи з текстами, демонстрували значно вищий рівень регулятивної поведінки порівняно з тими, хто отримував лише предметні знання[38]. Отже регуляція є набутою компетентністю.

В українському освітньому контексті проблема набуває особливої специфіки. Десятиліття авторитарної освіти, де «правильна» відповідь була заздалегідь задана, сформували звичку до «відтворення», а не «перегляду». В умовах інформаційної агресії, що супроводжує збройний конфлікт, здатність до метакогнітивної регуляції є буквально захисним механізмом. Пропаганда систематично блокує регулятивні процеси, створюючи умови, де уповільнення судження сприймається як зрада, а перегляд позиції – як слабкість. Тому розвиток метакогнітивної регуляції є не лише педагогічним, а й суспільно-безпековим завданням.

4. Метакогнітивна рефлексія як культура пам'яті

Три попередні розділи описували метакогніцію як процес, що розгортається переважно всередині індивідуального суб'єкта. Тобто як усвідомлення обмеженості власного знання, моніторинг якості розуміння, регуляція стратегій інтерпретації. Проте метакогнітивна рефлексія у повному сенсі цього поняття не зупиняється на рівні самоконтролю. Вона передбачає перехід до якісно іншого виміру: критичного осмислення того, як колективи, інституції та сам суб'єкт конструюють минуле, і як це конструювання впливає на ідентичність, моральні судження та політику пам'яті. Саме цей перехід є предметом даного розділу.

Американські дослідники у галузі медичної освіти Єрусалем Меркебу, Маріо Він та їхні співавтори у своїй теоретично-інтегративній рецензії пропонують принципово важливу концептуалізацію. Метакогнітивна рефлексія не зводиться до рефлексії над власним мисленням (metacognition) і не є простим синонімом

[34] Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2011. P. 20–30.

[35] Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts. Philadelphia : Temple University Press, 2001. P. 63–88.

[36] Zimmerman B. J., Schunk D. H. Self-Regulated Learning and Academic Achievement. 2nd ed. Mahwah : Lawrence Erlbaum, 2001. P. 1–65.

[37] Dweck C. S. Mindset: The New Psychology of Success. New York : Random House, 2006. P. 6–15.

[38] Nokes J. D., Dole J. A., Hacker D. J. Teaching high school students to use heuristics while reading historical texts. *Journal of Educational Psychology.* 2007. Vol. 99, No. 3. P. 492–504.

рефлексії (reflection), а є якісно відмінним феноменом, що постає на їхньому перетині[39]. Дослідники визначають її як «поглиблене внутрішнє спостереження, усвідомлення, моніторинг і регуляцію власних знань, досвіду та емоцій через осмислення й дослідження пізнавальних та емоційних процесів з метою постійного вдосконалення перспектив і рішень з урахуванням контексту»[40]. Принципово тут те, що до класичного метакогнітивного контролю додається афективний компонент і ситуативна контекстуальність. Рефлексія неможлива поза конкретним досвідом, поза емоціями, поза культурою.

Ця ідея набуває особливої ваги, коли йдеться не про індивідуальне навчання, а про взаємодію із колективними репрезентаціями минулого. Афективна складова метакогнітивної рефлексії тут очевидна. Зустріч із родинною пам'яттю, свідченнями очевидців або травматичними сторінками національної історії не є нейтральною інтелектуальною процедурою. Вона зачіпає ідентичність, породжує моральні запити, активує лояльність і відчуження. Грецький дослідник Джорджія Коузері, чиє дослідження охоплювало чотири освітні проекти з вивчення родинної історії в старшій школі, переконливо показує, що учні, залучені до роботи з усними свідченнями родичів, не просто отримували «нову інформацію», вони здійснювали процес переосмислення власної позиції в часі[41]. Їхні наративи виявляли саме ту якість, яку Меркебу та Маріо Він позначають як «зміну перспективи», здатність побачити власний досвід як сконструйований, умовний і відкритий до переосмислення.

Ключовою теоретичною рамкою для розуміння цього переходу є поняття «історичної свідомості», розробленого німецьким філософом Йорном Рюзеном. Для нього та низки дослідників, які розвивають його спадщину, зокрема британського історика-педагога А. Ґрін, яка пов'язала міжпоколінну родинну пам'ять з теорією історичної свідомості, «генетичний» тип свідомості є найвищим рівнем. Суб'єкт не просто засвоює зразки минулого і не лише критикує їх, але усвідомлює, що сам процес зміни є джерелом сенсу[42]. З метакогнітивного погляду, це і є повноцінна рефлексія. Суб'єкт рефлексує не лише над змістом знання, але над тим, яким чином він сам є учасником відтворення або трансформації культури пам'яті.

Таке розуміння ставить під сумнів межу між «індивідуальним» і «колективним» у метакогнітивній рефлексії. Американська антропологиня Айша Хан, розглядаючи дискурси пам'яті навколо плантаційного минулого, звернула увагу на механізм, що пронизує будь-яку культуру пам'яті. Держава, церква, школа, музей не просто «зберігають» минуле, але активно відбирають,

[39] Merkebu J., Veen M., Hosseini S., Varpio L. The case for metacognitive reflection: a theory integrative review with implications for medical education. *Advances in Health Sciences Education*. 2024. Vol. 29. P. 1481–1500.

[40] Merkebu J., Veen M., Hosseini S., Varpio L. The case for metacognitive reflection. P. 1492.

[41] Kouseri G. Adolescents and family history: Memories, testimonies, narratives, and perspectives. *Yesterday & Today*. 2023. No. 29. P. 9–29.

[42] Rüsen J. History: Narration, interpretation, orientation. New York : Berghahn Books, 2005. Vol. 5. 243 p.; Green A. Intergenerational family memory and historical consciousness. Contemplating historical consciousness / ed. by A. Clark, C. Peck. Oxford : Berghahn Books, 2018. P. 200–212.

що слід пам'ятати, а що замовчати, надаючи одним репрезентаціям статус «правди», а іншим мовчання[43]. Метакогнітивна рефлексія над цим механізмом є одночасно індивідуальним і суспільним актом. Людина, яка запитує «чому саме ця версія минулого є офіційною?», або «хто отримує вигоду від такого забуття?», здійснює рефлексію, що виходить далеко за межі власного когнітивного контролю.

Наведені теоретичні положення знаходять виразне практичне підтвердження у дослідженні Коузері. Учні, що опрацьовували родинні свідчення, стикалися з тим, що А. Грін і Коузері описують як «живу пам'ять», суб'єктивне, частково суперечливе, емоційно насичене знання про минуле, яке потребує критичного прочитання, а не просто відтворення[44]. Запитання, що виникали під час уроків («що це свідчення говорить мені?», «що я можу лише припускати?», «чого воно не говорить?»), є прямим аналогом метакогнітивних рефлексивних операцій, описаних Меркебу та Віном: з рівня моніторингу («чи я розумію?») учні переходили на рівень рефлексії над самою природою знання («як це знання було сформоване і ким?»).

В українському контексті ця проблематика набуває надзвичайної гостроти. Десятиліттями радянська влада формувала культуру пам'яті, де метакогнітивна рефлексія над офіційним наративом була не лише педагогічно непотрібною, але й соціально небезпечною. Водночас спадком цього є не лише дефіцит критичного знання, а й атрофія самої рефлексивної здатності, звичка сприймати офіційний наратив як «правду», а не як конструкт. Сьогодні, в умовах повномасштабної збройної агресії, ворог систематично використовує ту саму стратегію, але у зворотному напрямку, нав'язуючи альтернативні «правди» і позбавляючи жертву агресії можливості формувати власну рефлексивну позицію.

Саме тому розвиток метакогнітивної рефлексії у роботі з пам'яттю є в Україні не лише педагогічним, а й цивілізаційним завданням. Як показує дослідження Коузері, навіть у порівняно благополучному грецькому контексті учні, залучені до роботи з родинними свідченнями, здійснювали значний «рефлексивний стрибок», від відтворення сімейних легенд до усвідомлення, що ці легенди є частиною ширшої, суперечливої і часто замовчуваної національної та міжнародної історії[45]. В Україні такий стрибок потребує водночас більших зусиль і є незрівнянно важливішим. Родинні пам'яті про Голодомор, депортації, радянські репресії або збройний опір є не просто «джерелами для уроку» – вони є елементами живої культури пам'яті, що перебуває в процесі активного конструювання і боротьби за легітимність.

Таким чином, метакогнітивна рефлексія як культура пам'яті є вищим рівнем розглянутої нами метакогнітивної ієрархії. Якщо обізнаність дає розуміння того, що репрезентація є конструктом, моніторинг відстежує якість власного розуміння, а регуляція коригує інтерпретаційні стратегії, то рефлексія виходить за межі індивідуального пізнання і ставить запитання до культури, інституцій та самої суб'єктної позиції дослідника. Саме цей вимір метакогніції

[43] Khan A. Amid Memory and Historical Consciousness: Locating the Plantation Past. *Journal of Historical Sociology*. 2010. Vol. 23, No. 1. P. 171–184.

[44] Kouseri G. Adolescents and family history. P. 21.

[45] Ibid. P. 24–25.

є найважливішим для суспільств, що переживають активний процес переосмислення минулого: без здатності до метакогнітивної рефлексії над власною культурою пам'яті жодна освіта про минуле не є повноцінною.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження дозволяє сформулювати низку висновків, що стосуються як теоретичного розуміння метакогніції у роботі з репрезентаціями минулого, так і її практичного виміру в освітньому та суспільному контекстах.

1. Метакогнітивна обізнаність є необхідною, але не достатньою умовою критичного ставлення до джерел. Аналіз показав, що суб'єкт може абстрактно визнавати сконструйованість будь-якої репрезентації і водночас взаємодіяти з конкретними джерелами так, наче ця обізнаність відсутня. Феномен «подвійного епістемологічного стандарту», виявлений в дослідженнях учителів-істориків, свідчить про системний розрив між декларованим і реальним ставленням до знання. Подолання цього розриву потребує не лише когнітивної, а й педагогічно опосередкованої роботи з епістемологічними переконаннями.

2. Метакогнітивний моніторинг у роботі з джерелами пам'яті є якісно відмінною практикою порівняно з моніторингом у природничих науках. Перевірка власного розуміння тут не зводиться до порівняння з об'єктивними даними, а передбачає безперервне запитування інтерпретаційної позиції: чи ґрунтується висновок на свідченнях чи на впізнаному наративі? Де закінчується знання і починається гіпотеза? Особливо небезпечним є феномен «моніторингових ілюзій», коли відчуття розуміння виникає без реального осягнення, в гуманітарному контексті цей розрив може залишатися непоміченим надовго і ставати вразливістю для маніпулятивних наративів.

3. Метакогнітивна регуляція є набутою, а не природною компетентністю і потребує цілеспрямованого педагогічного формування. Дослідження показують, що навіть студенти, здатні до часткового аналізу джерел, схильні до «псевдорегуляції», зовнішніх ознак аналітичної роботи без реального перегляду власних тверджень. Ефективна регуляція виникає лише за наявності двох умов: структурованих педагогічних інструментів (евристик, аргументативних карт, діалогічного моделювання) та внутрішньої готовності до перегляду позиції, що залежить від мотиваційних установок суб'єкта, зокрема від «теорії розуму» щодо змінюваності здібностей.

4. Метакогнітивна рефлексія виводить метапізнання за межі індивідуального когнітивного контролю у площину культурної і суспільної критики. На цьому рівні суб'єкт запитує не лише «чи правильно я розумію?», а й «як це знання було сконструйоване, ким і з якою метою?». Взаємодія з родинною пам'яттю, травматичними сторінками колективної історії або офіційними наративами неодмінно має афективний вимір, тому повноцінна рефлексія передбачає і емоційне усвідомлення власної позиційності. Саме цей рівень метакогніції є найважливішим для суспільств, що активно переосмислюють власну культуру пам'яті.

5. Для України метакогнітивна компетентність у роботі з репрезентаціями минулого є питанням не лише освітньої якості, а й суспільної стійкості. Радянська освітня модель системно придушувала метакогнітивну рефлексію

над офіційним наративом, залишивши в спадок звичку до некритичного відтворення «правди» замість звичку запитувати про її походження. В умовах активної інформаційної агресії ця спадщина перетворюється на структурну вразливість. Суб'єкт, переконаний у власному знанні, не помічає, що взаємодіє з маніпулятивним конструктом. Розвиток метакогнітивних здатностей у роботі з пам'яттю є тому одночасно педагогічним, культурним і цивілізаційним завданням.

Четири виміри метакогніції, розглянуті в монографії, утворюють не просто перелік навичок, а ієрархічну систему, де кожен наступний рівень надбудовується над попереднім і водночас є умовою його повноцінного функціонування. Обізнаність без моніторингу залишається декларацією; моніторинг без – безплідним самоспостереженням; регуляція без рефлексії – технічною корекцією без осмислення власної культурної позиції. Лише разом ці чотири виміри утворюють те, що можна назвати зрілою метакогнітивною компетентністю у роботі з минулим, компетентністю, формування якої є одним із найважливіших завдань сучасної гуманітарної освіти.

АНОТАЦІЯ

Монографія присвячена дослідженню метакогніції як фундаментальної умови критичного мислення у роботі з репрезентаціями минулого. На перетині психологічних теорій метапізнання, педагогіки історії та культурної антропології пам'яті автор розглядає чотири взаємопов'язані виміри метакогнітивної діяльності: обізнаність, моніторинг, регуляцію та рефлексію. Кожен із цих вимірів аналізується крізь призму актуальних емпіричних досліджень та теоретичних моделей, а також у зв'язку зі специфічними викликами українського освітнього і культурного контексту, де здатність критично осмислювати репрезентації минулого набуває не лише педагогічного, а й суспільно-безпекового значення. Робота адресована дослідникам у галузі освітньої психології, педагогіки, культурних студій та всім, хто займається формуванням критичного мислення в умовах активних трансформацій культури пам'яті.

Література

1. Baron C. Using Embedded Visual Coding to Support Contextualization of Historical Texts. *American Educational Research Journal.* 2016. Vol. 53, No. 3. P. 1–25. DOI: 10.3102/0002831216637347

2. Beek M., Opdenakker M.-C., Spijker J. van 't, Strijbos J.-W. Metacognitive regulation activities during reading: The impact of prior knowledge and task difficulty. *Metacognition and Learning*. 2019. Vol. 14. P. 55–84. DOI: 10.1007/s11409-018-9197-z

3. Binbasaran Tüysüzoğlu B., Greene J. A. An investigation of the role of contingent metacognitive behavior in self-regulated learning. *Metacognition & Learning*. 2015. Vol. 10(1). P. 77–98. DOI: 10.1007/s11409-014-9126-y

4. Carretero M., Lee P. Learning historical concepts. The Cambridge Handbook of the Learning Sciences / ed. by R. K. Sawyer. 2nd ed. New York : Cambridge University Press, 2014. P. 587–604.

5. Deekens V. M., Greene J. A., Lobczowski N. G. Monitoring and depth of strategy use in computer-based learning environments for science and history. *British Journal of Educational Psychology*. 2018. 88(1), 2018. pp. 63–79 DOI: 10.1111/bjep.12174

6. Dinsmore D. L., Alexander P. A. A critical discussion of deep and surface processing: What it means, how it is measured, the role of context, and model specification. *Educational Psychology Review*. 2012. Vol. 24. P. 499–567. DOI: 10.1007/s10648-012-9198-7

7. Dunlosky J., Thiede K. W. Four cornerstones of calibration research: Why understanding students' judgments can improve their achievement. *Learning and Instruction.* 2013. Vol. 24. P. 58–61. DOI: 10.1016/j.learninstruc.2012.05.002

8. Dweck C. S. Mindset: The New Psychology of Success. New York : Random House, 2006. 277 p.

9. Flavell J. H. Metacognitive aspects of problem solving. *The Nature of Intelligence* / ed. by L. B. Resnick. Hillsdale : Lawrence Erlbaum, 1976. P. 231–235.

10. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2011. 499 p.

11. Khan A. Amid Memory and Historical Consciousness: Locating the Plantation Past. *Journal of Historical Sociology*. 2010. Vol. 23, No. 1. P. 171–184. DOI: 10.1111/j.1467-6443.2009.01364.x

12. Klein K. L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations*. 2000. No. 69. P. 127–150.

13. Kruger J., Dunning D. Unskilled and unaware of it: How difficulties in recognizing one's own incompetence lead to inflated self-assessments. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. Vol. 77, No. 6. P. 1121–1134. DOI: 10.1037/0022-3514.77.6.1121

14. Kuhn D., Cheney R., Weinstock M. The development of epistemological understanding. *Cognitive Development*. 2000. Vol. 15, No. 3. P. 309–328. DOI: 10.1016/S0885-2014(00)00030-7

15. Maggioni L., Parkinson M. The role of teacher epistemic cognition, epistemic beliefs and calibration in instruction. *Educational Psychology Review*. 2008. Vol. 20, No. 4. P. 445–461. DOI: 10.1007/s10648-008-9081-8

16. Marczyk A. A., Jay L., Reisman A. Entering the Historiographic Problem Space: Scaffolding Student Analysis and Evaluation of Historical Interpretations in Secondary Source Material. *Cognition and Instruction*. 2022. Vol. 40, No. 4. P. 517–539. DOI: 10.1080/07370008.2022.2042301

17. Nelson T. O. Consciousness and metacognition. *American Psychologist*. 1996. Vol. 51, No. 2. P. 102–116. DOI: 10.1037/0003-066X.51.2.102

18. Nelson T. O., Narens L. Metamemory: A theoretical framework and new findings. The Psychology of Learning and Motivation / ed. by G. H. Bower. New York : Academic Press, 1990. Vol. 26. P. 125–173.

19. Nokes J. D., Dole J. A., Hacker D. J. Teaching high school students to use heuristics while reading historical texts. Journal of Educational Psychology. 2007. Vol. 99, No. 3. P. 492–504. DOI: 10.1037/0022-0663.99.3.492

20. Price R. An Absence of Ruins? Seeking Caribbean Historical Consciousness. *Caribbean Review*. 1985. Vol. XIV, No. 3. P. 24–29.

21. Reisman A. Entering the historical problem space: Whole-class, text-based discussion in history class. *Teachers College Record.* 2015. Vol. 117, No. 2. P. 1–44. DOI: 10.1177/016146811511700206

22. Rhodes M. G. Metacognition. *Teaching of Psychology*. 2019. Vol. 46, No. 2. P. 168–175. DOI: 10.1177/0098628319834381

23. Rhodes M. G., Castel A. D. Metacognitive illusions for auditory information: Effects on monitoring and control. *Psychonomic Bulletin & Review*. 2009. Vol. 16, No. 3. P. 550–554. DOI: 10.3758/PBR.16.3.550

24. Stoel G., Logtenberg A., Wansink B., Huijgen T., van Boxtel C., van Drie J. Measuring epistemological beliefs in history education: An exploration of naïve and nuanced beliefs. *International Journal of Educational Research*. 2017. Vol. 83. P. 120–134. DOI: 10.1016/j.ijer.2017.03.003

25. Trouillot M.-R. *Silencing the Past: Power and the Production of History*. Boston : Beacon Press, 1995. 191 p.

26. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge : Harvard University Press, 1978. 159 p.

27. Wansink B. G. J., Akkerman S. F., Wubbels T. The certainty paradox of student history teachers: Balancing between historical facts and interpretation. *Teaching and Teacher Education*. 2016. Vol. 56. P. 94–105. DOI: 10.1016/j.tate.2016.02.005

28. Wilke M., Depaepe F., Van Nieuwenhuyse K. The interplay between historical thinking and epistemological beliefs: A case study with history teachers in Flanders. *Historical Encounters*. 2022. Vol. 9, No. 1. P. 196–219. DOI: 10.52289/hej9.111

29. Wineburg S. *Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past*. Philadelphia : Temple University Press, 2001. 235 p.

30. Winne P. H., Hadwin A. F. The weave of motivation and self-regulated learning. Motivation and Self-Regulated Learning: Theory, Research, and Applications / ed. by D. Schunk, B. Zimmerman. Mahwah : Lawrence Erlbaum, 2008. P. 297–314.

31. Zimmerman B. J., Schunk D. H. Self-Regulated Learning and Academic Achievement: Theoretical Perspectives. 2nd ed. Mahwah : Lawrence Erlbaum, 2001. 318 p.

Information about the author:
Hrynkiv Andrii Petrovych,
Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Social work
Drahomanov Ukrainian State University,
9, Pyrohova St, Kyiv, 02000, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-32

ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАУК ПРО ЖИТТЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Костинюк В. С.

ВСТУП

Національна самосвідомість студентів університетів наук про життя формується на перетині історичної пам'яті, освітнього середовища, культурних практик та глобальних викликів. Історична пам'ять виступає не лише як джерело знань, а як ціннісна рамка, що визначає ставлення молоді до власної держави, культури та майбутнього.

Термін «університети наук про життя» (Life Sciences Universities) використовується для позначення закладів вищої освіти, що спеціалізуються на комплексному дослідженні живих систем та їх взаємодії з довкіллям. Це не просто біологічні факультети, а цілісні інституції, які поєднують біологію, медицину, аграрні науки, екологію, ветеринарію та біотехнології. Університети наук про життя охоплюють широкий спектр дисциплін: від фундаментальної біології та генетики до прикладних аграрних технологій, ветеринарної медицини, лісового господарства й охорони довкілля. Їхня особливість полягає у міждисциплінарності: вони інтегрують природничі, технічні та соціальні науки для вирішення глобальних викликів – продовольчої безпеки, кліматичних змін, збереження біорізноманіття.

Такі університети мають практичну спрямованість: студенти й науковці працюють у лабораторіях, дослідних господарствах, ветеринарних клініках, екологічних центрах. Вони активно співпрацюють із міжнародними організаціями (FAO, WHO, програми ЄС Horizon), що робить їх важливими учасниками світового освітнього та наукового простору. В Україні один із провідних українських університетів наук про життя є НУБіП України (Київ). Загалом в Європі є кілька таких закладів, зокрема у Польщі University of Life Sciences in Lublin, в Швеції Swedish University of Agricultural Sciences а також в Австрії BOKU – University of Natural Resources and Life Sciences.

«Університети наук про життя» – це освітні та наукові центри, що формують політику сталого розвитку, продовольчої безпеки та екологічної рівноваги, поєднуючи знання про живі системи з практичними технологіями їх збереження та використання.

1. Теоретико-методологічні засади

У сучасних умовах трансформації українського суспільства, зумовлених глобалізаційними процесами, а також викликами, пов'язаними з повномасштабною війною, особливої актуальності набуває проблема формування національної самосвідомості молоді. Вона постає не лише як складова загальної

культури особистості, а як внутрішня позиція, що визначає систему цінностей, переконань, світоглядних орієнтацій та громадянську відповідальність.

Вагому роль у цьому процесі відіграє система вищої освіти, яка виступає не лише простором професійної підготовки, а й середовищем формування ціннісно-смислової сфери особистості. Як зазначає І. Бех, виховання особистості у сучасному освітньому середовищі має бути спрямоване на становлення її внутрішньої ціннісної позиції, що включає усвідомлення своєї національної належності та відповідальності перед суспільством[1]. У цьому контексті національна самосвідомість розглядається як інтегративне утворення, що поєднує когнітивні, емоційно-ціннісні та поведінкові компоненти.

Особливого значення у формуванні національної самосвідомості набуває історична пам'ять як чинник збереження та трансляції соціокультурного досвіду народу. Дослідження Л. Нагорної засвідчують, що історична пам'ять виступає важливим механізмом конструювання колективної ідентичності та формування світоглядних орієнтацій особистості[2]. Водночас, як підкреслює Г. Касьянов, сучасні інтерпретації історичного минулого безпосередньо впливають на процеси осмислення національної належності та громадянської позиції молоді[3].

Разом із тим, у наукових працях, присвячених проблематиці національного виховання (зокрема у працях О. Сухомлинського), обґрунтовується значення освітнього середовища у формуванні національно свідомої особистості, проте недостатньо уваги приділено комплексному аналізу взаємодії освітніх та історичних чинників у цьому процесі, особливо щодо студентів університетів наук про життя[4].

Таким чином, попри наявність значної кількості досліджень, проблема впливу освітньо-історичних детермінант на формування національної самосвідомості студентської молоді залишається недостатньо розробленою. Зокрема, потребує уточнення механізм взаємодії історичної пам'яті та освітнього середовища як чинників формування внутрішньої ціннісної позиції студентів університетів наук про життя.

Проблема формування національної самосвідомості особистості посідає важливе місце у сучасних психолого-педагогічних і соціогуманітарних дослідженнях. У вітчизняній науці вона розглядається у контексті виховання ціннісних орієнтацій, громадянської позиції та духовного розвитку молоді.

У працях І. Беха обґрунтовано концепцію особистісно орієнтованого виховання, у межах якої національна самосвідомість трактується як складне інтегративне утворення, що формується через засвоєння цінностей і смислів

[1] Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. К. : Либідь, 2003. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. 344 с.

[2] Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії: монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 324 с.

[3] Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 128 с.

[4] Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Вип. 17. Інст. проблем виховання. К., 2013.

культури[5]. Водночас дослідник акцентує переважно на внутрішніх механізмах становлення особистості, не приділяючи достатньої уваги ролі історичної пам'яті як окремого чинника цього процесу.

Питання національної свідомості та її становлення в освітньому середовищі висвітлено у педагогічній спадщині О. Сухомлинського, який підкреслював значення виховання любові до Батьківщини, мови, культури та історії[6]. Проте його підходи сформовані в іншому соціокультурному контексті та потребують переосмислення з урахуванням сучасних викликів, зокрема впливу інформаційного простору та трансформацій історичної свідомості молоді.

Вагомий внесок у дослідження історичної пам'яті як чинника формування національної свідомості зробили Л. Нагорна[7] та Г. Касьянов[8]. У їхніх працях історична пам'ять розглядається як важливий елемент суспільної свідомості, що впливає на процеси ідентифікації та світоглядні орієнтації особистості. Разом із тим, у зазначених дослідженнях основна увага зосереджена на макросоціальному рівні, тоді як особливості її впливу на студентську молодь у межах освітнього процесу залишаються недостатньо розкритими.

Окремі аспекти формування національної самосвідомості студентів у системі вищої освіти розглядаються у працях В. Андрущенко, який акцентує на ролі університету як соціокультурного простору формування громадянських і ціннісних орієнтацій молоді[9]. Однак питання взаємодії освітніх та історичних чинників у формуванні національної самосвідомості не отримало у його дослідженнях цілісного висвітлення.

У зарубіжній науковій думці проблема взаємозв'язку самосвідомості, ідентичності та історичної пам'яті також є предметом активного вивчення. Так, Я. Ассман розробив концепцію культурної пам'яті, відповідно до якої історичні наративи відіграють ключову роль у формуванні колективної свідомості[10]. М. Альбвакс обґрунтував соціальну природу пам'яті, підкреслюючи її залежність від групових контекстів, а Б. Андерсон розглядав націю як уявлену спільноту, що формується через спільні символи та історичні уявлення[11]. Водночас ці підходи не враховують специфіку освітнього середовища як простору цілеспрямованого формування національної самосвідомості студентської молоді.

---

[5] Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. К. : Либідь, 2003. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. 344 с.

[6] Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Вип. 17. Інст. проблем виховання. К., 2013.

[7] Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії: монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 324 с.

[8] Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 128 с.

[9] Андрущенко В. П. Філософія освіти і освітньої політики. Київ : Знання України, 2010.

[10] Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge : Cambridge University Press, 2011.

[11] Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London : Verso, 2006.

Таким чином, аналіз наукових праць свідчить про наявність значного теоретичного підґрунтя щодо дослідження національної самосвідомості, історичної пам'яті та освітніх процесів. Проте відсутнє цілісне дослідження, у якому б комплексно поєднувалися освітні та історичні чинники формування національної самосвідомості саме студентів університетів наук про життя.

У сучасному науковому дискурсі національна самосвідомість розглядається як складне багаторівневе утворення, що відображає усвідомлення особистістю своєї належності до нації, прийняття її цінностей, історичного досвіду та культурних традицій. У контексті підготовки студентів університетів наук про життя цей феномен набуває особливого значення, оскільки поєднує не лише знання про національну спільноту, а й відповідальне ставлення до її розвитку, зокрема у сфері збереження природних і соціокультурних ресурсів.

У дослідженні В. Борисова встановлено, що форми прояву національної самосвідомості студентської молоді мають певні відмінності залежно від регіону проживання: поряд з адекватними формами спостерігаються як гіперболізовані, так і знижені прояви, що пояснюється історичними та географічними особливостями розвитку українського суспільства[12]. Це підтверджує значущість історичного контексту у формуванні когнітивної складової національної самосвідомості.

Емоційно-ціннісний компонент відображає ставлення особистості до своєї національної спільноти, рівень прийняття її культурних і духовних цінностей, почуття приналежності, гордості та відповідальності. Формування цього компонента значною мірою зумовлене історичною пам'яттю, яка акумулює досвід попередніх поколінь і транслює його у вигляді символів, наративів та колективних уявлень[13]. Як зазначається у наукових дослідженнях, історичний розвиток українських земель у складі різних держав, відмінності релігійних і культурних впливів, а також тривала відсутність державності спричинили формування певних відмінностей у світоглядних орієнтаціях, ціннісних установках і психологічних характеристиках населення різних регіонів[14]. У межах єдиного культурного простору ці відмінності відображають багатовимірність національного досвіду, що впливає на емоційне сприйняття національної приналежності.

Поведінковий компонент національної самосвідомості виявляється у практичній діяльності особистості, її громадянській позиції, готовності діяти в інтересах суспільства та держави. Він формується під впливом не лише знань і цінностей, а й соціального середовища, зокрема освітнього простору. Історично зумовлені відмінності у соціально-економічному, політичному та

[12] Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2006. 528 с.

[13] Костинюк В.С. Зміст і структура поняття «національна самосвідомість студентів в університетах наук про життя». *Humanitarian Studios: Pedagogics, Psychology, Philosophy.* 2024. № 15(1). С. 24-35. https://doi.org/10.31548/hspedagog15(1).2024.24-35

[14] Гафіатуліна А. В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України : дис. … д-ра психол. наук : 19.00.07 / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2018. 199 с.

культурному розвитку регіонів України, пов'язані з перебуванням окремих територій у складі різних держав, сприяли виникненню певних відмінностей у поведінкових моделях, способах мислення та соціальних практиках[15]. Ці особливості мають враховуватися в освітньому процесі з метою формування цілісної національної самосвідомості студентської молоді.

Як підкреслюється у дослідженнях, відмінності історичного досвіду різних регіонів позначаються на сприйнятті минулого, баченнях майбутнього та формах соціальної взаємодії[16]. Водночас ці відмінності не слід розглядати як чинник роз'єднання, а радше як підґрунтя для формування цілісної національної свідомості на основі врахування регіональної специфіки.

У сучасних умовах особливу актуальність набуває проблема використання регіональних відмінностей у політичних та інформаційних процесах, що може ускладнювати формування національної самосвідомості. З огляду на це, освітній простір має виступати середовищем консолідації, у якому знання про історичні та культурні особливості регіонів сприяють не розмежуванню, а інтеграції та формуванню цілісного бачення національної спільноти[17].

Отже, національна самосвідомість студентів університетів наук про життя формується як багатокомпонентне утворення, що поєднує знання про історичний розвиток нації, ціннісне ставлення до неї та готовність до відповідної соціальної поведінки. Її становлення зумовлене комплексною взаємодією освітніх і історичних чинників, що потребує цілеспрямованого врахування у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців.

Узагальнюючи теоретичні підходи до розуміння національної самосвідомості, доцільно розглядати її як цілісну, ієрархічно організовану систему, що, з одного боку, виступає складовою ширшого феномену суспільної свідомості, а з іншого – має власну внутрішню структуру та закономірності функціонування. Такий підхід дозволяє глибше осмислити механізми її формування у студентської молоді, зокрема в умовах освітнього середовища університетів наук про життя.

2. Освітньо-історичні детермінанти

У межах структурного аналізу поняття «національної самосвідомості» доцільно виокремлювати три взаємопов'язані компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий. Кожен із них має специфічні прояви та водночас функціонує у взаємодії з іншими, забезпечуючи цілісність даного феномену (табл. 1).

[15] Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). К. : Знання, КОО, 1998. 251 с.

[16] Субтельний О. Україна: Історія: посібник. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1993. 720 с.

[17] Костинюк В.С. Зміст і структура поняття «національна самосвідомість студентів в університетах наук про життя». *Humanitarian Studios: Pedagogics, Psychology, Philosophy*. 2024. № 15(1). С. 24–35. https://doi.org/10.31548/hspedagog15(1).2024.24-35

Таблиця 1

Структурні компоненти національної самосвідомості особистості

Компонент	Зміст	Прояви	Спрямованість
Когнітивний	Система уявлень і знань про себе як представника нації та про націю як соціокультурну спільноту (історія, культура, психологічні та соціальні особливості)	Усвідомлення національної належності; знання про історичний і культурний розвиток нації; співвіднесення «Я-образу» з національною ідентичністю	Внутрішній (самопізнання) і зовнішній (усвідомлення нації)
Емоційно-ціннісний	Ставлення до себе як носія національної приналежності та до нації як цілого	Самоповага, самоприйняття; почуття гордості; прийняття національних цінностей, традицій і норм	Внутрішній (переживання ідентичності) і зовнішній (оцінка нації)
Поведінково-регулятивний	Здатність до саморегуляції, саморозвитку та реалізації національно значущих цінностей у діяльності	Громадянська активність; відповідальна поведінка; участь у розвитку держави; професійна й соціальна реалізація цінностей	Переважно внутрішній (індивідуальна поведінкова реалізація)

Варто підкреслити, що умовний поділ на внутрішні та зовнішні прояви національної самосвідомості має аналітичний характер. У реальному освітньому процесі ці аспекти тісно переплітаються: формування уявлень про націю супроводжується одночасним осмисленням власної належності до неї, а ціннісне ставлення до національної спільноти впливає на самооцінку та поведінкові установки особистості.

Розглядаючи національну самосвідомість як елемент суспільної свідомості, слід наголосити на її динамічному характері. Вона формується під впливом як внутрішніх чинників (особистісного досвіду, рефлексії, освітньої діяльності), так і зовнішніх (соціокультурного середовища, історичних подій, інформаційного простору). У цьому контексті національна самосвідомість перебуває у взаємозв'язку з іншими формами суспільної свідомості, зокрема громадянською, етнічною та регіональною, що особливо актуально для українського суспільства з його історично зумовленою різноманітністю[18].

[18] Гафіатуліна А. В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України : дис. … д-ра психол. наук : 19.00.07 / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2018. 199 с.

У сучасних умовах суспільних трансформацій історична пам'ять постає одним із ключових чинників формування національної самосвідомості особистості. Вона виступає не лише засобом збереження минулого, а й важливим механізмом осмислення сучасності та конструювання уявлень про майбутнє. Саме через історичну пам'ять відбувається передача соціокультурного досвіду, цінностей, символів і смислів, які формують основу національної свідомості молоді[19].

Історична пам'ять має складну багаторівневу структуру та функціонує як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. На індивідуальному рівні вона проявляється у вигляді знань, уявлень та інтерпретацій історичних подій, що інтегруються в особистісний досвід[20]. На колективному рівні історична пам'ять постає як система спільних наративів, символів і культурних практик, які забезпечують наступність поколінь і стабільність національної ідентичності. У цьому контексті вона безпосередньо впливає на формування когнітивного та емоційно-ціннісного компонентів національної самосвідомості[21].

Особливого значення історична пам'ять набуває у процесі формування ціннісного ставлення до нації. Через осмислення історичних подій, постатей і культурних здобутків формується емоційний зв'язок із національною спільнотою, що проявляється у почуттях гордості, відповідальності, причетності та емпатії. Водночас інтерпретація історичного минулого суттєво впливає на формування світоглядних орієнтацій студентської молоді, визначаючи їхнє ставлення до суспільних процесів і власної ролі в них[22].

Варто зазначити, що історична пам'ять не є статичною системою. Вона постійно змінюється під впливом соціокультурних, політичних та інформаційних чинників. У цьому зв'язку особливого значення набуває її цілеспрямоване формування в освітньому середовищі. Заклади вищої освіти, зокрема університети наук про життя, виступають важливим простором інтеграції знань, цінностей і практичного досвіду, що сприяє формуванню національної самосвідомості студентів[23].

У межах освітнього процесу історична пам'ять формується через зміст навчальних дисциплін, міждисциплінарні зв'язки, виховну роботу та

---

[19] Halbwachs M. On Collective Memory. Chicago: University of Chicago Press, 1992; Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. 1989. №. 26. P. 7–24. https://doi.org/10.2307/2928520

[20] Костинюк В.С. Узагальнення зарубіжного досвіду формування національної самосвідомості студентів. *Comparative Professional Pedagogy*. 2024. № 14(2). С. 142–156. https://doi.org/10.31891/2308-4081/2024-14(2)-14

[21] Hobsbawm E. The Invention of Tradition. Cambridge: Cambridge University Press, 2012; Співак Л. М. Проблема співвідношення між феноменами «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» у психології. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2010. Вип. 9. С. 592–601.

[22] Halbwachs M. On Collective Memory. Chicago: University of Chicago Press, 1992; Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. 1989. №. 26. P. 7–24. https://doi.org/10.2307/2928520

[23] Балл Г.А. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2003. С. 61–67.

позааудиторну діяльність. Важливим є не лише засвоєння навчального матеріалу, а й розвиток критичного мислення, уміння аналізувати історичні події, порівнювати різні інтерпретації минулого та формувати власну позицію. Саме така діяльність сприяє розвитку когнітивного компонента національної самосвідомості та водночас впливає на формування ціннісних орієнтацій студентів[24].

Особливу роль у сучасних умовах відіграє актуалізація історичної пам'яті в контексті суспільних викликів, інформаційного простору та глобальних трансформацій. У цих умовах історична пам'ять стає не лише механізмом збереження ідентичності, а й інструментом формування критичного мислення та протидії маніпулятивним впливам[25]. Це підсилює необхідність розвитку у студентів здатності до аналітичного осмислення історичних джерел і усвідомлення значущості національного історичного досвіду[26].

Для студентів університетів наук про життя історична пам'ять набуває додаткового змісту, пов'язаного з усвідомленням традицій господарювання, взаємодії людини з природним середовищем та відповідальності за збереження природних ресурсів як частини національного надбання. Такий підхід забезпечує інтеграцію професійної підготовки з процесом формування національної самосвідомості, що є важливою складовою підготовки сучасних фахівців[27].

Розгляд специфіки формування особистісних якостей студентів університетів наук про життя є важливим для розуміння особливостей формування їхньої національної самосвідомості, оскільки саме ця соціально-вікова група перебуває на етапі інтенсивного особистісного, професійного та ціннісного становлення. У цьому контексті ключового значення набуває юнацький вік, який у віковій психології визначається як сенситивний період розвитку самосвідомості, зокрема її національного виміру[28].

У психологічній науці підкреслюється, що основою розвитку самосвідомості в цей період є формування критичного мислення та світоглядних позицій, що дозволяє особистості осмислювати соціальну реальність і власне місце в ній. Саме в юнацькому віці відбувається структуризація життєвих цінностей, що має

---

[24] Hobsbawm E. The Invention of Tradition. Cambridge: Cambridge University Press, 2012; Балл Г.А. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні.* К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. С. 61–67.

[25] Костинюк В.С. Узагальнення зарубіжного досвіду формування національної самосвідомості студентів. *Comparative Professional Pedagogy*. 2024. № 14(2). С. 142–156. https://doi.org/10.31891/2308-4081/2024-14(2)-14

[26] Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations. 1989. №. 26. P. 7–24. https://doi.org/10.2307/2928520; Співак Л. М. Проблема співвідношення між феноменами «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» у психології. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2010. Вип. 9. С. 592–601.

[27] Балл Г.А. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні.* К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. С. 61–67.

[28] Гафіатуліна А. В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України : дис. … д-ра психол. наук: 19.00.07 / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2018. 199 с.

визначальне значення для формування національної самосвідомості як внутрішньої позиції особистості[29].

Для сучасної студентської молоді характерною є певна варіативність ціннісних орієнтацій, що зумовлено впливом глобалізаційних процесів та поширенням масової культури[30]. За умов недостатньо сформованого життєвого досвіду це може призводити до розмитості світоглядних позицій і ускладнювати процес національної самоідентифікації, оскільки зовнішні культурні впливи часто домінують над внутрішньо усвідомленими цінностями[31].

В. Борисов виокремлює чотири основні етапи становлення національної самосвідомості. Перший етап охоплює дошкільний і молодший шкільний вік і характеризується казково-міфологічним сприйняттям національного світу. Другий етап (підлітковий вік) пов'язаний із формуванням усвідомленого ставлення до етнічної та національної належності. Третій етап (старший шкільний вік) характеризується зміцненням національної ідентичності та формуванням світоглядних орієнтацій. Четвертий етап охоплює юнацький (студентський) вік і є вирішальним у процесі розвитку національної самосвідомості, оскільки саме в цей період відбувається її систематизація, розширення уявлень про націю та закріплення власної позиції особистості у соціальному та культурному просторі[32].

Для студентів університетів наук про життя цей етап має додаткову специфіку, зумовлену професійною спрямованістю їхньої підготовки. Вона передбачає формування відповідального ставлення до природних ресурсів, екологічної культури та усвідомлення взаємозв'язку між людиною, суспільством і довкіллям як частиною національного надбання[33]. Таким чином, професійна діяльність майбутніх фахівців безпосередньо пов'язується з ціннісними орієнтаціями, що формують елементи національної самосвідомості.

Важливою особливістю студентського середовища є поєднання інтенсивного інтелектуального розвитку з активним формуванням громадянської та екологічної свідомості. Університети наук про життя виступають не лише як освітні установи, а й як простір формування відповідальної особистості, здатної

[29] Балл Г.А. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні*. К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. С. 61–67.

[30] Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. К. : Либідь, 2003. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. 344 с.

[31] Горбунова В.В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2003. 266 с.

[32] Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.07. Тернопіль, 2006. С. 217.

[33] Костинюк В.С. Зміст і структура поняття «національна самосвідомість студентів в університетах наук про життя». *Humanitarian Studios: Pedagogics, Psychology, Philosophy*. 2024. № 15(1). С. 24–35. https://doi.org/10.31548/hspedagog15(1).2024.24-35; Костинюк В.С. Узагальнення зарубіжного досвіду формування національної самосвідомості студентів. *Comparative Professional Pedagogy*. 2024. № 14(2). С. 142–156. https://doi.org/10.31891/2308-4081/2024-14(2)-14

усвідомлювати значення збереження природних ресурсів та їх роль у національному розвитку.

Отже, специфіка формування особистісних якостей студентів університетів наук про життя полягає у поєднанні вікових особливостей юнацького періоду з професійною спрямованістю підготовки, що зумовлює посилений вплив освітнього середовища на формування їхньої національної, громадянської та екологічної самосвідомості. Це створює унікальні умови для інтеграції когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів національної самосвідомості.

Практична реалізація засад формування національної самосвідомості у закладах вищої освіти передбачає комплекс взаємопов'язаних механізмів, серед яких провідне місце посідає інтеграція історико-культурного змісту в навчальні дисципліни. Такий підхід сприяє розвитку когнітивного компонента національної самосвідомості через формування цілісного уявлення про історичний шлях нації та її культурні цінності.

Важливим механізмом виступає створення ціннісно орієнтованого освітнього середовища, яке забезпечує формування емоційно-ціннісного ставлення до національної спільноти. Це досягається через педагогічну взаємодію викладачів і студентів, використання діалогових форм навчання, обговорення суспільно значущих історичних і сучасних подій, а також через формування атмосфери поваги до національної культури, мови та традицій.

Окреме значення має позааудиторна діяльність студентів, яка виступає практичним полем реалізації національно-ціннісних орієнтацій. До неї належать участь у наукових гуртках, проєктах із вивчення історико-культурної спадщини, волонтерських ініціативах, екологічних акціях та громадських заходах. Саме ця діяльність забезпечує перехід від знань і цінностей до реальної поведінки, формуючи поведінковий компонент національної самосвідомості.

Університети наук про життя мають специфічний потенціал у реалізації зазначених механізмів, оскільки дозволяють поєднувати гуманітарну складову освіти з професійною підготовкою у сфері природничих і аграрних наук. Це створює умови для формування особливого типу національної самосвідомості, у якій поєднуються громадянські, екологічні та професійно-етичні цінності. Усвідомлення відповідальності за природні ресурси, землю та довкілля виступає важливою складовою сучасної національної ідентичності студентів.

ВИСНОВКИ

Отже, формування національної самосвідомості студентів в університетах наук про життя є багаторівневим процесом, що реалізується через поєднання змістових, організаційних та діяльнісних механізмів. Його ефективність визначається цілісністю освітнього впливу, у якому історична пам'ять, професійна підготовка та ціннісне виховання виступають взаємопов'язаними складовими єдиного педагогічного процесу.

Проведене теоретичне узагальнення дозволяє стверджувати, що національна самосвідомість студентів університетів наук про життя є складним інтегративним утворенням, яке формується під впливом освітніх, історико-культурних та вікових детермінант. Її структура включає когнітивний,

емоційно-ціннісний та поведінково-регулятивний компоненти, що взаємопов'язані та забезпечують цілісність особистісного ставлення до національної спільноти.

Встановлено, що історична пам'ять виступає одним із базових механізмів формування національної самосвідомості, оскільки забезпечує трансляцію культурного досвіду, цінностей та смислів між поколіннями. Вона впливає на формування світоглядних орієнтацій студентської молоді, сприяє розвитку емоційного зв'язку з нацією та усвідомленню власної ролі в її розвитку.

Доведено, що освітньо-історичні детермінанти (зміст освіти, освітнє середовище, позааудиторна діяльність) є системоутворювальними чинниками формування національної самосвідомості, оскільки забезпечують інтеграцію знань, цінностей і практичної діяльності студентів.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричним вивченням рівнів сформованості національної самосвідомості студентів різних спеціальностей та розробкою дієвих педагогічних технологій її розвитку в умовах сучасної вищої освіти.

АНОТАЦІЯ

У статті розкрито особливості формування національної самосвідомості студентів університетів наук про життя через призму історичної пам'яті та освітньо-історичних детермінант. Визначено структуру національної самосвідомості, яка включає когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий компоненти. Обґрунтовано роль історичної пам'яті як ключового чинника формування ціннісних орієнтацій та світоглядних позицій студентської молоді.

Проаналізовано освітньо-історичні чинники, що впливають на розвиток національної самосвідомості в університетах наук про життя, зокрема зміст навчання, освітнє середовище та позааудиторну діяльність. Виявлено специфіку освітнього процесу університетів наук про життя, яка полягає у поєднанні професійної підготовки з формуванням екологічної та громадянської свідомості.

Запропоновано практичні механізми формування національної самосвідомості студентів, що базуються на інтеграції історико-культурного змісту в освітній процес та розвитку ціннісно орієнтованого освітнього середовища.

Література

1. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso, 2006.
2. Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge : Cambridge University Press, 2011.
3. Halbwachs M. On Collective Memory. Chicago : University of Chicago Press, 1992.
4. Hobsbawm E. The Invention of Tradition. Cambridge : Cambridge University Press, 2012.
5. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. 1989. №. 26. P. 7–24. https://doi.org/10.2307/2928520
6. Андрущенко В. П. Філософія освіти і освітньої політики. Київ : Знання України, 2010.

7. Балл Г.А. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні.* К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. С. 61–67.

8. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. К.: Либідь, 2003. Кн. 2: *Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади*. 344 с.

9. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.07. Тернопіль, 2006. 528 с.

10. Гафіатуліна А. В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України : дис. … д-ра психол. наук : 19.00.07 / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2018. 199 с.

11. Горбунова В.В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці : дис... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2003. 266 с.

12. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 128 с.

13. Костинюк В.С. Зміст і структура поняття «національна самосвідомість студентів в університетах наук про життя». *Humanitarian Studios: Pedagogics, Psychology, Philosophy*. 2024. № 15(1). С. 24–35. https://doi.org/10.31548/hspedagog15(1).2024.24-35

14. Костинюк В.С. Узагальнення зарубіжного досвіду формування національної самосвідомості студентів. *Comparative Professional Pedagogy*. 2024. № 14(2). С. 142–156. https://doi.org/10.31891/2308-4081/2024-14(2)-14

15. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії : монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 324 с.

16. Співак Л. М. Проблема співвідношення між феноменами «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» у психології. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2010. Вип. 9. С. 592–601.

17. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). К. : Знання, КОО, 1998. 251 с.

18. Субтельний О. Україна: Історія : посібник. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1993. 720 с.

19. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Вип. 17. Інст. проблем виховання. К., 2013.

Information about the author:
Kostyniuk Vasyl Stepanovych,
PhD Student (3rd year),
Specialty «Educational, Pedagogical Sciences»,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
15, Heroiv Oborony Street, Kyiv, 03041, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-33

ПАМ'ЯТЬ КАТАСТРОФИ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ КУЛЬТУРНОГО ВІДНОВЛЕННЯ: ПОСТЧОРНОБИЛЬСЬКИЙ СИНДРОМ, ЕКОЦИД, ТРАВМА, МІЖКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ[1]

Курилова Ю. Р.

ВСТУП

У XXI столітті проблема пам'яті перестає бути лише сферою історичного знання або функцією архівного збереження минулого. Сучасна гуманітаристика дедалі частіше осмислює пам'ять як активний соціокультурний механізм, що формує моделі колективної ідентичності, впливає на етичні практики суспільства, визначає способи переживання травматичного досвіду та окреслює перспективи культурного відновлення. Особливої актуальності ця проблема набуває у контексті глобальних катастроф, воєн, екологічних криз і масових травм, які не завершуються в момент самої події, а продовжують існувати у формах культурної, психологічної та політичної посттравматичної присутності. У цьому контексті пам'ять катастрофи постає не лише як форма збереження досвіду втрати, а як гібридний простір боротьби за інтерпретацію минулого, подолання віктимності, формування емпатії та реконструкції суспільного простору.

У сучасному світі екологічні загрози, війни та гуманітарні катастрофи набувають транснаціонального характеру, осмислення травматичного досвіду дедалі більше виходить за межі локальної чи національної історії. Пам'ять про катастрофу стає частиною глобального міжкультурного діалогу, у якому суспільства намагаються знайти мову для осмислення насильства, екологічної руйнації та втрати людської безпеки. Саме тому сучасні студії пам'яті дедалі активніше звертаються до понять «багатовекторна пам'ять» (М. Ротберг), «постпам'ять» (М. Гірш), «протетична пам'ять» (Е. Ландсберг), «культурна травма», «пам'ять довкілля» (екологічна пам'ять), що дозволяють інтерпретувати пам'ять не як статичний архів фактів, а як динамічний процес взаємодії між минулим, теперішнім і майбутнім. У цьому сенсі катастрофа перестає бути виключно історичною подією і трансформується у тривалий

[1] Публікація здійснена в рамках проєкту EUROTOLERCULTURE: «Європейський досвід формування культури толерантності в українській перспективі: освіта, медіа, мистецтво» (номер проєкту 101127848 ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH), що реалізується за підтримки програми Європейського союзу Еразмус+ за напрямом Модуль Жана Моне. Ця публікація відображає погляди лише її авторів. Водночас програма Європейського союзу Еразмус+ не несе відповідальності за використання цього матеріалу.

This publication is done within the project EUROTOLERCULTURE «The European experience of forming a culture of tolerance in the Ukrainian perspective: media, education, art» (project No. 101127848 ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH) under Jean Monnet Modules Action. The European Commission's support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents, whichreflect the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

культурний стан, який впливає на мову, мистецтво, соціальні практики, політику пам'яті та етичні моделі співіснування.

Одним із найбільш знакових прикладів такої трансформації стала Чорнобильська катастрофа 1986 року, що вийшла далеко за межі техногенної аварії і перетворилася на глобальний символ кризи модерної цивілізації. Чорнобиль став не лише трагедією екологічного масштабу, а й точкою руйнування уявлень про абсолютний технологічний контроль, безпечний прогрес і стабільність державних систем. Катастрофа виявила межі модерного раціоналізму та продемонструвала вразливість людини перед наслідками техногенного втручання у природу. У світовому гуманітарному дискурсі Чорнобиль поступово перетворився на метафору невидимої загрози, токсичної пам'яті, відкладеної травми та цивілізаційної тривожності. Важливо акцентувати, що постчорнобильський досвід сформував новий тип культурної чутливості, у центрі якої опинилися страх невидимого зараження, криза довіри до державних інституцій, проблема інформаційного замовчування та феномен життя «після катастрофи».

Для українського суспільства Чорнобильська катастрофа має особливе значення, оскільки вона стала не лише екологічною чи техногенною трагедією, а й важливим елементом формування сучасної культурної пам'яті. Постчорнобильський синдром в українському контексті охоплює не лише технологічні, медичні чи психологічні наслідки аварії, а й цілий комплекс культурних, соціальних та емоційних реакцій: досвід евакуації, втрати дому, розриву з рідним простором, стигматизації постраждалих, травми мовчання та недовіри до офіційного дискурсу. Особливу роль у цьому відіграла радянська політика замовчування, яка перетворила Чорнобиль на приклад колоніальної моделі управління катастрофою, де життя людини підпорядковувалося логіці державної репутації та політичного контролю. У цьому контексті пам'ять про Чорнобиль сьогодні дедалі частіше осмислюється також через деколоніальну методологію, що дозволяє аналізувати катастрофу як наслідок впливу імперської культури (стратегій приховування, інформаційного насильства та нехтування людською безпекою).

Актуальність теми особливо посилюється після початку повномасштабної російсько-української війни у 2022 році. Сучасна Україна знову переживає досвід масштабної гуманітарної катастрофи, що супроводжується руйнуванням міст, масовими переселеннями, травмою втрати дому, кризою безпеки та екологічними загрозами. Російська окупація Чорнобильської зони у перші місяці війни стала потужним символічним моментом, який актуалізував постчорнобильську пам'ять у новому історичному контексті. Чорнобиль перестав бути лише спогадом про минуле і знову увійшов у сучасний український досвід як нагадування про крихкість цивілізаційної безпеки та вразливість екологічного простору під час війни.

Сучасний український контекст також суттєво розширює поняття екоциду, яке сьогодні дедалі активніше використовується для означення системного руйнування природного середовища як форми воєнного насильства. Руйнування Каховської ГЕС, замінування територій, забруднення водних ресурсів, пожежі в екосистемах, знищення природних ландшафтів формують нову екологічну травму, що безпосередньо пов'язується з постчорнобильським досвідом. У цьому

сенсі Чорнобиль стає своєрідною моделлю осмислення сучасних екологічних катастроф, а пам'ять про нього – інструментом інтерпретації нових форм насильства над природою і людиною.

Особливого значення у такому контексті набуває проблема культурного відновлення. У сучасних гуманітарних студіях дедалі активніше формується уявлення про те, що суспільство не може повноцінно подолати наслідки катастрофи без осмислення травматичного досвіду в символічному, культурному та етичному вимірах. Саме тому культура пам'яті сьогодні розглядається не лише як механізм комеморації, а як технологія відновлення – процесу інтеграції травматичного досвіду у нові моделі колективного співіснування. Пам'ять у цьому сенсі перестає бути лише простором страждання і перетворюється на ресурс емпатії, солідарності та суспільного діалогу.

Особливо важливу роль у цьому процесі відіграють мистецтво та освітні практики, оскільки саме вони створюють можливість для символічної проєкції травми. Наративізація катастрофи дозволяє не лише фіксувати досвід втрати, а й долати мовчання, яке часто супроводжує колективну травму. Через художні образи, метафори, документальні свідчення та культурні ритуали суспільство отримує можливість трансформувати травматичний досвід у форму культурного знання та здійснити реконструкцію емоційних зв'язків між людиною, спільнотою та історією.

Не менш важливим аспектом є міжкультурний вимір пам'яті катастрофи. Чорнобильська трагедія давно вийшла за межі українського чи пострадянського контексту і стала частиною глобального гуманітарного дискурсу. Різні культури осмислюють катастрофу через власні моделі пам'яті, етики та символічної репрезентації. Саме тому міжкультурний діалог навколо Чорнобиля стає важливою формою формування культури толерантності та емпатії. У сучасному світі, де суспільства дедалі частіше стикаються з кризами, війнами та масовими переміщеннями населення, досвід осмислення катастрофи може виконувати функцію етичного посередника між різними спільнотами.

У цьому контексті особливої ваги набуває педагогіка пам'яті, яка передбачає формування чутливого й відповідального ставлення до травматичного досвіду інших. Освітні практики, пов'язані з осмисленням Чорнобиля, дозволяють не лише вивчати історію катастрофи, а й формувати навички емпатії, критичного мислення та міжкультурної комунікації. Для сучасної України це має принципове значення, оскільки війна створює нові форми соціальної травматизації, стигматизації та «іншування» людей, які пережили окупацію, евакуацію чи втрату дому. Саме тому пам'ять про Чорнобиль сьогодні може виконувати роль важливого інструменту осмислення сучасного досвіду війни та подолання соціальної дистанції між різними групами постраждалих.

Метою цього дослідження є аналіз пам'яті Чорнобильської катастрофи як технології культурного відновлення у сучасному українському та світовому гуманітарному дискурсі. Особлива увага приділяється феномену постчорнобильського синдрому, проблемі екоциду, механізмам культурної травми, літературним формам репрезентації катастрофи, а також ролі міжкультурного діалогу й педагогіки пам'яті у процесах зцілення пам'яті.

Перспективність дослідження такої теми зумовлена тим, що сучасна гуманітаристика дедалі активніше звертається до проблеми взаємозв'язку між пам'яттю, травмою та майбутнім культури й людського виміру буття. У ситуації глобальної нестабільності пам'ять катастрофи стає важливим інструментом осмислення вразливості людини і цивілізації. Для України ж ця тема набуває особливого значення ще й тому, що сучасний досвід війни формує нову конфігурацію колективної травми, у якій постчорнобильська пам'ять починає функціонувати як один із ключових культурних кодів сучасності. Саме тому дослідження пам'яті Чорнобиля як простору зцілення пам'яті, міжкультурного діалогу та культурного відновлення відкриває перспективи для подальшого розвитку студій травми і пам'яті, педагогіки пам'яті та деколоніальної гуманітаристики в українському й міжнародному науковому контексті.

1. Постчорнобильський синдром як форма культурної та цивілізаційної травми: трансдисциплінарний контекст

Чорнобильська катастрофа 1986 року стала однією з тих історичних подій, які радикально змінили не лише політичний чи екологічний ландшафт, а й самі провідні модуси гуманітарного осмислення сучасності. Її наслідки вийшли далеко за межі техногенної аварії, трансформувавшись у складний культурний, антропологічний та цивілізаційний феномен, що продовжує визначати форми пам'яті, страху, соціальної поведінки та етичної рефлексії у XXI столітті. Саме тому Чорнобиль сьогодні дедалі частіше інтерпретується не лише як екологічна чи політична трагедія, а як глобальна культурна травма, що сформувала новий тип чутливості до проблем ризику, уразливості та нестабільності людського існування. У цьому контексті особливо продуктивною є трансдисциплінарна методологія, яка дозволяє поєднати інструментарій соціальної філософії, культурної антропології, постколоніальних студій та психології травми. Такий підхід дає змогу аналізувати Чорнобиль не як ізольовану історичну подію, а як складний культурний текст, що функціонує на перетині екологічного, політичного, медійного, емоційного та символічного вимірів. Інтерсекційний вимір проблеми вже було акцентовано в попередніх дослідженнях[2] літературних проєкцій екологічних катастроф.

Для розвитку теоретичної основи дослідження варто акцентувати увагу на позиції А.-В. Вендланд[3], яка наголошує на важливості переходу до транснаціональної та глобальної історії: Чорнобиль має розглядатися в контексті історії технологій, довкілля, проблематики Холодної війни та соціології катастроф.

---

[2] Курилова Ю. Екокатастрофи в літературних проєкціях: параметри впливу та стратегії формування інноваційного мислення у повоєнному відродженні України. *Відновлення сільських територій в умовах повоєнного відродження* : збірник матеріалів Круглого столу (м. Запоріжжя, 21 травня 2024 року) / за ред. С. О. Кушнір. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2024. С. 288.

[3] Вендланд А.-В. Повернення до Чорнобиля. Від національної трагедії до предмета інноваційних дисциплін в історіографії не тільки України. *Україна Модерна.* 2011. № 18. С. 158.

У зв'язку з цим є також потреба актуалізувати напрямок досліджень, аспекти якого розглядає у своїй роботі Т. Перга[4], наголошуючи на важливості розвитку культури пам'яті про екологічні катастрофи в контексті руйнування культурної спадщини.

Однією з ключових концепцій для осмислення постчорнобильського досвіду є поняття «суспільства ризику», запропоноване німецьким соціологом У. Беком[5]. У своїй праці «Суспільство ризику: на шляху до іншого модерну» дослідник наголошував, що пізня модерність створює принципово новий тип небезпек, які не мають чітких просторових меж і не можуть бути повністю контрольовані державою чи наукою. На відміну від традиційних катастроф, ризики техногенної цивілізації є невидимими, відкладеними у часі та глобалізованими. Радіація у цьому сенсі стала однією з найбільш показових метафор модерного страху: людина не здатна безпосередньо побачити небезпеку, але змушена жити у постійному усвідомленні її можливої присутності. Саме тому Чорнобиль став символом кризи модерного проєкту, що ґрунтувався на вірі у безмежність технологічного прогресу та раціонального контролю над природою.

Постчорнобильський синдром у такому контексті можна визначити як комплексний культурний стан, що поєднує колективну тривожність, кризу довіри до інституцій, травму невидимого зараження та специфічний тип посткатастрофічної свідомості. Ідеться не лише про медичні чи психологічні наслідки аварії, а про формування нової моделі сприйняття реальності, у якій небезпека набуває латентного характеру. Радіація стає не лише фізичним явищем, а й культурною метафорою невидимої травми, що пронизує повсякденність і формує особливий тип екзистенційної невизначеності.

У цьому сенсі важливими є концепції студій травми, насамперед праці К. Карут[6], яка розглядала травму як досвід, що не може бути повністю інтегрований у свідомість у момент переживання і повертається у формі повторення, мовчання або нав'язливих образів. У книзі «Незатребуваний досвід: травма, наратив та історія» дослідниця підкреслює, що травма завжди пов'язана з порушенням звичного механізму репрезентації: катастрофічний досвід часто виявляється невисловленим і тому продовжує існувати у формі відкладеної присутності. Чорнобильська катастрофа демонструє саме такий тип травматичного досвіду, оскільки радянська система довгий час не дозволяла суспільству повноцінно проговорити масштаби трагедії. Політика замовчування, цензури та інформаційного контролю перетворила травму на форму колективного мовчання.

Саме травма мовчання стала одним із центральних елементів постчорнобильської культури. Радянська держава намагалася зберегти ілюзію стабільності й контролю, приховуючи масштаби катастрофи та коригуючи сприйняття небезпеки для населення. Унаслідок цього виникла глибока криза довіри

[4] Перга Т. Перга Т. Європейська культура пам'яті про екологічні катастрофи. *Європейські історичні студії.* Наукове видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2016. № 2. С. 213.

[5] Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity. London : SAGE Publications, 1992. 260 p.

[6] Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996. 154 p.

до офіційного дискурсу, науки та державних інституцій. Людина постчорнобильської епохи опинилася у ситуації радикальної невизначеності: небезпека існувала, але її не можна було побачити, точно виміряти чи осмислити через офіційні канали комунікації. Саме ця ситуація сформувала особливу форму посттравматичної чутливості, у якій страх стає постійним фоновим станом культури.

Особливо показовим у цьому контексті є феномен постчорнобильської тривожності як культурного коду. Йдеться про специфічний тип емоційної структури, що поєднує страх зараження, недовіру до держави, відчуття крихкості світу та постійне очікування нової катастрофи. У сучасній українській культурі цей код набуває особливої актуальності після початку повномасштабної війни 2022 року. Сучасний український досвід знову актуалізує теми втрати дому, евакуації, токсичного простору та екологічної небезпеки. Саме тому постчорнобильська пам'ять сьогодні дедалі більше функціонує як інструмент осмислення нових форм травми.

У сучасному гуманітарному дискурсі проблема екоциду дедалі частіше виходить за межі суто екологічної проблематики і набуває виразного культурного, етичного та антропологічного виміру. Руйнування довкілля сьогодні осмислюється не лише як загроза природним екосистемам, а як форма насильства над пам'яттю, ідентичністю та самим способом людського співіснування зі світом. Особливої актуальності ця проблема набуває у контексті сучасного українського досвіду, у якому Чорнобильська катастрофа та повномасштабна війна 2022–2026 років формують складну конфігурацію екологічної травми, що впливає не лише на фізичний простір, а й на колективну свідомість, культурну уяву та етичні моделі сприйняття майбутнього.

Трансдисциплінарний характер цієї проблеми вимагає поєднання інструментарію екологічної критики, студій довкілля, досліджень травми та пам'яті, культурної географії, теорії афекту та постколоніальних студій. Саме така методологічна перспектива дозволяє аналізувати екологічну катастрофу не як локальний інцидент, а як складний культурний процес, у якому руйнування природи стає водночас руйнуванням символічних структур пам'яті, безпеки та ідентичності. Попри те, що термін «екоцид»[7] сформувався переважно у міжнародному правовому полі для означення масштабного нищення природного середовища, у сучасних гуманітарних студіях він дедалі частіше осмислюється як форма культурного та антропологічного насильства. Екоцид руйнує не лише природний простір, а й культурні ландшафти пам'яті, системи локальної ідентичності, зв'язок людини з місцем та уявлення про стабільність світу.

Особливе значення у формуванні постчорнобильської пам'яті має феномен покинутого міста. Прип'ять у сучасній культурі функціонує не лише як географічна локація, а як символ зупиненого часу. Покинуті школи, дитячі майданчики, квартири, особисті речі створюють ефект присутності відсутнього життя. У цьому сенсі простір Прип'яті набуває рис своєрідного «архіву

[7] Яворська В. Визначення поняття «екоцид» у міжнародному праві та Кримінальному Кодексі України. *Центрально-український вісник права та публічного управління.* 2023. № 3. С. 84.

катастрофи», у якому матеріальність руїни стає носієм пам'яті. Подібні простори у сучасній гуманітаристиці часто аналізуються через концепцію «привидної присутності», маніфестовану в праці Ж. Дерріди[8]. Ідеться про присутність «привидів минулого», які продовжують існувати у сучасному культурному просторі та впливати на нього. Чорнобильська зона є саме таким простором «привидної пам'яті», де минуле не зникає, а постійно повертається через матеріальні сліди катастрофи.

Саме тому сучасні студії довкілля дедалі активніше звертаються до аналізу екологічних катастроф як травматичних подій, що трансформують саму структуру колективного досвіду. У цьому контексті Чорнобильська катастрофа постає однією з перших глобальних моделей екоциду у пізньомодерному світі. Її значення виходить далеко за межі техногенної аварії, оскільки Чорнобиль став символом масштабного порушення екологічної рівноваги та одночасно – руйнування культурної довіри до цивілізаційного проєкту модерності. У гуманітарному сенсі Чорнобиль можна розглядати як подію, що радикально змінила антропологічне відчуття простору. Ліс, вода, земля, дощ – усі ці складові набувають нового значення, оскільки потенційно можуть бути носіями невидимого зараження. Український досвід війни й Чорнобиля демонструє, що екологічна катастрофа є не лише проблемою довкілля, а кризою взаємозв'язку між людиною, простором і культурою.

Саме невидимість радіації стала одним із найсильніших травматичних чинників постчорнобильської культури. На відміну від традиційних катастроф, наслідки Чорнобиля не завжди можна побачити безпосередньо. Ця невидима загроза створює специфічну форму екологічної тривожності, що перетворюється на частину повсякденної свідомості. У цьому сенсі продуктивною є концепція «повільного насильства» Р. Ніксона, сформульована у праці «Повільне насильство і екологічний активізм маргіналізованих спільнот»[9]. Дослідник наголошує, що екологічні катастрофи часто функціонують не як миттєва руйнація, а як тривалий процес накопичення шкоди, наслідки якої стають помітними лише через роки або десятиліття. Чорнобиль є саме такою формою «повільного насильства»: його вплив не завершується моментом вибуху, а продовжується у змінених екосистемах, тілесних страхах, культурних травмах та поколіннєвій пам'яті.

Особливо важливим у цьому контексті є поняття «токсичного ландшафту», що активно використовується в сучасних студіях довкілля (Л. Б'юелл[10], М. Мардер[11]). Йдеться про простір, який зберігає сліди катастрофи навіть тоді, коли зовнішньо він виглядає безпечним або природно відновленим. Чорнобильська зона є одним із найбільш показових прикладів такого

[8] Derrida J. Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning and the New International. Translated by Peggy Kamuf. New York: Routledge, 1994. 198 p.

[9] Nixon R. Slow Violence and the Environmentalism of the Poor. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2011. 353 p.

[10] Buell L. Writing for an Endangered World: Literature, Culture, and Environment in the U.S. and Beyond. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2001. 547 p.

[11] Marder M., Tondeur A. The Chernobyl Herbarium: Fragments of an Exploded Consciousness. London : Open Humanities Press, 2016. 120 p.

токсичного ландшафту. Вона поєднує парадоксальну взаємодію життя і смерті, руїни й природного відродження, мовчання і постійної присутності травми. Саме тому Зона поступово перетворилася на один із центральних культурних символів сучасності.

У літературі та візуальній культурі загалом образ Зони функціонує як простір межовості, лімінальності та постапокаліптичної уяви. У цьому аспекті продуктивною є методологія студій лімінальності, що ґрунтуються на антропологічних концепціях (А. ван Геннеп[12], В. Тернер[13]). Лімінальний стан у таких дослідженнях розглядають як ситуацію перебування між стабільними соціальними структурами. Чорнобильська зона у культурній уяві стає саме таким лімінальним простором – територією між життям і смертю, природою і техногенним середовищем, минулим і майбутнім. Людина у цьому просторі втрачає звичні координати безпеки та стабільності.

Водночас Чорнобиль створив новий тип екологічної уяви у світовій культурі. Постапокаліптичні образи руїни, зараженого простору, покинутих міст та дегуманізованих ландшафтів стали важливими елементами сучасної масової культури. Особливо показовими у цьому контексті є численні кінематографічні та літературні репрезентації Чорнобиля, у яких катастрофа інтерпретується як модель цивілізаційного краху. У візуальному сенсі Зона стає своєрідною естетикою руїни, що поєднує страх і захват. Така амбівалентність є характерною для сучасної культури катастрофи, де руйнування водночас викликає жах і перетворюється на об'єкт символічного споглядання.

Окремим напрямом сучасної рецепції Чорнобиля став феномен чорнобильського туризму та масової культури, у межах яких Зона відчуження поступово трансформувалася з простору травми й екологічної катастрофи у глобальний культурний бренд постапокаліптичної уяви. Особливо активізувався цей процес у період 2000–2010 рр. після появи комп'ютерної гри S.T.A.L.K.E.R., численних документальних і художніх фільмів, фотопроєктів, урбаністичних блогів та серіалу «Чорнобиль», який значною мірою глобалізував чорнобильський дискурс. У результаті Чорнобильська зона почала функціонувати не лише як місце пам'яті, а і як простір «темного туризму»[14], у межах якого відвідування територій катастрофи поєднує меморіальний, екстремальний, візуально-естетичний і комерційний виміри. У масовій культурі Прип'ять дедалі частіше постає як «місто-привид», де руїна перетворюється на об'єкт візуальної насолоди, а сама катастрофа – на елемент глобальної постапокаліптичної міфології. Водночас такий процес породжує етичну дискусію: чи не призводить медіалізація Чорнобиля до комерціалізації травми та витіснення реального досвіду постраждалих. Саме тому сучасний чорнобильський туризм функціонує амбівалентно: із одного боку, він сприяє

[12] Van Gennep A. The Rites of Passage. Translated by Monika B. Vizedom and Gabrielle L. Caffee. Chicago : University of Chicago Press, 1960. 224 p.

[13] Turner V. The Ritual Process: Structure and Anti-Structure. Chicago : Aldine Publishing, 1969. 213 p.

[14] Худоба В. Організація туризму в Чорнобильській зоні відчуження у довоєнний період та повоєнні перспективи / В. Худоба Володимир, Я. Ващишин. *Економіка та суспільство*. 2025. Вип. 75. С. 2.

актуалізації пам’яті про катастрофу та міжнародному інтересу до українського досвіду; із іншого – є ризики перетворення травматичного простору на видовищний продукт масової культури. У цьому сенсі Чорнобильська зона стає одним із найяскравіших прикладів того, як сучасна культура одночасно меморіалізує, естетизує й кодифікує катастрофу.

Особливо важливо, що війна актуалізувала пам’ять про Чорнобиль у новому історичному контексті. Окупація Чорнобильської зони російськими військами у 2022 році стала потужним символічним жестом, який продемонстрував вразливість навіть тих просторів, що вже асоціювалися з глобальною катастрофою. У культурному сенсі це означало повернення травми: Чорнобиль перестав бути лише пам’яттю про минуле і знову став частиною актуального досвіду небезпеки.

У цьому контексті продуктивною є концепція багатовекторної пам’яті М. Ротберга[15], згідно з якою різні травматичні досвіди взаємодіють між собою, створюючи нові моделі колективної пам’яті, які не конкурують між собою. Пам’ять про Чорнобиль сьогодні переплітається з пам’яттю війни, окупації, втрати дому та екологічної руйнації. Унаслідок цього формується новий тип української культурної пам’яті, у якій екологічна травма більше не сприймається як окремий досвід, а інтегрується у ширший контекст національного виживання.

Проблема людини після катастрофи є однією з центральних для осмислення Чорнобиля як культурної травми та як простору «зцілюючих спогадів». У цьому контексті важливо розглядати не лише сам факт техногенної аварії чи екологічного забруднення, а ті антропологічні, психологічні, соціальні й символічні наслідки, які формують особливий тип посткатастрофічної суб’єктності. Людина після Чорнобиля – це не тільки людина, яка фізично перебувала поруч із зоною ураження або була змушена евакуюватися. Це людина, чия ідентичність починає визначатися через досвід втрати безпечного простору, порушення довіри до світу, стигматизацію, страх невидимої загрози та соціальне маркування як «іншої». Саме тому постчорнобильський досвід потребує не лише історичного чи екологічного аналізу, а й методології психотравми, соціальної психології, студій стигми, концепції етики турботи та педагогіки пам’яті.

У психологічному сенсі Чорнобильська катастрофа активує кілька різновидів травми. Передусім ідеться про гостру первинну травму, пов’язану з раптовістю події, евакуацією, дезорієнтацією, браком інформації та загрозою життю. Для мешканців Прип’яті та прилеглих територій катастрофа була не лише аварією, а моментом радикального розриву з повсякденням: люди залишали домівки з відчуттям тимчасовості, не усвідомлюючи, що повернення до звичного життя вже неможливе.

Другий різновид – хронічна, або пролонгована травма, адже Чорнобиль як трагічна подія не завершується моментом вибуху. Його наслідки тривають роками: через страх хвороб, медичні обстеження, обмеження соціальних пільг, бюрократичне підтвердження статусу постраждалого, зміну місця проживання, втрату зв’язку з рідним простором, забуття тощо.

[15] Rothberg M. Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization. Stanford, CA: Stanford University Press, 2007. 408 p.

Третій аспект – травма втрати дому, або травма вимушеного переміщення. Для чорнобильців дім перестає бути простором безпеки й перетворюється на заборонене, заражене, недоступне місце. У зв'язку з цим важливо залучити поняття «емоційної прив'язаності до місця» (екологічна психологія, гуманітарна географія[16] та міждисциплінарні студії місця[17]). Втрата дому означає не лише втрату житла, а руйнування топографії пам'яті: вулиць, шкіл, дворів, цвинтарів, родинних маршрутів, локальних ритуалів. Саме тому Прип'ять у культурній пам'яті функціонує як простір зупиненого часу: вона є не просто покинутим містом, а матеріалізованим образом зруйнованого, зупиненого (застиглого) або навіть вкраденого життя. Цей досвід безпосередньо перегукується з сучасним досвідом внутрішньо переміщених осіб і мешканців прифронтових територій. Велика частина громадян України наразі знаходиться в ситуації втрати звичного простору й переосмислення ідентичності – тому паралель між досвідом чорнобильців і сучасними переселенцями із прифронтових і окупованих територій є методологічно важливою: в обох випадках людина після катастрофи переживає втрату дому, зміну статусу та потребу наново вибудовувати образ себе у світі.

Четвертий різновид – травма невидимої загрози. Радіація не має очевидної форми: її не можна побачити, відчути на дотик або одразу розпізнати тілесно. Це створює специфічний психоемоційний стан – тривогу без чітко локалізованого об'єкта. Людина живе не лише з пам'яттю про те, що сталося, а з постійним питаннями: «Чи це вже вплинуло на моє тіло?»; «Чи небезпека ще триває?»; «Чи можна довіряти воді, землі, їжі, повітрю?». У цьому контексті тіло стає місцем тривожного очікування. Воно сприймається як потенційний носій майбутньої хвороби, як простір відкладеної катастрофи. Цю проблему можна аналізувати через тілесно-орієнтовані підходи до травми, зокрема через праці Б. ван дер Колка[18], який наголошує, що травма фіксується не лише у пам'яті, а й у тілесних реакціях, режимах страху, напруження, униканні та посиленні уваги.

П'ятий аспект – соціальна травма стигматизації. Людина після катастрофи часто переживає не тільки власне травматичний досвід, а й травму через ставлення із боку інших. Чорнобильці могли сприйматися як «заражені», «небезпечні», «інші». Тут особливо продуктивною є концепція стигми Е. Ґофмана[19]. Стигма – це соціальний знак, який зменшує людину в очах інших до однієї травматичної характеристики. У випадку чорнобильців людина могла бути редукована до статусу «постраждалого», «евакуйованого», «зони», «радіації». Такий механізм перетворює складну особистість на носія небажаного соціального маркера. Саме тут виникає феномен «іншування». Інший після катастрофи – це той, хто нагадує суспільству про небезпеку, яку воно хотіло б витіснити. Чорнобилець стає не лише жертвою, а й символічним носієм страху.

[16] Proshansky H., Fabian A. K., Kaminoff R. Place-Identity: Physical World Socialization of the Self. *Journal of Environmental Psychology*. 1983. Vol. 3, no. 1. P. 57–83.

[17] Altman I., Low S. M. (eds.). Place Attachment. New York: Plenum Press, 1992. 314 p.

[18] Van der Kolk B. The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma. New York : Viking, 2014. 464 p.

[19] Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall, 1963. 147 p.

Подібний механізм можна простежити й у сучасному українському досвіді щодо ВПО, мешканців окупованих чи прифронтових територій, людей, які втратили дім або пережили евакуацію. Вони можуть опинятися у ситуації подвійної травматизації: спочатку через саму катастрофу чи війну, а потім через соціальну дистанцію, недовіру, бюрократичну байдужість або стереотипізацію. Методологічно це можна пояснити через концепцію вторинної травматизації. Вона виникає тоді, коли людина після первинного травматичного досвіду стикається з нечутливістю, приниженням, знеціненням або недовірою. Наприклад, чорнобилець травмований не лише аварією, а й тим, що його досвід применшують – особливо протягом десятиліть після трагедії; ВПО травмовані не лише війною, а й тим, що їх змушують постійно доводити власну вразливість.

Для глибокої інтерпретації цих проблем важливо розрізняти кілька рівнів психотравми: індивідуальна травма як особистий досвід страху, втрати, евакуації, небезпеки, тілесної тривоги; родинна травма як передавання досвіду катастрофи всередині сім'ї через мовчання, спогади, сімейні історії, страхи за здоров'я дітей, зміну родинного укладу; колективна травма – спільний досвід групи, яка пережила катастрофу й отримала особливий соціальний статус; культурна травма – ситуація, коли подія стає частиною ідентичності суспільства, впливає на мистецтво, літературу, ритуали, політику пам'яті; трансгенераційна травма – передавання травматичного досвіду наступним поколінням, які могли не бути безпосередніми свідками катастрофи, але успадковують її емоційні, символічні й наративні наслідки. Трансгенераційний аспект особливо важливий для постчорнобильського синдрому, адже діти й онуки постраждалих можуть знати Чорнобиль не як власну біографічну подію, а як родинну історію хвороб, переселення, страху, втрати дому або мовчання. Тут доцільно залучити поняття постпам'яті (М. Гірш), тобто пам'яті покоління, яке не пережило травматичну подію безпосередньо, але успадкувало її через родинні оповіді, образи, фотографії, мовчання та емоційні сценарії.

Особливу роль у цьому процесі відіграє мовчання, яке концептуалізується. У психотравматології мовчання не завжди означає забуття, а часто є способом захисту від надмірного болю. У постчорнобильському контексті мовчання має кілька рівнів: державне мовчання радянської системи; родинне мовчання, пов'язане з небажанням травмувати дітей; соціальне мовчання, коли суспільство уникає теми; культурне мовчання, коли травма довго не отримує адекватної мови репрезентації. Саме тому Чорнобиль стає не лише історією політичної, екологічної катастрофи, а й простором для аналізу механізмів соціальної дистанції, страху та культурної стигматизації.

Однією з ключових тез публічного аналізу наслідків катастрофи С. Мирного[20] є переосмислення Чорнобильської катастрофи не стільки як суто

[20] Письменник, сценарист, еколог, учасник ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, дослідник чорнобильської проблематики, автор монографії «Chernobyl Liquidators' Health as a Psycho-Social Trauma» (Budapest, 2001), документального роману «Жива сила» (Москва, 2009), співавтор збірника «Травма:пункти» (Москва, 2009), університетського підручника «Environmental History of the USSR and post-USSR» (Cambridge University Press). Ініціював та організував міждисциплінарну конференцію «Чорнобиль та інші: Приборкання катастроф» (Будапешт, 2006) (https://krytyka.com/ua/authors/sergii-mirnii).

радіаційної, а насамперед як інформаційно-психологічної травми. Автор наголошує[21], що масштаби соціального й психічного ураження значною мірою були зумовлені не прямим біологічним впливом радіації, а «вторинним інформаційним вибухом», який сформував глобальну атмосферу страху, паніки та символічної катастрофізації Чорнобиля. Особливо важливою є думка про те, що саме інформація – чутки, медійні повідомлення, політична риторика, замовчування, суперечливі інтерпретації – стала потужним стресогенним фактором, який сприяв формуванню колективної психотравми. У цьому аспекті автор фактично випереджає сучасні студії медіакультури та травми, у яких травматизація розглядається не лише як наслідок фізичного ушкодження, а як результат символічного, медійного та дискурсивного конструювання катастрофи. Влучну дефініцію для означення цього стану застосував також М. Каролькєвіч – «паралізуючий фаталізм»[22].

Не менш важливою є теза С. Мирного про травмуючий характер стигматизації чорнобильців. Автор детально аналізує механізми «радіяційної стигми», коли постраждалі починають сприйматися суспільством як «небезпечні», «заражені» або приречені на невиліковну хворобу. У цьому контексті Чорнобиль постає не лише як екологічна чи техногенна катастрофа, а як криза соціальної комунікації та гуманітарного розуміння травми. Дослідник наголошує, що страх перед радіацією породив механізм «позитивного зворотного зв'язку»: суспільний страх формував стигму, стигма – психотравму, а психотравма, своєю чергою, закріплювала образ чорнобильця як «хворого» й «жертви». У методологічному сенсі такі позиції стимулюють до поєднання концепції Е. Ґофмана про соціальну стигму, підходи К. Карут до культурної травми та сучасні студії вторинної травматизації, де травма посилюється через реакцію суспільства на постраждалого.

Водночас надзвичайно продуктивною для сучасної гуманітаристики є ідея автора про необхідність «символічної переробки» Чорнобиля як умови подолання психотравми. С. Мирний фактично формулює концепцію культурного зцілення пам'яті, коли подолання катастрофи можливе лише через культурне переосмислення, зміну символічного статусу Зони та інтеграцію чорнобильського досвіду у колективну пам'ять. Автор підкреслює, що Чорнобильська зона не повинна залишатися «психотравматичним меморіалом поразки», а має бути переосмислена як простір культурної пам'яті, рефлексії та стратегій подолання. Особливо показовою є його пропозиція символічно змістити акцент із дати катастрофи на «День Чорнобильської Перемоги» – день, коли вдалося уникнути ще масштабнішого вибуху. Такий підхід принципово змінює перспективу пам'яті: від культури безнадії й віктимізації – до культури відповідальності, досвіду виживання (рецепція події поколіннями, які народжені й формувалися в ситуації посткатастрофи, формувалася в досить специфічному вимірі) та етики подолання катастрофи.

[21] Мирний С. Чорнобиль як інфо-травма. *Критика*. 2010. № 3-4 (Березень– Квітень). С. 18.

[22] Каролькєвіч М. Кінець міту Чорнобиля? *Незалежний культурологічний часопис «Ї»*. 2006. № 41. С. 15.

Колективна пам’ять формується не лише через історичні факти, а й через символічні механізми репрезентації, ритуали, мистецтво та культурні наративи. Чорнобильська катастрофа поступово трансформувалася у потужний культурний архетип, який функціонує у літературі, кінематографі, медійному просторі як символ глобальної небезпеки та цивілізаційної вразливості. Особливе значення у цьому процесі мають документальні свідчення, у яких катастрофа постає через поліфонію голосів постраждалих і свідків. Така стратегія репрезентації дозволяє показати Чорнобиль не лише як історичний факт, а як множинний досвід болю, страху, втрати й мовчання.

Символічного значення у сучасному чорнобильському дискурсі набуває образ «Слонячої ноги»[23] – масивного радіоактивного утворення, яке стало одним із найвідоміших матеріальних артефактів катастрофи. У контексті студій травми цей об’єкт можна розглядати як своєрідну матеріалізацію травми: «Слоняча нога» функціонує не лише як техногенний залишок аварії, а як фізичне втілення невидимої небезпеки. У культурній уяві вона перетворюється на «тіло катастрофи» – застигла речовина від вибуху, яка продовжує випромінювати небезпеку навіть після завершення самої події. Цей образ виконує функцію об’єкта пам’яті, через який суспільство намагається осмислити досвід, що виходить за межі звичайної репрезентації, і водночас «Слоняча нога» постає як один із центральних візуальних символів постапокаліптичної естетики Чорнобиля: її фотографії, документальні кадри й цифрові реконструкції активно циркулюють у масовій культурі, формуючи глобальний образ Зони як простору техногенного жаху. У рамках екокритики цей об’єкт символізує кризу антропоцентричної цивілізації, оскільки демонструє момент, коли технологія виходить з-під людського контролю й перетворюється на автономну руйнівну силу. Водночас у лімінальній перспективі «Слоняча нога» функціонує як межовий артефакт між життям і смертю, природним і штучним, людським і «постлюдським» світом. Саме тому цей образ у сучасному гуманітарному дискурсі набуває статусу не лише технічного феномена, а одного з ключових символів культурної пам’яті про Чорнобиль.

Отже, сучасна гуманітаристика дедалі частіше розглядає пам’ять катастрофи не лише як простір травми, а як можливість культурного відновлення. Саме тут особливого значення набуває концепт зцілюючої пам’яті, що передбачає трансформацію травматичного досвіду у ресурс емпатії, солідарності та міжкультурного діалогу. Пам’ять про Чорнобиль у такому контексті стає не лише нагадуванням про минуле, а й важливим інструментом формування етики й відповідальності в сучасному світі.

Для України ця проблема має особливу актуальність, оскільки війна створює нові форми екологічної, гуманітарної та психологічної травми. Руйнування природного середовища, масові переселення, втрата безпечного простору та досвід постійної загрози формують нову конфігурацію культурної пам’яті, у якій постчорнобильський синдром набуває нового звучання. Саме

[23] Слоняча нога: страшний символ Чорнобильської катастрофи. URL: https://chernobyl-visit.com/ua/chernobyl-diaries/elephants-foot-a-horrible-symbol-of-chernobyl-disaster/

тому дослідження Чорнобиля у контексті трансдисциплінарної методології дозволяє не лише переосмислити одну з найбільших катастроф XX століття, а й зрозуміти механізми функціонування сучасної культури травми, пам'яті та суспільного відновлення.

2. Чорнобильська катастрофа в українській літературі: еволюція художніх стратегій репрезентації

Чорнобильська катастрофа стала однією з ключових подій, що радикально трансформували українську літературу кінця XX – початку XXI століття. Її вплив виявився значно ширшим за тематичне осмислення техногенної аварії, оскільки Чорнобиль поступово перетворився на потужний культурний код, через який українська література почала переосмислювати проблеми травми, екологічної загрози, посттоталітарного досвіду, руйнування антропоцентричної картини світу та кризи модерної цивілізації. У цьому ракурсі чорнобильський дискурс в українській літературі демонструє потужну еволюцію художніх стратегій репрезентації: від документально-сповідального письма й апокаліптичної поетики до складних моделей культурної пам'яті, постапокаліптичної естетики та символічного відновлення.

Перший етап літературного осмислення Чорнобиля пов'язаний із безпосередньою реакцією на катастрофу у другій половині 1980-х років XX ст. Для цього періоду характерним є домінування документально-публіцистичної стратегії, центральною стає потреба свідчення, констатація замовчуваного та фіксації травматичного досвіду. Література фактично бере на себе функцію альтернативного суспільного мовлення в умовах радянської інформаційної цензури. Саме тому чорнобильські тексти цього часу часто тяжіють до жанрової гібридності: поєднання репортажу, щоденника, сповіді, документального свідчення. Одним із ключових мотивів стає мотив мовчання та недовіри до офіційного дискурсу. Катастрофа представлена не лише як техногенна аварія, а як руйнування самої системи координат радянського світу. У статті Л. Залеської-Онишкевич[24] особлива увага звертається на те, що драматургія про Чорнобиль формує новий тип конфлікту – конфлікт між технократичною цивілізацією та людською етикою, між офіційною риторикою і досвідом особистої катастрофи. Для таких текстів характерні мотиви апокаліпсису, морального суду, екологічної тривоги, а також руйнування віри в «раціональний прогрес» модерної доби. І. Дзюба[25] наголошує на тому, що Чорнобиль став не лише темою літератури, а й моральним викликом для самої культури, перевіркою її здатності говорити правду в умовах травми та історичного шоку, сформував «нову гуманістичну традицію». У цій концепції мистецтво мислиться як форма етичного спротиву замовчуванню й духовній деградації. Чорнобиль тут постає передусім як гуманістична трагедія, що вимагає морального очищення й повернення до людської відповідальності.

[24] Залеська-Онишкевич Л. Відбитка Чорнобиля в літературі. *Сучасність*. 1989. Квітень. Ч. 4 (336). С. 62.

[25] Дзюба І. Дзюба І. Музи не мовчать. Перші епічні твори про чорнобильську трагедію. *Вітчизна*. 1988. № 6. С. 166.

Особливо важливу роль у формуванні раннього чорнобильського канону відіграла поезія. Уже у творах І. Драча, Б. Олійника, Л. Костенко, Д. Павличка, С. Йовенко Чорнобиль постає як символ апокаліптичного порушення гармонії між людиною і природою. Поема І. Драча «Чорнобильська мадонна» стала одним із найпотужніших текстів раннього етапу рецепції катастрофи. Автор поєднує біблійну, фольклорну, експресіоністичну й публіцистичну поетику, створюючи образ Чорнобиля як моральної й цивілізаційної катастрофи. Важливо, що в поемі відбувається сакралізація жіночого образу матері, яка стає символом страждання, втрати та екзистенційної самотності людини після катастрофи. У цьому творі вже помітний перехід від зображення локальної техногенної події до відтворення універсальної моделі культурної травми.

Для раннього чорнобильського письма загалом характерна апокаліптична образність й метафорика болю й страждання: мотиви зараженої землі, мертвого простору, зруйнованої природної рівноваги, деформованого часу (детально аналізує асоціативно-семантичне поле Чорнобилю у своїх роботах І. Гоцинець[26]). Радіація в цих текстах набуває статусу майже метафізичної сили – невидимої, неконтрольованої. У цьому значенні українська література виявляє близькість до глобальної культури постапокаліпсису кінця XX століття, однак водночас зберігає виразно національний вимір, пов'язаний із досвідом колоніальної залежності, замовчування та травматичної недовіри до імперського центру.

Уже наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років чорнобильський дискурс починає набувати метафізичного й культурософського виміру. У пізніших інтерпретаціях, особливо в контексті постмодерної критики, Чорнобиль дедалі частіше осмислюється як знак епістемологічної та культурної кризи. У літературі з'являється мотив постчорнобильської свідомості – стану тривоги, невизначеності, втрати стабільного образу світу. У концепції Н. Зборовської[27] Чорнобиль постає як «усвідомлена гріховність» і симптом руйнування колоніально-тоталітарної моделі світу та одночасно як чинник формування нової посттоталітарної чутливості, позначеної тривогою, кризою суб'єктності, недовірою до офіційного дискурсу й відчуттям історичної нестабільності. Дослідниця пов'язує постчорнобильський синдром із травматичним станом культури, у якій катастрофа перестає бути лише історичною подією й перетворюється на спосіб національного світовідчуття, і трактує Чорнобиль як чинник переходу української культури до постмодерної ситуації, коли руйнуються великі ідеологічні наративи, а сама реальність набуває рис травматичної нестабільності. Уперше в цій роботі проаналізовано синдром колективної провини та специфіку формування жанрових форм і наративу, які детерміновані Чорнобилем (наприклад, у романах Є. Пашковського).

Для дослідників чорнобильського дискурсу (В. Моренець[28], М. Павлишин[29] та ін.) важливо, що чорнобильський текст руйнує традиційну систему

[26] Гоцинець І. Образні проєкції пам'яті про Чорнобильську катастрофу в українському художньому дискурсі. *Культура слова.* 2022. № 1 (96). С. 41–51.

[27] Зборовська Н. Постчорнобильський синдром в українській свідомості (на матеріалі сучасної літератури). *Слово і Час*.1997. № 7. С. 7.

[28] Моренець В. Поетична епіка Чорнобиля. *Радянське літературознавство*. 1987. № 12. С. 6.

художньої репрезентації: реальність стає настільки травматичною, що звичні естетичні форми виявляються недостатніми для її осмислення. Саме тому в чорнобильській літературі активізуються фрагментарність, гротеск, апокаліптична символіка, поєднання документального й візіонерського письма, біблійні алюзії та мотиви екзистенційної провини.

Дискусія щодо чорнобильського дискурсу в українській літературі виявила не лише різницю методологічних підходів, а й глибшу проблему переосмислення самої природи української культури після катастроф XX століття. Однією з найбільш впливових у цьому контексті стала концепція Т. Гундорової[30], у якій Чорнобиль трактується не лише як історична подія, а як метафора постмодерного зламу української культури. Дослідниця розглядає Чорнобиль як своєрідну «епістемологічну катастрофу», після якої руйнуються модерні уявлення про прогрес, раціональність, стабільність історичного часу та цілісність культурної ідентичності. Саме тому чорнобильський текст у Т. Гундорової пов'язується з формуванням українського постмодернізму, карнавальністю, іронією, гротеском, фрагментарністю та кризою великих наративів. Водночас така концепція викликала дискусію щодо меж постмодерного прочитання Чорнобиля. Частина дослідників вбачала в ній ризик естетизації катастрофи або надмірного перенесення західних теоретичних патернів на український матеріал. Так, у своїй статті[31] В. Моренець полемізує з тенденцією абсолютизації постмодерного підходу й критично оцінює спроби інтерпретувати Чорнобиль виключно через дискурс «кінця модерну» та постструктуралістські концепції. В. Моренець фактично ставить питання про небезпеку втрати історичної та етичної конкретики трагедії в умовах надмірної теоретизації гуманітарного знання. Для нього Чорнобиль – це не лише метафора культурного зламу, а передусім реальна історична й антропологічна катастрофа, що поставила під сумнів саму здатність культури адекватно репрезентувати досвід радикальної травми. Власне, характер дискусії навколо чорнобильського тексту демонструє, що йдеться не лише про інтерпретацію окремої історичної події, а про боротьбу різних моделей культурної пам'яті, способів осмислення катастрофи та уявлень про роль літератури після травми.

Особливе місце у формуванні українського чорнобильського дискурсу посідає творчість і діяльність Л. Костенко[32] як комплексний феномен рецепції катастрофи, що поєднує художнє осмислення, охоронну практику та етичну модель пам'яті. На відміну від багатьох авторів, для яких Чорнобиль залишався переважно темою літературної репрезентації, вона безпосередньо включилася у простір Зони через численні експедиції до Полісся. Її діяльність у Чорнобильській зоні була спрямована не лише на фіксацію наслідків катастрофи, а й на збереження зникаючого культурного світу поліської цивілізації – мови,

[29] Павлишин М. Чорнобильська тема: проблеми жанру. *Слово і Час.* 1991. № 4. С. 27.

[30] Гундорова Т. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодернізм. Розвідка з коментарем із «кінця постмодерну». Київ : Критика, 2013. 344 с.

[31] Моренець В. Голос у пустелі. *Слово і Час*. 2006. № 4. С. 82.

[32] Філат Т. Особливості художнього трактування трагедії Чорнобиля в ліриці Ліни Костенко (стаття перша). Проблеми сучасного літературознавства. 2018. № 26. С.186.

фольклору, локальної пам'яті, традиційного способу життя, артефактів і антропологічного досвіду. У цьому сенсі рецепція Чорнобиля у творчості Л. Костенко виходить далеко за межі екологічної або техногенної проблематики й набуває рис культурної археології втраченої України. Її поезія, щоденникові записи, публіцистичні виступи та есеїстика формують поліфонічний чорнобильський текст, у якому катастрофа осмислюється водночас як екоцид, колоніальна травма, руйнування культурної пам'яті та криза гуманістичної цивілізації: письменниця фактично створює модель культурного опору зникненню – через текст, пам'ять і присутність у самому просторі катастрофи.

3. «Чорнобильська комедія» С. Мирного: від катастрофічного наративу до культури відновлення

«Чорнобильська комедія» С. Мирного[33] постає не лише як художній текст про катастрофу, а й культурно-психологічний механізм терапії травми, у межах якого здійснюється символічне «переписування» чорнобильського досвіду. Уже сама назва твору створює ефект когнітивного й емоційного дисонансу: поєднання Чорнобиля – глобального символу катастрофи! – із жанровим визначенням «комедія» руйнує усталений канон репрезентації травми як виключно трагічного досвіду. Саме в цьому полягає одна з головних терапевтичних стратегій тексту: автор намагається перевести колективну пам'ять про катастрофу зі стану паралізуючої сакралізованої травми у площину культурної рефлексії, де можливі іронія, дистанція, сміх, абсурд і навіть гротеск. У термінах студій травми це можна розглядати як спробу подолання «замороженої травми» через механізм наративної репрезентації та вторинного символічного опрацювання досвіду. Сам автор постійно демонструє, що найбільш руйнівною виявляється не лише радіація, а соціальна й інформаційна паніка, абсурд бюрократії, розрив між офіційним дискурсом і тілесним досвідом людини. Особливо показовими є сцени евакуації, дезактивації, втрати волосся, уніфікації тіл, коли травма набуває майже ритуально-антропологічного характеру: автор розвиває стратегії, що дозволяють аналізувати травму не лише як подію, а як процес руйнування суб'єктності й культурної ідентичності.

Надзвичайно важливим у творі є лімінальний вимір чорнобильського часопростору: Зона у С. Мирного – це не просто географічна зона, а межовий простір між життям і смертю, природою й технологією, язичницьким і технократичним, минулим і постапокаліптичним майбутнім. Уже «Веснянка» як зачин (експозиція) твору вводить читача в архаїчний ритуальний хронотоп Полісся: дівчата на цвинтарному пагорбі співають веснянку – здійснюють прадавній обряд закликання життя, родючості й весни. Контрастним до цієї сцени є епізод із повідомленням, що саме цього дня «було вбито перший кілок» під спорудження ЧАЕС, тобто в сакральний простір природного циклу втручається техногенна цивілізація. Отже, Чорнобиль постає як лімінальний локус зіткнення двох світоглядів – архаїчної космогонії та модерного культу технічного прогресу. Автор постійно маркує простір Зони як «межу світів»: автобуси евакуації та військові колони рухаються назустріч одна одній, ніби

[33] Мирний С. Чорнобильська комедія. Полтава: Структури досвіду, 2010. 274 с.

символічні процесії життя й смерті; люди в лазнях проходять через очищення, подібне до ініціаційного ритуалу; сама Прип'ять перетворюється на «місто-привид», проміжний простір між існуванням і небуттям. Навіть науково-популярні вставки-авторські ремарки про відкриття радіоактивності функціонують не як наукова інформація, а як своєрідний модерний космогонічний міф про «вивільнення прихованої енергії матерії»: радіація набуває майже міфологічного статусу невидимої сакральної небезпечної сили, що змінює антропологічний статус людини.

Інноваційність твору значною мірою визначається його жанровою гібридністю, яка стає механізмом символічної переорієнтації «чорнобильського синдрому». С. Мирний поєднує елементи документалістики, кінематографічного сценарію, трагедії, комедії, гротеску, науково-популярного дискурсу, драми абсурду, сатири й навіть елементи епосу катастрофи. Така поліфонічна структура руйнує монолітність травматичного наративу й створює ефект «рухомої пам'яті», у якій Чорнобиль перестає бути лише знаком смерті, – особливо важливими є епізоди із елементами гротеску (наприклад, такса в респіраторі чи пафосні офіційні оголошення на тлі апокаліпсису). Сміх тут не знецінює трагедію, а навпаки – виконує компенсаторну й терапевтичну функцію, стаючи способом виживання у просторі катастрофи. Це зближує твір із концепціями карнавальності, у яких сміх тимчасово руйнує репресивні структури страху і влади. Жанрова гібридність також дозволяє авторові уникнути пафосу «катастрофічного монументалізму», характерного для багатьох чорнобильських текстів. Автор переводить Чорнобиль із площини «сакральної травми» у площину множинного культурного досвіду, який може бути переосмислений, проговорений і навіть частково демістифікований. Саме тому текст функціонує як форма культурної травматерапії: він не заперечує жах катастрофи, але відмовляється залишати людину в стані символічної безвиході.

Сюжет «Чорнобильської комедії» Сергія Мирного побудований як багаторівнева реконструкція Чорнобильської катастрофи, у якій реальна історична подія не просто відтворюється у хронологічній послідовності, а переосмислюється через систему символічних, комічних і катарсисних трансформацій. Твір не обмежується документальною фіксацією аварії, евакуації, мобілізації ліквідаторів, роботи в Зоні та подальшого життя після катастрофи. Його сюжет організований так, щоб перевести Чорнобиль із площини «катастрофи-поразки» у площину ініціаційного синтезу, у якому суб'єкт здобуває цілісність і досягає бажаної цілі. Саме тому в тексті функціонують два взаємопов'язані рівні сюжетної організації: реально-подієвий і символічно-терапевтичний.

На рівні композиції твір послідовно відтворює ключові етапи чорнобильської історії. Зачин «Веснянка» занурює читача в поліський простір до катастрофи, що відображає локальну традицію, ритм природного життя. Це світ органічного зв'язку людини з землею, родом, сезонним циклом і пам'яттю місця. Однак фінальна фраза зачину різко змінює тональність: саме цього дня неподалік «було вбито перший кілок» під будівництво споруди, яка змінить хід цивілізації. На подієвому рівні це початок історії ЧАЕС; на символічному – момент порушення природно-культурної рівноваги.

Наступний сутнісний подієвий вузол – сцена вибуху. С. Мирний моделює її не як абстрактний історичний факт, а через буденну перспективу життя рибалок на ставку-охолоджувачі. Цей прийом надзвичайно важливий: катастрофа входить у світ не через офіційну хроніку, а через повсякденність. До вибуху люди ловлять рибу, жартують, оцінюють «кльов», думають про заробітки на АЕС. Опісля вибуху – вони ще не здатні одразу усвідомити масштаб події. Саме так травматична подія часто й функціонує в реальному досвіді: вона спершу не розпізнається як історична межа, не вкладається в доступні категорії розуміння. Сусіди рибалки після вибуху навіть не припиняють риболовлю остаточно, а один із них нарікає, що риболовлю їм зіпсували: ця комічно-побутова реакція не знецінює катастрофи, а навпаки – показує розрив між масштабом події й людською здатністю її миттєво осмислити.

Реальний подієвий образ катастрофи розгортається через документально впізнавані сцени: руїна реактора, вертоліт над зруйнованим енергоблоком, оголошення евакуації Прип'яті, автобусні колони, мобілізація чоловіків через військкомати, поява військової техніки, санітарна обробка, дозиметричний контроль, робота ліквідаторів. У цих сценах С. Мирний поєднує точність фактичних деталей із кінематографічною монтажністю. Наприклад, евакуація Прип'яті подається через офіційне оголошення про «тимчасове» залишення житла, прохання зачинити вікна, вимкнути електричні й газові прилади, перекрити воду та зберігати спокій. Такий документальний фрагмент демонструє не лише організаційний механізм евакуації, а й мову влади, яка намагається ритуально нормалізувати ненормальне: катастрофа вже відбулася, але офіційний дискурс ще утримує ілюзію тимчасовості, порядку й контрольованості.

На символічному рівні тексту ця подія набуває значення ритуалу розриву з Домом: люди виходять з під'їздів, сідають в автобуси, обертаються. Цей образ працює одразу в кількох напрямах. По-перше, він підкреслює безпорадність евакуйованих, які опинилися в прозорій, але замкненій ситуації спостереження: вони бачать свій дім, але вже не можуть до нього доторкнутися. По-друге, він створює ефект відчуження: люди ніби переміщені в інше середовище, де їхній попередній статус утрачається. По-третє, це образ травматичної лімінальності: евакуйовані вже не вдома, але ще не мають нового місця; вони перебувають між попереднім життям і невідомим майбутнім. Саме тут сюжет починає функціонувати як модель переходу через катастрофу.

Особливо виразно подвійна організація сюжету виявляється в сюжетній лінії Оксани. На реально-подієвому рівні вона є однією з постраждалих, пов'язаних із поліським селом, евакуацією, санітарною обробкою, втратою дому, речей, волосся, тілесної недоторканності. Її історія включена в подієвий контекст Чорнобиля: село Лебедичі евакуюють, бабуся залишається, Оксана змушена покинути простір свого роду, а потім пройти через принизливу процедуру дезактивації. На символічному рівні ця лінія набуває функції терапії: вона проходить через своєрідний обряд примусової ініціації – втрачає попередній образ себе, коли довгі каштанові пасма падають на купу чужого волосся, приватна жіноча тілесність включається в колективну травму. Порушення тілесних меж, втрата контролю над собою, приниження, знеособлення – це і є маркери травми. Волосся як знак молодості, жіночої

ідентичності, краси, тяглості, зв'язку з архаїчною культурою Полісся. Втрата коси означає насильницький розрив із природно-міфологічною формою жіночої суб'єктності й водночас саме ця втрата запускає терапевтичний процес: травма не замовчується, а виводиться на рівень видимого образу. Тіло, сором, волосся, зумер, червона лампа, казенний одяг – усе це стає мовою травматичного досвіду, який може бути прочитаний і осмислений.

Сюжетна лінія Сергія також вибудовується на двох рівнях. На реально-подієвому рівні це історія мобілізованого фахівця-хіміка, лейтенанта запасу, який через військкомат потрапляє до Чорнобильської зони. Його шлях у Зону подано через низку побутових, бюрократичних і комічних епізодів: дзвінок із військкомату, перерваний лабораторний експеримент, розмова з капітаном, перевдягання, табір, зустріч із Патом і Паташоном, робота в умовах радіаційної небезпеки. На символічному рівні Сергій є фігурою раціонального знання, яке потрапляє в простір катастрофи й має пройти випробування реальністю. Його професійна компетентність, знання про дози, речовину, небезпеку, експеримент і вимірювання вводять у текст наукову оптику, яка постійно стикається з абсурдом радянської системи, панікою, побутовою неготовністю й екзистенційною невизначеністю.

Репрезентативним є епізод у лабораторії, де Сергій і Сашко спостерігають за краплями в колбі як за штучним «всесвітом». На подієвому рівні це деталь із життя хіміка перед мобілізацією. На символічному рівні – мініатюрна модель прогресивної науки, яка здатна створювати керовані світи, але не завжди здатна контролювати наслідки. Поруч у тексті розгортаються вставні епізоди про Бекереля, Кюрі, відкриття радіоактивності, перший променевий опік, тобто історія Чорнобиля виводиться за межі локальної аварії й пов'язується з довгою історією наукового освоєння невидимої енергії. На подієвому рівні вони ніби переривають основну дію, відводять читача від 1986 року до історії відкриття радіоактивності, але на символічно-терапевтичному рівні вони виконують функцію когнітивного переживання травми. Катастрофа інтегрується в історію знання, досліду, помилки, захоплення, відкриття, відповідальності. Текст ніби пропонує читачеві іншу стратегію роботи з травмою: не лише боятися Чорнобиля, а розуміти його як наслідок складної цивілізаційної історії, у якій наука, влада, техніка, війна, енергія і культура переплетені між собою.

Особливо важливим у цьому контексті є комічний модус наративу. На реально-подієвому рівні комізм виникає з побутових ситуацій: рибалки не хочуть втрачати «кльов» після вибуху; такса в респіраторі піднімається трапом літака разом із родинами номенклатури; Пат (худий, довготелесий) і Паташон (товстун-коротун) реагують на Зону протилежними емоційними реакціями; мобілізовані чоловіки виглядають розгубленими, кумедними, невідповідними героїчному канону. Символічно ж цей комізм є не розважальним, а терапевтичним – це функція демістифікації страху. Сміх дозволяє зняти паралізуючу владу катастрофи, показати, що навіть у просторі небезпеки люди залишаються недосконалими, смішними, живими. У цьому сенсі «комедія» у назві не означає заперечення трагедії; вона означає відмову від остаточної перемоги травми над життям.

Цей механізм можна пояснити через концепцію карнавальності. У карнавальній логіці сміх не просто висміює, а перевертає ієрархії, руйнує офіційну серйозність, повертає тіло й народну стихію у простір, захоплений страхом. У «Чорнобильській комедії» сміх спрямований не проти постраждалих, а проти абсурду системи, самовпевненості технократичного мислення, бюрократичної мови, соціальної нерівності, інформаційної брехні. Саме тому сміх стає етичним інструментом: він не знецінює травму, а допомагає не перетворити її на культ безвиході.

Подієва лінія ліквідаторів також має терапевтичну функцію. У звичному чорнобильському дискурсі ліквідатор часто постає як жертва або як сак ралізований герой. С. Мирний пропонує інший підхід: його ліквідатори – живі люди з різними характерами, страхами, жартами, слабкостями, взаємною підтримкою. Така стратегія ліквідатора з позиції абстрактного «постраждалого» в позицію суб'єкта досвіду. Це дуже важливо для символічної переорієнтації чорнобильського синдрому: людина не зводиться до об'єкта впливу радіації, хвороби чи статусу жертви; вона зберігає голос, поведінку, характер, здатність діяти.

Тут варто співвіднести художній сюжет із есеєм С. Мирного «Чорнобиль як інфо-травма». У ньому автор прямо говорить про необхідність символічної трансформації травматичної події та зміну контексту сприйняття Чорнобильської зони – від «психотравматичного меморіалу Чорнобилю-поразки» до простору з позитивним культурним і соціальним значенням. Саме це і є художньою телеологією «Чорнобильської комедії»: есей формулює теоретичну програму «інфо-оздоровлення», а художній твір реалізує її через сюжет. Травматичні сцени не приховуються, але переорганізовуються так, щоб у фіналі виникла не лише пам'ять про втрату, а й надія та перспектива щасливого і здорового життя: можлива вагітність Оксани як подолання обставин трагедії.

Після проходження через катастрофу, втрату, евакуацію, роботу в Зоні, страх, абсурд і приниження сюжет повертається до мотивів весни, дому, дітей, хати, квітів. У фінальній сцені на обійсті Оксаниного роду має стояти нова хата; звучить мелодія чорнобильської веснянки, а вишні «щедро сміються» білим квітом; формула «Чорнобильська весна – прийшла» завершує твір як символічний жест відновлення. На реально-подієвому рівні це образ повернення до життя після катастрофи, продовження роду, відбудови дому. На символічно-терапевтичному рівні – це радикальна переорієнтація травми: Чорнобиль перестає бути лише місцем смерті й відчуження, він включається у цикл весняного оновлення.

Отже, сюжет твору має кільцеву композицію: від веснянки на початку – до чорнобильської весни у фіналі. Між цими двома точками відбувається проходження через катастрофу, тобто структура твору нагадує ініціаційний сценарій: первісний світ – його руйнування – лімінальний простір – випробування – символічне повернення. У термінах лімінальних студій це структура ритуалу переходу: відокремлення, межовий стан, реінтеграція. Оксана, Сергій, ліквідатори, евакуйовані й сама культура проходять через лімінальний простір Чорнобиля, щоб у фіналі отримати можливість нового символічного самовизначення. Отже, реально-подієвий рівень «Чорнобильської комедії» забезпечує історичну, документальну й фактичну основу твору: будівництво

ЧАЕС, вибух, евакуація, мобілізація, дезактивація, робота ліквідаторів, життя після катастрофи. Символічно-терапевтичний рівень перетворює цю послідовність подій на модель культурної терапії травми. «Чорнобильська комедія» може бути прочитана як текст, що не лише репрезентує Чорнобильський синдром, а й пропонує спосіб його символічної переорієнтації – від стигми, страху й відчуження до пам'яті, гідності, життєстійкості та відновлення.

Образна система «Чорнобильської комедії» С. Мирного тісно пов'язана з автобіографічним, документальним і культурно-пам'яттєвим виміром твору. Персонажі тут функціонують одночасно на кількох рівнях: як учасники конкретних історичних подій 1986 року, як носії різних моделей рецепції катастрофи та як символічні фігури постчорнобильської культури. Важливо, що автор свідомо уникає створення «монументальних» героїв у стилі офіційного героїчного дискурсу. Його персонажі залишаються суперечливими, емоційно вразливими. Саме така стратегія дозволяє авторові перевести Чорнобиль із площини абстрактної «великої трагедії» у площину людського досвіду, де катастрофа переживається через страх, сміх, втрату, любов, сором, втому й потребу виживання.

Біографічний контекст твору є принципово важливим для його інтерпретації. С. Мирний – реальний ліквідатор наслідків аварії на ЧАЕС, офіцер радіаційної розвідки, який працював у зоні відчуження. Саме тому текст поєднує художню умовність із високим рівнем фактичної достовірності. Значна частина подій, описаних у творі, має автобіографічне підґрунтя: мобілізація через військкомат, робота в радіаційно небезпечних умовах, побут ліквідаторів, дозиметричний контроль, атмосфера невизначеності, поєднання страху й абсурду. С. Мирний не просто «пише про Чорнобиль»: він працює з власною пам'яттю свідка і водночас намагається перетворити індивідуальний досвід на колективно значущий культурний наратив. У цьому сенсі твір можна розглядати через концепцію літератури свідчення, де особистий досвід набуває етичного й культурного значення.

Центральною фігурою твору є Сергій – персонаж, що має виразні автобіографічні риси автора. На реально-подієвому рівні він постає як молодий науковець-хімік, офіцер запасу, якого мобілізують до Чорнобильської зони. Його шлях розгортається від лабораторного світу дослідів і наукової логіки до простору катастрофи, де раціональне знання стикається з хаосом, страхом і системним абсурдом. Водночас Сергій не є класичним героєм-ліквідатором у традиційному значенні: він не монументальний і не позбавлений сумнівів. Його реакції часто іронічні, побутові, внутрішньо роздвоєні. Саме через це персонаж набуває психологічної переконливості: він не «перемагає» катастрофу, а намагається вижити в ній, осмислити її й не втратити людяності.

У символічному сенсі Сергій репрезентує кризу модерного раціоналізму. Його професія хіміка має глибоке концептуальне значення: він належить до світу науки, експерименту, технологічного прогресу, тобто до того самого цивілізаційного простору, який породив атомну енергетику. Саме тому його присутність у Зоні набуває характеру своєрідного символічного «повернення» науки до наслідків власного розвитку. Водночас С. Мирний не демонізує науку, а намагається раціонально зрозуміти механізми радіації, пояснити ситуацію,

уникнути паніки. Але його знання постійно стикається з людською безпорадністю перед масштабом катастрофи. Через це герой стає фігурою межового досвіду між вірою в раціональність і усвідомленням крихкості цивілізації.

Особливе місце у творі посідає образ Оксани. Вона є одним із найскладніших психологічно персонажів тексту, оскільки через її історію С. Мирний репрезентує гендерований вимір чорнобильської травми. У символічному вимірі Оксана є втіленням самого Полісся – архаїчного світу природної, ритуальної й родової культури, який руйнується техногенною цивілізацією. Недаремно автор неодноразово порівнює її з мавкою або з істотою, пов'язаною з міфологічним ландшафтом. Через це її травмапоглиблюється: це не лише індивідуальна психотравма, а й культурна травма руйнування традиційного світу. Оксана проходить через своєрідний ритуал «смерті» старої ідентичності й примусового переходу в нову реальність. У термінах студій лімінальності вона є персонажем межового стану – між домом і вигнанням, минулим і майбутнім, життям «до» і «після» катастрофи.

Дуже важливими є також другорядні персонажі, які формують колективний образ чорнобильського досвіду. Пат і Паташон, наприклад, виконують не лише комічну функцію. Їхні реакції на катастрофу репрезентують різні моделі психологічного переживання травми. Один схильний до тривоги, песимізму й очікування найгіршого, інший – до гумору, легковажності, побутової адаптації. У цьому сенсі персонажі працюють як антропологічні типи посткатастрофічної поведінки. С. Мирний демонструє, що люди реагують на травму не однаково: одні впадають у паніку, інші жартують, треті витісняють страх через побутову активність. Саме така поліфонічність реакцій робить текст психологічно достовірним.

Окрему роль відіграють колективні персонажі: евакуйовані, ліквідатори, військові, мешканці Прип'яті, чиновники, медики. С. Мирний часто подає їх не як індивідуалізовані характери, а як соціальні групи, кожна з яких має власну модель мови, поведінки й емоційної реакції. Наприклад, чиновницький дискурс у тексті побудований на ритуальній мові заспокоєння: офіційні повідомлення про «тимчасову евакуацію», інструкції щодо «дотримання порядку» або бюрократичні фрази на тлі катастрофи створюють ефект абсурдної розбіжності між мовою влади й реальною ситуацією. Через це чиновники у творі часто функціонують як символічні представники системи, нездатної адекватно реагувати на травму.

Особливу увагу варто звернути на образ бабусі Оксани, яка відмовляється залишати село. На реально-подієвому рівні це документально впізнаваний тип «самоселів», які після аварії не погоджувалися покидати рідний простір. Символічно – цей образ репрезентує глибинний зв'язок людини із землею, який сильніший за страх радіації. Для старшого покоління дім – не просто будівля, а частина родової й сакральної структури життя. Через це евакуація сприймається не як «порятунок», а як форма символічної смерті. Така позиція дуже важлива для розуміння постчорнобильської психотравми: для багатьох людей найбільшою травмою була не сама радіація, а втрата простору належності. Порівняймо цей досвід із сучасними окупаційними реаліями, коли

люди старшого віку залишаються в своїх домівках навіть тоді, коли в селі повністю зруйнована інфраструктура.

Біографічний контекст автора особливо відчутний у деталях побуту ліквідаторів. С. Мирний точно відтворює атмосферу тимчасових таборів, військової субординації, напівімпровізованих систем безпеки, специфічного гумору, способів адаптації до страху. Усе це має характер «пам'яті очевидця». Але водночас автор свідомо трансформує власний досвід у художню модель колективної травми. Саме тому персонажі твору не є просто «копіями» реальних людей; вони стають носіями певних психологічних і культурних сценаріїв переживання катастрофи.

Отже, персонажі «Чорнобильської комедії» функціонують не лише як учасники конкретних історичних подій, а як система культурних символів. Через їхні історії С. Мирний показує Чорнобиль не просто як техногенну аварію, а як глибоку антропологічну кризу, що змінює уявлення про тіло, дім, природу, безпеку, владу й людську ідентичність. Саме завдяки поєднанню автобіографічного досвіду, документальної точності й символічних структур образна система твору набуває потужної терапевтичної функціональності.

ВИСНОВКИ

Отже, Чорнобильська катастрофа в сучасному гуманітарному дискурсі постає не лише як техногенна аварія, а як масштабна культурна, антропологічна та цивілізаційна травма, що радикально трансформувала способи осмислення людиною власної вразливості, безпеки та взаємодії з довкіллям. Постчорнобильський синдром виявляється складним багаторівневим феноменом, який охоплює не тільки медичні чи психологічні наслідки катастрофи, а й кризу довіри до державних інституцій, травму втрати дому, стигматизацію постраждалих, страх невидимої загрози та формування нової посткатастрофічної чутливості. Трансдисциплінарний підхід дозволяє розглядати Чорнобиль як складний культурний текст, у якому екологічна руйнація поєднується з кризою пам'яті, етики та ідентичності. Особливо важливим є те, що сучасний український досвід війни актуалізував постчорнобильську пам'ять у новому історичному контексті, перетворивши її на один із ключових механізмів осмислення сучасних форм екоциду, вимушеного переселення, травми втрати простору та екологічної небезпеки.

Аналіз еволюції художніх стратегій репрезентації Чорнобильської катастрофи в українській літературі засвідчує поступовий перехід від документального й апокаліптичного письма й поетики свідчення до складних моделей культурної пам'яті, постапокаліптичної уяви та символічного переосмислення травми. Чорнобильський текст став важливим чинником формування посттоталітарної й постмодерної чутливості української культури, у межах якої посилилися мотиви фрагментарності, екзистенційної тривоги, втрати цілісної картини світу та кризи модерного проєкту. Водночас художня література виявляється не лише простором репрезентації травми, а й механізмом її символічного опрацювання, де пам'ять про катастрофу поступово перетворюється на форму культурного діалогу та рефлексії щодо майбутнього цивілізації.

Особливо показовим у цьому контексті є твір С. Мирного «Чорнобильська комедія», у якому реалізується стратегія переходу від катастрофічного наративу до культури відновлення. Автор пропонує альтернативну модель роботи з травмою, у якій іронія, гротеск, жанрова гібридність та символічне переосмислення досвіду стають механізмами подолання психотравматичної фіксації на катастрофі. У цьому сенсі концепція зцілюючої пам'яті набуває особливого значення: пам'ять про Чорнобиль перестає функціонувати виключно як простір страждання і перетворюється на ресурс емпатії, культурної солідарності та етики відповідальності. Саме тому сучасне осмислення Чорнобиля відкриває перспективи формування нової культури пам'яті, у якій травматичний досвід інтегрується у процеси міжкультурного діалогу, педагогіки пам'яті та гуманітарного відновлення. Для сучасної України, що переживає нову хвилю воєнних і екологічних травм, такий підхід є особливо важливим, оскільки дозволяє розглядати пам'ять катастрофи не лише як нагадування про минуле, а як інструмент формування чутливого, відповідального й солідарного суспільства.

АНОТАЦІЯ

У розділі пропонується осмислення постчорнобильської пам'яті як важливого складника сучасної культури відновлення в Україні. Чорнобильська катастрофа інтерпретується не лише як техногенна аварія, а як травматичний досвід екоциду, що сформував особливу модель культурної пам'яті, пов'язану із втратою, вимушеним переселенням, кризою довіри та трансформацією колективної ідентичності. У центрі уваги – літературні практики репрезентації Чорнобиля, які функціонують як простір культури відновлення, сприяючи формуванню емпатії, міжкультурного діалогу та культури толерантності.

Особливу увагу приділено паралелям між досвідом чорнобильців і сучасними українськими реаліями війни. Аналізується феномен «людини після катастрофи» як Іншого, щодо якого суспільство застосовує механізми дистанціювання, страху й символічного виключення. У цьому контексті культура пам'яті розглядається як етична практика подолання «іншування» та реконструкції солідарності. Значну роль у дослідженні відіграє концепт катастрофи як простору діалогу, у якому пам'ять про травматичний досвід трансформується у практики культурної терапії та педагогіки толерантності.

Література

1. Altman I., Low S. M. (eds.). Place Attachment. New York : Plenum Press, 1992. 314 p.

2. Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity. London : SAGE Publications, 1992. 260 p.

3. Buell L. Writing for an Endangered World: Literature, Culture, and Environment in the U.S. and Beyond. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2001. 547 p.

4. Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996. 154 p.

5. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall, 1963. 147 p.

6. Marder M., Tondeur A. The Chernobyl Herbarium: Fragments of an Exploded Consciousness. London : Open Humanities Press, 2016. 120 p.

7. Nixon R. Slow Violence and the Environmentalism of the Poor. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2011. 353 p.

8. Proshansky H., Fabian A. K., Kaminoff R. Place-Identity: Physical World Socialization of the Self. *Journal of Environmental Psychology*. 1983. Vol. 3, no. 1. P. 57–83.

9. Rothberg M. Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization. Stanford, CA : Stanford University Press, 2007. 408 p.

10. Turner V. The Ritual Process: Structure and Anti-Structure. Chicago : Aldine Publishing, 1969. 213 p.

11. Van der Kolk B. The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma. New York : Viking, 2014. 464 p.

12. Van Gennep A. The Rites of Passage. Translated by Monika B. Vizedom and Gabrielle L. Caffee. Chicago : University of Chicago Press, 1960. 224 p.

13. Вендланд А.-В. Повернення до Чорнобиля. Від національної трагедії до предмета інноваційних дисциплін в історіографії не тільки України. *Україна Модерна.* 2011. № 18. С. 151–185.

14. Гоцинець І. Образні проєкції пам'яті про Чорнобильську катастрофу в українському художньому дискурсі. *Культура слова.* 2022. № 1 (96). С. 41–51.

15. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодернізм. Розвідка з коментарем із «кінця постмодерну». Київ : Критика, 2013. 344 с.

16. Дзюба І. Музи не мовчать. Перші епічні твори про чорнобильську трагедію. *Вітчизна.* 1988. № 6. С. 157–166.

17. Залеська-Онишкевич Л. Відбитка Чорнобиля в літературі. *Сучасність.* 1989. Квітень. Ч. 4 (336). С. 28–38.

18. Зборовська Н. Постчорнобильський синдром в українській свідомості (на матеріалі сучасної літератури). *Слово і Час*. 1997. № 7. С. 5–10.

19. Каролькєвіч М. Кінець міту Чорнобиля? *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* 2006. № 41. С. 14–16.

20. Курилова Ю. Екокатастрофи в літературних проєкціях: параметри впливу та стратегії формування інноваційного мислення у повоєнному відродженні України. *Відновлення сільських територій в умовах повоєнного відродження : збірник матеріалів Круглого столу (м. Запоріжжя, 21 травня 2024 року) / за ред. С. О. Кушнір.* Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2024. С. 285-290.

21. Мирний С. Чорнобиль як інфо-травма. *Критика*. 2010. № 3-4 (Березень– Квітень). С. 18–22.

22. Мирний С. Чорнобильська комедія. Полтава : Структури досвіду, 2010. 274 с.

23. Моренець В. Голос у пустелі. *Слово і Час.* 2006. № 4. С. 80–83.

24. Моренець В. Поетична епіка Чорнобиля. *Радянське літературознавство.* 1987. № 12. С. 3–15.

25. Павлишин М. Чорнобильська тема: проблеми жанру. *Слово і Час.* 1991. № 4. С. 27–32.

26. Перга Т. Європейська культура пам’яті про екологічні катастрофи. *Європейські історичні студії. Наукове видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2016. № 2. С. 209–217.

27. Слоняча нога: страшний символ Чорнобильської катастрофи. URL: https://chernobyl-visit.com/ua/chernobyl-diaries/elephants-foot-a-horrible-symbol-of-chernobyl-disaster/ (дата звернення: 03.03.2026).

28. Філат Т. Особливості художнього трактування трагедії Чорнобиля в ліриці Ліни Костенко (стаття перша). *Проблеми сучасного літературознавства*. 2018. № 26. С. 183–195.

29. Худоба В. Організація туризму в Чорнобильській зоні відчуження у довоєнний період та повоєнні перспективи / В. Худоба, Я. Ващишин. *Економіка та суспільство.* 2025. Вип. 75. С. 1–8.

30. Яворська В. Визначення поняття «екоцид» у міжнародному праві та Кримінальному Кодексі України. *Центрально-український вісник права та публічного управління.* 2023. № 3. С. 83–89.

Information about the author:
Kurylova Yuliia Romanivna,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Ukrainian Literature
Zaporizhzhia National University
66, Universytetska Str., Zaporizhzhia, 69011, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-34

НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ВІДНОВЛЕННЯ: КУЛЬТУРНА РЕГЕНЕРАЦІЯ

П’яст Н. Й., Кущ О. П.

ВСТУП

Російсько-українська війна, розпочата у 2014 році та особливо загострена після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, стала каталізатором для виникнення нових фольклорних образів в українській культурі. Ці образи відображають травматичний досвід війни, героїзм захисників, невтомну роботу в тилу, волонтерський рух та інші важливі аспекти сучасного буття українського народу. Повномасштабне вторгнення рф в Україну запустило безпрецедентні процеси фольклоризації. В умовах екзистенційної загрози усна народна творчість вийшла за межі традиційного побутування, трансформувавшись у цифровий простір (інтернет-меми) та набувши ознак масового, актуального мистецтва. Фольклор війни 2014 – 2026 років виконує функції психологічного захисту, карнавалізації страху та інструменту інформаційної війни.

Актуальність теми «Новітній український фольклор як технологія відновлення: культурна регенерація» зумовлена здатністю народної творчості миттєво реагувати на кризові ситуації, стаючи механізмом психологічного захисту, консолідації суспільства та формування національної ідентичності.

Дослідження ґрунтується на аналізі усних переказів, пісень, замовлянь, колискових, анекдотів, скоромовок, мемів, графіті та інших форм низової творчості, що циркулюють в сучасному українському суспільстві. Особливу увагу приділено джерелам, задокументованим у соціальних мережах, онлайн-архівах та наукових публікаціях. У процесі дослідження використано етнографічний метод, дискурс-аналіз, теорію культурної пам’яті (М. Хальбваха, П. Нора).

Мета – привернути увагу широкого загалу до нагальної необхідності максимально зафіксувати, зберегти, описати й дослідити ті одиниці новітнього українського фольклору, які з’явилися в період з 2014 року й до сьогодні.

Об’єктом дослідження є цифровий і вербальний фольклор війни рф з Україною 2014–2026 років.

1. Генезис і класифікація новітнього українського фольклору: від мемів до епосу

Еволюційний шлях фольклоризації – від миттєвої мемної реакції до формування епічного міфу – є ключовою характеристикою українського культурного опору 2022 – 2026 років. Фольклор перестав бути лише архаїкою і став динамічним інструментом національної ідентифікації.

Ось деталізація цього переходу: від мему та «Чорнобаївки» до епосу.

Мем став першою лінією психологічної оборони, методом десакралізації ворога та миттєвої реакції на події. Першою, практично миттєвою, реакцією на

воєнні зміни став **мем-фольклор**. Це оперативні, ситуативні тексти (візуальні, звукові, текстові), які швидко поширюються у Всемережжі[1].

«Якщо росіяни десь перед вами будуть хизуватися «вєлікой культурой», нагадайте їм, що їх армія в українських селян крала труси».

Частина мемів побудована на міжмовній омонімії. Наприклад: англ. «troops» (війська) – укр. «трупи» (мертві тіла).

Куме, а як англійською буде російське військо?

– Рашн трупс.

– Боже, як гарно звучить.

Мем-пісні, або **пісні-меми** – треки, що створюються за лічені дні («Доброго вечора, ми з України» від PROBASS Δ HARDI, «Байрактар», «Москва» горіла і тонула»). Від початку повномасштабної війни росії проти України було створено багато пісень-мемів («KURWA BÓBR» MEGAMIX; МЮСЛІ UA ft. Vasia Charisma «ДОБРИЙ ДЕНЬ Everybody»; «Пес, будеш майонез?»; «9 чи 10?»; «Чорний день оксани марченко»), які тепло зустріла українська аудиторія[2].

«Чорнобаївка» як епос-комедія: Постійні знищення техніки ворога в одному місці перетворили назву села на фольклорний символ «дня бабака» для росіян. Це гумор, який структурує хаос.

Чорнобаївка – символ нездоланності, символ нескінченної дурості ворога. Топонім Чорнобаївка став символом нищення ворога та незламності українського духу. Численні анекдоти та меми про Чорнобаївку демонструють іронічне ставлення українців до ворожих поразок. *«Чорнобаївка – то місце прокляте, / Там окупант смерть свою знайде»* (усна творчість). Зараз уже складно визначити, хто вперше вжив цей вислів, але сьогодні його чуємо з екранів, читаємо в медіатекстах.

Карнавалізація страху. Сміх дозволяє суб'єкту відсторонитися від травматичної події, перетворюючи «загрозу» на «об'єкт спостереження», відбувається дистанціювання. Це знижує рівень тривожності.

Гумор допомагає десакралізувати ворога та знизити рівень стресу. Приклади: *«бавовна»* (замість вибухів) «*Кажуть, що Бавовнятко завітало до бєлгородської області»*, «*мопеди»* – іранські дрони; *«заспокійливе, валер'янка»* (про ППО), *«рускій воєнний корабль, іді на...», «добрива»* (про загиблих ворогів); *металобрухт* (про розбиту ворожу техніку); *парадна форма «Чорний пакет» = квитки на концерт Кобзона;* «*Конотопська відьма», «Пес Патрон»; «В Україні генератори, а на росії дегенерати»;* «*Бути українцем – то не лише не боятися кінця світу, але й мати певні плани на потім».*

Відбувається зняття табу з теми смерті через сміх. Доки російські військові обстрілюють українські міста ракетами, мешканці цих міст сидять у бомбосховищах і висміюють недолугість своїх ворогів.

---

[1] Гумор як зброя: які меми з'явилися під час війни і як вони допомагають триматися в цей складний час. URL: https://mind.ua/openmind/20247618-gumor-yak-zbroya-yaki-memi-zyavilisya-pid-chas-vijni

[2] ТОП-5 кращих українських музичних мемів воєнного часу. URL: https://www.youtube.com/watch?v=FGFY9wMgbiU

Колискова. Колискові пісні – це перші розмови з немовлям, вони формують його особистість і закладають фундамент ментального здоров'я. «Колискові» періоду війни рф з Україною мають на меті виховати непримиренну ненависть до ворога з колиски.

Колискова для маленьких бандерівців

Прийде сіренький вовчок
Вкусить вовка за бочок,
А ведмедик клишоногий
Відгризе кацапу ноги.
Дятлик видовбає очі.
Білочка горшків хоче.
На добраніч, дітки любі,
Скоро вже русні не буде!

Ще одна колискова на кшталт «Десять негренят» Агати Крісті.

Засинаємо… Будем орків рахувати:
Перший орк пішов гуляти.
Не дійшов – здох…
Другий орк хотів сховатись,
Та не встиг і розірватись.
Третій орк упав у річку,
Не знайшов собі там свічку.
Четвертий орк – насіння в землю,
Стане вдобренням у червні.
Тиха ніч.
Спи, Україно.
Ворогам же – лише смерть.

Скоромовки. Під час війни навіть скоромовки набувають іншого сенсу, трансформуються й оновлюються, а ще додають віри в перемогу. За допомогою таких сучасних версій відомих скоромовок можна з приємністю покращити свою вимову та підняти бойовий дух.

Добірка авторських скоромовок від акторки й режисерки Поліни Коробейник для слухачів онлайн-школи з розвитку комунікативних навичок «Спільна мова»[3]:

1. Клара для Карла вкрала байрактар.

2. Українські волонтери волонтерять-волонтерять, усі Червоні Хрести переволонтерять, усіх без бронежилетів забронежилетять, без тепловізорів затепловізорять, а недобайрактарених забайрактарять, усі збори і банки закриють. І так збирають, що й долари не міняють.

3. Мріє Марія про ЗСУшника, Маріїні мрії та Богу у вушко.

4. Чорної ночі червона калина хилилась-хилилась до Хливнюка, та не схилилась, а розвеселилась.

[3] 7 скоромовок українською, які додають віри у перемогу. URL: https://maximum.fm/7-skoromovok-ukrayinskoyu-yaki-dodayut-viri-u-peremogu_n203619

5. Моя політкоректність вашу політкоректність переполіткоректить і толерантністю затолерантить і витолерантить, а саморозвитком саморозвине і пересаморозвинеться. Усім піс і перемога!

6. Дзижчала-верещала бджола у кожусі на вухо мусі. Кликала лелеку, колотила кобилі дзвонити у дзвони, з хати до хати, з порога до порога, що прийшла перемога.

Завдяки цим скоромовкам можна не тільки тренувати свою вимову українських звуків, а й заряджатись бойовим настроєм і наближати перемогу.

Інші скоромовки зі Всемережжя тренують звуки [д] та [р], а також нагадують про щоденні справи кожного українця.

Донатив Денис на дрони-дракони, щоб дрони-дракони долали кордони. Де дрони літали – там вороги зникали, а Денис з друзями далі донати збирали.

Розвідка рапортувала про результати: ракети розірвані, радари розбиті, рахунки розчищені.

Роман радісно розвантажував рації, бо розрахунок роти працював ретельно й рішуче.

Нові фразеологізми: Фраза *«Русскій воєнний корабль, іді на…»* стала національним гаслом. Із метою фіксації неологізмів, сленгу та інших проявів сучасної української мови у 2012 році створено словник «Мислово»[4], творцями якого безпосередньо є мовці, що надсилають новоутворені слова та визначення до них. Основними критеріями у виборі слова року є його популярність та соціальна значущість.

Словом 2022 року, за версією словника "Мислово", стала фраза про напрямок, у якому треба йти русскому воєнному кораблю. Ця відповідь українського захисника острова Зміїний російському окупанту стала лейтмотивом спротиву України російській збройній агресії. Найширше використання цього та інших ненормативних висловів усіма шарами суспільства демонструє трансгресію суспільних норм, характерну для війни. Іронічним виглядає той факт, що фраза року є питомо російською в році, коли Україна остаточно ствердила свою незалежність, а українська мова впевнено розвивається та витісняє російську в усіх сферах життя[5].

«Не хочу уїжджати» (про Крим) – перетворилися на маркери «свій-чужий». *В Україні генератори, а на росії дегенерати. Шольця валяти.*

Нові міфологічні герої мережі. Символами всенародного супротиву сьогодні є не лише цигани, «трактористи» (викрадачі ворожих танків), а й українка, яка пропонувала покласти рашистам соняшникове насіння до кишень, щоб після їхньої загибелі воно проросло соняшниками; баба Надя із села Мигалки Пісківської ОТГ, яка 25 лютого 2022 року конкретизувала напрямок руху російських окупантів (напис на автобусній зупинці села); пес Патрон, кіт Степан, «конотопська відьма», «баба з банкою огірків» (яка збила дрон), а й українська мова. Мова визначає нас як окрему націю, вона гуртує надзвичайно різних людей заради спільної мети, тому вчити й удосконалювати українську –

[4] Словник сучасної української мови та сленгу «Мислово». URL: http://myslovo.com/?page_id=4634

[5] Слово року – 2022. URL: https://myslovo.com/wp-content/uploads/2024/01/Слово%20року-2022.pdf

завжди на часі та завжди у тренді. Ці образи виникли спонтанно, але миттєво стали вірусними.

Рашисти та орки. Із початком повномасштабної війни в українському мовному просторі активізувалися та набули поширення зневажливі назви російських окупантів – «рашисти» та «орки». Ці слова, по суті, стали фольклорними образами, що уособлюють жорстокість, варварство та ідеологічну агресію ворога[6].

ЗСУ як Воїни Світла. Образ українських військових трансформувався у фольклорний мотив захисників, лицарів, воїнів світла, що протистоять темряві: *воїни світла протистоять навалі орків з Мордору*. Їхній героїзм оспівують у піснях, легендах та переказах. *"Воїни світла, воїни добра, захищають нас від мороку зла"*. Пісня з альбому білоруського панк-рок-гурту «Ляпис Трубецкой» у 2022 році була перекладена українською мовою Жаданом Сергієм Вікторовичем.

Волонтери – Ангели-Охоронці. Волонтерський рух породив образ самовідданих помічників, які, подібно до ангелів-охоронців, забезпечують армію та цивільних усім необхідним. *«Волонтер – то друга мати, він завжди допоможе в біді»*.

Повномасштабне вторгнення стало потужним імпульсом для оновлення українського фольклору. З'явилися нові образи, що відображають героїзм, трагедію, гумор та надію українського народу. Ці образи є важливим елементом національної ідентичності та культурного спротиву.

Цікавим і веселим є сучасний воєнний український фольклор, який варто аналізувати й зіставляти з творами художньої літератури, шукати алюзії.

На кого війною пішли, орки? Ви ще не мали справи з українськими жінками: українські чоловіки їх самі бояться! І як ілюстрація цієї сентенції – бувальщина: *«Під Сумами бігала хаскі, мабуть, хазяї кинули. Трохи сумна й тому трохи агресивна, – повідомила жінка ветеринарам. – Але шкода, ганялася за нею по полю, насилу впіймала, заберіть, будь ласка, до себе».*

Коли ж ветеринар заглянув у машину, то отетерів: на задньому сидінні був справжнісінький вовк, який ошелешено дивився на нього. «Жінка. Голими руками. У полі. Спіймала вовка, бо він здався трохи сумненьким! Рашо, ти проти кого воювати прийшла?»

«Доброго вечора, ми з України» – фраза, що стала універсальним кодом-паролем, звуковим мемом, що об'єднує.

Героїчний епос. Постать *«Привида Києва»* – це класичний міф про захисника, який трансформувався у цифрову епоху. Неважливо, чи був це один пілот, чи збірний образ – цей персонаж став епічним захисником неба, сучасною версією могутнього богатиря.

Захисники «Азовсталі» стали символом незламності. «*Азовсталь»* як «Аїд» або фортеця незламності. Оборона Маріуполя породила епос про героїв, що стоять між світлом і темрявою. Це героїчна пісня в реальному часі.

---

[6] Лабащук О. В. Фольклористика у дослідженні досвідів війни: методологічний аспект. *Наративи війни у фольклорних, літературних та медійних текстах* : збірник тез міжнародної наукової конференції (27 квітня 2023 року). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 34–37.

Замовляння, прокльони та «відьмацтво» (нова міфологія).

Українська культура має багату спадщину колоритних прокльонів, які в умовах війни рф з Україною стали формою психологічного опору ворогам. **Сучасні прокльони в контексті спротиву ворогам:** *«Щоб у вас зброя в руках іржавіла!», «Щоб вам уві сні тільки померлі українці снилися!».* Прокльони – це емоційна зброя, яка допомагає тримати бойовий дух. У прокльонах і замовляннях поєднуються сюрреалізм, сарказм, гротеск із потужним бажанням справедливості й помсти.

До прикладу, пісня на слова Людмили Горової – яскраве переосмислення образу відьми, яка захищає рідну землю:

Сію тобі в очі,
Сію проти ночі.
Буде тобі, враже,
Так, як Відьма скаже!
Скільки в святу землю
Впало зерен жита -
Стільки разів буде
Тебе, враже вбито!
Скільки, враже, півень
Вночі кукуріка -
Стільки днів у тебе
Доживати віка!
Богові – Боже!
Ворогу – вороже!
Буде тобі, враже,
Так, як Відьма скаже!

Скільки зробиш, враже,
Кроків по Вкраїні -
Стільки твого ляже
Роду в домовині!
Стане на півсвіту
Чорного пристріту,
Буде тобі, враже,
Так, як Відьма скаже!
Писанку розпишу,
Люльку заколишу,
Матір твою, враже,
Без дітей залишу!
Батька твого, враже,
Смертю заспокою,
Жінку твою, враже,
Висушу ганьбою!
Богові – Боже!
Ворогу – вороже!

Буде тобі, враже,
Так, як Відьма скаже!

Як просію горе
Крізь дрібненьке сито -
Станеш ти про пекло
Господа просити...
Та не буде, враже,
Смерть твоя легкою.
Та й у смерті, враже,
Не знайдеш спокою...
Слово моє липке,
Слово моє кріпке,
Буде тобі, враже,
Так, як мати скаже!
Буде тобі, враже,
Як дружина скаже!
Буде тобі, враже,
Як дівчина скаже!
Буде тобі, враже,
Як дитина скаже!
Буде тобі, враже,
Так, як Відьма скаже!

З'являються тексти, що структурують хаос через прокльони ворогам (своєрідна магічна дія), замовляння на захист ЗСУ. Реально-матеріальним продовженням прокльонів є ініціатива «Постріл помсти» – можливість замовити напис на снаряді для окупантів, зробивши благодійний внесок. У часи небезпеки, війни люди зверталися до вищих сил, щоб уберегти захисників від куль, ворогів, смерті.

Замовляння

Повітряна тривога, перейди до таганрога, до москви та курська, самари й іркутська, смоленська, тамбова, ульяновська, пскова. І в курган, і в магадан і в далекий тегеран. І котись по всій ruzzні доки виздихають всі.

Амінь.

Перешли всім друзям і твоє бажання збудеться!

Із часом короткі меми переросли у стійкі наративи, що перегукуються з класичним епосом та магічним фольклором.

Сучасний фольклор не лише гумористичний, він містить елементи епічного переосмислення та магічного мислення (замовляння).

Актуалізація архаїчних прокльонів ворогу, створення «магічних» текстів на захист ЗСУ. «Навести вроку» на Кремль – це перенесення відповідальності у площину надприродного спротиву.

Пісні-плачі та пісні-марші: Трансформація народних мотивів (наприклад, *«Ой, у лузі червона калина»*) у нові епічні твори, що документують досвід війни.

Віральний цифровий контент під час війни – це потужний інструмент інформаційного спротиву, що поєднує емоційність, гумор та швидкість поширення для мобілізації суспільства та привернення світової уваги.

Основні типи вірального контенту:

- **Військовий мем**: Висміювання ворога та героїзація захисників (наприклад, «конотопська відьма», «тракторні війська»).
- **Символічні образи**. Використання предметів побуту як символів незламності (півник із Бородянки; шафка, що вистояла; насіння соняшника, які українка роздавала загарбникам, аби зернята проросли в землі разом із загиблими ворогами).
- **Естетизація спротиву**. Професійні та аматорські відео з фронту під динамічну музику чи фотокартини (ТікТок-війська, робота артилерії, танці й руханки; святкування Різдва на фронті, Свята вечеря).
- **Цифрове мистецтво**. Блискавичні ілюстрації та плакати, меми, що рефлексують на актуальні події за лічені години.

Віральний контент діє як швидке зусилля для досягнення WOW-ефекту та миттєвого охоплення аудиторії.

У сучасному українському фольклорі окреслюються два типи наративів про російсько-українську війну: те, у що ми віримо (міф) і те, що ми фіксуємо як колективно прожитий реальний досвід (героїчний епос). Попри жанрову різноманітність матеріалу, наскрізними залишаються головні теми: «російсько-українська війна – це боротьба Зла з Добром»; «діяння героїв, їхні подвиги, любов і суперсила»; «чарівні помічники». Саме вони стихійно закріплюються в різний спосіб у масовій свідомості. І завдання кожного українця – сприяти збереженню та поширенню цих важливих складових сучасної усної народної творчості[7].

Новітній український фольклор 2022–2026 років – це унікальне явище, де мем і епос існують поруч. Він демонструє здатність української культури до швидкої адаптації. Це «війна сенсів», де народна творчість є одним із найпотужніших інструментів спротиву.

Перехід від мему до епосу – це процес перетворення травми на досвід. Мем допомагає пережити момент, а епос – усвідомити себе частиною великої історії. У 2026 році цей фольклор закріпився як частина нової української ідентичності, де гумор межує з героїзмом, а цифрова культура – із давніми магічними практиками.

[7] Сеньовська Надія Леонідівна, Нестайко Ірина Миколаївна Досвід сучасної війни в усній народній творчості: те, у що ми віримо. *Наративи війни у фольклорних, літературних та медійних текстах* : збірник тез міжнародної наукової конференції, 27 квітня 2023 року / упоряд. О. Лабащук. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2023. С. 55 URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/29485/1/Naratuvu_vijnu_zb_tez.pdf

2. Функції новітнього українського фольклору як технології відновлення

Можна виділити такі функції сучасної фольклоризації українського суспільства:

1. Психотерапевтична / психологічна функція: гумор як захисна реакція **(**зняття напруги через сміх).

– І тобі доброго ранку! Шапка де?

– Ну, маааааам…

– Не мамкай! Шапка, а зверху – каска!

– Я несу смерть, мамо! Чого ти мене щемиш?

– Не бачу причини нести її без шапки.

2. Культурна регенерація: новітній український фольклор як технологія відновлення. Сучасна народна творчість як інструмент конструювання національної пам'яті українців.

З'ява великої кількості неологізмів, зокрема й імен**.** *Фраза коміка Єгора Крутоголова, лідера «Дизель-шоу», «Якщо народиться син – назву Байрактар, якщо дочка – Джавелін» стала крилатою, а згодом перетворилась на реальність: новонародженим українцям стали давати такі імена.*

3. Ідентифікаційна / соціальна функція: консолідація українського суспільства через спільні культурні коди, а також об'єднання українців навколо спільної мети. Фольклор як фундамент для післявоєнного відродження ідентичності.

В українській мові наявна розвинена система мовленнєвого етикету. Сьогодні не замінюючи, а доповнюючи традиційні етикетні формули, використовують і надзвичайно актуальні патріотичні вітання, засновані на традиціях, звичаях, які наразі ввійшли в активне мовлення сучасних свідомих громадян України.

Телефонують з невідомого номера. Я кажу: «Алло!»

Там кажуть: «Слава Україні!»

Я кажу: «Героям слава!»

Він каже: «Слава нації!»

Я кажу: «Смерть ворогам!»

Він каже: «Україна!..»

Я кажу: «…понад усе!»

Потім він починає співати: «Батько наш Бандера-а-а…»

Я підхоплюю: «Україна – мати…»

Так сорок хвилин ми віталися з ним і це без «Ой у лузі червона калина». Я не знаю, що це за людина мені дзвонила, але я підписав її в телефоні «БРАТ».

Ця гумористична замальовка свідчить, що саме етикетні формули можна вважати своєрідним паролем патріотів нашої держави. Отож пам'ятаймо про матеріальність слова, справжнього українського слова, яке несе в собі генетичний код нашої нації.

4. Мобілізаційна: Підтримка бойового духу (пісні, волонтерські гасла).

– От ми з вами, куме, й дожили до Третьої світової.

– Та яка ж вона світова, коли воюють лише дві країни. – А отака: Московія воює з усім світом, а Україна – за увесь світ.

5. Документальна: Фіксація історичних подій у колективній пам'яті (захоплення Зміїного, затоплення «Москви», наступ на курському напрямку).

Найкраще боротися з будь-якими страхами й проблемами, посміявшись із них. Ще Гіппократ казав, що сміх має позитивні лікувальні властивості. **Під час сміху в людини запускається** природний механізм, спрямований на самозцілення, відновлення, омолодження: людина позбавляється від гнітючих переживань, почуття тривоги і страху, починає дивитися на життя позитивно, також виробляється ендорфін – гормон щастя й радості, який допомагає організму покращити самопочуття й посилити імунітет[8].

Сміх запускає каскад змін у ендокринній системі. Під час акту сміху спостерігається: зниження рівня кортизолу – «гормону стресу» – сприяє зниженню системного запалення в організмі; вивільнення ендорфінів, які діють як природні анальгетики (знеболювальні); стимуляція дофаміну, що покращує когнітивний настрій та мотивацію[9].

У психології сміх розглядають як когнітивний рефреймінг (переосмислення). Самоіронія – це прекрасно, а здатність до неї – ментальне здоров'я нації загалом і кожного зокрема. Ніколи не перемогти той народ, який може посміятися над собою. Гумор, іронія, самоіронія – національні риси українців.

Із початком війни українці перестали хворіти на ковід-19, опинившись у надзвичайних обставинах, сьогодні із іронією згадують про пандемію й часи нокдауну:

– А де можна почитати новини про ковід? Хочу трохи розслабитися.

Сміх виступає як клапан для виходу накопиченого психоемоційного напруження, запобігаючи психосоматичним розладам, дає емоційну розрядку. Науковці розглядають сміх не лише як емоційну реакцію, а як нефармакологічну терапевтичну інтервенцію, що сприяє психологічній стійкості та фізичному відновленню організму[10].

Краще сміятися, ніж плакати, краще сміятися, ніж боятися, краще сміятися й перемагати на всіх фронтах! Слава Україні!

Соціальна функція новітнього фольклору – консолідація суспільства через спільні культурні коди.

І найголовніше – фольклор є фундаментом для післявоєнного відродження ідентичності української нації.

ВИСНОВКИ

Повномасштабне вторгнення рф в Україну запустило безпрецедентні процеси фольклоризації. В умовах екзистенційної загрози усна народна творчість вийшла за межі традиційного побутування, трансформувавшись у цифровий простір (інтернет-меми) і набувши ознак масового, актуального мистецтва. Сучасний український фольклор війни 2022–2026 років виконує функції психологічного захисту, карнавалізації страху та інструменту інформаційної війни.

[8] Щирий сміх продовжує життя. URL: https://www.bsmu.edu.ua/blog/4304-schiriy-smih-prodovzhue-zhittya

[9] URL: https://www.frontiersin.org/journals/psychology

[10] Там само.

Культура пам'яті народу має також освітній аспект: у суспільства з'являється розуміння, що історія – це не лише про минуле, але й про те, як люди вчаться жити зі здобутим досвідом, будуючи спільну стійку спільноту. У контексті війни в Україні ця теза набуває особливої ваги: пам'ять про втрати й боротьбу стає не лише тягарем, а й основою солідарності, довіри та культурної терапії.

Дослідження новітнього українського фольклору в умовах війни дозволяє зрозуміти, як суспільство трансформує свої вірування та цінності, насамперед, для виживання нації. Перспективним є опис і дослідження новотворів (нових слів і словосполучень, термінів, фразеологізмів, речень), що з'являються в період воєнного стану в Україні. Тож маємо не лише фіксувати, а й аналізувати неологізми війни, тому що й самі є творцями сучасної української мови.

Розглядаючи фольклор як активний елемент виживання нації, формуємо **культуру пам'яті як інструмент майбутнього:**

1. ***Фольклор як «живий архів»:*** У сучасних умовах фольклор перестає бути лише переказами минулого і стає інструментом фіксації теперішнього. Військові пісні, меми, стикери та короткі відео (ТикТок-фольклор) – це спосіб миттєвої реєстрації колективного досвіду.

2. ***Трансформація архетипів***: Традиційні образи (Відьма, Мавка, Козак) переосмислюються через призму сучасності. З'являються нові «герої» (Бавовнятко) та «монстри», що допомагає структурувати хаос війни.

3. ***Культура пам'яті***. Фольклор виконує функцію захисту від забудькуватості. Створення нових міфів навколо героїчних подій допомагає суспільству інтегрувати травму в історію нації.

4. ***Технологія відновлення***. Сміх (гумор у чатах), пісня та спільне творення контенту працюють як психологічна терапія. Це механізм «репарації» душі через культурну дію.

Вбачаємо важливим привернути увагу широкого загалу до нагальної необхідності максимально зафіксувати й дослідити всі новітні фольклорні одиниці. Перспективними напрямками подальших досліджень вбачаємо: створення нових міфологем про захисників України; протидія російській пропаганді через перехоплення культурних наративів; роль фольклору у формуванні «спільної історії» в режимі реального часу.

АНОТАЦІЯ

Війна стала потужним чинником, що вплинув на з'яву й формування нових фольклорних образів і жанрів в українській культурі. Ці образи відображають героїзм, трагедію, гумор і надію українського народу. Дослідження новітнього українського фольклору як технології відновлення й культурної регенерації нації є актуальним і важливим, насамперед, для збереження української ідентичності. Розглядаючи фольклор як активний елемент виживання нації, формуємо **культуру пам'яті як інструмент майбутнього** Ця розвідка не просто про пісні, анекдоти чи меми, а про те, як українці виживають ментально, як відбувається формування нової нації, а новітній фольклор є і результатом, і інструментом культурної регенерації українського народу.

Література

1. Гумор як зброя: які меми з'явилися під час війни і як вони допомагають триматися в цей складний час. URL: https://mind.ua/openmind/20247618-gumor-yak-zbroya-yaki-memi-zyavilisya-pid-chas-vijni

2. ТОП-5 кращих українських музичних мемів воєнного часу. URL: https://www.youtube.com/watch?v=FGFY9wMgbiU

3. 7 скоромовок українською, які додають віри у перемогу. URL: https://maximum.fm/7-skoromovok-ukrayinskoyu-yaki-dodayut-viri-u-peremogu_n203619

4. Словник сучасної української мови та сленгу «Мислово». URL: http://myslovo.com/?page_id=4634

5. Слово року – 2022. URL: https://myslovo.com/wp-content/uploads/2024/01/Слово%20року-2022.pdf

6. Лабащук О. В. Фольклористика у дослідженні досвідів війни: методологічний аспект. *Наративи війни у фольклорних, літературних та медійних текстах* : збірник тез міжнародної наукової конференції (27 квітня 2023 року). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 34–37 URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/29485/1/Naratuvu_vijnu_zb_tez.pdf

7. Сеньовська Надія Леонідівна, Нестайко Ірина Миколаївна Досвід сучасної війни в усній народній творчості: те, у що ми віримо. *Наративи війни у фольклорних, літературних та медійних текстах* : збірник тез міжнародної наукової конференції, 27 квітня 2023 року / упоряд. О. Лабащук. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2023. С. 55. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/29485/1/Naratuvu_vijnu_zb_tez.pdf

8. Щирий сміх продовжує життя. URL: https://www.bsmu.edu.ua/blog/4304-schiriy-smih-prodovzhue-zhittya

9. URL: https://www.frontiersin.org/journals/psychology

Information about the authors:
Piast Nataliia Yosypivna,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philology and Humanities,
Public Higher Educational Establishment
"Vinnytsia Academy of Continuing Education"
13, Hrushevskoho street, Vinnytsia, 21050, Ukraine

Kushch Olga Petrivna,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philology and Humanities,
Public Higher Educational Establishment
"Vinnytsia Academy of Continuing Education"
13, Hrushevskoho street, Vinnytsia, 21050, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-35

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ЕКОЛОГІЧНІЙ ОСВІТІ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТТЯ

Саєнко Т. В., Дудар Т. В.

ВСТУП

Система освіти створює Людину майбутнього, яка має усвідомити власну сутність, місце та роль у навколишньому природному середовищі, причини екологічних та економічних криз, мораль, як наслідок розгулу насильства над природою, у тому числі й людьми, та індивідуальні безмежні можливості. На наше глибоке переконання, екологічна освіта робить вагомий внесок у розвиток нового мислення, народжується і розвивається глобальне розуміння екологічної безпеки, новий світогляд, здатний конструктивно впливати на політичний клімат планети.

1. Передумови нинішньої ситуації в Україні, світі та освіті

Історію важко назвати наукою, оскільки вона збирає незліченні факти, інтерпретує їх різними авторами за власної чи чужої волі. Точки зору, як правило, не співпадають, а бачення кожного дослідника неповторне, унікальне. Тому історичні твори різні: правдиві, менш правдиві й зовсім не такі у описах, як відбувалось насправді. Приклад – шкільні підручники, оповідання, романи, що подавали революційні події 20-х років минулого століття: наскрізь бойовий дух, ентузіазм, бадьорий погляд у майбутнє! Згодом приходить інше бачення: розсудливіше, спокійніше, а після зміни влади зовсім протилежне: звинувачення у короткозорості, примітивізмі, ненауковості підходів, що призвели до безладу, відставання, корупції в усіх сферах життєдіяльності. 73-річний період більшовицького панування несподівано і враз скінчився та коштував значних жертв для колишнього, ніби могутнього срср, який з переможного «лідера соціалістичного будівництва» перейшов у розряд аутсайдерів усіляких рейтингів. Особливо стражденними виявились терени України, яка перетворилась не на незалежну, а лише на декларативно проголошену державу, такий собі випробувальний полігон пограбування, приниження, зухвалого нападу «братнього» північного сусіда та незліченних внутрішніх ворогів. Поступ сталого розвитку цивілізації, як і української державності з 1991 р., дивним чином розпочався наступного 1992 р. у Ріо-де-Жанейро на всесвітньому саміті, широко розрекламованого у ЗМІ. Але виявився повною профанацією та залежним від потужних міжнародних структур, зокрема США, ЄС, що позиціонували себе союзниками України та не дотримались підписаних угод про гарантії її безпеки. Навпаки, допомогли роззброїти молоду незалежну державу у 1996 р., як майже аналогічно це відбулось у 1918 р. Крім того, були здійснені усілякі тактичні заходи щодо утворення внутрішніх ворожих кланів, що у статусі керівників різних рівнів здійснювали розкрадання бюджетів, природних ресурсів, підприємств України. Чинився відвертий геноцид населення з порушенням

Конституції держави, її Законів, поширювалось зубожіння українських громадян, розпорошення їх світом, насадження воєнної диктатури у середині країни після початку війни з рф. Ліквідовувались демократичні принципи, інститути, знищувались освіта, заклади охорони здоров'я, процвітав протекціонізм, порушувались права українців, ширилось свавілля, відомими ставали факти тотальних зрад у ешелонах вищого керівництва. Таємні домовленості, підступні провокації, обман, відвертий розвал усіх галузей економіки, воєнно-промислового комплексу та незаконний продаж української Землі.

Такі ж події продовжуються на тлі військових дій 5-й рік, де гине цвіт нації, як у 1918-1922 рр. під час агресії північного сусіда, коли західні держави, що визнали на той час існування УНР (Франція, Великобританія, Румунія), не відважились відмовитись від вигідного їм та потужного ринку ресурсів величезної території колишньої російської імперії. Ті ж «союзники» продовжують зволікати з обіцянками про допомогу ЗСУ, підтримуючи відвертого агресора, злочинця, на якого не знайдено жодної міжнародної «правової норми» щодо зупинки війни в Україні. Вони лише сприяють виснаженню ЗСУ, затягуванню війни, геноциду українського народу. Факти свідчать: не тільки Німеччина здатна породити фашизм – абсолютне зло! Цей вид правління в змозі освоїти звичайний, нічим не примітний службіст каральних органів будь-якої держави.

Серед завдань, які враховуються, першочерговими є: огляд та обґрунтування необхідності розвитку екологічної освіти у ноосферній парадигмі шляхом заходів неформальної освіти. У дослідженні переважно використовується теоретичний, логічний та історико-методологічний аналіз положень і концепцій ноосферного вчення, концептуальний синтез філософської, психолого-педагогічної та соціологічної літератури.

2. Аналіз неформальних методів екологічної освіти у ноосферній парадигмі із залученням авторів з досвідом теоретико-практичної наукової діяльності

Пропоноване дослідження не про жахи, яких сьогодні не перерахувати, а про Надію! Так, саме Надію, якою ми намагаємось тримати себе «у руках», бо серце й розум не сприймають увесь цей хаос, що розгортається в усьому світі. Враження таке, що керівники країн не бажають жити мирно та сповідувати ідеї добра, процвітання, хоча б приблизного сталого розвитку. Де він, декларований, оспіваний, але зовсім не прорахований та підтверджений елементарними розрахунками, якому віддають значну частину навчальних годин у вищій школі? Навпаки, економічно розвинені держави бажають «бавитись» величезною кількістю зброї, перевіряючи її на придатність! Що їм життя сотень тисяч людей і тих, хто втратив домівку, накопичене упродовж багаторічної праці, не вкрадене завдяки різним схемам і махінаціям за підтримки дуже мовчазних, численних контролюючих служб? Для одних втрати, для інших ласі прибутки! Такий він сьогодні – глобальний егоїзм, черстві серця, нерозвинені від народження не душі, а «душонки»! Що вже «могутній» російський фюрер, північний сусід? Найпотужніша економічна держава світу «їде розумом» від надлишку багатства, «відсутності» важливіших справ у державі з культурою, освітою, упорядку-

ванням нескінченних соціальних проблем! Словом, цивілізація небезпечно, смертельно хвора! Керівникам немає чим зайнятись, як тільки полювати на сусіда або співмешканця по планеті! Вони мають усе, а це розбещує! Величезна маса зброї має працювати! Чому не зайнятись, як колись, грабунком, піратством, віджимом (лексика бандитів)? Отруїти увесь світ вибухами, злобою, радіацією, смертю! Які там екологічні проблеми?! Яка сталість?! Цивілізація повернула назад – до печер, примітиву, людожерства! Освіта не потрібна, культура також, йде виродження людства, яке передає свої функції штучному інтелекту! Хай живе вороже-розбійницький дух – «приклад» для зростаючої молоді! У додачу острови Епштейна! Ясно, що більшість забула настанови минулих поколінь, старовинні прислів'я, приказки, вистраждані афоризми, скажімо такий: «Якщо вистрелити у минуле з пістолета, то майбутнє відповість гарматою»!

Попри абсурдні факти, дослідження планується пізнавальним, науковим, для підвищення когнітивної складової, точніше – мотиваційної, діяльнісної компонент того ж пізнання, для зростання екологічних свідомості, світогляду, етики, загалом культури сучасного індивідууму. Для читачів, які втомились від постійних обстрілів, блекаутів, відсутності води, нормальних людських умов протягом 4-х років війни в Україні та мріють і сподіваються на Перемогу розуму, честі, правди, милосердя, доброти, ніжності, відповідальності, щирості, скромності, любові!

Наукові дослідження завжди були пріоритетом для авторів та людини, яку невдовзі представимо. Нині освіта втратила провідну функцію через монетизацію, необов'язковість, засилля чиновників, які стали важливіші за докторів наук, оскільки дипломи отримали статус товару. Суттєвою помилкою минулої влади, маю на увазі радянську, було нехтування науковими розробками, хоча деякі активно упроваджувались, цінувались, підтримувались, то нині орієнтир на більш простий спосіб – через західноєвропейські гранти, що під пильним контролем міністерств, які трохи не розподіляють та активно залучають своїх співробітників до усіляких тематик. Реформи у вищій освіті зводяться до зміни назв спеціальностей, їх шифрів, переписування постанов та правил у наданні освітніх послуг (не знань!) у стилі нових державних стандартів: викладачі і студенти є надавачами та отримувачами освітніх послуг, перші навчають ключових компетентностей, наскрізних умінь та програмних результатів. Ось так! Невігластво просочується у колективи науково-педагогічних працівників, хоча зросла кількість пропозицій від ЄС на обмін студентами та викладачами. Але за кордоном не просто знайти однодумців серед людей іншої культури, традиції, потреб і можливостей. Життя емігранта не таке легке, як здається з території воюючої країни, потім ностальгія, різний матеріальний рівень, словом, купа нюансів, що не помітні, поки не відчуєш впливу цих невидимих негативних факторів на собі.

Події початку XXI ст. показали, що ніякої єдності народів не було і найближчим часом не передбачається, як пропагувалось у колишньому срср. Це засвідчила, перш за все, війна з рф, де людям так вирівняли мізки пропагандою, що деякі екземпляри росіян здаються прибульцями з Космосу. Зухвалість зовнішніх і внутрішніх ворогів посилюється, а втрата рідної ойкумени у якійсь мірі реальна та запланована давно, особливо, знищення її

населення – більш важливе завданням, ніж усі територіальні претензії. Пам'ятаємо слова нині покійної Тетчер, колишньої прем'єрки Великобританії, «залізної леді», яка озвучила свій спіч на поважній міжнародній зустрічі у 2001-2002 рр. приблизно так: «…на Сході Європи зовсім не потрібно, скажімо в Україні, 30 млн. населення, достатньо 10-15 млн. осіб». Її вислів увів у ступор! За 30 млн. не ручаємось, але цифра була реальною на той час. Тобто, плани розроблялись, існували, а ми дізнавались про них якось випадково і не надавали цьому важливого значення: нас оцінювали, ніби власне господарство, планували наше майбутнє завчасно! Сподіваюсь, Україна підтвердить статус розумної держави і не дасть себе використовувати, як заманеться на чужоземний розсуд, на кшталт «небесного Єрусалиму» чи ще якоїсь колонії. Вона дійсно стане українською, а не проросійською, єврейською, татарською, польською, турецькою. І перше, що має змінити її, це освіта, починаючи з дитячого садка і до Академії наук, не як органу, а як громадської поважної організації без бюрократів, пристосуванців, де буде представлено цвіт нації, а не міністрів-плагіаторів, липових докторів, кандидатів наук і різного штибу бізнесову нечисть. Затвердження академіків стане відкритим за обов'язкової наявності честі й совісті! Це буде інститут продукування ідей, передбачень, наукової координації досліджень, важливих проєктів, голос нації, де збирались би науковці, письменники, громадські діячі та черпали натхнення для розквіту держави, а не розводили пустопорожні дискусії, мілкотем'я, створювали Еверест паперів і резолюцій на підтримку грантів.

3. Неформальні підходи у ноосферній освіті як продовження екологічної підготовки

Сьогодні Розуміння є головним у людських відносинах, коли втрачено сотні тисяч молодих життів за краще майбутнє. Воно має бути вибудоване з особливим старанням, чесністю, відвертістю серед мілітаризованих сусідів із найсучаснішим озброєнням. Коли позаду німецький та російський фашизм, впертість і таємна злоба нащадків продажно-жадібної «еліти», коли впали фортеці марксистсько-ленінського «комунізму» на чолі з єврейськими очільниками від українців вимагається глибоке науково-духовне знання на оновлених традиціях власної занедбаної культури і достойних наслідувань кращих цивілізаційних спільнот. Наука має стати мірилом свідомості, а свідомість має бути вихована та заснована на екологічній культурі наших пращурів, усіх народів світу, які жили за законами світла й правди, мислили толерантно, відповідально, не лицемірили, а мали природоузгоджений світогляд та етику. Ми не в змозі захистити Природу від самих себе, бо самі є елементом цього феномену. Маємо тонше відчувати його, а змінюючи Природу, повинні змінюватись разом з нею, щоб вона не страждала, бо у протидії вона змінить нас ще більше! Що фактично трапилось з цивілізацією у XXI столітті!

Наші предки боготворили Природу, вважаючи себе Онуками, а не рабами Бога, не грабували свою Матір-Землю, яка годувала, давала затишок, ресурс, надихала. Вони піклувались про неї, підлаштовуючи свої потреби під природні, роблячи це розумно й делікатно, як ставляться до люблячої неньки. Але через так званий прогрес розгорнулась відверта експлуатація, нищення, ніби

чужинського середовища, тобто час вимагає повернути землю тим, хто її цінує, обробляє, дбає, береже, як зіницю ока, постійно проживає, передає у спадок, а не заблукав з інших місць з метою наживи.

У кінці ХХ ст. нарешті відбулось Прозріння у Науці: було встановлено взаємозв'язок випадковостей, що корелюються із Законами Природи, які ще недостатньо глибоко нами усвідомлюються. З того часу відкрилась можл ивість прорахунку причинно-наслідкових зв'язків у Природі. Останні, для спрощення, називаємо долею, але нині вони розраховуються відповідно до квантової теорії (КТ). Приємна новина, також, для батьків та учителів від КТ, що стверджує: саме за цікавістю дитини, учня, студента криються незбагненні здатності та таланти! Тому освіта має стати усезагальною й обов'язковою, а не монетизованою, що плодить функціонерів та хабарників, а розцінюється, як невичерпний, потужний потенціал для майбутнього розквіту суспільства.

Про одного з таких яскравих талантів піде мова, бо протягом усього життя сповідував захоплення Наукою, постійно займався самоосвітою, читаючи книги, заглиблюючись у наукові проблеми, на які самотужки шукав відповідей і не знаходив їх у офіційній та регламентованій науці. Став відомим у вузьких наукових колах, затертих і відправлених на пенсію, особливо таких, які не здобули наукових ступенів та звань, не амбітних, скромних, але занадто працьовитих та багато думаючих. Його ім'я – Олександр Бугайов, знайомство з яким розпочалось випадково завдяки колишньому завідувачу кафедри НАУ Білявському Георгію Олексійовичу, надзвичайно приємної, комунікабельної, талановитої, умілої у багатьох напрямках людини: поетичної, музикальної, співучої, художньої, як його сестра, яка загинула під час обстрілу м. Чернігова російськими військами, доктора геолого-мінералогічних наук, еколога, ініціатора та співавтора «Концепції розвитку екологічної освіти в Україні» і першого популярного підручника «Основи екологічних знань». Автора біля 250 друкованих праць, у тому числі 17 монографій, 27 підручників та методичних посібників, наукового керівника 3 докторських і 8 кандидатських дисертацій, словом, достойного кавалера відзнаки «За вклад у екологію та безпеку», ордену «За досягнення у Науці» та інших нагород.

Г.О. Білявський представив Олександра Пилиповича Бугайова як колегу: обидва за основним фахом були геологами, працювали у різних місцях колишнього срср, закохані у мінерали, породи, геологічну науку й могли годинами розповідати про особливості, переваги та небезпеки цієї романтичної професії. Кафедра екології НАУ почала запрошувати пана Олександра на науково-методичні семінари, що часто переходили у зустрічі з поетами, знаними науковцями, де читались та обговорювались вірші, статті, книги. Потім зустрічі продовжувались за чашкою чаю, завареного самим господарем, у невеличкій однокімнатній квартирі під самим небом, на 12 поверсі, біля площі імені Т.Г. Шевченка.

Олександр виявився науковцем з унікальною долею, оригінальним баченням Природи та світоглядом ноосферного типу, активним сповідувачем теорії та практики енергоінформаційної трансформації (удосконалення) людини. У 9-й Київській історії журналу «Склянка Часу», №107, 2023 р., легендарного редактора Олександра Апалькова, який самотужки утримує

більше 30 років згаданий часопис, наш Герой частково описаний: гостинний хазяїн, прекрасний кухар, який частенько збирав немаленьку когорту гостей, таких же цікавих, талановитих і працьовитих дослідників. Альтруїст, спонсор тих, хто залишався без роботи, засобів для існування, дотепний оповідач, поет, володар величезної бібліотеки з різних галузей знань, зокрема геології, філософії, фізики, поезії, фантастики, екології. Знайомі Олександра часто проживали у нього місяцями в тій піднебесній затишній квартирі, що була майстерно і раціонально спланована, з великою любов'ю облаштована, де не відчувалось нестачі місця, комфорту, а почувалось як у чудовій інтелектуальній оазі. Тут збиралось і дотепер збирається до двох десятків цікавих людей, яким було зручно, вільно й натхненно у цьому народному клубі, кубрику чи каюті, де кожний уявляв себе аргонавтом Всесвіту, флібустьєром заморських подорожей, мандрівником у часі. Квітуче зібрання представників різних галузей знань захоплено обговорювало найрізноманітніші цікаві теми: від єгипетських пірамід до розкопок у Індії, від філософії стародавньої Греції до ньюейджа, від Германа Гессе до Джидду Крішнамурті, від Біблії до Корана, від геології до екології, від музичних творів класиків до сучасних композиторів!

Завдяки геології – основній спеціальності – Олександр об'їздив увесь колишній союз до 1986 р., потім одружився з киянкою, докторкою технічних наук, завідувачкою відділу у академії наук України, симпатичною, але хворою на поліомієліт жінкою, яку у прямому сенсі слова «носив на руках на роботу», працюючи з нею у одному науковому підрозділі. І так 22 роки, поки Люсічка не померла просто на робочому місці. Така незвичайна доля подружжя! Найбільше надбання Олександра – книги, яких більше тільки у солідних бібліотеках! Він збирав їх, як каміння, захоплено читав, писав статті, книги, яких у нього як у знаного Академіка! На думку друзів, Олександр є саме ним, але без державного визнання, що не перешкоджає йому творити, відкривати нові прогалини у любимій Науці. Тим більше, нинішній, зашореній, майже покинутій офіційними установами, яка втратила чистоту наукового пошуку, обличчя доброчесності, оскільки сьогодні наукові ступені частіше купляються та здобуваються для краще оплачуваної адміністративної кар'єри або меркантильного престижу.

Тобто, наш Герой є звичайною пересічною людиною для тих, хто не знав його, а для кола друзів – унікальною, талановитою, цікавою особистістю. Спокійний, проникливий погляд випромінює прихильність, доброту, глибоку зацікавленість, абсолютний позитив, що викликає довіру, повагу, а з часом – захоплення! Так могла поводитись упевнена у собі, у власних переконаннях, поглядах, мріях і бажаннях індивідуальність! Розшифрувати його унікальний стан довго не вдавалось, а пізніше зрозуміли: то була людина, яка багато знала, уміла, не шукала відповідей на болючі питання сьогодення, вона давно усе передбачила!

Олександр клопотався не про власний бюджет, а про Землю, як планету, про її надра, навколоземний простір, увесь ближній Космос, про долю Людства й Всесвіту! Це заворожувало! Після зустрічі з ним новини Світу швидко розшифровувались, ставали не важливими та наперед прораховуваними. Читання перших сторінок його монографій, де він намагається доступною

мовою донести віднайдену, пережиту інформацію, що на перше ознайомлення шокувала, переносило потім у інші виміри та незвідані Світи!

Наші зустрічі викликали і викликають масу нових думок, ідей, пошук відповідей на болючі питання сьогодення. Усередині щось мінялось, зростало, бажало більшого, глибшого розуміння, усвідомлення дійсності, виникали карколомні бажання проникнути у ті таємниці, про які мозок ще не знав і не підозрював. Оточуюче приймало нове значення, забарвлення, напругу, вібрації. Крім теоретичних питань, Олександр застосовував енергоінформаційний (еніологічний) метод вимірювання за допомогою рамки і користувався ним віртуозно, налаштовуючи власне енергетичне поле на поставлену проблему, що потребувала вирішення чи оцінки. Отримані результати з часом підтверджувались і справджувались! Відвідувачі поступово освоювали цей метод і згодом застосовували для власних прогнозів та особистих питань.

Олександр відкрив для нас багато нового завдяки дивному перетину життєвих шляхів, що почали рухатись паралельно і частіше наповнювали будні іншим звучанням, кольором, змістом. З часом ознайомились з прийомами застосування гігантської сили психіки, реліктової віри у чудо та дивного кореня гніву при зустрічі з темною силою людського звірства. Поглибили відчуття процесу злиття з Природою, чудодійних впливів росяного ранку та дикого бур'яну. Зрозуміли, що психіка у організмі здорової і хворої людини грає набагато більшу роль, ніж вважалось раніше, як і наукового пізнання законів краси, давніх інстинктів та суспільних забобон, що віддзеркалюються у психіці та впливають на фізіологію. Наша медицина й сьогодні не дуже відрізняється від ветеринарії, тобто медицини тварин. А живемо ми у далеко не ідеальному світі, де ліки, як і сама медицина, використовується для тортур, у тому числі у досягненнях анестезіології, не згадуючи навіть відомі події «травматичного» ковіду-19. Гігантські успіхи Науки нині розуміють усі – це правда, але Науки за Моральними принципами та Законами людської етики!

Починали з віршів, поезії, наукових семінарів, обговорень планів на перспективу, статей, потім монографій, основні моменти яких представимо далі. А розпочнемо з Філософських положень, що є фундаментом наукових розробок О. Бугайова:

– Світ, де ми існуємо, нескінченний, вічний, цілісний, наскрізь живий, розумний, який ніхто не створював, оскільки він сам Творець для усього сущого, тобто, Бог; – у Світі є все і усе можливо; – Світ різнорідний (за складом), багатовимірний, знаходиться у постійному русі та зміні (за станом і властивостями). Як наслідок: усі Закони науки та її константи відносні; – Основний Закон Світу, що відображає його «дихання»: єдність та боротьба протилежностей; – Людина на польовому рівні взаємопов'язана з будь-якою точкою Світу; – Зміна параметру системи відбувається від вихідного стану до протилежного зі зрушенням на кожному кроці змін, що веде до квантово-мебіусно-подібного, обертально-вихревого руху, формуючи цикли, простір, час, різні структури! (О. Бугайов); – Кожна система зароджується з генеруючого центру, зростає, розвивається до свого максимального стану, потім старіє, в'яне і стрибком переходить у новий стан; – Повний (відкрито-циклічний) цикл з шести здвоєних процесів має топологічний вигляд

полівихора, описаного О. Бугайовим у своїх роботах. Як наслідок – планети ростуть і перетворюються у зірки, що підтверджується геологічними даними; – Свідомість властива усім об'єктам Світу і є результатом хвильового Закону відображення/творення відбитків у польовій субстанції Світу у двох станах: як хвилі, що «біжать», та «стоячих» хвиль. Останні формують атомарно-молекулярний ряд, тобто Речовинний рівень людського Світу!

До важливих розробок О. Бугайова належить деталізація адаптаційної системи людини (АСЛ) – здатність реагувати на вплив навколишнього середовища і трансформувати його до стану гомеостазу (динамічної рівноваги). Автор виділяє 4 групи факторів: космогенетичні, планетарні, біологічні та екологічні. Роль космогенетичних і планетарних факторів практично не вивчена. До біологічної групи віднесена зміна «матриці свідомості»: у кроманьонця вона знаходилась на задній стороні хребта навпроти пупка; у людини сучасної – у районі лопаток; у людини майбутнього – на потилиці (шоста раса); у людини сьомої раси – приблизно 50 см вище голови. Для більшості людей нашої, 5-ї раси, 85%, «матриця свідомості» знаходиться у районі лопаток. Людей 7-ї раси на планеті близько 0,2%. Матриця свідомості («точка зборки» за К. Кастанедою) формує біологічний тип людини, а постійна зміна екологічного середовища у бік погіршення та непередбачуване соціальне становище мають забезпечити формування і удосконалення випереджаючих властивостей, органів та чуттів, необхідних для майбутніх змін. Подальша еволюція людини має бути усвідомленою, оскільки автоматична, тваринна еволюція, себе вичерпала. Нині провідна роль належить **свідомості людини**, саме під неї змінюється тіло у теперішньому еволюційному процесі.

Для переходу людей 5-ї раси до 6-ї (супермену) має зменшитись роль емоцій, посилитись інтуїція, зв'язок з «нірваною» – Я-початковим, екстрасенсорні властивості і контроль; зростуть трансмутаційні процеси, зокрема підвищиться роль радіоактивних ізотопів у організмі людини, пластичність фізичного тіла, ефіроносність, плазмоїдність. Для Людини немає нічого неможливого, але їй треба бути готовою до будь-яких Змін. Вона має бути бездоганною, відповідальною за свої Дії! Девіз нової епохи: Радість, Гармонія, Світло, Творчість!

4. Основи саморегуляції сучасної людини

Вони достатньо повно й цікаво описані у К. Кастанеди вустами його Учителя й наставника дон Хуана: «Битва для Воїна – це боротьба проти індивідуального «я», що відбирає значні сили, досягнення бездоганності завдяки подоланню *Его* – генератора мотивів та цілей сучасної цивілізації». Потім страх, особливо смерті, почуття власної важливості. Страх смерті проявляється через: прихильність та любов, потяг до чуттєвих задоволень і вражень, до сексуальної активності, пристрасть до діяльності, прагнення до слави, лідерства, грошей. Один із сильних засобів боротьби зі страхом – повернутись обличчям туди, чого боїшся. Воїн знає, що смерть завжди поряд, і з цього знання черпає мужність; це найгірше, що з нами може трапитись, але оскільки смерть – неминуча, то ми вільні у своїх справах!

Такий підхід панував у запорожських козаків, дослідженню історії яких присвятив усе життя Д. І. Яворницький, щоб «правду світові оголосити». Це були характерники – воїни-маги, їм приписували надприродні здібності: «напускати ману» на ворогів, перехоплювати кулі руками чи поглядом, потім ними відстрілюватись, перевтілюватись у вовків (вовкулаків), передбачати майбутнє. Вони служили у війську знахарями, жили більше 100 років, не збирали багатств матеріальних, вважаючи їх тимчасовими, згубними й звабливими, зате демонстрували «ходіння по воді», відкриття замків без усіляких засобів. Характерник або знахар не міг померти без «передачі дару Відання». Легендарного кошового отамана Івана Сірка боялись вороги навіть після його смерті, а правицю зберігали, як талісман-реліквію, для відлякування ворогів.

Відсутність страху смерті розвиває терпіння і відчуженість, допомагає пробудити волю, яка радить і формує стратегію життя. Міф про особисту важливість отримав давно статус глобального й загальнолюдського. Особливо небезпечний він на шляху духовного розвитку. Самовпевненість означає, що ти знаєш щось напевно, а Воїн шукає бездоганності у своїх очах і називає це *смиренням*. Він не опускає голову ні перед ким і нікому не дозволяє опускати голову перед ним! Він за абсолютну рівність усього перед усіма! Тобто, якби нам вдалося хоча б частково позбутися відчуття власної важливості, то відбулось би звільнення енергій, що харчують наші ілюзії, та допомогли б додати сил для більшої уваги до величі творіння Світу! А це свідчить: ніщо не загартовує Дух так, як необхідність мати справу з типами, що тримають реальну владу і силу! Це ідеальний виклик і лише у таких умовах справжній Воїн отримує врівноваженість та ясність, без яких неможливо витримати тиск непізнаваного. Тобто, матриця свідомості індивідуальності («точка зборки» за К. Кастанедою) збирає тільки помилкові співчуття, що виявляються світом жорстокості та егоцентризму сьогодення. Жалість перед Реальністю безглузда!

Бажання – продукт людського его, що зрідка співпадає з біологічною потребою, воно примушує страждати та тільки ми навчимось його знищувати, кожна дрібниця перетвориться у величний дар! Яку б малу частку Воїн не отримав, вона завжди більша, ніж йому потрібно. Він не страждає від голоду та болю, бо не думає про них і не дозволяє їм знищувати себе. Його психічний стан зовсім інший, оскільки переживається «під знаком вічності». На допомогу йому приходить любов-ніжність (не любов-секс!), коли очі прозріли і він побачив справжні чудо і красу Світу!

Воїн має навчитись зупиняти внутрішній діалог, тобто процес мислення. Тоді відбувається заміна частини зорової інформації на звукову, що більш багатозначна, різнопланова та використовується тими, хто «бачить». Воїн усвідомлює це та прислуховується до звуків Світу. Він, також, слідкує за потоком енергії, тобто власною волею, яка визначає усі дії індивіда: включає чи виключає їх. До запропонованої техніки дона Хуана пан Олександр пропонує суттєве доповнення, виходячи із розробленої ним вихорової моделі: промінь уваги, завжди направлений уперед, разом з поглядом треба повернути не на 180°, а на 360° та виділити протилежний напрямок – «погляд назад», *на і за* потилицю! Очі ми не можемо розвернути на 360°, а промінь уваги – можемо! Тому, разом з розворотом очей на 180°, промінь уваги повертаємо назад

і внутрішній діалог майже негайно починає затихати! Як тільки ваша воля ослабить концентрацію на цьому процесі, промінь уваги повертається вперед (при очах, розведених на 180°), а внутрішній діалог поновлюється, хоча не так інтенсивно через розфокусовку очей.

Між іншим, старіння організму – еволюційний потік Часу уперед – визначається як фізіологічними, так і психологічними факторами. Підтримування потоку енергії назад (Античасового потоку) достатньо довгий період сприяє омолодженню організму. Ось чому сталкери, які автоматично підтримують «погляд назад», виглядають молодими.

Під сталкінгом розуміють набір технік, оволодіння якими дає можливість свідомо контролювати власну поведінку та реагувати на зовнішній вплив. На думку дослідників, сталкер досягає справжнього контролю, переживання та зупинки емоційних процесів. На енергетичному рівні це мистецтво переміщення «точки зборки» або «матриці свідомості» і фіксація її у потрібному положенні. Практичну допомогу у цьому процесі може надати система відомого театрального режисера К.С. Станіславського. У певному сенсі, Воїн стає актором: він вибирає реакцію завдяки цілісному (системному) погляду на Світ. Толтекські маги відпрацьовують у собі досконале поєднання безжалісності, спритності, терпіння та м'якості. Це чотири основи сталкінга, що нерозривно пов'язані одна з одною. Сутністю сталкінга є ламання звичок свідомості, тому він рятує від ілюзій та фанатизму. Розслаблення дає гнучкість, чуйність, вміння лавірувати: сталкер не сприймає себе серйозно, здатен сміятись над собою, напрацьовує нескінченне терпіння, ніколи не спішить і не хвилюється, постійно розширює здібності до імпровізації, залюбки контактує з «дрібними тиранчиками» та вправно перемагає їх.

Вершиною деструктивності, куди будь-якої миті можуть перейти усі відомі закони, увесь порядок замкнутих структур (у системі дона Хуана), є смерть – невідступна, неупереджена, неминуча. На кожному повороті свого шляху людина стикається із загрозою повного знищення, тому починає усвідомлювати свою смерть. Без цього усвідомлення вона звичайна, яка здійснює завчені дії, та коли вона оволодіє могутністю і здатністю до концентрації, то перетворить відведений їй час на Землі у магічну силу. Наш Світ тримається на переконанні, що ми незмінні, але Воїн здатен перервати цей порядок і його розум зупиняється! Така подія здійснюється привнесенням у повсякденність дисонуючого елемента з метою сколихнути перебіг звичного життя, розкладеного нашим розумом по полицях свідомості. Він називається «неробством», тобто те, що порушує звичний розклад, або дія без сенсу, мета яких полягає у «розкріпаченні режимів сприйняття та інтерпретації» того, що сприймаємо.

Образ себе це головний засіб, який призводить до руху увесь егоїстичний механізм! Ми кажемо, що нас формують обставини, але це не так: ми продукт суджень, оцінок, висновків з приводу різних обставин. Це результат тривалої фіксації уваги, розмов, інтуїтивних чуттів, які у загадкову, не завжди усвідомлену мить стають переконанням: «Я такий!». Соціум живе у тобі, народжений образ посилює справжній, робить нас негнучкими, назавжди застиглими істотами. Кожний індивід не усвідомлено прагне до пропорційності з усіма іншими членами суспільства або видами соціальної дії на нього.

Насправді, реальною істотою є та, яка живе у вас, а ототожнення себе з нею є *самоусвідомленням*. Потім ви зрозумієте, що усе це ілюзія. Ми самі закріплюємо цей стабільний, обмежений образ внутрішніми ментальними розмовами та постійно реалізуємо набір усіляких соціальних штампів своїми діями. Тому ми передбачувані, а цим користуються люди влади! Чим більше відомо про вас, тим менше ви вільні!

Дон Хуан радив К. Кастанеді «тікати від себе самого в усіх ситуаціях, де тільки можливо». У нашому багатослівному Світі, де дуже цінують точну інформацію і усе роблять предметним, вільна людина, у першу чергу, людина невідома, як іншим, так і собі. Такій меті допомагає практика «зміни розпорядку дня», тобто, він має бути гнучким, непередбачуваним: і послідовним, і спонтанним. Ця техніка змінює рутину щоденного життя, освіжає, робить його первозданним, як у дитинстві.

Особливим методом можна вважати «біг сили» – біг у темноті. Тіло знає, як це робити вдень автоматично, дозволяючи зливатись з місцевістю, а не опосередковано через розум. При цьому виключається внутрішній діалог і накопичується особиста сила, тобто «сила тоналя», а шляхом «посилення тоналя з'являється нагуаль (прихована, невимовна сторона реальності)». Дон Хуан зазначав, що на шляху до «бачення» спочатку треба «зупинити світ» – це відміна певних станів свідомості, руйнування догматичної упевненості, властивої більшості людей, стосовно обгрунтованості «Картини Світу», яку вважаємо реальністю. Тобто, береться звична дія і виконується незвичним, новим способом, або проживається без думок, образів, у безпосередньому контакті з Реальністю без емоційного посередника.

Сновидіння – основний блок у магічній фізиці осягнення нагуаля (Первинного Енергетичного Океану). Офіційна фізика не експериментує з полем вакууму, за виключенням електромагнітного. Вона тільки теоретизує та розмірковує про нього опосередковано. З ним працюють тільки ті, хто «бачить», використовуючи своє тіло, як надійний інструмент, занурюючись у Реальність. Якщо основну мету сталкінга складає утримання «точки зборки» – «матриці свідомості» у потрібному місці, то мета сновидінь у протилежному: у переміщенні «матриці свідомості» для сприйняття інших Світів та формуванні уваги у сновидінні, тому що цей усвідомлений, контрольований сон є переходом у іншу реальність для оволодіння процесом переміщення у ній. Більшість народів і племен у свій час сприймали сновидіння як подорожі літаючої частини живої істоти у недосяжні простори, де можна було отримати силу і знання, практично необхідні для тогочасного суспільства.

Як відомо, сон людини має дві фази: повільну, пов'язану з відсутністю свідомості, і швидку, що супроводжується сновидіннями, які пов'язані з частковим усвідомленням дій у сні. Поява технік сновидіння обумовлена відкриттям: «точка зборки» зміщується уві сні! Якщо людина здатна контролювати свої дії у сні, вона в змозі переміщувати власну «точку зборки»! Чим значніше зрушення останньої, тим незвичні сни вона бачить. Вживання рослин, здатних змінювати стан свідомості, а також використання голоду, утоми, стресових ситуацій, також сприяють переміщенню «матриці свідомості». Як свідчить дон Хуан, реальним зміщенням займається дух, нагваль (воля, намір

Воїна, резонансно пов'язані з проявом Всесвіту). Техніки сновидіння це тренінг уваги і управління сприйняттям у нових положеннях «точки зборки». Вони стають реальністю тоді, коли Воїн отримує здатність фокусувати очі на будь-якому об'єкті, вибирає місця, що добре знає, а потім бажає туди потрапити. Зусиллям волі можна заставляти себе переміщатись у вибране місце та контролювати час своєї подорожі.

За словами дона Хуана Воїн має стати урівноваженим: спостерігати за дощем і туманом, споглядати вогонь, дим, тіні. Енергетичне тіло це двійник фізичного, його прозора форма, яка здійснює дії, що виходять за межі можливостей фізичного. Воно здатне переміщатися у будь-який кінець Всесвіту, а сновидіння є мистецтвом загартування енергетичного тіла, надання йому гнучкості та координації поступовим тренуванням. Практикуючи сновидіння ми ущільнюємо енергетичне тіло. Коли «точка зборки» виходить за межі «кокона» у сні, відбувається фізична телепортація. Дон Хуан пояснив, що кінцевим результатом руху «точки зборки» або «матриці свідомості» є повна зміна енергетичної форми людської істоти. У цьому випадку «кокон» перетворюється у нескінченне енергетичне волоконце, пакет хвиль і таким чином повертається у нагуаль. Древні маги зазначали, що сутність Всесвіту нагадує нитки, які світяться, та тягнуться в усіх напрямках з нескінченності у нескінченність та володіють незбагненною для людського розуму самосвідомістю. Ще раз процитуємо дона Хуана: «людина здатна формувати свою життєву ситуацію у відповідності з власними установками, мається на увазі формування усвідомлення процесу життя. У результаті Воїн отримує достатньо енергії для реалізації будь-якого вибору власного шляху». Світ нескінченний, безмежний, таїть безліч можливостей, енергій, сил, варіантів реалізації особистого потенціалу!

Ось так, читачу, замість розпачу, тривог, стресу та зневіри готуйся до статусу мужнього Воїна, який черпає силу і віру з нескінченного Всесвіту! Наука ще мало знає, а нині вона у руках тих же керманичів, які розпочинають війни з метою наживи та концентрації шалених багатств і влади у своїх руках. Підвищуємо власну Свідомість, знання, уміння та навички супермена, ера якого наближається для відновлення справедливості, тріумфу правди, природного різноманіття й процвітання історії людства у найкращих його проявах! Наш арсенал – це духовний фронт на противагу зажерливості «золотого тільця», якому поклоняються темні сили абсолютного зла. Терени України повнились і повняться розумними, мудрими особистостями, які своїми долями, талантами засвідчують майбутню Перемогу Світла, Добра, Порядності, Правди, Честі!

Бугайов О.П. продовжує працювати над масштабними проблемами Науки (монографії «Введення у Єдину теорію Світу», 1998 р., «Екологічна безпека людини у Всесвіті: ресурсно-енергоінформаційний аспект, у 2-х томах», 2018 р., «Кодекс нової цивілізації: основи екологічної безпеки», 2020 р.). На виході праця «Глобальна екологія : майбутнє Землян», незліченні статті й виступи. Наш Герой і сьогодні живе системно-структурним моделюванням, станом екосистеми планета-людство, психофізикою індивідууму, ноосферною концепцією та енргоінформаційною трансформацією людини. Побажаємо Олександру неймовірних успіхів, море натхнення, океан наснаги, нових ідей та

міцної когорти молодих послідовників! Доречними тут будуть золоті слова Л.В. Костенко, у якій щасливо поєднались український патріотизм, порядність і талант:

І тільки злість буває геніальна,
Господь, спаси мене від доброти!
Така тепер у Світі наковальня,
Що треба мати нерви, як дроти.

ВИСНОВКИ

Маємо нарешті помітити інноваційні підходи неформальної освіти, її переваги щодо поглиблення екологічної освіти та її продовження у ноосферному баченні, що вчить розумінню ритмодинаміки Світу і людини у ній, умінню користуватись власним організмом, досконалим і потужним приладом, розуміти енергоінформаційну структуру тіла та уміло використовувати її, налаштовуючи на черпання енергії безпосередньо з Первинного енергетичного океану (ефіру). Пропонується розбудова фундаменту свідомого інтелекту, звертаючись до духовної істини. У всі часи долучення до мистецтва служило базою творчості та емоційного розвитку. Художні образи передували хвилі наукового прогресу, створювали голограму майбутнього матеріального втілення. Тобто, необхідно упроваджувати дисципліни, що формують систему цінностей, стійкі моральні правила, пріоритети, виховують стійкість індивідууму, помірність, чесність, відповідальність, благоговійне ставлення до Природи, повагу до людей, розвивають творчий потенціал, формують перехід від лінійно-площинних уявлень до багатовимірності, знімають бар'єри між живим і неживим, а головне, дають знання універсальних Законів і Принципів.

АНОТАЦІЯ

Пропонуються інноваційні шляхи удосконалення «Концепції екологічної освіти України» і матеріали до проєкту «Концепції ноосферної освіти для екобезпечного розвитку держави». Зазначається, що становлення екопедагогіки у часи поглиблення глобальної екологічної та цивілізаційної криз є необхідною умовою трансформації суспільства у напрямку ноосферогенезу. Наголошується на активізації неформальних засобів навчання, запровадженні дієвого еко-менеджменту і екоаудиту у цій галузі, розбудови методико-філософських засад креативного потенціалу особистості на базі нелінійного синергетичного мислення у полі екологічного імперативу, зокрема вимог до природоузгодженого світогляду, ноосферної свідомості, етики, культури.

Література

1. Саєнко Т. Актуальні проблеми екологічної освіти у технічному університеті. *Креативна педагогіка:* наук. журнал. Житомир, 2025. Вип. 18. С. 41–47.

2. Бугайов О.П., Саєнко Т.В., Дудар Т.В. Духовність та інтелект з точки зору квантової фізики і загальної теорії систем (еколого-етичний аспект). *Вища освіта України : теор. та наук.-метод. час*. № 1 (92)' 2024. С. 160–167.

3. Саєнко Т.В., Дудар Т.В., Бугайов О.П. Україна – територія кристалізації нового світу (еколого-етичний аспект). *Вища освіта України* : *теор. та наук.-метод. час.* № 2 (93)’ 2024. С. 134–142.

Information about the authors:
Saienko Tetyana Vasylivna,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Ecology, Chemistry and Chemical Technology
State University “Kyiv Aviation Institute”
1, Liubomyra Huzara Avenue, Kyiv, 03058, Ukraine

Dudar Tamara Viktorivna,
Doctor of Technical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Ecology, Chemistry and Chemical Technology
State University “Kyiv Aviation Institute”
1, Liubomyra Huzara Avenue, Kyiv, 03058, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-36

INFORMATION AND COMMUNICATION STRATEGIES OF THE MUSEUM WITHIN THE SYSTEM OF CULTURAL MEMORY AND SOCIOCULTURAL RECOVERY PRACTICES

Fedorenko S. A., Butko L. V.

INTRODUCTION

The concept of memory culture in contemporary academic discourse defines the ways in which historical experience is represented, interpreted, and communicated within society, functioning as a key mechanism in the formation of collective identity and historical consciousness. In the Ukrainian context, its increasing relevance is associated with processes of reinterpreting the past, restoring historical justice, and constructing a national narrative under conditions of ongoing societal transformation and challenges caused by the Russian-Ukrainian war.

A significant factor in the implementation of these processes is the practice of sociocultural recovery embedded in the activities of cultural institutions. In the context of rapid digitalisation and the growing importance of the information environment, such practices contribute to the transformation of these institutions into multifunctional communication platforms that combine the preservation, interpretation, and public representation of cultural heritage. In this regard, cultural institutions operate not only as custodians of memory but also as active agents in shaping historical narratives and collective identity.

As noted by I. Perederii[1], in the course of digitalisation, archives, museums, and libraries increasingly converge within a unified information space, enabling the creation of integrated cultural and scholarly resources at both regional and global levels. This convergence fosters the development of new modes of access to knowledge based on openness, interactivity, and interdisciplinarity.

Within these processes, museums play a decisive role. Possessing extensive collections of archival, visual, and audiovisual materials, they function within a new cultural paradigm that significantly transforms their traditional role as repositories of material heritage. As emphasised by L. Butko and S. Fedorenko, digital archives reshape the perception and interpretation of documentary memory, turning into environments of social representation of the past[2]. Through web interfaces, open repositories, interactive collections, and virtual exhibitions, they facilitate active engagement with users. This, in turn, expands access to historical knowledge and

[1] Передерій І. Г. Сучасне цифрове середовище як основа конвергенції бібліотек, архівів і музеїв у XXI ст. нформація та соціум : збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 07 червня 2024 р.). Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса. 2024 С. 63–66.

[2] Бутко Л., Федоренко С. Цифровий маркетинг як стратегія інтеграції архівів у сучасний інформаційний простір. *Science, technology, and innovation: from research to practical solutionss* : Scientific monograph. Part 1. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2026. P. 440–473. https://doi.org/10.30525/978-9934-26-651-5-15

fosters new models of its interpretation, transforming the museum into a dynamic information and communication system.

In this context, particular attention should be paid to the national museums of Ukraine, whose activities extend beyond the traditional documentation of historical and cultural processes to encompass their interpretation, actualisation, and communication in the public sphere. The status of "national" determines their institutional capacity to implement comprehensive information and communication strategies aimed at the preservation and promotion of cultural heritage.

Among such institutions are the National Art Museum of Ukraine[3] (NAMU, Kyiv), the National Museum of the History of Ukraine[4] (Kyiv), the National Museum of Folk Architecture and Folkways of Ukraine (Pyrohiv)[5], the Andrey Sheptytsky National Museum of Lviv (Lviv)[6], the National Museum-Reserve of Ukrainian Pottery in Opishne (Poltava region)[7], and the National Museum-Reserve of M. V. Gogol (Hoholeve, Poltava region)[8], among others. These institutions represent diverse directions in the development of national cultural heritage and actively implement modern digital approaches to its representation.

A particularly illustrative example of the implementation of contemporary information and communication strategies in the field of memory culture is the National Museum of the Holodomor-Genocide. By combining traditional museum practices with innovative digital tools, the institution ensures a comprehensive representation of historical experience and promotes public dialogue on the tragic pages of the past, particularly the Holodomor of 1932–1933.

The transformation of museum activity under conditions of digitalisation and the introduction of innovative information and communication strategies has become a subject of active scholarly inquiry in contemporary Ukrainian humanities. In particular, Zh. Denysiuk highlights the transformation of forms of museum content representation under the influence of digital technologies [9]; I. Perederii and N. Bilan emphasise the expansion of audience engagement tools through web resources, social media, and virtual formats[10]; N. Levkovych focuses on the effectiveness of virtual reality, interactive platforms, and multimedia tools [11]; L. Butko et al. substantiate the

[3] National Art Museum of Ukraine. Офіційний сайт. URL: https://namu.ua/en/

[4] National Museum of the History of Ukraine. Офіційний сайт. URL: https://nmiu.org/

[5] Національний музей народної архітектури та побуту України. Офіційний сайт. URL: https://www.pyrohiv.com/

[6] Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. Офіційний сайт. URL: https://nml.com.ua/

[7] Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Офіційний сайт. URL: https://opishne-museum.gov.ua/

[8]. Національний музей-заповідник М. В. Гоголя. Офіційний сайт. URL: https://gogol-museum.org/

[9] Денисюк Ж. З. Музейна комунікація в умовах цифровізації. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* 2021. № 3. С. 64–70.

[10] Передерій І. Г., Білан Н. В. Сучасна музейна комунікація в Україні та світі: стан і перспективи розвитку. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* 2018. № 2. С. 72–79. https://doi.org/10.32461/2409-9805.2.2018.150365

[11] Левкович Н. VR технології як інструмент промоції музею: нові методи взаємодії з аудиторією. *Fine Art and Culture Studies.* 2024. № 5. С. 184–190. https://doi.org/10.32782/facs-2024-5-24

necessity of developing museum communication strategies through the use of PR technologies[12].

A synthesis of current research suggests that innovative approaches to museum functioning are a necessary condition for their adaptation to the challenges of the information society. This underscores the relevance of a comprehensive analysis of information and communication strategies of museum institutions within the framework of memory culture and sociocultural recovery.

The relevance of this study lies in the need to examine the role of information and communication strategies in museum practice as a means of shaping collective memory in the digital age.

The aim of the study is to analyse the specific features of the implementation of such strategies in the practice of the *National Museum of the Holodomor-Genocide*, with particular attention to digital tools for representing historical memory, their functional capacities, and their impact on collective consciousness and processes of sociocultural recovery.

1. Institutionalization of Holodomor Memory Policy: Normative-Legal, International, and Conceptual Dimensions of the National Holodomor-Genocide Museum's Activities

The establishment of the National Museum of the Holodomor-Genocide as a state institution of memory is intrinsically linked to the development of an appropriate legal framework and the implementation of a state policy aimed at commemorating the victims of the Holodomor. A significant milestone in this process was the announcement, in January 2006, of a joint decision by the Kyiv City State Administration, the Ministry of Culture and Tourism of Ukraine, and the Ministry of Construction, Architecture and Housing and Communal Services of Ukraine to hold an all-Ukrainian open competition for the best design of the Memorial Complex dedicated to the victims of the famines.

A key legal foundation for the institutionalisation of the future museum was the adoption, on 28 November 2006, of the Law of Ukraine "On the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine"[13], which recognised the Holodomor as an act of genocide against the Ukrainian people and provided for the establishment of an appropriate memorial complex. Thus, at the legislative level, the groundwork was laid not only for the formation of a state policy of memory but also for the creation of a specialised museum institution intended to represent this tragedy within both national and international contexts.

Concurrently with domestic developments, Ukraine intensified its foreign policy efforts aimed at securing international recognition of the Holodomor as an act of genocide. This activity was characterised by systematic engagement with international organisations and national parliaments of various states. At the

[12] Butko L., Fedorenko S., and A. Lushakova A. Communication Strategy of the Museum: Peculiarities of Formation by Means of PR Technologies. *Socio-Cultural Management Journal.* 2023. Vol. 6 Number 2. pp. 72–85. doi: https://doi.org/10.31866/2709-846X.2.2023.291291

[13] Про Голодомор 1932-1933 років в Україні : Закон України від 28.11.2006 № 376-V. Дата оновлення: 08.03.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text (дата звернення: 25.03.2026).

intergovernmental level, such recognition was enshrined, inter alia, in statements and resolutions adopted by institutions such as the Baltic Assembly (2007), the European Parliament (2022), and the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (2023). At the same time, a considerable number of states officially recognised the Holodomor of 1932–1933 as genocide of the Ukrainian people throughout the 1990s–2020s, attesting to the gradual consolidation of this issue within the global political and legal discourse.

It should also be noted that international recognition was accompanied by commemorative initiatives undertaken by leading international organisations, which honoured the memory of the victims of the Holodomor in various forms, including the United Nations (2003), UNESCO (2007), and the OSCE (2007), among others. This process remains ongoing, as evidenced by recent initiatives at the level of national parliaments, including those in Latin American countries[14].

Within this context, the establishment of the museum-memorial complex in Ukraine should be regarded as an integral component of a broader state policy aimed both at the internal reflection on historical trauma and at its international representation. The practical implementation of the legislatively defined provisions was carried out in accordance with the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 22 April 2009 (No. 435-r)[15], which established the State Museum "Memorial to the Victims of the Holodomors in Ukraine" as a separate legal entity under public law. The commissioning of the first stage of the memorial complex on 12 July 2010 marked an important phase in the institutionalisation of the state policy of memory of the Holodomor.

The further development of the institution was consolidated through acts of the Head of State. In particular, by the Decree of the President of Ukraine of 18 February 2010, the museum was granted national status[16], thereby underscoring its special significance in shaping state policy in the field of national memory. Moreover, pursuant to the Presidential Decree of 3 February 2010 (No. 98), the Memorial was included in the State Protocol and Ceremonial of Ukraine[17], designating it as an official site for commemorating the victims of the Holodomor during state and international events.

Subsequent legal regulation of the institution involved the clarification of its status and designation. In particular, on 31 July 2015, on the basis of a number of

[14] Комітет Конституції та правосуддя парламенту Бразилії підтримав визнання Голодомору геноцидом. 22 грудня 2025. URL: https://holodomormuseum.org.ua/news/komitet-konstytutsii-ta-pravosuddia-parlamentu-brazylii-pidtrymav-zakonoproiekt-pro-vyznannia-holodomoru-henotsydom/ (дата звернення: 25.03.2026).

[15] Про утворення Державного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2009 р. № 435-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-2009-%D1%80#Text (дата звернення: 25.03.2026).

[16] Про надання Державному музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» статусу національного : Указ Президента України від 18 лютого 2010 р. № 188. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1882010-10079 (дата звернення: 25.03.2026).

[17] Про внесення змін до Положення про Державний Протокол та Церемоніал України : Указ Президента України від 3 лютого 2010 р. №98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98/2010#Text (дата звернення: 25.03.2026).

legislative acts of Ukraine – "On the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine"[18], "On Culture"[19], "On Museums and Museum Affairs"[20] among others – the Order of the Ministry of Culture of Ukraine No. 559 renamed the National Museum "Memorial to the Victims of the Holodomors in Ukraine" as the National Museum "Memorial to the Victims of the Holodomor". The final stage of this process was the adoption of the Order of the Ministry of Culture of Ukraine of 8 August 2019 (No. 625), which conferred upon the institution its current name – the National Museum of the Holodomor-Genocide[21]. The introduction of this designation is of conceptual importance, as it foregrounds the interpretation of the Holodomor of 1932–1933 as an act of genocide against the Ukrainian people, while also reflecting the expansion of the museum's functional scope – from memorialisation to research, educational, and communicative activities.

The memorial complex (Fig. 1), constituting the first stage of the museum, is characterised by a multifaceted spatial and symbolic structure and performs functions related to the representation of national memory policy. It comprises architectural, sculptural, and exhibition elements, including an entrance group in the form of two angel sculptures; the "Millstones of Fate" square, featuring artistic compositions of millstones arranged along its perimeter and the central sculpture "Bitter Memory of Childhood"; as well as the dominant element of the complex – the "Candle of Memory", surrounded by symbolic objects (storks, crosses, stone blocks, and memorial plaques bearing the dates of the tragedy). The central functional core of the complex is the Hall of Memory, which at present performs the principal museum functions. An important component is also the "Black Boards" alley, which reconstructs the mechanisms of the repressive policies of the Soviet regime by documenting settlements subjected to the regime of artificially induced famine.

The functioning of the memorial space is directly linked to the formation of societal commemorative practices. Since 2009, a tradition has been established of annually commemorating the victims of the Holodomor on the fourth Saturday of November, implemented in the form of public mourning events held on the museum's premises with the participation of representatives of state authorities and civil society.

At the same time, the implementation of the full project of the museum as an integrated museum-memorial complex remains incomplete. The construction of the second stage, envisaging the creation of a comprehensive museum infrastructure, was

[18] Про Голодомор 1932-1933 років в Україні : Закон України від 28.11.2006 № 376-V. Дата оновлення: 08.03.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text (дата звернення: 25.03.2026).

[19] Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. Дата оновлення: 30.08.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text (дата звернення: 25.03.2026).

[20] Про музеї та музейну справу : Закон України від 29.06.1995 № 249/95-ВР. Дата оновлення: 28.08.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 25.03.2026).

[21] Зміна офіційної назви музею. URL: https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/zmina-oficiynoi-nazvi-muzeyu/ (дата звернення: 25.03.2026).

Fig. 1. The National Museum of the Holodomor-Genocide

delayed due to transformations in state memory policy and shifts in political priorities in earlier periods. Project and preparatory work resumed in 2016, and since 2017 an active phase of implementation has been underway, including, inter alia, the symbolic laying of a construction capsule in 2018. Completion had been planned for 2023; however, as a result of Russia's full-scale invasion of Ukraine, the implementation of the project has been significantly slowed, necessitating a revision of its completion timeline.

At the conceptual level, the museum's activity is defined by its mission, which consists in fostering the consolidation of Ukrainian society around a shared memory of a traumatic historical experience.

According to the institution's scholarly concept (Fig. 2), the exhibition narrative is structured according to a problem-thematic principle and organised into interrelated sections that consistently reveal the historical preconditions, mechanisms, and consequences of the Holodomor, as well as the processes of preserving historical memory and achieving international recognition of this crime.

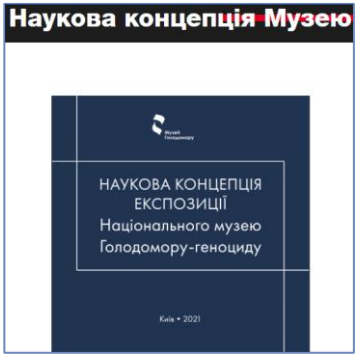

Fig. 2. The Scientific Concept of the National Museum of the Holodomor-Genocide. Official website

In particular:

Section 1. Ukraine: Codes of Eternity.

Section 2. A Time of Great Transformations: Ukrainian Society in the Early Twentieth Century.

Section 3. The Occupation by Red Moscow: The Communist Regime in Ukraine (1918–1929).

Section 4. On the Threshold of Hell: The Communist Regime and the Formation of the Preconditions for Genocide (1929–1931).

Section 5. The Technology of Genocide.

Section 6. Facets of Humanity: Resistance and Survival of Ukrainians during the Holodomor-Genocide.

Section 7. The Archive of the Crime.

Section 8. Perpetrators and Victims: Personal Dimensions of the Holodomor-Genocide.

Section 9. An Assault on Truth: Soviet Policies of Genocide Denial.

Section 10. The Path of the Righteous: The History of Preserving the Memory of the Holodomor and the International Recognition of the Genocide of Ukrainians.

Such an approach presupposes the integration of traditional museum practices with contemporary multimedia means of representing historical material.

The organisational, legal, and functional foundations of the museum's activity are enshrined in its Statute, which defines the purpose and principal areas of operation of the institution[22]. The overarching aim of the museum is to perpetuate and honour the memory of the victims of the Holodomor; to conduct scholarly research related to the Holodomor as a crime of genocide; to elucidate its causes and consequences; to acquire, preserve, and promote museum artefacts that bear witness to the Holodomor; to disseminate objective information about the Holodomor among the citizens of Ukraine and the international community; to foster the consolidation and development of the Ukrainian nation, its historical consciousness and culture; and to cultivate a sense of patriotism among the citizens of Ukraine (Section 2, para. 2.1).

The principal areas of activity of the Holodomor Museum are defined as follows: research activity; guided, educational, and national-patriotic outreach; scholarly acquisition of museum collections and collections management; exhibition and display activity; scholarly and methodological work; information and publishing activity; international cooperation.

Thus, the National Museum of the Holodomor-Genocide constitutes not merely a cultural and museum institution, but also an instrument for the implementation of state memory policy, integrating legal, international, and conceptual dimensions. Its current condition reflects both the achievements in the institutionalisation of the memory of the Holodomor and the persisting challenges associated with the completion of a comprehensive museum infrastructure.

[22] Статут Національного музею Голодомору-геноциду (нова редакція). URL: https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2026/03/Statut-Natsionalnoho-muzeiu-Holodomoru-henotsydu-2026.pdf (дата звернення: 25.03.2026).

2. Inclusivity and the Linguistic Organisation of the Web Resource of the National Museum of the Holodomor-Genocide as Components of its Information and Communication Strategy

A key instrument of the information and communication strategy of the National Museum of the Holodomor-Genocide is its official website[23] (Fig. 3), which functions as the primary digital platform for representing the historical and cultural narrative and mediating practices of remembrance.

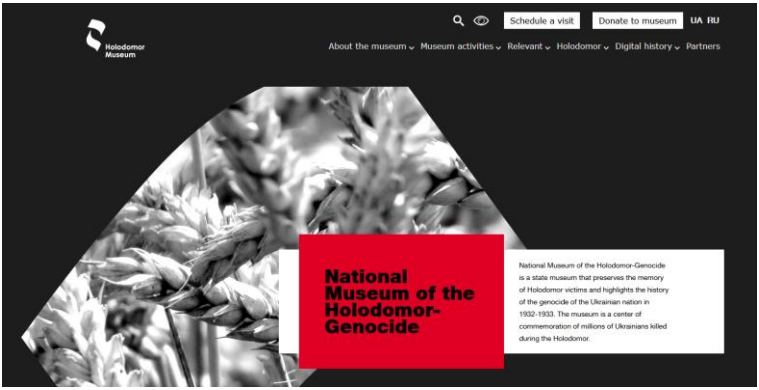

Fig. 3. Homepage of the official website of the National Museum of the Holodomor-Genocide

The resource offers structured, content-rich, and user-oriented material designed to provide a comprehensive account of this tragic chapter in Ukraine's history, to interpret it within the framework of memory culture, and to integrate it into contemporary public discourse.

The website operates not only as an informational resource but also as a tool of digital commemoration, ensuring the symbolic representation of historical trauma and contributing to the formation of collective memory. Through its carefully designed information architecture, logical navigation, and multimedia integration, the resource embodies the principles of effective digital communication and enhances the engagement of diverse audience groups.

The official website of the museum is distinguished by a high level of usability and accessibility, in line with contemporary standards of inclusive and universal design. In particular, it incorporates adaptive interface solutions that allow users to adjust font size, colour parameters, and contrast, thereby ensuring access to information for individuals with visual impairments. The availability of multiple colour schemes, including high-contrast combinations (such as black text on a yellow

[23] Національний музей Голодомору-геноциду: Офіційний сайт. URL: https://holodomormuseum.org.ua/

background, green on white, and inversion modes), improves the ergonomic quality of the interface and complies with web accessibility requirements (Fig. 4).

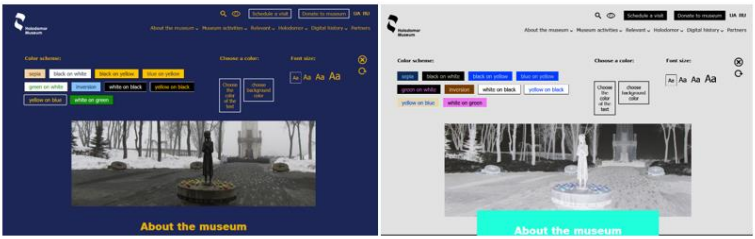

Fig. 4. Web accessibility tools on the official website of the museum

Of particular note is the dual format of content presentation – standard and simplified – which reflects the principles of inclusive communication and accommodates different cognitive capacities among users. The simplified format addresses the needs of individuals with cognitive difficulties, perceptual impairments, or language barriers, making complex historical material accessible through adapted vocabulary, clear textual structuring, and reduced informational load.

To ensure access to information at the international level, materials on the official website of the National Museum of the Holodomor-Genocide are presented in Ukrainian, English, and Russian. This approach reflects the current language policy of Ukraine, which, on the one hand, establishes the primacy of Ukrainian as the sole state language in public spheres of social life throughout the country[24,25], while, on the other hand, permits the use of other languages in the context of international communication, particularly for disseminating socially significant information to a broad audience.

The use of Russian in this context is motivated by the need to convey historical truth to Russian-speaking audiences, including citizens of the Russian Federation, thereby serving the objectives of countering disinformation and fostering an objective historical discourse. In the conditions of the full-scale Russian-Ukrainian war, this acquires particular urgency, as issues of historical memory, interpretations of the past, and resistance to disinformation have become essential components of the state's information security.

Given that the Russian Federation, as the legal successor of the USSR, bears historical responsibility for the implementation of the policy of artificial famine in 1932–1933, which resulted in the mass extermination of the Ukrainian population, while simultaneously denying the Holodomor as genocide of the Ukrainian people,

[24] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 25.03.2026).

[25] Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.19 № 2704-VIII. Дата оновлення: 16.01.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text (дата звернення: 25.03.2026).

the use of Russian-language content may be regarded as a targeted communication tool. It is aimed at counteracting disinformation, deconstructing propagandist narratives, and disseminating verified historical knowledge.

Within the framework of the language question, a comparative analysis was conducted of the content representation across three linguistic versions of the official website of the National Museum of the Holodomor-Genocide, specifically within the section *About the Museum*. The findings reveal the existence of distinct models of institutional representation, shaped by orientation towards different target audiences and corresponding communicative objectives.

The Ukrainian version serves as the foundational and conceptually defining text. It is characterised by a clear structure encompassing the articulation of the museum's mission, strategic objectives, value orientations, and functional purpose. Its substantive focus is directed towards consolidating Ukrainian society around the shared memory of the traumatic experience of the Holodomor, affirming the model of a human-centred institution, and integrating research, educational, and commemorative activities. Of particular importance is the inclusion of the current socio-political context, with emphasis on the protection of human rights, the prevention of crimes against humanity, and resistance to aggressive ideologies. Thus, the Ukrainian version functions as a strategic programme document, reflecting the mission and long-term priorities of the museum's development within the national dimension.

The English version is substantively the closest to the Ukrainian text and essentially represents its adapted translation, oriented towards international academic and cultural discourse. It preserves the logic of exposition, structural components, and key concepts, including the ideas of human-centredness, human rights protection, prevention of crimes against humanity, and dissemination of reliable historical information. The use of universalised terminology (e.g. *human-centred institution*, *shared memory*, *crimes against humanity*) ensures interpretative accessibility for a broad international readership. Accordingly, the English version fulfils a representative function, facilitating the integration of the Ukrainian historical narrative into the global information space.

The Russian version differs significantly in both structural characteristics and substantive emphases, and is not a direct translation of the Ukrainian text. It lacks a clear strategic framework; instead, the text is constructed in an extended, descriptive, and publicistic manner. Its substantive focus shifts from the institutional-strategic level to the moral-educational and didactic (Fig. 5). Considerable attention is devoted to the formation of civic consciousness, moral responsibility, tolerance, and the recognition of the value of human life. At the same time, a polemical component is evident: emphasis is placed on the denial of the Holodomor by the Russian Federation and the threat of revising historical truth. In the context of the ongoing Russian-Ukrainian war, such rhetoric acquires the features of targeted informational resistance, aimed at deconstructing disinformation narratives.

Moreover, the Russian version provides a more detailed description of the museum's activities (research projects, conferences, educational events, database development, etc.), approximating the format of an extended informational reference, in contrast to the conceptually generalised Ukrainian and English versions. The results of the comparative analysis of the three linguistic versions are summarised in Table 1.

UKRAINIAN / ENGLISH	RUSSIAN
Strategy	Morality
Science	Education / Upbringing
Communication	Influence
Human rights	Emotions

Fig. 5. Comparative characteristics of content emphases in the language versions of the "About the Museum" section of the museum's website

It is noteworthy that only the Ukrainian version of the *About the Museum* section contains the *Scientific Concept of the Exhibition of the National Museum of the Holodomor-Genocide* (in Ukrainian), while both the Ukrainian and English versions present the *Charter of the National Museum of the Holodomor-Genocide (New Edition)* (2026) (Table 1).

Table 1

Content and structural features of the representation of the National Museum of the Holodomor-Genocide in three language versions of the "About the Museum" section

CRITERION	UKRAINIAN	ENGLISH	RUSSIAN
Mission	clearly articulated	translated	differently interpreted
Strategic objectives	presented in detail	fully preserved	partially transformed
Values	present	present	fragmented
Research activity	systematically presented	presented in a similar manner	present but framed differently
Ideological emphasis	strong and aligned with the contemporary context	maintained	altered
Scope	moderate	comparable	significantly more extensive

The analysis thus substantiates that the linguistic versions of the section perform different functions within the museum's information and communication strategy. The Ukrainian and English versions represent a strategically oriented, academically grounded, and conceptually coherent model of institutional activity, whereas the Russian version functions as a tool of targeted communication, directed towards

moral and value-based influence, countering disinformation, and affirming a verified historical narrative. This differentiation demonstrates the deliberate use of multilingualism as an instrument for implementing information policy, cultural memory, and international communication under contemporary socio-political challenges.

3. The Museum's Digital Toolkit within the System of Memorialisation and the Reconstruction of Historical Truth

The information and communication strategies of the museum within the broader system of memory culture and practices of sociocultural restoration are inseparably linked to the processes of digitalisation of cultural heritage. The digitisation of historical materials emerges not merely as a technical means of preservation but as a component of the digital humanities, opening new avenues for representation, interpretation, and scholarly analysis of the events of 1932–1933.

The digitisation of the museum's collections is systematic and continuous. A notable example in this regard is the project implemented with the support of the initiative *NeMo: Ukrainian Heritage Monitoring Lab* (launched in October 2025), within which, as of February 2026, 420 of the most valuable museum artefacts from various storage groups have been digitised. These include original letters from Holodomor eyewitnesses, collective farm workers' employment books, passports, photographic materials from the first half of the XX century, and other sources of significant historical and documentary value. In this dimension, the museum's website functions as an integrated information platform, systematically presenting thematic sections and digital collections that provide access to digitised materials and facilitate their incorporation into scholarly and public circulation.

On the homepage of the official website of the National Museum of the Holodomor-Genocide, a dedicated section entitled "Digital History" is presented, which consolidates digital resources generated throughout the institution's activity (Fig. 6).

Its structure encompasses eyewitness testimonies, data on mass burial sites, the Unified Register of Holodomor Victims, information on the mobile application *Track Holodomor History*, a digital atlas of the Holodomor, and a 3D model of the statue "Bitter Memory of Childhood".

An effective instrument of data visualisation and user communication is the geoportal integrated into the museum's website (Fig. 7). It contains interactive maps depicting the administrative structure of the USSR in 1933, the geographical space affected by the Holodomor, and a contemporary map of Ukraine (as of 2018).

The creation of a consolidated spatial representation of mass burial sites has been made possible through the implementation of the Geographic Information System (GIS) project *Mass Burial Sites of the Victims of the Holodomor-Genocide* (Fig. 8). The project's objective is to develop an interactive map based on archival materials and eyewitness testimonies of the events of 1932–1933, thereby ensuring the preservation and actualisation of historical memory of the Holodomor as genocide of the Ukrainian people.

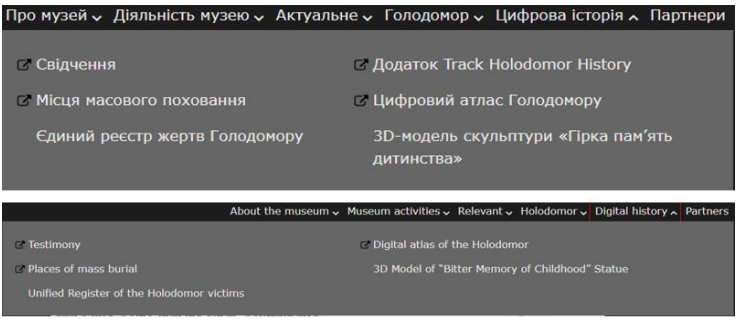

Fig. 6. Structure of the "Digital History" web section on the official website of the National Museum of the Holodomor-Genocide

Fig. 7. Homepage of the geoportal "Mass Burial Sites of the Victims of the Holodomor-Genocide" in the "Digital History" web section

The project is directed towards integrating information on mass burial sites into the national commemorative space through their identification, systematisation, and cartographic documentation. The database is populated through scholarly and investigative work involving the processing of archival sources and the collection of eyewitness accounts. The project is implemented in stages: at the initial stage, the National Museum of the Holodomor-Genocide, with the support of the Ukrainian Cultural Foundation, created a specialised web resource visualising burial data accompanied by concise informational notes. Subsequent development envisages the expansion and refinement of informational content, systematic updating of the database, and enhancement of the geoportal's functionality in line with the results of scholarly research and multimedia materials.

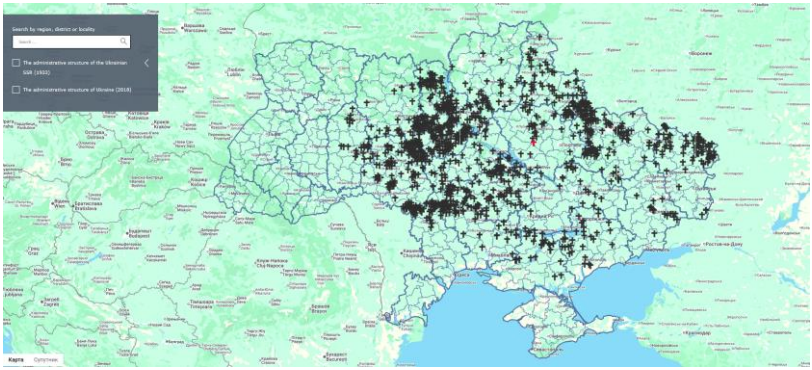

Fig. 8. Interactive map of mass burial sites of the Holodomor victims (1932–1933) within the framework of the modern administrative division of Ukraine (2018), official museum website

GIS serves as a key instrument for processing spatially referenced data, ensuring their collection, systematisation, analysis, and cartographic visualisation. The use of GIS technologies enables the integration of burial site localisation with corresponding historical sources and the creation of comprehensive digital models of historical space. The geoportal provides users with search and navigation capabilities by administrative-territorial units, displays memorial markers erected in honour of the victims, and contains archival photographs, video materials, and audio testimonies of eyewitnesses (Fig. 9).

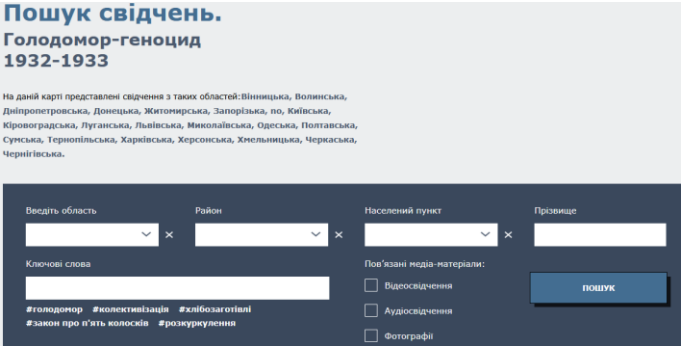

Fig. 9. Search interface for testimonies of Holodomor-Genocide survivors (1932–1933) on the museum's official web resource

Furthermore, users who possess verified information regarding the death of a specific individual during the Holodomor, but do not find a corresponding entry in the Unified Register of Victims, are able to submit such information via a dedicated

online form. Following verification and processing, these data may be incorporated into the register. The Unified Register contains nominal lists of Holodomor victims, making it a crucial instrument both for scholarly research and for memorialisation. This practice demonstrates the museum's commitment to maintaining feedback with users and contributes to the expansion of the evidentiary base for research.

Within the structure of the "Digital History" section, a significant place is occupied by the Digital Atlas of the Holodomor, developed by the Ukrainian Research Institute at Harvard University – an academic institution specialising in the study of Ukrainian history (Fig. 10). The project has also engaged leading Ukrainian scholarly institutions, including the Institute of History of Ukraine, the Ptukha Institute for Demography and Social Studies, the state enterprise "Kartohrafiia", and other organisations.

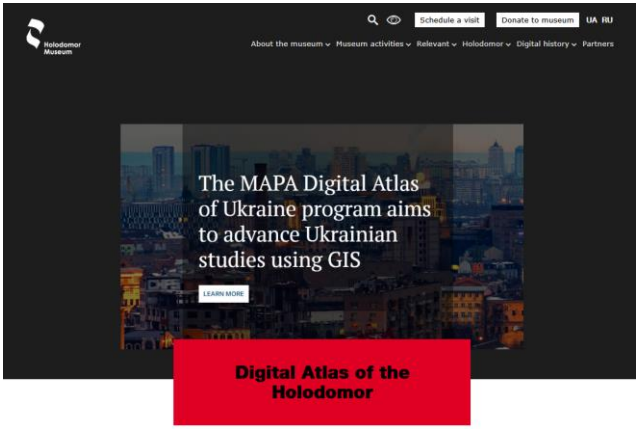

Fig. 10. Homepage of the Digital Atlas of the Holodomor on the official website of the museum

The MAPA project *The Great Famine* focuses specifically on the Holodomor of 1932–1933 and constitutes a digital atlas of Ukraine, implemented by the Ukrainian Research Institute at Harvard University in collaboration with international partners. Its objective is to introduce contemporary information technologies into the study of modern Ukrainian history and political geography. Within the project, geospatial analysis is conducted of demographic losses resulting from the Holodomor and of the factors underlying their territorial differentiation. The research is based on a dataset compiled jointly by Ukrainian and American demographers.

The core team (MAPA Team) plays a pivotal role in the project's implementation. It includes, among others, Serhii Plokhii – Mykhailo Hrushevsky Professor of Ukrainian History, Department of History, Harvard University, and Director of the Ukrainian Research Institute – as well as Kostiantyn Bondarenko, IT specialist and Project Manager for the *MAPA: Digital Atlas of Ukraine* programme. The extended team comprises O. Volovyna (University of North Carolina at Chapel

Hill), O. Rudnytskyi, N. Levchuk, P. Shevchuk, and A. Kovbasiuk (Ptukha Institute for Demography and Social Studies).

Structurally, the Digital Atlas is presented in two principal sections: the *Historical Atlas* and the *Contemporary Atlas*. The former encompasses a wide range of historical data enabling comprehensive research from the medieval period through to the events of the Holodomor of 1932–1933. The latter represents key processes in Ukraine's recent history, beginning with the proclamation of independence on 24 August 1991, including issues of state-building, regional dynamics, language and religious policies, as well as events related to Crimea and Donbas.

Within the *Historical Atlas*, a complex array of statistical and analytical data is presented, including information on population size, ethnic composition, administrative-territorial organisation of Ukraine in the 1920s–1930s, ecological zoning, and Soviet policies and their consequences, such as levels of collectivisation, grain procurement plans, and indicators of their fulfilment. The use of Geographic Information Systems (GIS) technologies has enabled the creation of an interactive online atlas that combines cartographic visualisations with analytical tools for both researchers and the wider public.

The interactive maps facilitate spatial analysis of historical processes and foster the development of new research approaches to the study of the Holodomor. The application of geospatial methods has made it possible to establish differences between the famine of 1921–1923 and the Holodomor of 1932–1933. Whereas the former predominantly affected the southern regions of Ukraine, the Holodomor was concentrated in the central oblasts, which had not previously experienced large-scale food crises. This spatio-temporal differentiation confirms its artificial, man-made character. The data visualised in the atlas are consistent with contemporary scholarly interpretations, which regard the Holodomor as the outcome of deliberate policies pursued by the leadership of the USSR.

In addition, the resource contains methodological materials on working with maps, as well as a dedicated section of scholarly publications (dating from 2013 onwards), which is systematically updated with current research on the subject.

Another important instrument of digital representation of historical memory is the mobile application *Track Holodomor History*, developed by the museum with the support of the Ukrainian Cultural Foundation in 2020[26]. Available in both Ukrainian and English, the application integrates elements of the digital humanities and public history, providing an interactive format for engaging with the events of 1932–1933 within the urban space of Kyiv (Fig. 11).

Its functional capabilities are directed towards spatial visualisation of historical narratives and involve the use of geolocation-linked content. Users can explore the histories of urban sites (buildings, streets, parks) reflecting everyday life during the Holodomor, view digitised archival materials (photographs, documents, video testimonies), and access a corpus of oral histories – eyewitness accounts. Particular attention is devoted to navigation: the application offers both pre-designed thematic routes and the possibility of constructing individual user trajectories. An innovative

[26] Track Holodomor History [Електронний ресурс] / Ukrainian Cultural Foundation. URL: https://ucf.in.ua/en/archive/6050baaf05fb37095a7895a2 (дата звернення: 25.03.2026).

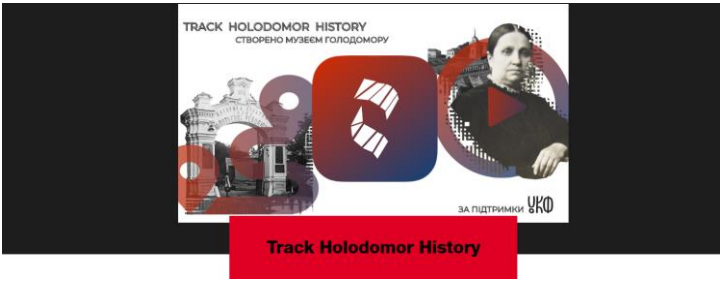

Fig. 11. Presentation of the Track Holodomor History mobile application on the official website of the museum

element is the mechanism of localised access to extended content, activated within a defined radius (up to 400 metres) of a specific historical site. This approach fosters an immersive effect in the historical context and enhances the emotional and cognitive perception of information.

Furthermore, the homepage of the application presents the project's brand book (Fig. 12), as well as the audiovisual material *The History of the Holodomor*, available on platforms such as YouTube[27], thereby expanding the project's communicative potential and ensuring multi-platform representation of historical content.

Fig. 12.Selected pages from the brand book of the Track Holodomor History project

The symbolic culmination of the "Digital History" section is the 3D model of the statue "Bitter Memory of Childhood" (Fig. 13), which stands as a significant visual artefact representing the emotional dimension of remembrance of the Holodomor tragedy.

Its interactive presentation format facilitates deeper engagement with historical events and strengthens the process of collective memory formation. It is noteworthy that, owing to its active use in the museum's communicative practices and its digital representation, the sculpture has acquired the status of a recognisable symbol,

[27] Національний музей Голодомору-геноциду. URL : https://www.youtube.com/@theholodomormuseum4610/featured (дата звернення: 25.03.2026).

evoking associations with the child's perspective on tragedy, the vulnerability of victims, and the humanistic interpretation of the Holodomor as genocide of the Ukrainian people.

Fig. 13. 3D Model of the "Bitter Memory of Childhood" Statue (multiple views)

In sum, the application of geoinformation approaches opens new possibilities for spatial analysis of the scale of the Holodomor-genocide and for identifying territorial patterns in the spread of the tragedy. At the same time, the museum's digital tools fulfil not only research but also memorialisation and educational functions, broadening access to historical knowledge for diverse categories of users.

4. Educational and Public Outreach Practices of the Holodomor Museum in the Digital Environment

The representation of the museum in the virtual sphere significantly expands its communicative capacity and enhances its educational mission within the framework of memory culture. In the context of digitalisation, the museum's website functions as an integrated information and communication platform, providing not only timely dissemination of information to users but also the creation of an accessible educational environment.

Digital tools embedded within the structure of the web resource diversify modes of interaction with visitors and stimulate the process of acquiring historical knowledge. These include educational programmes, video tours, interactive tests, and other formats tailored to different age and social groups. Their application enables the adaptation of complex historical material to the needs of a broad audience, particularly school-aged youth, ensuring both accessibility and comprehensibility of content.

A defining feature of such practices is their interactivity and multimedia character, which foster sustained interest in the study of history, the development of critical thinking, and deeper engagement with the past. In this regard, the museum's digital educational initiatives serve not only as instruments of knowledge dissemination but also as effective means of cultivating memory culture and promoting sociocultural resilience.

In wartime conditions, Ukrainian museums have become vital centres of cultural and social interaction. Through interactive activities and innovative approaches, they adapt their work to contemporary challenges, safeguarding national identity,

fostering social cohesion, and maintaining communication with diverse audiences[28,29]. One of the key directions of this work is the implementation of online formats: virtual tours, interactive excursions, and multimedia presentations provide access to cultural heritage regardless of visitors' geographical location, including Ukrainians abroad. This approach sustains cultural connections even under conditions of physical displacement.

Equally important is the organisation of public dialogues and thematic discussions. Lectures, round tables, and discussion platforms bring together scholars, civic leaders, and the wider public to reflect on both historical events and contemporary challenges. These initiatives constitute effective forums for the exchange of ideas, contributing to social dialogue and the formation of a shared cultural space.

The National Museum of the Holodomor-Genocide thus functions as a communicative arena for Ukrainians of different generations, facilitating reflection on pressing historical and social issues. Acting as a cultural and educational hub, it actively implements innovative formats of interaction, which is particularly significant in wartime. In this difficult period, the exchange of information and ideas, alongside the fostering of public dialogue, is critically necessary for sustaining national unity and resilience.

Among the museum's communication instruments, particular attention should be given to web links highlighting directions of international cooperation in the preservation and promotion of Holodomor memory. An illustrative example is *Holodomor Tour* – the Ukrainian-Canadian project *Holodomor National Awareness Tour*, implemented by the Canada-Ukraine Foundation in partnership with the Ukrainian Canadian Congress, the Holodomor Research and Education Consortium at the University of Alberta, and the Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre in Toronto, with the support of Canadian governmental institutions. The project's aim is to raise awareness of the Holodomor of 1932–1933 as genocide of the Ukrainian people, while affirming democratic values, human rights, and intercultural tolerance.

The key instrument of this initiative is the *Holodomor Mobile Classroom* – an innovative multimedia space based on a mobile complex that functions as a travelling educational centre employing contemporary digital technologies and interactive learning tools (Fig. 14).

[28] Банах В. М. Музейні інновації та інтерактивність у теорії та практиці музейної справи. *Historical and Cultural Studies*. 2016. Vol. 3. No. 1. С. 1–5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hcs_2016_3_1_3 (дата звернення: 25.03.2026).

[29] Пархоменко І. Складові формування попиту на культурні івенти України (на прикладі музеїв). *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Менеджмент соціокультурної діяльності.* 2019. № 1. С. 134–154. doi: 10.31866/2616-7573.1.2019.170662

Fig. 14. Holodomor Mobile Classroom: webpage and interior

Within the framework of the national tour, the mobile classroom visits schools and public venues across Canada, delivering educational modules for pupils, teachers, and the wider public. Since 2016, tens of thousands of individuals have participated in the project, attesting to its significant social resonance and the effectiveness of its chosen communication strategy. The educational programmes combine historical material with interactive and discussion-based formats, creating an immersive effect of engagement with the historical context. This approach facilitates not only the acquisition of knowledge about the Holodomor but also the development of critical thinking, the recognition of the universal lessons of genocide, and their relevance to the contemporary world. The project demonstrates the effectiveness of combining digital technologies, mobile formats, and educational practices in transmitting historical memory, while underscoring the crucial role of international partnership in advancing memory culture.

Visitors' engagement with the activities of the Holodomor Museum is facilitated through a functionally convenient instrument of the website – the "Announcements" page (Fig. 15), which serves as a systematised informational resource. It provides up-to-date details on forthcoming online and offline events, including exhibitions, educational programmes, lectures, public discussions, film screenings and debates, presentations of scholarly research, and other forms of cultural and educational activity. The structured presentation of information – taking into account the content of the event, its temporal parameters, target audience, and format – ensures effective navigation and timely communication with users, thereby strengthening the museum's interaction with its audience and expanding opportunities for engagement.

Exhibition activity occupies a central place in the museum's functioning, acquiring particular relevance in the context of the Russian-Ukrainian war. The implementation of exhibition projects is carried out in cooperation with academic institutions, civic organisations, and charitable foundations, thereby enriching the thematic and conceptual content of the displays (Fig. 16).

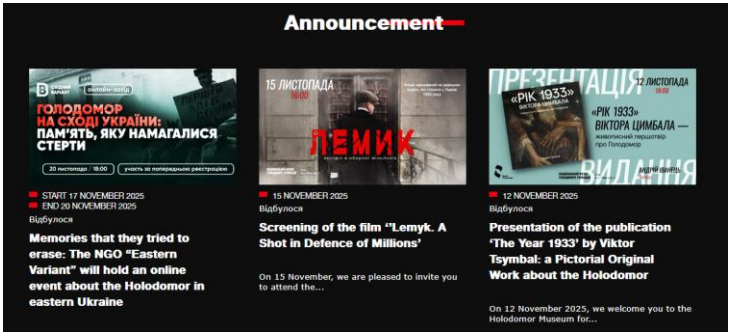

Fig. 15. The "Announcements" webpage on the official site of the Holodomor Museum

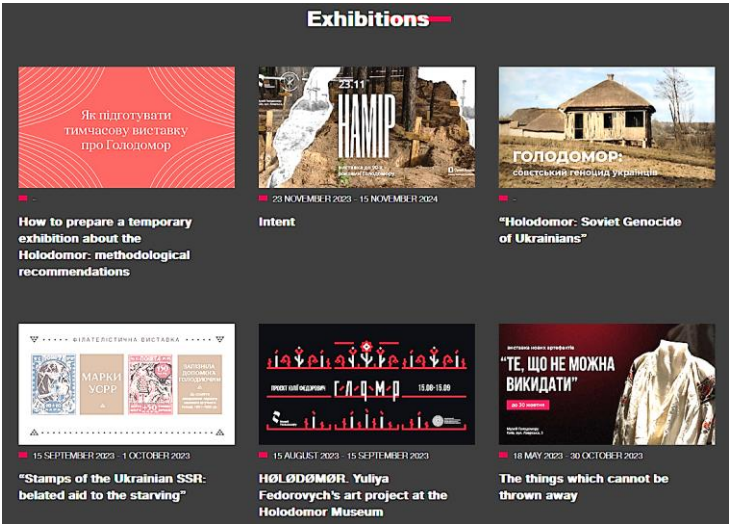

Fig. 16. Webpage presenting exhibition projects at the Holodomor Museum

A telling example is the exhibition "Intent" (2023), prepared in partnership with the Centre for the Study of Military History of the Armed Forces of Ukraine and supported by the Arsenii Yatseniuk Foundation *Open Ukraine*. Its concept is grounded in the interpretation of the Holodomor of 1932–1933 and contemporary crimes committed by Russia during the full-scale invasion of 2022–2023 through the prism of the category of genocide, the key element of which is the demonstration of specific intent. The exhibition combines historical and contemporary artefacts – materials from mass burial sites, personal testimonies, documentary sources, and

objects reflecting the consequences of wartime violence. The use of video installations and multimedia tools intensifies the emotional and semantic impact, illustrating the evolution of policies of destruction from ideological narratives to practices of violence. Particular attention is devoted to the legal interpretation of genocide, ensuring the integration of historical and juridical discourses.

The museum's representation in the virtual sphere substantially broadens its audience and reinforces its educational mission. The official website functions as an effective communicative instrument, providing timely information on educational programmes primarily oriented towards school-aged youth (Fig. 17).

Fig. 17. Presentation of educational programmes on the museum's official website

A key characteristic of these initiatives is their differentiation by age categories, which allows the adaptation of content and modes of presentation to the perceptual capacities of different user groups. This approach fosters the formation of historical consciousness and interest in cultural heritage among younger generations. The integration of educational programmes into the digital environment expands their functional potential, combining informational components with interactive learning formats. This, in turn, stimulates active audience engagement, promotes the development of critical thinking, and creates a space for dialogue.

In this context, online video tours have acquired particular significance. In the summer of 2022, a video tour was launched specifically designed for pupils in primary and lower secondary school (Years 1–6). A teaser introducing potential participants to the general concept of the event was posted on the museum's official website (Fig. 18).

The uniqueness of this tour lies in the use of sand animation, which provides a delicate approach to the presentation of material. The central narrative thread is the story of a schoolgirl visiting the museum. This format is designed to offer children an emotionally safe introduction to a difficult subject, preventing traumatisation while simultaneously fostering the development of historical consciousness. During the tour, children are introduced to the museum's exhibition, its unique artefacts, their histories, and testimonies relating to the events of 1932–1933. The principal emphasis is placed on humanity and solidarity, values that enabled Ukrainians to endure during the Holodomor. In this way, the tour contributes to the

cultivation of empathy, compassion, and an awareness of historical responsibility among children.

Fig. 18. Teaser of the children's video tour. Official website of the Holodomor Museum

For school graduates preparing for external independent assessment, trial online tests on the Holodomor and the Holodomor Museum are offered (Fig. 19). While completing the tests, users receive immediate feedback: after selecting an answer, the system indicates its correctness. Each response option is accompanied by a textual explanation and illustrated material (photographs), which enhances the sense of realism and facilitates more effective assimilation of factual content.

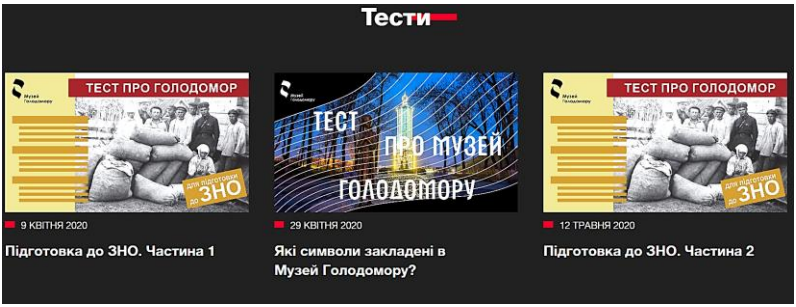

Fig. 19. Tests on the official website of the Holodomor Museum

In sum, the experience of the National Museum of the Holodomor-Genocide demonstrates the effectiveness of contemporary information and communication strategies in popularising historical memory, expanding access to knowledge, and fostering a space for public dialogue – an essential factor in the development of memory culture under present-day challenges.

CONCLUSIONS

Thus, the National Museum of the Holodomor-Genocide emerges as a complex, multi-layered institution of memory policy, whose development is shaped at the intersection of legal, political, and international factors. Its evolution reflects the process of institutionalising the memory of the Holodomor as a genocide – from legal recognition and international legitimisation to the creation of museum instruments and exhibition formats designed for the representation and communication of the historical narrative. The museum's dynamic and open character is manifested in its capacity to continuously adapt to contemporary sociocultural and political transformations.

Analysis of the museum's multilingual web resource demonstrates the differentiated functionality of its communication tools: the Ukrainian and English versions reflect a conceptually coherent, scientifically grounded, and strategically oriented model of institutional activity, whereas the Russian version functions as a targeted communication channel aimed at countering disinformation and reinforcing a verified historical narrative. This multilingual organisation exemplifies the deliberate use of linguistic resources as an instrument for implementing information policy, strengthening cultural memory, and facilitating international communication in response to contemporary sociopolitical challenges.

The implementation of geoinformational approaches enables a spatial analysis of the Holodomor genocide, revealing territorial patterns of the tragedy's spread and supporting the creation of interactive digital maps that contribute to both research and memorialisation. The museum's digital tools perform multiple functions – research, memorial, and educational – significantly expanding access to historical knowledge for diverse categories of users and audiences.

The experience of the National Museum of the Holodomor-Genocide confirms the effectiveness of contemporary information and communication strategies in representing historical memory, fostering a space for public dialogue, and integrating historical narratives into the sociocultural context. This underscores the museum's central role as a dynamic sociocultural hub capable of facilitating collective memory formation and activating practices of sociocultural recovery within the framework of a digital society and the contemporary challenges of war.

SUMMARY

In contemporary society, museums' information and communication strategies within the system of cultural memory and sociocultural recovery practices are gaining particular relevance as instruments for representing historical experience and shaping collective identity. A comprehensive analysis of these strategies, based on the case of the National Museum of the Holodomor-Genocide, makes it possible to identify the specific features of their implementation in the context of contemporary sociocultural challenges. The study traces the institutionalisation of Holodomor memory policy through the prism of the museum's normative-legal, international, and conceptual foundations. Particular attention is devoted to the inclusivity and linguistic organisation of the web resource as components of the communication policy, ensuring accessibility and effective interaction with diverse audiences. The role of digital tools in the processes of memorialisation and the reconstruction of historical truth is highlighted, notably through the use of geographic information

systems (GIS), digital archives, and multimedia platforms. Educational and public outreach practices in the digital environment are examined as means of expanding audience engagement and increasing awareness of the events of the Holodomor of 1932–1933. It is demonstrated that the implementation of innovative communication approaches transforms the museum from a traditional repository of cultural heritage into a dynamic sociocultural hub capable of producing and disseminating historical knowledge in interactive formats, while fostering collective memory, stimulating public dialogue, and integrating historical narratives into the contemporary sociocultural space. The study establishes that the museum's information and communication practices constitute an effective instrument of sociocultural recovery and a significant factor in the consolidation of cultural memory in the context of the digital society and the contemporary challenges of war.

References

1. Банах В. М. Музейні інновації та інтерактивність у теорії та практиці музейної справи. *Historical and Cultural Studies*. 2016. Vol. 3. No. 1. С. 1–5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hcs_2016_3_1_3 (дата звернення: 25.03.2026).

2. Бутко Л., Федоренко С. Цифровий маркетинг як стратегія інтеграції архівів у сучасний інформаційний простір. *Science, technology, and innovation: from research to practical solutionss* : Scientific monograph. Part 1. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2026. P. 440–473. https://doi.org/10.30525/978-9934-26-651-5-15

3. Горська Н. Д., Можаровська Т. М. Інтернет-ресурси та просування вітчизняного музейного продукту на світовий ринок послуг. *Наукові записки НаУКМА.* 2013. Т. 140. С. 120–125.

4. Денисюк Ж. З. Музейна комунікація в умовах цифровізації. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* 2021. № 3. С. 64–70.

5. Зміна офіційної назви музею. URL: https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/zmina-oficiynoi-nazvi-muzeyu/ (дата звернення: 25.03.2026).

6. Комітет Конституції та правосуддя парламенту Бразилії підтримав визнання Голодомору геноцидом. 22 грудня 2025. URL: https://holodomormuseum.org.ua/news/komitet-konstytutsii-ta-pravosuddia-parlamentu-brazylii-pidtrymav-zakonoproiekt-pro-vyznannia-holodomoru-henotsydom/ (дата звернення: 25.03.2026).

7. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 25.03.2026).

8. Левкович Н. VR технології як інструмент промоції музею: нові методи взаємодії з аудиторією. *Fine Art and Culture Studies.* 2024. № 5. С. 184–190. https://doi.org/10.32782/facs-2024-5-24

9. Національний музей Голодомору-геноциду. *Офіційний YouTube-канал*. URL: https://www.youtube.com/@theholodomormuseum4610/featured (дата звернення: 25.03.2026).

10. Національний музей Голодомору-геноциду: Офіційний сайт. URL: https://holodomormuseum.org.ua/ (дата звернення: 25.03.2026).

11. Національний музей народної архітектури та побуту України. Офіційний сайт. URL: https://www.pyrohiv.com/

12. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. Офіційний сайт. URL: https://nml.com.ua/

13. Національний музей-заповідник М. В. Гоголя. Офіційний сайт. URL: https://gogol-museum.org/

14. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Офіційний сайт. URL: https://opishne-museum.gov.ua/

15. Пархоменко І. Складові формування попиту на культурні івенти України (на прикладі музеїв). *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Менеджмент соціокультурної діяльності.* 2019. № 1. С. 134–154. doi: 10.31866/2616-7573.1.2019.170662

16. Передерій І. Г. Сучасне цифрове середовище як основа конвергенції бібліотек, архівів і музеїв у XXI ст. *Інформація та соціум* : збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 07 червня 2024 р.). Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса. 2024 С. 63–66.

17. Передерій І. Г., Білан Н. В. Сучасна музейна комунікація в Україні та світі: стан і перспективи розвитку. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* 2018. № 2. С. 72–79. https://doi.org/10.32461/2409-9805.2.2018.150365

18. Про внесення змін до Положення про Державний Протокол та Церемоніал України : указ Президента України від 3 лютого 2010 р. №98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98/2010#Text (дата звернення: 25.03.2026).

19. Про Голодомор 1932–1933 років в Україні : Закон України від 28.11.2006 № 376-V. Дата оновлення: 08.03.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text (дата звернення: 25.03.2026).

20. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.19 №2704-VIII. Дата оновлення: 16.01.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text (дата звернення: 25.03.2026).

21. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. Дата оновлення: 30.08.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text (дата звернення: 25.03.2026).

22. Про музеї та музейну справу : Закон України від 29.06.1995 № 249/95-ВР. Дата оновлення: 28.08.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 25.03.2026).

23. Про надання Державному музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» статусу національного : указ Президента України від 18 лютого 2010 р. №188. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1882010-10079 (дата звернення: 25.03.2026).

24. Про утворення Державного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2009 р. № 435-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-2009-%D1%80#Text (дата звернення: 25.03.2026).

25. Статут Національного музею Голодомору-геноциду (нова редакція). URL: https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2026/03/Statut-Natsionalnoho-muzeiu-Holodomoru-henotsydu-2026.pdf (дата звернення: 25.03.2026).

26. Butko S. Fedorenko A. Lushakova A. Communication Strategy of the Museum: Peculiarities of Formation by Means of PR Technologies. *Socio-Cultural*

Management Journal. 2023. Vol. 6 N 2. pp. 72–85. https://doi.org/10.31866/2709-846X.2.2023.291291

27. National Art Museum of Ukraine. Офіційний сайт. URL: https://namu.ua/en/

28. National Museum of the History of Ukraine. Офіційний сайт. URL: https://nmiu.org/

29. Track Holodomor History [Електронний ресурс] / Ukrainian Cultural Foundation. URL: https://ucf.in.ua/en/archive/6050baaf05fb37095a7895a2 (дата звернення: 25.03.2026).

Information about the authors:
Fedorenko Svitlana Anatoliivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Humanities, Culture and Art
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University
20, University Street, Kremenchuk, 39600, Ukraine

Butko Larysa Valentynivna,
Candidate of Philology,
Associate Professor at the Department of Humanities, Culture and Art
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University
20, University Street, Kremenchuk, 39600, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-37

KOBZAR AND LIRNYK TRADITION IN SLOBODA UKRAINE: ART AS A MEDIUM

Churkina V. G.

INTRODUCTION

This study explores the historical and cultural genesis of the kobzar and lirnyk traditions in Sloboda Ukraine as a unique recreational technology and medium of memory. Within the framework of Healing Memory, the traditional practice of itinerant performers is analyzed not merely as musical folklore but as a complex system of spiritual rehabilitation, social integration, and preservation of national identity[1;2]. The article defines the Artrium of Memory within the workshop (tsekh) structure, where traumatic historical experience is transformed into heroic narratives, performing a therapeutic function for the community[3; 4] . By examining the transition from archaic pagan roots to Christian ethical frameworks, the study substantiates the role of art therapy and transitional justice in the traditional Ukrainian cultural landscape[5 6].

In the twenty-first century, memory is increasingly understood not as a passive archive but as an active force shaping social reality[7]. Contemporary scholarship emphasizes its performative and reconstructive nature, particularly in relation to identity formation and ethical systems[8].

The concept of Healing Memory shifts focus from trauma toward recovery, positioning memory as a resource for integration and social cohesion[9].

Ukraine represents a critical case where memory is directly linked to national resilience and future development. In this context, traditional practices function as mechanisms of cultural survival[10].

---

[1] Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 410 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306

[2] Erll A. Memory in Culture. Palgrave Macmillan, 2011. 214 p. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230321670

[3] LaCapra D. Writing History, Writing Trauma. Johns Hopkins University Press, 2001. 240 p.

[4] Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History. Johns Hopkins University Press, 1996. 168 p.

[5] Etkind A. Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied. Stanford University Press, 2013. 320 p.

[6] Churkina, V. ,Gryshchenko, T.(2025).*Involvement of personality in the world of art in zdo and zzso in conditions of war and reconstruction* https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744849/1/29.pdf#page=152

[7] Halbwachs M. On Collective Memory. University of Chicago Press, 1992. 254 p.

[8] Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 410 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306

[9] Van der Kolk B. The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma. Viking, 2014. 464 p.

[10] Kasianov G. Past Continuous: Historical Politics in Ukraine. Ibidem Press, 2018. 420 p.

The kobzar and lirnyk traditions exemplify this role. As mediators between individual and collective experience, itinerant musicians enabled communities to process trauma and maintain continuity[11; 12 ;13].

Materials and Methods

This study applies an interdisciplinary methodology integrating historical musicology, ethnopedagogy, and cultural studies[14]. The Kobzar tradition is a component of Ukrainian culture, which reflects the socio-political and spiritual processes inherent in Ukrainian society through artistic means. The cultural analysis of the transformation of traditional kobzar and lyre music culture by transferring the main substantive characteristics of the phenomenon with possible variants of genre features and forms allows us to highlight the processes of spiritual and social life of kobzars and lyre players, to reveal spiritual and aesthetic values, and the functioning of established forms of cultural life.

In the eighteenth and nineteenth centuries, collectors of Ukrainian epics such as M. Tserteliev, P. Kulish, M. Drahomanov, V. Antonovych, and others made a significant contribution to the study of the formation of traditional communities. At the end of the nineteenth century, a professional approach to recording and researching the poetics of Ukrainian folklore was formed. In the works of M. Lysenko, O. Potebnya, and M. Sumtsov, a scientific methodology for studying epic repertoire was developed. Collectors of folklore K. Kvitka, V. Horlenko, P. Yefymenko, and P. Kulish, when recording kobza music, paid most attention to the poetic epic, but left regional, domestic, and performance aspects unexplored.

The source base for the study of kobzars in Slobozhanshchyna was significantly expanded by works and ethnographic materials collected in the nineteenth and early twentieth centuries by M. Maksymovych, F. Kolesa, P. Martynovych, O. Slasten, F. Dniprovskyi, M. Lysenko, K. Hrushevska, and V. Kharkiv. Scholars used the method of recording kobzars' singing on a phonograph, which allowed them to preserve folk songs as an artistic document of a certain period. The authors of the early twentieth century substantiated information about the formation and development of kobzars. Scientists M. Sumtsov, K. Kvitka, and F. Kolesa were the first to note that Slobozhanshchyna had its own special kobzar and lirnyk practice.

In the field of modern ethnomusicology, the substantial works of F. Kolessa, S. Hrytsa, M. Hordiychuk, O. Vavryk, V. Kushpet, M. Khai, M. Rzhevska, and O. Vasyuta allow us to analyze the regional peculiarities of kobza art, and approach a comprehensive study of the continuity of traditions and its significance in the field of history and culture of Ukraine. In their research, the scientists comment on and analyze the folk works presented by genre and theme, comment on and analyze

[11] Hrushevskyi M. S. Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]. Kyiv : Naukova Dumka, 1997. Vol. 1. 648 p.

[12] Hrytsa S. Y. Ukrainska folklo rna muzychna tradytsiia [Ukrainian Folk Musical Tradition]. Kyiv : Muzychna Ukraina, 2006. 455 p.

[13] Churkina, V. (2012). *Mental values in the system of ethnic education of kobzars and lyre players of Slobozhanshchyna. Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts*, 1, 158–162.

[14] Erll A. Memory in Culture. Palgrave Macmillan, 2011. 214 p. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230321670

the song epic, describe the life of kobzars, study their psychology, tragic fates, factors that influenced their artistic creativity and encourage the preservation of folk traditions at the present stage.

Significant are the works of Ukrainian and foreign scholars O. Bohdanova, O. Vertiy, M. Hrymych, N. Morozevych, N. Suprun-Yaremenko, I. Romaniuk, T. Martynova, N. Kononenko, V. Noll, V. Mishalov, O. Titar, O. Vavryk, K. Cheremsky, and O. Savchuk, which testify to their interest in the historical, philosophical, cultural, and musicological aspects of the traditions of wandering musicians' playing.The biopsychosocial model frames artistic practice as a tool of social resilience[15; 16].

The research is structured around the following key methods: Historical-Genetic Method- used to trace the evolution of the kobzar-lirnyk tradition from archaic pagan "priestly" roots to the sophisticated "regimental music" of the Cossack era and the Baroque philosophical synthesis[17;18]. Systemic-Structural Analysis – applied to examine the internal hierarchy and socio-legal organization of "workshops" (tsekhs) and "brotherhoods" (bratchynas) as proto-institutional forms of public health and social protection[19.] Comparative Analysis- utilized to compare Ukrainian itinerant traditions with European medieval knightly orders (e.g., the Templars or the Order of Malta) and the "university" (universitas) models of knowledge transmission[20; 21; 22]. Theoretical Synthesis- used to develop the concepts of the "Artrium of Memory" and "Healing Memory," framing traditional art as a medium of transitive justice and music therapy[23 24].

Materials and Data Sources

The empirical and theoretical basis of this study comprises a diverse range of primary and secondary sources: Ethnographic and Folklore Records – analysis of "Dumas," historical songs, and psalms from the repertoires of the Zinkiv and Kharkiv

[15] Malchiodi C. A. Handbook of Art Therapy. 2nd ed. Guilford Press, 2012. 512 p.

[16] Kaimal G., Ray K., Muniz J. Reduction of cortisol levels through art making. *Art Therapy*. 2016. Vol. 33(2). P. 74–80. DOI: https://doi.org/10.1080/07421656.2016.1166832

[17] Kolessa F. M. Ukrainski narodni dumy [Ukrainian Folk Dumas]. Kyiv : Naukova Dumka, 1970. 160 p.

[18] Khotkevych H. M. Muzychni instrumenty ukrainskoho narodu [Musical Instruments of the Ukrainian People]. Kyiv : Vydavets Oleh Filiuk, 2012. 510 p.

[19] Stelmakhovych M. H. Ukrainska etnopedahohika [Ukrainian Ethnopedagogy]. Kyiv : IZMN, 1997. 352 p.

[20] Etkind A. Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied. Stanford University Press, 2013. 320 p.

[21] Winter J. Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History. Cambridge University Press, 1995. 320 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511815348

[22] Churkina, V. Fedorenko, V.(2025). Current trends and features of media discourse about the war in Ukraine https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/11325/page=305

[23] Hrytsa S. Y. Ukrainska folklo rna muzychna tradytsiia [Ukrainian Folk Musical Tradition]. Kyiv : Muzychna Ukraina, 2006. 455 p.

[24] Churkina, V. (2012). Mental values in the system of ethnic education of kobzars and lyre players of Slobozhanshchyna. Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts, 1, 158–162.

schools (e.g., recordings of H. Honcharenko and P. Drevchenko). Archival and Historical Documents- interrogations and inquiries regarding Haidamak kobzars (1769–1772), the 1652 Universal of Bohdan Khmelnytsky, and chronicles describing the "regimental music" of the Zaporozhian Sich. Visual and Artistic Artifacts: Art-criticism analysis of folk paintings, specifically the "Kozak Mamai" cycle (18th–19th centuries), as a visual medium of collective memory and psychological "characterist" (healer) traditions. Scientific Literature- pedagogical and ethnological studies by M. Stelmakhovych, M. Hrushevsky, H. Khotkevych, and S. Hrytsa.

1. Cultural Memory as a Transformative System: Narrative, Trauma, and Artistic Mediation in the Kobzar Tradition

Cultural memory is continuously reconstructed through symbolic practices such as narrative and ritual . It structures identity and mediates between past and present, functioning as a transformative social force.Cultural memory is not static but continuously reconstructed through symbolic practices such as narrative, ritual, and artistic expression. It performs key social functions: structuring identity, legitimizing norms, and mediating between past and present. Importantly, memory is shaped by cultural codes and institutional frameworks, which makes it inherently transformative rather than neutral. Trauma disrupts narrative continuity and requires symbolic mediation[25]. Narrative transformation enables integration of experience into collective identity[26]. Artistic and narrative practices enable: structuring fragmented experience, assigning meaning to suffering, integrating trauma into collective identity. Such processes are essential for psychological recovery and social stabilization. Art, especially music, facilitates emotional regulation and social cohesion. Kobzar performance can be interpreted as an early form of music therapy[27]. Music enables- emotional regulation, collective synchronization, creation of shared experiential spaces. In this sense, the kobzar tradition can be interpreted as an early form of art-based musical therapy.

The Baroque era integrated European intellectual traditions with local practices. This synthesis is particularly evident in the philosophy of Hryhoriy Skovoroda, whose ideas influenced kobzar pedagogy.he roots of the Ukrainian itinerant tradition can be traced back to the archaic period, where "priests" served as the first tribal musicians. The transition from paganism (worship of Veles) to Christianity created a syncretic worldview.Traditional Ukrainian society relied on systems of cultural transmission and regulation[28]. Musical practice represented a peak of ethnopedagogical achievement[29].

[25] Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History. Johns Hopkins University Press, 1996. 168 p.

[26] LaCapra D. Writing History, Writing Trauma. Johns Hopkins University Press, 2001. 240 p.

[27] Churkina, V. (2012). Mental values in the system of ethnic education of kobzars and lyre players of Slobozhanshchyna. Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts, 1, 158–162.

[28] Stelmakhovych M. H. Ukrainska etnopedahohika [Ukrainian Ethnopedagogy]. Kyiv : IZMN, 1997. 352 p.

[29] Hrytsa S. Y. Ukrainska folklo rna muzychna tradytsiia [Ukrainian Folk Musical Tradition]. Kyiv : Muzychna Ukraina, 2006. 455 p.

Anthropological theories support the universality of cultural transmission. Family-based and institutional education coexisted as complementary systems[30].

Archaic Period – folklore functioned as a cognitive and social classification tool. The tradition of singers-musicians had the following stages of formation: the period of paganism (VI–XI centuries) (magi, blasphemers) and the Middle Ages (late IX–XVI centuries) – wandering musicians (soothsayers, accordions, caterpillars, cripples); The Heroic Age (14th–17th Centuries)- the struggle against the Tatar hordes and Polish expansion necessitated the recording of historical information. Musicians became the "archives of the people."Cossack era (XIV–XVII centuries) – representatives of the "registered Cossacks", regimental music, disabled Cossacks; within the Russian Empire (XVI centuries).) – representatives of the "registered Cossacks", "regimental music", "disabled Cossacks"; as part of the Russian Empire (eighteenth century) – "disabled Cossacks", "beggars"; in the era of national revival (eighteenth – early twentieth centuries) – "disabled Cossacks", "beggars", "elders".

The Baroque Synthesis- the integration of European humanist ideas and the rise of Church brotherhoods.The stages of formation of kobza and lirnytsia schools through the study and formation of Cossack and fraternal traditions (fourteenth – eighteenth centuries); that musicians-informants united in public associations at churches, created systems (to ensure the preservation of the cultural achievements of previous generations, the self-survival of the organization with the definition and awareness of the goals of its activities, the education of personnel to ensure the transfer of information and knowledge). The processes of formation of kobzar and lirnyk traditions in Sloboda Ukraine are associated with the Cossack period of history and the resettlement of Cossacks in the eighteenth century (formation of culture and population composition; existence of Slobozhanshchyna as a province of the Russian Empire). The functioning of secret organizations after the destruction of the Zaporozhian Sich is noted by M. Sumtsov and P. Zhytetskyi (unification in workshops with professional beggars, the obligatory presence of mutilation, which distinguishes them into a specific social stratum of folk singers-beggars, and changes in repertoire).The traditions of itinerant singers-musicians in Ukraine, which is a synthetic musical and narrative whole and combines religion, philosophy, morality, social structures; peculiarities of the worldview and way of "itinerant" life ("mastering the walk"). In traditional kobzar and lirnytsia schools, the profession was taught by recognized "paniottsi" who used specific methods: survival; narrative learning; vicarious learning (observation, the "do as I do" method); object perception; practical and linguistic-logical thinking; workshop groups were led by recognized "zekhmasters".

Ethnopedagogical Foundations and Social Institutions of the Kobzar Tradition

The study of traditional education within the humanities history, ethnology, ethnopedagogy, and ethnopsychology – reveals that the stability of Ukrainian society was historically ensured through a sophisticated system of values and regulatory norms. Central to this system were folk social institutions that managed self-regulation, emotional expression, and collective identity. As noted by M. Stelmakhovych,

[30] Hrushevskyi M. S. Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]. Kyiv : Naukova Dumka, 1997. Vol. 1. 648 p.

the culture and musical practice of traditional traveling singers represent the zenith of these folk pedagogical achievements[31].

In this context, ethno-education is defined as the organized transmission of socio-historical experience and the spiritual culture of the nation . This process aligns with the theories of E. Tylor and J. Frazer , who argued that education is inherent to humanity at all developmental stages[32]. The evolution of musical instruments-from primitive rattles and drums to complex stringed instruments- parallels the cognitive and social development of the ethnicity.

During the formation of the patriarchal family, the "school-family" served as the primary unit of cultural transmission. This provided the basis for specialized "schools for young men," where initial military training and musical practice were combined. Historical records by Procopius, cited by M. Hrushevsky, describe early Ukrainians engaging in "dancing, humming (music), and clapping," suggesting that rhythmic and melodic expression were foundational to social life [33].

The genealogical continuity of this tradition is evident in famous musical dynasties such as the Ihnatyshchys (Boikivshchyna) and the Tafiychuks (Hutsulshchyna). While the Kobzar environment was primarily a closed male institution, historical evidence suggests the existence of female performers who acquired their skills through strictly family-oriented ethno-education, often in the absence of male heirs .The preservation of the Ukrainian musical tradition was carried out by kobzar and lirnyk organizations, workshops, and associations. Therefore, it is necessary to consider the peculiarities of Zinkiv and Kharkiv kobza practices as a complex of structural and artistic techniques and performance, which is an example of an oral tradition. The chapter raises important questions for contemporary humanities about the place of the creative person in society and his or her possibilities for self-realization. Among the musical instrumental traditions in Sloboda Ukraine over the centuries, the kobzar and lyre practice stood out, due to the influence of instrumental music and the peculiarities of the sound of instruments (lyre, kobza, bandura) on melody, rhythm, form, and character of performance. Through the prism of its ethno-pedagogical foundations, we will consider ethno-education as a single system in the context of specific historical circumstances. "Ukrainian dumas became an educational school for peasants, and later for Cossacks," believed Kharkiv historian M. Sumtsov. They "played an important role in the life of the Ukrainian people, especially in the difficult years of the sixteenth and seventeenth centuries, in the era of persecution by the Tatars and Poles"[34].

[31] Stelmakhovych M. H. Ukrainska etnopedahohika [Ukrainian Ethnopedagogy]. Kyiv : IZMN, 1997. 352 p.

[32] Frazer J. G. The Golden Bough. Macmillan, 1922. 800 p.

[33] Hrushevskyi M. S. Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]. Kyiv : Naukova Dumka, 1997. Vol. 1. 648 p.

[34] Sumtsov M. F. Research on the ethnography and cultural history of Slobodsk Ukraine. Selected works / Arrangement, preparation of the text, foreword, afterword and notes by M. M. Krasykov. Kh.: Atos Publishing House, 2008. 558 p.

2. From institutional structures to embodied experience: the evolution of Kobzar and lirnyk workshops and their neurobiological and social implications

The structural integrity of kobzarism evolved from archaic tribal alliances into sophisticated corporate organizations. The "veche" (people's council) model was mirrored in the governance of kobzar and lirnytsia workshops. These workshops functioned as "bratchynas" (brotherhoods) – religious and professional corporations with their own patron saints, treasuries, and judicial systems.

The formation of Old Rus culture and its subsequent transition through the adoption of Christianity created a unique "dualistic" spiritual space. The interaction between pagan roots (the magic of the eight-stringed kobza) and Christian ethics (religious psalms and apocrypha) allowed itinerant musicians to serve as "defenders of the faith" and "holy armies."

Historians such as M. Kostomarov and D. Yavornytskyi emphasize that the Zaporozhian Sich was a "Christian Cossack republic" where music was integral to military regulations and moral standards[35]. The "regimental music" of the Cossacks served as a professional layer of performance, while blind kobzars acted as spiritual mentors.

The concept of the "Artrium of Memory" is most vividly embodied in the figure of Cossack Mamai. The image of Kozak Mamai represents the Artrium of Memory a symbolic space where trauma is transformed into dignity .

This folk painting, found in nearly every Ukrainian home during the 17th-18th centuries, depicts the warrior-philosopher with his horse (symbol of freedom) and kobza (symbol of the soul). As P. Biletskyi noted, this image transformed the traumatic reality of constant warfare into a resource of dignity and resilience[36].

The 18th-century Baroque synthesis reaches its pinnacle with Hryhoriy Skovoroda. His pedagogical approach, which he practiced in the schools of Pereiaslav and Kharkiv, integrated music as a tool for "awakening the mind." His philosophical psalms became a staple in the repertoire of itinerant performers, bridging the gap between academic discourse and the "Zhealing Memory" of the common people.

The integration of the Magdeburg Law and European university models (universitas) influenced the professionalization of Ukrainian musicians. Much like the European merchant guilds, the kobzar workshops established:students lived with their paniot (master), adopting not just the technique but a lifestyle of "ascetic service." The repertoire (Dumas and historical songs) served as an "informational ordering of the world," providing the population with a sense of continuity and justice. By performing at fairs and church holidays, these musicians harmonized public memory, helping the community process collective trauma through the sacred adoption of tradition. Through these institutions, the kobzar tradition functioned as a part of transitive justice, ensuring that the "glory of the Cossacks will not die nor

[35] Yavornytskyi D. I. Istoriia zaporozkykh kozakiv [History of the Zaporozhian Cossacks]. Kyiv : Naukova Dumka, 1990. Vol. 1. 592 p.

[36] Biletskyi P. O. Kozak Mamai – ukrainskyi narodnyi kartyna [Kozak Mamai – Ukrainian Folk Painting]. Lviv : Svit, 2004. 160 p.

fade," effectively anchoring the society's right to honor and an honest interpretation of its history.

The iconic image of "Kozak Mamai" represents the "Artrium of Memory" – a symbolic space where the past meets the future. This visual and musical archetype allowed society to overcome victimhood by emphasizing the "invincibility of the free spirit." The bandura (or kobza) was not just an instrument but a sacred tool of "Healing Memory".

A pivotal figure in the 18th-century Sloboda Ukrainian tradition is Hryhoriy Skovoroda. His concept of "srodna pratsya" (natural calling) found its ultimate expression in his musical-poetic works. Skovoroda's psalms were integrated into the repertoire of blind minstrels, bridging the gap between elite philosophy and folk wisdom. Skovoroda's work "Every Town Has Its Customs and Laws" (Vsiakomu horodu nrav i prava) serves as an early example of social therapy through satire, criticizing corruption and advocating for moral integrity as a path to psychological rehabilitation.

Sloboda kobzars liked to perform satirical and humorous songs and dances, including "Chichitka," "Popadyu," and "Kazachok." Especially popular was the satirical song "To Everybody's Garden" with lyrics by H. Skovoroda, kobzars and lyre players even called it Skovoroda's psalm. This is very interesting, in particular, because authentic kobzars, who were critical of any author's repertoire, were very favorable to both H. Skovoroda's songs and Skovoroda's philosophy in general. A special group consisted of dumas. The duma epic has a bright national specificity, which determined both its poetic and musical structure. Most traditional folk dumas began with a singing chant, a "plachka," followed by the text of the duma, which was always accompanied by musical "overdubs." The style and means of performance depended on the kobzar, but the traditional character of chants, recitations, and instrumental passages is typical for works of the duma genre[37].

The main characters of the dumas are legendary figures of the Cossacks, in particular, I. Udovychenko, Holota, Matiash, Ivas Konovchenko, and leaders of popular uprisings: M. Kryvonos, D. Nechai, B. Khmelnytsky, etc. F. Kolessa noted that the melodic-declamatory melodies of dumas are not bound by a beat structure but have a free form of information presentation, unlike stanzaic songs. A verse, or stanza, is the smallest syntactic unit that is marked in recitation. Therefore, musical phrases, approximated by traditional performers to the rhythm of words . After all, a special sound arises in the combination of music and words that reproduce a musical thought. It is important to emphasize that music is one of the elements that affects emotionality. The figurative and emotional capacity of the thoughts helps to specify the musical idea, create a mood, diversify the presentation and development of thematic material, determine thematic accents, and maintain the emotional intensity of the music. And words are carriers of thoughts, images, concepts, and feelings. And all of this is imbued with sound color, has a meaningful figurative arsenal and represents a complex system of associations. Such complex constructions are based

[37] Voronina G. , ChurkinaV. Formation of value orientations of youth using the example of the educational system of kobzar-lirnitsky schools https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/2048

on a rhythmic structure, and, as you know, rhythm does not depend on syntax, but, on the contrary, affects the structure through meter. Poetic syntax differs from colloquial syntax because it violates the usual word order. The complexity of the poetic and musical constructions of epic works was noted by F. Kolesa, S. Hrytsa, N. Kononenko, M. Plisetskyi, and others[38].

This subsection characterizes the structure of the duma epic and identifies the following features: ehe duma epic is characterized by special sound patterns and has different structures: "bandura", "violin", "lament", "oblique"; most dumas are constructed in the Dorian minor with a fourth degree increase; the harmonic octave system with its introductory tone, which tends to the octave, is a feature of kobza structures. Important feature s of dumas are the characteristic bitonality and quintuple principles between two tonics, as well as the chromatization of intervals. In other words, all kobza tunes are united by a special quintuple system, chromaticized pentatonic. All these musical techniques were traditionally used by artists of the Zinkiv (Kharkiv) tradition to improve perception, traditional performance features are associated with the figurative and emotional capacity of dumas; complex structures are based on a rhythmic structure; the use of traditional instruments (kobza, bandura, lyre) provided a rhythmic and harmonic texture and served as musical accompaniment to dumas. Instrumentalism and technicality are distinctive features of instrumental performance; folk musicians use impression and sensual associations, mastery of the psychology of listeners.

Modern research into neuro-art therapy confirms that the rhythmic and melodic structures of dumas (epics) and psalms performed by kobzars contributed to: Reduction of collective anxiety- through the ritualization of shared trauma. Social Cohesion-strengthening horizontal connections within the community ("brother to brother"). Identity Reconstruction- moving from the narrative of a "conquered people" to "heroic defenders." To complete your contribution to the collective monograph "Healing Memory: Culture of Memory as a Restoration Technology," these sections are designed to align with Scopus-level requirements, emphasizing the innovative concepts of "Artrium of Memory" and "Healing Memory."

3. Results

The analysis of the genesis and evolution of traveling performers in Sloboda Ukraine yields several key findings.

The kobzar tradition demonstrates a dual functionality: on the individual level, it provides psychotherapeutic stabilization through narrative structuring of experience, including the reduction of anxiety; on the collective level, it reinforces social cohesion by restoring the social fabric through shared historical identity and value systems.

The study confirms that the organizational forms of “workshops” and “brotherhoods” functioned as effective socio-cultural and quasi-legal mechanisms. These structures safeguarded and transmitted the intellectual, ethical, and artistic capital of the nation during periods of foreign domination and social transformation.

[38] Kolessa F. M. Ukrainski narodni dumy [Ukrainian Folk Dumas]. Kyiv : Naukova Dumka, 1970. 160 p.

The research identifies a crucial narrative transformation within the tradition: the shift from victim-centered laments to hero-centered epic dumas so the “Healing Memory” Mechanism. This transition operates as a core psychological mechanism for overcoming collective victimhood, enabling the reinterpretation of trauma within frameworks of dignity, agency, and resilience.

Although the kobzar institution was predominantly male, the persistence of family-based ethno-educational practices ensured continuity. This alternative transmission channel allowed women and kinship networks to preserve and reproduce the musical and symbolic “code” of the tradition, particularly in times of crisis such as wars and social disruption.

The integration of traditional performance practices with Hryhoriy Skovoroda’s concept of srodna pratsya (congenial labor) indicates that the Ukrainian itinerant tradition embodied an early form of holistic regulation -biopsychosocial Integration. It addressed spiritual, psychological, and social dimensions simultaneously, functioning as a culturally embedded system of well-being.

Overall, the study demonstrates the following interconnected dynamics: dual psychological and social impact; institutional resilience; transformation of trauma into narrative; and the continuity of ethnopedagogical systems.

CONCLUSIONS

The theoretical significance of this study lies in the conceptualization of traditional Ukrainian itinerant musicology as a functional recreational technology. The research expands the theory of transitive justice-by incorporating "cultural-therapeutic" practices (kobzarship) into the socio-legal framework of transitional justice, shifting the focus from purely legalistic reparations to the symbolic restoration of dignity. Develops the Concept of "Artrium of Memory": proposes a new spatial-symbolic model where art functions as a "borderline" space for the transformation of traumatic historical experience into a resource for future social development. Substantiates the "Warrior-Monk" pedagogical model – deepens the understanding of the ascetic and heroic components of the kobzar tradition, linking it to European chivalric codes and modern concepts of psychological resilience. Integrates Ethnopedagogy with Neuro-Aesthetics: Provides a theoretical bridge between ancient "workshop" (tsekh) training and modern neurobiological understanding of how rhythmic narrative (Dumas) regulates the limbic system and emotional processing.

The findings of this research provide a scalable model for modern psychosocial interventions, particularly in post-conflict societies: Development of "Healing Memory" programs- the research provides a blueprint for using traditional archetypes (e.g., Kozak Mamai) and musical structures in the rehabilitation of veterans and victims of military conflict. Implementation in educational curricula: offers a methodological basis for integrating "Cossack pedagogy" (mentorship, "srodna pratsya") into modern trauma-informed educational environments to foster national identity and emotional stability. Design of "Artrium" Public Spaces- Provides historical and aesthetic justification for creating interactive museum and community spaces that use "living history" and traditional music for social integration. Corporate and social resilience- the "workshop" (tsekh) model of mutual aid and professional

ethics can be adapted for modern professional associations to prevent burnout and strengthen horizontal social connections.

The kobzar and lirnyk tradition of Sloboda Ukraine should be understood as a complex cultural system that integrates artistic practice, memory transmission, and social regulation. Its historical development reveals a high degree of adaptability, allowing it to function effectively under conditions of political instability and cultural disruption.

The findings confirm that this tradition operated as a form of cultural technology of memory, in which artistic expression mediated between traumatic experience and collective identity. Through narrative transformation, it enabled the transition from passive suffering to active meaning-making, thereby fostering both individual resilience and communal cohesion.

Institutionally, the workshop and brotherhood structures provided a durable framework for preserving ethical norms and cultural knowledge. At the same time, ethnopedagogical practices ensured intergenerational continuity, extending beyond formal institutions into family-based systems of transmission.

The integration of philosophical, artistic, and pedagogical elements–particularly through the concept of srodna pratsya–demonstrates that the tradition anticipated modern biopsychosocial approaches to health and well-being. In this sense, it may be interpreted as an early form of culturally embedded art-based therapeutic practice.

Thus, the kobzar and lirnyk heritage offers not only a historical phenomenon but also a conceptual model for understanding the role of cultural memory in processes of social stabilization and recovery.

SUMMARY

The historical genesis of the traveling performer tradition in Sloboda Ukraine provides a foundational framework for interpreting art as a dynamic medium of memory and a sophisticated technology of social recovery. The kobzar–lirnyk tradition exemplifies a model of cultural resilience in which memory functions as a mechanism of restoration and continuity.

By transforming trauma into narrative, this tradition enables societies to move beyond victimhood toward dignity and agency. It should therefore be understood not as a static ethnographic relic, but as a decentralized and adaptive cultural infrastructure that ensured the preservation of national identity under conditions of existential threat.

Within contemporary frameworks of transitional justice and the “Healing Memory” paradigm, this tradition offers a multidimensional model of social restoration.

The shift from passive victimhood to the heroic archetype demonstrates how traumatic experience can be reinterpreted as a resource for collective dignity and post-traumatic growth so transformation of Narrative. The ritualized and performative nature of collective musical practices-embedded in fairs, church brotherhoods, and workshops- functioned as a form of group-based emotional regulation. These practices synchronized affective states, strengthened social bonds, and reduced isolation- community psychological rehabilitation.

Institutionalization of the “Right to Dignity” – through the ethical and pedagogical standards of the tsekh (workshop), the tradition maintained historical memory as a living and authentic dialogue, resistant to manipulation and ideological distortion.

Integrating these traditional Ukrainian models into contemporary psychosocial and public health frameworks offers more than cultural preservation; it provides a viable biopsychosocial strategy for sustainable societal development. The revitalization of the “Artrium of Memory” – as a space where creativity intersects with historical truth – can serve as a foundation for the “Healing Memory” paradigm, ensuring that cultural heritage functions as a vital resource for resilience, recovery, and future-oriented transformation.

References

1. Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 410 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306
2. Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 300 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306
3. Biletskyi P. O. Kozak Mamai – ukrainskyi narodnyi kartyna [Kozak Mamai – Ukrainian Folk Painting]. Lviv : Svit, 2004. 160 p.
4. Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History. Johns Hopkins University Press, 1996. 168 p.
5. Churkina, V. (2012). Mental values in the system of ethnic education of kobzars and lyre players of Slobozhanshchyna. *Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts*, 1, 158–162.
6. Churkina, V. Fedorenko, V.(2025). Current trends and features of media discourse about the war in Ukraine URL: https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/11325/page=305
7. Churkina, V. ,Gryshchenko, T.(2025).Involvement of personality in the world of art in zdo and zzso in conditions of war and reconstruction. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744849/1/pdf#page=152
8. Erll A. Memory in Culture. Palgrave Macmillan, 2011. 214 p. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230321670
9. Etkind A. Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied. Stanford University Press, 2013. 320 p.
10. Frazer J. G. The Golden Bough. Macmillan, 1922. 800 p.
11. Hrytsa S. Y. Ukrainska folklo rna muzychna tradytsiia [Ukrainian Folk Musical Tradition]. Kyiv : Muzychna Ukraina, 2006. 455 p.
12. Hrushevskyi M. S. Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]. Kyiv : Naukova Dumka, 1997. Vol. 1. 648 p.
13. Halbwachs M. On Collective Memory. University of Chicago Press, 1992. 254 p.
14. Kaimal G., Ray K., Muniz J. Reduction of cortisol levels through art making. Art Therapy. 2016. Vol. 33(2). P. 74–80. DOI: https://doi.org/10.1080/07421656.2016.1166832

15. Kasianov G. Past Continuous: Historical Politics in Ukraine. Ibidem Press, 2018. 420 p.

16. Khotkevych H. M. Muzychni instrumenty ukrainskoho narodu [Musical Instruments of the Ukrainian People]. Kyiv : Vydavets Oleh Filiuk, 2012. 510 p.

17. Kolessa F. M. Ukrainski narodni dumy [Ukrainian Folk Dumas]. Kyiv : Naukova Dumka, 1970. 160 p.

18. LaCapra D. Writing History, Writing Trauma. Johns Hopkins University Press, 2001. 240 p.

19. Malchiodi C. A. Handbook of Art Therapy. 2nd ed. Guilford Press, 2012. 512 p.

20. McNiff S. Art as Medicine: Creating a Therapy of the Imagination. Shambhala, 1992. 224 p.

21. Ricoeur P. Memory, History, Forgetting. University of Chicago Press, 2004. 660 p. DOI: https://doi.org/10.7208/chicago/9780226713465.001.0001

22. Stelmakhovych M. H. Ukrainska etnopedahohika [Ukrainian Ethno-pedagogy]. Kyiv : IZMN, 1997. 352 p.

23. Sumtsov M. F. Research on the ethnography and cultural history of Slobodsk Ukraine. Selected works / Arrangement, preparation of the text, foreword, afterword and notes by M. M. Krasykov. Kh. : Atos Publishing House, 2008. 558 p.

24. Van der Kolk B. The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma. Viking, 2014. 464 p.

25. Voronina G , ChurkinaV. Formation of value orientations of youth using the example of the educational system of kobzar-lirnitsky schools URL: https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/2048

26. Winter J. Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History. Cambridge University Press, 1995. 320 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511815348

27. Yavornytskyi D. I. Istoriia zaporozkykh kozakiv [History of the Zaporozhian Cossacks]. Kyiv : Naukova Dumka, 1990. Vol. 1. 592 p.

Information about the authors:
Churkina Victoriia Grigorivna,
PhD in Art History, Master of Management,
Senior Researcher at the Professional Development
Department of the Research
Institute for Digital Transformation of Science
Kharkiv, Ukraine / Sligo, Ireland

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-689-8-38

«ВСІ МИ ПРЕЗИДЕНТИ»: КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТЬ І ВАРІАТИВНА НАЦІЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Філіпович М. Б.

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена потребою переосмислення української історії крізь призму культурної пам'яті, яка тривалий час залишалася на периферії історіографії. Попри тридцятиріччя незалежності, українська історична наука досі перебуває під впливом радянсько–імперських наративів, що ускладнює формування власної концептуальної рамки. У сучасних умовах війни та глобальних криз особливо важливим стає осмислення культурної пам'яті як ресурсу відновлення – здатності суспільства долати травми, мобілізуватися та зберігати ідентичність.

Новизна роботи полягає у введенні поняття «варіативна нація» як аналітичної моделі, що відрізняється від традиційних концептів «поліетнічної» чи «плюральної» нації. Вона акцентує не лише на багатоголоссі ідентичностей, а й на їхній динамічній взаємодії та балансі, що забезпечує адаптивність і стійкість українського суспільства. У цьому контексті гасло «Всі ми Президенти!» інтерпретується як сучасна формула культурної пам'яті, яка поєднує архетипи землі, громади та характеру й функціонує як технологія відновлення.

Методи дослідження ґрунтуються на міждисциплінарному підході: історико-джерелознавчому аналізі (праці С. Рудницького, М. Грушевського, Я. Пастернака та сучасних українських і зарубіжних дослідників); концептуально-теоретичному синтезі (праці Б. Андерсона, Е. Сміта, Г. Хофстеде, Н. Кундри); порівняльно-цивілізаційному методі, що дозволяє зіставити український досвід із месопотамською та античною традиціями; методології memory studies, яка розглядає культурну пам'ять як багатошарову систему символів, практик і наративів, здатних виконувати відновлюючу функцію.

Таким чином, дослідження інтегрує історичний, культурологічний та психологічний виміри, пропонуючи нову рамку для осмислення української ідентичності та демократії як процесу відновлення. Подальші роздуми мають характер культурно-історичної реконструкції та не претендують на встановлення прямої історичної тяглості у позитивістському сенсі, а радше пропонують інтерпретаційну модель осмислення довготривалих кодів політичної культури.

У структурі колективної монографії цей розділ виконує теоретико-інтерпретаційну функцію, пропонуючи культурологічну перспективу осмислення української історії та демократії в контексті студій пам'яті та національної ідентичності.

1. «Всі ми Президенти!» – гасло як формула пам'яті

Історію України сьогодні зазвичай прийнято розглядати з точки зору географічної (територіальної) чи історичної, і майже відсутні дослідженні

історії українців з точки зору культурної пам'яті. Варто зазначити, що вивчати історію України як сталу константу за територіальним, а чи історичним принципом є справа невдячна. Ще С. Рудницький, засновник української геоморфології, антропогеографії, фізичної, політичної, соціально-економічної та демографічної географії зазначав, що етнографічні межі українців «були роблені не на користь українців»[1]. Якщо ж брати історичний аспект, то попри 30-ліття незалежності українська історіографія так і не змогла остаточно позбутися радянсько-російського (імперського) впливу та наративів. «Тривалий період культурного і політичного підпорядкування та імперських впливів, як і нав'язування історичних міфів, відображаються на колективній свідомості і до сьогодні» зазначають сучасні дослідники[2].

Сьогоднішні роздуми присвячені українській історії з точки зору культурної пам'яті. Спонуканням до цих роздумів стало політичне гасло «Всі ми Президенти!», яке з'явилось, у зрівняні зі світовою цивілізацією, зовсім нещодавно, якихось сім років. Але чи насправді воно таке нове для українців і чи так випадково з'явилося? Зазначу одразу, ціллю даного дослідження не є його політичний контекст.

У культурній пам'яті гасла функціонують як концентровані символи, що стискають досвід спільноти у короткі формули. Їхня сила полягає у здатності поєднувати політичний, культурний та психологічний виміри, транслюючи їх у сучасний дискурс. Гасла не лише мобілізують суспільство, а й виконують відновлюючу функцію, оживлюючи архетипи минулого та інтегруючи їх у теперішнє.

У світовій історії є чимало гасел які стали ключовими. Прикладами політичних гасел, які визначають суб'єктність народу, формують уявлення про владу та її носіїв є «Свобода, рівність, братерство» («Liberté, Égalité, Fraternité»), що стало універсальною формулою демократії після Французької революції 1789 р., а «Пролетарі всіх країн єднайтеся!» («Workers of the world, unite!») є не лише символом глобальної солідарності робітничого класу й комуністичного руху, але й частиною української історії. Українське гасло «Слава Україні!» у культурному вимірі відтворило традиції та архетипи і пройшло трансформацію від військового привітання у XX ст. до універсальної формули національної гідності у XXI ст. У цьому контексті можна ще згадати «Воля або смерть!» – гасло, яке має довгу історію й використовувалося в різних контекстах: у часи Української Народної Республіки (УНР) воно з'явилося як бойове гасло, серед військових формацій, що боролися за незалежність у 1917–1921 рр., пізніше його активно використовували підрозділи Української Повстанської Армії (УПА) у 1940-х рр., де воно стало символом безкомпромісної боротьби проти окупаційних режимів.

[1] Рудницький С. Основи землезнання України ч. 2. Прага, 1923. Видавництво Українського Університету в Празі. 330 с.

[2] Чупрінова І., Севрук І., Соколовська Ю. Історичні корені російсько-українського конфлікту: імперська політика Росії та її вплив на українську ідентичність. *Актуальні питання гуманітарних наук.* Вип. 85, том 3, 2025. С. 16-23. doi.org/10.24919/2308-4863/85-3-2

Прикладом того, як формула пам'яті може мігрувати між народами й епохами є історія гасла «За вашу і нашу свободу». Воно народилося в польському визвольному русі XIX століття, але стало спільним символом для багатьох народів, включно з українцями. Вперше з'явилося під час листопадового повстання 1830-1831 рр. у Польщі проти російської імперії. Його сенс полягав у тому, що боротьба за свободу однієї нації є водночас боротьбою за свободу інших – стаючи універсальним принципом солідарності. У XX ст. гаслом послугували як польські, так і українські діячі, підкреслюючи спільність визвольних прагнень. У радянські часи воно стає символом дисидентського руху – його використовували правозахисники у Польщі, Чехословаччині, Україні, щоб показати єдність у протистоянні диктатурі. Сьогодні «За вашу і нашу свободу» функціонує як транснаціональна формула пам'яті: воно актуалізується у контексті солідарності України з іншими народами, які борються за свободу. Це гасло часто звучить у міжнародних акціях підтримки України після 2014 р. й особливо після 2022 р., коли воно стало символом європейської та глобальної солідарності.

Сучасне гасло «Всі ми Президенти!» актуалізуючи пам'ять про колективне лідерство й самоорганізацію, формує відчуття гідності та суб'єктності, руйнуючи пасивну позицію «держава – це вони» й замінюючи її на «держава – це ми». У цьому сенсі вони є технологіями відновлення: повертають людині відчуття ваги її дій навіть у кризових умовах.

Варто відзначити, що сучасні memory studies активно аналізують роль гасел у культурній пам'яті. З. Карле у своїй праці про французькі гасла 1968 р. зясовує, як вони продовжують функціонувати трансформуючись у культурні символи сучасних протестів[3]. Т. Блом доводить, що гасла мають довге «життя», циркулюють у культурі як графіті, хештеги чи предмети побуту[4]. А Х. Нурохма та М.-І. А. Розак підкреслюють, що гасла є інструментом комунікації та формування ідентичності, особливо у кризові періоди[5].

Загалом, гасла виступають як ритуальні формули пам'яті, які стискають історичний досвід у короткі коди, здатні мобілізувати й відновлювати суспільство. Вони не лише відображають минуле, а й формують нові практики поведінки, стаючи мостом між історією та сучасністю.

Тому гасло «Всі ми Президенти!» варто сприймати як багатошарову метафору, що має політичний, культурний і психологічний вимір. У політичному вимірі це гасло підважує традиційне уявлення про владу як монополію однієї особи. Воно наголошує на колективній відповідальності громадян за державу: кожен має діяти так, ніби він сам відповідає за її майбутнє. У демократичному контексті воно означає: «суверен – народ», а президент – лише представник цього суверена. В українському контексті гасло перегукується з ідеєю самоорганізації громади. Воно підкреслює, що українська політична культура завжди мала елементи колективного лідерства. «Всі ми Президенти!» – це своєрідна

[3] Carle Z. The cultural lives of May 68 slogans. Routledge. 2020

[4] Blom T. The cultural memory of protest slogans. Memory Studies, 2019. 12(3), 345–362. doi.org/10.1177/1750698018793972 (doi.org in Bing)

[5] Nurohmah H. & Rozak, M. I. A. Slogan research in the last decade: A review. *Journal of Language and Communication*, 2021. 8(2), 55–70.

культурологічна противага імперському наративу, де влада концентрується в одній особі. Як і несе певний психологічний контекст формуючи відчуття гідності та суб'єктності: кожен громадянин має право голосу й впливу. Воно руйнує пасивну позицію «держава – це вони» й замінює її на «держава – це ми». При тому виступаючи певним способом мобілізації: людина відчуває, що її дії мають вагу, як у президента. Таким чином, гасло «Всі ми Президенти!» – це не буквальне твердження, а символічна формула, яка закликає кожного українця відчути себе співтворцем держави та поєднує демократичний принцип народного суверенітету з культурною традицією колективної дії та психологічним прагненням до гідності.

Для переважної більшості європейців, а у це поняття я вкладаю, не лише тих хто живе на території континенту Європа, а й тих хто живе на інших континентах, і навіть створив на основі європейської культури сучасні держави, такі як Австралія, США, Канада, країни Південної і Латинської Америки, – XX століття пройшло під гаслами «нація» і «демократія», і саме досліджуване гасло має для них ототожнюватися з найвищим щаблем прояву демократії, адже «всі ми Президенти» є метафорою демократичної суб'єктності. При визначені поняття українці також свідомо не вживаю – нація, народ, етнос і т.д., як до європейців – знімаю обмеження географічні, так до визначення українців – знімаю обмеження які виписані сучасним поняттям, тобто – територія, мова, культура, історія, духовність, а чи світогляд (поняття релігія у даному випадку є обмежуючим), залишаючи лиш «ментальність».

2. Варіативна нація: концептуальна модель

Опираючись на традиційні сучасні форми визначення нації, етносу, народу і т.д. українці швидше підпадають під поняття «варіативна нація». Поняття нація традиційно описує політично й культурно оформлену спільність, варіативна нація підкреслює її динамічність, багатошаровість та здатність існувати у множинних формах – від держави до діаспори, від культурного канону до транскультурних практик. Класичне визначення за Б. Андерсоном нації – це історично сформована спільнота людей, яка має спільну територію, мову, культуру, економічне життя та усвідомлення своєї єдності[6]. У той же час Е. Сміт додає тезу, що «це культурна спільнота, що має міфи про походження, спільну історичну пам'ять і символи солідарності»[7].

У свою чергу, варіативна нація – це поліетнічна й полікультурна спільнота, що функціонує як система взаємодії різних варіантів ідентичності, легітимності та пам'яті, де національна цілісність забезпечується не уніфікацією, а балансом і комунікацією між множинними моделями. Варіативна нація наділена ключовими ознаками:

– множинністю ідентичностей, коли нація складається з кількох культурних, мовних, релігійних та політичних варіантів. Вони не зливаються в єдину «уніформну» модель, а залишаються у стані взаємодії та конкуренції;

[6] Anderson B. Imagined Communities. London: Verso.. 1983.
[7] Smith A. *National Identity*. London: Penguin. 1991

– історичною динамікою, адже варіативність виникає як результат історичних контактів (міграцій, завоювань, культурних трансляцій). Нація постійно змінює баланс між своїми варіантами залежно від політичних і культурних умов;

– політичною структурою, у варіативній нації влада може бути розподілена між різними центрами (регіональними, етнічними, релігійними), що створює плюралістичну модель легітимності, де жоден варіант не є абсолютним;

– культурною пам'яттю, коли зберігається кілька паралельних наративів минулого і відсутнє прагнення до єдиної «офіційної історії», а історія функціонує через багатоголосся пам'яті.

При тому розглядаючи варіативну націю як загрозу чи ресурс для державності вбачається, що варіативна нація є подвійною концептуальною моделлю. Вона може стати загрозою державності, якщо множинність ідентичностей не має інституційного оформлення. Водночас вона може бути ресурсом, якщо держава здатна інтегрувати варіативність у політичну й культурну систему. У порівняні з унітарною нацією варіативна ризикує нестабільністю, але має більший потенціал адаптації та інклюзивності; унітарна – забезпечує стабільність і мобілізацію, але може стати ригідною й авторитарною.

Однак, варіативну націю варто відрізняти від поліетнічної чи плюральної оскільки в її основі є не лише багатонаціональність чи культурний плюралізм, а постійна динаміка взаємодії різних пам'ятей та ідентичностей. Якщо поліетнічна нація описує склад за етнічними ознаками, а плюральна – за політичним і культурним багатоголоссям, то варіативна нація наголошує на змінності й балансі між цими варіантами. Вона існує як система, де цілісність забезпечується не уніфікацією, а комунікацією між множинними моделями. Саме ця варіативність робить українську націю здатною до відновлення після травм і криз, перетворюючи пам'ять на технологію стійкості.

Поняття варіативності нації або варіативності соціокультурних кодів сьогодні розглядається не менш системно ніж просто «нація». Поняття варіативності нації розглядається і в працях іноземних дослідників, хоча вони частіше використовують терміни «plural nation», «multivocal identity», «polyethnic nation» або «variability of nation». У світовій науці ця тема пов'язана з конструктивістськими та постмодерністськими підходами до націоналізму. У своїй оглядовій статті Н. Кундра констатує, що «складність, пов'язана з формулюванням наукового визначення нації, відображає її внутрішньо множинний і спірний характер»[8]. Г.Хофстеде зосереджуючись на культурних вимірах, показує, що національна культура завжди варіативна й має багатовимірну структуру і приходить до висновку, що нація не може бути унітарною, а існує як множинність культурних кодів[9].

Українські дослідники аналізуючи трансформацію поняття «нація» у XX–XXI ст. підкреслюють, що сучасна нація є динамічною та варіативною системою, яка змінюється залежно від політичних і культурних контекстів

[8] Kundra N. Understanding Nation and Nationalism. Interdisciplinary Literary Studies, 2019. 21(2), 125–149. https://doi.org/10.5325/intelitestud.21.2.0125

[9] Hofstede G. Dimensions of national cultures in fifly countries and thry regions. *Explications in Cross-Cultural Psichology.*– Lisse: Swets and Zeitlinger. 1983.

зазначаючи, що «розуміння еволюції поняття «нації» є ключовим для розуміння змінної динаміки ідентичності, національної політики та глобальних взаємодій»[10].

У низці праць українських науковців поняття варіативності нації аналізується через соціокультурні коди та інформаційні моделі. У видані під егідою Національної академії наук України та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського досліджується варіативність соціокультурних кодів як ключового чинника формування українського національного простору та запропонована концептуальна рамка для розуміння нації як множинної системи, що інтегрує різні культурні варіанти[11].

3. Земля, громада, характер як відновлюючі категорії

Коли починаєш вести мову про українців серед українців, з чим вони себе ототожнюють, то це перш за все земля, наступне – особливий характер, і третє – віра. Це те, що сьогодні червою лінією йде крізь віки. Земля для українця, це основа основ які б періоди розвитку сучасного людства – постмодернізаційні, індустріалізаційні, постіндустріалізація, цифрова епоха, атропоцен, не проходили, цінність землі беззаперечна навіть для XX і XXI століття. Підтвердженням цього є те, що в цифрову епоху її засобами, українці з затятою впертістю відстоюють свою землю (одна із рис їхнього характеру) – «від Сяну до Дону». Таким чином, земля в культурній пам'яті українців – це багатошаровий символ, який поєднує сакральність, традицію, політику й травму. Вона є одночасно ресурсом виживання та маркером ідентичності, що забезпечує тяглість української культури навіть у найскладніші історичні періоди. Для українців, це перш за все, символ свободи у той же час як для представників східних традицій – земля це простір імперій і релігії та символ влади.

Особливістю історичного розвитку є ще й те, що історія українців у жоден історичний період сучасними вченими не виписувалась як колонізаторська – відсутність бажання захоплення чужого і підкорення не свого (це теж одна із рис українців). Отже, фундаментом українців є земля, яка формує характер українця – впертість та бажання розвиватися, а не експенсувати. Ці дві складові впливають на устрій влади у всі періоди української історії.

У цьому дослідженні поняття «характер» українців розглядається не як біологічна чи етнічна даність, не трактується есенціалістськи, тобто як незмінна чи природна риса, а як культурний код пам'яті, сформований історичними випробуваннями та здатний трансформуватися залежно від історичних і соціальних умов. Він проявляється у впертості, витривалості та прагненні до свободи й розвитку, що зберігають суб'єктність навіть у кризові

[10] Stovpets O., Borinshtein Y., Rubskyi V., Shpachynskyi I., Soloviova I., & Kozlenko P. The evolution of 'Nation' concept and its relevance for contemporary historical moment. *Amazonia Investiga*, 2023. 12(67), 293-304. doi.org/10.34069/AI/2023.67.07.26

[11] Інформаційний синтез українського національного простору в контексті варіативності його соціокультурних кодів : аналіт. зап. / Л. А. Дубровіна, К. В. Лобузіна, В. І. Попик [та ін.] ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2021. 60 с.

моменти. Саме ці риси забезпечують історичну тяглість до демократії та високої самоорганізації, перетворюючись на психологічну технологію відновлення нації.

На відміну від стереотипних схем, які редукують український характер до землеробського чи козацького типу[12], у цьому дослідженні характер українця подається у варіативності практик, підтверджуючи міркування І. Франка який у своїх працях розглядав українців як народ із сильним прагненням до свободи, працьовитістю та моральною витривалістю[13].

Якщо з етимологічними поняттями «нація» та «українці» ми дещо з'ясували, то наразі перейдемо до іншого ключового поняття «демократія». Демократію сьогодні прийнято сприймати як форму політичної організації суспільства, за якої влада належить народу, здійснюється безпосередньо або через обраних представників[14] і яку прийнято класифікувати за кількома видами: пряма, представницька, ліберальна та деліберативна. Існує й інше бачення демократії не лише як форми правління, а й способу життя. У цьому контексті цілком підтримуючи[15] думку Д. Дьюї – американського філософа, психолога і педагога, одного із засновників прагматизму та прогресивної освіти, що що демократія це не лише інституційний механізм голосування, а й якісна форма суспільного життя, спосіб організації досвіду, що забезпечує постійний діалог, участь і взаємне навчання громадян[16].

Сучасні концепції демократії показують, що вона не є статичною формою правління, а динамічною системою, яка адаптується до викликів часу: глобалізації, інформаційних технологій, безпеки та культурної різноманітності. Для України особливо актуальним є поєднання партиципаторної демократії (участь громадян) із демократією безпеки (захист державності). Зрештою навіть у своїй колисці – Стародавній Греції V ст. до н.е., вона не була одностайною – від Клісфена, Геродота до Аристотеля. Як і у давній, так і сучасній – різниця полягала у співвідношенні участі громадян у прийнятті рішень.

І хоча, у нашій історіографії притаманно брати російсько-радянську періодизацію історії України, а саме від Русі IX ст. (Київська Русь), однак логічніше періодизувати історію Української державності від Трипільської культури (IV–III тис. до н.е.), яка ймовірно проіснувала кілька тисячоліть і лишила по собі чималий слід у традиціях та культурні прийдешніх поколінь. Такі корифеї української історії та археологія як М. Грушевський та Я. Пастернак розглядали трипільську культуру як один із «передісторичних

[12] Гримич О. Український національний характер: етнографічні та культурні виміри. Київ : 1991.

[13] Іван Франко у творенні української національної ідентичності : зб. У 45 наук. праць / голов. ред. О. Рафальський, П. Чернега. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М.; К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2016. 400 с.

[14] Dahl R. Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven : Yale University Press. 1971

[15] Філіпович М. Проблеми формування історичної пам'яті в освітній сфері України. *Літопис Волині*, 2023. (28), 174–178. https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.24

[16] Dewey J. The Public and Its Problems. New York : Henry Holt. 1927

шарів», що вплинув на формування української ідентичності[17]. У працях М. Грушевського вона постає як важливий етап у розвитку культури на території України, а Я. Пастернак у своїх археологічних дослідженнях підкреслював її значення для етногенезу східноєвропейських народів[18].

Сучасні археологи й етнологи вказують на низку трипільських традицій та символів, які ймовірно збереглися у житті українців, ключовими з яких вважають землю, матір-жінку, громаду. Якщо ми погоджуємось, що беззаперечний культ землі зберігається і до сьогодні, як і особливе ставлення до матері-жінки – українська жінка завжди мала авторитет в суспільстві, не залежно від епохи, то маємо погодитись і на тезу про «громаду як основу співжиття» яка йде крізь віки до сьогоденні і виливається у сучасне гасло «всі ми Президенти».

Слід нагадати, що у часи існування Трипілля відсутня адміністративна централізація, однак в Месопотамії, яка існувала у той же час і звідки, вважається, пішла світова історія, управляли царі та знать. Тогочасні протоміста/держави існували на значній території, поселення трипільців займало близько 350–500 тис. км², а на території сучасної України – від Дністра й Карпат до Дніпра, Месопотамії, від Тигру до Єфрату, мала близько 150–200 тис. км² (див. Рис. 1). Однак управління ними, вже на той час було антагоністичним – така собі старосвітська біполярність світу.

Рис. 1. Порівняльна карта ареалів Трипільської культури та Месопотамії

(створено за допомогою штучного інтелекту)

[17] Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. [редкол.: П. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1991. Т. 1 : До початку XI віка. Репр. відтворення вид. 1913 р. 1991. LXXVI, 648 с.

[18] Пастернак Я. Археологія України. Мюнхен : Український Вільний Університет, 1961.

Загалом ця біполярність відчутна буде протягом всього розвитку людства. Месопотамський слід тягнеться і до сьогодні через збереження монархічної форми правління. І на українські землі ця форма правління (монархія, військова аристократія) прийде разом з кімерійцями, скіфами, гунами, хозарами – які хоч і не були «нащадками» месопотамських культур, але через релігійні традиції та торговельні мережі вони могли мати доступ до культурної пам'яті Месопотамії. Це робило їх своєрідними трансляторами давніх цивілізаційних кодів у степовому світі й на українських землях. У той же час – трипільцям, готам, антам, прото-слов'янам притаманні демократичні форми правління – народні збори. Отже, якщо ідея сакральної влади та імператорська ідеологія прийшли зі Сходу – Єгипет, Месопотамія, біблійна традиція – то ідея колегіальної влади та народовладдя має інші корені. В класичній історіографії прийнято вважати, що ідея колегіальної влади та народовладдя народилася в Стародавніх Греції та Римі як внутрішній винахід – як результат життя в полісах, військових союзів і прагнення уникнути тиранії. Однак, зважаючи на сучасні досягнення археології, зростає ймовірність, що грецькі поліси успадкували ідею колективного управління від більш ранніх європейських практик – таких як Трипілля чи інші неолітичні культури Балкан. Вони розвинули її у складнішу форму: ради, народні збори, виборні магістрати. Тобто, грецька демократія була не «з нуля», а культурним продовженням традицій самоврядування, що існували в Європі ще до класичної античності. Беззаперечним є те, що це дві різні цивілізаційні лінії, які згодом переплелися в європейській політичній культурі.

Якщо в Месопотамії – були соціальні класи і влада в руках царів, то у Трипіллі – громада і відсутність адміністративного центру. Хоча відсутність останнього зіграє негативну роль у статусному визначені Трипілля. Адже, чомусь, прийнято вважати, що наявність адміністративної централізації – є формою державного устрою, і таким чином її відсутність не дає можливості вести історію державності від Трипілля, а лише від Русі. Але, якщо ми чогось не знаємо, то це не означає, що його не існує і те, що ми сьогодні називаємо «державністю» чи «цивілізацією», – це лише модель, створена на основі відомих прикладів.

Аристотель, Ж. Боден, Т. Гоббс, та сучасні дослідники формулювали поняття державності, виходячи з тих знань і прикладів, які були їм доступні – античні поліси, середньовічні монархії, ранньомодерні держави. Вони не знали про існування Трипільської культури, яка не мала писемності чи централізованої влади, але демонструвала високий рівень організації життя. У такому випадку можливе припущення, що якби класики знали про Трипілля, вони могли б говорити про «прото-державність» або «цивілізаційний потенціал» – тобто про спільноти, які ще не мали писемності й централізованої влади, але вже демонстрували ознаки складної соціальної організації.

Вивчаючи питання, пов'язані з культурною та історичною пам'яттю, поставила б під сумнів слова Р. Бжеського, зазначені у Вікіпедії, найбільшій у світі багатомовній онлайн-енциклопедія, якою послуговують чимало читачів та дослідників, до статті «Етногенез українства», що «історія українського народу

почалася з появою слов'янських племен, а не готів чи трипільців»[19]. По-перше, переконана, що слов'янські племена не прийшли нізвідки та не пішли в нікуди і у свій архетип українці вплели весь культурний спадок тієї землі, на якій вони осіли, з ким вони асимілювалися. По-друге, дана цитата відсилає до його праці під псевдонімом Роман Млиновецький «Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу»[20]. Однак у цій праці автор приходить до висновку, що «немає найменших підстав для твердження, що існувала будь-коли окрема етнічна група «східнослов'янських племен», натомість існує дуже багато доказів того, що вже на початку першого тисячоліття по Р.Х. почала вирізнятися група українських племен (*звертаю увагу – поняття «українських» вжито Р. Бжеським*), відома за тих часів іншим народам під ім'ям антів»[21]. Р. Бжеський був публічним полемістом щодо концепції «трипільського походження» українців[22], однак його історичні студії ґрунтувалися на концепції окремішності українського народу, що до кінця XVIII ст. зберігав свій давньослов'янський демократичний устрій, а Україна залишалася складником Європи і разом з нею переживала найважливіші політичні та культурні трансформації[23].

При тому, дозволю собі, вести мову про пам'ять не лише як про «запис» чи «процес», а як про живу матерію культури, що має власну динаміку, здатність змінюватися й впливати на суспільство. Культурну пам'ять, зазвичай прийнято сприймати як довготривалу сталу форму колективної пам'яті, що зберігається й передається через символи, тексти, ритуали та інститути. М. Гальбвакс, французький соціолог і філософ, учень Е. Дюркгайма, засновник концепції «колективної пам'яті», досліджуючи пам'ять звертав увагу на її сталість та обмеженість, вважаючи «пам'ять індивіда завжди соціально обумовленою: ми пам'ятаємо в межах групи, яка задає рамки й значення»[24]. І таке визначення утверджувало культурну пам'ять як сталу форму. На противагу М. Гальбваксу, німецький єгиптолог і культуролог, професор Гейдельберзького університету, відомий як один із засновників сучасних memory studies, автор концепції «культурної пам'яті» Я. Ассман, у своїх дослідженнях дещо відступає від сталості та розширює рамки культурної пам'яті, вважаючи, що «культурна пам'ять – це форма колективної пам'яті, яка зберігається й передається через символи, тексти, ритуали та інститути протягом тривалого часу»[25].

Ми, схильні сприймати поняття «культурної пам'яті» як субстанцію, визнаючи її реальним чинником буття, який існує поряд із матеріальними речами й може змінювати історію. Таким чином вона не лише зберігає минуле, а й формує майбутнє, стаючи рушієм історії.

---

[19] Етногенез українства. https://uk.wikipedia.org/wiki

[20] Млиновецький Р. Нариси зі стародавньої та давньої історії українського народу. Українське наукове видавництво, 1964. 222 с.

[21] Там само, с. 203.

[22] Бжеський Р. Історія українського народу. Мюнхен : Українське наукове видавництво, 1953. 643 с.

[23] Бжеський Роман Стефанович. ВУЕ. https://vue.gov.ua/

[24] Halbwachs M. Les cadres sociaux de la mémoire. Paris : Alcan. 1925

[25] Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München : Beck. 1992

До властивостей культурної пам'яті як субстанції варто віднести *щільність* яка проявляється у різних культурах і може бути більш чи менш концентрованою – у ритуалах, архівах, символах; *тривалість* – очевидним є той факт, що вони має здатність зберігатися століттями, утворюючи «матеріал» для ідентичності; пам'ять також має *форми* у вигляді тексту, образів, архітектури, музики – так звані різні «агрегатні стани»; наділена вона і *енергією* яка здатна активізувати суспільство, викликати протести чи відродження традицій, а під впливом нових інтерпретацій змінюючись зберігає ядро проявляючи *пластичність*. Культурна пам'ять перебуває у різних станах – від латентного до інституційного – і саме ця динаміка робить її потужним чинником історії.

Латентний стан притаманний тоді, коли пам'ять існує приховано, у символах чи традиціях, які не завжди усвідомлюються. Це «сонна» субстанція, що чекає на пробудження. Коли ж пам'ять стає дієвою у кризові моменти то вона переходить в актуалізований стан і виходить на поверхню та стає рушієм колективних дій. Трансформований стан пам'яті настає при переосмисленні новими поколіннями, коли вона набуває іншої форми, але зберігає основу. І, зрештою, інституційний стан – пам'ять закріплюється у музеях, архівах, законах, освітніх програмах. Вона стає офіційною субстанцією, що підтримує ідентичність.

Ведучу мову про культурну пам'ять слід зауважити про її первісну основу колективну пам'ять. Колективна пам'ять виникає як безпосередній досвід групи – усні перекази, міфи, родинні історії. Вона живе у спільноті, але не має стабільних форм закріплення. З часом ця пам'ять інституалізується: з'являються тексти, ритуали, архітектура, символи. Це вже рівень культурної пам'яті, яка може існувати століттями незалежно від конкретних носіїв. Культурна пам'ять є «кристалізацією» колективної пам'яті – її перетворенням у більш стійку й багатошарову субстанцію. Трансформація первісної колективної пам'яті у більш складну культурну пам'ять є закономірним процесом розвитку суспільств,

Яскравим прикладом трансформації культурної пам'ять є історія греків та єгиптян. Спочатку через стійку колективну пам'ять була сформована історична тяглість, що перейшла в культурну пам'ять – від Стародавньої Греції чи Стародавнього Єгипту до сучасних Греції чи Єгипту відповідно.

Щодо української культурної пам'яті, то за аналогією сучасних греків, які у своїй ідентифікації попри історичні розриви активно апелюють до античної спадщини – мова, міфи, філософія, архітектура – українці теж мають цілковите право ідентифікувати себе від трипільців.

За трипільцями на території сучасної України, прийнято вважати, йдуть поселення кіммерійців (часи Ассирійської імперії та ранньої Греції), скіфів (часи Перської імперії, класичної Греції, Римської республіки), сарматів (часи Римської імперії, Хань у Китаї), готів (часи пізньої Римської імперії, формування варварських королівств) та гунів (часи Західної Римської імперії (занепад), Китайської династії Цзінь) які здебільшого обітували у Північному Причорномор'ї (Південь України) і, на жаль, поза увагою істориків лишається значна територія на північ–схід–захід сучасної України, аж до появи антів (часи Східної Римської (Візантійської) імперії, ранні германські королівства) та слов'янських племен (часи Східної Римської імперії (Візантії), Каролінгської імперії, ранньої Англії) – а це відсутність даних на цій території близько двохтисячоліть.

Зауважимо при тому про парадоксальне вивчення/подання історії у якій відображається лише історія на тій чи іншій частині країни. Так, дивлячись на карту ареалу Трипілля в око впадає відсутність метаданих щодо території так званого Північного Причорномор'я (Півдня України), і навпаки, коли мова йде про пізніші часи і саме про Північне Причорномор'я відсутні дані про розвиток лісостепової території.

При тому помилковим буде припущення, що ранні слов'янські племена, з якими прийнято нині ототожнювати українську націю, виросли з нічого на порожньому місці. І до сьогодні ми спостерігаємо палімпсест культурної пам'яті – коли нові культурні шари накладаються на старі, але попередні залишаються видимими. Дохристиянські елементи української культури будучи автентичними у своїй основі, водночас постійно зазнавали впливу інших культур – індоєвропейських, степових, античних. Саме ця варіативність і відкритість зробила їх живучими: вони не зникли після християнізації, а трансформувалися й залишилися у народній пам'яті.

Ми можемо відслідкувати чимало прикладів коли відбувалася передача культурних кодів і пам'яті. Найпростішим в українській традиції може слугувати крашанка, яка має тисячолітню історію і, ймовірно пов'язана з кіммерійцями (іраномовними племенами), їхньою традицією святкування Наврузу, коріння якого сягає щонайменше три тисяч років і є нематеріальною культурною спадщиною людства та включеною до переліку об'єктів нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО і має схожі обряди з українськими упродовж віків[26]. Таким чином, постає питання, чому визнаючи живучість культурних традицій ми одночасно позбавляємось розуміння живучості політичних традицій?

4. Українська демократія у культурі пам'яті

Ставлення до ролі громади у прийняті рішення щодо співжиття не зникло впродовж тисячоліть, а навпаки, вкоренилося, можливо трансформуючись ментально та мігруючи географічно. З виходом на історичну авансцену з лісостепових територій сучасної України слов'янських племен відбувається розходження у методах управління. Якщо слов'янські племена IV–IX ст. н.е. зберігаючи пам'ять трипільської культури підживленої античною демократією – послугували народними зборами, ще могли впливати на князя, то германські племена всмоктуючи у себе традиції і норми Римської імперії, на яку у свою чергу потужний влив мала культурна пам'ять не лише Стародавньої Греції, але й Стародавнього Єгипту з його монархічною світоглядною позицією та тісними контактами з Месопотамією, поступово відходили від народних зборів.

Загалом, демократія як форма організації влади не є винаходом модерної доби. Її коріння сягає глибинних практик колективного ухвалення рішень у різних культурах. Від германських племен і скандинавського тінг до афінської еклесії та слов'янського віче – громада виступала носієм влади, що забезпечувала легітимність і стабільність суспільства.

[26] Свято Навруз історія і традиції, довідка, питання-відповідь, аргументи і факти. https://yak.koshachek.com

У германських племенах влада реалізувалася через народні збори (тінг або мут), де всі вільні чоловіки мали право голосу. Ці збори вирішували питання війни й миру, обирали вождів, виконували судові функції. Така форма була раннім прикладом партиципаторної демократії, де громада мала реальний вплив на владу.

У скандинавських суспільствах тінг мав регулярний характер і відбувався на відкритому місці, часто біля сакральних символів. Він виконував функції законодавчого органу, суду та виборчої інституції. Найвідомішим прикладом є ісландський Альтінг (930 р.), який вважається найстарішим парламентом світу і діє донині. Це свідчить про тяглість демократичних практик у скандинавській культурі.

Афінська еклесія була формою прямої демократії, де громадяни–чоловіки ухвалювали закони, контролювали посадовців і виконували судові функції. Хоча вона мала обмеження (участь лише для громадян, без рабів і жінок), афінська модель заклала основу сучасних уявлень про народовладдя.

За часів Русі (IX–XIII ст.), хоча влада князя починала домінувати, однак віче ще мали вплив та вирішували питання війни/миру, запрошували чи виганяли князя, ухвалювали політичні рішення. Це приклад колективного управління, який перегукувався з традиціями самоврядування українських громад. На зміну віче приходять боярські думи – приклад ранньої форми колективного управління в монархічних державах Східної Європи. У той же час у Західній Європі вже утверджувалися феодальні монархії, народ втрачав вплив.

У час від занепаду князівських держав до становлення козацької республіки XIV–XVI ст. правління змінювалася кілька разів, залежно від політичної ситуації та зовнішніх впливів, однак прояви демократії зберігалися у боярській думі часів Королівства Руського; «руському законі» (звичаєве право) Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтського; шляхетська демократія Речі Посполитої Обох народів, державним устроєм якої була федерація двох незалежних держав з виборним (шляхтою на сеймі) королем і спільним парламентом (1573–1574 рр.) у той час як в Європі абсолютизм досягав свого апогею. В Англії, в середині XVII внаслідок революційних змін утверджується парламент, а на теренах України формується вже Козацька республіка XVI–XVII ст. (Запорозька Січ) з виборністю кошового отамана, радою козаків (загальні збори), колективним ухваленням рішень. Гетьманщина (XVII–XVIII ст.) поєднає у собі монархічні і демократичні елементи: козацькі ради та виборність гетьмана.

Розпочинаючи з XVIII ст. українці перебувають під різними імперіями, позбавлені політичних прав, однак й надалі добиватимуться, щоб громади зберігали самоврядування. У наслідок революцій 1848 р. у Європі формуються парламентські системи, поступово відбувається розширення виборчих прав. З утвердженням парламентаризму в європейських країнах до яких входили частини українських земель, українці не займають пасивної позиції, а активно долучаються до утвердження парламентаризму.

У період XVIII–XX ст. вони були послами, сенаторами та депутатами у різних парламентах. Посли сейму, сенатори-воєводи та єпископи Речі Посполитої XVIII ст., депутати Райхсрату у Відні, Галицького сейму

у Львові XIX ст. часів Австрійської монархії, депутати від українських партій Сейму та Сенату Польщі 1921–1939 рр., що свідчить про тяглість демократичних традицій, навіть у складі чужих держав.

Ідея громади знайшла своє продовження у діяльності українських громадівців в російській імперії, які прагнули поєднати культурну пам'ять самоврядування з модерними політичними практиками. В умовах імперських заборон та цензурних обмежень саме громадівський рух виступив як перша організована форма культурно–національного життя. «Громади» – неформальні товариства української інтелігенції, стали осередками, де визрівали ідеї національного відродження, поєднуючи освітню, культурну та наукову діяльність. Друга половина XIX ст. стала періодом інтенсивного формування модерної української нації.

Галицький сейм і Центральна Рада – це два ключові приклади українських парламентських практик. Перший дав українцям досвід політичної боротьби в умовах імперії, хоча українці й були меншиною, саме через сейм вони почали формувати політичні програми, відстоювати права мови та освіти, створювати політичні партії. Другий – став основою для незалежної державності. Разом вони створили традицію парламентаризму, яка продовжується у Верховній Раді України сьогодні.

Після приєднання Східної Галичини та Волині до Польщі українці отримали право обирати депутатів до Сейму (нижня палата) та Сенату (верхня палата). У різні роки українці мали від 20 до 40 депутатів у Сеймі, що становило близько 10% складу парламенту. Польська влада часто застосовувала репресії проти українських партій, арешти активістів, закриття українських шкіл. У парламенті українські депутати перебували в опозиції й не мали реального впливу на ухвалення ключових рішень. Попри це, їхня діяльність сприяла формуванню політичної культури та досвіду парламентаризму серед українців.

Після Першої та Другої світових війн у Європі триває розвиток парламентської демократій і народ отримує реальну владу через вибори протести, формується громадянське суспільство, натомість в Україні, після демократичних виборів організованих УНР, настають важкі та трагічні події спрямовані на винищення українців. За XX ст. українці пережили Першу світову війну, визвольні змагання 1917–1920 рр., Голодомор 1932–1933 рр., пацифікацію, Другу світову війну, голод 1947 р., масові депортації, репресії, Чорнобильську трагедію. У XX столітті Україна сукупно втратила за різними даними від 15 до 17 мільйонів людей через війни, голодомори, репресії та депортації. За переписом 1989 р. чисельність населення України досягла 51,7 млн. осіб[27]. Однак, одна з найбільших демографічних втрат серед європейських народів відбулася у кінці XX ст. напочатку XXI ст., коли кількість українців у світі та в Україні з 1991 р. по 2026 р. суттєво скоротилася – приблизно з 52 млн до 37-38 млн.[28] Це сформувало глибоку

[27] Кульчицький С. Демографічні втрати України в XX столітті. *Дзеркало тижня*. 01.10.2004. https://zn.ua/

[28] Населення України (Наживо). https://www.worldometers.info/

травму в національній пам'яті та визначило особливу чутливість українців до питань свободи, безпеки й державності.

Студентський протест у Києві з 2 по 17 жовтня 1990 р. який назвуть революцією на граніті, стає першою масовою ненасильницькою акцією громадянської непокори в сучасній історії України. Він завершився перемогою студентів: Верховна Рада УРСР задовольнила вимоги, а голова уряду В. Масол подає у відставку. 24 серпня 1991 р. Україна проголосила незалежність.

Акція «Україна без Кучми» (грудень 2000 р. – березень 2001 р.) стала наступним великим етапом після Революції на граніті – протестом проти авторитарного стилю правління президента Л. Кучми та придушення свободи слова та показала, що українське суспільство здатне самоорганізовуватися без партійного контролю.

Помаранчева революція 2004 р. – масовий громадянський протест в Україні, який став реакцією на фальсифікацію результатів президентських виборів, утвердив принцип ненасильницького спротиву й закріпив європейський вектор розвитку України.

Революція Гідності 2013–2014 рр. була боротьбою українців за європейський вибір і проти диктатури. Вона утвердила силу громадянського суспільства, відкрила шлях до реформ і стала точкою неповернення у новітній історії України.

Лише за тридцять років сучасного існування як незалежної держави Україна пройшла шлях від домінування президентської влади у 1990-х до посилення ролі парламенту та громадянського суспільства після 2004 р. і особливо після 2014 р. Народне волевиявлення стало ключовим чинником, що змінював баланс сил, змушуючи владу адаптуватися до демократичних вимог.

Таким чином, українське суспільство в кризові періоди демонструє здатність до самоорганізації, яка частково компенсує слабкість інституційної влади. Це означає, що громадяни здатні самоорганізовуватися, брати на себе відповідальність і діяти незалежно від державних інституцій, що є унікальною рисою української демократії.

Загалом демократія в Україні має складну й багатошарову природу. Вона поєднує класичні елементи представницької системи з потужними практиками громадянського суспільства. У сучасному світі дедалі більшого значення набувають партисипативна та цифрова демократія, які пропонують нові інструменти залучення громадян. У свою чергу, український досвід є унікальним, бо поєднує ці моделі в ситуації війни, глибоких соціальних змін і глобальних викликів, формуючи нову конфігурацію демократичної участі.

При тому Україна формально функціонує як представницька демократія, де ключові рішення ухвалюються через вибори та парламентську систему. Однак реальна політична культура значною мірою визначається активністю громадянського суспільства. Майдани, волонтерські рухи, місцеві ініціативи – це все приклади «позасистемної» демократії, яка виходить за межі інституційних рамок і демонструє здатність громади брати на себе відповідальність у кризові моменти.

Якщо порівнювати модель української сучасної демократії з партисипативною демократією, яка передбачає активну участь громадян у процесі

ухвалення рішень та яка реалізується через бюджети участі, громадські слухання, консультації, то варто зазначити, що в Україні ця модель проявляється у практиках місцевого самоврядування: бюджети участі у Києві, Львові, Харкові, а також у численних громадських ініціативах. Водночас українська партисипація має особливість – вона часто є мобілізаційною та кризовою, виникає у відповідь на загрози, а не лише як планова форма участі.

Щодо новітньої форми демократії – цифрової, яка базується на використанні технологій для залучення громадян то Україна є одним із лідерів у цій сфері завдяки платформі «Дія», яка інтегрує державні послуги та відкриває можливості для електронної демократії. Електронні петиції до Президента та місцевих рад – ще один приклад цифрової участі. Проте ключовим викликом залишається питання кібербезпеки та довіри до цифрових інструментів, особливо в умовах війни.

При тому українська модель демократії поєднує риси представницької, партисипативної та цифрової систем. Її унікальність та сила полягає у здатності громадянського суспільства мобілізуватися й брати на себе відповідальність компенсуючи таким чином слабкість інституцій у кризові моменти, а також у швидкій інтеграції цифрових інструментів, що на скрижалях колективної пам'яті перегукується з високою самоорганізацією трипільської культури та має свою історичну тяглість крізь віки. Водночас виклики безпеки та інституційної стабільності залишаються ключовими, при тому український досвід може стати прикладом для інших країн, які прагнуть поєднати традиційні форми демократії з новітніми технологіями та активною участю громадян.

ВИСНОВКИ

Отже, культурна пам'ять українців функціонує як система відновлюючих концептів, серед яких ключовими є земля, громада та характер. Вони не лише зберігають історичну тяглість, а й працюють як технології відновлення, що дають силу долати травми й імперські наративи. Узагальнюючим символом цієї системи стало гасло «Всі ми Президенти!», яке поєднує архетипи минулого з сучасним досвідом демократії та мобілізації.

При тому варто зазначити, що той, хто ввів це гасло сім років тому, не мислив у категоріях культурної пам'яті чи «технологій відновлення» – радше воно було політичним інструментом мобілізації, способом підкреслити демократичний принцип народного суверенітету. Але сила символів полягає саме в тому, що вони з часом набувають нових сенсів, часто незалежно від початкового задуму. Це приклад того, як культурна пам'ять «переосмислює» політичні гасла. Те, що для автора було, можливо, лише метафорою участі, сьогодні стало формулою гідності й відновлення, сама українська культурна традиція зробила його таким – вписавши у довгу лінію «земля – громада – характер». У цьому й полягає феномен пам'яті: вона не просто зберігає, а трансформує, надаючи словам і образам нове життя в іншому історичному контексті, завдяки чому політичне гасло стало жити власним життям і набувати нових сенсів у культурній пам'яті.

АНОТАЦІЯ

У статті «Всі ми Президенти»: культурна пам'ять і варіативна нація в історії України як технологія відновлення» пропонується новий підхід до осмислення української історії крізь призму культурної пам'яті. Авторка аналізує політичне гасло «Всі ми Президенти!» як багатошарову метафору, що поєднує політичний, культурний та психологічний виміри і водночас функціонує як відновлююча формула для українського суспільства.

У тексті розкривається концепт «варіативної нації», яка відрізняється від поліетнічної чи плюральної тим, що її цілісність забезпечується не уніфікацією, а комунікацією між множинними моделями пам'яті та ідентичності. Показано, що саме ця варіативність робить українську націю здатною до адаптації й відновлення після травм та криз.

Особливу увагу приділено трьом ключовим концептам культурної пам'яті українців – землі, громаді та характеру, які втілюються в узагальнюючому гаслі «Всі ми Президенти!». Вони розглядаються як «технології відновлення», що забезпечують стійкість і мобілізацію у відповідь на імперські наративи та історичні виклики.

У статті також простежується тяглість демократичних практик від Трипільської культури до сучасності, що дозволяє по-новому інтерпретувати український досвід демократії як культурний і цивілізаційний феномен.

Література

1. Anderson B. Imagined Communities. London: Verso. 1983.
2. Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München : Beck. 1992.
3. Blom T. The cultural memory of protest slogans. *Memory Studies*, 2019. 12(3), 345–362. doi.org/10.1177/1750698018793972 (doi.org in Bing)
4. Carle Z. The cultural lives of May 68 slogans. Routledge. 2020.
5. Dahl R. Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven : Yale University Press. 1971.
6. Dewey J. The Public and Its Problems. New York : Henry Holt. 1927.
7. Halbwachs M. Les cadres sociaux de la mémoire. Paris : Alcan. 1925.
8. Hofstede G. Dimensions of national cultures in fifly countries and thry regions. Explications in Cross-Cultural Psichology. Lisse : Swets and Zeitlinger.1983.
9. Kundra N. Understanding Nation and Nationalism. *Interdisciplinary Literary Studies*, 2019. 21(2), 125–149. https://doi.org/10.5325/intelitestud.21.2.0125
10. Nurohmah H. & Rozak, M. I. A. Slogan research in the last decade: A review. *Journal of Language and Communication*, 2021. 8(2), 55–70.
11. Smith A. National Identity. London : Penguin. 1991
12. Stovpets O., Borinshtein Y., Rubskyi V., Shpachynskyi I., Soloviova I., & Kozlenko P. The evolution of 'Nation' concept and its relevance for contemporary historical moment. *Amazonia Investiga*, 2023. 12(67), 293–304. doi.org/10.34069/AI/2023.67.07.26
13. Бжеський Р. Історія українського народу. Мюнхен : Українське наукове видавництво, 1953. 643 с.
14. Бжеський Роман Стефанович. ВУЕ. https://vue.gov.ua/

15. Гримич О. Український національний характер: етнографічні та культурні виміри. Київ : 1991.

16. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. [редкол.: П. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1991. Т. 1 : До початку XI віка. Репр. відтворення вид. 1913 р. 1991. LXXVI, 648 с.

17. Етногенез українства. https://uk.wikipedia.org/wiki

18. Іван Франко у творенні української національної ідентичності : зб. У 45 наук. праць / голов. ред. О. Рафальський, П. Чернега. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М.; К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2016. 400 с.

19. Інформаційний синтез українського національного простору в контексті варіативності його соціокультурних кодів : аналіт. зап. / Л. А. Дубровіна, К. В. Лобузіна, В. І. Попик [та ін.] ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2021. 60 с.

20. Кульчицький С. Демографічні втрати України в XX столітті. *Дзеркало тижня*. 01.10.2004. https://zn.ua/

21. Млиновецький Р. Нариси зі стародавньої та давньої історії українського народу. *Українське наукове видавництво*, 1964. 222 с.

22. Населення України (Наживо). https://www.worldometers.info/

23. Пастернак Я. Археологія України. Мюнхен : Український Вільний Університет, 1961.

24. Рудницький С. Основи землезнання України ч. 2. Прага, 1923. Видавництво Українського Університету в Празі. 330 с.

25. Свято Навруз історія і традиції, довідка, питання-відповідь, аргументи і факти. https://yak.koshachek.com

26. Філіпович М. Проблеми формування історичної пам'яті в освітній сфері України. *Літопис Волині*, 2023. (28), 174–178. doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.24

27. Чупрінова І., Севрук І., Соколовська Ю. Історичні корені російсько-українського конфлікту: імперська політика Росії та її вплив на українську ідентичність. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 85, том 3, 2025. С. 16–23. doi.org/10.24919/2308-4863/85-3-2

Information about the author:
Filipovych Myroslava Bogdanivna,
PhD in History, Associate Professor,
Honorary Professor of the Baltic Research Institute for Economic Sector Transformation Problems, Riga, Republic of Latvia,
Associate Professor of the Department of Documentation and Information Activities
Academy of Recreational Technologies and Law
11, Voloschkova str., Lutsk, 43008, Ukraine

ПІСЛЯМОВА

Монографія *«Healing Memory: культура пам'яті як технологія відновлення»* постала як відповідь на досвід, що виходить за межі звичного гуманітарного аналізу. Умови війни суттєво трансформують як предмет гуманітарного аналізу, так і способи рефлексії над ним. Пам'ять у цій ситуації більше не може розглядатися виключно як архів минулого, символічний ресурс чи об'єкт політичних маніпуляцій. Пам'ять у цій перспективі постає як процес і відповідальність, що впливає на способи проживання та інтерпретації травматичного досвіду.

Пройшовши крізь різні дисциплінарні оптики – історичну, культурологічну, педагогічну, правову, мистецтвознавчу, соціально-філософську, – ця книга поступово формує спільне уявлення про пам'ять як процес, що відбувається тут і тепер, і як відповідальність, а не лише спадок. Такий підхід дозволяє побачити, що пам'ять не лише фіксує травму, а й визначає, яким чином вона буде прожита, інтерпретована або передана далі.

Одним із ключових висновків, до яких підводить ця монографія, є усвідомлення того, що саме культура пам'яті – у своїх освітніх, музейних, мистецьких, комеморативних, правових і повсякденних формах – здатна стати технологією відновлення. Йдеться не про технологію в інструментальному або технократичному сенсі, а про сукупність практик, у межах яких відбувається робота з болісним минулим без його заперечення, замовчування чи сакралізації. Таке відновлення не означає «зцілення» в простому або остаточному сенсі; радше йдеться про створення можливості жити з травматичним досвідом, не дозволяючи йому цілковито визначати майбутнє.

Важливим є те, що в межах концепції *healing memory* пам'ять не зводиться до єдиного наративу. Навпаки, монографія демонструє, що відновлювальний потенціал пам'яті полягає в її плюральності, здатності вміщувати різні голоси, регіональні досвіди, поколіннєві перспективи й навіть суперечності. Пам'ять тут не «згладжує» конфлікти, а дозволяє осмислювати їх без руйнівних наслідків для соціальної цілісності. У цьому сенсі контраверсійність історії постає не як загроза, а як ресурс складного, але відповідального осмислення минулого.

Окремо варто наголосити, що український досвід, представлений у цій монографії, не функціонує як периферійний «кейс» для застосування готових теорій пам'яті. Навпаки, саме українська реальність війни, окупації, втрат і водночас культурної стійкості стає джерелом теоретичних і методологічних інновацій. Це дозволяє говорити про формування власної гуманітарної мови для опису траєкторій пам'яті, травми та відновлення – мови, здатної до діалогу з міжнародними memory studies, але не розчиненої в них.

Пройдені в межах книги тематичні блоки – від теоретичних підходів до пам'яті, через питання ідентичності та політики пам'яті, до освітньо-рекреаційних і культурних практик – демонструють, що відновлення не є одноразовим актом або результатом адміністративних рішень. Воно відбувається у щоденній роботі з символами, просторами, текстами, образами й тілесними практиками. Саме тут пам'ять перестає бути лише предметом академічної рефлексії та стає чинником формування соціальної стійкості.

У цьому сенсі *healing memory* не є завершеною моделлю або нормативною програмою. Радше це відкрита аналітична рамка, яка дозволяє мислити пам'ять у перспективі майбутнього, не розриваючи зв'язку з минулим. Вона залишає простір для сумнівів, дискусій і подальших досліджень, визнаючи, що жодна культура пам'яті не може бути остаточною або універсальною.

У ширшому науковому полі ця монографія вступає в діалог із сучасними студіями пам'яті, не прагнучи їх вичерпного огляду. Ідеться не про ревізію канону, а про переосмислення фокусу уваги в умовах радикально зміненої соціальної реальності війни та посттравматичного досвіду.

Класичні студії колективної й культурної пам'яті – від соціологічних концепцій до культурно-антропологічних і філософських інтерпретацій – сформували розуміння пам'яті як соціального конструкту, символічного ресурсу і довготривалого культурного коду. У цих підходах пам'ять постає передусім як об'єкт аналізу: вона досліджується, деконструюється, зіставляється з владними структурами або ідентичнісними наративами. Надзвичайно важливими залишаються й розвідки, присвячені культурній травмі, політиці пам'яті та етичним межам репрезентації минулого.

Водночас досвід останніх десятиліть – а особливо досвід повномасштабної війни в Україні – виявив обмеженість підходів, що зосереджуються виключно на описі або критиці наративів пам'яті. У ситуаціях масового насильства, руйнування соціальних зв'язків і втрати звичних форм безпеки пам'ять перестає бути лише сферою дискурсу. Вона дедалі виразніше набуває екзистенційного й практичного виміру, пов'язаного з питанням: не лише як ми пам'ятаємо, а й для чого і з яким наслідком.

Саме в цій точці виникає концептуальна рамка healing memory, у межах якої культура пам'яті розглядається як відновлювальна практика. На відміну від традиційних memory studies, що часто зосереджуються на репрезентації минулого, цей підхід акцентує увагу на дієвості пам'яті: її здатності сприяти соціальній адаптації, реконфігурації ідентичності та створенню умов для спільного майбутнього. Healing memory не заперечує існування травми і не прагне її "нормалізувати", але пропонує аналітичні інструменти для роботи з нею в культурному, освітньому та громадському просторі.

У межах цієї рамки пам'ять не зводиться до інституалізованої політики або символічних форм комеморації. Навпаки, вона постає як мережа різнорівневих практик – від музейних і освітніх стратегій до мистецьких, фольклорних та тілесних форм роботи з минулим. Таким чином долається опозиція між «високою» та «повсякденною» пам'яттю, а відновлювальний потенціал культури розкривається у своїй множинності.

Український контекст, представлений у монографії, займає в цьому діалозі особливе місце. Він не використовується як периферійний матеріал для апробації західних теоретичних моделей, а постає як самостійне джерело концептуалізації пам'яті. Досвід війни, окупації, вимушеного переміщення, культурних втрат і водночас активного громадянського спротиву виявляє потребу в таких підходах до пам'яті, які поєднували б критичність із турботою, аналітичну дистанцію – з етичною відповідальністю.

У цьому сенсі healing memory можна розглядати як відкриту рамку, що перебуває на перетині memory studies, trauma studies та гуманітарних досліджень відновлення. Вона не претендує на універсальність, але пропонує аналітичну мову для опису процесів, у яких пам'ять функціонує як ресурс соціальної реконструкції. Саме в такому діалозі з наявними гуманітарними традиціями й розгортається логіка цієї монографії.

Підсумовуючи результати дослідження, слід зазначити, що концепція healing memory, запропонована в межах цієї монографії, не постає як завершена теоретична модель або універсальний інструмент роботи з минулим. Вона окреслюється радше як відкрита аналітична рамка, придатна для подальшого уточнення й розвитку з урахуванням історичних, соціальних та культурних контекстів. Перспективи її застосування пов'язані з розширенням міждисциплінарних досліджень культури пам'яті – в освітніх, музейних, правових, медійних і громадянських практиках – а також з аналізом трансформацій пам'яті в умовах посттравматичного й постконфліктного суспільства. У цьому сенсі пам'ять постає не як статичний об'єкт фіксації, а як динамічний простір рефлексії та відповідальної культурної дії, відкритий до подальших наукових інтерпретацій.

Завершуючи цю монографію, важливо підкреслити: відновлення через пам'ять не означає повернення до «попереднього стану». Йдеться про творення нової якості соціального й культурного життя, у якій травматичний досвід не зникає, але трансформується у свідоме знання, етичну відповідальність і здатність до спільної дії. Саме в цій напрузі між болем минулого та можливістю майбутнього і народжується простір *healing memory* – як простір гуманітарної рефлексії та культури життя.

NOTES

NOTES

The project was implemented with the support of

The Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation is a non-governmental organization, which was established in 2010 with a view to ensuring the development of international science and education in Ukraine by organizing different scientific events for Ukrainian academic community.

The priority guidelines of the Centre for Ukrainian and European Scientific Cooperation

1. International scientific events in the EU

Assistance to Ukrainian scientists in participating in international scientific events that take place within the territory of the EU countries, in particular, participation in academic conferences and internships, elaboration of collective monographs.

2. Scientific analytical research

Implementation of scientific analytical research aimed at studying best practices of higher education establishments, research institutions, and subjects of public administration in the sphere of education and science of the EU countries towards the organization of educational process and scientific activities, as well as the state certification of academic staff.

3. International institutions study visits

The organisation of institutional visits for domestic students, postgraduates, young lecturers and scientists to international and European institutes, government authorities of the European Union countries.

4. International scientific events in Ukraine with the involvement of EU speakers

The organisation of academic conferences, trainings, workshops, and round tables in picturesque Ukrainian cities for domestic scholars with the involvement of leading scholars, coaches, government leaders of domestic and neighbouring EU countries as main speakers.

Contacts:
Head Office of the Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation:
88000, Uzhhorod, 25, Mytraka str.
+38 (099) 733 42 54
info@cuesc.org.ua

www.cuesc.org.ua

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Avotu iela 8 k-1 – 25, Rīga, LV-1011
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”
Parakstīts iespiešanai: 2026. gada 31. maijs
Tirāža 150 eks.